Romanovite dünastia krahhi ja hukkumise lugu on üks Lääne propaganda meelisteemasid. Juba enam kui pool sajandit on Nõukogude-vastase näputöö tindisulased eks-pluateerinud tsaariperekonna hukkumise lugu, peibutatuna nende meelest soodsast võimalusest demonstreerida selle näite varal revolutsiooni «õudusi» ja möllava rahvastiihia «julmust».

Autor loodab,
et see raamat toob kasu,
eriti noortele,
esitades olnust
mitte päris kulunud
fakte, vaid selliseid,
mille abil on kergem
tunnetada
ja
tapsustada tõde.

Rbl. 1.–

M. KASVINOV

23 ALLA-KÄIGU-ASTET

Mark Kasvinov

23 ALLAKÄIGUASTET

MARK KASVINOV

23 ALLAKÄIGUASTET

ROMANOVITE DÜNASTIA KOKKUVARISEMINE

TALLINN · «EESTI RAAMAT» · 1986

9(N)1
K 18

Касвинов М. К. Двадцать три ступени вниз.
Москва, «Мысль», 1978

Tõlkinud MATTI VAGA
Värsitõlked VALEERIA VILLANDI
Kujundanud ENDEL PALMISTE

K 0505000000—371
901(15)—86 TL—11—2—85

© Издательство «Мысль», 1978
© Tõlge eesti keelde, «Autorist» ja kujundus. Kirjastus «Eesti Raamat,» 1986

AUTORIST

Mark Kasvinov oli hariduselt ajaloolane. Tema esimesed kirjutised ilmusid enne Suurt Isamaasõda Moskva, seejärel Leningradi ajalehtedes ja ajakirjades.

Kõik sõja-aastad oli M. Kasvinov rindel, avaldas artikleid ja olukirjeldusi «Krasnaja Zvezdas» ning rindeajalehes «Patriot Rodinõ». Ta tegi Nõukogude armee lahinguväeosades kaasa kuulsusrikka sõjatee Stalingradi kangelaskaitselt Austria vabastamiseni, osales lahinguoperatsioonides ja tegeles ajakirjandusega. Saksa keele oskus tõi talle kaasa vastupropagandaülesandeid. Mark Kasvinovit on lahinguteenete eest autasustatud ordenite ja medalitega.

Viinis Nõukogude Sõjaväeadministratsiooni poolt austerlastele väljaantud ajalehe «Österreichische Zeitung» toimetuses hakkas M. Kasvinov kirjutama rahvusvahelistel teemadel. Ta süvenes

Vene—Saksa ja seejärel Nõukogude—Saksa suhetesse. Edaspidi, «Ekonomitšeskaja Gazetas», APN-is ja NSV Liidu Raadio- ja Televisioonikomitees töötamise ajal, kujunes temast küps autor rahvusvahelise elu valdkonnas. Ta polemiseeris innukalt Lääne sovetoloogidega, kes püüdsid moonutada meie kodumaa ajalootegelikkust.

Käesolevat teost oli M. Kasvinov kavatsenud kaua. Tema esimene artikkel sel teemal ilmus 1967. aasta oktoobris Saksamaa LV ajakirjas «Bunte Illustrierte». Tulevase raamatu jaoks kogus ta materjali Nõukogude, ent ka Varssavi, Poznani, Praha, Budapesti, Viini, Grazi, Berni ja Zürichi arhiivides, pidas kirjavahetust raamatus käsitletud sündmuste osaliste ning pealtnägijatega kodu- ja välismaal.

Ajakirjas «Zvezda» 1972—1973 avaldatud ajaloolise jutustuse esialgne variant tekitas lugejaskonnas elevust, autor sai hulga kirju tänuavalduste, huvitavate märkuste, ettepanekute ja täpsustustega, ka uusi väärtuslikke dokumente, mida ta kasutas edasises töös.

NSVL Kirjanike Liidu sekretär G. Markov on öelnud: «Teos «Kakskümmend kolm allakäiguastet» tähistab suurt kordaminekut. See on ajalooline dokumentaaljutustus, kirjutatud heas keeles, toetub kaalukatele faktidele ja talle on omane teema aktuaalsus.» Ajaleht «Pravda» on 1979. aasta 8. oktoobri numbris raamatut hinnanud kui ajaloolase M. Kasvinovi teaduslikku tööd, mis objektiivselt käsitleb isevalitsuse agooniat.

Raske haigus katkestas M. Kasvinovi elutöö. Tema teos ilmus kirjastuses «Mõsl» omaette raamatuna pärast autori surma, 1978. aastal. Nüüd on tema teos tuntud kogu Nõukogude Liidus ja kaugemalgi ning ka tõlgitud mitmel sotsialismimaal.

Juuni 1985 Adelaida Rjazanova

EESSÕNA

Viimane Venemaa isevalitseja kuulus Romanovite dünastiasse, kelle esindajad, peale Pjotr Aleksejevitši (Peeter I), polnud ehteks ajaloo lehekülgedele. Nikolai Teisele endale imponeeris tema arvukate esivanemate hulgast kõige enam järjekorranumbrilt teine Romanov — Aleksei Mihhailovitš —, kes oli revolutsioonieelses historiograafias saanud poolametliku lisanime «Tasaseim». Eeskuju valik räägib juba ise mingil määral valija maitsest, ent ka iseloomust. Kuid viimasel isevalitsejal ei läinud korda saada «tasaseimaks». Juba oma eluajal teenis ta ära rahva vihkamise ja põlastava hüüdnime «Verine», mis kleepus külge mahapesematu häbimärgina.

Teda hästi tundnud inimesed Vene keisririigi kõrgeimate aukandjate hulgast leidsid üksmeelselt, et omadustelt ei sobinud ta põrmugi hiigelriigi valitseja ossa. Intellektuaalne tase oli madal, kuigi lolliks ei saanud teda nimetada, haridus keskpärane, loomupäraseid andeid ei ilmutanud. Loomus oli ebamäärane, loiuvõitu, välimus keskpärane, kuigi see, muide, riigivalitsemisel tähtsust ei oma. Kuid mõistusest, iseloomust ja teadmistest jäi tal nähtavasti puudu. Tema kaasaegsed ja hiljem ka ajaloolased olid üksmeelsed, et Nikolaid ei andnud kuidagi silmapaistvate

inimeste hulka arvata. Sellest hoolimata on temast väga palju kirjutatud.

Raamatute, brošüüride ja artiklite esimene laine langes aastaisse 1917—1918. Nende autoreiks olid eeskätt liberaalse haritlaskonna esindajad. Kogu see faktimaterjali varal loodud kirjandus oli eredalt paljastava, hävitava iseloomuga: selles on tohutul hulgal näiteid keisrihärra kahepalgelisusest, salakavalusest, julmusest, südametusest; on näidatud tema meelekindlusetust, ebapüsivust seisukohtades, vähest haritust, madalat kultuuritaset, naiivsust riigiasjades.

Kahekümnendail aastail ilmus tõsisemaid analüütilisi teoseid, mis olid pühendatud Nikolai II isikule ja tema kaaskonnale. Neist võiks nimetada S. Ljuboši «Viimased Romanovid», I. Vassilevski (Ne-Bukva) «Romanovid», N. Firsovi «Nikolai II». Avaldati palju dokumentaalseid materjale: tsaari ja tsaarinna kirjavahetus viies köites, nende kaasaegsete päevikud ning mälestused. Hiljem vaibus huvi Nikolai isiku vastu ja mitu aastakümmet meil tema kohta uut kirjandust välja ei antud.

Laiemas lugejaskonnas äratas täiesti mõistetavat ja põhjendatud huvi mõned aastad tagasi ajakirjas «Zvezda» avaldatud M. Kasvinovi mahukas teos «Kakskümmend kolm allakäiguastet», autori enda määratluses «jutustus Romanovite — viimaste Vene tsaaride ja nende teenrite tegudest ning lõpust». Sellesse teosesse on koondatud ulatuslik faktimaterjal, mis tõepäraselt näitab isevalitseja näotut palet, tema käitumist mitmesugustes olukordades, suhtumist riigielu tähtsaimatesse sündmustesse. Kahekümnendate aastate kirjandusest tuttavatele faktidele on lisandunud palju uusi, mis on ammutatud arhiividest, tsaariperekonda hästi tundnud õukondlaste välismaal avaldatud memuaaridest.

Ühtlasi on M. Kasvinovi teos sügavalt poleemiline ja poleemika teravik on suunatud välismaiste ajaloovõltsijate vastu, kelle teosed lausa voolasid raamatuturule kuuekümnendate aastate keskpaiku, kusjuures nende põhjal ilmus alaväärtuslikke filme ning telelavastusi Romanovite perekonnast ja selle seltskonnast. Asjaolude silmanähtavalt mitte juhusliku kokkulangemise tõttu tugevnes nende Nõukogude-vastaste teoste vool Suure Oktoobrirevolutsiooni viiekümnenda aastapäeva eel, uus laine aga langes Oktoobrirevolutsiooni 60. aastapäevale.

Kõigis neis eri žanris teostes oli selgesti märgatav üldidee: pesta puhtaks Nikolai II isik. Teda näidati hea perekonnainimesena, suhtlemises armsa kaaslasena — tõsi küll, ta on tahtejõuetu, kuid see-eest mitte tige... Niisuguse esituslaadi eesmärk oli piisavalt selge: bolševikud olevat ilmutanud koletislikku ebaõiglust, mõistes surma sellise armsa ja enam mitte kellelegi ohtliku inimese.

Lugejale pakutavas M. Kasvinovi teoses paljastatakse see põlastusväärne kontseptsioon argumenteeritult ja järjekindlalt. Sammsammult jälgib autor Nikolai II kõiki kahtekümmend kolme valitsemisaastat, ta annab meile võimaluse tunnetada Romanovite dünastia viimase esindaja vaimse ja kõlbelise languse täit sügavust, avab meie ees tema valitsemise «köögipoole», pehkinud monarhistliku korra jõleduse, näitab veenvalt selle seaduspärast ajaloolist hukku.

Selle raamatu trükkiandmise ajal ei olnud M. Kasvinov kahjuks enam elus. Seepärast jäid raamatu mõned lõigud vajaliku põhjalikkusega lõpule viimata. Põrmugi pretendeerimata nende lõikude täiendajaks autori asemel, peame vajalikuks juhtida ainult tähelepanu kõige tähtsamale Vene isevalitsuse ja selle viimase esindaja iseloomustuses.

Eelkõige tuleb rõhutada, et Nikolai oli Venemaa suurim eraomanik: talle kuulusid tohutud alad nn. kabineti- ja udellimaid. Ainuüksi Siberis moodustasid need 67 800 000 hektarit; seal hangiti kulda, hõbedat, seatina, vaske, langetati metsa, suur osa kõlvikuid oli antud rendile. Tsaari vara haldas eri ministeerium imperaatori õukonna juures.

On teada, et V. I. Lenin viimasest Romanovist eraldi polnud midagi kirjutanud, kuid ta määratles korduvalt tema klassiolemuse: «tsaar-mõisnik», «esimene mõisnik ja peamine pärisorjuslane», «esimene aadlik ja suurim mõisnik», «kõige rikkam ja kõige mustsajalisem mõisnik», «kõige suurem mõisnik ja masside rõhuja». Lakooniline iseloomustus, kuid see avab täielikult kõige peamise, põhilise mitte üksnes oma seisust kehastanud Nikolai II sotsiaalses kuuluvuses, vaid ka isikus, tema mõttelaadis, eluvaadetes.

Paljud lasksid end petta tsaari maneerist käituda lihtsalt, otsekui varju hoidudes, kanda pretensioonitult polkovnikumundrit, leppida mõnikord lihtsa toiduga. Niisugune oli tema väline pale. Sisemine olemus avaldus ammendavalt ülevenemaalise rahvaloenduse ajal, mil ta küsitluslehe elukutselahtrisse oma käega kirjutas: «Venemaa peremees». Selleks ta ennast pidaski.

Hoolimata kogu oma keskpärasusest, kuid võib-olla just seetõttu, et ta oli nii piiratud ja vähese haridusega, kinnistus tema teadvuses surmkindel teadmine, et ta on riigis ainuvõimuline käskija ning täielik peremees. Mitte kellegi arvamus ei võinud olla võrreldav tema arvamusega, riigi võimukandjate kõiki põhjendusi ja argumente asendas tsaari «tahan» või «ei taha».

Tema käitumis- ja riietumismaneer oli maskeraad. On tõsi, et ta kandis sageli standardse lõikega vormipluusi. Kuid seejuures kuulus talle Euroopa toretsevaim õukond, mis pidi rõhutama Vene keisri majesteetlikkust. Siin on 1912. aastal avaldatud ametlikud andmed: «1. juuniks kuulus majesteedi õukonda 1220 mõlemast soost isikut: 10 õuedaami, 4 kammerpreilit, 12 kõrgema ehk esimese õukondliku tiitli kandjat, 8 ülemõuemeistrit ja 4 ülemjäägermeistrit, 240 teise astme õukonnatiitli kandjat, õue-

marssalit, õuemeistrit, jäägermeistrit ja tallmeistrit, 4 ülemtseremooniameistrit, 37 tseremooniameistrit, 328 kammerhärrat ja 355 kammerjunkrut. Õukonda kuulub samuti 42 mitmesuguse eriala arsti.» Iga päev ümbritsesid teda sajad tituleeritud priileivasööjad, moodustades nõutava saatjaskonna. Riigile vähimatki kasu toomata said nad muinasjutulist tasu üksnes selle eest, et teenisid tsaariperekonda, lõbustasid ja ülistasid seda, moodustasid talle kullatud tausta.

Esimest rolli mängisid õukonnas tsaari perekonnaliikmed — suurvürstid ja -vürstinnad. Kehtiva statuudi põhjal oli see tiitel valitseva (või valitsenud) keisri vendadel ja õdedel, tema lastel ning meesliinis ka lastelastel. Nad kõik intrigeerisid isekeskis vahetpidamata. Ent kui miski ähvardas nende privileege, võimu, vara, siis liitusid nad silmapilkselt ja tegutsesid ühiselt.

Nikolai II silmis olid nad kõik «omad inimesed», kellega võis lahendada perekonna intiimasju. Paljusid neist ta ei armastanud, mõnda ka pelgas, ent kui tekkis konfliktsituatsioon suurvürsti ja valitsusorgani vahel, astus ta viivitamatult välja sugulase kaitseks. Ta vaatas läbi sõrmede kõigile nende eksimustele seaduse ja kõlbluse ees, tagas neile tulusad ametid, ehkki igaüks oli selletagi arutult rikas.

Riigikassa oli ammendamatu «söödaküna» kõigi Romanovite valitseva dünastia esindajate tarvis. Vaatamata tohutule isiklikule varale, kümnetele tuhandetele tiinudele maale, mis andsid miljonilisi sissetulekuid, said nad kõik veel ka kroonult «elatisraha». Näiteks oli valitseva keisri iga poja ülalpidamiseks ette nähtud 150 000 rubla aastas ja residentsi sisseseadmiseks ühekordselt miljon, pärast abiellumist juba 200 000 aastas ning 35 000 palee ülalpidamiseks.

Sedagi näis suurvürstidele vähe olevat. Nad kõik said palka kui sõjaväelased ja peale selle veel mitmete ametikohtade eest. 1905. aastal avaldas Rootsi publitsist Olar andmed suurvürsti Vladimir Aleksandrovitši — Aleksander II poja ja Nikolai II onu — sissetulekute kohta, mis ta oli välja arvutanud. Maad, metsad, kaevandused ja muu isiklik vara tõi talle igal aastal sisse poolteist miljonit. Kaks ja pool miljonit sai ta kroonult. 24 000 sai ta kui kindral, 50 000 kui Peterburi sõjaväeringkonna ülem, 40 000 kui Riiginõukogu liige, 25 000 kui Ministrite Komitee liige, 30 000 kui Kunstide Akadeemia president ja lisaks olid talle ette nähtud märkimisväärsed summad osalemise eest mitmesugustes riiklikes komisjonides.

Kuid ka tohutud sissetulekud ei rahuldanud suurvürstide täitmatut aplust, nad ei põlanud ära spekuleerimist, finantsafääre ja isegi otsest kroonuvargust. Aleksandr Mihhailovitš tegi hea äri avantüüris Bezobrazovi kontsessiooniga Mandžuurias, pistis tasku hulga raha sõjalaevade ehitamisel ja teenis Esimese maailmasõja ajal hiigelsummasid veiniga kaubeldes. Dmitri Mihhailovitšil oli isiklik hobusekasvandus ja ta müüs hobuseid kaardiväepolgule, mida käsutas. Mihhail Nikolajevitš rikastus, spekuleerides kruntidega Kaukaasias ja müües mineraalvett oma Boržomi mõisast. Eriti suurte riisumistega tegi end kuulsaks laevastiku šeff Aleksei Aleksandrovitš. Tema ajal jõudis kroonuvargus laevastikus enneolematu ulatuseni, taskupistetud summad ulatusid miljonitesse. Ta ei põlanud ära Punase Risti rahasid, mis olid määratud haavatud soldatitele. Tema kaasaegne kirjutas: «Ausa Aleksei taskusse mahtus mitu soomuslaeva ja paar Punase Risti miljonit, kusjuures ta üpris teravmeelselt kinkis baleriinile, kes oli ta armuke, imekauni punaste rubiinidega risti ja naine pani selle kaela selsamal päeval, mil kahemiljoniline puudujääk teatavaks sai.»

Romanovid tulid kõigest puhtalt välja. Välja arvatud juhud, mil mõni neist näppas päris omast perekonnast. Niisuguseks meheks osutus näiteks Nikolai Konstantinovitš, kes oma lauljatarist armukese jaoks varastas lihaselt emalt briljandid. Skandaal omandas soovimatu kuulsuse ja süüdlane saadeti pärast kõigi ametite äravõtmist Taškenti.

Suurvürstid paistsid silma mitte üksnes pikkade näppude, vaid ka pummeldamise ja liiderdamisega. Seda külge nende elust loomulikult varjati hoolega rahva eest. Peterburi suurilm seeeest nautis mõnuga nende seiklusi. Sel tööpõllul omandas enne abiellumist ja troonile astumist suured kogemused ka Nikolai ise. Tema päevikus mainitakse ühtlugu kohtumisi «Kartoškaga» — nii hüüti paleežargoonis piigasid voodilõbude tarvis. Hiljem soetas ta alalise armukese — baleriin Kšessinskaja. Pärast Nikolai abiellumist läks see daam üle Sergei Mihhailovitši ja sealt edasi Andrei Vladimirovitši kätte . . .

Peaaegu kõigile Romanovitele oli omane pärilik alkoholism. Nende pummeldamised võtsid sageli kõige sündsusetumaid vorme. Raiuti oma hurtadel päid, käpuli lakuti hõbevannist šampanjat . . . Tavalistest igapäevastest napsitamistest rääkimata. Nikolai ise oli alkoholiarmastuse pärinud isalt. Kümned teda tundnud inimesed on oma mälestustes märkinud seda hukatuslikku kirge. Valitsemisaja lõpuks oli asi jõudnud nii kaugele, et teda peaaegu ei nähtudki kainena, mis tema keiserlikule abikaasale äärmiselt muret tegi. Keisrinna lemmik, õuepreili Võrubova kirjutas päevikus, et Aleksandra Fjodorovna «on tsaarile korduvalt öelnud, et ta vähem jooks». Sellessamas päevikus sisaldub seletus, miks tsaarinna äkki loobus abikaasat tagasi hoidmast. Võrubova hoiatanud kord teda, et liigub jutte, nagu jooks tsaar liiga palju. Vastuseks kuulnud ta: «Pühamees ei luba papat puutuda, ütleb, et vein taltsutab vaimu . . .»

Paljutähenduslik ülestunnistus! «Pühamees» oli Rasputin ja «papa» — Nikolai II ise. Kaval kelm mõistis, et pidev alkoholi tarvitamine nõrgestab tahet, teeb inimese järeleandlikumaks,

kuid seda oli Rasputinile väga vaja, et mõjutada tsaari ja tema kauđu riigiasju.

Erilist tähelepanu väärib isevalitsuse klassiselgroog, vastastikused suhted sõjaväega — dünastia peamise toega —, õigeusu kirikuga — tema vaimse toega — ja politsei ning ohrankaga, kes tagasid monarhistliku korra vääramatuse.

Paljud Nikolai kaasaegsed on üksmeelselt märkinud tema suurt armastust sõjaväeliste tseremooniate, pidustuste ja saluutide vastu. Kaardiväe paraadidele Tsarskoje Selos kogus ta terve pealinna «suurilma» ja diplomaatilise korpuse. Nagu joonlauaga tõmmatud sirged read, ratsakaardiväelaste säravad kürassid, husaaride lendlevad dolmanid, suletutid, kiivrid, epoletid, ordenisära, jalaväepolkude pidulik samm — kõik need teatraliseeritud etendused täitsid ta südame rõõmuga. Muide, kõik ta eelkäijad troonil olid olnud suured paraadide austajad. Kõik nad olid uhked «oma» sõjaväele ja poputasid seda. Romanovite perekonnale oli sõjavägi mitte üksnes riigikaitse vahend, vaid eelkõige abinõu iseenda julgeoleku tagamiseks, trooni ainuke reaalne tugi. Sõjaväelist vandetõotust andes kohustus iga Vene soldat pidulikult «oma elu säästmata kuni viimse veretilgani ustavalt teenima tema keiserlikku majesteeti». Selles oligi (keisri silmis) sõjaväeteenistuse peamine mõte.

Nikolai II valitsusajal osales sõjavägi kahes sõjas. Ent oli veel kolmaski, kuulutamata, vererohke sõda omaenda rahva vastu. Esimese Vene revolutsiooni ajal kasutati sõjaväeosi rahva väljaastumiste mahasurumiseks kogu Vene keisririigi territooriumil. Vandetõotuse kirjatähele ja vaimule vastavalt ründasid sõjaväepolgud suurtükke ja kuulipildujaid kasutades Presnja barrikaade, ülestõusnud kroonlinlaste kasarmuid, Sormovo tööliskvartaleid. Kasakasotnjad läksid rünnakule Ivanovo kangrute ja Tšita raudteelaste vastu, vallutasid lahinguga läti, eesti ja gruusia talupoegade majapidamisi. Sõjalaevad tulistasid raskesuurtükkidest ülestõusulipu heisanud Viapori forte . . .

Tsaari erilise eestkoste all olid kaardiväeüksused, kuhu valiti kõige ilusamaid pikakasvulisi nekruteid, kuid peamine oli, et nende täielikku poliitilist usaldusväärsust tõendaksid tingimata kohalikud politseiülemused. Kaardiväeohvitserkond oli relvajõudude koorekiht. See koosnes peaaegu täielikult nimekate aadliperekondade esindajaist ja oli üdini monarhistlik. Nikolai tundis peaaegu kõiki kaardiväeohvitsere nimepidi, rõhutas igati oma lähedust neile ja soosingut.

Täiesti mõistetav käitumisliin, kui võtta arvesse, et alates kaardiväe moodustanud Peeter I aegadest oli see vägi harva osalenud lahinguis välisvaenlastega, kuid see-eest oli teda täiel määral rakendatud «sisevaenlase» vastu, kaardivägi täitis korduvalt puhtkaristuslikke funktsioone ja üldse suhtusid Romanovid temasse kui isiklikku, seejuures kõige usaldusväärsemasse sõjaväkke. Seepärast oli ka tasu kaardiväes palju kõrgem tavalise sõjaväe omast. Nikolai II ei jätnud kasutamata juhust külastada kaardiväepolkude pidustusi ja tema abikaasa laskis ehitada kiriku ihukaardiväe ulaanipolgule, kelle šeff ta oli, ning tikkis ise kullaga polgu vaimulike rüüsid.

Kõige lähemalseisev ja kõige ustavam kaardiväeüksus oli «tema keiserliku majesteedi isiklik «konvoi», kuhu kuulus neli ihukaardiväe kasakasotnjat, paleegrenaderide rood ning kaardiväe, maavägede ja laevastiku eri üksuste esindajaist moodustatud koondpolk. Sellele polgule kuulus vist kõige rohkem tsaari tähelepanu ja armastust. Tsaar osales koos soldatitega laskeharjutustes, andis neile lihavõttepühal suud, korraldas neile jõulupuu, mekkis soldatitoitu. Ta meelitas neid igati ning tahtis nende silmis näida tõelise heategija ja «oma mehena», mis tal osaliselt ka korda läks.

Esimese maailmasõja eel oli Nikolai käsutuses peale konvoi kolm jalaväe- ja kaks ratsadiviisi — kaardiväekorpuse tuumik (sellesse kuulusid veel neli jalaväe- ja ratsasuurtükiväeüksust ning mõned eraldiseisvad üksused). Hiljem tegid paljud lähikondlased tsaarile etteheiteid, et ta oli 1916. aasta sügislahingutes kasutanud kaardiväge rindel, kus teda nii põhjalikult sakutati, et too lakkas olemast tõsine sõjaline jõud. Nad leidsid koguni, et just kaardiväeüksuste nõrkus põhjustas Veebruarirevolutsiooni võidu. Sellega seoses tuleb märkida, et revolutsioonipäevil ei toetanud säilinud kaardiväeüksused üldse tsaari, nende Petrogradis asunud tagavarapataljonide soldatid läksid esimeste hulgas koos ülestõusnud rahvaga. Koguni isiklik konvoi jättis tsaari maha.

Suhtlemiseks sõjaväega oli tsaariperekond välja töötanud oma süsteemi. Nikolai, tema ema Maria Fjodorovna, tema naise Aleksandra Fjodorovna ja poja Aleksei sünni- ning nimepäevadel ja keisri troonileastumise aastapäevadel vabastati kõik sõjaväeosad õppustest ja harjutustest. Tsaariperekonna liikmed olid paljude polkude šefid, nad saatsid polgupühadeks õnnitlusi või osalesid neis ise, tegid ohvitseridele ja sõduritele kingitusi. Perekonna meessoost esindajad arvati sündimisest peale sõjaväeteenistusse. Näiteks algas tsareevitš Aleksei teenistusleht 1904. aasta 30. juulist — tema sünni päevast. Ta oli kirjas kui kõigi kasakavägede ataman, nelja kaardiväe- ja nelja jalaväepolgu, kahe patarei ning Aleksejevi sõjakooli ja Taškendi kadetikorpuse šeff. Peale selle oli ta himi kantud kümnete polkude, sõjakoolide ja kadetikorpuste isikkoosseisu nimekirjadesse.

Selleks et kaardiväge ja muud sõjaväge endaga tihedamalt siduda, kasutasid Romanovid armees juhtivatel kohtadel suurvürste. Peamine «jõuülekanne» Romanovite perekonna ja sõjaväe vahel oli tsaari onu suurvürst Nikolai Nikolajevitš. Tema oli olnud ratsaväe üleminspektori, riigikaitsenõukogu esimehe, pealinna sõjaväeringkonna vägede juhataja ning kõigi kaardiväe-

üksuste juhataja kohustes ja püsis Esimese maailmasõja algusest kuni 1915. aasta sügiseni kõrgema ülemjuhataja ametikohal. Teine onu Aleksei Aleksandrovitš, kel oli kindraladmirali auaste, tegeles kõigi laevastikuasjadega (pärast Vene laevastiku hävingut sõjas Jaapaniga sai ta populaarse hüüdnime «Tsushima»). Kolmas onu Sergei Aleksandrovitš juhatas kogu Venemaa suurtükiväge. Teised suurvürstid kamandasid, nagu keegi oskas, polke, diviise, korpuseid — eeskätt kaardiväge. Tapva hinnangu on neile andnud pikka aega sõjaministriks olnud Suhhomlinov: «Nende enamiku iseloomus ilmnesid degenereerumise tunnused ja paljude vaimsed võimed olid sedavõrd piiratud, et kui nad oleksid pidanud võitlema oma olemasolu eest lihtsurelikuna, ei oleks nad vastu pidanud. Tegudeks kõlbmatud suurvürstid, keda ässitasid tagant neid ümbritsevad inimesed või naised, olid omastanud õiguse sekkuda valitsuse ja selle talituste ning eriti sõjaväe asjadesse.»

Kasutades sõjaväe tääke trooni toena, paisutas Romanovite perekond aastast aastasse üha suuremaks ka politseiaparaadi, mis dünastia viimase esindaja valitsusajal omandas koletu suured mõõtmed.

Vene impeeriumi kubermangudes kuulus kogu võim kindralkuberneridele, kes allusid siseministeeriumile ja olid kohapeal kõrgemaiks politseiametnikeks. Linnades juhtisid ja suunasid nad politseimeistrite, linna- ja jaoskonnapristavite, jaoskonnaülevaatajate ning kardavoide, maal aga ispravnikute, stanovoide, urjadnikute, külakubjaste ja kümnikute tegevust. Kogu see politseijõuk oli selgesti suunatud «sisevaenlase» vastu, ta peremehetses kontrollimatult linnades ning külades, mõistis kohut ja «õigust».

Romanovite monarhiast rääkides määratles V. I. Lenin täpselt: «... isevalitsus — see on politsei isevalitsus», monarhi ennast nimetas ta «tema politseilikuks majesteediks». Tõepoolest, Nikolai Romanov oli sisuliselt Venemaa peamine politseinik ja sandarm. Ta jälgis rangelt, et kindralkubernerideks, politseidepartemangu direktoriteks, sandarmikorpuse šeffideks ja siseministriteks määrataks talle ustavaid ning ilmtingimata mustsadalase vaimuga inimesi. Tema valitsusajal oli neil ametikohtadel terve rodu kõige äärmuslikumaid tagurlasi ja mustsadalasi, kes täitsid pimesi monarhi tahet tema alamate mahalaskmise, poomise, massilise ihunuhtluse ja «tavaliste» peksmiste täideviija osas. Nad kõik omavahel võistlesid rafineeritud provokatsioonides ja ennekuulmatus elajalikkuses isevalitsuse vastaste suhtes. Sisuliselt oli politsei lisasõjavägi; iga kardavpi oli relvastatud revolvri ja mõõgaga, jaoskondades seisid püssipüramiidid ja valitsusaja lõpuks ilmusid sinna ka kuulipildujad. Koos kasakate ning sõjaväeosadega kasutati tänaval «korratuste» mahasurumiseks ratsa- ja jalapolitseid. Samaks otstarbeks kasutati ka suurtesse linnadesse

majutatud ratsasandarmite komandosid. Kuid sandarmeeria peaülesanne oli poliitiline jälitus, «tsaari ja isamaa vaenlaste» väljaselgitamine ning kahjutukstegemine. Peale selle jäi sandarmitele arestimajade ja vanglate ülalpidamine, piirivalveteenistus, korrapidamine raudteedel.

Eriline koht politseisüsteemis oli kaitseosakonnal (ohrankal), mis moodustati Peterburis pärast Aleksander II tapmist ja oli, nagu nimestki nähtub, määratud kaitseks (loomulikult eeskätt tsaariperekonna ja lõppkokkuvõttes kogu isevalitsusliku korra kaitseks). Nikolai II valitsusajal olid kaitseosakonnad paljudes suurlinnades. Need komplekteeriti põhiliselt sandarmikorpuse koosseisust. Ohrankaga on seotud provokaatorluse tormiline areng, millest sai peaaegu et peamine vahend võitluses «mässuga». 1914. aastaks ulatusid siseministeeriumi iga-aastased kulutused salajastele kaastöötajatele 600 000 rublani.

Suurte linnade kaitseosakonnad praktiliselt ei allunud kohalikele võimudele, nad kandsid vastutust üksnes politseidepartemangu ees. Peterburi osakonnal oli eristaatus ja selle ülemal õigus teha siseministrile isiklikult ettekandeid. Peterburi ohranka eriseisund oli seletatav sellega, et tema hoole alla oli antud kogu Romanovite arvukas perekond. Tsaari isiklikul ülesandel täitis see osakond ka «delikaatseid» korraldusi: jälgis suurvürste, ministreid ja teisi impeeriumi kõrgemaid võimukandjaid. Viimane isevalitseja ei usaldanud eriti oma kaaskonda.

Nikolai II ajal eksisteeris Venemaal veel üks kaitseteenistus, mis teistest erinevalt ei allunud isegi siseministrile. See tagas vahetult õukonna ja tsaariperekonna julgeoleku. Selle tuumikuks olid kolmsada kaitseagenti sandarmipolkovnik Spiridovitši juhtimisel (ainuüksi need mehed läksid riigile maksma kenakese summa — üle poole miljoni rubla aastas). Peale selle oli paleekomandant Vojeikovi käsutuses veel kolmsada meest ja paleepolitsei ülemal Gerardil olid omad arvukad koosseisud.

Kui kõne all oli tsaari perekonna julgeolek, oli viimane isevalitseja äärmiselt range ja täpne. Pole ime, et tema ajal kasvas paleevalve Tsarskoje Selos tohutu suureks. Seda teostati mitmes suunas, nii-öelda mitmekihiliselt. Selleks kasutati täielikult ära «tema keiserliku majesteedi isiklik» koondpolk, kes pidas valveteenistust palees ja selle piirdeaia taga ning kammis kaks korda ööpäevas läbi kogu pargi. Raudteejaama tsaaripaviljoni ja palee juurde viivat raudteeharu valvas eriline raudteepolk. Juurdesõiduteedel, peaväravas ja parki ümbritsevail tänavail olid valves paleepolitsei ametnikud, pargis seisid «aiaroodu» tunnimehed. Peale koondpolgu soldatite ja ohvitseride kandsid palees teenistust konvoiteenistuse ihukasakad. Üldse tegutses palees ööpäev läbi üksteist tunnimeest, kõige hoolikamalt valvati tsaari magamistuba: kaks tunnimeest valvasid seda koridori poolt, üks seisis akende taga ja magamistoa all asus korrapidajaohvitseri ruum.

Peale kõige selle liikusid valvurid sandarmipolkovnik Spiridovitši komandost ümber pargi ning selle territooriumil.

Sõjavägi, politsei ja sandarmeeria olid trooni peamine tugi. Kuid Romanovite perekond omistas tohutu tähtsuse ka õigeusu kirikule, mis pidi miljonite alamate pähe taguma mõtet tsaarivõimu jumalikust päritolust, seega vääramatusest. Vene impeeriumi põhiseaduste kogu esimene paragrahv: «Vene keiser on isevalitsuslik ja piiramatu monarh. Jumal ise käsib alluda tema võimule mitte üksi hirmust, vaid ka südamest.»

«Jumal ise» — ei rohkem ega vähem... Päevast päeva kuulutati Venemaa paljude tuhandete kirikute altari ees valitsevale dünastiale: «Palju aastaid!» Kõigil tsiviil- ja sõjaväepidustustel ning pühadel oli kõrvalekaldumatult ette kirjutatud laulda «Jumal, keisrit kaitse sa...». Kirikumehed levitasid elanikkonna hulgas tohutul arvul brošüüre ja lehti, milles tõestati tsaarivõimu vajalikkust ning pühadust, mitmes laadis varieerus loosung: «Venemaa püsib jumala ja õigeuskliku tsaari najal.»

On loomulik, et isevalitseja, kes väga vajas võimsat vaimulikku toetust, finantseeris helde käega (mõistagi kroonu arvel) kiriku kirjastustegevust, lähendas endale kõrgemaid ja autoriteetsemaid kirikuteenreid, jälgis rangelt, et kõrgeimatel kohtadel kirikuhierarhias oleksid talle ustavad inimesed. Tsaariperekond võttis oma hoole alla paljusid põlatud vaimulikke tegelasi. Nende hulgas olid mustsadalane ja obskurant Kroonlinna Joann, äärmiselt tagurlane piiskop Hermogen, harimatu ning sulivõitu piiskop Varnava, paindlik ja kahepalgeline metropoliit Pitirim. Igaüht neist oli korduvalt meelitatud nii sõna kui ka kingitustega, igaüks neist puges nahast välja, et tsaariperekonda avalikult ülistada ja jumaldada.

Nikolai II tuli kirikumeestele meelsasti vastu, kui taheti uusi «pühakuid» kanoniseerida. Tema valitsusajal leiti palju uusi «säilmeid», mis olid teatavasti vaimulikkonnale heaks sissetulekuallikaks. Tema ajal «lasti käiku» Uglitši Feodossi, Sarovi Serafimi, vürstinna Anna Kaširskaja, Belgorodi Jossifi, Tambovi Pitirimi ja Tobolski Joanni säilmed.

Erilist tähelepanu pööras isevalitseja sõjaväeosades ja laevadel teeninud vaimulikele. Tema ajal oli sõjaväes kuni 5000 sõjaväepappi. Nende ülalpidamiseks ei säästnud ta raha. Sõjaväelaste kõlbluse (selle all mõeldi eelkõige truualamlikke tundeid) tugevdamisel oli tsaar erakordselt kindel ja kategooriline. Koolide või haiglate ehitamiseks võis assigneeringuid kärpida, kuid sõjaväevaimulike rahasid mitte mingil juhul...

Teatavasti palvuste ja ikoonidega sõdu ei võideta ning Vene sõjavägi, kel tuli Nikolai II valitsusaastail kahel korral sõdida, pidi liiga ränga hinnaga veenduma selles vääramatus tões. Seoses sellega tuleks puudutada Vene monarhi suhtumist sõdadesse, tema vastutust valatud vere pärast. Esimene neist, Vene—Jaapani

sõda, oli suurel määral esile kutsutud tsaarivalitsuse poliitikast, õukonnakliki käitumisest. Muidugi oli selle, mõlemalt poolt vallutusliku ja ebaõiglase sõja peapõhjus imperialistlike vastuolude teravnemine Kaug-Idas. Ometi lasus tohutu vastutus tsaaril ja tema kaaskonnal. Korea ja Mandžuuria loodusrikkuste imperialistliku riisumise innustaja ning organiseerija oli niinimetatud Bezobrazovi klikk, kuhu peale suurvürst Aleksandr Mihhailovitši kuulusid kõrgemate õueringkondade esindajad vürstid Jussupov ja Štšerbatov, krahv Vorontsov-Daškov, siseminister Plehwe.

Sõda, milles Venemaa osutus ettevalmistamatuks, kriipsutas need plaanid läbi. Vagunitäied rindele saadetud ikoone ei suutnud asendada suurtükke ja kuulipildujaid. Mitmete lüüasaamiste tõttu kirjutas Venemaa alla häbistavale lepingule Jaapaniga, maksis tsaari ja tema lähikondlaste lühinägeliku poliitika eest kallist hinda: tapetute, haavatute ja vangilangenutena moodustasid kaotused 400 000 meest.

Mõõtmatult suuremaid ohvreid kandis riik Esimese maailmasõja aastail, mis röövis miljonite Venemaa soldatite elu. Valla päästetud vahetult Saksamaa valitsevate ringkondade poolt, kes 1914. aasta suvel arvasid end kokkupõrkeks rohkem valmis olevat kui Antandi riigid, oli see sõda suurriikide imperialistliku vastasseisu tulemus. Kuid sellest hoolimata ei tohi Vene tsaari sugugi ette kujutada mingi etturina imperialistide käes, nende tahte kuuleka täitjana. Sõtta astudes järgis ta ka enda isevalitsuslikke huve, mis on täiesti täpselt fikseeritud Antandi riikide valitsustega sõlmitud salalepingutes. Sõja puhul koostatud manifestis süüdistas Nikolai II sõja vallapäästmises oma keiserlikku nõbu Wilhelmi. Kuid salalepingutes oli ta juba fikseerinud Venemaa õiguse Musta mere väinade haldamisele, saades nii täieõiguslikuks osanikuks imperialistlikus sobingus Euroopa territoriaalseks ümberjagamiseks.

Vaadeldes Nikolai II käitumisjoont relvajõudude, politsei ja kiriku suhtes, veendume, et see oli üpris järje- ja sihikindel: ta tegi lausa kõik, mis suutis, säilitamaks isevalitsuslikku korda ning ühtlasi oma perekonna «õigust» käsutada Venemaad nagu oma pärusmaad, riisuda ja pillata selle rikkusi, suruda halastamatult maha alamate katsed valitsevat olukorda veidigi muuta.

Rääkides valitsemise sellest küljest, sihikindlalt julmast poliitikast, ei saa jätta meenutamata V. I. Lenini raevukaid sõnu Romanovite perekonna kohta: «... neile «võrdsete seas esimestele» *mõisnikele, kes omavad miljoneid* tiine maad ja kes selleks, et säilitada seda enda *ja oma klassi* «püha omandit», saavad hakkama kõigi metsikustega, kõigi kuritegudega, ükskõik kui paljude kodanike laostamise ja kägistamisega.»*

* Lenin, V. I. Teosed, 23. kd., lk. 286.

Kuritegusid kogunes Nikolai II valitsusajal palju. Ainuüksi 9. jaanuari eest, mil lasti maha, raiuti surnuks ja tallati kapjade alla sadu ilmsüütuid inimesi, oleks ta tulnud mõrvarina kohtu alla anda. Kuid see oli kõigest üks päev... Eraldanud end rahvast sõjaväe tääkide, politsei ja sandarmite valvetõketega, pidas tsaar alamate vastu pidevat ning verist sõda. Eriti palju ohvreid oli Esimese Vene revolutsiooni ajal. Ainuüksi 1906. aasta aprilliks oli ametlikel andmetel maha lastud ja üles poodud 14 000 inimest. 1907. ja 1908. aastal mõisteti surma veel üle 5000 inimese.

Terror elanikkonna suhtes muutus riigi poliitikaks. Vene impeeriumi peaministrile Stolõpinile langes osaks «suur au»: poomisnööri nimetati stolõpini kaelasidemeks. Isevalitsejal oli iga päev ajalehti avades rõõm lugeda teateid oma alamate hukkamisest. Muide, harva — üks kord poolteise-kahe kuu jooksul — juhtus, et kedagi ei hukatud. Kuid sellise tühiku täitsid kuhjaga päevad, mil lasti maha ja poodi üles korraga kümmekond inimest. Ajalehed teatasid üksnes ametlikest kohtuotsustest, andmed vanglates ja politseijaoskondades ilma kohtu ning juurdluseta surnuks piinatute ja pekstute kohta trükki ei pääsenud.

Terroripoliitikat teostati mitte «tahtejõuetu valitseja» mahitusel, nagu mõnikord püüavad tõestada Lääne ajaloolased ja sovetoloogid, ning mitte üksnes tema nimel, vaid ka tema otsesel ässitusel. Temal lasus kogu vastutus terrori eest. V. I. Lenin, kes oli ennast pühendanud rahva vabastamisele ning elas sügavalt läbi kõiki neid tsaari tahtel pühitsetud mõrvu, ei säästnud viimase Romanovi jaoks hävitavaid epiteete: «rahva õelaim vaenlane», «verejanuline», «pooja», «timukas», «pogrommitegija», «koletis»...

Jaa, just niisugune oligi oma olemuselt see salajoodiku nukrate silmadega, väliselt tasane ja isegi häbelik mees. Kuidas tänapäeva heasoovijad Läänes ka ei püüaks teda puhtaks pesta, ei suuda nad mingi grimmiga kinni katta rahvast kägistanud tsaari verist häbimärki. See, et Nikolai Romanovi üle mõistis kohut ja langetas talle surmaotsuse Jekaterinburgi Nõukogu, on ainult asjaolude kokkulangemine. Palju varem oli otsuse teinud kogu rahvas, kes polnud tsaarile kunagi andestanud ega saanud andestada valatud verd, tema tahtel sooritatud kuritegusid, tema tiiva all olnud sugulaste liiakasuvõtmist ja kroonuvargust, täielikku osavõtmatust ikke all kannatanud miljonite meeleheitel inimeste saatuse suhtes. See määraski viimase isevalitseja saatuse äreva kaheksateistkümnenda aasta juulikuul. M. Kasvinovi jutustus on kasulik raamat paljudele lugejatele, kes pole tuttavad Romanovite dünastia viimaste esindajate ja nende lõpu konkreetsete asjaoludega.

V. Arhipenko

See on raamat vandenõudest, triumfidest ja krahhidest, mille piirjooned oleks nagu ajas laiali valgunud ja ähmastunud.

Jutustus ammu Lethe neelatud tegelaste meeletustest, illusioonidest ja tragikomöödiatest.

Lugu Romanovite dünastia viimase tsaari tegudest ja lõpust ning teda ümbritsenud kamariljast.

On öeldud: keda Jupiter tahab nuhelda, sellelt võtab ta mõistuse. Mõistuse ja ka muu vooruse poolest lahjavõitu tsaariteenrid seitsmeteistkümnendal aastal Jupiterile suuremat tüli ei teinud. Nemad ja nende peremehed on surnud.

Viirastused tulevad mõnikord tagasi. Poliitikaspiritistide poolt olematuse pilkasusest välja kutsutuna tuletavad nad ennast aegajalt meelde uutele põlvkondadele, kord kurtes, kord libitsedes või ähvardades — nagu ette ütlevad spiritistid, kes parema puudumisel liitlaseks värbavad kehatuid vaime.

Romanovite dünastia krahhi ja hukkumise lugu on üks Lääne propaganda meelisteemasid. Juba enam kui pool sajandit on Nõukogude-vastase näputöö tindisulased ekspluateerinud tsaariperekonna hukkamise lugu, peibutatuna nende meelest soodsast võimalusest demonstreerida selle näite varal revolutsiooni «õudusi» ja möllava rahvastiihia «julmust».

Rahvusvahelise tagurluse ideoloogiakonveierilt tuleb otsatu vooluna vastavat toodangut: raamatuid, artikleid, kino- ja telefilme, raadiosaateid. Nende autorid pingutavad, et mustata suurt revolutsiooni, puhtaks pesta selle kägistajaid ja timukaid, sealhulgas viimast tsaari ning tema teenreid. See on üks kestvamaid Nõukogude-vastaseid kampaaniaid, mis sai alguse juba tollal, 1918. aastal. Sellest ajast peale on kampaanias olnud tõuse ja langusi, kriisihetki, kuid mitte kunagi pole see katkenud. Vürtsitatuna järjekordse portsjoni väljamõeldiste, võltsingute, «kontseptsioonidega» — niinimetatud sovetoloogide näputööga —, alustatakse seda aastast aastasse, aastakümnest aastakümnesse ikka ja jälle.

Mitmetunnised kompositsioonid «tsareevitšist» ja «tsaaritaridest», mida süstemaatiliselt näidatakse Lääne teleekraanidel; kahejaoline *show* «Nikolai ja Aleksandra», maksumusega neli ja pool miljonit dollarit, mille stuudios «Columbia Pictures» kokku pani Sam Spiegel; Lääne-Euroopas Robert Hosseini vändatud film «Ma tapsin Rasputini»; täispikkusega «tõsielufilm» «Keiser Nikolai II», mille USA-s monteeris kokku Aleksandr Tarsaidze — see on kõigest osake kino- ja teleriekraanidele ilmunust. Kireva kujundusega rikkalikult illustreeritud belletristlik-publitsistlikud monograafiad impeeriumi krahhist selliste autorite sulest nagu Robert Massie, Sidney Harcave, Noble Frankland, Roland Hingley, Aleksandr Tarsaidze, Viktor Aleksandrov (USA), Edward Crankshaw, E. M. Almedingen, Colin Wilson (Inglismaa), Hans Manfred Heuer, Günther Steckl, Hubert von Rimscha, Paul Zethe, Werner Köller (Saksamaa LV), Edmond la Pierre Taylor (Prantsusmaa) ja teised.

Kuidas ja milleks kutsuvad nad müütilisest unustusejõest Lethest välja neid viirastusi? Keda teenivad ja milliste salavedrude jõul liiguvad need kummitused? Kes olid reaalses elus olnud need, keda Lääne okultistlik-ideoloogiliste lauaseansside magistrid sealtilmast antikommunismile appi kutsuvad? Sellest jutustavad selle raamatu leheküljed.

Siin ei ole ajastu laiahaardelist kroonikat. Ei ole ka üldistest teesidest kootud ulatuslikku panoraami. Võiks öelda, et autor on püüdnud üldtuntud loogilist skeemi täita elava faktikoega, nende aastate möödunud sündmustega, nii nagu need kirevates värvides olid ja oma purustavates kirgedes pulseerisid.

Autor ei kirjuta tavalist revolutsioonieelsete aastate ajalugu, esijoones illustreerib ta seda portreede ja kollisioonidega, kujude ning stseenide valgusvarjudega, kaugest hämarusest terenduvate sotsiaalsete maastike piirjoontega, milles on palju unustatut, mõndagi pooleldi unustatut ja küllalt palju sedagi, mis laiemale lugejaskonnale seni teadmata.

Autor loodab, et see raamat toob kasu, eriti noortele, esitades olnust mitte päris kulunud fakte, vaid selliseid, mille abil on

kergem tunnetada või täpsustada tõde. Olen rõõmus, kui sellega õnnestub midagi lisada lugeja ettekujutustele mineviku sündmustest ja inimestest.

Tahaksin väljendada tänu kõigile, kes aitasid mul seda tööd teostada. Esmajärjekorras tänan abi eest dokumentide valimisel ja kasulike nõuannete eest töötajaid riiklikest arhiividest, mille materjalidele see raamat olulisel määral toetub:

Oktoobrirevolutsiooni, NSV Liidu Kõrgeimate Riigivõimu- organite ja Riigijuhtimisorganite Riikliku Keskarhiivi direktorit N. Prokopenkot, arhiivihoidla juhatajat Z. Peregudovat, osakonnajuhataja M. Frossinat, peafondihoidja J. Zadornovat, vanemteadur L. Tjutjunnikut;

V. I. Lenini nim. NSV Liidu Riikliku Raamatukogu käsikirjade osakonna juhataja asetäitjat V. Ziminat ja nooremteadur T. Bõkovat;

NSV Liidu Välisministeeriumi juures asuvast diplomaatiliste dokumentide kirjastamise komisjonist G. Dejevit.

Avaldan tänu sõpradele välismaal, kes soodustasid materjalide otsimist ja läbitöötamist, esmajärjekorras doktor Farkas Martonile sõjaajalooarhiivist Budapestis, doktor Janusz Kolczinskile ja professor Wladislaw Markewiczile Poznani Lääne Instituudist ja Varssavi Rahvusraamatukogu ning Praha Akadeemilise Arhiivi personalile.

Üpris tänulik olen Viini Rahvusraamatukogu, Grazi Ajalooinstituudi käsikirjade osakonna, Zürichi Rahva- ja Baseli Keskraamatukogu töötajaile mulle osutatud tähelepanu ning vastavate käsikirjade ja trükiste eest.

Eriti südamlikud tänusõnad kuuluvad raamatus kirjeldatud sündmuste pealtnägijaile ning neis osalenuile. Sellesse teosesse andsid nad panuse paljude väärtuslike teadete ja täpsustuste, mitmesuguste dokumentide, mälestuste, haruldaste fotode ning teiste originaalmaterjalide näol, mis varem olid tundmatud või ajalookirjeldustes kasutamata.

Elavate ajalootunnistajate hulgas märgiksin esmajärjekorras V. Šulgini, Riigiduuma II, III ja IV koosseisu liiget, natsionalistide ja «progressiivse bloki» duumafraktsiooni liidrit, kes delegatsiooni ühe liikmena 1917. aasta 2. märtsil võttis tsaarilt vastu troonist loobumise avalduse*; S. Ongirskit, endist Kurski asekuberneri, Ministrite Nõukogu esimehe P. Stolõpini ja siseminister N. Maklakovi üht lähemat kaastöölist; M. Ruskihhi, endist Tsarskoje Selo kaardiväelast, kes osales Nikolai II konvoeerimises ja valvamises; P. Sulimat, endist Tsarskoje Selo kaardiväeohvitseri; N. Starikovi, üht vanemat revolutsiooniliikumises osalenut Venemaal, endist poliitväljasaadetut; P. Mazailovit, endist soomus-

* Autor kohtus temaga kolmel korral augustist 1973 kuni augustini 1975 Vladimiris, kus V. Šulgin elas kuni surmani 1976. a.

laeva «Imperator Aleksandr II» madrust, kes aktiivselt osales Kroonlinna ja Petrogradi revolutsioonisündmustes, legendaarse P. Hohrjakovi kaasvõitlejat.

Kodusõja sündmustest Uuralimaal ja Siberis jutustasid O., J. ja M. Tuhhatševskid, V. Uborevitš ning Uurali Nõukogu sekretär 1918. aastal G. Tolmatšov.

Romanovite vangistuse kohta Tsarskoje Selos, Tobolskis ja Jekaterinburgis aastail 1917—1918 rääkisid R., A. ja J. Jurovskid, V. V. ja V. G. Nikulinid; J. Svikke, NLKP liige 1904. aastast, läti võitlussalkade komandör Uuralis ja Siberis 1918; I. Rodzinski, NLKP liige 1917. aastast, Uurali Tšekaa kolleegiumi liige 1918; D. Avdejeva ja L. Avdejeva-Kozlova; V., G. ja A. Nemtsovid; T. Teumina ja K. Tšibissova; A. Koganitskaja; A. Ljuhhanova-Višnjakova.

Kõiki nimetatud isikuid tänan mulle antud teadete ja materjalide eest.

Tahaksin väärilselt hinnata toetust ja osavõttu, mida minu töö ja selle teose suhtes ilmutasid A. Baulin, «Izvestija» ja «Literaturnaja Gazeta» endine peatoimetaja asetäitja; ajaloodoktorid V. Dašitšev ja M. Poltavski; silmapaistev Nõukogude spetsialist rahvusvahelise õiguse alal doktor A. Poltorak; ajalookandidaadid A. Ševelenko ja G. Kotšarjants; NSV Liidu Ajakirjanike Liidu liige I. Rõbakova ja Moskva tuntud bibliofiil ning spetsialist ajaloolis-bibliograafiliste harulduste alal K. Popov.

Autor on väga tänulik ajakirja «Zvezda»* lugejaile nende kirjade eest täienduste, täpsustuste ja märkustega. Andes raamatu nüüd pisut täiendatud kujul lugejakohtu kätte, loodab autor, et nad ka edaspidi ei jäta teda ilma oma nõudlikust tähelepanust. Mõni kirjasaatja on avaldanud soovi, et see teos rõhutaks veel kord meie riigi poolt sajandi algusest käidud võitluse ja võitude tee ülevust. Niisugune on olnud ka autori soov. Oma töös ei taotlenud ma midagi muud nii siiralt ja püüdlikult kui just seda eesmärki, kõigi tuttavate ja tundmatute sõprade usalduse ning heatahtlikkuse õigustuseks.

Võimaluse eest kirjutada see raamat olen paljus võlgu tänu Adelaida Rjazanovale, oma ustavale sõbrale ja abilisele elus ja töös.

November 1976
Moskva—Leningrad

Autor

---

* Teos ilmus esmakordselt ajakirjas «Zvezda», 1972, Nr. 8, 9; 1973, Nr. 7—10.

PROLOOG

Eramu õhtusse vaikusse lõikus terav kellahelin. Hämaratest nurkadest vastu kajades veeres ebaühtlane triller läbi vestibüüli, mööda koridore. Uksehoidja Thille tormas ukse juurde. Pool tundi tagasi oli trepist alla laskunud doktor Rietzler ja hoiatanud: kui tuleb kaks meest, need viivitamatult sisse lasta.

Võti klõpsatas, kriuksatas riiv. Vihmamärg munakivisillutis läigatas laternavalguses. Mööda veeres voorimehetroska. Seinast eemaldunud, lipsasid uksest sisse kaks meest, mantlid märjad, kaabuservad lontis.

Vestibüüli hämaruses võttis Thille rõivad vastu ja sõnas poolihääli:

«*Bitte, meine Herrschaften!* Tema ekstsellents ootab teid enda juures üleval.»

Nõrgalt valgustatud kabinetis istusid mõlemad kirjutuslaua juurde tugitoolidele. Lambikupli heidetud varjust silmitses seljatoele nõjatuv tüse Mirbach külalisi külma, pisut pilkliku uudishimuga. Suursaadiku selja taga oli aupaklikku poosi tardunud esimene nõunik Rietzler, mapp kaenla all.

Vastu neile polnud suursaadik astunud, käepigistused vahetati üle laua.

SUURSAADIK. Härrased, mul on rõõm teid jälle näha, ehkki selle uue kohtumise põhjustanud asjaoludes on vist vähe meeldivat. (*Kaks meest vaikivad noruspäi.*) Eks ole, parun Neidhardt? (*Monoklipööre ühe poole.*) Eks ole, parun Budberg? (*Pööre teise poole.*) Ma kuulan teid, härrased!

NEIDHARDT. Krahv, me palusime seda kohtumist, kuna olukorras, mida arutasime teiega juba detsembris, ei ole nihkeid paremuse poole. Kas teile ei tundu... et olukord on veelgi teravnenud?... Et see on muutunud ähvardavaks?

SUURSAADIK. Võimalik. Pigem just nii see ongi. Sellest peale, kui keiser Tobolskist ära viidi, on situatsioon märgatavalt komplitseerunud.

NEIDHARDT. Ehk olete nii lahke ja ütlete, millised andmed meid huvitavas küsimuses on saatkonna käsutuses? Andmete kõrvutamine võib asjale kasuks tulla.

SUURSAADIK. Palun, vastavalt meie informeeritusele! (*Pöördub Rietzleri poole. Nõunik tõmbab aupaklikult kummardades mapist kiire liigutusega paberilehe, paneb selle suursaadiku ette.*) Niisiis, meie agentuuri andmeil, mis tegutseb Venemaa idapiirkondades, toimetati keiserlik perekond pärast 268 päeva Tobolskis kestnud vangistust kahes grupis Uuralisse. Esimene grupp — keiser, keisrinna ja printsess Maria... (*Suursaadik lähendab monokli lühinägelikult paberile.*) Jaa, esimene grupp saabus Jekaterinburgi 30. aprillil kell 8 hommikul. Teine grupp — troonipärija ja kolm printsessi — saabusid sinnasamasse 23. mail kell 6 hommikul.

NEIDHARDT. Intervall kolm nädalat.

SUURSAADIK. Jaa. Edasi. Pärast Jekaterinburgi saabumist toimetati mõlemad grupid ilma valvetá vaksalist kesklinna, insener Ipatjevilt rekvireeritud majja, kus kõik koos praegu viibivadki. On jäetud mõned teenrid. Ülejäänud, sealhulgas Gilliard ja Gibbs, on ära saadetud. Mis veel? Vangide kohtlemine on jäänud korrektseks.

BUDBERG. Te arvate nii?

SUURSAADIK. Ma ei arva, niisugused on andmed. (*Paus.*) Niisiis, kohtlemine ja valve? Kõigi andmete järgi on valve range, kuid mõningaid järeleandmisi tehakse. Näiteks on tehtud erand troonipärija arstile. Arst võib siseneda majja päeval ja öösel. Rahva suhtumine on vähem soodne. Seda iseloomustab vaenulikkus ja ebamäärane pinevus. Vangid nähtavasti tunnetavad seda õhkkonda, seepärast on nende läbematus kasvanud. Mööda sidekanaleid saabub keisrilt üha tungivamaid palveid kiirendada vabastamist...

BUDBERG: (*Närviliselt tugitoolis niheldes.*) Me ei tohi neid lootusi petta...

NÕUNIK RIETZLER. Kes meie, lubage küsida?

BUDBERG. Meie — need oleme meie ja teie! Kuid eelkõige teie... kel on mõju ja jõudu...

NEIDHARDT. Teie andmed, krahv, langevad kokku meie omadega... Viivitada ei tohi! Asi, mis tõi meid teie juurde Petrogradis ja nüüd siin, Moskvas, ei kannata edasilükkamist.

SUURSAADIK. Kas te ka praegu esindate monarhistlikku keskust?

NEIDHARDT. Jaa, muidugi. Nagu teate, on mul au olla selle juht. Tema nimel esinemegi praegu uuesti palvega. Tema majesteet *Kaiser* võib sirutada päästva käe ja ta peab seda tegema.

SUURSAADIK. (*Heidab tursunud laugude alt Neidhardtile pika tuhmi pilgu.*) Mu kallis parun, lubage meelde tuletada, kui sügava vao on need aastad meie vahele kündnud!... Pärast seda, kui tsaar Nikolai, andnud järele Briti ässitustele, pidas *Reich*'i vastu kaks ja pool aastat enneolematut relvavõitlust, ei võlgne *Kaiser* talle midagi, ei ole millekski kohustatud. Muide, see on kõrvalmärkus. Antud hetkel pole sellel seost meie ühisüritusega ega asja olemusega.

NEIDHARDT. Tänan selgituse eest!

SUURSAADIK. Palun!

NEIDHARDT. Mind rõõmustab seegi, et te ei kavatse laskuda emotsionaalsetesse kõrvalpõigetesse tähtsuse minetanud teemal. Ja ometi... lubage möödaminnes üks repliik! Versioon vaenust, mis olevat lahutanud kaks dünastiat, tekkis masside hulgas ja on kasutatav masside jaoks. Alates neljateistkümnendast aastast ei võidelnud omavahel mitte keisrid, vaid keisrite käsul liikvele läinud rahvad. Monarhid seisavad päevakajast kõrgemal. Nad seisavad kõrgemal mööduvate sündmuste voolust, isegi sellistest nagu maailmasõda. Sidemed, mis ammustest aegadest ühendavad Saksa keisrit tema Vene nõoga, on lahutamatud. Seepärast ma loodan: *Kaiser* haarab tsaari täna Vene massi käest, nagu teistsugustel asjaoludel päästaks tsaar keisri Saksa massi käest...

BUDBERG. Seda enam, et jutt on niisama palju Saksa kui Vene perekonna saatusest. Kas on tarvis teile meenutada, et printsess Alice'ile oli see maa enne tema abiellumist võõras? Hesseni suurhertsogi tütar tuli siia, vaevu võitu saades iseenda seesmisest vastuseisust. Tollal andis ta järele ainult Saksa keisri pealekäimisel. Keiser saatis ta siia, tema peab ta nüüd ka tagasi viima.

SUURSAADIK. (*Vangutab mõtlikult pead, ta hääl muutub kalgiks.* Härrased, vaadakem näkku tõele, nagu ta on! On korduvnud igivana lugu: hädа võidetuile! Tsaar, kes on vastutav sõja ebaõnnestunud tulemuse eest, palub nüüd halastust. Ta ei suuda seda välja paluda omal maal ja pöördub meie poole. Vürst Bismarck õpetas meid kunagi: võidetuile tuleb jätta ainult silmad, et nad saaksid oma õnnetuse üle nutta. Teile, härrased, me seda

ei ütle. Tunnistan, et käesoleval juhul see vormel ei kehti. Te on õigus, parun Budberg, jutt on sugulasperekonnast. Saksama ei tagane temast.

NEIDHARDT. Detsembrist peale on kaotatud nii palju aega . . Mida olete ette võtnud? Millele võib loota?

SUURSAADIK. Nagu meile on teatavaks saanud, kavatseva Moskva võimud kohut mõista keisri ja võib-olla ka keisrinn üle. Juba on käimas arvamuste vahetus selle üle Moskva j Uurali instantside vahel. Koostamisel on süüdistusakt. Mei positsioon: kohut mitte lubada, perekond vabastada ja Saksa maale viia. Olen veendunud, et bolševikud ei söanda keeldud meie soovide rahuldamisest.

NEIDHARDT. Soovide või nõudmiste?

SUURSAADIK. Pigem nõudmiste.

NEIDHARDT. Kas need esitatakse ametlikult?

SUURSAADIK. Täiesti.

BUDBERG. Nõudmised võivad olla energilised, võivad olla k loiud . . .

SUURSAADIK. Kui energiliselt seda tehakse, võite otsustad viimase Berliinist saabunud depeši põhjal. (*Pöördub uuesti Rietzleri poole. Nõunik võtab samast mapist paberi, ulatab suursaadikule. Ruttamata loeb suursaadik selle ette.*) Palun väga! «Moskva saatkonnale. Demarš, mille olete seoses tsaariperekonda ähvardava ohuga ette võtnud, on kõige kõrgemalt poolt heaks kiidetud. Tema majesteet soovib, et jätkataks jõupingutusi, mis on suunatud perekonna vabastamisele ja *Reich*'i toimetamisele. Ühelgi juhul ei tohi Saksa printsessi ja tema lapsi, sealhulgas emast lahutamatut troonipärijat, jätta saatuse hoolde. Von Kühlmann».

NEIDHARDT. See on rõõmustav.

SUURSAADIK. Niisiis, härrased, te ei tohi anda järele norutundele! Perekond on meie silma ja kaitse all. Millise kuju oht ka ei võtaks, ei suhtu me sellesse osavõtmatult ja järelikult see välditakse. Minu viimasele demaršile vastas Tšitšerin vaikimisega, kuid loodan, et ta peagi hakkab rääkima. (*Suursaadik tõuseb, tõusevad ka tema vestluskaaslased.*) On võimalik (*suursaadiku hääl alaneb peaaegu sosinaks*), et perekonna vabastamise huvides osutub otstarbekaks ka teie organisatsioonide väljaastumine kohapeal, Uuralis . . . Sellest aga teine kord. Edasise kohta hakkame doktor Rietzleriga (*nõunik teeb külastajaile kerge kummarduse*) teile teatama. Arvan, et tänaseks öeldust piisab.

Väärinud veel ühe käepigistuse, lahkusid mõlemad külalised, keda suursaadik ja nõunik olid läveni saatnud. Uksel pani Mirbach äkki käe Neidhardti õlale:

«Ega te pole unustanud, parun, meie sõjaeelseid derbisid ja kihlvedusid Müncheni hipodroomil?»

Neidhardt lööb käega:

«Ah, krahv, mis derbid ja kihlveod siin enam ning mida meenutada! . . .»

Suursaadik lubas endale hetkeks soosiva familiaarsuse:

«Mis te nüüd, härrased . . . Ei maksa mossitada! Küll näete, kõik saab korda. Pole välistatud, et kahe-kolme nädala pärast näete oma keisrit kusagil teiselpool piiri.»

Vestlus toimus saksa, kõigi osalejate emakeeles.

All vestibüülis plõksatas jälle võti, kriuksatas riiv. Thille paotas ettevaatlikult ukse, piilus põiktänavasse. Kaabud pähe tõmmanud, lipsasid mehed vihmasesse pimedusse.

See sündis 1918. aasta maikuu keskpaiku.

1

OPERATSIOON «VENE NÕBU»

Lantenacil pole iga. Lantenac on võõras. Lantenac kutsub välismaalasi ... Lantenac on Kodumaa vaenlane. Meie kahevõitlus saab lõppeda ainult tema või minu surmaga.

V. Hugo «Üheksakümne kolmas aasta» 3. osa, 7. peatükk

Tuhk langes Iisaku peakirikule

Mirbachi eelkäija Saksa suursaadiku ametikohal Venemaal oli olnud Pourtalès.

Seitsmeaastane teenistus lõppes krahv Friedrich von Pourtalèsile kell kaheksa õhtul laupäeval, 19. juulil, uue kalendri järgi 1. augustil 1914.[1] Jätnud oma tõlla Kindralstaabi hoone sissekäigu nr. 2 ette, läks ta sellel õnnetul päeval väärikalt kolmandale korrusele välisminister Sazonovi juurde (kes polnud mitu ööpäeva oma kabinetist lahkunud) ja küsis temalt, kas Venemaal väljakuulutatud mobilisatsioon tühistatakse vastavalt Saksamaa ultimaatumile. Sazonov vastas eitavalt. Kõõritades aknast paistva Aleksandri samba poole, ütles krahv ministrile, et alates käesolevast hetkest on Saksamaa Venemaaga sõjaseisukorras.

Suursaadik pani lauale paberi avalduse tekstiga ja väljus. See juures ilmutas ta fenomenaalset hajameelsust. Tal olid olnud valmis kaks noodivarianti: juhuks, kui ultimaatum vastu võetakse, ja juhuks, kui see tagasi lükatakse. Saatkonna sekretär oli tippinud mõlemad tekstid ühele ja samale lehele. Kell neli hommikul helistas Pourtalès ministrile ja palus kehtivaks lugeda «seda noot, milles sõda kuulutatakse».[2]

Järgmise päeva hommikul muutus pealinn meeleavalduste areeniks. Määratsedes tulid tänavaile mustsadalased. Jõugud liikusid mööda Nevski, Sadovaja ja Bolšaja Morskaja tänavat, lõhkudes vaateaknaid, purustades saksa nimega silte kandnud kauplusi ning kohvikuid. Liteinajal tiriti trammist välja ja oleks äärepealt linnšitud erariides Saksa ohvitser: ta oli Venemaale külla sõitnud ja ruttas Soome vaksalisse, et koju pääseda, kuid ei jõudnud ...

Läbisegi rüüstajatega tõttas sellesama pühapäeva lõuna paiku Paleeväljakule «puhtam» publik, sealhulgas ülesmukitud daamid. Selleks puhuks rõdule ilmunud monarhipaari silma all mängiti maha hüsteeriline meeleavaldus: ustavus tsaarile ja laitus keisrile. Iisaku peakiriku kellade ja Peeter-Pauli kindluse suurtükkide mürina saatel kõlasid needused tema majesteedi Potsdami sugulase aadressil. Minutit kümme naeratas rahutult-sunnitult tsaaripaar tema ees põlvitanud inimsummale, siis kiirustati toahämarusse.

Mitu päeva möllas mustsadalaste märatsuslaine pealinna keskrajoonides, kuni veeres Saksa suursaadiku Pourtalèsi residentsini. Siin leidis aset kaklejate vennaskonna üks efektsemaid vägitegusid neil päevil.

4. augusti õhtuks oli Iisaku väljakule kogunenud suur, nähtamatust käest tõugatud inimmass. Paljud olid varustatud kangide ja pootshaakidega. Kell üheksa tormasid nad ründama saatkonda, mis oli, muide, juba tühi. Uksehoidja Adolf Katner, kelle suursaadik oli jätnud maja valvama, põgenes katusele ja tapeti seal. Kella üheks öösel leegitses saatkond nagu tõrvik. Iisaku peakiriku kohale kandus suitsu- ja tuhapilv. Kui siseminister N. Maklakov vastu hommikut väljakule ilmus, kandis sandarmipolkovnik Sizov, kes võõrastemaja «Astoria» ees ratsa kenitles, talle pilkavalt ette:

«Nii et, teie ekstsellents, sakslased suvatsesid maani maha põleda!»

Ameerika esindaja Wilson, kellele Pourtalès oli lahkudes usaldanud Saksamaa huvide kaitsmise Peterburis, käis 5. augustil välisministeeriumis ja avaldas USA valitsuse nimel protesti. Mulgava Maklakovi juuresolekul väljendas Sazonov «kahetsust».

Mustsajaline ajakirjandus nautis pogrommi üksikasju. Mis puutus Saksa keisrisse, siis tema jaoks ei säästnud sõjakad ajakirjanikud sõimusõnu.

Tollal Iisaku väljaku haaranud suitsu- ja tahmapilved sulasid ühte juba Euroopat ning kogu maailma haaranud tulekahju vinguga. Tuli sai möllata kaua. Alates neist päevist kestis Venemaa relvavõitlus Austria—Saksa blokiga kolm aastat ja seitse kuud. 1920 päeva kestnud lahingutes Balti ja Musta mere vahel kaotas Venemaa sõjavägi langenute, haavatute ja teadmata kadunute näol kuni seitse miljonit meest.

Niisugused on statistikaandmed sõjajärgsetest aastatest. Erus

sõjaminister D. Šuvajev pakkus 1918. aastal kaotuste suurusek kaheksa miljonit. Sama arvu kordas 1924. aastal oma memuaari des valgeemigrant V. Šulgin.

S. Strumilinil on 975 000 ainuüksi langenuid. Venemaa kaotust üldsummaks arvas ta mitu miljonit elu, pealegi reservatsiooniga et 1920. aastal ei olnud veel piisavalt täielikke andmeid kaotust kohta.

Hilisem ametlik dokument ütleb, et ainuüksi langenutena kao tas Venemaa umbes kaks ja pool miljonit inimest.[3]

Ühesõnaga, surma lõpparve tuli suur ja kohutav. Kuid mitt nende silmis, kes olid selle avanud oma märatsemise ja süütamis tega mitme kilomeetri raadiuses ümber tsaaripalee. Nikolai I lähikondlastele ei tundunud verekaotus liiga suur. Igatahes mitt nii suur, et nad oleksid isikliku hädaohu hetkel häbenenud pöör duda toetuse ja kaastunde leidmiseks nendesamade verivaenlast poole, keda olid neljateistkümnenda aasta augustis ise pöörasel mananud.

1918. aastal, mil revolutsiooni plahvatuslaine oli nad Petro gradi pesadest välja löönud ning igasse külge laiali pillutanud ja nad nägid oma jumaldatud monarhi Jekaterinburgi püsttara taga, anusid need härrased abi ning päästmist sellelt samalt keiser Wilhelmilt, kelle purustamise nimel nad olid pool Euroopa üle ujutanud vene verega.

Nemad, kaasa arvatud jumaldatud monarh. Sest kõigest pool aastat enne Nikolai Romanovi paigutamist Ipatjevi majja Jekate rinburgis oli tema endine sõjaminister D. Šuvajev Petrogradi Ajutise Valitsuse erakorralise uurimiskomisjoni uurija küsimu sele, kas tsaar teadis koletislikest kaotustest sõjaväes ja millisel määral need teda erutasid, vastanud: «Teadis, kuid erutasid vähe.»

Edasine dialoog:

Eesistuja. Miks ta siis võttis ülemjuhatuse enda peale?

Šuvajev. Ma sisendasin talle: «Teie majesteet,» ütlesin, «teie ei saa vastutada, te olete Venemaa jumal. Ma ei saa ennast peita teie nime taha ja seda ei tohi teha ükski minister. Meie võime vastutada ja peame vastutama, kuid teie, teie majesteet, seisate sellest kõrgemal... Kui vähegi midagi juhtub, poetakse keisri käsu varju... Kas see on hea?»

Eesistuja. Öelge, need vestlused... kas need puudutasid sõjalisi või poliitilisi küsimusi?

Šuvajev. Igasuguseid... Ma ütlesin talle otse: «Ei tohi minna vastu voolu... Tuleb minna mitte sündmuste järel, vaid sündmuste ees, neid ennetada...» Ma rõhutasin talle pidevalt vajadust panna endalt koorem, mida ta faktiliselt ei suutnud kanda.

Eesistuja. Ja... tema?

Šuvajev. Ta tänas mind... ja kihutas mu välja.

Eesistuja. Kuidas?

Šuvajev. Ta määras minu kohale kindral Beljajevi.

Eesistuja. Mille eest siis?

Šuvajev. Ma sain aru nii, et olin oma nõuannete ja märkustega tema lihtsalt ära tüüdanud.

Lootus Potsdami nõole

Pärast uue, tööliste-talupoegade võimu Smolnõi aulas väljakuulutamist pöördus Nõukogude Venemaa otsekohe sõdivate riikide poole üleskutsega lõpetada maailmasõda. Antandi riigid ei ühinenud selle rahualgatusega. 26. novembril astusid Vene parlamentäärid esimesse kontakti vastasega, kes oli nõustunud alustama läbirääkimisi vaherahu sõlmimise üle.

Nende läbirääkimiste käigus saabus Petrogradi Saksa missioon, keda juhatas krahv Wilhelm von Mirbach (1915—1917 suursaadik Kreekas, seejärel mõnda aega Saksa Välisministeeriumi esindaja okupeeritud Rumeenias). Smolnõi loal asus missioon Iisaku väljakul 1914. aastal monarhistide purustatud endises saatkonnahoones säilinud tubadesse. Ja peatselt nägid Saksa keisri taassaabunud diplomaadid tollaste märatsejate kunagisi ülemusi ning innustajaid. Läbi sama värava, mis oli neljateistkümnenda aasta augustis varisenud mustsadalaste surve all, hiilisid Saksa külalliste juurde nüüd Neidhardt, Trepov, Gurko ja Benckendorff. Astusid kummardustega Mirbachi ja tema abi, admiral Keyserlingi ette. Nüüd nad enam ei röökinud, ei ropendanud ega vehkinud kaigastega, vaid kurtsid alandlikult oma saatust. Esiteks kahetsesid nad oma sõnade järgi kibedasti, et polnud omal ajal hoidunud kokkupõrkest Saksa riigiga. Teiseks oli neile väga vastumeelt nõukogude võim. Kolmandaks, ja see oli praegu peamine, mis neid tõi tema ekstsellentsi juurde, nad palusid ning anusid Saksamaalt eestkostet bolševike kukutatud, pagendatud ja nüüd Siberi vangipõlves vaevlevale monarhile.

Mirbach lubas Berliinile kõigest ette kanda. Tema ettekanne Neidhardt—Benckendorff—Trepovi grupi visiidist oli esimene ametlik informatsioon Vene nõo õnnetustest, mille Wilhelm II sai oma eratalituse kanaleid kaudu. Lähikondlaste tunnistust mööda oli tema esimene direktiiv kantsler Bethmann Hollwegile: «Töötada välja abinõud eventuaalseks abiandmiseks ja päästmiseks.»

Asi polnud üksnes sugulustunnetes või Venemaal kokkuvaritsenud autokraatse süsteemi südamelähedus es. Oma Peterburi sugulaste saatuses tajusid Hohenzollernid salajase õudusega isesenda lõpu ennet.

Pärast Brest-Litovski rahulepingu sõlmimist (3. märtsil) ja Saksa saatkonna (aprillis) Moskvasse saabumist eesotsas Mirbachiga hakkas ta Neidhardt—Benckendorff—Trepovi põrandaaluse grupiga kokku saama Denežnõi põiktänav 7 (praegu Vesnini tänav). Nõnda pikenes aina vandenõuahel, mille üheks lüliks oli proloogis kirjeldatud nelja kohtumine.

Hulk aastaid eitasid vana *Reich*'i apologeedid sellise vandenõu olemasolu. Ja ka praegu leidub Saksamaa LV-s neid, kes väidavad, et Mircbachil polnud Venemaal mingeid sidemeid monarhist-

likų põrandaalusega, ta polevat astunud samme kukutatud tsaa kasuks ega tahtnud isegi teada Romanovi kaitsmisest, millel po nud «mitte midagi ühist Saksamaa huvidega».[5] Suursaadik olev keeldunud endisi õukondlasi vastu võtmast, ei olevat abi lubanu ega andnud. Ja kui neil mõnikord õnnestunudki suursaadiku üle anda kirjalik esildis selle asja kohta, siis ta «keeldus se kõrgemale edasi saatmast». Ühesõnaga, «selles küsimuses as Saksamaa talitsetuse, võõristuse ja täieliku mittesekkumi positsioonil».

Missugune oli see «täielik mittesekkumine», sellest on om ajal jutustanud episoodi osalised ise. Näiteks Neidhardt, kel mälestuste põhjal on siin taastatud nelja mehe kohtumi kaheksateistkümnenda aasta mais. Või Mirbach, kelle ettekand on mõnede näidistena sattunud Lääne ajakirjanduse veergudel Nende hulgas köidavad tähelepanu kaks depešši: a) saadetu Berliini 13. juunil, kaks nädalat pärast kirjeldatud kohtumi Denežnõi põiktänavas; b) saadetud sinnasamasse 20. juunil, ka nädalat enne suursaadiku mõrvamist.[6] Mirbach kandis oma šefi Richard von Kühlmannile lühidalt, kuid väljendusrikkalt et monarhistide ja liberaalsete poliitikute, maaomanike ja tööstu rite põrandaaluse bloki kasvavast aktiivsusest Moskvas nin Petrogradis. Teda, suursaadikut, piiravat salaja «paljud tuntu isikud», «mitmed kõhklevad kujud», «vanade nimede või kõrge tiitlite kandjad, suurfirmade valdajad ja latifundiumide omani kud»; need inimesed, kandis suursaadik ülemusele ette, «rõhu tavad iga päev ja igati oma sõbralikke tundeid Saksamaa vastu tahavad tema abiga tsaari vabastada. Ent mitte ainult seda. Ne on veel üks, mitte vähem oluline punkt: «Nad tulevad meie juurd palujaina ka selleks, et välja kaubelda abi võitluses bolševik vastu . . .»

Millist suhtumist palvetesse suursaadik oma ülemustele si soovitas? Igal juhul mitte osavõtmatust. «Hoolimata olukorr kogu omapärasusest,» kirjutas ta 20. juunil, «tundub mul hetkekäsk olevat järgmine: me peame ära hoidma agoniseeriv bolševistliku süsteemi vastaste ühinemise Antandi juhtkonnaga . Seepärast arvan, et meie vastused nende järelepärimistele ei toh kanda absoluutselt eitavat iseloomu . . . Me ei tohi neile vasta keeldumisega läbirääkimistest, mis üldse kõlaks eitavalt . . .»

Mitte öelda «ei» tähendab sisuliselt öelda «jaa». Seda ei sa eitada ka praegused tõlgendajad Läänes. Keiserliku diplomaati möödalaskmisest «bolševismi agoonia» suhtes tagasihoidlikul vaikides, selgitavad need härrased: idee seisnes selles, et «bolše vikud tuleb kukutada, kodanlik Venemaa tuleb taastada». Sell taastamise tingimuseks seati Bresti lepingu revideerimine Vene maa täielikule Saksa-orientatsioonile ülemineku vaimus.

Teisiti öeldes oli tsaari vabastamise projekt osa ulatuslikumas plaanist: likvideerida Saksa tääkide jõuga nõukogude võim, taas

vana, kõige tõenäolisemalt Tsaari-Venemaa, mille osaks saab liit Saksa imperialismiga ja allumine Saksa kontrollile. Sellesse plaani mahtusid suurema vaevata nii tsaar kui ka troonipärija, nemad olid tollal elus, peaaegu käeulatuses, perekondlikult lähedased ja kas või juba seepärast kõige vastuvõetavamad. Jäi ainult nad asumiselt ära tuua ja Talvepaleesse toimetada. Seepärast «Wilhelm II panigi tööle kõik kangid, et päästa oma Vene nõo perekond».[7]

Ka doktor Rietzler juhtus kord jagama mõningaid üksikasju oma kunagistest toimetustest Denežnõi põiktänavas. «Rietzler?» kortsutab mõni tema kaasaegne nime meenutades kulmu. «Rietzler . . . Lubage, missugune Rietzler? Kas mitte seesama, kes keiserlikus *Reich*'is ühendas diplomaadi funktsioonid liberaal-monarhistliku publitsisti ja filosoofi tegevusega, avaldas I.-I. Ruedorfferi nime all mõned teosed maailmapoliitika probleemidest, millest ühte oli 1915. aastal arvustanud V. I. Lenin?»

Jaa, see Kurt Rietzler ehk I.-I. Ruedorffer. Enne Moskvasse tulekut oli ta 1915—1917 olnud kantsler Bethmann Hollwegi nõunik ja andnud maailmasõja eel Berliinis välja raamatu «Kaasaegse maailmapoliitika põhijooned», mida V. I. Lenin kriitiliselt analüüsis.[8]

See härra alustas kosmopolitismi jutlustamisest, *Reich*'i jumaliikkuse teesist, kindralite ja parempoolsete sotsiaaldemokraatide koostöö ideest ning lõpetas ebaõnnestunud katsega päästa tsaar Vene revolutsiooni kohtu käest.

Muide, sellega ta ei lõpetanud.* Kui keiserliku režiimi oli asendanud Weimari oma, ilmus Rietzler publiku ette uues ampluaas. Vabariik ei jätnud teda tööta. Alates 1920. aastast tegutses ta Wilhelmstrassel juhtiva eksperdina Ida-Euroopa küsimustes. Sinna ilmuski 1921. aastal keegi N. Sokolov, vene valgeemigrant. Esitlenud end Rietzlerile ülemuurijana tsaari hukkamise asjas, kes saanud selleks volitused 1919. aastal «Venemaa kõrgema valitseja» Koltšaki käest, tundis külaline huvi, kas härra doktor ei saaks talle uuritavas küsimuses anda mingeid kasulikke andmeid.

Jaa, ütles Weimari ekspert koltšaklikule uurijale, sobivaid andmeid on tal küllaga. Näiteks võivat tema kui «draama keskpunktis viibinu» kinnitada, et tema majesteedi Saksa keisri valitsus püüdis 1918. aastal teha oma Moskva saatkonna kaudu Uurali vangide jaoks «kõik, mis võimalik ja koguni võimatut». Selle kinnituseks võttis Rietzler ministeeriumi arhiividest paki 1918. aasta kevad- ja suvekuudega dateeritud dokumente ning näitas Sokolovile. Sama aasta septembris saatis Rietzler Sokolo-

* Rietzler elas üle nii keisri, Weimari vabariigi kui ka Hitleri, kes talle 1935. aastal pensioni määras. Saksamaa LV-s sai ta au osaliseks vastelda isiklikult Adenaueri ja Straussiga. Ta suri 1955. aastal 73-aastasena oma villas Düsseldorfi lähedal.

vile Pariisi koopiad mõnedest läkitustest, mis olid võetud saat konna ja ministeeriumi kirjavahetusest, sealhulgas järgmised

Moskva saatkonnalt välisministeeriumile. 1918. aasta juuli.
Kas tuleb korrata otsustavat esildist säästvaks suhtumiseks tsaarinnass kui Saksa printsessi? Kas te ei leia, et oleks ohtlik laiendada esildist k tsesareevitšile, kuna bolševikele on tõenäoliselt teada, et monarhist kalduvad tõstma esiplaanile tsesareevitšit. Bolševike umbusk Saksa esil diste suhtes on veelgi kasvanud kindral Krasnovi hiljutiste ülemäär avameelsete avalduste tõttu Donil.*

Rietzler

Välisministeeriumilt asjurile Moskvas. 1918. aasta juuli.
Esildistega tsaariperekonna kasuks nõus.

Busche

Need ja mõned teised dokumendid avaldas Sokolov hiljem oma Saksamaal ilmunud raamatus.[9] Sisult langevad need täielikult ühte Kühlmanni depešiga, mille Neidhardti valgeemigrantlike (Reichenhalli) märkmete andmeil oli talle Moskvas Saksa saatkonnas ette lugenud Mirbach. Tervikuna, üldistas Sokolov taandub nende mõte sellele, et «1918. aastal pidasid vene monarhistid sakslastega läbirääkimisi bolševike võimu kukutamise üle». Selle teema raamidesse kuulus tsaari vabastamine, mille ni monarhistlik keskus kui ka Venemaa lõunaosas pead tõstnud tsaarikindralid «pidid kinni maksma mingite teenetega Berliini sõjalis-poliitiliste plaanide huvides, nii riigi keskosas kui ka puhkevas relvavõitluses perifeerias, mille Saksa relvajõud olid okupeerinud või kavatsesid okupeerida».[10]

Nähtavasti lootis Mirbach täiesti tõsiselt edule, kui ta Nõukogude valitsusele ähvardusi adresseerides paralleelselt alustas kauplemist monarhistliku põrandaalusega: millise kursi nad valivad, kuidas kasutatakse ära Romanovid, kelle ees, nagu ta ette kujutas, Ipatjevi maja uksed olid kohe avanemas.

Nagu omal ajal tunnistas R. Wilton, Venemaa sündmuste vahetu jälgija (Inglise ajalehe «Times» kirjasaatja), paadunud monarhist ja Romanovite austaja, kogunesid 1918. aasta suvehakul «krahv Mirbachi algatusel ning kutsel» Moskvas sügavale põranda all erinõupidamisele mitme äärmuslikult parempoolse Nõukogude-vastase grupi esindajad. Berliini volinikud panid seal arutusele «Saksa ettepanekud Venemaal monarhia taastamise teedest». Üks ettepanekuid kõlas: algul taastada «õigustes» tsaar Nikolai II, seejärel teatada tema teistkordsest troonist loobumisest, demonstreerides sellega, et esimest loobumist (2. märtsil 1917) peetakse kehtetuks, kuna see oli «sunnitud», revolutsioonide poolt «vägivaldselt peale surutud»; seejärel tõsta troonile Aleksei. Nõupidamisel puhkes vaidlus osavõtjate kahe peamise grupi

* Rietzler viitab kahtlemata 1918. aasta mais-juunis Novotšerkasskis tehtud P. Krasnovi avalikele avaldustele, et «valge liikumise» lõppeesmärk on Venemaal monarhia taastamine.

«Täussünni Liidu» ja «Rahvuskeskuse» vahel. Mõlemad tahtsid monarhiat, kuid järgmise erinevusega: esimesed olid valmis seda vastu võtma sakslaste käest, teised keeldusid igasugusest Berliini «kingitusest». Sakslased, ütleb Wilton, kaldusid tõstma esiplaanile noort Alekseid, neile tundus, et talle on kergem mõju avaldada, «rahvuslased» eelistasid tsaari venda Mihhail Aleksandrovitšit, seda enam, et Nikolai troonist loobumise Pihkva aktiga oli ta juba kord tsaariks kuulutatud.[11] Lõplikule otsusele diskussioonis osalejad ei jõudnud ja leppisid kokku «veel veidi oodata, kuni avanevad Ipatjevi maja uksed».

Sel ajal, mil niisugune «mittesekkumine» sai hoo sisse Moskvas, hakkas see üha nähtavamalt ja küünilisemalt avalduma ka Berliinis. Seda kirjeldas Viktor Aleksandrov oma raamatus «Romanovite lõpp», mis anti 1966. aastal välja inglise keeles.

Neil kaheksateistkümnenda aasta suvepäevadel, varsti pärast valgetšehhide mässu puhkemist, kutsus Kühlmann enda juurde Wilhelmstrassele Nõukogude suursaadiku A. Joffe ja deklareeris talle: Saksa valitsus kardab, et ülestõusnud Tšehhoslovakkia leegion haarab Romanovid oma kätte ja «kuritarvitab» neid Antandi sõjalis-poliitilistel eesmärkidel. Endine tsaar võidakse kuulutada valgete vägede ülemjuhatajaks ja selles rollis võib ta taastada idas Saksa-vastase rinde hetkel, mil «keiserlik sõjavägi valmistub otsustavaks löögiks lääneliitlaste pihta Champagne'is». Saksa valitsus hoiatab: kui Nõukogude võimud ei hoia ära niisugust pööret, suunab ta oma relvajõud Orša ja Pihkva peale eesmärgiga sisse piirata ning hõivata Moskva. Lähimas staadiumis aga läheb ta üle Doni alasid kontrolliva ataman P. Krasnovi otsesele toetamisele ja avab talle tee Volgale, siseriiki.

Kühlmann hirmutas Wilhelmstrasselt. Nende sõjaväeatašee Moskva Denežnõi põiktänavas kordas talle järele. Ilmunud sõja- ja mereasjade rahvakomissariaati, hoiatas ta omalt poolt, et Saksamaale ebasoodsa sündmuste arengu korral Jekaterinburgis» paiskab okupatsioonivägede ülemjuhatus Ukrainas ja Doni-äärses Rostovis oma väed Tsaritsõni peale, et kindlustuda «suure jõe mõlemal kaldal». Atašee rõhutas, et äärmisel juhul pole välistatud ka Bresti rahulepingu tühistamine sellele järgneva Saksa pealetungiga Moskvale ja Petrogradile. Seepärast oleks kardinaalne lahendus tuua Nikolai II ja tema perekond Saksa vägede dislokatsioonipaika, mis põhjalikult välistaks arusaamatused ning diskussioonid sel teemal.

Nõukogude pool lükkas ähvardused tagasi. Siis astuti uus samm, järjekordne nii-öelda «mittesekkumise» akt, sedapuhku Darmstadtist, endise tsaarinna Aleksandra Fjodorovna kodukohast. Tema vend Hesseni suurhertsog Ernst Ludwig (Erni) pöördus Nõukogude saatkonna poole Berliinis ettepanekuga: tema võivat aidata Venemaale häid teeneid vahemehena süvenevas konfliktis Saksamaaga. Teened on järgmised: a) ta kohustub ära hoidma

Saksa pealetungi Venemaal ja sel juhul tema meelest vältimatu kogu riigi okupeerimise; b) ta kohustub saavutama keiserlikult valitsuselt Bresti lepinguga Nõukogude Venemaale pandud kolmesaja miljoni kuldrubla suuruse sõjakontributsiooni vähendamise ja võib-olla koguni annulleerimise. Mõlema teene hind: tsaariperekonna vabastamine ja Saksamaale saatmine. Erni küsis telefoni teel Darmstadtist: kas Nõukogude pool kavatseb asja arutama hakata? Tuli välja, et ei. Ei kavatse.[12]

Juuli alguseks muutusid Berliini jonnakad pealekäimised Romanovite asjus üha jõhkramaks ja väljakutsuvamaks. Iseg Mirbachile tehtud atentaadi kasutas *Kaiser* ära manöövriks tsaariperekonna kasuks. Esitanud pärast 6. juulit provokatsioonilise nõudmise lubada Saksa pataljon Moskvasse otsekui saatkonna kaitseks,[13] teatas Berliin hiljem oma valmisolekust loobuda sellest nõudmisest, kui antakse tsaariperekonnale luba sõita Saksamaale.

Kuid ei Rietzleril ega teistel Saksa volinikel läinud korda suruda Nõukogude riigile peale kauplemist Romanovite pärast. Vaatamata olukorra ohtlikkusele andis igast küljest rünnatud noor vabariik vastulöögi Saksa keisri pretensioonidele, ta lükkas tagasi nii nõudmise lubada Moskvasse Saksa pataljon kui ka sekkumise tsaari kasuks. Nõukogude Venemaa suveräänsusele sihitud rünnakuseeria lõppes Saksa diplomaatiale edutult.

Romanovid ise lootsid peamiselt Potsdami nõo abile. Siberi (ja hiljem Uurali) kaugusest jälgisid nad pinevalt Saksamaalt inspireeritud jõudude liikumist, mis, nagu neile viirastus, annab neile tagasi vabaduse ning võib-olla ka võimu. Kuni finaali viimse hetkeni ei jätnud neid maha lootus, et nad satuvad veel — olgugi vastumeelse sakslaste abiga — Talvepaleesse või Kremlisse. Oli ju kunagi Bourbonidel õnnestunud välismaalaste vooris Tuileries'sse naasta. Miks ei võiks ka nemad, Romanovid, interventide ja valgete vägede abiga oma paleedesse tagasi pääseda? Neil päevil täitis see lootus Tobolskis ning Jekaterinburgis nende kirju ja päevikumärkmeid. Oli lootus ja veendumus, et «kõik see lõpeb varsti», et «varem või hiljem see kõik hajub», «läheb üle», «möödub».

Tsaar ja tsaarinna olid kindlad, et «Saksamaa tahab neile anda võimaluse troonile naasta», tõsi küll, tingimusel, et nad nõustuvad «temaga liitu astuma, katkestades suhted lääneliitlastega». Üha sagedamini jõuti perekonnaringis, koos lähimate saatjate Gilliardi, Tatištševi ja Dolgorukoviga ühisele arvamusele, et nad «saadetakse mõnda rindelinna, kus toimubki nende Saksa vägedele üleandmine». Neil nõupidamistel nimetati ka võimalikke evakuatsioonimarsruute: Donile Krasnovi juurde, Kiievisse Skoropadski, Baltimaile von der Goltzi või Soome Mannerheimi juurde. Dolgorukov avaldas kord arvamust, et üleandmine toimub Riias (mis tollal oli ikka veel Saksa vägede poolt okupeeritud).[14]

Neid huvitas, kus on sakslased. Erutas küsimus, kus on omad

Nad tähendab, kus nad asuvad, kuhu liiguvad, kas ei jõua kuidagi nendeni need «omad» kindralid, kes Saksa väejuhatuse toetusel olid asunud relvaretkele monarhia restaureerimise lipu all ja, vastuna Saksa keisri sõjaväe «supile ja seebile», ühinesid tema karistusretkedega Nõukogudemaa pinnal.

1918. aasta 20. märtsil päris endine keisrinna Aleksandra Fjodorovna Tobolskist saadetud kirjas oma endise õuepreili A. Võrubova käest, kes varjas ennast Petrogradi poolel kusagil ärklikorrusel: «Kas sakslased on juba Petrogradis või veel mitte?» «Mõtle,» juubeldas Aleksandra Fjodorovna ühes teises kirjas A. Võrubovale, «ajalehed kirjutavad, et vürst Trubetskoi (Volodja) on ühinenud Kalediniga.' Missugune täitsapoiss!» Veidi hiljem saimal aadressil: «Donilt tuleb Kaledini ja Krasnovi kohta häid teateid. Andku jumal nende pühadele ettevõtmistele edu!»[15]

Kaiser ei aidanud

«Ettevõtmiste pühadus» on kättemaksu pseudonüüm. Pühaduse asja oli võrdeline arveteõienduse elajalikkusega. Mida verisem, seda püham!

Sel põhimõttel tegutsesid valged atamanid, ajaliselt esimesed surma ja piinamise meistrid interventide poolt okupeeritud Nõukogude territooriumidel. Need inimesed, kes olid piiritult ustavad monarhiale ja mõned, kuulunud alles hiljuti Nikolai II lähikonda, seadsid avalikult või salaja oma eesmärgiks tema (või ta poja) trooniletõstmise. Esimesena pakkusid end sellesse rolli Kaledin ja Krasnov, kes äratasid endises tsaarinnas heldimust: kaks Romanovite-meelset Lantenaci, kes olid võtnud nõuks Doni valgekasakate pistodalöögiga tappa Vene revolutsioon.

Samal ajal, mil Neidhardt ja tema kompanjonid pidasid Petrogradis Mirbachiga salajasi läbirääkimisi tsaariperekonna vabastamise üle, lõi Kaledin lõunas sidemeid Saksa väejuhatusega, et muuta Don Vene kontrrevolutsiooni baasiks ja lähteplatsdarmiks. Mitte juhuslikult ei põgenenud Kornilov, Denikin, Markov, Lukomski, Romanovski ja teised kontrrevolutsioonilises mässus osalenud kindralid 1917. aasta augustis Bõhhovist, kus oli asunud Vene sõjaväe ülemjuhatuse peakorter, just Donile.

Esimesele ringile järgnes teine. Ennast maha lasknud A. Kaledini kohale asus hiljutine tsaari tiibadjutant P. Krasnov. Seesama 3. ratsaväekorpuse komandör Krasnov, kes oli 1917. aasta oktoobris astunud Pulkovo kõrgendikel võitlusse Punakaardiga, seal lüüa saanud, aidanud Gatšinas Kerenskil ümber riietuda ja põgeneda ning võetud seejärel koos oma staabiülema Popoviga kinni ja toimetatud Smolnõisse. Ta andis ausõna mitte tõsta edaspidi relva nõukogude võimu vastu ja lasti vabaks. Tema ausõna

oli odav. Saanud 1918. aasta 11. mail Novotšerkasskis kätte at manikepi, pöördus ta Wilhelm II poole orjaliku läkitusega, mill palus võtta tema, Krasnovi, väljakuulutatud «sõltumatu Do riik» Saksa protektoraadiks, deklareerides ühtlasi oma eesmär «taastada õigustes» Nikolai II ja tema poeg. Koguni oktobri M. Rodzjanko oli pärast selle läkituse tekstiga tutvumist nörd nud. Ta oli kirja koopia näpanud oma sõbralt Bogajevskilt (Don maa «välisminister», hiljem ataman) ja avaldas selle välism ajakirjanduses.

«Ma palusin tema keiserlikult majesteedilt,» ütles P. Krasno 1947. aastal kohtus, «kaasabi Taganrogi, Kamõšini, Tsaritsõ linna ja Liski ning Povorino raudteejaama ühendamiseks min juhitava riigiga... suurendada mulle abi relvade näol... eh tada Donile suurtüki- ja padrunitehased... mille eest kohustus andma Saksamaale õiguse vedada Donilt välja igasugust põllu majandus- ja muud toodangut ning mahutada kapitale Do ettevõtteisse...» Samasuguste palvete ja esildistega saatis Krasno Berliini tsaari sugulase, hertsog N. Leichtenbergi missiooni.[16]

Kaheksateistkümnenda aasta Romanovi-meelsete avantüürid kroonikas on mainitud ka kindral P. Skoropadskit, üht suurim Poltaava- ja Tšernigovimaa mõisnikku. Sajandi algul oli ta ihu kaardiväeüksuste komandöre Tsarskoje Selos (tema käsutada o mõnigi suurvürst) ja ta seisis tsaarile lähedal, maailmasõja aj käsutas ta diviisi ning korpust. Pärast revolutsiooni astus Skoro padski välja Ukraina iseseisvuse poolt. Saksa okupatsiooniväged juhatajale Hermann von Eichhornile hakkas Pavlo Petrovitš es mesest pilgust meeldima. Seepärast ta 29. aprillil Ukraina hetma niks kuulutatigi.

Otsekohe kirjutas ta koos Eichhorniga alla «kokkuleppele tarnida Saksamaale nelja kuu jooksul 60 miljonit puuda vilj Veel mõni päev ja tema ukaasiga kehtestati sõjaväljakohtud surmanuhtlus mahalaskmise ning poomise läbi, peksmine vitst nuutide ja püssivarrastega.

Algas arveteõienduse bakhanaal. Riik oigas Saksa okupantide ja nende haidamakkidest sabarakkude talla all.

Vaevalt oli Pavlo Petrovitš saanud toime kõige edasilükkamatumate abinõudega oma Berliini heategijate varustamisel Ukraina leiva ja pekiga, kui tema tähelepanu köitis Ipatjevi maja Jekaterinburgis, kus plankaia taga istus hiljutine keiserlik ülemus Eichhorni loal istus ta Berliini rongi. Ta läks keisri juurde ku eestkostja ja tsaari nimel paluja.

«Hetman,» selgitas üks Saksa autor natsliku Kolmanda riig päevilt, «palus ja anus suure visadusega keiser Wilhelmilt «ener gilisemat sekkumist» sellesse asjasse...» Keiser kinnitas talle et teeb kõik, mis võimalik. Hetman puudutas «tsaariperekonna *Reich*'i toomise probleemi». Ka selles anti «piisavad kinnitused». Varsti saatsid Eichhorn ja Mirbach keisri direktiivi põhjal «tsaa

ritse Jekaterinburgi salajase kutse asuda ümber *Reich*'i», lisades et «Nõukogude luba selliseks ümberasumiseks saadakse nähtavasti lähemal ajal».[17]

Tookord saabusid Kiievisse kolm meest: kindral Mossolov, vürst Kotšubei ja Leichtenbergi prints. Nad käisid hetmani ja Eichhorni juures. Kolmik tegi ettepaneku — nii jultunud, kui see ka ei tundu — korraldada saksa—haidamaki diversioonipäästeekspeditsioon otse Jekaterinburgi.

Eichhorn nõustus vaikides. Hetman lärmakalt, heakskiitu varjamata. Kolmiku liider tunnistas, et nad «osutusid väga vastutulelikeks. Avasid meile krediidi, lubasid anda meie käsutusse kuulipildujaid, püsse ja autosid.»

Koostati plaan: suunata relvastatud aurikud mööda Volgat ja Kaamat üles, «luua baas 60 versta kaugusel Jekaterinburgist» ning tungida seejärel linna ja rünnata hästi relvastatud rühmaga Ipatjevi maja. Ja tõepoolest: «Oleme saatnud Jekaterinburgi luurajaid... Nad astusid ühendusse salaja linnas viibivate Saksa emissaaridega, kelle toetus oli vaja tagada...» Seejärel «kirjutasin keiser Wilhelmile kirja, mille andsin üle hetmani juurde saadetud krahv Alvenslebenile... Selles kirjas palusin Saksa keisrit kinnitada valitsejale, et talle ja tema perekonnale antakse vaba läbipääs ning osutatakse vääriline vastuvõtt... et teda ei peeta mingil juhul Saksamaa sõjavangiks...»[18]

Kuni koguti relvi ja mehi, kuni Alvensleben pidas nõu keisriga ja Alvenslebenilt omakorda sai konsultatsiooni Saksa esindaja hetmani juures krahv Mumm, kadus aktsiooni mõte: Kiievisse tuli teade, et Ipatjevi maja on tühi ning valvepostid selle ümbert ära võetud. Feldmarssalil ja hetmanil jäi üle ainult Sofia peakirikus oma juuresolekuga austada hingepalvet «tapetud imperaatori eest», millise tseremoonia talle omase kutselise säraga viis läbi peapiiskop Volõõnia Antonius.

Peitse ja pool kuud püsis võimul hetman, kel jäigi teostamata oma unistus — korraldada Kiievis Wilhelm II ja Nikolai II kohtumine.* Kuid niipea, kui okupandid olid põgenenud üldrahvalikust ülestõusust vallatud Ukrainast, ruttas end nende kannul koristama ka Skoropadski. Tema šefil Eichhornil ei läinud kaua Ukrainast eluga pääseda, enne tabas teda saatus: ta tapeti Kiievis 1918. aasta 30. juulil.

Nikolai II kindralid valmistasid tema naasmise ootuses talle (või ta pojale) pinda Lõunas. Veel üks kindral samast plejaadist pingutas Põhjas. Ebatavalisi eksekuutorivõimeid oli Carl Gustaf Emil Mannerheim ilmutanud juba kodusõja algul, mille Soomes oli valla päästnud Svinhufvudi grupp. Kohalejõudnud Saksa

---

* Lootuse «nende majesteetide kohtumisele ja leppimisele», mida Skoropadski oli valmis jõudumööda soodustama, ütles ta välja Kesk-Euroopa ajakirjanikele antud intervjuus 1918. aasta augustis.

kindrali Rüdiger von der Goltzi* dessantjõudude abiga organiseeri Mannerheim ulatusliku ja julma karistusretke töölisklassi nin Punakaardi mahasurumiseks. Mille nimel, see selgus mõne ku pärast, mil Soomes kuulutati välja monarhia ja olematu kroo pretendendiks esitati Hesseni prints Friedrich Karl, Venema viimase tsaarinna, Hesseni Alice'i lähim sugulane.

Süngel sabatil, mis etendus Saksa okupantide kontrollialus territooriumil Helsingist Kiievi ja Novotšerkasskini, oli om lavastaja. See oli 49-aastane kindral Max Hoffmann — 190 aastal Saksa Kindralstaabi esindaja Mandžuurias jaapanlaste juu res, hiljem sagedane külaline Venemaal, Mannerheimi ja Skoro padski sõber; maailmasõja aastail Ida-Preisimaal tegutsenud VI armee staabi operatiivosakonna ülem, Ludendorffi järeltulij Idarinde staabiülema ametikohal. Hoffmanni lülitas keiser Brest Litovskisse sõitnud delegatsiooni koosseisu. Seal ta ennast ilmu taski kui peaaegu et kõige raevukam anneksioonide ja kont ributsiooni kursi poolehoidja. Just Hoffmann töötas välja Brest realiseeritud anneksioonide skeemi, mille põhjal eraldati Nõu kogude riigist ja muudeti Saksa imperialismi protektoraadik Ukraina, Valgevene, Läti, (Leedu. — *Toim.*), Eesti, Gruusia ühtekokku üks miljon ruutkilomeetrit maa-alasid 46 miljoni elan kuga. Hoffmanni pealekäimisel suruti Nõukogude Venemaal peale niinimetatud 1918. aasta 27. augusti protokoll, mille põhja pidi Saksamaale maksma mitmesugustes vormides kontributsioon kuus miljardit marka (2 500 000 000 rubla).

Pärast *Reich*'i kokkuvarisemist jätkus Hoffmannil jultumus pakkuda Antandi riikidele oma teeneid Vene revolutsiooni maha surumiseks, uueks Saksa relvastatud sõjakäiguks Itta. Londoni ja Washingtonis hakkas idee mõnele meeldima. Kuid Lääne rah vad ei lubanud sedavõrd küünilist nalja. Wilsoni ja Churchill leping Hoffmanniga jäi sõlmimata. Kuid et tema palkamise ideest Läänes ei loobutud ja tema projekti sisuks oli Venemaa killus tamine, mingiks satelliidiks, hakitud «Idaimpeeriumiks» muut mine ning Romanovite dünastia mõne hüpiknuku juhtida and mine — seda tõsiasja on Saksamaa LV-s leitud dokumentide põhjal uuesti kinnitanud sealne ajaloo uurija Jacques Otto Gretzer Bresti lepingu 50. aastapäevale pühendatud artiklis. Selle autori arvates esines Hoffmann tollal «keskriikide ekspansionist like himude tõelise väljendajana»; Hoffmann laskis Brestis käiku «enesemääramise» teesi ja ainuüksi selleks, et «selle varjus teostada Vene territooriumide amputeerimist». «Need olid,» kirju

---

* Weimari vabariigi aastail ühines von der Goltz natsidega. Ta oli alates 1924. aastast «Isamaaliste Ühingute Koondise», esimese fašismimeele sõjaväemoodustise juht. Oma seiklusi aastail 1918—1919 on ta kirjeldanud raamatus «Meine Sendung in Finnland und im Baltikum», mis anti välja 1920. aastal Saksamaal.

tab Gretzer, «sõjalised eesmärgid, mis põlvkond hiljem said aluseks hitlerlikule idaruumi vallutamise poliitikale.»[19]

Märkigem, et neonatslikud ja kristlikdemokraatlikud revanši ning territoriaalsete vallutuste jutlustajad Saksamaa LV-s armastavad siiani rääkida «enesemääramisest». Muide, ka Bresti diktaadi autori «rüütellikust palgest» . . . Mitte ainult rüütellikkusest, vaid tihtsast korralikkusest seisis too kaugel nagu maa taevast.*

Kuid ei jõudnud tsaari päästma endise Tsarskoje Selo kindraladjutandid, kes tule ja nuudiga rajasid lõunast ning idast käänulist teed endise monarhi juurde; ei õnnestunud ka Potsdami nõo poolt ettevõetud diplomaatiline operatsioon «Vene nõbu». See kukkus läbi, kuna nõukogude võim ei lasknud end isegi neis raskeis tingimustes hirmutada, ei andnud järele väljapressimisele, mõistes Romanovite küsimuses järeleandmise ohtlikkust. Selle tulemusena ei suutnud ei keisri ega Antandi ässitatud diplomaadid ega kindralid takistada Jekaterinburgi finaali.

Varsti tuli kitsas kätte ka mõnel eestkostjal. 1918. aasta sügiseks olid Vene revolutsioonist tekkinud keeristormid jõudnud ka Saksa imperialismi tsitadellini, selle müürid lõid vankuma ja varisesid mõne päeva pärast.

9. novembril kukutati Saksamaal monarhia.

13. novembril kuulutas VSFNV Kesktäitevkomitee Bresti lepingu tühistatuks tervikuna ja igas punktis eraldi. Lenini ettenägelikkus sai kinnituse: Bresti diktaat varises juba kaheksa kuu pärast vene ja saksa töölisklassi ühendatud löökide all.

Kukutatud keiser ei hakanud põgenemisega viivitama ja oli juba järgmisel päeval riigipiiril. Paistab, et kui Wilhelm poleks lootnud niisugust väledust, oleks temagi saanud kätte oma Jekaterinburgi. Hollandis Doorni mõisas elas ta pärast Nikolaid veel kakskümmend kolm aastat. Vabal ajal võttis ta ette memuaarid, püüdes endalt pesta maailmasõja süütaja häbiplekki.

Versailles' lepingu 232. paragrahvi põhjal kuulus Wilhelm väljaandmisele Antandile. Holland keeldus teda välja andmast.

Elu lõpul langes ekskeisrile osaks rõõm näha üht oma poega rünnakrühmlaste vormis natside teenistuses, seejärel jõudis ta õnnitleda oma kunagist jefreitorit Hitlerit totaalse välksõja esimese edu puhul.

Ta suri Doornis 1941. aasta 4. juunil, kolm nädalat enne päeva, mil ta võinuks näha, kuidas kunagine jefreitor alustab idas taas tema, keisri, 1. augusti *danse macabre*'it.**

Dublikaadil vedas veelgi vähem kui originaalil. Jefreitor ei

---

* Weimari vabariigis osutus Hoffmann segatuks kriminaalafääri — Nõukogude tšervoonetsite võltsimisse. Ta suri eeluurimise ajal, 1927. aastal. Jättis endast järele raamatu, täis Nõukogude- ja Vene-vastaseid vassinguid ning laimu.

** Surmatants.

saanud isegi Doorni. (Ta lõpetas Berliinis mürsulehtris bensiinig ülevalatuna ja põletatuna. — *Tlk.*)

Keiserliku imperialismi vaimsed pärijad räägivad, et Ipatjev majja paigutamise ajaks olid Romanovid poliitiliselt täiesti «deval veerunud» ega pakkunud seetõttu mingit huvi. Seepärast poleva ka Saksa poliitikal olnud mingit mõtet nendega tegelda. Nend naasmise otstarbekusse polevat uskunud koguni monarhistid is ei välismaal ega Venemaal.

Seda nüüd küll, Nikolai oli isegi mõne äärmiselt parempoolse tegelase silmis põlastusväärne kuju. Nende seisukohalt oli ta en määrinud ebaõnnestumistega, alandanud end troonist loobumi sega Pihkvas. Kuid ajalugu teab juhtumeid, mil ka kõige vilet sam maine pole seganud kukutatud türannil naasta kontrrevo lutsiooni ja interventsiooni vooris ning taas troonile ronida Endine tsaar polnud tagurluse mustadele jõududele maailma naba Muu hulgas, sakslaste üks variant arvestas, et kui isegi ei õnnest päästa Nikolaid ja ta maha lastakse, tuleb siiski kätte saad tsaariperekond, Aleksandra Fjodorovna ning Aleksei. Poeg kuu lutatakse varem või hiljem tsaariks ja tema ema saab tem kõrval regendiks — oli ta ju juba enne 1917. aastat Petrograd haudunud plaane haarata võim ning korrata Katariina II karjäär. Seepärast kiusaski Aleksandra Fjodorovna mõtteid Tobolskis ja Jekaterinburgis «kirglik unistus», «kõikevallutav lootus» toime tada poeg mõnda ohutusse varjupaika, kõige parem Saksa isa maal, ja oodata ära hetk, mil saab Aleksei tsaariks kuulutada. Ja tema asub poja selja taga taas võimu juurde![20]

Kahtlemata tõukas just see kaalutlus kaheksateistkümnend aasta kevadel ja suvel mingil määral tagant Berliini samm Romanovite heaks. Mõnigi tahaks seda tõsiasja maha vaikida. Seda märkas juba tollal ikka seesama Wilton. Ta ei saanud jätt möönmata, et Kühlmanni ja Hoffmanni sümpaatia tsarismi ning Romanovite vastu oli hõlpsasti ühitatud Venemaa killustamise plaanidega ning solvumine tsaari osavõtust Antandi poolel Saksa maa vastu — sooviga päästa tema elu. Nad eitavad seda? Mis siis ikka, «nende argumentidel on üks puudus: püüdes tõestada liiga palju, ei tõesta nad mitte midagi... Tõde on silmanähtav Hoffmann ja Co lihtsalt püüavad ebaõnnestunud ettevõtmisest lahti öelda.»[21]

Tule ja nuudiga

See asjas tuleb Londoni ajalehe mustsadalasele au anda. Õige kohe *Kaiser* tahtis Romanoveid välja aidata. Kuid see ei tähenda, nagu oleks tema üksi niisuguse eesmärgi seadnud, minnes välja Venemaa siseasjadesse jõhkrale sekkumisele.

Allpool näidatakse, kuidas järgmisel päeval pärast Nikolai troonist loobumist hakkasid tema isiku ümber sekeldama äsjased lääneliitlased, Antandi riikide valitsused.

Nende Romanovi-meelsete sepitsuste faktiline jätk oli Kornilovi ja Dutovi mässu mahitamine; hiljem panus Aleksejevile, Denikinile, Koltšakile. Antandi liidrite kätetöö oli ka 1918. aasta kevadel Venemaal vallapäästetud Tšehhoslovakkia korpuse mäss. Tsaaridega püüdsid Ipatjevi majas vangistuses viibiva tsaari juurde tabi murda Gajda, Čeček ja Sprovy, täites T. G. Masaryki otseseid käske. Viimane oli juba enne Vene revolutsiooni tuntud oma tihedate sidemete ning salasobingute poolest nii Londoni, Pariisi ja Washingtoni juhtivate poliitikute kui ka Petrogradis Nikolai Teisega. Nende sidemete kohta on palju tunnistusi.[22]

Nagu on kindlaks tehtud, tagasid relvade, laskemoona, sidevahendite ja teiste sõjaliste materjalide tarnimise korpusele (teiste hulgas) kontsernid «Remington Arms» ja «Metallic Cartridge Union». Tellimuste täitmise maksis kinni New Yorgi «National City Bank». *Broker*'i, s. t. vahemehe rolli nende korporatsioonide ja korpuse vahel etendas seesama «professor Masaryk, kes just sel ajal valmistus vabastaja oreoolis sõitma Praha Hradčanysse». Tema oligi «see mees, kes ühest küljest teostas korpuse kaug-juhtimist Venemaal, teisest küljest aga lubas liitlastele vabas-tada ja neile üle anda endise tsaari». Vastastikuste seoste ahel: korpuse juhtide selja taga seisab Masaryk; Masaryki selja taga relvakaupmehed «Remington Arms'ist» ja «National City Bank'i» pankamehed; nende ja sarnaste monopolistlike ühenduste selja taga kogu Lääne tagurlik oligarhia, kaasa arvatud ärimehed, ministrid ning kindralid, kel pole kahju miljonidollaristest kulu-tustest valgetšehhidele «vastutasuks Masaryki lubatud tsaari vabastamise eest».[23]

Lõunas kasvas atamanide esimestest, interventsiooniga seostu-nud mässudest hiljem välja deniikinlus.

Idas sai interventsiooniga liitunud atamanide mässudest kolt-šaklus.

Nii Omski «valitseja» kui ka tema Novotšerkasski paarimees läksid kahest eri suunast sõjakäiguga Moskva peale, hellitades sama eesmärki: kuulutada Kremlis Uspenski peakirikus välja tsaarivõimu taastamine.

Kuid Ipatjevi majast tsaari enam otsima ei hakatud. Maja oli selleks ajaks tühi. Kohtu-uurijatel ja hauakaevajatel jäi ainult üles korjata andmed kohtuprotsessiks tsaari tapmise kohta, mille

nad lootsid aja jooksul korraldada. Ja truualamlike raportide vastata Antandi valitsejate järelepärimistele, et kuhu ikkagi j nende kroonitud Vene liitlane, kes koos nendega 1914. aast 1. augustil oli sõtta astunud.*

Ent tollal, kaheksateistkümnenda aasta esimesel poolel, kipp sid sinna, Ipatjevi maja juurde tsaari päästma kõikvõimaliku kohaliku kaliibriga horunžid, jessauulid ja atamanid, kelle to tust Koltšak ning Denikin esialgu, alustades oma vägede kogu mist, üks idas, teine lõunas, lootsid.

Mitte alati pole selgesti jälgitav, kummale kahest välisma kassast järjekordne tsaaripäästja orienteerus, kas Saksa keis või Antandi omale. Sageli nii ühele kui ka teisele. Oskas j Orenburgi ataman Dutov suuri abirahasid saada mõlemast va nutsevast leerist: Vologdas poolteist miljonit franki Prantsu suursaadikult Noulensilt ja Kiievis Saksa keisri agendilt oober Alvenslebenilt.**

Ometi võib öelda, et lõunas orienteerusid nad neil kuud Saksa keisri annetustele, idas — Antandi ja Jaapani patronaadil Nii nad tegutsesidki, laveerides ja saagitsedes kahe vaenutse koalitsiooni vahel, täpsemalt, kahe välismaa luure- ja intendand varustusteenistuse vahel.

Sel ajal, mil endine Edelarinde juhataja kindral A. Denik sõitis salaja Donile sõdureid täis tuubitud vagunis, seljas võõra kantud sinel, taskus võltsitud Poola dokumendid, riskides ig hetk, et ta ära tuntakse, sillutasid lõunas talle juba teed ajaluk tema eelkäijad ja käsilased Kaledin ning Krasnov, Bogajevs ja Škuro.

Sel ajal, mil endine Musta mere laevastiku juhataja admira Koltšak ilmus Harbiini ja, asunud Ida-Hiina raudtee juhatu liikme kohale, alustas relvastatud salkade organiseerimist võ luseks nõukogude võimuga, — juba sel ajal kerkis tema kõrval sünge plejaad eelkäijaid ning käealuseid. Neid, kes hiljem sillu tasid talle, Aleksandr Vassiljevitšile tee Omski ühe-tunni-kaliib karjäärile, ja nende hulgas olid esikohal A. Dutov, G. Semjonov M. Dieterichs, V. Kappel ning K. Ungern-Sternberg.

Nende viie selja taga seisis «Mihhailovi ring», tollal monar

---

* Osa dokumente sattus pärast koltšakluse purustamist Siberis Puna armee kätte ja säilitatakse Nõukogude arhiivides. Esitame ühe raport näidise: «11. veebruaril 1919, Nr. 322. Omsk. Välisministeeriumi asjade valitsejale G. Telbergile. Armuline härra Genrihh Gustavovitš! Ilmneb vajadus üle anda materjalid tsaari tapmise asjas mitte üksnes Inglise kõrgele komissarile sir Elliotile, vaid ka Prantsuse kõrge komissari asetäitjale hr. Martellile. Viimane annab need šifriga edasi Pariisi, Washingtoni ja Londonisse. Allkiri: Sukin, uurija» (ЦГАОР СССР, ф. 601, оп. 2, д. 36.)

** V. Šulgin käesoleva raamatu autorile 1975. aasta augustis Vladimiri Saksa abirahast atamanile oli Šulginile rääkinud Alvensleben ise, kellega ta tutvus 1918. aastal okupeeritud Kiievis.

hiimi peamine (varjatud) ideoloogiline keskus Siberis ja Kaug-Idas. Selle vaimsest rüpest olid tulnud mitte ainult need viis. Ida tõukas tagant ja innustas teisigi. Kaugeleulatuva ja jõuka, oma fondide, mõju ning Londoni ja Pariisi sidemete poolest tugeva «Mihhailovi ringi» toetusele võlgnes Omski diktaatori karjääri eest suurel määral tänu ka Koltšak. Juba 1918. aasta jaanuaris oli ringi juhtkond V. Kappeli kirjutatud erilise salajase ringkirjaga õnnistanud oma liikmeid tsaariperekonna päästmise vägiteoks kui üheks peamiseks hetkeülesandeks. Samas kirjas rõhutati ka selleks eesmärgiks vajalikku «halastamatuse printsiipi», see oli signaal ohjeldamatute arveteõienduste kampaaniaks, mis kestis Siberis ja Kaug-Idas mitu aastat.[24]

Tiimukatena kerkisid esile Dutov ja Semjonov.

Semjonov astus alatasa Koltšakiga sõnelusse, kuid jäi siiski lõpuni. See Taga-Baikalimaa kulakuvõsu näitas bandiidiküüsi esmakordselt Veebruarirevolutsiooni päevil Petrogradis: ta plaanitses koos junkrutest käsilaste grupiga hõivata Tauria palee, lasta maha Petrogradi Nõukogu ja kuulutada tsaari troonistloobumine kui «jõuga peale surutu» tühistatuks. Esseerist ülempolkovnik Muravjov, keda Semjonov oli ettevaatamatult usaldanud, rääkis sellest Kerenskile. See saatis ülemäära ettevõtliku jessauuli kiiresti Taga-Baikalimaale lähetusülesandega formeerida «veebruaridemokraatia» kaitseks burjaadi-mongoli rahvaväesalk. Sellega jessauul hilissügiseni tegeleski, muutudes selle aja jooksul Taga-Baikalimaa atamaniks, kuni kuulis, et Petrogradis on välja kuulutatud ja levib kiiresti üle Venemaa nõukogude võim. Ta põgenes salgaga Mandžuuriasse. Sealt sooritas ta monarhistlike loosungite all relvastatud retki Nõukogude-maale.

Ületanud 1918. aasta 29. jaanuaril piiri, tungis Semjonov Mandžuuria raudteejaama ja pani seal toime metsiku arvetesõndamise. Tšita Nõukogu esindaja kutsus tema telefonile. Leidis aset järgmine kõnelus:

«Ataman Semjonov, mis teil seal Mandžuuria jaamas juhtus?»

«Ei midagi erilist. Kõik on maha rahunenud. Teie punakaartlased mind enam ei sega.»

«Kuidas seda mõista? Kas lasksite nad maha?»

«Ei. Ma ei lasknud neid maha. Ma säästan padruneid. Ma poosin nad kõik üles ja käskisin jaamaülemal saata Tšitasse platvorm poodute laipadega.»

Tema julmus oli erakordne, elajalikkus uskumatu. Arvetesõndused valimatud, sõgedad, mõttetud. Semjonovi protsessi ajal 1946. aastal Moskvas toimus järgmine dialoog:

Prokurör. Kas teil mahalaskmisi rakendati?
Semjonov. Rakendati.
Prokurör. Kas poodi?
Semjonov. Lasti maha.

Prokurör. Kas palju lasti maha?
Semjonov. Ma ei oska praegu öelda... Ma ei viibinud alati vahetult hukkamiste juures.
Prokurör. Kas palju või vähe?
Semjonov. Jaa, palju.
Prokurör. Kas kasutasite ka muid repressioonivorme?
Semjonov. Kui elanikud meile vastupanu osutasid, siis põletasime külasid.[25]

Mõiste «vastupanu» oli tal eriline: keeldumine minna koos valgetega tsaari päästma või rahulolematus konfiskeerimiste ning rekvireerimiste, tähendab, riisumisega.

Lähtepunkt oli Semjonovil ja Koltšakil olnud sama — Harbiin. Seal said nad varustuse ja sealt lahkusid nad «Mihhailovi ringi» salajasel õnnistusel Antandi ning jaapanlaste raha eest sõjaretkele. Franke ja dollareid said nad lääneriikide valitsustelt, «Sûreté General» Kaug-Ida agendi Henri Bourgeois' vahendusel (hiljem hakkasid pangaülekannetega tegelema Janin ja Knox, missioonide juhid «kõrgema valitseja» juures). Jeenid tuli Tokiost, sõjaminister (hiljem peaminister ja välisminister) Giichi Tanakalt. Üle andsid need Semjonovi juurde saadetud kolonel Kurasawa ning major Kuroki. Nii rahalises kui ka poliitilises valdkonnas ei oldud pedandid. Semjonov astus välja «ühtse jagamatu Venemaa» eest, kuid teenis Tanakat, Venemaa tükeldamise ja Vene Kaug-Ida annekteerimise idee eestvõitlejat, peaaegu ammust Vene tagalas tegutsenud spiooni.[26] Semjonov astus välja «Vene riikluse» eest, kuid trügis ise nähtavasti pisitsaari kohale: heldinult võttis ta vastu Tanaka lubaduse panna tema Semjonov, «Kaug-Ida ja Ida-Siberi puhverriigi» etteotsa, niipea kui Jaapan on Vene maad enda kätte kiskunud... Ta jutustas sellest oma elulookirjelduses.[27]

Sealsamas Harbiinis tegutses veel üks Budberg — Roger —, Aleksei Budbergi lähedane sugulane, kes just sel ajal käis koos Neidhardtiga Denežnõi põiktänavas Saksa suursaadikut kummardamas.

Roger Budberg järgis täiesti konkreetset eesmärki. Kuna tsaariperekonna põgenemise üks variant nägi ette teekonna läbi Jaapani itta, tegid monarhistlikud vandeseltslased talle Harbiinis ülesandeks varakult hoolitseda tsaariperekonna väärilise vastuvõtu eest, tagada Jaapani ja Hiina kõrgemate võimude abi edasiseks reisiks.

Roger Budbergi tundsid Romanovid juba ammustest aegadest. Ta oli olnud leskkeisrinna Maria Fjodorovna lähim abiline selle filantroopilises tegevuses kuni 1904. aasta päevani, mil too oli saatnud Budbergi Punase Risti erimissiooni koosseisus Kaug-Itta. Kuni Budberg Harbiini poole sõitis, avastasid revidendid Peterburis mingid vastuolud kassa sularahaseisus. Teel jõudis talle järele korraldus sõita tagasi finantsaruandeks. Budberg pidas paremaks telegramm prügikasti visata ja tõsta oma itta liikumise tempot. Kolme aasta pärast nähti teda «korraspetsialisti» rollis Jaapani ja Hiina vanglates Kaug-Idas. Ta abiellus hiinlannaga, transformeerus algul venelasest hiinlaseks, hiljem hiinlasest jaapanlaseks. Tema memuaaride eessõna täpsustab: «Ta veetis päevi ja öid hukkamiste ning elajalike tapmiste paigas.» Peterburi õukonnas oli Roger Budbergi tabanud ebaõnn, Pekingi õukonnas leidis ta lohutust. Usinuse eest «hukkamispaikades» autasustati teda kahel korral Kaksikdraakoni ordeniga.[28] Hiina keisri heldus ei seganud Roger'l 1913. aastal osaleda Harbiini ja Vladivostoki pidustuste korraldamises Romanovite dünastia 300. aastapäeva puhul. Ta oskas neisse pidustustesse kaasata koguni jaapanlasi.[29]

Kõik laabus kenasti, kuni puhkes maailmasõda. Siis rikkus halli paruni Harbiini karjääri sujuvat kulgu Vene vastuluure. See võttis tema kinni kui spiooni, kes teeninud Ida-Hiina raudtee Saksa bloki luureteenistuse huve. Vangivaht sattus ise trellide taha.

Konvoeerituna läbi Harbiini tänavate, astus Roger Budberg uurija rittmeister Bokastovi ette, kelle käega on kirjutatud järgmine protokoll:

1915. aasta oktoobri 18. päev

Prokurör A. Sulžikovi juuresolekul süüalune avaldas: Benningshausen-Budberg, Roger Aleksandrovitš, 49-aastane, parun, registreeritud kolmes kodakondsuses: Liivimaa, Eestimaa ja Kuramaa kubermangus. Sünnikoht: Pärnu kubermang, Ponemun ehk Budberg. Vene alam, rahvuselt saksalane. Abielus hiina kombe järgi Hiina alama Li'ga; omab 6-aastase tütre Olimpiga Drong Dehua. Ema Aleksandra Budberg, sünd. Anrep-Elmpt; vend Gotthart elab Tobolskis; õde Maria Belloni elab Roomas; õde Cecilie Tiesstelhorst elab Dresdenis; õde krahvinna Antoinette Raczinska elab Poseenis; õde Aleksandra elab Ameerikas. Kas on olnud välismaal: oli Saksamaal 1893. aastal, käis seal pärandusasju ajamas. «Minu lihane vanaema krahvinna Cecilie Elmpt omab lossi Preisi Rheinlandis; mina oman kaks maja Harbiinis.»

Süüdistatakse sidemetes Venemaale vaenulike riikidega. Aitas põgeneda Saksa sõjavangidel. Vedas põgenenuid oma aurikuga mööda Sungarit.[30]

Viis päeva hiljem kandis prokurör Sulžikov ülemustele ette:

Oma käega kirjutatud ülestunnistuses deklareeris parun Budberg, et ta põlgab ja vihkab Vene valitsust ning vene võimu, kusjuures pärandab oma tütrele Drong Dehuale vihata venelasi nii südame põhjast, nagu seda vihkab ta isa.

Kuni Bokastov, Sulžikov ja teised kantseleirotid Harbiini tituleeritud vangivalvurist spiooni ümber paberitega sekeldasid, variseb tsaariimpeerium kokku. Pääsenud nöörist, sai parun vabaduse ning lülitus sellest hetkest Venemaa vastu suunatud vihkamisavaldustelt ümber armastusavaldustele kukutatud Romanovite dünastia aadressil. Isegi ajal, mil monarhistliku kontrrevolutsiooni verine epopöa oli lõpule jõudmas, ülbitses ta oma avalduses Ida-Hiina raudtee juhatuse esimehele (20. aprillist 1920): «Ma

olen sakslane... kuid minu esivanemad on juba mitu sajandi seisnud Vene tsaaride teenistuses.»[31]

Niisuguse sugulase juures peatuski Aleksei Budberg, kui t 1918. aasta juuni algul ilmus Harbiini. Seal astus ta ühendus Koltšakiga, hakkas teenima tulevast «kõrgemat valitsejat», kell juures veidi hiljem Omskis tegi karjääri: 29. märtsil 1919 määrati ta Koltšaki armee varustusala peaülemaks, seejärel oli kun 1919. aasta oktoobrini sealsamas Omskis «sõjaminister».[32]

Kuid esialgu lülitus Aleksei Budberg Harbiinis Roger Budbergi palve-päästemanöövritesse Jaapani ja Hiina võimude juures. Üht-teist parunid ka saavutasid.

28. juunil 1918 tegi major Kuroki Harbiinis mõlemale konfidentsiaalselt teatavaks, «edasiandmiseks monarhismiidee eest võitlejaile Venemaal»: Tokios kinnitati, et «kui Vene keisril on vaja sooritada sõit läbi Jaapani või Jaapani poolt kontrollitava territooriumi, osutatakse talle väärilist vastuvõttu ja toetust.» Tõsi, ettevõte ei tasunud end ära. Gajda ja Čečeki polgud, nagu muide ka nendega üksmeeles tegutsenud Dutovi, Semjonovi ja Koltšaki jõugud, ei õigustanud Manhattani finantsistide poolt mahutatud dollareid. «Juba neil päevil,» märkis Ameerika autor Sidney Harcave, «hellitasid vähesed illusioone, et Nikolai II õnnestub saada hauaplats oma eelkäijate kõrvale Peeter-Pauli kindluse peakirikus.»[33]

Ja siiski on tõsiasi, et Romanoveid püüdsid päästa üheaegselt kaks omavahel sõdivat blokki, kumbki oma huvides. Antud juhul oli nende huvide olemus ühesugune: nii Wilhelm II kui ka ultraparempoolsed Antandi ringkonnad kujutasid Venemaal taastatavat monarhiat ette kui tööriista selle riigi edasiseks allutamiseks ja orjastamiseks, oma mõjusfäärideks jagamiseks ning (Saksa ja Jaapani variandis) territoriaalseks tükeldamiseks.

2

PÜHA LIIT: MÜÜDID JA TEGELIKKUS

Me ei karda kedagi maailmas peale jumala.

O. Bismarck
(kõnest 6. veebruaril 1888)

Te kardate kõiki, ainult jumalat te ei karda.

A. Gortšakov
(kõnest 28. veebruaril 1888)

Björkö

Tsaaril ja Saksa keisril oli sugulussidemeid paljudes riikides, eriti Inglismaal. Iseäranis tihedad olid nende omavahelised perekondlikud suhted. Tehti seltsis sõite sarabanil, autoga ja ratsa. Kütiti Spalas, Schwarzwaldis, Belovežje laanes. Sajandi algusest pärit erafotol vaatavad mõlemad teineteist emmates ja kergelt toetades lõbusalt objektiivi, mütsid on vahetatud. See pois oli ka nende poliitiline ideaal. Minnes võimaluse piires mööda lõigast, et nende riigid olid sattunud vaenutsevatesse koalitsioonidesse, andusid tsaar ja keiser kahekesi, ilma tunnistajateta, segeli unistustele uuest, Metternichi vaimus pühast liidust. Veiniklaasi juures kerkis mõlema vaimusilma ette autokraatlik personaalliit, mis oleks kindel ühiskondliku arengu tujude vastu ja võimeline igal ajal ohjeldama või lämmatama igasugust mässu.

Kuid Metternichi idee monarhide solidaarsusest polnud kuigi mõjus isegi tema ajal, üheksateistkümnenda sajandi algul. Veelgi vähem võis see reaalsuseks saada ligi sajand hiljem.

Ajaloo ületamatud hoovused kandsid keiserlikud sugulased lahku ja surusid nad siis eri suundadest vastamisi. 1914. aasta 1. augustil vahetasid nad viimast korda telegraafiläkitusi, nimetades teineteist ikka veel Nickyks ja Willyks... Viimast korda kutsusid nad teineteist üles «aru pähe võtma» ja «rahunema»...

Rahuneda ei soovinud kumbki. Aru pähe võtta ei tahtn
nende kindralid ja diplomaadid. Järgnes plahvatus. See võinu
toimuda ka teisel ajal ja teistviisi, mitte Sarajevo ettekäänd
Sõja esile kutsunud jõud asusid sügaval ning tegutsesid vä
ramatult; need jäid kaugele väljapoole kahe hõimlase taht
piire.

Ometi ei katkenud Romanovite ja Hohenzollernite perekon
likud sidemed kunagi lõplikult, isegi mitte imperialistli
vastuolude segadikust sündinud teravate riikidevahel
konfliktide perioodil; need sidemed võisid mõneks ajaks üksn
nõrgeneda. Isegi pärast seda, kui Tsaari-Venemaa oli lõpliku
Antandi vankri ette rakendunud, jätkas palee juures oma vä
matut tööd Saksa-meelne partei, seda mõjukam ja elujõulisem,
tema patroonina esines tsaarinna, endine Hesseni printsess, k
oli osanud kahekümne kolmele Venemaal elatud aastale vaatama
peaaegu üldse mitte venestuda.

See grupp, kes sai hiljem toetust Rasputini näol, kaitses visa
kahe dünastia vastastikuse sõltuvuse printsiipi. Saksa-meel
partei sisendas tsaarile, et kõige paremini vastab tema isiklike
huvidele orienteerumine ühtsusele *Reich*'iga, astumine mingis
Vene-Saksa vastastikuse kindlustuse seltsi, neid ähvardava revo
lutsiooni vastu.

Teatud mõttes oli välja kukkunud nii, et Romanovid, intrigeer
des küll oma Saksa sugulaste vastu, samal ajal klammerdusi
nende külge; *Reich* oli neile nii välispoliitiline vastane kui k
perekondlik päästerõngas; osaledes Antandi kampaaniates keis
vastu, olid Romanovid esimeste ohumärkide korral valmis tema
liituma, arvestamata oma ja tema liitlasi. Paralleelselt kah
imperialistliku blokiga, kes teineteise vastu relva kasutasid
tegutses salajane Vene—Saksa dünastialiit, mis baseerus põhimõt
tel: kui üks satub hätta, aitab teine välja.

Seepärast osutuski 1905. aastal vene mustsadalaste ebajumalak
oma monarhi kõrval ka Wilhelm II. Tema poole pöörasid ras
ketel hetkedel pilgu pogrommitegijad nii politseist kui k
kurikuulsast «Vene Rahva Liidust» (VRL). Viimase juhtkond j
filiaalid (Kiievis, Harkovis, Tambovis, Kišinjovis, Jelizavetgradis
pöördusid aastail 1905—1907 korduvalt Saksa keisri poole abi
palvete ja tervitusläkitustega. Roomamise rekordi lõi VRL Kiievi
organisatsioon, kes saatis Wilhelmile (Juzefovitši allkirjaga)
telegrammi, väljendades «piiritult hardaid põlvitaja tundeid».

Salajase dünastialiidu eksisteerimist kinnitab ka Saksamaa LV
publitsistika, näiteks Sebastian Haffner. Ta märgib, et mõlemad
dünastiad jätkasid isegi sõja ajal mingi erahuvide ühtsuse, monar
histlike klannide kõikeületava üksmeelsuse taotlust revolutsioon
palge ees, mis nii Romanovitele kui ka Hohenzollernitele tundu
surmavaenlasena. See vastastikune tung kutsus ellu iidse ja
rafineeritud keiserliku rahvusvahelise klubi, mille liikmed isegi

[illegible] sõdides jätsid oma ringkondades alati ruumi teatavale
[illegible]solidaarsusele.

Kui juba täpne olla, siis oli see klubi tegelikult märksa laiem.
Selle salajaste või varjatud, sõnatute poolehoidjate hulgas võiks
[illegible] ka Austria Habsburge, Rumeenia Hohenzollerneid,
Bulgaaria Coburge, Serbia Karadordevic'e, Hispaania Bourbone
ning mõningaid teisi tolleaegseid autokraatlikke valitsejaid. Kuid
klubi juhtpaariks olid Haffneri sõnastuses «Tsarskoje Selo ja
Potsdami suveräänid». Ammuse traditsiooni järgi oli sõda neile
ainus, isiklikust riskist peaaegu vaba mäng, mida «peeti nii-öelda
vastavalt klubi reeglitele... Pooled mõõtsid jõudu ja sõltuvalt
tulemusest sõlmisid rahu: ühelegi neist ei tulnud pähe mõtet
[illegible]-poliitilise pasjansi-partneri täielikuks hävitamiseks.» Klubi
reeglitest kinnipidamine oligi kahe sajandi vältel olnud Roma-
novite ja nende Saksa sugulaste suhete üks voorusi. «Pole tar-
vis rääkidagi,» kirjutab Haffner, «kui tähtsaks muutus neile selle
solidaarsuse idee siis, kui oli tekkinud bolševismi vastu võitlemise
[illegible]blem.»[1]

Solidaarsusest pöörduski Nikolai alatasa Wilhelmi poole pal-
vetega mõne isikliku teene asjus. 1905. aastal palus ta Witte
saadu Berliinist laenuks raha revolutsiooni mahasurumisega seo-
tud kulutusteks, ühtlasi taotles ta keisrilt Saksa ekspeditsiooni-
korpuse eraldamist osalemiseks Vene impeeriumi rahustusretke-
des. Selle aasta ühel sügispäeval pakkis ta kohvrid, valmistudes
oma perekonnaga riigist põgenema. Siis aga ilmus Soome lahte
Peterhofi lähistele Saksa miinilaev «110», mille Wilhelm oli saat-
nud nõo käsutusse; miinilaeva kiiluvees, nagu üks pealinna aja-
leht delikaatselt teatas, «loksus lahes terve mitte-vene päritoluga
seltskond» ja see viibis ajalehe «Vetšerni Peterburg» väljendust
mööda Vene vetes «niikaua, kuni vajadus tema järele möödus».
Teisest asjalik oli koostöö neil aastail ka kahes kaitsepolitsei-
teenistuses, mille agendid sebisid süstikuina mööda Nevskit ja
Unter den Lindenit.

Berliinis organiseeris tsaari ohranka keisrivõimude abiga ühe
oma diversiooni-jälitustegevuse peamisi tugipunkte Euroopa
mandril. Nagu 1917. aastal ajakirjas «Bõloje» märgiti, kuulus sel-
leis ka teiste välisriikide politseiteenistuste toetus, kuid Saksa
politsei suhtumine oli eriti osavõtlik ja sõbralik. Millega Vene
kolleegid ka poleks Berliini sandarmeeria poole pöördunud, nad
võisid alati olla kindlad, et «nende palved täidetakse», ja kui
asjaajuures olekski tekkinud mingeid «formaalseid takistusi», oli
politsei[illegible]president alati valmis osutama abi isegi eraviisiliselt,
konfidentsiaalselt. Kuidas ta seda osutas, ilmneb näiteks Berliini
Vene konsuli A. Kudrjavtsevi kirjast politseidepartemangu
direktorile P. Durnovole teatega keiserliku politsei šefi von Madani
isiklikust toetusest «kaitseosakonna jahile Vene revolutsionääride
peale Euroopas».[2]

See ja teised dokumendid näitavad: keisri võimuorganid varu
tasid Peterburi süstemaatilise informatsiooniga vene kirjandu
trükkimisest Leipzigi ja Müncheni trükikodades; kuust kuu
anti tsaariohranka välisagentuuri ülemale L. Ratajevile Pari
andmeid Vene revolutsiooniliste gruppide tegevusest Saksama
Neil aastail Berliini nuhkide poolt Peterburi omadele osutat
eriteenete hulgas on: bolševik Kamo (Semjon Ter-Petrosjan
arreteerimine ja väljaandmine; mitmete teiste revolutsionääri
väljaandmine ohrankale; provokaator J. Azefi päästmine kät
maksu eest.* Muide, kõiki neid teeneid võib tegelikult pida
tühiasjadeks vastastikuse abistamise ja väljaaitamise katsete kõ
val Esimese maailmasõja eel ning selle ajal.

Taibanud juba 1915. aasta alguseks, et sõda ei tõota neile mida
head, hakkasid Romanovid kobama võimalust Saksamaaga sep
raatrahu sõlmimiseks. Kuni sõda oli tundunud vana klubipa
jansi variandina, pidasid nad seda meelsasti ja sportliku hasa
diga. Ent kui olid selgunud tapatalgute hiigelulatus ja ven
iseloom ning tukiving oli keerutanud palee akende alla, te
kumbki pool liigutuse isiklike kontaktide taastamiseks, eesmi
giga täbarast olukorrast terve nahaga välja tulla. Asi osutu
raskeks. Selgus, et riskimata kaela murda ei suuda tsarism äk
täielt sõidult peatada oma verist kihutamist Antandi rakendis

Märksa varem, enne kataklüsmi olid mõlemad dünastiad ki
jutanud Euroopa ajaloo kroonikasse niinimetatud Björkö int
dendi. See langes 1905. aasta suvele, mil Wilhelm, peibutanu
Nikolaid lubadustega toetada tema vankumalöönud trooni, te
ettepaneku leppida nelja silma all, oma valitsuse juhtidest mö
dudes, kokku «püha liidu» suhtes.

23. juulil sisenesid Björkö lahte Viiburi lähedal eri suundade
kaks jahtlaeva keiserliku lipu all. Nõod kohtusid, arutamaks olu
korda Euroopas. Wilhelm tuli tsaari jahtlaeva «Poljarna
Zvezda» pardale.

Kaks päeva (23. ja 24. juulil) pidasid keisrid nõu. Siis kutsu
tsaar mereministri admiral A. Biriljovi ja käskis anda ilma teks
lugemata kaasallkirja Vene—Saksa liidu lepingule. Admiral kuu
las sõna.

Nõod olid kajutis kenasti aega veetnud, kuid, nagu selgu
ilmaaegu vaeva näinud. Nende töö oli tühja jooksnud. Leping o

---

* Pärast Azefi paljastamist 1908. aastal põgenes ta Saksamaale. Keis
vastuluure varustas tema valedokumentidega Saksa alama Kurt Meie
nimele. Azef elas üheksa aastat Berliinis, käis Saksa luure abiga ve
kaks või kolm korda illegaalselt Venemaal. Suri Berliinis Wegeneri hai
las 1918. aasta aprillis.

Koletu provokaatori häbiväärne lugu ei takista esseeride partei endiste
liidritel kujutamast teda kangelaslikus valguses, ülistada kui «võitleja
revolutsiooni eest». Nii ülistab Azefit muu hulgas tema kunagine allu
organisatsioonis, hiljem Samaara kontrrevolutsioonilise «valitsuse» liig
Zenzinov. (В. М. Зензинов. Пережитое. Нью-Йорк, 1953, с. 260.)

Lõpetuseks Venemaa rahvusvaheliste sidemete ja kohustuste kogu
[illegible]ga.

Saksa kohustus Venemaa selle lepingu põhjal kaitsma Saksa-
maad sõja korral Prantsusmaaga, kuid sel ajal kehtinud liidu-
lepingu põhjal oli Venemaa kohustatud kaitsma Prantsusmaad
sõja korral Saksamaaga.

Teiseks kohustus *Kaiser* kaitsma Euroopa-Venemaad «iga
Euroopa riigi» kallaletungi vastu. Millise? Ega ometi mitte Saksa-
maa vastu? Võib-olla Prantsusmaa vastu? Kuid temaga oli Vene-
maa liidus. Austria-Ungari? Ent tema oli liidus Saksamaaga, järe-
likult ei ründa ta niigi oma liitlase liitlast. Itaalia? Tema osaleb
nagu Austria-Ungarigi Saksa Kolmikliidus. Inglismaa? Tema ei
saaks pidada sõda maismaal Venemaa vastu.

Jaapan? Jaa, see oli ohuallikas! Seda enam, et selleks ajaks
oli sõlmitud Portsmouthi rahuleping veel sõlmitud. Kuid Wilhelm ei
saanud Björkös endale Venemaa ees mingeid kohustusi Kaug-
Idas ja järelikult võis Nikolai seal sõdida üksinda nii palju kui
tahtis.

Teade Björkö kokkuleppest tekitas segadust Euroopa pealin-
nades, kaasa arvatud Peterburi. Pärast S. Witte naasmist Ports-
mouthist toimus tema ja välisminister V. Lamsdorfi vahel jutu-
ajamine.

Lamsdorff. Kas olete lugenud Björkös sõlmitud kokkulepet?
Witte. Ei, ei ole lugenud.
Lamsdorff. Kas Wilhelm ja imperaator tõesti ei andnud seda teile
lugeda? (*Teel USA-st läbi Saksamaa oli Witte käinud keisri juures.*)
Witte. Ei, ei andnud. Ja ka teie, kui ma saabusin Peterburi ning
läksin enne valitseja ette ilmumist teie juures, ei andnud samuti mulle seda
lugeda.
Lamsdorff. Ma ei teadnud ise selle olemasolust... Vaadake nüüd seda
ise!
Witte. (*Dokumendi läbi lugenud.*) Ma leian, et see leping on otsene
ülbitsemine, rääkimata juba tema ebaekvivalentsusest. Ta on autu
Prantsusmaa suhtes... Kas valitseja ei tea meie lepingust Prantsus-
maaga?
Lamsdorff. Kuidas ei tea! Suurepäraselt teab. Võib-olla oli valitseja
siin unustanud, kuid tõenäoliselt ei taibanud ta Wilhelmi lastud udus
asja olemust...
Witte. See leping on vaja iga hinna eest hävitada.

Peaministrit huvitas Biriljovi osa. Ta leidis, et leping on keh-
tiniu juba seepärast, et sel puudub välisministri kaasallkiri. Biril-
jovi oma ei puutu asjasse.

Witte. Admiral, kas te teate, millele te Björkös alla kirjutasite?
Biriljov. Ei, ei tea.
Witte. Kuidas nii — ei tea?
Biriljov. Ma ei eita, et kirjutasin alla üpris tähtsale paberile.
Witte. Mis selles siis seisis?
Biriljov. Aga mis selles seisis, pole mul vähimatki ettekujutust. Asi
oli nii. Valitseja kutsus mu kabinetkajutisse ja ütles: «Kas te usute
mind, Aleksei Aleksejevitš?» Minu vastuse peale ta lisas: «Noh, sel juhul

kirjutage sellele paberile alla! Te näete, et see on alla kirjutatud mi[nist]
ja Saksa keisri poolt... Tema soovib, et selle kinnitaks ka keegi m[uu]
ministritest.» Siis võtsin ja kirjutasin alla.[3]

Tsaari juurde suundus initsiatiivgrupp — Witte, Izvolski
suurvürst Nikolai Nikolajevitš. Metternichi muuseumimudeli
kopeeritud diplomaatiline konstruktsioon ei pidanud vastu ju
esimesele tõmbeproovile. Assistentide survel kirjutas Niko
Wilhelmile kirja, milles palus Björkö dokumendi lugeda keht
tuks, kuni sellega pole ühinenud Prantsusmaa. Asjatult ässit
Wilhelm vastusläkituses Nikolaid Prantsusmaa vastu: «Sinu li
lane jättis su kogu sõja ajal toetuseta, samal ajal kui Saksam
sind igati aitas... See paneb Venemaale moraalse kohustuse k
meie suhtes: *do ut des* (annan, et annaksid)...»* (Ta pid
ilmselt oma teeneks seda, et oli Vene—Jaapani sõja ajal pann
vastu kiusatusele Venemaale kallale tungida.) Asjatult hüüd
ta tsaari poole: «Sina ja mina — me ulatasime teineteisele k
ning andsime oma allkirja jumala ees... Mis on alla kirjutatu
see on alla kirjutatud.»[4] Nikolai jäi kurtmisele kurdiks. Björk
paberi tähtsus muudeti nulliks.

Missugune kiindumuste ja austuse vastupidavus! Otsekui võlu
tuna ei suuda tänapäeva revanšistid pöörata pilku oma ebajum
lalt. Mitte sellelt, kes rahva raevu eest Hollandisse pages, va
sellelt, kes neli aastat varem oli oma palee rõdult Venemaal
sõja kuulutanud. Nende vaimusilma ees on Wilhelm elusana
kikkikeeratud vuntsidega oma Berliini palee rõdul ja tema huulil
lendavad sõnad, mis tõotavad sõjakäikudest saksa rahvale loend
matuid rikkusi.

Ütle, kes on su sõber...

«Olge rahulikud,» kuulutas Wilhelm ükskord, pöördudes sak
laste poole, kuid arvestades kuulajaid ka Venemaal ja Prantsu
maal, «ma tagan teile Saksa rahu hüved. Ma hoiatangi neid, k
söandavad neid hüvesid rünnata, et annan neile vajaduse korr
õppetunni, mida nad jäävad mäletama sada aastat!» Teis
kõnes Prantsusmaa aadressil, kes polnud unustanud oma id
alade (Alsace'i ja Lorraine'i) kaotust: «Meie, sakslased, kuulutam
pigem hukkugu kõik meie kaheksateist korpust, kadugu nel
kümmend kaks miljonit meie rahvast, kui me anname ära
osakesegi meie poolt vallutatud territooriumist!» Ja hiljem, ilmsel
Venemaa aadressil: «Me ei kõhkle purustamast neid, kes segava

* Märkimisväärne osa Wilhelmi kirjadest on 1919. aastal segastel asja
oludel meie arhiividest kaduma läinud. Veidi hiljem avaldati need väli
maal. Kirjavahetus toimus inglise keeles, mida kasutasid mõlemad korres
pondendid.

mine mu rahvusvaheliste plaanide teostamisel.» Kuulanud Ber-
lin[i] piisavalt selliseid kõnesid, kandis Šuvalov Peterburi
diplomaatilisele masendatult ette: «Keiser rõhutab iga hetk oma
rahulikkust murda igasugune vastupanu teel, mida mööda ta
jumaliku eesthoole sisendusel kavatseb juhtida saksa rahvast.»[5]
Wilhelmi maailmapilt baseerus kolmel ideel. Esimene: saks-
lased on jumalast äravalitud rahvas ja oma ületamatute vooruste
tõttu kutsutud valitsema teiste rahvaste üle; teine: sakslaste ja
mittesakslaste vahel on erinevus — ühtede hüve on rahvuse hüve,
teist tuleb vaos hoida; kolmas: et teutooni rassi üleolek oleks
kehtestatud praktikas, on issand jumal talle saatnud Hohenzol-
lerite dünastia, varem tagasihoidlikud kuurvürstid, praegu
suured ja võitmatud keisrid; alludes jumala tahtele juhib tema
rahvuse liikumist ajaloos seninägemata kõrgustele.
Enne kui Wilhelm Peterburi saabus, ei ilmutanud ta oma isikus
midagi jumalikku. Kõik nägid temas edvistavat hooplejat, Preisi
tüssari, kel polnud raasugi rohkem vaimusuurust ega särа kui
tema Vene nõol. Mõnikord koguni küsiti endalt, kumb kahest
ületab teise obskurantismi ja türanlike kalduvuste poolest. Neil
aegadel tekitas lärmi Londoni «Punch», kes andis esikoha Pots-
dami nõole.*
Meeldeti üksteisele külla ja paraadidele, tähistati perekondlikke
juubeleid, vahetati kingitusi. Külas olles kõditati meeldivalt teine-
teise eneseармastust lauataguste armastusavaldustega, rafineeri-
tud komplimentidega. Pärast lahkumist klatšiti teineteist, õnnis-
tati hüüdnimede ja sapiste epiteetidega. Väiklane nägelemine
keiserite vahel võttis mõnikord sedavõrd tüütu ja veniva iseloomu,
et ärritatud diplomaatilised teenistused olid sunnitud sekkuma
nende suhetesse. Mõnikord esines skandaalseid intsidente, kord
väiksemaid, kord suuremaid.
Alates umbes 1906. aastast hakati tähele panema, et Preisi
prints Heinrich (keisri vend) ja tema naine Irene (Vene tsaa-
rinna õde) ilmutavad sugulastele külla sõites ülemäärast huvi
sakslaste riiklike andmete vastu, mis justkui poleks pidanud neid
huvitama. Torkas silma, et suurilma ballidel ja rautidel hoia-
sid nad lähemale sõjaväelastele, ametkondade juhtidele, eri-
küsimuste ekspertidele. Üha sagedamini jäi mulje, et nad pole
mitte niivõrd külalised kui emissarid ja nuhkijad. «Mina,» mee-
nutab nende kaasaegne, «sattusin ühe sellise kummalise küsitluse
ette 1909.—1910. aasta talvel, mil olin tutvunud selle kõrge
sõnelupaariga Peterburis, ballil krahvinna J. Kleinmicheli juu-
res... Ka püüdsid nad esitada taktituid küsimusi hiljem, kohtu-
mistel 1913. ja 1914. aastal Peterburi suurilma majades, Moskva

[5] Selle väljaande karikatuuril heidab Nikolai Wilhelmile repliigi: «Olen
ma ise jõhkard mis ma olen, aga panen imeks, kuidas su sakslased sind
tõlgendavad» («Punch», 14. XII 1895, lk. 278.)

vana aadli kodudes ja Irene õe, suurvürstinna Jelizaveta F dorovna juures Kremli Väikeses palees . . .»

Ja veel sama kaasaegne: «Hoolimata kogu oma peenutsemis «austasid» nad mind tähelepanu ja huviga, pärisid visalt o korra kohta Venemaal . . . Võimalik, et nad olid kogu oma p elu pühendanud mõlema dünastia ühendamisele, nii ühe kui teise huvide teenimisele. Eeskätt loomulikult Saksa huvid Millest nad juhindusid, tegeldes visalt ja järjekindlalt andm kogumisega Vene seltskonnas? Kas ainult tühipaljast uud himust või Saksa impeeriumi ja dünastia huvides? Ma ei kah et teisest.»*[6]

Niisiis spioneerisid keisri näpunäitel tema vend koos Al sandra Fjodorovna õega Venemaal, kogudes Berliini jaoks andm sellistest allikatest, mis tavalisele spioonile olid kättesaamat

Kahe õukonna, Peterburi ja Berliini suhted, mida Wilhel tembud pidevalt komplitseerisid, olid üldiselt «pigem leiged tulised», kuid poliitiliste komplikatsioonide ajal muutusid n pigem jahedateks kui leigeteks.

Mõnikord oskas «armas Willy» Vene tsaariga rääkida üh aegselt kahe täiesti erineva häälega: mesisesse tämbrisse põim jõhkralt ähvardav toon, mida lubati vähestele Venemaa väl poliitilistele partneritele. Siis kui Vene eskaader sõitis ümb Euroopa Jaapani sõjatandrile, kasutas Wilhelm Nikolai nõr kohta ja esitas talle nõudmise: kohustugu too kaitsma Saksam sõja korral mõne kolmanda riigiga. Originaalis kõlab läkit ähvardav osa sõna-sõnalt nii:

Berliin, 7. XII 1

Armas Nicky!

... Mul on tarvis saada Sinult garantiid, et hakkad mind aitama juh kui Inglismaa või Jaapan mulle sõja kuulutavad . . .

Kui Sa ei garanteeri, et hakkad sõja korral ausalt minuga õlg- kõrval võitlema, olen kahjuks sunnitud viivitamatult keelama Sak aurikuil Sinu laevastikule sütt tarnida.

Tervisi Alice'ile.

Sind alati palavalt armastav nõbu ja sõber **Willy**[7]

Teistest varem — juba möödunud sajandi lõpul — oli kik vuntsidega riigitegelase olemuse ära tundnud L. Tolstoi. K vürst G. Volkonski oli 1899. aastal saatnud Jasnaja Poljana

* Tsiteeritud käsikirja autor S. Ongirski (1886-1975) kuulus vana aadlisuguvõssa. Lõpetanud Moskva Ülikooli õigusteaduskonna, teenis siseministeeriumis. Oli minister N. Maklakovi ja Ministrite Nõuko esimehe P. Stolõpini kaastööline. 1913. aastal Kurski asekuberner. sidemeis suurvürst Dmitri Pavlovitši ja F. Jussupoviga (osalesid hilj Rasputini-vastases vandenõus). 1975. aastal saatis selle teose autorile mäl tuste käsikirja, mille autor andis hoiule Kirjanduse ja Kunsti Riiklik Keskarhiivi (ЦГАЛИ). Nõukogude ajal töötas Ongirski viisaastaku e tustel, tegutses teaduslik-pedagoogilisel ja tehnika- ning majandusal kirjutas mitu teaduslikku teost.

brošüüri keisrist, lisades kirja Transvaali sõjast, mille süütajaks ta nimetas Wilhelmi, nägi Tolstoi brošüüri nõrkust «tänapäeva elus ühe kõige vastikuma, kui mitte kõige koomilisema tege- lase esmaletõukavate iseloomujoonte» ebapiisavas kujutamises. Tolstoi iseloomustas Wilhelmi kui «piiratud, väheharitud, auahnet pretsi junkru ideaalidega meest», «sõnadearmastajat, keda vaevab ilmavate triumfide ja säravate vaatemängude iha». Ühes Tolstoi traagedia astub mureliku Beltsebuli küsimuse peale: «Kes praegu ilma peal röövleid käsutab?» ette ilmselt Wilhelmiga sarnane kõrvuntsidega saatan:

«Röövlite käsutaja!»

Oma äsitusmaalile «Kollane hädaoht» kirjutas Saksa keiser teksti: «Euroopa rahvad, kaitske oma pühi õigusi kollase häda- ohu eest!»

Tolstoi muutis selle pealdiseks: «Euroopa rahvad, kaitske oma kodusid keiser Wilhelmi eest!»[8]

Kuid missugused ka poleks olnud käänakud mõlema õukonna suhetes, missuguseid tõuse ja langusi poleks olnud perekondlikes kõnelus ning idüllides — igal juhul jäi *Kaiser* Romanovile nõuks, sõbrmaaks ja ülinaljakaks Willyks, olgugi arutuks ning vahel kõhklevaks sahmerdajaks, kuid siiski omaks. Niivõrd omaks, et ülimtlimset (loomulikult väga salajast) kirjavahetust temaga ei katkestanud Romanovid isegi Esimese maailmasõja aastail.

Viirastused ja meediumid

Isiita lobisejat tema vale läveni, ütleb saksa vanasõna.

Wilhelmi surus saatus selle läveni korduvalt. Nii sellal, kui ta oli keiser, kui ka siis, mil ta vapustustest toibununa Doornis elas. Mika mitte tegevusest eemal viibides igavusest laduda pas- sessi ajaloo tegelaste kohta, et ennast puhtaks pesta, oma süü ajaloo ees hoopis olematuks kuulutada.

Minu ja Nikolai II vahel Björkös sõlmitud leping rajas aluse Venemaa ning Saksamaa rahumeelsele ja sõbralikule kokkuleppele, (*teatas Wilhelm Viljas endisele sõjaministrile V. Suhhomlinovile*) kuid see ei jõustunud Vene diplomaatia (Izvolski, Sazonov), Vene kindralite, duumaliikmete ja teiste tegelaste vahelesegamise tõttu. Maailmasõda, mille poole nad olid püüdnud, ei õigustanud nende lootusi, kummutas kõik nende plaanid ja viinud kaotas trooni nagu minagi. Kohutavad tagajärjed, mida Venemaale ja tema kallaletung Saksamaale ja kõik järgnenud sündmused, näitavad, et mõlemad riigid leiavad oma pääsemise tulevikus, nagu ka sada aastat tagasi, üksnes tihedas vastastikku ühinemises pärast monarhia taastamist mõlemal maal.

Wilhelm Teine, keiser ja kuningas[9]

Nagu sogane tilk võib peegeldada veekogu porisisaldust, nii on ka Doorni põgeniku epistolaarses šedöövris peegeldunud saksa Saksa imperialismi kogu valelikkus ja upsakus.

Saksa keiser Wilhelm II, kas näete, ei tunginud kellelegi k
lale, kallale tungiti temale. Ta ei tahtnud 1914. aasta 1. aug
kokkupõrget — see suruti talle peale. Maailmasõja poole püü
ja panid sellele lootuse teised. Wilhelm ja tema kindralid
puutu siin asjasse. Sõja tulemus kummutas teiste plaanid, k
temal, keisril, polnudki midagi kummuli minna — tema kindr
staabil polevat olnud ei plaane ega arvestusi. Nikolaile Wilhel
pretensioone ei ole: nõo ajanud segadusse Sazonov, Izvolski
Antandi liidrid, mille tulemusena kaotasid trooni nii tsaar kui
Kaiser. Tõsi, enda kukutamist pidas Doorni erak kehtetuks —
tituleeris ennast endiselt kuningaks ja keisriks. See-eest taba
Venemaad «kohutavad tagajärjed», mille all mõeldakse revol
siooni, Nikolai hukku ja nõukogude võimu kehtestamist end
keisririigi piirides. Tõepoolest, Wilhelmil oli, mille üle õud
tunda: koos Nõukogude Venemaa tekkimisega kustus lootus t
teoks programm «Drang nach Osten» nii selle keiserlikus k
ka järgnenud, hitlerlikus variandis. Kuid kõik pole veel kadun
lohutas endine keiser endist Saksa luure käsilast Suhhomlinov
kes üksvahe oli ühendanud spionaaži Vene sõjaministri ameti
äkki õnnestub veel paisata maailm, kaasa arvatud Venemaa ja Sak
maa, sada aastat tagasi! Mida kaugemale minevikku nad paisa
seda parem. Björkö kajutileping ei jõustunud, pole viga! K
jumal annab, tuleb uus tsaar ja siis, «tihedas vastastikuses ühi
mises» taastatud perekondliku liidu alusel, «leiavad oma pä
mise» tulevikus nii *nach Osten* kui ka *nach Westen* sõjakäiku
strateegid . . .

Seda ideenatukest kummardasidki emigratsioonis aastakümn
endised tsaariministrid, kindraladjutandid, kubernerid, vaimu
kud isikud. Palusid aastail 1917—1918 Wilhelmi ja tema kindr
leid, aastail 1919—1920 Clemenceau'd, Lloyd George'i ja Wil
nit, roomasid 1941—1944 Hitleri ja tema kindralite ees.

Suhhomlinov. Kõrvaldati häbi ja ülevenemaalise skandaaliga sõ
ministri ametikohalt 11. juunil 1915, arreteeriti 21. aprillil 1916, i
lühikest aega Peeter-Pauli kindluses ja vabastati Nikolai II käsul. A
1917. aasta suvel Petrogradis sõjakohtu ette; mõisteti 12. septembril
aegsele sunnitööle. Põgenes Saksamaale. Veetis oma viimased eluaas
villas Wannsees (Berliini lähedal). Jõudis lõpuks (aastail 1923 kuni 19
teenida *Reichswehr*'i peastaabi juures Ida-Euroopa küsimuste konsult
dina; aitas Seeckt—Brauchitsch—Fritschi grupil välja töötada Nõukog
Liidule kallaletungi plaane.

Koltšak. Jättis oma purustatud sõjaväe jäänused maha ja, jälitat
punastest võitlejatest ning partisanidest, varjus valgetšehhide rongi, te
tis nende kaitsel ja koos nendega Venemaalt lahkuda. Rong vallut
punapartisanide poolt. Koltšaki arreteeris Irkutski Revolutsioonikomitee
tema üle mõisteti kohut. 1920. aasta jaanuaris jättis admiral suurtü
kanonaadi saatel — lähedal pidas Punaarmee lahingut Kappeli tagane
jõukudega — eluga hüvasti, seistes (koos oma «valitsuse» juhi Pepelja
viga) jõel jääaugu äärel.

Skoropadski. Põgenes 14. detsembril 1918 Saksa keisri sõjaväe vo
Kiievist, suundus Baierisse. Elutses seal tasahilju üle kahekümne ko

1941. aastal saatis Hitlerile kirja, milles pakkus teeneid, palus luba
Kiievisse «eesmärgiga niivõrd keerukal hetkel Saksa administrat-
kohapeal abi osutada». Fašistlik füürer laskis tänada «heade
eest, ent teeneid kui «mittevajalikke» vastu ei võtnud. Veider
Skoropadski andis hinge issandale 30. aprillil 1945 —
päeval, mil Hitler Berliini punkris portsjoni rotimürki võttis.
Erakordse ümberkehastumise juhtum. Sattunud (pärast lühi-
gastroleerimist Judenitši juures) Saksamaale, vahetas nuudi sule
Andis välja ligi kolmkümmend Nõukogude-vastast raamatut, seal-
mitu jutustust ja romaani, mille hulgast andetuse ning labasuse
kerkivad esile «Kahepäise kotka juurest punalipuni», «Valge
«Karuohaka varjus». Millisel määral ta oma kirjanduslike oopus-
vastas Goebbelsi maitsele, nähtub sellest, et hitlerlikul Saksamaal
neid kogutiraažis 2 miljonit eksemplari. Ent mitte need, vaid
meistritööd moodustasid valge atamani põhitegevuse Teise maa-
sõja ajal ja selle ajal.

Läks teenistusse Alfred Rosenbergi juurde, tema idaalade ministee-
ja sai seal peakonsultandiks «töö alal kasakkonnaga». Tegi minis-
ettekandeid kui «kasakahinge asjatundja», meelitades kokku
gestaapo ja SD igast sopist: rassiküsimuste referente ja eri-
ülemaid; gaasiahjude konstruktoreid ja politseikoerte talutajaid;
tuumide kütjaid ja meistreid inimnahast lambivarje valmistama.
Rosenbergi ametkonnas pani Krasnov kirja ka oma kaks «tippšedöövrit»:
väljaandega «Minu armastatud doni kasakatele» üleskutsega «jagada Saksa
sõjaväeosadega võitluseõnne vaikse Doni au ja vabaduse eest»; b) Keiteli ja
Rosenbergi allkirjadega kinnitatud «Erikirja», millega Don kuulutati
(novembril 1943) Hitleri sõjaliseks liitlaseks, ja mis seejuures kinnitas,
pärast NSV Liidu hävitamist tagastatakse tema «kallitele kasakatele»
kõik tsaariaegsed privileegid ning vara, esmajärjekorras maa.

Kakskümmend viis aastat pärast esimest põgenemist Donilt ilmus
Krasnov veermahti kindrali mundris taas NSV Liidu lõunapiirkondadesse.
Ta istus kasakavägede juhatusse (korraldava võimuga Donil, Kubanis ja
Terekil) kuulunud kindral Köstringi ning doktor Himpeli (idaalade minis-
teeriumist) ülesandeid ja läks enne lõppu üle kindral Bergeri vahetusse
Ukrainasse SS-vägede peastaabis.

Temaga sama masti mees oli erakordselt onusse läinud vennapoeg
Pjotr Krasnov, kes fašistide usina teenimisega karistusoperatsioonides
NSV Liidus, Prantsusmaal ja Itaalias teenis välja veermahti kindralmajori
auastme ning kolm natsiordenit. Ka lõpp oli vastav: mõlemad toimetati
Nürnbergi vaasse, anti kohtu alla ja said, mis olid ära teeninud. 17. jaanuaril
1947 teatas «Pravda», et NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegium mõistis
eelmise aasta jaanuaris mõlemad Krasnovid poomissurma; otsus viidi ka
ellu.

Škuro. Džigiteerimine tsirkuses polnud ainus anne, mis temas emigrat-
siooni ajal välja lõi. Ta astus üles antrepenöörina, teedeehituse ettevõtjana,
kasvatas ruletil, kasvatas kanu. Kuni sattus (kolmekümnendate aastate
lõpupoole) märksa tulusamale tegevusele — hakkas natse teenima. Ta
pääses nende juures kähku au sisse, sai oma juhatuse alla eriüksuse
(«Saarvi») Himmlerile lähedase kindrali Pannwitzi 1943. aastal moodus-
tatud SS-diviisis. Diviisi (mis varsti muudeti korpuseks) nimetas Himmler
«kasakadiviisiks», von Pannwitzi — «kasakaväe retkeatamaniks» ning
leidis vägevama efekti huvides tema valimise sellele kohale «kasakate
rahutulekul» (sama korpuse juures), mida inspireeris Škuro. Sellesinatse
ettevõtmise, mis ei sobinud Pannwitzile rohkem kui vene vanasõna järgi
võõrale sadul või saksa vanasõna järgi tuletõrjujale pihik, käis see
Hitleri ja Himmleri poolt instrueeritud «von batko» karistusretkedel mööda
NSV Liidu, Prantsusmaa, Jugoslaavia ning Põhja-Itaalia okupeeritud
territooriume, tema kannul šaakalikarjana kord Ante Pavelići ustašid,
kord Draže Mihailovići tšetnikud, kord Doni ja Kubani libahuntidest

reeturid; nende avangardis galopeeris Andrei Grigorjevitš Škuro. Vae[n] oli ta ilmunud okupeeritud Nõukogude lõunasse, kui ruttas kirjuta[ma] üleskutset: «Tagatuna SS-i juhi kõrge usaldusega, kutsun valjusti [k]õiki, kasakad, üles relvadele, ja kuulutan üleüldise kasakahäire. Tõu[s] kõik, kelle soontes voolab kasakaverd!... Vastake üksmeelselt mu üle[s]kutsele ja me kõik tõestame suurele füürerile, et meie, kasakad, ole[me] ta ustavad sõbrad nii headel kui ka rasketel aegadel.»[10]

Hiljutine valgeemigrandist tsirkusetegija ja kanakasvataja kihutas e[n]d SS-lasest «von batko» kannul musta lipu all, millel oli ovaalis hundi[pea] kujutis — kodusõja «hundisotnja» järjepidevuse ja vääramatuse märk. Kihutas ja sekeldas, kuni ta peatati: koos Pannwitziga sattus Šk[uro] Nõukogude õigusemõistmise kätte. NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegiu[mi] otsusel poodi mõlemad üles («Pravda», 17. jaanuaril 1947).

Semjonov. Pärast valgekaartluse ja interventide purustamist Nõukogu[de] Kaug-Idas interneeriti oma jõugu riismetega, ta saatis abilised, Unge[rn]-Sternbergi jt., Harbiini, ise seadis end elama Port Arturis. Kolmeküm[me]nendatel aastatel — pärast fašistliku diktatuuri kehtestamist Saksamaa[l] eriti pärast Berliin—Rooma—Tokio telje tekkimist — elustus uue[sti] Kohtutoimik Moskvas sisaldab Semjonovi lõmitava kirja originaa[li] 29. märtsist 1933, milles ta õnnitles Hitlerit võimuletuleku puhul. Nä[ha]ette imperialistide lähenevat kallaletungi NSV Liidule, asus Semjo[no]v hiljem Sungari-II raudteejaamas uute valgekaartlike salkade formee[ri]misele. Jaapani militaristide ja Saksa fašistide rahadega komplekteer[is] Semjonov väegrupi «Assano», mille baasil hakkas 1943. aastal Mandžu[ku]nukuriigi toetuseks välja arendama tankide, motoriseeritud jalaväe, ra[ke]väe- ja kasakaüksustega «Vene» armeed. Sellesse armeesse astusid p[ea]miselt Kagu-Aasiasse asunud valgeemigrandid. «Kominterni-vastase pak[ti]» ajal oli Semjonovi panus tehtud samale, mis 25 aastat tagasi: Nõukogu[de] Liidu tükeldamisele, Vene Kaug-Ida muutmisele mingiks puhverriigi[ks], mille etteotsa ta astub ise. Ta puges Port Arturis peitu, arvates, et t[ei]sealt kätte ei saada. Tasutund jõudis ka temani. Oma tegude — ammu[ste] ja hiljutiste — eest jagas ta teiste kurjategijate lõppsaatust: 1946. aas[ta] augustis mõisteti G. Semjonovi üle Moskvas kohut ja ta poodi NSV Liid[u] Ülemkohtu Sõjakolleegiumi otsusel.[11]

Dutov. Põgenes samuti Nõukogudemaalt, varjas ennast jõugu riism[e]tega Hiinas. Kavatses koguda jõudu uueks sõjaretkeks Nõukogude Ve[ne] maale, kuid tapeti ühe oma kasaka poolt.

Sama rada käisid valgeemigrandi teel ka mõned teised endi[se] vene inimesed, kirjutas emigrant Dmitri Meissner. Mitte kõik[i] kandnud Teise maailmasõja aastail «lampassidega pükse», mi[s] kõik ei «uhkeldanud väledatel ratsudel», kuid «pöörasus ja kät[te] maksuiha polnud neid maha jätnud». Leidus nende hulgas sel[li]seidki, kes olid tunnetanud, et «Nõukogude kord on ajanud sõ[ja] vaid juuri, et selles on palju orgaaniliselt kõrvaldamatut», ku[id] neil käis üle jõu «loobuda oma magusast seadusliku Vene tsaa[ri] unistusest». Lootusetult minevikku kaduhu hulgast hoidsid n[ii] kinni kõige iganenumast, kõige vihatumast. Tõepoolest tragiko[o]miline variatsioon teemal: «Tõe alandavast pimedusest kallim e[i] meile ülev pettekujutlus.»

Pärast veermahti sissetungi Nõukogude Liitu nad «loendas[id] kilomeetreid, mis lahutasid neid Dohi steppidest». Aplusest [ja] tigedusest kuristikku kistuna «läksid nad üht teed oma kodum[aa] vaenlastega». Kodumaast olid nad, muide, ise lahti öelnud. Hi[tl]erlaste meeleheaks olid nad valmis lahti ütlema oma nimest, on[ma]

[I]sendast. «Mõned neist,» kirjutab Meissner, «eitasid [ka]sakate kuulumist... vene rahva hulka ja valasid Vene[ma]a peale toobritäite viisi soppa. Mõned popovid, starikovid, [ko]lossovid, kolossovid ja teised taoliste nimede kandjad ei osu[ta]nud üldiseks hämmelduseks üldse mitte venelasteks... Kõige [rä]kimas vene keeles, ja teist polevat nad ilmaski mõist[nu]d selgitasid nad, et «Don ja Kuban pole üldse Venemaa» ning [et] ükanes «bolševistlik vägivald» hoiab neid piirkondi oma koos[ta]ja.[12]

Kuigi olid kõik need Romanovite dünastiast tsaari poolehoid[jad] veendunud, et just nemad ongi Venemaa sool. Kuid jooksus [ei] tõmbasid nad ilma «nende aususte» ja «Tema Majesteedita» [ka] Venemaale kohe kriipsu peale.

Kuhjuseta ei suuda neid kannupoisse meenutada ka keegi härra [Er]ich Dwinger. Ilma nendeta on tal millestki puudu. Saksa-Liitvabariigis on tema jaoks kõik omal kohal. Neonatsid tõr[ju]vad ringkäikudega. Strauss revanšistlike kõnedega. Relvastust [ka]rmiv bundesveer. Puudu jääb ühest pintslitõmbest: valge-[ka]ssaste kavalkaadidest Škuro ja Krasnovi tüüpi juhtidega.

Härra Dwinger ei tunne neid kuulu järgi. Ta kirjutab, et on [ise] aega viibinud nende keskkonnas (millega tegeles, sellest vai[ma]ta nii kodusõja kui ka Teise maailmasõja aastail ja hakanud [ne]de vastu tundma sügavat sümpaatiat. Mitte niisama. «Need [ka]sakamõõkmehed võitlesid Teise maailmasõja ajal oma traditsioonilises [vo]rmis Saksa poolel, käes Saksa relv... Ainult kasakamõõk anti [sa]ksale (veermahti poolt) hõivatud Nõukogude sõjaväeladudest.» [Se]lle sümpaatne on talle Krasnov, kohakaasluse alusel kirjanik. [Ka]ugi, kunstiväärtuselt ei saanud tema oopusi võrrelda Puškini, [To]lstoi ja Saltõkov-Štšedrini klassikaliste teostega. Kuid seda [ku]rvas kuhjaga teine omadus: romaanikirjanik oli «suurepärane [ata]man». Ja mõelge vaid, kui ebadelikaatselt temaga käituti: [Te]ma, kes viibis Saksamaal emigrandina, anti 1945. aastal välja [Nõ]ukogude Liidule» ja hukati 1947. aastal.

Vesi oli härra Dwingerit võlunud von Ungern-Sternberg: [ta]htsin teda ka isiklikult». Ta oli balti parun, «mitte ataman, vaid [tsa]ari ratsaväeohvitser». Juhtunud, et parun jagas härra Dwin-[ge]riga oma salaunistusi. ««Minust saab uus Tšingis-khaan,» rääkis [ta] mulle vahel. «Hakkan tegutsema nagu tema.»» See tähendab, [et] kui ta tungib Venemaale... Tšingis-khaani järglased ärka-[vad]... ja buda kuningriik ulatub Vaiksest ookeanist kuni [Ve]neani». Nagu näeme, oli parun veidrustega. Olgu Buddha, olgu [Kr]istus — tal ükskama. Teatud nõrkuse tõttu talupoegade tare-[da] süüdata võiks teda isegi tulekummardajaks nimetada. Talle [ei] peamine, et Venemaa saaks uuesti tsaari, muu laabub ise.

Kuid kuulsas «Kjahta lahingus» hajutasid punased poolpõrunud [ba]runi väe mööda steppi laiali, seepärast jäi ära Venemaa muut-[mi]ne buda riigiks õigeuskliku tsaari valitsuskepi all. Taoliseks

perspektiiviks pole isegi lootusi. Kadunud on Nõukogude-vas «romantika» aluski. Härra Dwingeri kurbuseks, «kuigi mõ kasakluse atribuudid on Nõukogude Liidus lubatud — näit kontsertidel võib näha staniitsade esindajaid traditsioonili rõivastes —, kuid kasakate vabadused on tühistatud, kasakad muutunud tavalisteks nõukogude inimesteks, nende roman on haihtunud . . .»[13]

Niisugused on atamanide taganutjad. Niisugused olid atama ise. Niisugused olid ka tsaari vaimulikud.

Valge sõjaväe riismetega piiri taha pugenud tagurlikud kiri tegelased kuulutasid juba 1921. aastal oma kogul Jugoslaa linnas Sremski Karlovcis ennast «sõjameesteks» Venemaal mon hia taastamise nimel ning alustasid Nõukogude-vastaste aktsioon seeriat. Klerikaalide-monarhistide pöördumisest 1922. a Genova konverentsi poole üleskutsega uueks interventsioon Venemaal viib niit Hitlerile saadetud meelitava läkituseni 19 aastal ja edasi «peapiiskoppide nõupidamiseni» Viinis 1943. a tal, milles osalenud teatasid veel kord oma õnnistusest nat ninamehele, vannutades teda tsarismi taastama. Pärast sõda vii need monarhistlikud grupid oma keskuse Münchenist üle N Yorki. Nende keskkonnast on tulnud Genfi peapiiskop Anton kes 1968. aastal Brüsselis juhatas pompoosset «juubelitserem niat» Nikolai II mälestuseks; San Francisco peapiiskop Jo (alias vürst Šahhovskoi) — endine fašistlik-valgekaartlike salk pihiisa aastail 1936—1938 Hispaanias, endine Vladimiri õige kiriku preester aastail 1939—1944 Berliinis, Hitlerit ülista avalike kiidulaulude autor; endine tsaari rittmeister Krabbe ülempreester Georgi Grabbe, kes korraldasid 1963. aastal N Yorgis avantürist Mihhail Golenevskile tsaari poja Aleksei Ro novi nime andmise mahhinatsiooni.

Viirastuslikust kaugusest sirutasid Grabbe ja Krabbe p kohale oma õnnistava käe mõlemad keiserlikud viirastused: Po dami ning Tsarskoje Selo oma. Eriti esimene, täpselt niisugu nagu ta ennast ise oli jäädvustanud kirjas V. Suhhomlinovi

KEISERLIKU KROONIKA LÄTTEIL

Ametisse astumine

Kahekümne kuue aastaselt sai Nikolai Aleksandrovitš kaheksateistkümnendaks tsaariks Romanovite dünastiast (selle algusest Moskvas) ja oli võimul kakskümmend kolm aastat. Ajaloo iroonia tahtel langes talle osaks tähistada dünastia kolmesajandat aastapäeva otse selle krahhi eel, 21. veebruaril 1913.

Hoolimata mõne tema pahandatud abilise arvamusest ei olnud tsaar ei selle krahhi ainuke ega peamine põhjus. Ent tõsi on ka see, et ta andis krahhi saabumisse jõukohase panuse.

Vähesed enne Nikolai II troonil olnud seitsmeteistkümnest Romanovite dünastia tsaarist olid surnud enam-vähem loomulikku surma. Tema isa Aleksander III suri suhteliselt noores eas (neljakümne üheksa aastasena) kas Harkovi lähedal toimunud raudteeõnnetusel saadud vigastustest või nefriiti — mõõdutundetu viinajookide pruukimise tagajärg. Mõned isalt päritud iseloomuomadused, nagu iseteadvus, enesearmastus, kasin kujutlusvõime, hoidsid tsaari kaasaegse sõnade järgi «Nikolai Aleksandrovitši hingesügavustes peitunud julmust ja ükskõiksust võõraste kannatuste suhtes, nii omast Romanovite suguvõsale üldse».[1] Üht-teist oli ta kaasa saanud ka emalt, Taani printsessilt Dagmarilt: väidetav kasvu, püsiva kinnisuse, võime vaadata vihkamisobjekti ärmastusväärsete ja heasoovlike, mõnikord peaaegu armunud silmadega.

Üheksa aastasena võttis troonipärija käsile talle kodus ant õpetuse. Pedagoogilisse kolleegiumi kuulusid N. Bunge, G. Le O. Stubendorff, A. Puzõrevski, J. Zamõslovski, N. Beketov, C. ja kindral G. Danilovitš. Varem oli Danilovitš olnud jalaväeke ülem. Mingil ülevaatusel oli ta Aleksander III meeldima haka ja ta määrati tsesareevitš Nikolai õpingute juhatajaks (üldju mine pandi K. Pobedonostsevile).

See kolleegium töötas kaksteist aastat tsesareevitši intell ja maitse arendamisel, hiljem lisati kolmeteistkümnes a Peamine oli Pobedonostsevi õppeaine: dogma isevalitsuse ju likust päritolust, tsaarivõimu piiramatusest ja puutumatu Niisuguse suuna oli poja kasvatamisele and Aleksander III, poolkirjaoskamatu raske iseloomuga mees, k kohta pärast tema surma keisrinna oma esiklapsele õpetli ütles: «Polnud tal haridust ja lugemisest ta ei hoolinud, aga inimeseks sai!»

Esimesed kaheksa aastat võttis troonipärija läbi tava gümnaasiumikursuse, kui mitte arvestada klassikaliste (la ja muinaskreeka) keelte programmist väljajätmist, süvend tegelemist inglise, prantsuse ning saksa keelega ja samuti nimetatud poliitilise ajaloo õppimist. Viimased viis aastat pü dati «kõrgematele teadustele» rõhuasetusega sõjalistele: stra giale ja taktikale, topograafiale ja geodeesiale. Lejer luges t sõjaajalugu, Beketov õpetas keemiat, Cui fortifikatsiooni, Stub dorff topograafiat, Bunge statistikat ja poliitökonoomiat. lisel kohal asus Pobedonostsevi koolis mister Heat või, nagu palees kutsuti, Karl Ossipovitš, faktiliselt mitte niivõrd õpe kui guvernöör. Ta pookis oma kasvandikule varasest noor külge harjumuse kasutada vene keele asemel inglise keelt, mist Nikolail oli inglise keeles väljenduda hõlpsam kui vene keele tema emakeel sarnanes vahel inglise keelest tehtud reaal tõlkega.

Kõigis õppeainetes oli professoritel keelatud õpilasele küsi esitada, ise ta küsida ei tahtnud, seepärast jäigi teadmiste om damise tase mõistatuseks. Jäi veel elu tundmaõppimise prak väljaspool klassi. See meeldis troonipärijale rohkem ja k kauem. Mõned laagriperioodid veetis ta vägede paiknemisko pealinna lähedal (suurelt osalt Krasnoje Selo juures): kaks Preobraženski polgus, algul allohvitserina, seejärel roodukom dörina; veel kaks hooaega husaaripolgus rühmakomandöri eskadronikomandörina ning veel ühe suve suurtükiväeüksu Saavutatu tipp oli pataljoni käsutamine polkovniku aust

Haridustee lõpetuseks eraldas isa tema käsutusse Balti laev tiku ristleja ja käskis teha reisi Kaug-Itta. Mitu kuud re Nikolai muljeid kogudes mööda meresid ja ookeane, kuni Jaap atentaat katkestas turnee.

1894. aasta sügisel, mil Aleksander III raskesti haigestus, a

Inglise ja Venemaa ette tema järglane: tugevasti angliseeru- väliselt häbelikkuseni uje, talitsetult viisakate maneeridega, inglise ja veidi pingutatud vene keelega (lisaks veider keeldiväeaktsent), keskmise husaariohvitseri arengutasemega noormees.

Teiste arvamused, kes võisid Nikolaid lähemalt jälgida, olid lahkuminevad. Ühed ütlesid: see on täägijunkur. Teised: lipniku kõnnakäitja. Kolmandad: Paul I uus variant. Neljandad: hästikasvatatud, kuid kahepalgelisuses ja iseteadlikkuses ohtlik noormees.

Riigisekretär I. Durnovo küsis kord Wittelt, mida see arvab noorest tsaarist. Witte ütles, et tema arvates on Nikolai «päris kogemustest, kuigi mitte rumal», jätvat üpris kasvatatud noormehe mulje. Seepeale vastas Durnovo: «Te eksite, Sergei Juljevitš, pidage mu sõnu meeles: sellest tuleb midagi Pavel Petrovitši sarnast, kuid tänapäevane...» Muidugi, märgib memuaarikirjutaja, Nikolai II pole päriselt Paul I, kuid tal on palju ühist, aga ka Aleksander I iseloomujooni: müstitsism, kavalus ja õelus... Muide, tal puudub Aleksander I haridus. Too oli küll täis harimatumaid vene inimesi», kuid Nikolai Teisel on kõrgkoolihariduse, heast perekonnast kaardiväepolkovniku haridus».[2]

Istudes Livadia palee terrassil tugitoolis, oli Aleksander III surmas. Sel päeval avaldas ajaleht «Jalta» tema tervisliku seisundi kohta viimase bülletääni, millele olid alla kirjutanud kõik arstid. Varahommikul ütles ta Maria Fjodorovnale: «Tunnen ennast hästi.» Kaks tundi enne surma nõudis ta enda juurde troonipärija ja käskis tal troonileastumise puhul sealsamas terrassil kirjutada alla manifest rahvale. Poeg ütles: «Just nii, papake!» ja kinnitas dokumendi oma allkirjaga.

«Issanda jumala poolt on meile antud tsaarivõim meie rahva eest,» oli manifestis öeldud, «tema trooni ees me annamegi vastuse Vene riigi saatuse eest.» Ähmane, kuid Nikolaile mugav formulatsioon! Millal seal kord tuleb aruandega kõigekõrgema ette minnida ja kas ongi millegi eest aru anda. Esiotsa on käes ainuisikuline ning piiramatu võim, mis maa peal ei olekski nagu kusagilt või kellegi käest saadud; ka jagada pole seda kellegagi ega millegi rakendamisest kellelegi ette kanda. Vastutusest täiesti vaba olemise postulaat näis ideaalselt lihtne ja mugav. Nikolai omastis ja hindas niisuguse olukorra soodsust täielikult.

Manifest sisaldas kaks sellistel puhkudel tavalist teadaanded: a) kes on keisri naine; b) kes on troonipärija. Mõlemale punktile vastas üks lause: «...käsime kõigil meie alamail anda ustavuse vandetõotus meile ja meie troonipärijale suurvürst Georgi Aleksandrovitšile, keda tulebki nimetada troonipärijaks tsesareevitšiks, kuni jumal võtab heaks õnnistada poja sündimisega meie eelseisvat abielu Hessen-Darmstadti printsessi Alice'iga.»[3]

Pärast Georgi surma 1899. aastal sai troonipärijaks tsaari t vend Mihhail. Viimane jäi sellesse seisusesse kuni 1904. aast mil sündis Aleksei.

Sündmus terrassil leidis aset 20. oktoobril 1894. Harjum sest lõi noor tsaar esiotsa veidi araks ja läks ähmi täis. ema ja pruudi nõudmisel võttis ta end peagi kokku: nad tu tasid talle meelde, et tema võim on mitte üksnes piiramatu, v ka kõrgemalt poolt ette määratud. Nõnda nagu oli talle kolmt aastat kuulutanud Pobedonostsev ja selgitanud ema. «Sinu vana õpetas ta poega, «arvas heaks liberaalitseda ja nii pomm tükkideks rebiski. Sinu isa ei lubanud mingit liberaalitsem ja, tänu jumalale, suri nagu ristiinimene.»*

Kümme päeva pärast isa surma ilmus uus tsaar seisuste e dajate esimesele vastuvõtule Kremli Suure Palee Georgi saa Tema päevikusse on kirjutatud: «Tõusin sel hommikul kohutav tunnetega.» Ta pidi kokkutulnuile meelde tuletama, et tema v on jumalast ja seepärast vääramatu, kuid hirm ajas oraat iiveldama. Päevikusse on kergendustundes kirjutatud: «T jumalale, kõik läks õnnelikult!»[4]

Järgmine tseremoonia, mis toimus 17. jaanuaril 1895 Peter Anitškovi palees, nii õnnelikult ei läinud. Suurde saali olid k nenud aadli, semstvote ja linnade saatkonnad. Ka seal tuli Ni lail kõne pidada. Pobedonostsev oli talle ette valmistanud kõn mis pidi kõlama vastulöögina grupile Tveri liberaalitseva semstvotegelastele, kes olid hakanud unistama mõnest kodanlik vabadusest. Suurte tähtedega kirjapandud tekst oli aseta oraatori tallenahast mütsi. Kell kaks päeval astus ta troonipje taalile, libistas pilgu üle saali ja pöördus kohalviibijate p kõnega. «Nägin selgesti,» öelnud hiljem üks semstvotegel «kuidas ta iga lause järel langetas silmad mütsi sisse, nagu o omal ajal teinud koolis, kui ei osanud õppetükki.»[5] Mütsi kõõ tades sõnas oraator: «Mulle on teada, et viimasel ajal ko mõnes semstvokogus inimeste hääli, kes hellitavad mõtte lootusi semstvote esindajate osalemisest sisehalduse küsimus Spikris oli kirjas «alusetuid», kuid noor tsaar ütles «mõttetu mis tegigi selle kõne ajalooliseks. Kuna Nikolai kõneles kõrg datud toonis, küsinud tema abikaasa, kes tollal vene keelest v halvasti aru sai, enda kõrval seisnud õuepreililt erutatult: «K juhtus midagi? Miks ta karjub?» Selle peale vastanud pr

* Nikolai II ema Maria Fjodorovna (1847—1928) oli Taani kun Christian IX tütar. Tema õige nimi oli Dagmar Sophie Dorothea. Kopenhaageni eeslinnas Hampenborgis. Ta oli saabunud Venemaale aastal. Abiellus troonipärija Aleksandriga 1866. aastal. Tema õde Alex (Alexandrine) oli Inglise kuninga Edward VII abikaasa, George V Siit ka üks Vene ja Inglise dünastiate lähedasi sugulussidemeid (Nik II ja George V olid tädipojad). Maria Fjodorovna oli 1972. aastal sur Taani kuninga Frederick IX vanatädi ja Taani kuninganna Margr II vanavanatädi.

...keeles selgesti ja küllalt valjusti, et saatkonnad kuulda ... «Ta seletab neile, et nad on lollid.»[6]

...keisril oli kohtumine ka Riiginõukogu liikmetega, kes ...sinnasamasse Anitškovi paleesse kutsutud. Ent milline oli ...imestus, kui nad välismaa vaatleja sõnade järgi nägid ...tühisust, lohisevat kõnnakut, altkulmu heidetud pilke ...kramplikke žeste... Nooruk tuli külg ees tuppa, kus halli... ...sukandjad teda ootasid, ja pressis pilku langetades endast ...ühesainsa lause: «Härrased, oma kadunud isa nimel tänan ...teie teenistuse eest!»» Tammunud veidi paigal, nagu tahtnuks ...midagi öelda, kuid ei söandanud, pöördus ta ümber ja väl... ...Kohalviibijad vahetasid pilke, «ühed hämmastuse, teised ...ndusega, paljud mõttes palvetades rahvuse saatuse pärast». ...tsaar «oli tulnud ja läinud nagu tuulehoog liivakõrbes, jät... ...nad nõutusest ja imestusest silmi hõõruma».[7]

...avatu tavalisus

...istus Talvepalees isa kabinetis laua taga, mis täis lugemist ...pabereid. Korralduste ja tegude mehhanism, mis toimis ...veerand sajandit, oli üles keeratud. Ta tundis ennast seal ...mugavalt ja ebamugavalt, oli nagu veidi isegi kohkunud. Nihe... ...tugitoolis, kui kabinetti vajusid ja lärmakalt istet võtsid onud, ...ning ohjeldamatud mehed.* Seni, kuni laua kõrval seisis ...kohvitser, võis Nikolai onudele veel midagi kaalukat ...ja ka öeldusse suhtuti vajaliku lugupidamisega. Vaevalt ...ühe kõrvalise inimese taga sulgunud, kui lauale raksatas Vla... ...või Sergei raske rusikas ja algaja isevalitseja tõmbus ...tugitoolis kössi. Möödus mõni aeg, tsaar kohanes ja siis muutusid ...vaiksemaks ning käitusid kabinetis tasasemalt, et Nikolai ...mine tea, ust ei näitaks.

Füüsiliselt oli ta tugev ja liikuv, treenitud purjeregattidel, ...rattasõidu, ratsutamise, jalgsiretkede ning püssilaskmisega. ...Selo ja Livadia ümbruskonnas oli ta sõduri täisvarus... ...teinud 10—15-verstaseid rännakuid. A. Tšehhov on tollal ...oma arstimuljeid: «Temast räägitakse ekslikult, et ta ...haige, rumal ja tige. Ta on lihtsalt tavaline kaardiväe... ...ohvitser. Olen teda näinud Krimmis, tal on terve väljanägemine, ...pisut kahvatu.»[8]

...silmaringi ja kujutlusvõimeta, tühiste, valdavalt isiklike ...mehena võttis ta keisririigi valitsemise vastu nagu tši... ...kontorikoha. Ta tuli teenistusse kell 9.30 ja lõpetas töö

* Mõeldud on Aleksander III vendi: Vladimir (suri 1909. aastal), Aleksei (suri 1908. aastal), Sergei (tapeti Kaljajevi poolt 1905. aastal), Pavel (tapeti Peeter-Pauli kindluses maha 1919. aastal).

kell kaks päeval. Andis audientse, kutsus välja ministreid, kuul ära ettekandeid ja oli mõnikord nõupidamistel eesistuja.

Märksa hiljem oli Rodzjanko kurtnud oma kaastöölistele, et tsa on vestlustes «sõnaaher», enamasti «piirdub vaikimisega», vasta küsimustele; kohtumised temaga olnud omamoodi pi kuna tulnud «rääkida ilma igasuguse vastukajata». Tsaari elus miseks püüdnud Rodzjanko teda jutuajamise ajal pilguga puuri tähelepanu endale tõmmata, kuid tsaar vaadanud endiselt kiret mujale, tema näost ei saanud midagi välja lugeda. Ja ometi p nud see sõnatus Riigiduuma endise eesistuja tähelepanekute jä osavõtmatu. Niipea, kui vestluse käigus miski teda riivas v ilmnes midagi, mis puudutas isiklikult ja otseselt tsaari, muut ta teistsuguseks, «ta silmad süttisid, ta kargas püsti ja hakk toas ringi käima». Niisugustel juhtudel kõndinud Rodzjanko ko temaga mööda kabinetti, püüdnud käigul «tõestada Nikolai seda, mida ta mõne minuti eest polnud peaaegu kuulanud».[9]

Nikolai Teisel ei olnud kunagi sekretäri (ei isiklikku ega ri likku) ega mingit abilist kabinetiasjaajamisel ja dokumenti liikumise jälgimiseks. Ta toetus ainult valvekorraohvitserile v tiibadjutandile.

Ta luges läbi palju pabereid. Luges ka õhtuti, hoolikalt ja se kuni uimaseks jäi. Ta pidas seda kohustust kõigist kõige igav maks ja algusest peale koormaks; vahtides järjekordselt tal toodud dokumentide pakki, püüdis ta selle kiiremini kaelast ä saada. Esimestest sammudest peale peegeldab tema päevik rus vat ja masendavat kahevõitlust paberitega: *Riiginõukogu aruann puredes lugesin kuni lõunani... Tuli palju lugeda, ainus lohu tus, et Ministrite Nõukogu istungid on lõppenud... Lõpetasi õhtul sõjaministeeriumi aruande lugemise — teatavas mõt sain jagu elevandist...* Kuulanud ühe päevaga ära kolme minist ettekanded, pani ta kirja: *Läksin ogarana jalutama.*[10]

Lugemisest üksi on vähe! Tarvis näidata, et oled läbi lugenu Kuigi ta ei allunud kellelegi ega kartnud kedagi, oli kuidagi pii lik jätta alluvad teadmatusse selle suhtes, mida tema asjast arva Seepärast külvas tsaar paberid üle märkuste ja resolutsioonidega Ettekandeid toodi palju, kõigi jaoks mõtteid ja sõnu ei jagunu Päästsid trafaretid. Ent neis lipsas sisse improvisatsioonigi.

Ettekandele semstvoülemate kuritarvituste kohta kirjuta ta: *Igas peres oma värdjas.*

Korratustest Kertši sadamas: *Mitu kokka rikuvad supi ära*

Teatele, et viinamüügist on kroonukassasse laekunud kahek miljonit rubla: *Ikkagi!*

Ettekandele raudteelaste streigist Peterhof—Peterburi lõigu *Kas või uju sinna.*

Teatele streigist Odessas: *Kenad ajad küll!*

Kuid huumorimeel tal puudus. Seda näitab ankeet, mille t oli täitnud 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse ajal. Kü

ülesele seisusest vastas tsaar: *Esimene aadlik.* Lahtrisse «Tegevusala» kirjutas: *Venemaa peremees.*

Tsaari omaaegsed olid tsaari resolutsioonid ametlikel dokumentidel, kirjad ja omapärata tema isiklikud päevikud. Juba nende välimus — pedantne ilukiri, sõnade häirimatu niidilelükitus, hoolikalt väljajoonistatud ornamentaalsed konksud — kõik räägib sellest, et siit ei leia ei omapäraseid mõtteid ega väljenduste individuaalsust. Nagu on ühtlased ja üksluised read, nii on ühtlane ja üksluine ka nende mõte. Kõrbe tasasus ja ühetoonilisus. Alates esimestest vapustusrohketest valitsemispäevadest peaaegu mitte mingit vastukaja ühiskondlikele puhangutele või sündmustele! Mitte ühtki ajastu tähtsamat nime, kirjaniku, mõtleja, ühiskonnaja poliitilise liidri mainimist. Mitte midagi oma töö sisust või mõttest. Fikseeritud on ainult puhtisiklik ja tühiselt olmeline: hommikõök, teejoomine, jalutuskäik (ning mitu varest selle ajal lasti), peoõhtu, uute tapeetide või diivanite värvus, külalised või mida külaskäik. Harukordse põhjalikkusega on registreeritud peaaegu päevast päeva ilm: vihm, lumi, pakane, tuul, leitsak, palavus, kirjas on baromeetrinäidud.

Tavaliselt kandis tsaar ohvitserivormi, kuid mõnikord üllatas külastajaid kirevate eksootiliste rüüdega. Astus ministrite juurde üsna kord tšerkessikuues, pistoda vööl, siis vaarikpunases vene särgis, laiad püksid topitud lõõtsmoonikuks vajutatud säärtega saabastesse. Esinduskondadele, banketirahvale pidas ta kõnesid, enamasti lühikesi, ent ühtekokku võetuna jätavad need ebasoodsa mulje. Kord olid võimud koguni sunnitud tsaari väärikust kaitsma: politsei konfiskeeris «Keiser Nikolai II kõnede täieliku kogu» aastaist 1894—1906, mille raamatukirjastus «Drug Naroda» oli koostanud «Pravitelstvennõi Vestniku» ametlike andmete põhjal.[11]

Ta pidas ennast intelligentseks inimeseks, kuid ei talunud sõna «intelligent». Kord kui tema auks korraldatud banketil (reisi mööda läänekubermange) keegi kasutanud lauas seda sõna, irvitanud tsaar lausuja poole ja öelnud: «Kui vastik mulle on see sõna!» Ja lisanud, et käsib Teaduste Akadeemial selle vene keelest välja rookida. Seda episoodi on tõendanud tsaari reisil saatnud vürst Svjatopolk-Mirski, tolleaegne kindralkuberner, hiljem siseminister.[12]

Tsaar luges ajalehti «Novoje Vremja» ja «Graždanin», piltide ning karikatuuridega illustreeritud kergete lustilugude kogusid: Gorbunovi, Leikinit, Avertšenkot, Teffit, aga Tolstoi, Turgenevi, Leskovi, Saltõkov-Štšedrini teostega tutvus ta palju aastaid hiljem Tobolskis pagenduses olles.

Kord kutsus Nikolai Gorbunovi paleesse oma jutte tsaari perekonnale ette lugema; see tundunud «väga lõbus». Ta saatis lahkuguse kutse ka Arkadi Avertšenkole. See puikles kõrvale. Tulnud toime päevase, riikliku tööga, kleepis ta meeleldi albu-

mitesse fotosid, mängis doominot või saagis puid. Ka pakku talle lõbu ühest paleest teise kolida: Talvepaleest Peterhofi Suurde Paleesse, Peterhofist Pavlovskisse, Pavlovskist Tsarskojesse, Tsarskojest Livadiasse, Livadiast Anitškovisse. Siis askeldata ise kõige juures, pakkis oma käega kohvreid, koostas inventarinimestikke, et midagi kaotsi ei läheks; uues kohas pakkis ise kohvrid lahti, riputas üles maalid ja ikoonid, sättis tugitoolid ja kušetid oma maitse järgi.

Ta pidas ennast kutseliseks sõjaväelaseks, ehkki polnud rahu auastmega ja kurtis kord naisele, et on polkovniku auastmes pidama jäänud ning pärast troonileasumist ei luba seadus auastet tõsta. Talle meeldisid vägede ülevaatused ja paraadid, ta külastas mõnikord polgupühasid. Pärast troonileastumist nägi ta üht peamist riiklikku probleemi sõjaväevormis, iseäranis nööpides. Kuidas peavad sinelid, vormikuued ja vormipluusid kinni käima, kas nööpide või haakidega? Abikaasa vahendusel kaasati haagiprobleemis konsultandiks Potsdami nõbu. See saatis 16. augustil 1894 telegrammi: «Nicky, kas sa tõesti kavatsed minna üle nööpidele? Mõtle hästi järele! Kaalu nagu kord ja kohus!» Jah, vastas novaator, kõik on läbi kaalutud. Küsimus on otsustatud nööpide kasuks. Aga missugused peavad nööbid olema, tumedad või heledad? Pärast kainet järelemõtlemist lahendati ka see pähkel: nööbid peavad olema heledad, läikivad.

Tapeedid pidid olema kirjud, raamatud lõbusad, nööbid läikivad. Aga monument isale? See pidi sisendama hardust kättesaamatu kõrgema võimu ja hirmuvärinat tavalise kardavoi ees. Nikolai oleks nagu ise kehastanud seda kättesaamatust ja tavalisust. Tema kaasaegse sõnade järgi oli tsaar üleni tavatu tavalisus.

Tema maitse järgi püstitatigi Peterburis Znamenskaja väljakule Aleksander III monument, oma laadis haruldane skulptuurkarikatuuri näide. See oli mälestusmärk nii isa riiklik-poliitilisele kui ka poja vaimsele ja esteetilisele tasemele.

Oma kavatsusest püstitada isale mälestusmärk tegi Nikolai ministritega esmakordselt juttu 1897. aastal. Konkurss kuulutati välja kuus aastat hiljem. Autorid esinesid anonüümselt, märgusõna all. Saabunud projektid eksponeeriti kinnisel näitusel Talvepalees. Vaatama lubati tsaariperekonna liikmed ja mõned aukandjad. Ema poolt toetatud Nikolai tegi oma valiku, kuulutas üle projekti parimaks. Avati ümbrik ja loeti ette nimi: Paolo Trubetskoi.

Autor kutsuti Witte juurde ja teda esitleti tsaarile. Selgus, et ta on sündinud Itaalias Rooma vaesunud vürsti Trubetskoi ja itaallanna ebaseadusliku pojana. Ta oli 25-aastane, Venemaale saabunud hiljuti ja hakanud Moskva kunstikooli õpetajaks, Moskva aadlimarssali Pjotr Trubetskoi sugulasena oli ta asunud elama selle majja. Wittele tundus skulptor harimatu ja vähese kasvu-

jõega, kuid suure kunstiandega inimesena. Nikolaile ja Maria Fjodorovnale ta meeldis väga.

Paolo Trubetskoi projekt kinnitati. Tööde juhtimiseks moodustati komisjon vürst Golitsõni eesistumisel, liikmete hulgas olid kunstnik A. Benois ja krahv (üksvahe haridusminister) I. Tolstoi. Trubetskoi töötas Nevski prospektil spetsiaalselt rajatud paviljonis energiliselt, pingsalt, suure loomeinnuga, oli enda suhtes nõudlik, tegi tehtut mitu korda ümber. Komisjoni ta eiras, Golitsõni vastu oli tõrges, korraldustele ei allunud.

Teose sügavamat olemust ei mõistnud Nikolai (ta käis töö ajal mitmel korral paviljonis), Maria Fjodorovna ega õukondlased. Ühenes suurvürst Vladimir Aleksandrovitš hakkas pisut kahtlustama, et «tema kadunud vennast tehakse karikatuuri», kuid Nikolai ei tahtnud seda kuulata.

Kuju valamiseks toodi meistrid Itaaliast, neile sõitis järele ja valis nad välja Golitsõn ise. Üks aasta enne valamistööde algust soovis Witte kontrollida, kuidas kompositsioon hakkab väljakul välja nägema. Öösel tõsteti mudel puupjedestaalile. «Mäletan, eitsin sinna kell neli öösel, enne koitu. Publikust ei olnud veel kedagi . . . me võtsime ta lahti . . . Mulle jättis see mälestusmärk tõsuva mulje, ta oli nii inetu.» Mälestusmärk läks kroonule maksma miljon rubla ja see avati 1909. aastal.

Mõnikord juhatas noor tsaar Riiginõukogu ja erinõupidamisi. Tasapisi kohanes ta ka selle asjaga. Istus eesistuja kohal rahulikult, suulas tähelepanelikult. Ise rääkis vähe, ülearust või kohatut ei teinud ja kui rääkiski, siis «jumalikku sädet» arutelusse ei toonud. See oli niimoodi alguses ja ka aastaid hiljem. Tema repliigid ja küsimused, näiteks salajasel nõupidamisel Peterhofis, olid lakoonilised, kuivad ning bürokraatlikult ümmargused.[13]

Tšinovnikust tsaar. Tšinovniku keel. Tšinovniku mõttekäik. Ja ometi oli see vaid üks tema põhiolemusi. Tema varajaste valitsusaastate portreekontuurid, mis meile on jätnud ta kaasaegsed, pealtnägijad ja lähikondlased, kahestuvad ning valguvad kokku. Seal on väline tagasihoidlikkus, koguni ujedus ja isemeelitsemise ning omavolihood; väline tasakaalukus ja silmis peitunud neurootiline hirm; lastearmastus oma perekonnas ja ükskõiksus ümbra elu suhtes. Kui Talvepaleesse paigaldati esimest lifti, sai liftiõnnetuses surma montöör. Tsaar on kirjutanud päevikusse: *Hommikul litsus meie tõstemasin surnuks õnnetu masinisti oma ettevaatamatuse tõttu.* Ja sealsamas: *Jalutasin kaua. Ilm on külm, selge.*[14] Tsaaris avaldusid kõrvuti koduhoidlikkus ja prassingute kõrvuti armastusväärsus, viisakus, «sarm» silme ees ja äärmiselt ebaviisakad iseloomustused ning hinnangud seljataga; umbusk kõige ümbritseva suhtes ja valmisolek usaldada suli ning šarlatani; õigeusu austamine, pedantsus kiriklikes tseremooniates ja positiivne lauaspiritism, paganlik fetišism.

Leiklikud motiivid kaalusid tema mõtteis ja tegudes üles kõik

muu. Inimesed üldse ja ministrid ning lähikondlased eriti jagu nesid tema jaoks kahte kindlalt piiritletud kategooriasse: halva ja head. Esimesed olid need, kelle kasulikkuses ja ustavuses ei olnud kindel. Teised need, kes olid talle isiklikult kasulikud ustavad ja võisid peale selle meelt lahutada ning lõbustada.

Endise peaministri Witte mälestustest saab teada, kes ja mil poolest tsaari võlus: mereväeminister Biriljov — «naljahamma oma naljade ja anekdootidega keisrile ja keisrinnale alati väga armas»; justiitsminister Muravjov — «väga naljakas narr ja anekdoodirääkija»; sõjaminister kindral Kuropatkin — «jutume ja komejant»; paleekomandant kindraladjutant Tšerjovin — «suur naljahammas»; vürst Lobanov-Rostovski — «alati väga naljakas»; vürst Obolenski — «naljahammas ja lobiseja»; sõja minister Suhhomlinov — «ülilõbus naljahammas». Muide, ka tsaaril tuli Suhhomlinovit aastaid hiljem esitleda president Poin caréle, läks Nikolai tema narriväärtustest ettevaatlikult mööda öeldes ainult: «Nagu näete, ei köida ta oma välimusega, kuid see-eest olen temast saanud suurepärase ministri ja talle kuulub minu täielik usaldus.» (Presidendi kommentaar: «See on toosama Suhhomlinov, kellele langeb kõige rängem vastutus korratus ja kõlvatuse eest sõjaväelises juhtimises Venemaal. Õnn, et ta loobus sõjaministri kohast, kus tegi nii palju halba.»)[15]

Ka kõige usinamatele naljahammastele ja komejantidele langes tema majesteedi südameheldusest vähe osaks. Ta ei armastanud mitte kedagi peale iseenda ja mõne pereliikme, austas vähesed ning pugejaile tasus põlgusega. Äsja kedagi hellitanud, võis ta tunni aja pärast selle vallandada. Saanud uueks aastaks hulga liselt õnnitlusi, märkis ta päevikusse: *Terve õhtu kirjutasin vas tuseid vastikutele telegrammidele.*[16] Ebameeldivused jättis tsaar kindlalt meelde, maksis nende eest kaua kätte.

Ilmutanud ühele ministrile eriülesande andmisega usaldust, andis ta samas umbusaldusest selle ülesande paralleelseks täit miseks teisele, ajades nii oma parimad abilised korduvalt vastu hoitud marru. Kord kutsus tsaar uue konstitutsiooni projekti aru tamiseks kokku kaks paralleelset nõupidamist, ühe (Witte ettekandega) salajas teise (Goremõkini ettekandega) eest. Sellest teada saanud, kirjutas esimene, et on tsaari «bütsantslikest» vigu ritest väga masendatud: «... ta ei ole võimeline ajama asju otse koheselt, vaid püüab alati käia kõrvalteid.» Kuna tema majes teedil puudusid nii Metternichi kui ka Talleyrand'i võimed, viisid tsaari vigurid harilikult sama tulemuseni: «paremal juhul solgi lombini», halvemal juhul verelompideni.[17]

Ta määras ja tagandas ministreid kerge südamega, leides lahenduskäikudest mõnikord poolbuffonaadlikku meelelahutust. Siseministri koht oli vakantne. Tarvis oli uut. Tema kohustusi täitis ajutiselt Goremõkin, ministri asetäitja. See ei tahtnud enda peale midagi otsustavat võtta ja ajas üksnes jooksvaid asju, kuni

iga päev võis ilmuda uus minister. Järjekordsel audientsil rääkis peaminister (Witte), et siseministrita on võimatu kauem läbi ajada: «lahendamata ja paigalseisvate» asjade mägi kerkivat ministeeriumis üha kõrgemaks.

Selle peale ütles tsaar:

«Sergei Juljevitš, mul oli juba teiega ükskord juttu Plehwe ja Sipjagini kandidatuurist. Ma küsisin selle kohta ka Konstantin Petrovitši (Pobedonostsevi) arvamust. Ta ütles mulle oma arvamuse. Teie saabumist oodates aga ei tihanud ma veel kedagi määrata.»*

Peaminister küsis: «Missugune on siis Konstantin Petrovitši arvamus, kui teie majesteet suvatseb mulle seda öelda?»

«Ta ütles mulle väga lihtsalt: Plehwe on lurjus ja Sipjagin loll.»

«Hüva, aga keda ta ise soovitab?»

Tsaar vastas naeratades:

«Jaa, kedagi ta mulle soovitas... Muuseas rääkis ta ka teist.»

«Teie majesteet,» märkis peaminister, «ma aiman peaaegu täpselt, mida ta teile minu kohta rääkis.»

«Mida siis?»

«Küllap ütles ta teile, et Witte sobib, aga seegi... Ja siis lükkus tal välja midagi Sobakevitši kuulsa lause moodi «Surnud hingedes»: üksainus korralik inimene seal ongi ja seegi on, tõttsalda, siga.»

Tsaar puhkes naerma:

«Aga mis te arvate, kui ma määran Goremõkini?»

Witte vastas, et ta midagi kindlat selle mehe kohta öelda ei oska, kuid lisas, et tõenäoliselt K. P. (Pobedonostsev) soovitab Goremõkinit, sest Goremõkin on õigusteadlane ja K. P. samuti õigusteadlane ning on teada, et õigusteadlased ja lütseumikaaslased hoiavad kokku niisamuti nagu juudid oma vanematekogus.

Seepeale ütles tsaar:

«Mis siis ikka, määran Goremõkini.»

Ent kõne all oli üks neid ametkondi, mille vastu tsaar tundis eriliat sümpaatiat, peaaegu õrnust. See tagas ju nii politseikorra Venemaal kui ka tema, tsaari püha isiku julgeoleku. Tõsi, Witte arvates küsinud mõned abilised endalt: «No kes küll võiks kippuda kallale niisugusele keisrile nagu Nikolai II?» Paistis, et tema isik pommi-mehi tõepoolest eriti ei huvitanud. Seda et talle oleks jahti peetud, nii nagu ta vanaisale ja isale, ei märganud keegi tol ajal ega hiljem. Niisugused sündmused, nagu lask Peeter-Pauli kindlusest või jahtlaeva «Štandart» avarii Soome

---

* Witte käis tookord Prantsusmaal Biarritzis ravil.

skäärides, sarnanesid pigem arusaamatusega.* Bogrovi püstolitõ ees (Kiievi ooperiteatris) istusid tsaar ja Stolõpin kõrvuti, e mene ei väärinud provokaatorist terroristi tähelepanu, lähedal tulistatud lasu märklauaks valiti teine. Ometi ei lasknud Nikol ennast neist saatuse kingitustest petta ega kavatsenud õnne pro vile panna. Oma isiku julgeoleku eest kandis ta hoolt võib-ol rohkem kui millegi muu eest.

Saabunud kahekümnendate aastate algul Petrogradi, ilm prantslasest külaline, Boulogne'i meer härra Maurizet Dekabr tide väljakule, endisesse senatihoonesse, vallatuna uudishimu seal säilitatud ohrankaarhiivi vastu. Hiljem kirjutas ta oma raam tus, et kõige rohkem rabanud teda dokumentatsioon, mis peegeld tsaari isikliku informeerimise süsteemi. Ohranka ettekanded ilm sid Nikolai II kirjutuslauale regulaarselt kord nädalas. Nen aluseks oligi see paberimägi, mida oli laeni täis mitu ruumi, sea hulgas niinimetatud provokaatorite tuba. Kuuskümmend kastit andmekaarte revolutsionääride kohta oli Vene politsei provok sioonide esemeline kehastus kahekümne kolmest aastast, 189 1917.

«Missugune laitmatu kord, missugune hiilgav süsteem!» hüüat Maurizet. «Ma näen siin kogu Vene revolutsiooniliikumise jäl tamise ajalugu ... Ohranka oli registreerinud seda hardumus päevast päeva ... Igal toimikul on oma näitlik skeem. Iga jälit tava kaart sisaldab kõik andmed tema elust, igast sõnast ja liig tusest paljude aastate jooksul ...» Missugune mõte oli sellel pr vokaatorite sipelgausinusel? Et keisrihärra kõike teaks ja et tem teadmisel nabitaks kinni see, keda vaja ... «Siin on nädal päevik, siin tsaarile esitatud aruannete koopiad ... Kõik on rea tatud ... suurepäraselt köidetud. Igas huupi võetud köites võ näha tsaari käega tehtud märkusi. Kui ei ole märkust veergude võib märgata punase pliiatsiga veetud joont, traditsioonili märki, mis alati näitas, millist tähelepanu eraldas keiserlik pe politseiettekannete uurimisele.» Ja midagi lüürilis-filosoofilis resümee sarnast: «Raisata nii palju jõudu ning aega — ja mil nimel? Aleksander II, kes oli sellele tööle pühendanud kak kümmend kuus aastat, langes sellest hoolimata nende löökid

* Verise pühapäeva eelõhtul oli Neeva ääres toimunud kolmekuning päeva tseremoonia. Nikolai sisenes saatjaskonnaga Talvepalee ette ehitat paviljoni, kus metropoliit vett õnnistas. Tavakohaselt anti Peeter-Pau kindlusest suurtükisaluut. Äkki plahvatas paviljoni juures mürinal müre Selgus, et üks suurtükk oli tulistanud mitte pauklaengu, vaid lahing mürsuga. Juurdlus näitas suurtükiväelase juhuslikku eksitust. Tsaar e kohkunud ja rahva hulgas räägiti atentaadist.

Teine kord põrkas jahtlaev Läänemeres tsaariperekonna lõbusõi ajal vastu veealust kivi ja sai augu kerre. Reisijad toimetati kaldal Ohranka toimetas juurdluse. Selgus, et kurja kavatsust ei olnud, põhj seks meeskonna nõrk ettevalmistus. Lipukapten admiral Nilov o pidevalt auru all, ehkki viibis peaaegu kogu aeg valitseja silma a

ei keda ta oli jälitanud ... Plehwe, suurvürst Sergei ... Ja kui palju oli veel selliseid? Kas nad oma nuhtlustega midagi või lõpuni milleski takistasid!»[18]

Need polnud takistanud. Aga küll Nikolai juba takistab! ... Esimestel valitsusaastatel kahekordistas ta oma ihukaitse. Moodustas selle rüpes isikliku «musta kabineti». Andis paleekomandandile enneolematult laialdased volitused. Tema ajal pidasid seda sinetit saatuslik Trepov, alailma vindine Tšerjovin (kelle ta oli pärinud oma isalt), raskemeelne vürst Jengalõtšev, sekeldav lihane Hesse, seebina libe Dedjulin. Neile, ohrankale ja politseidepartemangule, toetudes püüdiski «jumalast salvitu» oma truid alamaid endast maksimaalses kauguses hoida. Kuni ta palees istus, ei olnud see eriti raske. Teisiti olid lood siis, kui ta tahtis käia Livadias või keisririigis ringi sõita.

Keisri isik on ju püha ja ta ei või riskida puutuda kokku oma alamaatatud rahvaga. Vastavalt korraldati ka tema reisid.

Piki tuhandeverstaseid raud- ja maanteid kuulutati välja sõjaseis («kolmas») seisukord. Sinna suunati lahinguvalmidusse viidud politseid ja diviise. Sõdureile anti kätte lahingupadrunid, marsitellumoon. Jaamad ujutati üle sandarmite, nuhkide ja vabatahtlike mustsadalastega. Peatati igasugune muu liikumine raudteel ja teede sildade all.

Pärast järjekordselt reisilt naasmist pühendus noorpaar Talvepalees jooksvatele asjadele. Kõige meeldivamad neist olid balleepeod ja ballid. Tähistati nii enda kui ka sugulaste ärasõite ja saabumisi, sünde ja abiellumisi, dünastia ning mõnikord ka riigi juubeleid. Neil pidudel, ja üldse palees, tundis noorpaar ennast mugavamalt ja rahulikumalt kui keisririigi lagedatel tasandikel.

Keisrihärra korraldas Talvepalees kõrgaristokraatiale palju pidusid. Valitsemisaja algul oli ta kostitanud ka rahvast.

Kostitus Hodõnkal

Troonileastumise manifestile pidi järgnema kroonimine. See toimus vanas pealinnas Moskvas.

1896. aasta maikuuks määratud kroonimispidustuste kava oli koostatud põhjalikult. Selle panid kokku õueminister I. Vorontsov-Daškov, tema asetäitja V. Fredericks ja ülemtseremooniameister K. von der Pahlen. See komisjon allus noore tsaari onule, suurvürst Sergei Aleksandrovitšile, keda hiljaaegu oli nimetatud pressingute mentoriks, antud hetkel Moskva kindralkubernerile.

Nende jõupingutuste viljaks oli kolm põhidokumenti, mis määratlesid tseremooniate korra kolmeks nädalaks: «Kroonimistseremoonia», «Määrus NKM (Nende Keiserlike Majesteetide — *Toim.*) püha kroonimise puhul Moskvasse komandeeritud sõja-

väelastele toiduainete eraldamise kohta» ja kroonimiskantsl poolt väljaantud «Tegevuskava 6. kuni 26. maini 1896».[19]

Mida kõike ei ole nende kavade kümnetel lehekülgedel. Ne on kõik pisimate üksikasjadeni ette nähtud. Peale ühe pisiasj et 18. maiks on Hodõnka väljale määratud rahvapidu, kus taas jagab külakosti. Kes ja kuidas pidi tagama kava selle punk sellest pole nimetatud dokumentides sõnagi. On ainult öeldud, rahvapeo ajal kogunevad kella kaheks väljale keisripaviljo kõik Moskvas viibivad kõrged külalised ning kell 14.10 saabu sinna ka keiserlik paar. Hodõnka pidustuste muusikalise taus tagab suur sümfooniaorkester Safonovi juhatusel, kontsert pi algama dirigendi enda poolt nendeks pidustusteks loodud ka taadiga.

Hodõnka pidustuste otsustamise kuupäeva (8. märts 1895) kroonimispäeva vahel oli aega enam kui küllalt, tervelt nelite kuud. Selle aja jooksul ei tehtud aga peaaegu mitte midag üksnes ehitati lagendiku servale puhvetiputkad. Sellele, mid kujutab endast väli, võimud tähelepanu ei pööranud. Ent rahva oli see tõeline lõks.

Neil aegadel nimetati Hodõnkaks suurt tühermaad, mida kasu tati Moskva garnisoni vägede õppeplatsiks. Sinna oli risti-ra kaevatud jooksukraave ja rinnatisi, väli oli servast servani tä kraave, auke ja kunagisi kaevusid. Keset neid püüniseid ol suurvürst Sergei, Vorontsov-Daškov ja von der Pahlen nõu võtnud Moskva rahvale rõõmu teha: anda igale kohaletulnu külakostiks paberikott saiakese, vorstijupi, prääniku, kümne konna klaaskommi ning viie pähkliga. Kaasa anti meenena ema leeritud «kroonimiskruus», uue tsaari initsiaalid peal. Ühtekokku oli valmis pandud 400 000 pakikest ja kruusi.

Kui oli alanud trügimine, hakkasid artellimehed inimsumm loopima paberikotte, lootes sel kombel segadust vähendada. Se ei aidanud, vaid üksnes süvendas katastroofi. Keegi polnud mõel nudki, et väljal tulnuks korraldada kuidagi liikumist, organiseer rida korrateenistus välja keskel ja servadel.

Hodõnkale oli juba õhtust saadik terve öö tulnud rahvast Teed kubisesid inimestest. Tulid nii moskvalased kui ka Moskva lähedaste külade ja vabrikuasulate elanikud, meelitatuna naiivsest uudishimust ning lootusest puhata, meelt lahutada, unustada igapäevane arukaotuseni kurnav sunnialune töö... Tuli mitu üksi lihtrahvast, siin-seal võis massi hulgas näha kaupmehi ja koguni aristokraate, näiteks kahekümne kolme aastast vürstitar Rina Golitsõnat. Uudishimu oli tema Hodõnkale meelitanud kõr vuti töölise Jemeljan Jagodkoviga (see mees ta päästiski).

L. Tolstoi on kirjeldanud seda õnnetut päeva, kuidas mindu teele suuremalt jaolt lõbusate pidulistena. Läks ka Jemeljan pannud selga paremad riided, puhastanud saapad ja «lugenu mõned palved, mille tähendust ta ei mõistnud ega olnud ka

kunagi asja vastu huvi tundnud». Võtnud kaasa nõo, läks ka Rina sinnasamasse, «rõõmus, särav mõttest, et ta... on koos rahvaga, rahva keskel, pühitseb rahva poolt jumaldatud tsaari troonile-astumist».[20]

18. mai koidikuks oli Hodõnka väljale kogunenud üle poole miljoni inimese. Tagasihoidliku arvestuse järgi. Kuigivõrd täpseid andmeid muidugi pole. Mõned allikad nimetavad muid arve: miljon ja isegi poolteist miljonit inimest.[21]

Inimmass tungles korratult, peamiselt sellel täisnurksel ruutsaratal, mis oli piiratud maantee, Moskva jõe, sõjaväelaagri ja puhvetiputkadega. Need, kes olid tulnud eelmisel õhtul ja öösel, püüdsid end seada mugavamalt, kõrgemale rinnatistele. Nagu väidab justiitsminister N. Muravjovi (avaldamiseks mittemääratud) ametlik aruanne, seisnud kell viis hommikul «rahvamassi kohal ühtlase uduna aur, mis takistas isegi lähedalt üksikuid nägusid eristamast. Isegi esimestes ridades viibijad nõretasid higist ja olid vaevatud välimusega». Esimestena saabunud olid otsekui lõksu sattunud. Üksikul inimesel muutus võimatuks keskelt välja pääseda. Üha sagedamini kostis väsinute ja nõrkenute oigeid, isegi lahtise taeva all oli «atmosfäär sedavõrd küllastunud aurudest, et inimesed olid lämbumas, neil ei jätkunud õhku».[22]

Pinge üha kasvas, trügimine muutus piinavaks. Oli minestajaid. Tolstoi on kirjeldanud, kuidas mass tahtmatult surus teadvuse kaotanuid ülespoole, «nad veeresid mööda seisjate päid puhvetite liinini, kus sõdurid nad kätele püüdsid». (Selleks ajaks — liiga hilja! — olid väljakuservadele ilmunud sõjaväelased.) Ka paljud lapsed «pääsesid vabasse ruumi mööda rahvamassi päid».

«Anna ta siia!» hüüdis Jemeljani kõrval kõndinud kutsar, võttis poisi ja tõstis selle kõrgemale.

«Jookse mööda inimesi!»

Tagasi vaadates nägi Jemeljan, kuidas poiss, kord rahva hulka sukeldudes, siis selle kohale kerkides, liikus mööda inimeste õlgu ja päid üha kaugemale ning kaugemale.[23]

Kadrill Prantsuse suursaadiku ballil

Hiljem räägiti, et inimeste massilise hukkumise põhjuseks olnud paanikapuhang. Nii see on, kuid tsiteeritud N. Muravjovi ettekandest ja materjalidest, mida kasutas oma jutustuse kirjutamisel L. Tolstoi, nähtub, et esimesed ohvrid väljal langesid juba enne paanika puhkemist, need olid «nõrkenud ja teadvuse kaotanud, kes surnuks muljuti», kandis Muravjov ette. «Mõned sel kombel surnud inimesed toimetas mass peade kohal edasi, kuid

paljud laibad jäid ruumipuudusel rahvasumma seisma, kus õnnestus nad sealt välja tirida... Õudusega püüdsid inimesed surnutest eemale nihkuda, kuid see oli võimatu ja üksnes suurendas trügimist.»

Kuuenda hommikutunni lõpul algas välja eri nurkadest otsekui kellegi pahaendelise viipe peale liikumine, inimmass lõi lainetama, hakkas püsti tõusma. Esimesed kraavidesse ja aukudesse kukkumised ning surnukstallatavate meeleheitlikud karjed vallandasid üldise paanika. «Inimmassi surutud surnud liikusid koos temaga,» jätkab Muravjov. «Puhkes paabeli segadus. Aukudes, kraavides ja mullahunnikute vahel hukkusid mahatallatud ning lömastatud vanakesed, naised ja lapsed. Kaevud muutusid haudadeks, neist kostis surnute hulgas lamavate poolhingetute kisa. Ime läbi ellujäänud kargasid teiste vahelt välja räbaldunult ja märgadena, silmad metsikud... Paljud neist kukkusid oiates maha sinnasamasse... Üks ellujäänu lebas laipadel, üle tema langesid uusi kehasid.»[24]

Rahvamass vajus üle surnukstallatute virnade, välja kohal kõlas karjete ja oiete kumin. «Inimpeade ookean voogas edasi-kioskite poole,» loeme teisest allikast. «Ja need tundlike, kannatavate olevuste elavad lained veeresid edasi, litsudes puruks neid, kes olid kogemata auku sattunud, kes olid nõrkenud, jõu kaotanud ning kukkunud. Kord siin, kord seal tõusis moonutatud nägude, jõetult kerkivate käte, kokkupigistatud rusikate meri pinnale laipu nagu laevahuku ohvreid keset surijate oigeid, needusi ja karjeid... Ja üleval säras ükskõikne varane päike ning auravast inimmassist kerkis taevasinasse udu nagu ohvriviirus isevalitsuse Moolokile...»[25]

Alles mõni tund tagasi oli Rina Golitsõna rääkinud isale, et ta tahab «mitte vaadata rahvast, vaid olla koos temaga», «näha tema suhtumist nooresse tsaarisse». Nüüd lebas Rina kõrval «triibulise lõhkikistud kleidiga sassis ruugete juustega naine. Ta lamas selili... Nägu mitte kahvatu, vaid sinkjaskaane nagu see on üksnes surnutel.» Ka see naine oli tulnud väljendama oma head «suhtumist nooresse tsaarisse». Kuid ta «oli esimesena surnuks litsutud ja heidetud siia üle tara, tsaaripaviljoni ette». Ka Rina ise siis, kui mass oli hakanud teda kuhugi kandma ja teda õudus valdas, «kisendas halastust paludes. Kuid halastust ei olnud... Ta nõrkes ja tal hakkas halb. Ta kukkus ega mäletanud enam midagi.»[26]

Hodõnkal oli viibinud ka Maksim Gorki Klim Samgin. Pärast seda tundnud ta kaua nimetut ja ülesaamatut hirmu igasuguste rahvakogunemiste ees, talle aina viirastunud surm rüselusest.[27]

Rahvasumma sattus ka reaalne, mitte väljamõeldud rahamees Morozov. Kui teda koos teistega kraavide ja aukude poole tõugati, karjunud ta, et annab 18 000 sellele, kes ta päästab... «Mis just kaheksateist tuhat?» imestas hiljem Tolstoi. «Ent peamine

on see muutus: algul kõigil lõbus, pidulik meeleolu ja siis see tragöödia, need purukslitsutud kehad... Kohutav!»[28]

Võimud ruttasid laipu koristama. Mida kiiremini ära koristada, jäljed kaotada, seda vähem varjutab kole sündmus vastuvõtte ja pidusid, seda pilvitum on maailma kõigist nurkadest kokku kutsutud monarhide ja printside meeleolu. Kiiremini, kiiremini! Surnud ning haavatud läbisegi ühele ja samale vankrile... Keegi arst valmistunud haavatule sidet tegema. Haavatu lükatud tal käte vahelt ja visati vankrile. Arst protesteeris. Ta määrdus samas seisnud ministri poole:

«Teie ekstsellents! Seda haavatut saab veel päästa! Ja teisi selliseid samuti. Palun käskige eraldada haavatud surnutest!...»

«Pole teie asi!» käratas minister. «Avaldan teile noomituse!»[29]

Ametlikel andmeil hukkus 1389 inimest. Arvu on ilmselt vähendatud. Tõenäolisem on, et elu kaotasid 4000 kuni 4800 inimest, nagu märgiti tollal ajakirjanduses. Peale selle veel 3000 raskesti haavatut ja kümned tuhanded, kes olid pääsenud möllust muhkude ja vigastustega.

Samal hommikul levis teade õnnetusest üle Moskva, õhtuks oli sellest vapustatud kogu Venemaa. Rahu säilitas ainult mõni üksik: suurvürst Sergei, Vorontsov-Daškov, von der Pahlen koos kaasgidega komisjonist ja ka noor tsaar. Sel päeval kirjutas ta päevikusse: *Lõunasöögi ja kruusi ootusel* (saiakesega paberikotti pidas ta lõunasöögiks. — *M. K.*) *Hodõnka väljal ööbinud rahvahulk trügis ehitiste suunas ning algas tunglemine, kusjuures, õudne lisada, tallati surnuks umbes tuhat kolmsada inimest. Kuulsin sellest kell pool üksteist... Tollest teatest jäi vastik mulje.*[30]

Mulje jäi vastik ja edasi? Mitte kui midagi. Õudusest kangestunud Moskva ootas, et tsaar esiteks jätab ära pidustused, teiseks annab korralduse süüdlaste arreteerimiseks ja kohtu alla andmiseks ning kolmandaks lahkub koos perekonna ja teenijaskonnaga linnast, kus tuhanded perekonnad nutavad taga tema pidustuste läbi hukkunuid. Ilmnes, et just selliseid korraldusi oodatigi tal «õudne lisada» väljakuulutatud lõbustuste graafikule. Ta ei teinud esimest, teist ega kolmandat.

Mõned välismaa literaadid kinnitavad, et Hodõnka päeval olnud Nikolai murest murtud, et teda valdas «meeletu kihk lahkuda, ennalduda kuhugi palveks». Ta olevat keeldunud viibimast ballil, mis korraldati sama päeva õhtul kroonimise auks, kuid lähikondlased vedanud ta peaaegu jõuga peole, «südant kõvaks tehes sõdis ta neile järele ja läks koos nendega sinna, aimates vastikusega, et seal tuleb tal tantsida vähemalt üks kadrill».[31]

Teistsugusena näeme Nikolaid sel päeval peaminister S. Witte kirjelduses. 18. mai õhtuks oli määratud ball Prantsuse suursaadiku Montebello juures. Kohal pidid viibima keiser ja keisrinna. Päev läbi ei teatud, kas toimunud katastroofi tõttu pidu ära jääb. Lõpuks sai teatavaks, et paljud soovitavad valitsejal

paluda suursaadikut ball ära jätta, igal juhul tal endal mitte sinna sõita, ja et valitseja polevat selle arvamusega põrmus nõus — tema arvates tulevat katastroofi eirata. Tõepoolest, pidu tusi ei jäetud ära ja kõik toimus nii, nagu poleks mingit katas troofi olnudki ... Võeti otsuseks katastroofi mitte tunnistada, seda mitte arvesse võtta.[32]

Kui mitte arvesse võtta ja mitte tunnistada, jäävad kavasse järelikult kõik ettenähtud vastuvõtud, etendused, kontserdid lõunasöögid ning muidugi ball Montebello juures ... Saalis laudadel lõhnas selle õhtu jaoks Provence'ist tellitud sada tuhat roosi. Õhtusöök serveeriti selleks puhuks Versailles'st saadetud hõbenõudes. Lühtritulede valgel lõbutses, sõi ja tantsis seitse tuhat kutsutud külalist. Neil samadel õhtutundidel, mil Hodõnka väljal veel tuletõrjujad ja sõdurid askeldasid, koristades tõrvikute valgel laipu, astus ballil tantsuringi tsaaripaar. Välismaise pealtnägija kirjelduses oli see nii:

«Lühtrid heidavad lillevanikuile ja purskkaevupritsmeile tuhandeid helke. Kõigil on lõbus. Kõikjalt kostab õnnelikku naeru. Ent kogu päev on see seltskond näinud surnuid, terveid virnu päikese kõrvetatud surnuid ... Ballil moodustuvad grupikesed, kõik tunglevad saali keskele: seal tantsib keiser keisrinnaga kadrilli ...» Uus hommik ja «vürstid, saatkondade tegelased, sõjaväeatašeed saavad kutse tuvilaskmisele». Tiir asus saja sammu kaugusel kalmistust, kuhu äsja oli maetud hukkunuid. Ja ajal mil rahvas nuttis, uhkeldas Moskva tänavail see oma aja ära elanud, roiskuva vana Euroopa kirev lõhnastatud korteež. «Kindral Boisdeffre'it* korteežis ei olnud. Ta oli lükanud tagasi kutse tuvisid laskma. Ta ei tahtnud olla tunnistajaks, kuidas vürstid hakkavad sihtima laibalehast ligimeelitatud raisakulle.»

Välismaiste külaliste hulgas oli vähe selliseid nagu kindral Boisdeffre. Mitte üksi «lõhnastatud, roiskuv» Euroopa, vaid ka uut tsaari oma tervituste ja õnnitlustega austanud feodaal-keiserlik Aasia lõbutses, nagu poleks midagi juhtunud. Selle esindajate hulgas kerkis Moskvas esile toredast saatjaskonnast ümbritsetud Pekingi erivolinik Nikolai II kroonimisel, Li Hongzhang. Witte hinnangut mööda «silmapaistev tegelane, kes oli tollal Hiinas kõige kõrgemal ametikohal». Häbenemata kedagi enda kõrval seisnuist, naeris Li Hongzhang küüniliselt Hodõnka kui tühiasja üle, mis ei väärivat kahetsust ega tähelepanu. Hiina suurnik soovitas von der Pahlenil ja teistel õukondlastel suhtuda inimeste massilisse hukkumisse ja rahva valusse rahulikumalt ja kuivemalt. Õukondlased kuulasid nõuandjat huvitatult: too illustreeris õpetusi originaalsete näidetega oma keisririigi praktikast.

Witte jutustab:

---

* Prantsuse Kindralstaabi ülem, kes oli saabunud Moskvasse kroonimispidustustele.

«Saabus tõld Li Hongzhangi ja tema kaaskonnaga ... Ta sisenes tehtlasse ja kui olin tema juurde astunud, pöördus tõlgi kaudu minu poole küsimusega: «Kas on tõsi, et on toimunud nii suur katastroof, umbes kaks tuhat surnut ja sandistatut?» Vastasin talle vastu tahtmist, et jah, niisugune õnnetus on tõepoolest juhtunud. Selle peale esitas Li Hongzhang mulle küsimuse: «Palun selge, kas sellest õnnetusest tõesti kõik valitsejale üksikasjaliselt ette kantakse?» Ma ütlesin, et on juba ette kantud. Siis vangutas Li Hongzhang pead ja ütles mulle: «Noh, teil on riigitegelased kogemusteta. Kui ma olin Peixiani piirkonna kindralkuberner, puhkes seal katk ja suri kümneid tuhandeid inimesi. Ma kirjutasin keisrile alati, et meil on kõik hästi ... Ja kui minult küsiti, kas ei ole mingisuguseid haigusi, vastasin ma, et mingeid haigusi ei ole, elanikel on kõik korras.» Ja siis otsekui punkti pannes: «Keiser on keiser. Milleks tal on tarvis teada ja miks ma hakkan teda kurvastama teatega, et tema riigis on surnud mingisugused kümme tuhat inimest?»»[34]

Muide, sellest, et tsaarile katastroofist ette kanti, ei muutunud midagi. Vorontsov-Daškov, von der Pahlen ja teised õukondlased ei kannatanud Hodõnka hundiaukude pärast rohkem kui Hiina kindralkuberner Peixiani katku pärast. Tema majesteedi ümber sai koguni kiita: kohapeal, Moskvas, avaldatud majesteedi korraldusega Hodõnka peasüüdlasele Sergei Aleksandrovitšile tänu «pidustuste eeskujuliku ettevalmistamise ja läbiviimise eest». See reskript kõlas irvitusena rahva üle. Kõik teadsid tõde suurvürst Sergei rollist sündmustes. Kuhu ta ka poleks ilmunud, tänavale, teatrisse, rahvarohketesse paikadesse, kõikjal hõikasid moskvalased talle sellest ajast järele: «Vürst Hodõnski!»[35]

Omule allunud võimumeestesse näis tema majesteet nagu pisut kärmimalt suhtuvat. Ta saatis valitsevale senatile ukaasi, milles nimetas Hodõnkat raskeks õnnetuseks, see tähendab, otsekui minnes stiihiliseks ja ootamatuks hädaks, mis ei sõltu inimeste tahtest, näiteks maavärin või veeuputus. Ta käskis välja selgitada süümukandjate osa sündmustes, sest kuigi õnnetus oli olnud stiihiline, polnud nad nähtavasti siiski «võtnud tarvitusele õigeaegseid vajalikke abinõusid rahvamassi suunamiseks». Väljaselgitamine tehti ülesandeks eriti tähtsate asjade uurijale Keiserile ja et tulemus ei kujuneks eelarvamuslikuks, pandi Keiserile kuraatoriks üks katastroofi süüdlasi, ülemtseremooniameister von der Pahlen.

Nagu võiski oodata, ei leidnud ülemtseremooniameister pärast sajanda ülekuulamist oma käitumises midagi laiduväärset. Tsaarile kirjutatud raportis rõhutas ta, et Peterburist saabunud õueministeeriumi esindajad, kaasa arvatud raporti kirjutaja, olid rõhutatud ainult «kindlustama lõbustused ja kostituse väljajagamise». Korra eest pidanud vastutama Moskva politsei.

Vastusraporti esitas Moskva ülempolitseimeister polkovnik

Vlassovski. Väljal, kandis ta ette, peremehetsenud õueminis-
rium, see korraldas kõik, nii kioskid kui ka kommipakid, «poli-
seil polnud kõigi nende ettevalmistustega tegemist», politsei-
puutus ainult see, «mis oli välja ümber ja enne välja, kuid see
ei juhtunud mingeid lugusid, seal oli kõik korras».

Asi lõppes lihtsalt. Kaks köidet Keiseri kirjutatud uurimis-
protokolle «Hodõnka korratustest» peideti Moskva kindralkuber-
mangu kantselei sahtlitesse. Kohut ei olnud. Kuigi Keiser ei
julgenud ametikohaga riskides nimetada moka otsast mõne
süüdlased, tunnistati ametlikult ainsaks süüdlaseks Vlassovski.
Tema sai tõepoolest hirmuäratava karistuse: ta kõrvaldati ame-
tist eluaegse pensioniga kolm tuhat rubla aastas.

Tsaari ema Maria Fjodorovna saatis Moskva haiglatesse raskesti
haavatute jaoks tuhat pudelit portveini ja madeirat Kremli var-
dest, mis olid üle jäänud kolm nädalat kestnud kroonimisballi-
dest ning bankettidest.

Poeg, kellele pärast ema annetust oli samuti tulnud halastus-
kihk, käskis anda igale kannatada saanud perekonnale tuhat rubla
toetust. Ent kui selgus, et hukkunuid pole mitte kümned, vaid
tuhanded, võttis ta selle helduse vaikselt tagasi ning vähendas
väljamakseid mitmesuguste klauslitega ühtedele 50—100 ru-
lani, teised jättis sootuks ilma. Üldse assigneeris tsaar selleks
otstarbeks 90 000 rubla, sellest kiskus Moskva linnavalitsus ob-
rite matusekulude katteks endale 12 000.

Kroonimispidustused ise läksid maksma sada miljonit rubla
kolm korda rohkem kui sel aastal oli kulutatud rahvaharidusele.
Ja seda mitte tsaariperekonna isiklikust rahast, vaid kroonu-
kassast, riigieelarvest. Teiste sõnadega, «rahvas kutsuti pidu-
tusele, kostitamise asemel sandistati ja sunniti sedasama rahvast
enda sandistamise eest maksma».[36]

Selles mõttes oli kogu kroonimine ise tervenisti irvitamine
rahva üle. Ikalduskubermangudes paistetasid näljast miljonid
riigialamad. Venemaa lõunaosa tajus alles hiljuti laastanud ko-
leraepideemia tagajärgi. Ja neilt näljast nõrkadelt, haigustest ning
viletsusest kurnatud õnnetutelt inimestelt võttis noor tsaar ome-
peo jaoks sada miljonit.

Nagu oli teinud õudustundega Hodõnka vaatepilti jälginud
prantsuse ajakirjanik, nii esines tunnistajana ka vapustatud
ameerika kirjanik. «Vaadates nende kroonimisprotsessioonide,
paraadide ja pidude barbaarset luksust,» kirjutas neil päevil
Robert Ingersoll, «ei saanud ma jätta mõtlemata vaesele talu-
mehele, nõrkevaile poolnäljas tööinimestele, harimatutele mas-
dele, kes ihu ja hingega kuuluvad tsaarile.» Ingersoll kirjutas, et
neil hetkedel Moskvas ei saanud ta jätta mõtlemata «nuudis-
rapitud selgadele, türmides vaevlevatele vangidele, inimhulk-
dele, keda aetakse nagu loomi mööda teid, mis viivad Siberi
põrgusse».

«Ei,» protestis kirjanik, «ei kellamängu ega pasunahelidega
saa summutada rahva oigeid!»[37]

Ent oie oli ka hoiatus. Selles oli varjatud ähvardust. Puhuti
valdas õukondlasi hirm: ega Moskva rahvas püüa äkki piinamise
eest kätte maksta?

Kaks päeva pärast pidustuste lõppu, 28. mail, sai suurvürst
Sergei tsaarilt veel ühe demonstratiivse ergutuse, ta määrati
ühtlasi Moskva sõjaväeringkonna vägede juhatajaks. Uue juha-
taja esimene samm oli suure osa sõjaväeringkonna ja garnisoni
vägede toomine Kremli lähedale ning kesklinna. Polgud asu-
sid läbitungimatu kordonina ümber Kremli Suure Palee, kus
tsaar puhkab ja jätkab koos perekonna ning lähimate kaaskond-
lastega enda kostitamist».[38]

Lõpetanud sel kombel pidustused Moskvas, läks Nikolai koos
ihukaasaga juuli keskel reisile. Juhtunu neid ülemäära ei rõhu-
nud. Lõbureis mööda Venemaad ja Lääne-Euroopat kestis viis
nädalat.

17. juulil saabus Nikolai Nižni Novgorodi, et pidulikult avada
Kesvenemaaline aastalaat ning sealsamas koos aadlike ja kaup-
meeskonnaga pidu pidada. 13. augustil sõitis ta Viini, külla kei-
ser Franz Josephile, 22. augustil suundus Berliini Wilhelm II
juurde, 24. augustil tegi ta Wilhelmi saatel Saksa vägede üle-
vaatuse ja sõitis seejärel läbi Kieli kanali Kopenhaagenisse ema-
poolse vanaisa, Taani kuninga Christian IX juurde. 3. septembril
läksid Kopenhaagenist Londoni, külla kuninganna Victoriale.
Ja 6. septembril saabus tsaar Londonist Cherbourg'i, kus teda võttis
vastu Prantsuse president. Prantsusmaal veetis ta meelt lahuta-
des kolm nädalat. 17. oktoobril sõitis Nikolai Pariisist Darmstadti
oma naisevenna Hesseni Ernsti juurde.

Ja alles 19. oktoobril ilmus keiserlik paar Talvepalee Jordani
lähedale ette. Vastuvõtjad leidsid, et tsaar on päevitunud, värskene-
nud ja kõik unustanud.

Kaks ja pool kuud hiljem, uue aasta eel, kirjutas noor tsaar
päevikusse: *Annaks jumal, et uus, 1897. aasta mööduks sama
õnnelikult kui see.*[39]

4

SEE, KEDA POLNUD OLEMAS

Duumadjakilt küsiti: kas tsaar Berendei on tark? Duumadjakk vastas: tsaar Berendei on väga hea inimene.

«Župel», 1905. aasta

Kuningas Nälg

Sajandi algul kirjutas noor Lenin, et peaaegu igas vallavalitsuses võib näha rippumas pilti, millel Aleksander III seisab temale kroonimisele kutsutud vallavanemate ees ja peab neile kõne. Peamine, mida ta neile selle sündmuse puhul ütles, oli:

«Kuulake aadlimarssalite sõna!»

Oma isa kombel rääkis Nikolai II vene rahvale sedasama.

Tsaarid ise kinnitasid rahvale, et nad ei suuda valitseda riiki teisiti kui aadlike abiga. Keisrihärra teenib ju aadlikke, kaitseb nende huve ja kehastab oma isikus Venemaal nende valitsemist.

Räägiti, et tsaar seisab kõrgemal kõigist, nii vaestest kui ka rikastest. Tsaar olevat võrdselt õiglane kõigi, nii vaeste kui ka rikaste suhtes. Nõnda rääkida tähendab silmakirjatsemist. Nii Venemaal kui ka kogu maailmas, märkis Lenin, on hästi teada missugune on tsaarirežiimi õiglus, missugused on tsaari heasüdamlikkus ja inimlikkus.

Piisab, kui vaadata, kes seisavad tema selja taga, kelle huve ta kaitseb ja mis talle endale kuulub.

Saja üheksast miljonist tessatinist eraomanikele kuulunud maast olid seitse miljonit udellimaa, see tähendab, keisriperekonna eraomand. Seega oli tsaar peamine suurim mõisnik Venemaal. Temale üksinda oli maad rohkem kui poolel miljonil taluperel.

Tema käes oli ainuisikuline piiramatu võim. Isevalitsuslikult, kontrollimatult ja absoluutselt vastuvaidlematult korraldas ta kõiki asju riigis. Andis välja seadusi. Määras ministreid, kindraleid ja ametnikke, kes tegutsesid eranditult tema ainuisikuliste korralduste põhjal. Muidugi, nii hiiglaslikus riigis nagu Venemaa on tsaaril võimatu teada kõiki seadusi ja ametnikke. Parimalgi tahtmisel ei suuda üks inimene juhtida sellist hiigelriiki. Kes seda siis juhtis? Käputäis kõige rikkamaid ja nimekamaid aukandjaid, mõisnikke ning kapitaliste. Tsaar oli nendega täielikult ühel kaal. Ta oli ise mõisnik ja aadlik... Tsaaril ja neil härrastel olid ühed ja samad huvid.[1]

Kuidas siis elasid isakese tsaari käe all need miljonid inimesed, keda ta manifestides ja ukaasides tavaliselt ustavateks alamateks nimetas?

Sajandi algul (1. jaanuariks 1904) moodustas keisririigi elanikkond 144 000 000 inimest. Neist kaheksateist ja pool miljonit elas linnades, 125 500 000 külades.

Keisririigis oli veidi üle 3800 tööstusettevõtte, kus igapäevase kurnava tööga oli ametis umbes kaks ja pool miljonit töölist. Sealhulgas tegutses 200 metallurgiatehast 300 000 töölisega, kes andsid 1904. aastal 180 000 puuda malmi ja peaaegu sama palju (178 000 puuda) rauda ning terast.[2]

Täpsema arvestuse järgi kuulus Vene proletariaadi hulka sel ajal üle kolme miljoni inimese.

Venemaad kimbutas krooniline näda: rahvale ei jätkunud leiba. See tabas süstemaatiliselt riigi lõuna- ja põhjaosa. Nälg oli tänatuspiirkondades ja külades. Tolleaegne satiiriajakiri avaldas parafraasi Nekrassovi tuntud värssidest:

Kes küll Volgal nii valusalt ägab
nagu õnnetust tulemas näeks?
Mässajaiks hüütakse neid meil, kes hädas,
näljas paluvad toitu me käest.[3]

Ikaldusaastail haaras nälg terveid kubermangusid ja kraisid. Vaevlesid miljonid õnnetud ja vaesunud, paljud hukkusid. Naastud oma provintsivaldustest pealinna, kirjutas silmapaistev aukandja Lamsdorff: «Leivapalujate eest pole pääsu. Piiravad igal pool massina. Südantlõhestav vaatepilt. Nälja pinnal ka tüüfus ja skorbuut.»

Võib-olla oli isake tsaar masendatud? Ei maganud öösiti? Tal oli ehk häbi ja valus? Või veel! Aukandja tema lähikonnast tundis rõõdust sellest, kuidas suhtuvad õnnetusse tsaar ja keiserliku perekonna kitsam ring». Tema majesteet ei uskunud, et on olemas nälg. Hommikueine ajal kitsas ringis «räägib ta näljast peaaegu ei naeruga». Ta leidis, et jagatav toetus ainult demoraliseerib rahvast, heitis nalja nende üle, kes sõitsid kubermangudesse abisaadmist korraldama... Ja niisugust suhtumist õnnetusse «jagab nähtavasti kogu perekond...»

Tsaaripaleest jäänud «õudse» mulje on Lamsdorff omistanud oma ülemusele, välisminister Giersile. Esimesel pilgul võib tõepoolest tunduda, et koos Giersiga tunneb õudust ka Lamsdorff ise. Tegelikkuses kordas viimane oma kõrget šeffi ja nad mõlemad kordasid tsaari, leides nagu temagi, et nälgasurijate päästmine «rikub neid kõlbeliselt». Lamsdorff kirjutas: nemad, see tähendab «valdav enamik talupoegi ja töölisi», jahivad abiraha ning saavad seda muidu «selle asemel, et töötada ja see abiraha ära teenida». Niisugune korralagedus oli autori arvates hirmsam näljast endast. «Seda sorti heategevus võib lõppkokkuvõttes tuua kaasa veel suuremaid hädasid kui ikalduste tagajärjed, mille all on kannatanud suur osa Venemaast.»

Tsaar kõhkles heategevuse ja riiklike abirahade vahel. Esimest talle ei meeldinud, teise jaoks oli tema meelest liiga vähe (või üldse mitte) raha.

Samal ajal tuli riigi igast nurgast Peterburi palveid ja nõudmisi korraldada nälgijaile ükskõik millisel kujul mingit süstemaatilist abi. Kuna tsaar ja valitsus viitasid rahapuudusele kroonukassas, tekkis projekt müüa välismaa pankadele kuueküm miljoni rubla sularaha eest õigused Türgilt sissenõutavale kontributsioonile ning kulutada saadud raha nälgijaile leiva ostmiseks. Ükski pank ei nõustunud tehinguga. Keegi soovitas paluda laenu Saksamaalt. *Kaiser* puikles aitamisest kõrvale. Otsustati korraldada veel kord, sedapuhku laiahaardelisemalt, heategevuskampaania loterii ja annetustega. Annetusi tegema kutsus üles «Pravitelstvennõi Vestnik». Et midagi niisugust võiks olukorda oluliselt kergendada, selles polnud kindlad isegi võimukandjad, nende hulgas Lamsdorff. Esiteks nimetas ta valedeks kuuldusi, «nagu oleks valitseja ohverdanud nälgijate heaks udellisummast miljoneid rublasid». Teiseks, küsis ta, mida võib anda mingi heategev loterii, mille abil loodetakse «hankida viie miljoni suurune tühine summa»? Mis pääsemist või kellele tõi see mäng «üherublaste kupongidega»? Pealegi puudus kogutud armetute summade üle «kontroll ja mitmetes kohtades on juba pandud toime raiskamisi».[4]

Vaatamata takistustele ja raskustele ning tsaari skepsise kiuste tegi avalikkus siiski jõudu säästmata kõik, mis võimalik. Vabatahtlikud korjasid riigis raha, ostsid leiba ja saatsid viletsust kannatavatesse piirkondadesse, avasid seal sööklaid (palju aitas südant valutav L. Tolstoi). Ent altkulmu ei vaadanud asjale üksnes tsaar. Avalikkusele toppisid kaikaid kodaraisse needsamad tšinovnikud, kes ise nälgijate abistamiseks midagi teha ei tahtnud. Selles suhtes paistis silma keegi polkovnik A. von Wendrich, tsaari lähikondlane, tollal raudteeministeeriumi inspektor (hiljem ministri asetäitja). Saadetud erivolinikuna kannatadasaanud piirkondadesse, desorganiseeris ta veoste liikumise kesksetel raudteedel, ajas umbteele üksteist tuhat vagunit viljaga. Ülekoorma-

tud teedel sai märjaks ning hakkas mädanema kuus ja pool miljonit puuda rukist ning nisu. Kui von Wendrichi käitumisest tsaarile ette kanti, vaidles see ärritatult vastu: «Ärge rääkige temast lora, ta on väärikas ohvitser!» Ja lisas: «Igasugu santidaid on alati palju, kuid nii ustavaid mehi nagu Wendrich võib näppudel üles lugeda.»

Ühed määndasid vilja nagu Wendrich, teised, nagu Alabin, määrisid määndunud vilja kaela nälgijaile, esitades kroonule arveid, mille alusel omastasid suuri summasid. Kui Wendrich, kellele kuulus tsaari isiklik soosing, pääses oma nurjatustes terve nahaga, siis Alabini asi leidis laia kõlapinna ning see vapustas Venemaad.

Ühel sajandilõpu ikaldusaastal ilmutas valitsus ebatavalist heldust ja eraldas nälgijaile leiva ostmiseks kahes osas, 1 500 000 ja 4 700 000 rubla ulatuses, laenu. Eriti rängalt kannatanud Samaara kubermangule pidi hanked tagama kubermangu semstvovalitsuse esimees Alabin. Ta sõlmis tehingu kahe viljamüügifirmaga, Sihhabadovi ja Dreyfusi omaga. Esimene toimetas kokkuleppitud paika formaalselt 5. sordi jahu, mis tegelikult oli ettearvatult määndunud, tarvitamiseks kõlbmatu; teine mürgise äiaka ning teiste umbrohtude seemnetega segatud, samuti kõlbmatut vilja. Näljasurmale lisandus mürgistustest inimeste massiline haigestumine ja hukkumine. Selgus, et Alabin oli tarnijailt pistist saanud.

Asja arutati Moskva kohtupalatis. Alabin õigustas ennast «oskamatusega». Süüdistaja A. Koni lükkas argumendi tagasi, märkides, et süüdistatav on 48 aastat töötanud sellistel ametikohtadel, nagu riigivarade palati juhataja, suursaadik Bulgaarias, Samaara linnapea jne. Süüdistaja hoiatas kohut leebe otsuse langetamise eest, kuna «selline pretsedent oleks ohtlik», avades võimaluse rahuhtuda ühiskondlikku õnnetusse kergemeelselt, tähelepanemata, üleolevalt või südametult . . . pääseda seaduse karistava käe eest ning drapeeruda oskamatuse ohutusse ja mugavasse rüüsse.» Ent just viitega oskamatusele langetas kohus Alabinile õigeksmõistva otsuse.[5]

Veidi hiljem oli taas ikaldus. Jälle pressiti valitsuselt vaevaga välja krediit ja taas puhkes selle raha ümber lärm, nüüd juba ministrite üldriiklikul tasemel. Tsaari soosikule, siseministri asetäitjale V. Gurkole oli tehtud ülesandeks moodustada kaheksa miljoni rubla eest viljareserv. Seadust rikkudes loovutas Gurko (tasu eest) oma viljahangete volitused välismaalasele Liedwallile. Viimane jättis lepingu täitmata. Senaator V. Varvarin viis läbi juurdluse. Tema nõudmisel anti Gurko senati kohtu alla ja mõisteti riigiteenistusest vallandamisele. Uurija polnud arvestanud tsaari suhtumist Gurkosse. Kui justiitsminister I. Štšeglovitov mõne aja pärast esitas Nikolaile senaatorite nimed, keda soovitati määrata Riiginõukogu liikmeteks, nende hulgas ka Varvarini

oma, ei nõustunud tema majesteet viimase määramisega, öeldes et ta ei unusta Varvarini tegevusviisi Gurko kohtu alla andmisel.

Näljahädad ja skandaalsed afäärid nende ümber kestsid Nikolai valitsemisaja algusest kuni selle lõpuni. Kõik kakskümmend kolm aastat ei andnud kuningas Nälg Venemaale hingetõmbeaega.

Viiekümnendate aastate keskel ilmus New Yorgis raamat valge emigrant A. Naumovilt, kes oli aastail 1915—1916 olnud põllumajandusminister. Ta oli osalenud võitluses Samaara näljaga juba möödunud sajandi lõpul, mil «1897. ja 1898. aasta enneolematud ikaldused tõid peaaegu kõikjal kaasa alatoitluse ning mitmes piirkonnas tõelise nälja ja selle tagajärgedena skorbuudi ning tüüfuse». Peaaegu kaks aastakümmet hiljem juhatas Naumov toiduainetega varustamise erinõupidamist, mis tegeles sellesama probleemiga. «Mida ma pidin nägema?» küsis ta. Ja vastas: «Venemaa ei pääse faktiliselt välja näljaolukorrast kord ühes, siis teises kubermangus ei enne sõda ega sõja ajal.» Endiselt «kannatavad näljapiina» talle tuttavad Saraatovi, Simbirski, Kaasani ja Ufa kubermang . . . Samamoodi lokkasid spekuleerimine viljaga, riisumine, pistise võtmine, «vilja tarnivad komisjonärid koguvad telefonist eemaldumata varandusi». Endiseks oli jäänud «tippadministraatorite ettevalmistamatus, nende võimetus tagada varustamine, arvestus olemasolevate varude üle ja nende paigutus riigis».

Ühtede täieliku viletsuse taustal lokkas teiste meeletu luksus. Mõne sammu kaugusel näljasurma krampidest käisid üleküllused likud orgiad. Võimukandjate mõisate ümber surid välja külad, kuid nemad tegelesid sel ajal villade ja paleede ehitamisega Peterburi ning Moskva külje all, sugukonnavaldustes, Musta mere rannikul.

Naumov meenutab: raske on ette kujutada midagi rikkamat ja kaunimat kui Krimmi Foros tema imeväärse pargi, murupõlluväljakute, rosaariumide, kummaliste troopikataimede, lõhnavate lillepeenardega, siin-seal rajatud tiikide, looklevate kunstlike ojade ning kergete sildadega üle nende. Selle vaimustava nurgakese oli endale loonud portselanivabrikant A. Kuznetsov, kelle ettevõtetes sai tööline 14-tunnise tööpäeva eest keskmiselt 40 kopikat. Kui siis «külaline kord Foroses küsis A. Kuznetsovilt, kas tema poolt siin loodud paradiisiaed läks talle kalliks maksma, vastanud see: «Niipalju, kui palju teevad kokku vikerkaare värvilised sajarublalised, kui nendega katta kogu selle aia pind.»»[7]

Ainus, mida Nikolai II nõuandjad suutsid töölisklassi «vaos hoidmiseks» välja mõelda, oli zubatovlus,* sellest enamaks siin

---

* Tööliste revolutsioonivõitlusest kõrvalejuhtimiseks moodustas tsaarivalitsus tööstuskeskustes niinimetatud politseisotsialismi organisatsioone. Moskvas juhatas tööliste äraostmist ja poliitilist laostamist kohaliku

«küsimusele» spetsialiseerunud õukondlaste ja nuhkide leiutajaist ei küündinud. Ainus, mida tsaarivalitsus suutis välja mõelda ja püüdes leevendada talurahvaküsimust, ka teoks teha, oli niinimetatud Stolõpini agraarreform.

Kartes kaotada kõike, jäid mõisnike liidrid mõtlema, kas mitte ohverdada mingi osa. Sajandi esimestel aastatel tekkis idee võõrandada (kompensatsiooni eest) teatav osa mõisnike ja kroonumaid ning jaotada need talupoegade vahel. Seaduseelnõu töötas välja maaharimise ja maakorralduse peajuhataja Kutler, tema kaasautoriks olid majandusprofessor Kauffmann ning riigivarade departemangu direktor Rittich. Nad soovitasid anda talupoegadele ligi kahekümne viie miljoni tessatini riigi ja mõisnike kõlvikuid. Nad ei lähtunud talurahva huvidest, vaid püüdest majanduslikult õigustada suurmaapidamist, mis üha enam rakendas põllumajanduslikku tootmise kapitalistlikku moodust. See oli täiesti lojaalne manööver, ehkki lähenemisviisilt ja ulatuselt ebatavaline, kuid sellegi tundus tsaarile kahtlane. Sellest hoolimata, et Kutler ja tema kolleegid olid planeerinud talurahvalt tohutu väljaostusumma, mis kokkuvõttes ületas pärast 1861. aasta reformi maaomanikelt võetud maksed ja talurahvale üleandmiseks olid kavandatud eeskätt «tühjalt seisvad ja omanike poolt tavaliselt rendile antavad maad», lükkas Nikolai projekti tagasi.

Ministrite Nõukogus toimunud agraarküsimuse arutamise tulemustest («Loovutada osa maad ja tagada endale ülejäänud maa valdamine tundub mõisnikele eelistatavam, kui kaotada kõik . . .») teatud valitsusjuhi S. Witte ettekandele kirjutas Nikolai resolutsiooni: *Eraomand peab jääma puutumatuks.*[8] Selle järel ilmus (sisuliselt dokumendile) uus resolutsioon: *Kutler peajuhataja kohalt vabastada.*

Revolutsioonihirm ei läinud üle, tarvis oli midagi ette võtta. Kuna «pealevajuv koorem» (L. Tolstoi väljend) jätkas üha vajumist, siis mingisugune reform ikkagi teostati. Selle «peakangelaseks» sai P. Stolõpin. Tema nimi jäi külge nii agraaruuendusele (stolõpini lahktalundid) kui ka vastuseisjate massitapmisele, rüüstele (stolõpini kaelasidemed). Reformi käigus said maad ja eraldati lahktalundeisse kohati kuni 25 protsenti talumajapidamisi. Venemaa Euroopa-osas oli 1. jaanuariks 1916 kogukondadest eraldunud kaks ja pool miljonit taluperet, kellele kinnistati eraõiguslikuks omandiks 16 900 000 tessatini maad, mis 1905. aastal moodustas umbes kaksteist protsenti talumajapidamistest.[9]

Tagajärg oli niisugune, nagu Venemaa edumeelsed inimesed olid ennustanud: pool töötavale talurahvale antud maast läks

---

Branka ülem sandarmipolkovnik Zubatov. Linnaülem I. Fulloni poolt loodud Peterburi organisatsiooni eesotsas oli etapivangla vaimulik Georgi Gapon; selle võrku kuulus 1905. aasta alguseks pealinnas 11 osakonda koos liikmega. Tervikuna inspireeris ja suunas zubatovlust siseminister V. Plehwe, 15. veebruaril 1904 kinnitas ta Peterburi osakonna põhikirja.

ühel või teisel viisil kulakute kätte. Vaeste ja maatute osa maaelanike hulgas suurenes veelgi.

Mõisnike maakasutust reform sisuliselt ei puudutanud, kuid talurahva kihistumist ta süvendas, seega külasid mitte «rahustades», vaid veel enam seal klassivõitlust teravdades. Sellega kombel ei olnud juttugi eraomanike baasi laienemisest maal, millele oli lootnud Stolõpin, ega talurahvahulkade lahutamisest revolutsioonist. Ainuüksi 1908—1913, reformi «rahustava» efekti nii öelda haripunktil, fikseeriti riigis umbes 22 000 talupoegade väljaastumist.[10]

Küla jäi, nagu varemgi, üheks peamiseks revolutsioonikoldeks. «Jumalast salvitu» palgele langes murevari. Tema taevatarkus aga mõjus kuidagi põigiti, risti vastu kainele mõtlemisele. Kui tsaari kätte oli jõudnud ettekanne mõne seesuguse tulemusandmega, reageeris ta: *Selles asi ongi, et kas soodustusi ja mugavusi liiga palju ei ole? Kardan, et see ainult hellitab ära ja laostab.*

Kiri Gasprast

Kõige vähem võinuks tsaar kurta, et signaalid, mis tulid tekkinud olukorrast ja üksikisikuilt, oleksid olnud ebaselged. Temal tähelepanu püüti asjale juhtida. Talle selgitati nende signaalide tähendust. Sisendati tõsist suhtumist. Soovitati mitte käega lüüa, hoiatati tagajärgede eest. Etteütlejaid oli mitmesuguseid, nende hulgas ka üpris lugupeetavaid, näiteks Lev Tolstoi. 1902. aastal oli ta Nikolai Teisele saatnud kirja, püüdes veel kord — kui mitmendat korda! — õpetada tsaarile oma sotsiaalpedagoogikale vastavalt kainet mõtlemist ja arukust.*

Oli varemgi juhtunud, et kirjanikud püüdsid tsaare «tervendavalt» mõjustada — piisab, kui meenutada A. Herzenit. Tolstoi läkitus viimasele isevalitsejale seisab kõrvuti Herzeni paljastuspöördumistega «tsaar-vabastaja» poole. Kui illusoorne seatud eesmärk — pöörata, muuta isevalitseja mõttelaadi ja käitumist —, ka ei tunduks, neis läkitusis oli õige vähe naiivsust, nad olid dikteeritud üksnes valust tsarismi piinatud rahva pärast. Ajendatuna kaastundest rahva vastu, olid läkituste autorid valmis taotlema inimeste saatuse kergendamist kas või kostes nende eest tsaari juures. Sisuliselt olid nii Herzeni kui ka Tolstoi kirjad meeleheiteaktid. Herzen ja Tolstoi tahtsid uskuda, et kui keisrile

* L. Tolstoi püüdis kolme viimast Vene tsaari korduvalt vahetult mõjutada: ta kirjutas Aleksander II 22. augustil 1862; Aleksander III 8. (3) märtsil 1881 ja 2.—3. jaanuaril 1894; Nikolai II 10. mail ja 19. septembril 1897, 7. detsembril 1900, 26. märtsil 1901 ja 16. jaanuaril 1902 (Gasprasse). Läkituse «Tsaarile ja tema abilistele» kirjutas ta 15. märtsil 1901.

jõuenda, siis suudab ning soovib see midagi teha lihtsate inimeste heaks.

Oma viimase läkituse kirjutas Tolstoi 1902. aastal Krimmi Gaspras vaeveldes. Suur kirjanik oli raskesti haige, tundis end surijana. A. Goldenweiser, üks talle lähedasi inimesi, on kirjutanud: «Neil päevil töötab ta liiga palju teda väga erutava töö kallal (kiri tsaarile) ja on üleväsinud. Tal tekkisid südames häired ja selle ta ei tõusnud voodist.» Sedasama on meenutanud ka poeg Sergei: «Hoolimata kannatustest ja nõrkusest isa ... koguni dikteeris. Detsembri lõpul koostas ta kirja Nikolai II-le üleskutsega päästa ike, mis takistab rahval oma soove ja vajadusi väljendamast ... kaotada maaeraomand ... 16. jaanuaril oli kirja viimane redaktsioon lõpetatud ja suurvürst Nikolai Mihhailovitši kaudu ära saadetud. 28. jaanuaril telegrafeeris Nikolai Mihhailovitš, et kiri on tsaarile üle antud.»[11]

Tõenäoliselt panid kirja kaks esimest sõna adressaadi kohe jahmuma. «Armas vend!» — niisuguse esimesel pilgul kummalise vormi oli Tolstoi valinud pöördumiseks Nikolai II poole. Kohe järgnes selgitus: «Pidasin sellist pöördumist kõige kohasemaks sestõttu, et kirjutan siinkohal Teile mitte nagu tsaarile, vaid kui inimvennale ... Ma ei tahaks surra, jättes Teile ütlemata, mida arvan Teie praegusest tegevusest ja sellest ..., mis suurt kurja see võib tuua inimestele ja Teile, kui seda jätkata samas suunas nagu praegu.»

Järgnenud ridadest võis adressaat vaevata aru saada, mida arvasid eesrindlikud inimesed nii tema tollasest tegevusest kui ka väljavaadetest, et ta jätkab endiselt. Tolstoi kirjutas Nikolaile türanliku ainuvalitsuse arhailisusest ning tsaari isevalitsuse mõttetusest ja ebaõiglusest. Isevalitsust toetanud ja selle selja taga hoidnud parasiitlike klasside privileegide ning omavolitsemise tagavast ebaõiglusest. Tolstoi soovitas tsaarile esiteks loobuda ühiselt kulisest võimust, teiseks otsustavalt parandada tööliste olukorda, võõrandada mõisnike maa ja anda see talupoegadele. «Isevalitsus,» õpetas Lev Nikolajevitš tsaari, «on iganenud vorm», selle aluseks oli idee «niisugusest teostamatust kavatsusest, nagu inimkonna igavese edasiliikumise peatamine». Valetasid need tsaarikorrakaitsjad, kes eneseõigustuseks kinnitasid, et «peatades seesuguse elu-liikumise rahva hulgas, tagavad nad selle rahva heaolu». Missugune see heaolu oli, võinuksid tunnistada «need sada miljonit, kellele tugineb Venemaa võimsus», kuid kes «iga sõstaga vaesuvad» ja on viidud niikaugele, et «nälg on muutunud normaalseks nähtuseks». Hoidke plahvatuse eest, hoiatas Tolstoi tsaari, mõelge ka isiklikule julgeolekule, ärge oodake, kuni «pealetsjuv koorem» teile vastu jalgu lööb! Ei maksa langeda illusioonidesse, nagu jumaldaksid truud alamad isevalitsejat — see on eksitus. Need inimesed, keda tsaar arvab väljendavat rahva arvamust, pole midagi muud kui politsei poolt kokkukorjatud ja

ettevalmistatud mass, mis peab kujutama talle ustavat rahvast nagu «juhtus Teie vanaisaga Harkovis, kus peakirik oli inimesi täis, kuid kogu see rahvas koosnes ümberriietatud kardavoidest».

Lev Suurele vastamist pidas Nikolai Väike endale alandavaks. Tolstoi üleskutsed osutusid kurttummale adresseerituks. Hiljem mil kirjanik oli lõplikult veendunud tsaarile ja selle abilistele (Wittele, Stolõpinile) saadetud läkituste tagajärjetuses, ütles ta koduses ringis: «Vähemalt olen teinud kõik selleks, et teada saada: nende poole pöördumine on kasutu.»[13]

Tõsi küll, hiljem võttis Nikolai II eraviisiliseks vestluseks vastu kirjaniku poja Lev Lvovitši. Asjatult püüdis see alustada juttu Gaspra kirja teemadel. Nikolai ei toetanud kõnelust. Morniil peaaegu ärritatuna viitas ta oma isale Livadias antud lubadusele ja kroonimispäeval Uspenski peakirikus lausutud vandetõotusele. Tolstoi-juunioril ei jäänud üle muud, kui pühendada audientsi ülejäänud osa oma isa muude üleskutsete populariseerimisele: mitte suitsetada, mitte juua ega tappa loomi. Need selgitused kuulas tsaar ära rahulikumalt, huvi ja isegi nähtava rahulduseg ehkki ta ei loobunud edaspidi ei joomisest, suitsetamisest ega lindude-loomade laskmisest.

Suuremat lugupidamist L. Tolstoi vastu ei ilmutanud tollased tsaari abilised, sealhulgas Witte ja Stolõpin, kelle poole kirjanik samasuguste mõtetega oli samuti mitmel korral pöördunud.

Mis puutub keisriperekonna liikmeisse, kaasa arvatud selle sama näiliselt teenistusvalmi Nikolai Mihhailovitši nõod, siis nemad ei varjanud oma lugupidamatust Tolstoi vastu, mis mõni kord muutus lausa jõhkruseks.

Livadias seadnud grupp suurvürste ennast risti teele, mida mööda ratsutas Tolstoi. Teed tõkestas ka ühe-hobuse-troska. Tolstoi terava pilgu eest astunud hobune kõrvale, aga suurvürstid jäid paigale, selg teelise poole.

Ratsutanud seejärel paar minutit vaikides, ütles Tolstoi:

«Ära tundsid, lollpead!»

Ja veel minut hiljem:

«Isegi hobune sai aru, et Tolstoile tuleb teed anda.»[15]

Tolstoi katse «röövleid valgustada» lõppes sellega, millega see lõppeda võiski — mitte millegagi. Veendunud sellises tulemuses, tundis Tolstoi kogu enda jutlustatud kõikeandestavuse ja pimeda armastuse kiuste raevu ning põlgust. Ta häbimärgistas Nikolai edaspidi vestlustes ja kirjades kui «napi aruga husaariohvitseri» ning lõpuks kui «salatimukat» ja «mõrtsukat». Ta kordas sõprade hulgas meelsasti rahvasuust kuuldud kõige teravamaid hinnanguid tsaari tegevusele. «Sofja Andrejevna,» jutustas ta, «kohtas kord kaltsakat», hakanud sellega rääkima. See olevat talle öelnud: «Oli meil kunagi tsaar Nikolai Palkin, nüüd on meil Nikolai Verjovkin. Aga küll me ta käsile võtame!»[16]

Tsaar teadis Tolstoi meelsust (ohranka kaudu, kelle agendid

kuulus isegi Jasnaja Poljana teenijate hulgas). Kui kirjanik perekonnas kord öelnud: «Tsaaride aeg on lõpukorral,» kuulis sellest viimasena väljaspool Jasnaja Poljanat salapolitsei kaudu Nikolai II. Sel kombel informatsiooni kogudes ei suutnudki tsaar tõusta kõrgemale oma väiklasest reaktsioonist suurtele asjadele. Ei suutnud ta seda Jasnaja Poljana hiiglase eluajal ega pärast seda, kui Astapovo jaamahoones oli lakanud tuksumast suur süda.

Tolstoi surmast teatas tsaarile ametlikult P. Stolõpin 88 novembril 1910 paarirealises ettekandes:

> Käesoleval kuupäeval, kell 6 ja 5 minutit suri Rjazan—Uurali raudtee Astapovo jaamas 83. eluaastal krahv Lev Nikolajevitš Tolstoi. Mida loen oma kohuseks Teie Keiserlikule Majesteedile kõige truualamlikumalt ette kanda.
>
> Riigisekretär *Stolõpin*

Selle ettekande servale kirjutas tsaar:

Olgu issand jumal talle armuline kohtumõistja. Nikolai[17]

Ekslik on väide, et Tolstoi perekonnale määrati otsekohe pension 10 000 rubla aastas. Pensioni ei määratud ei 1910. aasta novembris ega 1911. aastal.

Pärast kirjaniku surma palus Sofja Andrejevna kahel korral Nikolai Teist Jasnaja Poljana välja osta (500 000 rubla eest), karta, et mõis tükeldatakse ning see satub eraomanike kätte. Ta kirjutas tsaarile: «Meie palav soov on anda tema häll ja haud riigi kaitse alla.» Ja hiljem samal aadressil: «Anun TKM,* ärge tehage Jasnaja Poljanat lõplikult hukka saata!... Aidake ühtlasi ka minu perekonda!... Usun kogu südamest Teie headusse, halastusse ja kõrgemasse õiglusse...»

Mustsadalased tõstsid kisa. Sinodi ülemprokurör V. Sabler soovitas avalikult, et Jasnaja Poljana väljaostmine oleks postuumne «preemia» Tolstoile tema valitsusevastaste väljaastumiste eest.

30. mail 1911 saatis Nikolai II Sofja Andrejevna palve Ministrite Nõukogule läbivaatamiseks. 26. mai istungil otsustas valitsus: Issa ettepanek põhimõtteliselt vastu võtta, rahandusministril leida raha. 20. detsembril 1911 kirjutas tsaar paberile resolutsiooni: *Pean krahv Tolstoi mõisa ostmist lubamatuks. Ministrite Nõukogul arutada ainult lesele määrata võidava pensioni suuruse küsimust.* Teiste sõnadega, tsaar sai suure kirjaniku lese «kaelast ära» sellega, et määras talle pensioni.

Hiigi kaitstud üldrahvalikuks pärandiks sai Jasnaja Poljana alles pärast Oktoobrirevolutsiooni.

---

* TKM — Tema Keiserlikku Majesteeti.

Peterhofi nõupidamine

Rahva orjastamisest üksi on vähe, tarvis on talle sisendada, et see orjus on pühitsetud kõigekõrgema enda poolt ja seepärast igavene. Vähe sellest, kui rahvalt õigused võtta — tarvis on teda veenda, et õigusetus on loomulik ja seetõttu vankumatu.

Saja neljakümne miljoni alama jaoks halastamatu kurnamissüsteemi kehtestamine, nende heitmine lootusetusse viletsusse ja nälga oli ainult pool tegu. Asja teine külg, millele tsaarivalitsus pühendas oma loovmõistuse ja organisatsioonilis-poliitilise leidlikkuse, oli nende killustamine rahvusliku tagakiusamisega. Ühtesid hirmutades «hellitati teisi», sisendati kõigisse võrdselt hirmu ja alandlikkust, aukartust keisrivõimu ülevuse ning kõikvõimsuse ees.

Ent sellise võimutsemise eeldusena tuli hoida alamad harimatuses ja pimeduses. Trooni teenrid arvasid, et kuni alam on kirjaoskamatu ja ebausklik, jääb ta ustavaks alamaks. Kuni ta sõgeduse tõttu pole jõudnud selgusele oma hädade põhjustes, hakkab ta isegi nälga surres truult nende jalge ees roomama. Nad rääkisid, et vene inimesel on üldse ajalooliselt omane toetada konservatismi ja monarhismi vanatestamentlikke aluseid ning selliseks ta ka jäävat, kui hoida teda eemal koolist ja kirjatarkusest, mitte anda talle kätte aabitsat.

Kuidas sedasinast traditsioonilist kurssi ka edaspidi jätkata, sellest alustasidki tsaar ja tema lähikondlased juttu ühel sajandi alguse esinduslikumal nõupidamisel. Nõupidamine Riigiduumi moodustamise küsimuses kestis Novo-Peterhofis kaheksa päeva (19.—26. juulini 1905). Arutelu sisu: kuidas juhtida tõusva revolutsioonitormi pikselöögid kõrvale isevalitsusest, kasutades kaitseks «rahvaesindust». Nõupidamisel puudutati muidki Vene elu probleeme, mis samal määral peegeldasid ummikut, kuhu tsarism oli viinud.

Palee teise korruse saalis, kus purskkaevude ja merekalda poole pööratud aknad olid pärani, istus tugitoolides nelikümmend üheksa meest, kes Peterburist ning Moskvast olid kutsutud keiser enda koostatud nimekirja alusel. Lähimad nõuandjad ja konsultandid istusid esimeses reas otse tsaari vastas. Need olid sinod ülemprokurör K. Pobedonostsev, siseminister A. Bulõgin, keiserkantselei peavalitseja A. Budberg, Riiginõukogu vanem ja riigisekretär E. Frisch, välisminister V. Lamsdorff, sõjaminister A. Rediger, vennad D. ja A. Trepov, vürst A. Širinski-Šahmatov, krahv A. Bobrinski, krahv A. Ignatjev, A. Tanejev (kurikuulsa õuepreili A. Tanejeva-Võrubova isa).

Neist veidi tagapool istusid riigisekretär parun J. Uexküll von Hildenbrandt, õueminister parun V. Fredericks, ühinenud saadiku nõukogu esimees A. Narõškin, Riiginõukogu liige O. Richter, maaharimise ja maakorralduse peavalitseja P. Schwanebach, Ministri Komitee asjadevalitseja parun E. Nolde, riigisekretär A. Timirjov, Riiginõukogu departemangu esimees N. Gerard, ülikud V. Kokovtsov, A. Stišinski, N. Pavlov, V. Verhovski, N. Tšihhatšev ja veel mõni, nende hulgas nimekas ajalooprofessor V. Kljutševski. Osales viis suurvürsti.

Esistuja oli Nikolai II. Esimest istungit avades hoiatas ta osavõtjaid, et vaja on hoida nõupidamise «absoluutset ja ranget saladust» algusest kuni lõpuni. Ta küsis, kas arutelu erakordset salajasust arvestades on tarvis seda protokollida. Arvamused jagunesid lahku. A. Bulõgin oli otsustavalt vastu. Nikolai andis Uexküll von Hildenbrandtile korralduse, et protokollitaks kahes eksemplaris. Kaks kuud pärast nõupidamist avaldati stenogrammi täielik tekst Saksamaal kirjastuses «Neunast».

Esistujat huvitas küsimus, kas kavandatav duuma saab võimaluse tema ainuvõimu ohustada. Sõna palus Schwanebach. Ta tõi ideoloogilise argumendi: «Teie majesteet, issand jumal ise alistub seadustele, mille kaudu tema ülitarkus universumit juhib... Seadus kuulub teile, teie seda tõlgendagegi! Me ei luba, et duuma teid piiraks.» Tsaar tegi järelduse: «Hästi, minu isevalitsus jääb nagu vanasti.»

Järgmine küsimus: kuhu paigutada tees isevalitsuse vankumatusest, kas manifesti, millega tsaar teatab riigile duuma moodustamisest või konstitutsioonilisse seadusse, mille põhjal see moodustatakse? Esinejad leidsid, et see on ükskõik. Manifest tühistatakse läbi ja unustatakse, kuid seadus duuma kohta jääb alaliselt kehtima. Tsaar käskis vastava formuleeringu lülitada mitte manifesti, vaid seadusse.

Seejärel tahtis ta teada, kas duumasaadiku tegevusvastutuse vormel mainib tema isikut. «Lugege mulle ette saadiku vandetõotuse projekt!» See loeti ette. Projektis oli: «Kõikvõimsa jumala ees lubame täita meile pandud kohustusi isevalitseja truude alamatena.» Kas sellest piisas? Et selles suhtes ei jääks kahtlusi, tahtis ta duumasaadiku vandetõotuse projekti võrrelda Riiginõukogu liikme kehtiva vandetõotusega. Seegi loeti ette. Pärast hetkelist mõtlemist tsaar otsustas: «See vormel (esimene) meeldib mulle rohkem. See on lühem ja märksa selgem.» Ja andis korralduse: «Lugeda vastuvõetuks esimene tekst.»

Nüüd, mil oli täpsustatud peamine, see tähendab, tema jumaliku isikut puudutav, võis asuda asja sisu juurde. Arutusele pandi küsimus, kes võib valida ja olla valitud duumasse. A. Stišinski meenutas nõupidamisest osavõtjaile, et tulevase seaduse 14. paragrahv suleb tee duumasse isikuile, «kes ei tunne vene kirja». Kuivõrd enamik keisririigi rahvast ja eriti talurahvas oli kirjaoskamatu, tekkis küsimus, kuidas, milliste normide järgi ja mis tingimustel anda neile aktiivne või passiivne valimisõigus? Algas diskussioon, mille keskpunktiks osutus rahvahariduse probleem.

Stišinski. Kirjaoskuse mõiste on liiga tinglik ja lubab üpris vastuk vaid tõlgendusi. Külavanameeste hulgas on väga vähe kirjaoskajaid nemad, kõige lugupeetumad ja kogenumad mehed, ei saaks võimal ilmuda oma seisuse esindajaina duumase.

Stišinskit toetasid Schwanebach, Narõškin, Pavlov ja Budberg.

Bulõgin. Duumasse ei tohi lasta inimesi, kes ei suuda lugeda trükit materjale ühe või teise duumas arutatud küsimuse kohta.

Verhovski. Duumaliikmed peavad tegevusse astumisel kirjutama vandetõotuse. Järelikult peavad nad oskama vähemalt oma nime kirjuta

Narõškin. Pole viga. Kirjaoskamatus talupoegi ei sega. Nad tee kolm risti või lasevad teisel enda eest vandetõotusele alla kirjutada. Kir oskamatud vallavanemad tulevad oma keerulise tööga toime palju pa mini kui kirjaoskajad.

Tema keiserlik majesteet. Olen nõus, et niisugused tervikliku maailm vaatega talupojad toovad asjasse rohkem kainet mõistust ja elukogem

Pavlov. Kirjaoskajaid või isegi vähese kirjaoskusega inimesi tuleb lug kõlbeliselt rikutuiks ja õigelt teelt kõrvale viiduiks... Nad on aganad.

Tema keiserlik majesteet. Ehk on tõesti parem paragrahv 54 punkt vähemalt esialgu välja jätta? Lähme edasi.

Kerkis küsimus, mida teha muulastega. Kui mitte kõigi, siis vähem mõnega neist. Kas anda neile valimisõigus või, vastupidi, ära võtta?

Esinesid Schwanebach ja Narõškin. Nende seisukoht: ära võtta.

Narõškin. Muulastelt tuleb minu arvates niisugune õigus ära võtta. on täiesti ebausaldatav ja seetõttu duumale kahjulik element.

Kokovtsov. Mina arvan, et muulaste valimisõigusest ilmajätmine o vaevalt küll millegagi õigustatav ebaõiglus.

Narõškin. Ma ei pea võimalikuks nõustuda Ministrite Nõukogu kaalu lustega. Peamotiiv — käärimine muulaste hulgas — ei või antud küsimus omada otsustavat tähtsust...

Tema keiserlik majesteet. Jätta projekt muutmata.[18]

Riiginõukogu liikmete grupi nimel tegi avalduse **Narõškin.** Ministr Komitee esimees esines soovitusega, anda valimisõigus küllalt arvuk vabriku- ja tehasetööliste klassile. Motiivina mainiti tõsise käärimi tundemärke tööliste hulgas... Ja mis sellest?... Ei saa jätta märkimata, et on veel üks mittepõhiline elanikekiht, eeskätt linnas, kellele (seadu projekti põhjal) nimetatud õigus antakse. See on intelligents, kel puud varanduslik tsensus ja kes maksab ainult tulu- ja korterimaksu... Ei eitan nende, korteriüürnike valimistele lubamist, kardan, et sel teel pa sevad duumasse üpris ebasoovitavad elemendid.

Tsaar langetas otsuse selle grupi arvamuse vaimus.

6. augustil 1905 — varsti pärast Peterhofi diskussiooni tsaari poolt kinnitatud valimisseadus lahterdas keisririigi elan kud kolme ebavõrdsesse, maaomanike, linna- ja talupoegade kuuriasse. Viimasele oli armu märgiks duumas eraldatud 51 saadikukohta 412-st. Töölised, sulased ja käsitöölised valimisõigust ei saanud. Valimistele ei lubatud naisi, nooremaid mehi, kes po nud veel kahekümne viie aastased, õpilasi, sõjaväelasi ja «hul kuvaid muulasi».

Sündmuste survel tuli käigult ümber orienteeruda. Sama aasta 11. detsembril kinnitas Nikolai II Witte poolt väljatöötatud uue valimisseaduse, mis, jättes jõusse kõik vanad põhiseisukohad, tõi kaasa uuendusi. Moodustati neljas, tööliste kuuria mitmeastme lise hääletamisega, tingimusel, et valija (tööline) oleks kohapeal elanud vähemalt kuus kuud. Selle seaduse põhjal tuli üks valija

miseks 50 000 töölise, 30 000 talupoja, 7000 kodanlase ja 2000 mõisniku kohta ehk teisiti öeldes tähendas ühe mõisniku hääl samapalju kui kolme kodanlase, viieteistkümne talupoja või neljakümne viie töölise omad.

Kuid Nikolaid ei rahuldanud ka niisugune suhe. Selle alusel valitud I Riigiduuma osutus tema meelest liiga pahempoolseks ja teine koosseis pahempoolsemaks esimesest. Ta ei hakanud taremoonitsema, ajas laiali nii ühe kui ka teise.

Ei teinud talle rõõmu ka patriarhaalsed talumehed oma eepilise kõnede ja kolme ristiga palgalehel saadiku kaheteistkümne rubla eest. Teda ei rahuldanud suhe: 1 mõisnik võrdub 45 töölist.

Ajanud laiali II Riigiduuma, kehtestas tsaar uue valimisseadusega veelgi originaalsema bülletäänide kaalusuhte. Nüüd võrdus ühe mõisniku hääl 4 kodanlase, 260 talupoja ja 550 töölise häälega. Selle seaduse põhjal korraldatud valimised andsid duumas kaks kolmandikku kohti mõisnikele ja suurkodanlusele, kes moodustasid (riigi Euroopa-osa) elanikest vähem kui ühe protsendi.

Peletis paks, sajasuine

Trükkinud oma teose 650 eksemplaris, saatis kolleegiuminõunik A. Radištšev selle Gostinõi Dvori raamatukaupmehele Zotovile. Ajal, mil Zotov uudisteost müütas, sattus üks eksemplar Talvepaleesse, keisrinna kabinetilauale. Katariina Teisel piisas kolmekümne lehekülje lugemisest, et mõista teose olemust. Autori saatus oli otsustatud — Peeter-Pauli kindlusse heidetud Radištševist sai surmakandidaat. Arreteerimiskäsu andis keisrinna ise kirjalikult *general en chef* Bruce'ile, «Sankt-Peterburi ülemjuhatajale».

Tema, «filosoof troonil», võtab mässajalt alatiseks tahtmise teotada isevalitsust: «Peletist paksu, tembutavat, suurt, sajasuist ning haukuvat.» Juurdlust teostas pealinnas tuntud nuudimees Šeškovski. Viimane selgitas välja kõik: millal autor alustas nimetatud raamatu «Reis Peterburist Moskvasse» kuritegelikku kirjutamist (1785. aastal); kes raamatu ladus (tolliülevaataja Bogomolov); kes selle tsensorile tõi (autori sõber Meissner); kes tsensuuris andis loa selle avaldamiseks (politseimeister Nikita Rõlejev, kes laiskusest «oli raamatu läbi lugemata jätnud, polnud sellesse pilkugi heitnud»).

Kuid kõige tähtsam, mille nuudimees välja selgitas ja mis keisrinnale teatavaks tehti, oli see, et «Reisi» autor on jutlustanud mässulisi ideid ammu. Juba seitseteist aastat tagasi (1773. aastal) oli ta mustvalgel avaldanud nördimusttekitava väite:

Isevalitsuslikkus on inimloomusele kõige vastumeelsem seisund.

Ja veel:

*Valitseja ebaõiglus annab rahvale, kohtumõistjale, samasuguse ja veel suurema õiguse tema üle, kui seadus valitsejale annab kurjategija üle.**

Katariina nõudis hirmsat arveteõiendust. Pidades silmas «Reisi» lülitatud oodi «Priius», selgitas ta: «See on täiesti selgesti mässuline, tsaare ähvardatakse tapalavaga. Cromwelli eeskujust on räägitud kiitusega.»

Hiljem püüdis professor ja kadettide liider P. Miljukov «siluda» Radištševit liberaaliks. Teda ei jäänud uskuma keegi. Ei saanud ju paluda armu isevalitsusele tapalava ennustanud revolutsiooni ettekuulutaja ning oodi «Priius» autor, kes monarh Charles Stuarti kuritegusid hukka mõistes manas: «Üht surma on siin vähe . . . siis sure, sure sajakordselt . . .»[19]

Ent ka sada aastat pärast seda, kui «armu saanud» Radištšev oli mürki võtnud ja piinades surnud, jätkas tsarismi peletis riigi parimate inimeste tagakiusamist, neid piinates ja tappes, ning XIX sajandi lõpul ja XX algul tehti seda niisama metoodiliselt kui XVIII sajandi lõpul. Enam kui saja aastaga polnud isevalitsuse «vastukäivus» põrmugi vähenenud — see oli saanud veelgi silmanähtavamaks . . .

Aeglaselt, kuid vääramatult kõigutas kapitalistlike suhete areng Venemaal isevalitsuse mõisnikest ja aadlimeestest alustugesid. Ühiskonna rüpes küpsesid ja tugevnesid uued jõud, mis ei mahtunud feodaal-autokraatliku režiimi kivistunud kesta. Peletis oli talles paks ja tembutav, suur ja sajasuine, kuid tema hukkumisele määratust olid juba Radištševi aegadest mõistnud paljud mõtlevad inimesed nii Venemaal kui ka selle piiride taga. Ainult troonil istujad ja nende ümber trügijad ei tahtnud seda näha ega mõista. Progressi ja revolutsioonilise uuenemise kasvavate jõudude survel ragises feodaal-keiserlik süsteem õmblustest, kuid tema ideolooge ning administraatoreid valdas ikka seesama idee, mille oli ükskord lakooniliselt sõnastanud putkavaht Mõmretsov: «Ära viia, ja mitte lubada!»

Ka Nikolai Teisest mõistuselt ja vaimult tugevam valitseja poleks suutnud tsarismi krahhi vältida. Ajalugu oli nõnda määranud olenemata sellest, missugune on isevalitseja või missuguste individuaalsete omadustega kehastab ta seda läbini mäda rahvavastast sotsiaalmajanduslikku korda.

Kuid see ei tähenda, nagu oleks revolutsioonieelsetel aastakümnetel Nikolai II osa tema iseloomu «teatud argisuse», «passiivsuse ja ambitsioonituse» tõttu olnud «liiga tähtsusetu, et teda saaks milleski süüdistada»,[20] nagu väidab mõni sovetoloog, teiste hulgas härra Heuer. Heueri arvates langenud Nikolai II oma lähikonna ohvriks. See, kaasa arvatud tsaarinna ja Rasputin,

---

* A. Radištševi märkused tema tõlgitud Mably raamatu «Mõtisklusi Kreeka ajaloost» juurde.

surunud talle kõike peale, kuritarvitades tema järeleandlikkust ning pehmust, tsaarile olevat peale sunnitud vääri otsuseid, mis olnud talle tihti koguni ebameeldivad. Vastavalt viimase Romanovi isiksuse niisugusele hinnangule määranud tahtejõuetus ja ülesaamatu kalduvus kuulata abiliste halbu nõuandeid tema läbikukkumised, krahhi ja Jekaterinburgi finaali.

Härra Heueri kavatsus on piisavalt selge: pisendada Nikolai II osa 1894.—1917. aastate sündmustes miinimumini, et 1918. aasta üürali surmaotsust saaks näidata põhjendamatuna. Olgem õiglased: niisugusel seisukohal olid omal ajal ka hoopiski mitte kurjade kavatsustega inimesed, ühed poleemikahoos, teised ebapiisava informeerituse tõttu. Müüt Nikolai II passiivsusest ja mittekurjusest oli tekkinud ammu ja seda korratakse praegugi veel. Tema polevat asjades üldse osalenud, olnud tühine «narts» ja seega polevat talle tegelikult midagi ette heita.

Sellele mõttele kaldus ka L. Tolstoi. Selgrootust, lõtvust väitis oma šefi puhul mõnikord S. Witte. Ta ironiseeris, et Nikolai teisel on naiselik iseloom. Ainult looduse tuju tõttu olevat ta veidi enne sündimist «varustatud atribuutidega, mis eristavad mehe naisest».

Ka vana kodanlik-liberaalse publitsistika lehekülgedelt paistab Nikolai II loiu tsaarina, kurjusele alistuva isevalitsejana, vahel koguni norutava kretiinina, kel lihtsalt ei vedanud. Teda kutsuti «trooni Anton Goremõkaks», nimetati Tšehhovi Jepihhodoviks, keda jälitab kakskümmend kaks õnnetust. Isegi varase nõukogude publitsistika parimates töödes on teda kujutatud sedavõrd tühise, peaaegu kaduvväikese suurusena, et sisuliselt teda nagu poleks Venemaa ajaloos olnudki. Mihhail Koltsovi 1927. aastal kirjutatud följetoni «Nikolai» kirjanduslik sära ei suuda lunastada autori liialdusi, mis faktiliselt võtavad Romanovitelt vastutuse kuritegusaadetu eest.

Viidates nõukogude ajaloolasele M. Pokrovskile, kes pani nime «Romanovid» jutumärkidesse, kirjutas M. Koltsov: «Jutumärgid. Jutumärkides pole mitte midagi. Tühjad jutumärgid. Nagu kasukas ilma inimeseta. Nagu tühjalt astuvad vildid, mida Maksim Gorki unes nägi.» Koltsov ütles, et Veebruarirevolutsiooni ajaks «Romanoveid ei olnud». Täpsemalt: «Tsaari ei olnud. Nikolai Teist ei olnud. Ta oli tõeliselt see, keda polnud olemas.» Kas vähemalt tsaarirežiimi võib pidada eksisteerinuks? Jaa, režiim oli. Aga peale režiimi? Mitte midagi. «Lihtsalt mitte midagi. Null. Nagu Gogoli «Ninas»: tühi sile koht.» Seda mõtet rõhutas autor, võrreldes viimast Romanovit leluga «Vaarao madu». Lelu kujutab miniatuurset koonust, millest selle põletamisel tuleb välja hall tuhamadu. See lamab nagu pärismadu. Kuni puudutad tuhka sõrmega. Siis pudeneb roomaja silmapilkselt laiali. Autori arvates oli Nikolai võim olnud tuhamadu. Pole ime, et Venemaa töötavad klassid, kukutanud tsaarirežiimi, «unustasid selle kohe

pärast Veebruarirevolutsiooni» nagu mees, «kes unisest pead saapaga rotti visanud, tõstab saapa üles, et asuda oma tõelise päevatöö kallale».[21]

«See, keda polnud olemas», eksisteeris tegelikkuses. Ja tal oli käeulatuses võimupult, mille juures ta sekeldas kakskümmend kolm aastat. Korduvalt oli ette tulnud teravaid, riskantseid olukordi, kus isevalitseja kaotas pea, ilmutas otsustusvõimetust ja kõhklevust, langes erutusest apaatiasse. Tihti olid teda tagant tõuganud abikaasa ja Rasputin, nõudnud tahtepingutust aukandjad ning õukondlased.

Kuid ometi oli ta kaugel etturirollist. Ta teadis, mida tegi, ja tegi, mida tahtis. Osavõtmatu ja passiivse kesta all peitus oma kindla rolli teadmine. Teel eesmärgile oli ta võimeline ilmutama nii energiat kui ka leidlikkust. Selle energia andsid talle temas sügavalt peitunud obskurantism, orgaaniline vaenulikkus kõige suhtes, mis tulenes ajaloolisest uudsusest, progressist ja vabamõtlemisest.

Asi polnud üksnes selles, et ta uskus isevalitsusliku süsteemi ettemääratust, klammerdus meeleheitlikult ainuvõimu külge, püüdis äärmise usinusega täita isale enne surma antud autokraatlike alustugede kompromissitu säilitamise lubadust. «Vene keisarile kuulub kõrgem isevalitsuslik võim. Jumal ise käsib alluda tema võimule mitte üksi hirmust, vaid ka südamest.»[22] Ent võtnud neli kuud enne selle seaduse kinnitamist vastu «Vene Rahva Liidu» delegatsiooni (23 inimest) eesotsas doktor A. Dubroviniga ja ära kuulanud auaadressi, ütles tsaar: «Minu peale Moskva Kremlis pandud võimu jään kandma üksi ... Selle võimu asjus annan aru jumala ees.»

Oma iseloomu tõttu pidas tsaar kinni tagurlikest vaadetest ja meeleoludest. Kogu elu oli teda täitnud vihkamine kõige progressiivse ja värske vastu, mida tõi endaga tänapäev. Igasugune vabadust ja inimlikkust kehastav liikumine samastus tema jaoks ähvardusega tema isiku julgeolekule ning perekonna heaolule. Tema ideaal oli paigalseis ja liikumatus, ta tahtis konserveerida, suretada kõike, mida hõlmas ta vaateväli. Ta pooldas jäägituli parun M. Korfi tarkust, kes on jätnud ajalukku järgmise ülestähenduse kirjutuse oma vestlusest kaasaegsega. «Selles meie häda ongi,» ütleb vestluskaaslane Korfile, «te peate võimatuks puudutada mingit üht osa, vapustamata tervikut. Tervikut puudutamast aga hoidke keeldute seepärast, et olevat ohtlik puudutada rahvamiljoneid. Kuidas te sellest välja tulete?» — «Väga lihtsalt,» kostis parun. «Mitte puudutada osa ega tervikut! Nii elame võib-olla kauem.»[23]

Kuivõrd tsaarile oli selge, mis isevalitsusele ja isiklikult talle on kasulik või kahjulik, siis võis ta tegutseda kalkuleeri ulatuva otsusekindlusega. Mässu või liberalismi palge ees, milles eelkõige nähti ohtu tema ainuisikulisele võimule ja järelikult isiklikule julgeolekule, ei tundnud ta kõhklusi ega halastust

jäljetult haihtus sentimentaalsus, nagu peoga oli pühitud tema valine kasvatatus, mida oli ülistanud endine peaminister, hoolimata tsaari teenistuses kogetud meelehärmist. Olgu teistega kuidas oli, kuid Sergei Juljevitš Witte oli omal ajal saanud küllalt maitsta keiserliku patrooniga koostöötamise mõnusid, küllap see aukandja juba teadis, mis tähendab murda Nikolai kangekaelsus, võita tema vastupanu.

Witte meenutas elu lõpuni, kuidas ta oli viienda aasta sügisel Peterhofis koos mõne suurvürstiga taotlenud tsaarilt nõusolekut konstitutsiooniliste vabaduste annetamise manöövriks. Sel päeval käisid väikeses majas mere kaldal tormilised vaidlused. Onud pitsitasid Nikolaid ja sõimlesid omavahel. Vaieldi selle üle, kas Venemaal on käimas revolutsioon. Jõuti ühele meelele, et olgu see alanud või alles lähenemas, kuid on tarvis manööverdada, võita aega, koguda jõudu. Ägetsesid Pikaks hüütud Nikolai Nikolajevitš ning Peterburis tuntud gurmaan ja prassija Vladimir Aleksandrovitš. Mõlemad surusid tsaari tasapisi kirjutuslaua poole, kus avatud kirjutusmapis valmis dokument allkirja ootas.

Kuid tsaar keeldus ja puikles vastu. Tema seda ei tee. Niisugusele dokumendile ta oma allkirja ei anna. Ärge paluge ega nõuge. Tühi ajaraiskamine.

Juba mitmendat korda sekkus Pikk ja koogutas end üle vennapoja. Vladimir Aleksandrovitš jooksis kabinetis ringi, puistates käigult mitte just kõige delikaatsemaid sõnu. Seda järeleandmist ei ole kauaks, kordasid nad. See ei ole järeleandmine, vaid trikk. Tarvis on kavaldada ja välja rabelda, muidu on kõik läbi!

Tsaar keeldus. Kas kauaks või mitte, ükspuha.

Keskpäevaks oli veenjatel võhm väljas. Ent Peterburist saabus abiväge — valitsusjuht Witte, üks manifesti projekti autoreid. Hüpanud sõidul tõllast, jooksis ta kärmesti pargiteele, kuhu oli juba langenud lehti.

Taas käis majakeses veenmistöö. Lainemurru ja tuulemüha saatel voolas Sergei Witte ümmargune visa jutt.

«Ma ei soovita teil,» rääkis ta Nikolaile, «sõita mööda ookeani ebakindla laevaga. Oodake torm ära sadamas! Selle ootepausi annab teile vabaduste manifest. Elanud halva ilma üle sadamas, võite asuda endisele kursile. Teil on käed uuesti vabad.»

Tsaari reaktsioon oli endine. Ei mingil moel! Temal on teistsugune soov: imässu eest mitte taganeda, rõhuda sellele kolmekümnekordistatud jõuga. Minna vastu tule ja mõõgaga. Allkirja ei tule. Soodustusi ja järeleandmist ei tule. Tema pole niisugune. Teda peetakse kellekski teiseks.

Paistab, et nüüd närtsib ka Sergei Juljevitš. Ent tal oli veel üks väljakäimata kaart: hommikul valitsuse kantseleist kaasavõetud värsked uudised. Ta pidas oma kohuseks tema majesteedile teatavaks teha:

a) et streikijate koguarv keisririigis on tõusnud üle miljoni ja maal on mässajaid üle kolme miljoni;

b) et talupoegade purustatud mõisate arv ulatub kahe tuhandeni;

c) et on täheldatud vastuhakku Kaug-Idast naasnud vägedes

d) et kui tööliste, talupoegade ja soldatite väljaastumised ühte sulavad ning manifestimanöövrit ei toimu, siis tuleb tema majesteedil koos perekonnaga võib-olla Venemaalt emigreerida;

e) seoses sellega on Berliinist saabunud järelepärimine: kas tema majesteet ei soovi, et sõiduvajaduse korral saadetakse tema käsutusse Peterhofi lähedale Saksa eskaadri miinilaev?

Paus. Vaikus. Viis minutit. Kümme . . . Tundus, et tsaar hakkab taipama. Näis, et ta on valikust aru saanud: kas manifest või Saksa miinilaev. Manifest on vist parem. Miinilaev võib oodata.

«Tõusnud, et risti ette lüüa, istus ta laua taha ja kirjutas alla. Mitte sellel poodiumilaual, kus ta võtab vastu ettekandeid, vaid toa keskel seisval laual, seal kus ta töötab . . .»[24]

Tundnud viienda aasta oktoobripäevil Peterhofi rannas hirmu ja alandust seoses Venemaalt põgenemisega, mis oleks äärepealt aset leidnud, maksis ta hiljem revolutsionääridele ning demokraatidele kätte rafineeritumalt kui kunagi varem. Tema «annetatud» vabadusi pilasid sotsiaaldemokraatliku lendlehe tollal populaarsed read:

> Tsaar ehmus ja saabuski manifest:
> surnuile priius, elavaile arest.
> Venemaa, Venemaa, kahju mul sust!
> Kurb sinu saatus ja muremust.[25]

Ent tema kättemaksuhimulise jonnakuse taga ei olnud kunagi taktikalis-strateegilist kavatsust, tema ohureaktsioon oli lihtsustatud, vastase ettekujutamiseks puudus tal silmaring. Üks tolleaegne publitsist on märkinud, et keisririigi juhtkangide juures meenutas Nikolai II inimest, kes on võtnud nõuks lahendada integraalarvutuse ülesandeid, ise tundes ainult korrutustabelit. Tema tegude küllap peamine liikumapanev jõud oli rahutus enda ja oma trooni pärast. Peamine reaalsus, mida ta arvestas, oli füüsiline jõud ja kõige lugupeetavamad sisepoliitika vahendid: eksekutsioonid, tagakiusamine ja hirmutamine. Ta ei suutnud ega tahtnud kohaneda ajaloolise olukorra uute tingimustega. Ta polnud suuteline sobima Riigiduumaga, mille oli ise «annetanud», ega taluma kas või selle kodanlik-natsionalistlikku enamust, kes oli talle nii palju truualamlikku austust väljendanud. Hirmust leidis toitu tema vihkamine kõige vastu, mis ei tule jumalast või politseiametkonna poolt.

Nikolai Teises olid tugevasti juurdunud 1881. aasta 1. märtsi emotsioonid (ta oli siis kolmeteistkümneaastane). Tobolski vangistuses viibides — kolmkümmend seitse aastat pärast plahvatust Peterburis Katariina kanalil — mäletas ta ikka ja meenutas

iselle aastapäeva puhul) kurbusega Aleksander II «märtrisurma». Rohutatuna lapsepõlves vanaisa tapmisest, nooruses isa despootlikkusest, esimestel valitsusaastatel lärmakate kehklevate onude ülbusest, kavatses viimane isevalitseja omakorda hirmutada Venemaad.

Inspireerituna lapsepõlves Pobedonostsevi poolt sisendatud valitsemisideaalist, hakkas Nikolai juhtima saja neljakümne miljoni elanikuga riiki. Ta astus üle Hodõnka hundiaukude ja rühkis edasi.

Gaselllisilmad

Püüdkem teda ette kujutada ilma karikeerimata. Mitmetest allikatest ammutatud ja ühtekoondatud üksikjoonekesed annavad järgmise miniatuurportree . . .

Ta oli keskmist kasvu, tugeva kehaehitusega, pisut ebaproportsionaalselt arenenud ülakehaga. Priske kael andis talle veidi kohmaka välimuse. Liikudes oleks ta nagu paremat õlga pisut ees hoidnud. Tavalist näoilmet iseloomustas kummaline, «salapärane» poolnaeratus. See uppus heleruugetesse tihedatesse vurrudesse ja väikesesse ovaalhabemesse.

Tal olid suured rahulikud hallikasrohelised (mõnikord sinistena näivad) silmad, tavaliselt läbitungimatu ilmega, mis teda vestluskaaslasest kuidagi eemaldas. Võib-olla jäi niisugune mulje ka sellest, et ta ei vaadanud vestluskaaslasele kunagi silma. Nikolai pilk oli suunatud kas kuhugi üle vestluskaaslase õla või libises aeglaselt mööda selle keha, millelgi eriti peatumata.

Jutuletulnuid võttis ta tavaliselt vastu armastusväärselt (sageli sõbralikult), kuid alati talitsetult. Tema žestid ja liigutused olid mõõdetud, aeglased. Ta rääkis ruttamata, vaikse rinnahäälega, iga lauset läbi mõeldes. Seepärast kubises kõnelus pikkadest pausidest, mis vestluskaaslase kohmetama panid — võis tunduda, et teema on tsaari jaoks ammendatud või ebameeldiv ja ta ei soovi juttu jätkata. Temalt ei kuuldud kunagi kiirkõnet. Kui talle miski väga nalja tegi, naeris ta talitsetult, varjates otsekui kohmetult peoga silmi või suud. Jutuajamisel jättis ta mõnikord endas mitte täiesti kindla inimese mulje, kes püüab varjata kõhklust ja ebalevust, mida reedavad tõmblev õlg, sage rõhutatud kõhatamine, millega kaasneb alateadlik habeme või vurrude silumine.

Istudes põimis ta jalad laua all või tõmbas need tooli alla risti. Tõusmisel ajas ta algul lõua ja kaela pisut ette. Tal olid tugevad jalad. Väljaspool kabinetti tsaar tavaliselt seisis, vältis istumist. Seistes ei nõjatunud kunagi millegi vastu ega toetanud küünarnukki.

Tema välimuse üldiseloomustused on erinevad. Kindral J. Danilov pidas teda ilusaks. Tuntud jurist ja kirjanik A. Koni kes tsaariga tihedalt kokku puutus ja tema pool käis, kirjutas, et see oli *un charmeur* (võluja), mees «armastusväärse ja lahke gasellipilguga». Seda hinnangut jagas Witte. Lehmke, vastupidi, kirjutas 16. oktoobril 1915 oma staabipäevikusse: «Täna sain teda lähedalt näha... ja kaua jälgida... Tsaar on inetu, habeme ja vurrude värv tubakakollane, talupoeglik, nina jäme, silmad kivised...» Kuu aega pärast troonist loobumist tundus ta Mstislavskile näoilme ja silmade poolest lõksulangenud hundi sarnasena.* Kõik, kes olid näinud teda viimastel elukuudel Siberis ja Uuralis, mainivad silmade alla tekkinud kotte, muhke tumenenud nina, karvakasvanud näol põsesarnade all. Jekaterinburgis läksid ta juuksed ühtlaselt hallikirjuks, kiilaspäisusest polnud märki. Habet ajas ta kuni viimaste päevadeni ise.

Ta kõne oli selge ja arusaadav. Ta peaaegu ei kasutanud võõrsõnu, kuid rääkis vaevaltmärgatava aktsendiga, kas siis välismaise või niinimetatud kaardiväelase omaga. Skandaalset lugu tema kõnede kogumikuga (politsei konfiskeeris selle kui väljaande, mis tsaari diskrediteeriks) ei pidanud Koni oluliseks, ta leidis, et need tekstid olid tendentslikult valitud ja töödeldud. «Nee banaalsete ütlemiste ja resolutsioonide brošüür pole tõestus! Olen korduvalt kuulnud tema kõnesid mitmel puhul... Mäletan näiteks, kuidas ta troonile astumisel pidas senatile targa ja sisuka tervituskõne...» Kuid hiljem «tundsin ta kõned vaevalt ära — teinud läbi omapärase tsensuuri, olid need muutunud sedavõrd värvituks ja lühidaks».[27]

Kirjanduslikult harituna ja isegi omamoodi stilistina tegi ta mõnikord siiski elementaarseid grammatikavigu (või näpuvigu?). Ta valdas vabalt inglise, prantsuse ja taani keelt ning natuke saksa keelt. Tsaari kabineti kõrval oli isiklik raamatukogu, kuhu saadeti tähtsamaid Vene ja välismaa uudisteoseid. Kolimiste ajal veeti raamatukogu kaasa. Selle juhataja S. Štšeglov andis talle igas kuus kuni kakskümmend raamatut lugeda.[28] Mida ta luges ja kuidas, selle kohta on andmeid napilt. A. Koni pidas teda suhteliselt palju lugenud inimeseks: «Nägin ise ta laual «Vestnik Jevropõ» numbrit selle vahele pandud paberinoaga ning ta ilmutas vestluses niisugust huvi kirjanduse, kunsti ja isegi teaduse vastu ning tahet mõista silmapaistvaid nähtusi selles valdkonnas, et kokkusaamised polkovnik Romanoviga igapäevases elus võinuksid elavat huvi pakkuda.»[29]

Teistel andmetel aga oli tema lugemus üpris ebaühtlane. Tsaar tunnistas päevikus ise, et ta võtnud alles Tobolskis (olles ligi viiekümnene) esimest korda kätte L. Tolstoi «Sõja ja rahu»

* Tema tekstidest võis leida: «külastasime aastalaatta», «aastalaata kirik», «lasksin kaks tedret», «diakon niimetas meid kirkus», «harjutsime näidendit», «jälle harjutsime» jms.

kätte. Samasse aega kuulub ka tema tutvus M. Saltõkov-Štšedrini ja N. Leskovi põhiteostega. Ajalehtedest eelistas ta «Novoje Vremjat», «Russkije Vedomosti», Šulgini «Kijevljaninit», mõnikord Moskva liberaalset «Russkoje Slovot». Armastas vaadata filme, peamiselt kroonikalinte. Kindral Aleksejevi ettepaneku sisustada oma vaatesaal lükkas Nikolai tagasi ja käis tihti (koos troonipärijaga) armee peakorteri juures ohvitseride klubis õhtusi seanssidel.

Aja suhtes oli ta väga täpne. Tsaar ei kiirustanud, kuid ei jäänud ka hiljaks. Pidas kogu elu kõrvalekaldumatult kinni samast päevakavast. Päeval ei maganud kunagi, kuid pärast lõunat puhkas. Oli pisut lühinägelik, kuid mitte keegi (võib-olla peale koduste) ei näinud teda prillidega. Kuulmine oli tsaaril terav, ta võis inimesi kaugelt sammudest ära tunda.

Vastupidiselt levinud arvamusele jõi Nikolai vähe. Lauas vägijooke ta peaaegu ei tarvitanud (võis lõuna ajal juua paar pitsi ploominapsi või vodkat, peakorteris õhtuti klaasi prantsuse kuiva veini «Raffael»). Suitsetas puhuti palju. Tavaliselt otsis põuest kõvera sepioliitpitsi ja pistis selle otsa portsigarist võetud paberossi. Üksvahe kasutas piipu, toppis sellesse tubakat pabeerossist («Salve»). Suitsu tehes kutsus ka teisi järgnema. Sigareid tema juuresolekul ei suitsetatud, ta ei talunud nende lõhna. Oma tubakat või paberosse tsaar teistele ei pakkunud.

Jutulesoovijaid ootas ta oma kirjutuslaua ees püsti seistes. Istet võttes näitas ta külastajale tugitooli, nihutades seejuures lauast välja aluse, millele võis asetada kaasatoodud paberid. Audientsi ajal ta tavaliselt suitsetas. Mõnikord tõusis ja kõndis kuulamise ajal mööda kabinetti. Kui teda miski haaras või hämmastas, seisatas järsult.

Vestluse ajal oli tsaar tähelepanelik, kuulas vahele segamata ja kui vastu vaidles, siis pehmelt, häält tõstmata. Ei tõstnud iial häält ka ministrite või kindralite peale. See pehmus oli petlik, viis eksiteele ja maksis paljudele tema kaastöölistele karjäär. Enamasti Nikolai vältis kellegagi vaidlusse astumist. Ent ta võis vaielda küll ja vastavas tujus vaidleski mõnikord. Mossolov rääkis: 1909. aastal läbi Poltaavamaa ajaloolise lahingu 200-nda aastapäeva pidustustele sõites sattunud tsaar kusagil talupoegadega kõnelusse, mis kestnud üle kahe tunni, ja ilmutanud seejuures ebaharilikku poleemikavisadust. Avdejev mainib oma märkmetes Nikolai pikki poliitilisi diskussioone Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee (ÜKTK) erivoliniku Jakovleviga teel Tobolskist Tjumeni 1918. aasta aprillis. Küüdimees Sevastjanovi kinnitust mööda surunud endine tsaar seejuures vestluskaaslase peale, «vajutanud tema lausa selili».[30]

Ta lükkas harva ümber kellegi seisukohti või parandas kedagi. Tema seisukoht või arvamus jäi jutuajamisel ebaselgeks ja väliselt püsis tsaar tavaliselt kiretu. Ta ei kaitsnud ühtegi oma

seisukohta ega püüdnud vestluskaaslast ümber veenda. Viimasele võis näida, et tema arvamus on peale jäänud. Innustatuna sellest, et tsaar kuulab vastu vaidlemata, selgitas teine oma seisukoha lõpuni ja lahkus tiivustatuna. Seal, kus oli viirastunud nõusolek, seda tihti ei olnud. Tsaaril oli lihtsalt tarvis endale selgeks teha, missugused on ametimehe vaated. Niipea kui ta oli veendunud, et need ei lange kokku tema omadega, oli ametniku saatus otsustatud ja vaid aja küsimus, millal ta vallandatakse.

Seda Nikolai iseloomujoont on Mossolov seletanud kodanikujulguse puudumisega, mis «tegi talle vastumeelseks otsuse langetamise asjasthuvitatu juuresolekul».[31] Kindral Danilovitš oli talle kunagi õpetanud talitsetust ja kinnisust, kuid jätnud sisendamata miinimumi julgust ning otsekohesust suhtlemiseks kas või lähimate abilistega. Oli õpetanud mõtteid varjama, ent jätnud õpetamata, kuidas oma arvamust või otsust oponendile avalikult ja otsekoheselt välja ütelda. Sealt siis sissejuurdunud võte teha inimesega vestlemise ajal kavandatu teoks selle selja taga, saata talle hiljem ebameeldivus järele. Nii sai peaminister Goremõkin päev pärast sinodi ülemprokuröri Samarini (heatahtlikult ära kuulatud) ettekannet tsaarilt kirja: «Ma unustasin eile Samarinile öelda, et ta on vallandatud. Võtke vaevaks talle seda öelda!»[32] Samal kombel vallandas ta paljusid teisi. Muide, peale kahepalgelisuse oli tal teisigi põhjusi, miks ta inimesi nõnda kohtles. Esiteks haiglaslikult arenenud enesearmastus, teiseks kartus, et talle põestatakse tema eksitus, kolmandaks «suhtus ta oma ministritesse nagu lihtsatesse poesellidesse». Ta ei pidanud vajalikuks proovida ministrit ümber või enda poole veenda ja säilitada sel kombel koostöö. Tsaar leidis, et lihtsam on see minema pühkida, hoolimata väärtustest, ja panna asemele teine. Liiga aktiivne ja algatusvõimeline inimene oli kahtlane. Määrates kohale peaminister Kokovtsovi, ütles tsaar: «Loodan, et teie ei hakka mind enda varju jätma, nagu seda tegi Stolõpin!»[33]

Juhtus sedagi, et läks vaidluseks ja siis andis väliselt kiretu Nikolai vestluskaaslasele tunda, et ta ei luba endale mõju avaldada ning veel vähem annab ta järele. Tema kiretus ei olnud järeleandlikkus. Võõra surve all, kui keegi söandas seda ilmutada, «ta mõnikord paindus, kuid üksnes selleks, et end viivitamatult sirgu ajada».[34] Asunud kord mingile seisukohale, ta tavaliselt ei taganenud. Koni, kes käis Nikolai jutul, on kirjutanud, et ta «pole kunagi tsaari kabinetist väljunud rahuldatuna». Hoolimata «armastusväärsusest ja lahkest gasellipilgust oli tunda, et selle sõbralikkuse hind on väga väike ja, mis peaasi, ebapüsiv». Teiste arvamusi, mis olid nähtavalt kained ja põhjendatud, tsaar eiras. Tema esimene refleks oli tõrjuda vestluskaaslase kaalutlused. Iga kord, kui Koni tegi temaga juttu «korralagedustest riiklikus korralduses», püüdes tema mõtteid selles suunas juhtida, «vaatasid gasellisilmad... lahkelt ja käsi, mille ühest suletõm-

best olenes miljonite õnn ja õnnetus, silus ning näppis hajameelselt habet ning saabus piinlik vaikus, mis katkestati alles mingi «uue küsimusega». Paradoksaalne oli, et hoolimata tavalisest ebakindlusest «kutsus veendumus, et ta on jumalast ettemääratud päästa, mõnikord temas esile sellise enesekindlusetulva, et ta ei pannud mikski nende väheste ausate inimeste nõuandeid ja soovitusi, keda tema ümbruskonnas veel võis leida».[35]

Ta kuulas ministrid ära armastusväärselt ja loobus neist hõlpsasti. Mitte kedagi, ka kõige hinnatumaid, ei võtnud ta kunagi oma kaitse alla. Kuulujuttude, laimu või pealekaebuste korral ei püüdnud tsaar peaaegu kunagi välja selgitada, kel on õigus ja kes on süüdi, mis on tõsi ja mis on väljamõeldis. Süvenemata asja motiividesse või põhjendustesse, kaldus ta kõrvaldama seda, keda oli laimatud.

Audientsidel kuulas Nikolai tumma maskina, kuid tähtsatele asjadele reageeris silmapilkselt. Ta tabas kiiresti ettekannete olemuse. Oli tähelepanelik formuleeringu nüansside suhtes. Taipas suurepäraselt, tihti poolelt sõnalt, meelega ütlemata jäetut. Tsaar sümpatiseeris asjalikke ettekandjaid, eriti neid, kes oskasid samas vestlustoonis selgitada keerukaid küsimusi selgelt ja lühidalt. Ettekandjad, kes olid võimelised sellises toonis refereerima, köitsid ta tähelepanu kauaks, mõnikord kaheks-kolmeks tunniks. Seda oskas Suhhomlinov, hiilgavalt Witte ja kehvasti Rodzjanko. Nikolaile ei meeldinud, kui ettekanne oli argumentidest üle kuhjatud. Kui ta tõusis laua tagant, astus akna juurde ja hakkas rääkima kõrvalistest asjadest, tähendas see, et audients on lõppenud. Kui ta hakkas sõrmedega trummeldama lauale või (akna all seistes) klaasile, tähendas see vestluskaaslasele ohtlikku rahulolematust või ärritust.

Koni vaidles vastu kahele peamiselt valitsenud arvamusele: nagu olnuks tsaar ühest küljest oma tahtejõuetusest kammitsetud inimene, teisest küljest «salakaval ja valelik bütsantslane, kitsa silmaringiga, rumal ning harimatu mees». Koni kinnitas, et mõlemad määratlused on valed. «Minu isiklikud vestlused tsaariga veenavad mind, et ta on kahtlemata tark inimene,» tõsi küll, klausliga: «kui tarkuse kõrgeimaks tasandiks mitte pidada mõistust kui võimet hõlmata nähtuste ja tingimuste kogu tervikut.»[36]

Ka teised Nikolaiga kohtunud inimesed pidasid teda targaks või vähemalt mitte rumalaks meheks. On täheldatud, et tema juures esines nii arutluste selgust kui ka teatavat mõtteteravust. Näiteks naernud ta kord vestluses S. Sazonoviga välja selle naiivsed poolliberaalsed ettekujutused Venemaast. «Uskuge mind,» öelnud tsaar oma välisministrile, «kui teie ja teised teiesugused satute kunagi silmitsi vene rahvaga, ei ole teist paari nädala pärast mitte midagi järel.» Samas puudus tsaaril ettenägelikkus, talle oli võõras tegevuse sügavuti, perspektiivis vaatlemine. Tema lähe-

nemisviis oli äärmiselt pinnapealne, asjaolude hindamine primitiivne. Mõistust tal võib-olla oligi, kuid see polnud riigimehe oma. Malevõrdlust kasutades polnud ta võimeline üle ühe käigu ette mõtlema. Et käike kaugemale näha, selleks ei piisanud tõmängu strateegilise olemuse tunnetamist, analüüsivõimet, ülesande lahtimõtestamist. Ja loogikagi, mida talle oli kunagi kodu- koolis õpetatud, oli sama piiratud ning tömp. Koni jutustab, kuidas ta kord teinud Nikolaiga juttu väljavaadetest «rahunemisele» riigis juhul, kui 17. oktoobri manifesti vabaduste lubamine oleks teoks tehtud. ««Jaa,» sõnas Nikolai otsekui lohutust leides, «see on juba kõikjal olnud. Selle on läbi teinud kõik riigid, nii Inglismaa kui ka Prantsusmaa . . .» Hoidsin end vaevu tagasi, et mitte öelda: kuid seal oleks teie majesteedil ju pea maha raiutud.»

Tema loogika oli staatika, liikumatuse loogika. Tal puudus arengu loogika. Leppinud ühe seisukohaga, ei märganud Nikolai, et selle kannul surub ennast vääramatult peale järgmine, teistsugune. Täpselt samuti ei olnud tsaar Koni arvates «piiratud või harimatu» olustikulises tähenduses. Seletust paljule, mis «soodustas Venemaa õnnetusi ja häbi», tuleb otsida «mitte Nikolai II vaimsete võimete nappuses, vaid südametuse ilmutamises oma paljudes tegudes. Piisab, kui meenutada balli Prantsuse saatkonnas Hodõnka kohutaval päeval . . . Või osavõtmatut pogromide mahitamist Plehwe ajal . . . Või julma suhtumist Siberisse saadetud duhhobooridesse, kes taimetoitlastena olid Põhjas määratud näljasurma.» Kõik see ja veel palju muud sellesarnast räägib ühtaegu julmusest ning argusest, käivad ju need mõlemad «voorused» kõrvuti, teineteist vastastikku mõjustades ja täiendades. «Argus ja reetlikkus,» märkis Koni, «läbisid punase niidina kogu ta elu, kogu tema valitsemist ning selles, mitte mõistuse ja tahte vähesuses, tuleb otsida põhjust sellele, millega lõppesid talle nii üks kui ka teine.» Mitte mõistuse puudus, vaid südametus, kordab Koni. Ja sellega seotud eneseväärikuse puudumine, seesama, «mille tõttu ta keset kõigi lähikondlaste alandusi ning õnnetusi vireleb edasi oma armetut elu ega osanud auga surra».[37] Need read on kirja pandud aasta enne Jekaterinburgi lõppu.

Nikolai oli ebausklik. Ta pidas end kainelt mõtlevaks inimeseks, kuid riigiasjade lahendamisel lootis avalikult irratsionaalsele: vaistule, ettemääratusele, instiktile. Tema ebausk oli ühendatud fatalismiga (saatuse eest ei pääse). Siit ka selle väline kiretuse eriline varjund, mille taha ta ennast tihti peitis. Ta võis otsust kaaluda kaua, kuid jättis kõik viimasel hetkel ometi sõltuvusse sellest, mida ütleb instinkt või juhuslik enne. Ministri esitatud ettekanne võis olla hoolikalt läbi töötatud, sisaldada kõige veenvamaid argumente ja viiteid, kuid tsaar süvenes pärast selle ärakuulamist müstilisse meditatsiooni, kaaludes endeid ning märke, ja langetas otsuse, mille oli öelnud «sisehääl». Liikus

jutte, et ta langetab otsuseid õhkuvisatud mündi abil (kull või kiri).

Täielikku üksindust ta ei armastanud. Lõuna- ja õhtusöök suure hulga küllakutsututega (eriti peakorteris) olid talle puhkuseks. Tal olid hoolitsetud, kuid kehvad hambad, osaliselt asendatud kunstlikega, seepärast varjas ta naerdes mõnikord peoga suud . . . Armastas anekdoote, kuid ise neid ei rääkinud. Nilbusi ei armastanud.

Tema meelisajaviide oli sõita autoga, purjejahil, mootorpaadiga. Meeldis puude saagimine ja lõhkumine, üldse füüsiline töö vabas õhus, pikad jalgsimatkad, kus talle ei jõudnud järele ka kõige vastupidavamad noored tiibadjutandid. Krimmis olles sõitis ta palju autoga mägedes. Kuid rõõm mägedelt merele ja orgudesse avanevast vaatepildist oli talle võõras. Maastike vastu tundis ta üldse vähe huvi.

Tsaar vahetas tihti ja ekstravagantselt rõivaid, ilmutamata seejuures alati maitset, mistõttu nägi mõnikord välja lihtsalt ebaviisiidne (eriti niinimetatud galavormis). Talle meeldis ümbritsejaid üllatada oma kostüümide kontrastidega. Galaunivormid olid sihitud sulgede, sabade ja igasugu kurinatega, ootamatult vahetas ta need lihtlabaste vene särkide vastu, mis olid vöötatud paelaga. Välismaal kandis ta kaherealist ülikonda, kuid ei näinud sellega elegantne välja — kuub rippus kui kott, palitu istus kohmakalt. Kaelasidemed olid tumedad, siledad, tuhmides toonides, neid valis Aleksandra Fjodorovna. Käsi hoidis tsaar vabalt, ei pistnud kunagi püksitaskusse.

Kuid Nikolai igapäevane riietus, millega ta istus kabinetis või perekonnaringis, oli polkovnikupagunitega soldatilõikes kaitsevärvi kalevist vormipluus, mida võötas lai nahkrihm, ja sama värvi laiad püksid, mis olid topitud lühikeste lõõtsmoonikuks lükatud säärtega šagräännahast saabastesse.

Raha tal taskus ei olnud. Rublast oli tsaaril ähmane ettekujutus. 1912. aastal läinud Skierniewices (Poolas) hobused tsaaritõlla ees lõhkuma. Õnnetuse hoidnud ära konvoikasaka mehisus, too haaranud juhthobuse päitseist ja peatanud koos hobusega mööda maad lohisedes tõlla. Kasakas oleks äärepealt surma saanud. Tsaar käskinud Mossolovi:

«Andke talle tema valikul kakskümmend viis rubla või kuldkell!»

Mossolov andnud kasakale kuldkella, kuid järgmisel vastuvõtul rääkinud tsaarile selle raha ja kellahinna mittevastavusest.

«Jaa,» naernud Nikolai. «See on lünk minu hariduses. Ma ei tea, kui palju miski maksab.»[38]

Danilov on oma tähelepanekute põhjal järeldanud: «Olen kindel, et kui halastamatu saatus poleks seadnud keiser Nikolaid tohutu ja keeruka riigi etteotsa ning poleks temasse sisendanud

väärkujutlust, et selle riigi heaolu toetub isevalitsuse printsiibi säilitamisele, oleks temast, Nikolai Aleksandrovitšist, jäänud mälestus kui sümpaatsest, lihtsameelsest ja suhtlemises meeldivast inimesest.»[39]

Kui . . .

Mõned tsaari autograafid

Keiser ei jätnud kasutamata suurt ega väikest põhjust, et tugevdada oma abilistes usinuse ja püüdlikkuse vaimu. Mis suunas siis?

Tomski kuberner oli kirjutanud aastaaruandes, et «on tarvis ehitada rohkem jumalakodasid» ja mitte üksnes linnades, vaid eriti maakohtades. Tsaari resolutsioon leheserval: *See küsimus on mulle väga südamelähedane.*

Kindral Suhhomlinov Kiievi sõjaväeringkonnast kurtis ette kandes, et pole võimalik «tagada vägedele piisavas koguses kirikukirjandust». Põhjus: rahandusministeerium koonerdab assigneeringutega. Resolutsioon: *Vägede sellise tähtsa vajaduse rahuldamiseks peab sõjaväeline ametkond visamalt krediite nõudma. Ühe või teise arvamus tähendab siin vähe, kui mina seda tahan.*

Semiretšje oblasti sõjakuberner kindralleitnant Ionov teatas aastaaruandes tungivast vajadusest jätkata «rändkirgiisidelt võimalikult suure hulga maa äravõtmist» selle üleandmiseks «uute kasakaasunduste moodustamise tarvis». Tsaari resolutsioon: *On tarvis järeleandmatult edasi viia selle piirkonna koloniseerimist.*

Turgai oblasti sõjakuberner kindralleitnant Lomatševski väljendas aruandes veendumust, et «kirgiisidele mõeldud õppeasutused on kasutud». Resolutsioon: *Nõus. Tähelepanemiseks rahvahariduse ministeeriumile!*

Kindralleitnant Hasenkampf teatas Astrahanist, et linna gümnaasium on üle koormatud. Linnas veel ühe gümnaasiumi avamine «kujutab ammu küpsenud ja praegu koguni kisendavat vajadust». Tema majesteet arvas heaks oma käega kirjutada: *Mitte mingil juhul gümnaasiumi, vahest ehk tehnikakool.*

Olonetsi kuberner teatas aastaaruandes, et semstvote jõupingutustega on talle alluvates piirkondades «avatud veel sada seitseteist rahvakooli». Resolutsioon: *Ülearune kiirustamine selles suunas on täiesti ebasoovitav.*

Vologda kuberner Lodõženski kandis ette, et semstvod püüavad vähendada kulutusi kirikukoolidele, suunates summad rahvakoolide jaoks. Resolutsioon: *See ei meeldi mulle sugugi.*

Poltaava kuberner märkis aastaaruandes, et kuigi kiriku- ja semstvokoolide programmides on erinevusi, jälgivat ta rangelt, et nii ühtedes kui ka teistes toimuks õpetus «õigeusu ja tsaarivõimu üldisel alusel». Nikolai kirjutas servale: *Nende igale Vene südamele omaste algete säilitamisel põhineb meie rahvamasside tõelise arengu pant.*

Kuberner Stolõpin teatas Saraatovist, et, nagu on avastatud, trükivad Maria põllutöökooli kuulajad illegaalseid proklamatsioone ja brošüüre ning levitavad neid talupoegade hulgas. Keiserlik märkus nende ridade kõrval: *Korralagedus! Kuidas on karistatud kooli juhtkonda?*

Vologda kuberner Lodõženski kurtis aastaaruandes kahjulike nähtuste üle «poiste keskõppeasutuste õpilaste käitumises» ja tõstis küsimuse ringkonna koolivalitsuse osast. Nikolai resolutsioon: *Mitte kitsendada, vaid veel enam laiendada kuberneride õigusi kõigi ametkondade õppeasutuste jälgimisel.*

Saraatovi kuberner Stolõpin märkis aastaaruandes, et rahvakooliõpetajate «laiduväärset propagandat» põhjustavat nende rahulolematus elutingimustega, materiaalne kindlustamatus, laialipaisatus mööda väikeasulaid. Tsaari ääremärkus: *Seda soovitavam on meesõpetajate personali asendamine naiste omaga.*

Stepimaa kindralkuberner kandis ette avaliku või varjatud järelevalve all olevate väljasaadetute kasvavast aktiivsusest oma piirkonnas. Nad organiseerivat haridusringe, osalevat statistikaorganite ja geograafiaseltsi töös, on sokutanud oma esindajad linnavalitsusse. Tsaar kirjus: *Seda ei tohi taluda!*

Jekaterinoslavi kuberner küsis aruandes: kas on alust oletusel, et administratiivorganeilt kohtadel võetakse kohtuvõimu õigused? Nikolai resolutsioon: *Sellest ei saa juttugi olla.*

Vürst Golitsõn, kõrgem tsiviilkuberner Kaukaasias, palus luba suurendada politsei koosseisu ja tõsta politseiametnike palka. Keiserlik resolutsioon: *Õige.*

Nikolajevi linnaülem kontradmiral Enquist juhtis aruandes tähelepanu «edasilükkamatule vajadusele suurendada Nikolajevi linna politsei koosseisu 18 jaoskonnaülevaataja võrra». Tsaari märkus: *Tarvis ära teha.*

Eestimaa kuberner Bellegarde kandis ette, et tema jõupingutustega on kubermangus moodustatud antropomeetrilisel alusel salapolitseibüroode võrk keskusega Tallinnas. Sellega on «tugevasti arendatud» poliitilist salapolitseid. Tsaar arvas: *Väga tähtis ka teistele kubermangudele!*

Nikolajevi linnaülem kontradmiral Enquist märkis aruandes, et see linn «vajab tungivalt erivangla ehitamist erinevate kategooriate edasitoimetatavate ja uurimisaluste arestantide jaoks». *Millal siis lõpuks alustatakse siin vangla ehitamist?*

Semiretšje kuberner kindralleitnant Ionov kurtis aruandes vanglate vähesust. Spetsiaalselt ehitatud vangimajad on üksnes Vernõi ja Džarkenti linnas. Teised on kõik «kohandamatud ja kitsad». Näiteks Lepsinskis on vanglaks eraisikuilt üüritud kaks tavalist hoonet, mis pealegi asuvad teine teises linna otsas. Kei-

serlik resolutsioon: *Võimatu olukord. Viivitamatult alustada vangla ehitamist.*

Kuberner Bulatov kirjutas aruandes, et Jakutski linna ainukese vangla puuhoone vajab ümberehitamist, palus luba ja raha uue ehitamiseks vähemalt 150 vahialuse jaoks. Resolutsioon: *Kiiresti dada!*

Kroonlinna sõjaväekubermangust kanti ette, et kohalik vangla on eeskujulikus korras ja et see on eelkõige vanglaülema teene. Tsaari märkus: *Lugupeetav töömees.*

Saraatovi kuberner (tulevane peaminister) Stolõpin jagas aruandes kogemusi: on osutunud efektiivseks praktika rahustada mässavaid talupoegi väikeste relvastatud ratsasalkade abil, mis on komplekteeritud vabapalgalistest «Astrahani kasakaväe vabadest kasakatest». On ilmnenud nende salkade eelis jalaväega võrreldes: nad on liikuvamad ja «ajavad rahvahulga algusest peale väga edukalt nagaikadega laiali». Tema majesteedi märkus: *Jagan täielikult seda seisukohta.*

Seesama Stolõpin teatas, et on täheldatud mõnda süütamisjuhtu suurtes mõisates, süüalused on avastatud ja kohtu alla antud. Tsaari küsimus: *Mida siis otsustati?*[40]

Vähem koole — rohkem vanglaid, gümnaasiumide asemele kirikud, õpetajate asemele jaoskonnaülevaatajad, mitte abistada nälgijaid, vaid kaitsta nende eest mõisnikke — see oli Vene keisri tee «iga Vene südame» juurde.

Üldiselt piiratud inimesena ilmutas tsaar võitluses oma alamatega nii väsimatust kui ka temperamenti. Läbi hästikasvatatud delikaatsuse ja leebuse kesta tulid nähtavale tigedus ning julmus

5

SURMA RULETT

Mida suurem on vahemaa käskija ja kuuletuja vahel, seda vähem sihendavad esimesele teise veri ning pisarad.

Diderot

Kogupaugud palee akende all

Kolmteist ja pool aastat enne Jekaterinburgi finaali lubas tsaar oma kindralitel, keda juhtis suurvürst Vladimir, korraldada pealinna tänavail ja Talvepalee ees väljakul tapatalgud. Selleks otstarbeks toodi Peterburi kesk- ja äärelinna kvartaleisse 40 000 soldatit ning sandarmit, sealhulgas kaks pataljoni Preobraženski polgust, kus tsaar oli omal ajal onu Sergei Aleksandrovitši juhtimisel ja Neidhardti ning Rennenkampfi seltskonnas teinud läbi ohvitseripraktika. Sõjavägi ja sandarmeeria tungisid kallale tööliste rahumeelsele rongkäigule (koos naiste ning lastega ligi 140 000 inimest), keda vaimulik Georgi Gapon oli kutsunud pöörduma «isakese tsaari» poole abi- ja kaitsepalvega. Esimesed lasud kõlasid kell kaksteist Narva väravate juures. Kell kaks päeval avasid preobraženskilased ja semjonovlased tule Talvepalee juures, kuhu oli saabunud peakolonn — tohutu mass relvituid, lojaalselt ning isegi jumalakartlikult meelestatud inimesi kirikulippude ja ikoonidega. Soldatid ja politseinikud tulistasid inimhulka, ratsasandarmid raiusid naisi ning lapsi mõõkadega, tallasid hobustega, tapsid haavatuid. Paleeväljak ja ümberkaudsed tänavad olid tapetutest ja haavatutest üle külvatud. Sandarmid tulistasid Aleksandri aia puulatvadesse, kuhu olid roninud poisi-

kesed, et paremini meeleavaldust näha. Okste vahelt kukkusid lapsed lumistele lillepeenardele ... Seejärel jätkus vägivallatsemine Nevski prospektil, Kaasani peakiriku juures, Morskaja ja Gorohhovaja tänaval, Narva ning Neeva väravate taga, Viiburi poolel. Päeva lõpuks oli Verise pühapäeva hospidalinimekirjades tuhandeid tapetuid ja haavatuid.

Õhtul pani tsaar kirja: *Raske päev. Töölised tahtsid tulla Talvepalee juurde, mistõttu Peterburis olid suured korratused. Sõjavägi pidi mitmes linnajaos tule avama, oli palju tapetuid ja haavatuid. Issand, kui valus ja raske!*[1]

Mispärast pidi Talvepalee juurde tahtmise tõttu olema palju tapetuid ja haavatuid? Miks sõjavägi tingimata pidi tulistama? Kes lubas või käskis tulistada? Sissekanne päevikus tekitab küsimusi ja jätab need vastuseta. Tsaar ohkas, et tal on valus ja raske. Siinkohal sobib meenutada, et keegi oli ka Tolstoile öelnud, et tsaar olevat 9. jaanuari sündmustest rusutud. Kirjanik lausunud: «Ma ei usu seda, sest ta on valetaja.»[2]

Ja tõepoolest. Pärast sõnu «palju tapetuid ja haavatuid», mõni rida edasi: *Ema sõitis linnast meie juurde just jumalateenistuse ajaks. Einestasin koos teistega. Jalutasin Mišaga.* Tähendab, meeleolu polnudki nii halb ega isu päris kadunud. Ka järgmisel päeval: *Einel käis onu Aleksei. Võtsin vastu kalamarjaga saabunud Uurali kasakate saatkonna. Jalutasime. Jõime ema pool teed.*[3]

Meeleolu on nähtavalt paranenud. Tsaar on koguni valmis kuulutama keiserliku andeksandmist neile, keda «sõjavägi pidi mitmes linnajaos tulistama. See andestamine käis nõnda: kümme päeva pärast Verist pühapäeva valis ohranka tsaarile esitlemiseks tehastest 34 inimest — «tööliste delegatsiooni». Grupp koostati küllalt omapäraselt ... Ühe vabriku kontoriametnik istunud oma korteris ja joonud teed. Järsk koputus uksele. Kontoriametnik avas ja kohkus ära — tema ees seisid pristav, sandarmiohvitser, kardavoid ja kojamees.

«Kas teie olete X.?»

«Jaa.»

«Riietuda ja kaasa tulla!»

«Mispärast?»

«Rutemini!»

Kontoriametnik lükati tõlda ja toodi Talvepalee komandandi ukse juurde. Sandarm kihutas kogu aeg tagant: «Kiiremini! Kiiremini!» Siseneti saali, kus keset põrandat seisis kindral Trepov. «Läbi otsida!» kamandas linnaülem. Otsiti läbi. «Riidest lahti võtta!» Võeti lahti. «Pange talle see selga!» Pandi midagi selga. Siis viidi Tsarskoje Selo vaksalisse ja pisteti vagunisse, kus nuhkide valve all istusid juba teised samal viisil kinninabitud «töölissaadikud». Vagunis oli neil omavahel keelatud rääkida.[4]

Tsarskoje Selo. Katariina Suure palee saal. Trepovi ülikonda-

lasse topitud kaamete kontoriametnike juurde astus tsaar. Lühike kõne. Ilmnes, et talle oli teada, et «vabriku- ja tehasetööliste elu pole kerge», palju olevat «tarvis parandada ning korraldada». Kuid samas hoiatas ta kurjalt, et «teatada mulle oma hädadest massulise rahvamassi näol on kuritegu». Siis saabus hetk, mille nimel ümberriietumistega farss oli lavastatud. «Ma usun,» hüüatas tsaar, «tööinimeste ausatesse tunnetesse ning seda, et nad on mulle vääramatult truud, ja annan seepärast neile süü andeks.»[5]

«Ilgeks komöödiaks» nimetas seda stseeni Lenin oma artiklis «Trepov mängib peremeest», mis avaldati ajalehes «Vperjod» kaks nädalat pärast Verist pühapäeva. «Tsaar võttis enda juures tsarskojes vastu politsei poolt väljavalitud 34 töölisest koosneva deputatsiooni ja pidas kroonulikust silmakirjalikkusest tulvil kõne valitsuse isalikust hoolest ja tööliste kuritegude andeksandmisest.» Lenin väljendas veendumust, et see manööver ei peta Vene proletariaati. Ta ennustas prohvetlikult: «Proletariaat räägib veel tsaariga teist keelt!»[6]

Niisuguste delegatsioonidega, nagu Trepovi oma, oli hästi kursis kapitalist Savva Morozov. Tema oli tolleaegsel Venemaal oma ringkondades üks targemaid inimesi ja tundis nii töölisi kui ka kontoriametnikke. Neil jaanuaripäevil, mil Peterburi tumistel tänavatel alles punetasid tööliste verelombid, juhtus ta kohtuma Maksim Gorkiga.

«Tsaar on tolvan,» ütles Morozov jõhkralt ja põlastavalt. «Ta on unustanud, et inimesed, keda täna tema nõusolekul maha lastakse, põlvitasid poolteist aastat tagasi tema palee ees ja laulsid «Jumal, keisrit kaitse sa ...»»

Ta istus kirjaniku kõrvale ja ütles peoga põlvele lüües:

«Jaa, nüüd on revolutsioon tagatud! ... Aastad propagandat poleks andnud seda, mida tema majesteet ise saavutas selle ühe päevaga.»[7]

Venemaale kandus vastukaja vapustatud välismaailmast. Ühed imestasid (*Kas niisugune asi on võimalik?*), teised olid raevunud (*Kuidas tsaar julges?*), kolmandad kuulutasid tsarismile halastamatu ja lõpliku kohtuotsuse. Viimaste hulka kuulus Jean Jaurès, kes tookord avaldas «Humanités» asjakohase artikli.

Kuni selle ajani, kirjutas ta, võisid Venemaa ja inimkond veel mõelda, et Nikolai II on «absolutismi esimene vang», et bürokraatia rõhub ja laostab rahvast ilma temata, temast mööda minnes. Kuni selle ajani võisid mõned veel arvata, et ta ei ole vastutav politsei poolt ilgelt ette valmistatud Kišinjovi sündmuste, hukatusliku Jaapani sõja ega muude jõleduste eest ... Kuid seekord pöördus rahvas tema enda poole». Nüüdsest peale vooolab tsaari ja «tema» rahva vahel verejõgi. Jagades hoope töölistele, «haavas tsarism surmavalt iseennast». Ja nüüd, ütles Jaurès, näevad kõik, et «tsaar on kahtlemata mõrvar».[8]

Kuulutanud karmi «andeksandmist» neile, kelle pihta 9. jaa-

nuaril oli lastud, pöördus tsaar heldinud tänusõnadega nende poole, kes tema teadmisel olid tulistanud. Oma kirjatükkides tavaliselt talitsetud ja monotoonne Nikolai andis Semjonovski polgule adresseeritud ridades voli tunnetele: *Tänan, semjonovlased mu kallid! Tänan teid kogu südamest teie teenistuse eest. Mäss on murtud tänu teie vaprusele, sitkusele ja truudusele.* Ja teisal: *Ma armastan ja austan oma kalleid semjonovlasi, ma pärandan selle armastuse troonipärijale. Saadan teie polgule sügava tänu troonipärijale kingitud väikese ja suure mõõga eest. Väikest kannab ta praegu ja suurt hakkab, kui jumal annab, kandma teenistuses.*[9]

Ta teatas semjonovlastele ebatavalise soodustuse andmisest pärast oma aja ärateenimist on igaühel neist õigus pöörduda isiklikult ja vahetult tema poole: *Teie, kes te reservi lähete, naasete varsti kodudesse. Kui keegi teile liiga teeb või ei kohtle teid nii, nagu peab koheldama õiget semjonovlast, annan teile õiguse pöörduda otse minu poole. Kaitsku teid jumal!* See soodustus polnudki nii tühine. Semjonovski polk teenis viiendal aastal endale timuka maine. Isikliku soosingu tõotamisega ergutas Nikolai oma opritšnikuid, kellest paljud juba värisesid Esimese Vene revolutsiooni läheneva tormi ees.

Kaks korraldust

Ema tuli vaatama vangistatud poega. Nad rääkisid sandarmi juuresolekul läbi võre. Asi toimus Saraatovi vanglas. Muuhulgas rääkis ema pojale, et ta oli eile käinud uurija Albitski juures.

«Ma küsisin temalt, kas meie lapsed varsti vanglast vabadusse saavad.»

«Mis ta siis sulle vastas?»

«Ta ütles: meil vanglast ei tulda, vaid kantakse välja.»

«Ja mida sina ütlesid?»

«Ütlesin talle: mis te nüüd! Mille eest niiviisi? Nad ei ole ju mõrtsukad!»

«Ja tema?»

««Hullemad!» ütles mulle uurija Albitski. «Mõrtsukad pole midagi,» ütles ta. «Mõrtsukad on tühiasi. Need teie omad võiksid parem mõrtsukad olla. Jube mõeldagi: nemad läksid tsaari vastu!»»[10]

Uurija Albitskiga ühesugusel arvamusel oli ka tsaar ise: maailmas ei ole ega saa olla kuritegu, mis raskusastmelt võrduks niisuguse «jubedusega» nagu katse astuda välja tema, «jumalast salvitu» vastu.

Arhiivis on üks kantseleitoimik. Ilukirjas on kaanele maalitud: «Sõjaväljakohtute eeskirjade kehtestamisest.» Ja pisut allpool

1906. aasta.» Esimene, millele pilk toimikut avades tahtmatult langeb, on Kõrgema Sõjakohtute Valitsuse sama aasta 8. juuliga dateeritud kiri sõjaministeeriumile. Sellel on keisri käega kirjutatud resolutsioon: *Tuletan Kõrgemale Sõjakohtute Valitsusele meelde oma arvamuse surmaotsuste kohta. Ma tunnistan otsused õigeks, kui need viiakse täide 48 tunni jooksul pärast kuriteo toimepanemist, vastasel korral on need kättemaksu ja külma julmuse aktid. Nikolai*[11]

See sarnaneb mingis mõttes halastusega, kas pole? Ta ei pooldavat kättemaksuakte. Talle hakkavat vastu külm julmus. Ta on tasane. Leebe. Pehme südamega. Sallimatu inimeste piinamise suhtes, kristlikult kaastundlik ja ingellikult kõikeandestav. Mõningaid tema isikuomadusi tõlgendades väitis härra Katkov alles 1967. aastal, et läbi Nikolai Aleksandrovitši headuse ja pehmuse kumanud tema loomuse otsekui jumalik pühadus. Põhijoontes olnud see loomus suguluses Dostojevski tegelaskujudega, nagu Aljoša Karamazov või vürst Mõškin. Teistsuguse võrdluse on pakkunud härra Aleksandrov: tema peab Nikolai Teist Taani printsi Hamleti teisikuks.[12]

Ent oodakem veidi Aljoša ja Hamletiga! Kõigepealt on tarvis sirvida nimetatud arhiivitoimikut. Peale 8. juuli resolutsiooni võib sealt leida sama aasta 20. augusti keiserliku otsuse sõjaväljakohtute moodustamise kohta. Sellesama otsuse, mille VSDTP Peterburi Komitee lendleht («Kõigile Peterburi linna töölistele!») kohe pärast selle seadusena avaldamist nimetas piirituks ja pretsedendituks omavoliaktiks.[13]

Mõlemad korraldused kokku moodustavadki tsarismi viimase aastakümne niinimetatud kiirõigusemõistmise nurgakivi. Nagu nähtub 8. juuli resolutsioonist, tahtis «halastaja» tsaar, et hukkamised toimuksid «48 tunni jooksul pärast kuriteo toimepanemist». Veel soovis ta, et sellest reeglist poleks kõrvalekaldumisi. Seepärast hoiatas sõjaminister sama aasta 20. juulil kõiki, kes pidid seda teadma ja korraldust täitma, esmajärjekorras sõjaväeringkondade juhatajaid, kindralkubernere, sõjaväeprokuröre ja kohtunikke, et kõrvalekaldumiste puhul võetakse nad «isiklikule vastutusele tema majesteedi ees».

Ei, keegi neist ei kavatsenud kõrvale kalduda. Kuid ettekirjutatud reeglist (48 tundi) pole kuigi kerge kinni pidada. Niisugust reeglit pole olnud mitte kunagi ja mitte kusagil, ei üheski riigis, ka mitte Venemaal.

Asi on selles, et ka kõige lihtsustatuma kohtuprotsessi korral on võimatu neljakümne kaheksa tunniga toime tulla. Kui on surmaotsus, siis peab olema ka kohus. Peavad olema juurdlus (olgugi formaalne), eel- ja kohtu-uurimine, tunnistajate väljakutsumine, prokuratuuri meetmed, protsess ise ja muu sarnane — kus sa seal neljakümne kaheksa tunniga valmis saad!

Kõige alandlikum palve tema majesteedile: pöörata sellele

raskusele heatahtlikku tähelepanu! Isegi sõjaväe peaprokurör metsik kindral Pavlov, kelle revolutsionäärid tapsid hiljem tema julmuse pärast, läkitas sõjaministri kaudu isevalitsejale kriitilise märkuse. Keisririigi tohutul territooriumil tegutses kakstesi sõjaväeringkonnakohut. Selleks, et niisugusel maa-alal mingis paigas protsess kiiresti läbi viia, oli tarvis kas kogu kohus süü aluse juurde või süüdistatav vastavasse keskusse toimetada. Vahemaid arvesse võttes oli nii ühel kui ka teisel juhul protseduurile vaja mitte nelikümmend kaheksa tundi, vaid seitse kuni kaheksa päeva, aga tavaliselt kulus selleks nädalaid ja isegi kuid.

Sõjaväe peaprokuröri Pavlovit toetas justiitsminister Štšeglovitov. Toetasid teisedki, üks aremalt, teine julgemalt.

Vastuväited lükati tagasi.

Mis need nelikümmend kaheksa tundi siis olid? Kas keisri eksitus? Või tema möödalaskmine — ei mõelnud läbi nagu vaja? Või maskeerib see korraldus vaid käsku tappa inimesi ilma kohtuta, näiliku õigusemõistmise sildi all? Sest neljakümne kaheksa tunniga on kohtuasja tõeline arutamine võimatu.

Just nimelt. Ei olnud eksitust ega arusaamatust. Tema majesteet andis endale täielikult aru, mida ta räägib ja teeb. Oma (neljakümne kaheksa tunni) korraldusega ta lihtsalt laiendas kohtuta-hukkamiste praktikat. Ilma igasuguse uurimise ja kohtuta arveteõienduse tava olidki karistusekspeditsioonide ülemad juba rakendanud keisririigi eri paikades, nimelt keisrihärra käest saadud piiramata volituste põhjal. Seesuguse praktika eeskuju olid näidanud Dubassov ja Mihn Moskvas Presnjal, Rennenkampf ja Moeller Tšitas, Orlov Riia all ... Nüüd kohtuprotsessis võimatut kiirust nõudes seati samadele rööbastele sõjaväeringkonnakohtud.

Nikolai kinnitanud seda ise sõjaminister A. Redigerile ühe ettekande ajal. Tsaari kabinetist tagasitulnud Rediger teatas 29. juulil 1906 peaminister Stolõpinile, et tsaar, «kinnitanud oma korraldust hukata hiljemalt 48 tunni jooksul». Ise selgitanud: «Kiire täideviimine hirmutab rohkem.»[14] Suusõnal rääkis Nikolai II Redigerile hirmutamisest, oma resolutsioonis oli ta sellisest motiivist vaikinud. Seal mainis ta, et kättemaks ja julmus olevat talle vastuvõtmatud, ehkki oli silmanähtav, kuidas tsaari hirmutamine kätkes endas nii kättemaksu kui ka julmuse. Need olidki juhtinud tema kätt, kui ta 8. juulil oma resolutsiooni kirjutas. Ministrite Nõukogu määrusega 20. augustist 1906 muutus see resolutsioon seaduseks.

Meetodid ja vahendid võisid olla mitmekesised. Tsaarile olid vastuvõetavad nii kohtulikud kui ka kohtuta, formaalsed ja tegelikud abinõud, peaasi, et pidevalt pöörleks «surma rulett», nagu tollal ütles Witte, ja et see tagaks «lõplikult rahustava, see tähendab kalmistuefekti». Ja kohtulik-kohtuta surma rulett tiirles täispööretel.

Rekordeid püstitasid mõlemad kiirõigusemõistmise «agregaadid»:

sõjaväeringkonnakohus (uurimine ja otsuse täideviimine neljakümne kaheksa tunni jooksul) ning sõjaväljakohus (uurimine ja otsuse täideviimine viivitamata kohapeal).

1906. aastal toimusid hukkamised keisririigi 94 linnas, kubermangu-, oblasti- ja maakonnakeskustes. 1906. aasta 31. augustist 1907. aasta 31. jaanuarini on 154 päeva ja selles ajavahemikus ei olnud üksnes 31 päeval Venemaal hukkamisi. Kõigil ülejäänud 123 päeval, seega neljal päeval viiest viidi täide surmaotsuseid. Ohvrite arvu loendati tuhandeis.[15]

Mida suurema hoo sai surma rulett, seda sagedamini puhkes ametkondade vahel vaidlusi, kes peab hukkamistega tegelema. Üks ametkond püüdis veeretada «koormust» teisele. Oli muidugi suur au osutada troonile seesuguseid teeneid, kuid parem siiski veeretada need kellelegi teisele. Nii oli kergem ja, peaasi, ohutum.

1906. aasta algusest vaidlesid sel põhjusel omavahel justiits- ja siseministeerium, vanglate ja sandarmite peavalitsus, sõja- ja tsiviilkohtud ning prokurörid, kindralkubernerid ja sõjaväeringkondade juhatajad. Tavaliselt tõestas üks pool, et teine on selliseks asjaks paremini varustatud ja ette valmistatud ning, kõigepealt, et too tegevus olevat talle profiililt ja põhitegevusalalt lähedasem. Sõjaminister Rediger kurtis, et tema kohtud (sõjaväljakohtud ja sõjaväeringkonnakohtud) on surmamõistetute koorma all nõrkemas, kohtunikel, rääkis ta, olevat käed surmaotsuste allakirjutamisest väsinud. Lõpetagu siseminister Durnovo ja justiitsminister Štšeglovitov tsiviilisikute üleandmine sõjakohtute kätte, mõistku ise neid surma ja hukaku oma vanglates. Ent Štšeglovitov ei tahtnud. Talle olid rohkem meeltmööda skandaalsed kohtulavastused, nagu Beilise rituaalne kohtuasi, mitte tülikas ja ohtlik sekeldamine surmamõistetud revolutsionääridega. Štšeglovitov vastaski Redigerile, et nagu keisri suunistest nähtub, seisneb kiirõigusemõistmise kogu olemus hirmutamises. Kuna aga tsiviilkohtu karmus ei anna kunagi niisugust psühholoogilist efekti nagu sõjakohtu julmus, siis tegelgu aga sõjaväelased surmaotsuste langetamise ja täideviimisega ka edaspidi.

Kas puua või maha lasta?

30. septembril 1906 teatas Odessa sõjaväeringkonna vägede juhataja kindral A. Kaulbars šifreeritud telegrammiga nr. 1443 Peterburi sõjaminister A. Redigerile: «Sõjaväljakohtute otsuste põhjal on juba maha lastud 25 inimest.» Arvule järgnes telegrammi saatja kohta veidi ebatavaline selgitav märkus: «Ent pean oma kohuseks teie ekstsellentsile ette kanda, et sagedased mahalaskmised avaldavad mulle usaldatud vägedele äärmiselt ebasoodsat mõju.»

Ja see pidi olema Kaulbars! Kurikuulus «Odessa rahustaja» ja äkki «ebasoodsat mõju»... Kuhu ta sihtis? Aga sinna: «Pean ebasoovitavaks, et osa surmaotsuseid viiakse täide mitte mahalaskmise, vaid poomise läbi.»

Mis vahe oli neil kahel truude alamate rahustamise moodusel tsaariteenrite silmis, sellest allpool. Kuid esialgu märkigem, et kuna Kaulbars polnud mitte üksnes tema majesteedi kindral, vaid ka preisi parun, siis kroonis ta vastavalt oma mõttelaadile ka šifreeringu läbinisti asjaliku resümeega: «Timukaile maksmiseks on vaja raha. Seepärast palun teie ekstsellentsi assigneerida mulle nimetatud eesmärgil rahaavanss.»[16]

Minister tegi järelepärimise sõjaväe peaprokurörile Pavlovile 22. septembril esitas Pavlov Redigerile oma (salajase) arvamuse, mis algas sõnadega: «Vastavalt sõjaväljakohtute määruse kuuendale paragrahvile viiakse nende otsused täide viivitamatult. Niisugune kiirus on praktikas võimalik üksnes hukkamisel mahalaskmise (mitte poomise) läbi. Poomiseks antakse surmamõistetu tsiviilvõimude kätte, kellel pole võib-olla timukat ja vajalikke hukkamisseadmeid, ent mahalaskmise teostab sõjavägi vahetult ise.»

Mis siis sellest? Ent sellest tulenes, et «kohtute poolt mõistetud hukkamised poomise läbi on äärmiselt ebasoovitavad, kuna tsiviiltäideviija võib eksekuutorite ja seadmete puudumisel mitte üksnes ületada kohtuotsuse täideviimiseks kehtestatud lühima aja, vaid ka talle usaldatud töö hoopis tegemata jätta». Mulde tegi kokkuvõtte sõjaväe peaprokurör, isegi kui eelistatakse võllast, tuleb siiski — «olenemata sellest, kas tsiviilametkonnal lubatakse või mitte kohtuotsuseid sel viisil täide viia» — hukkamiskulud igal juhul «kanda tema arvele».

Rediger pani Pavlovi märgukirjale resolutsiooni: «Nõus.»[17] See tähendas, et Rediger ei taha puua, sest siis tuleks maksta. Ta tahtis — nagu Pavlov talle ette ütles — tasuta maha lasta. Et niisugune tegevus avaldas vägedele ebasoodsat muljet, sellest pole midagi. Las harjuvad.

Niisugune oli probleemiasetus ministrite tasandil. Ja nüüd selle praktiline lahendus aste madalamal.

1905. aasta juunis avaldas polkovnik Gertsõk Feodossia linnas 52. Vilno jalaväepolgu ülevaatusel oma isikkoosseisule tänu ranniku lähedusse tulnud soomuslaeva «Potjomkin» eduka tulistamise eest. Seal tõstis reamees (trummilööja) Mogidlover vintpüssi, sihtis otse rivist polkovnikut ja tulistas teda kolm korda.

Ülekuulamisel ütles soldat, et ta tahtnud kätte maksta ülestõusu ajal hukkunud meremeeste eest. Sellest teatati viivitamatult Peterburi. Ettekandele märkis tsaar: «Anda sõjakohtu alla.» Soldat mõisteti surma poomise läbi.

Selgus, et pole kedagi, kes pooks. Ka võimud ise kartsid sõdurit kohapeal hukata: linn pulbitses ja rahvas võis üles tõusta.

Läksid päevad ja nädalad, trummilööja ootas surma. Lõpuks, 4. septembril, saatis Tauria kuberner kindral Volkov Odessa sõjaväeringkonna (sinna kuulus ka Krimm) juhatusele telegrammi nr. 4686: «52. polgu komandör palus mind otsida reamees Jossek Mogidloverile langetatud kohtuotsuse täideviijat ja luba teostada hukkamine Feodossia 1. vangla siseõuel.» Kindral lisas: «Võin teie ekstsellentsile teatada, et palutud timukas on leitud.» Kuid ta küsib tasuks 25 rubla». Mis puutub Feodossia vanglaõue, siis annate selle väikeste mõõtmete tõttu ehk korralduse teostada hukkamine Kertši kindluses?»

Varsti saabus vastus kindral Bezradetskilt, kes ajutiselt täitis ringkonnajuhataja kohuseid. «25 rubla,» teatas ta, «kantakse üle teie käsutusse.» Kuid Kertši kindluse soovitus lükati tagasi: «Teil on selleks täiesti sobiv paik Ilja neeme juures.» Ja kui puudub kindlustunne «publiku», see tähendab, elanike käitumise suhtes, siis, esiteks, toimetatagu surmamõistetu kohale kinnises vankris, teiseks «eemaldage publik selle koha sõjaväega piiramise teel».[18]

Kuberner oli nõus. Ent missugune üllatus! Kuni käis šifreeritud mõttevahetus kahekümne viie rublatüki ja võllaplatsi üle, oli mittekoosseisuline timukas kadunud. 27. septembril 1905 saatis Kaulbars Peterburi Redigerile šifreeritud telegrammi nr. 641: «Kohtuotsuse kiireimaks täideviimiseks olid rakendatud kõik abinõud.» Tema, Kaulbars, oli isiklikult andnud Feodossiasse komandeeritud kindralmajor Schultzile ülesande «teha kohapeal kõik, mis võimalik, et trummilööja asi lõpetada». Schultz oli «juba 1902. aastal 49. Bresti jalaväepolgu komandörina juhatanud selliste kohtuotsuste täideviimist analoogilistes tingimustes». Ta oli nüüdki luotnud lõpetada hukkamine hiljemalt 20. septembriks. Kuid «viimasel hetkel keeldus timukas, teist aga ei ole». Saadetagu keskusest timukas.

Rediger palus abi D. Trepovilt. Detsembris saabus Trepovi komandeeritud «spetsialist» Feodossiasse. Soldat hukkus võllas, vaevelnud surma oodates ligi pool aastat.[19]

Valitsemisaja algul oli Nikolai II administratsioon tegelnud pigem meelelahutuslikku laadi probleemidega. Näiteks, kas ämmelda sinelitele ette haagid või nööbid? Ja kui nööbid, siis missugused, kas läikivad või tuhmid?

Nüüd oli lahendamisel kaalukam alternatiiv: kas puua või maha lasta?

Kuni saatusliku 1917. aasta veebruarini ei teinudki tsaar lõplikku valikut ühe või teise kasuks. Ta rakendas mõlemaid hukkamise, õigemini arveteõienduse mooduseid.

Sagedamini oleks nagu eelistatud võllast, see oli «vaiksem», hõlpsamini varjatav ega nõudnud soldatite osavõttu... Tihti sõltus hukkamisviis asukohast.

Igal sõjakohtul oli oma (selle juurde kinnistatud, seda teenin-

dav) vangla. Igal vanglal oli oma (selle juurde kinnistatud, seda teenindav) timukafiliaal.

Peeter-Pauli kindlust teenindas võllastega fort nr. 6. Pealinna «Krestõ» vanglat Lissi Noss. Teiste Peterburi vanglate jaoks olid Schlüsselburgi tapalavad. Oma võllaplatsid olid Moskva (Butõrka), Orjoli (sunnitöötsentraal), Varssavi (Aleksandri tsitadell), Kiievi (Lutski), Vilniuse (Troki) ja teiste linnade vanglatel. Surmamõistetute kohaletoimetamine oli täpselt välja töötatud.

Kokkulepitud koidueelsel tunnil saabus Peterburi Nikolai silla juurde aurupaat. Surmamõistetud astusid konvoi saatel ahelais kõlinal tekile. Nendega koos vaimulik, sandarmiametnikud, mõned töömehed, timukas.

Sõideti mööda Neevat lahele. Sihtpunkt oli Kroonlinna fort nr. 6. Ahtri taga keerlesid valgetiivalised Läänemere kajakad, kostis lakkamatu ahelakõlin . . .*

Laobarakist tiriti välja lahtivõetud võllad. Töömehed hakkasid neid kokku panema. See oli uudne võte. Varem selliseid polnud. Ametkond püüdis kokku hoida ja keegi ülemus pakkus välja niisuguse konstruktsiooni. See oli tulusam. Vähem õiendamist, ja kulutusi. Ei olnud tarvis iga kord tervet postimetsa püsti ajada ja pärast jälle välja kangutada. Nüüd kulus postideks ja põikpuudeks vähem materjali, polnud tarvis iga kord puuseppa dele uuesti maksta. Võllaid oli hõlbus lahti võtta ja järgmise korrani lattu viia. Sellist konstruktsiooni oli kergem toimetada varjulisse paika, metsatukka või püssirohukeldrite taha, nii et ei märkaks valvurid ega teised võimalikud pealtvaatajad.

Tunniga on kõik lõppenud. Ohvrid põikpuudelt maha võetud ja laipadelt kõrvaldatud ahelad (surmamõistetud puuakse ahelais). Võllad on lahti võetud ja lattu viidud. Laibad paatides merele toimetatud ja külgeseotud raskusega vetesügavusse visatud. Uputada on odavam ja lihtsam kui maha matta. Pealegi pole ohtu, et keegi tuleks hauale hukkunuile sümpaatiat väljendama.* Hukkamises osalenud istusid aurupaati ja naasid tuldud teed Peterburi.

Administratsioonile ei piisanud süütute inimeste tapmisest kriminaalkurjategijate käe läbi. Juhtkonna leidlikkuse tipp oli surmamõistetute tapmine nende endi kaaslasi kasutades. See, kellele kohus oli lõppenud surmaotsusega, pidi surema mõne teise samal protsessil «ainult» sunnitöö saanud vangi käe läbi.

See võte polnud mõne välikohtu-Prišibejevi leiutis. Isegi mitte hasarti läinud ametkonna isetegevus. See oli ametlik orientatsioon ja tuli käsu korras keiserlikelt ülikuilt. Üks selliseid käske anti ajal, mil peeti kohut ristleja «Pamjat Azova» madruste üle

* Surmamõistetuid viidi ka mööda maismaad, eeskätt talvel. Peeter-Pauli kindlusest toimetati nad mööda Kamennoostrovski prospekti Novaja Derevnja raudteejaama ja sealt rongiga Lissi Nossi.

Tallinna sõjakindralkubernerile

Tema keiserlik kõrgus ülemjuhataja* käseb:

Surmamõistetud madrused lasta maha Karlose saarel (Paljassaar. — Tlk.).

Mahalaskjateks määrata sama ristleja madrused teistsuguse karistuse saanute hulgast, kokkuleppel kontradmiral Wulffiga.

Kui surmaotsuse täideviijateks määratud madrused keelduvad, peab jalaväeüksus neid relvadega sundima.

Mahalastute laibad matta saarele või heita merre, kasutades sama ristleja madruseid, kellele on mõistetud teistsuguseid karistusi.

Matmispaik hoolikalt tasandada.

Teisi madruseid 1. järgu kapteni Boströmi eskaadrist eksekutsioonile mitte kaasa tõmmata.

Alla kirjutanud: *Rauch*,
tema kõrguse kaaskonna kindralmajor,
ringkonna kindralkortermeister[21]

Täidesaatjate olemusele ja käsustiilile vastas otsuste täideviimine. 21. septembril 1906 käskis Kroonlinna komandant kindralleitnant Adlerberg** kindlusest ära viia üheksateist sõjakohtu poolt mahalaskmisele mõistetud madrust. Aurulaevadel «Minjor» ja «Artillerist» toimetati nad konvoi all kaugemale tühermaale, hukkamispaika; käsutas polkovnik Turbin.

Oli ette nähtud iga surmamõistetu posti külge siduda. Turbin otsustas toimida «odavamalt ja lihtsamalt». Ta tõmbas üle tühermaa köie ja «lükkis» kõik üheksateist sellele. Kogupauk. Ühed köie külge seotud said silmapilkselt surma, teised haavata, kolmandad jäid vigastamata. Kes veel elus olid, need püüdsid laiali tormata, rabelesid kramplikult köiesõlmedes. Kuna Turbin oli kokkuhoiu mõttes igale laskjale andnud ainult kaks padrunit, siis said need tulistada veel vaid korra. Turbin andis käsu teiseks (viimaseks) kogupauguks. Tulistajad olid segaduses, sihtisid halvasti, huupi. Köiele jäid rippu surnud ja visklema krampides surijad. Allohvitser astus piki köit ja tegi lõpu neile, kes veel elumärke andsid. Näis, et kõik on lõppenud. Jäi vaikseks. Äkki ajas end köie najal sirgu verine kuju ja hüüdis nõrga häälega:

«Velled, kuidas siis nii? Ma olen ju alles elus, velled!»

Tehti lõpp ka viimasele. Surnukehad pandi kottidesse, igasse kotti puistati puud-poolteist kive, laibad veeti laeval Tolbuhhini

* Tsaari onu suurvürst Nikolai Nikolajevitš, kes sel ajal käsutas Peterburi sõjaväeringkonna vägesid ja kaardiväge. Ta oli väga lähedane Nikolai Teisele, kellele sellised korraldused ei võinud teadmata olla. Umbes samal ajal, saanud ettekande massilistest haigestumistest Peeter-Pauli kindluse vangide hulgas, kirjutas suurvürst selle nurgale resolutsiooni: «Koertele koera surm.» (*Полуектов А.* 1905 год в казармах, крепости и тюрьме. — По тюрьмам. Сб. М., 1925.)

** Seesama nimekate õukondlaste suguvõsast pärit Adlerberg, kes sai kuulsaks sellega, et 20. juulil 1906 sundis enne seitsme madruse (minööri) mahalaskmist neid hauda kaevama ja hüüdis seejärel irvitades: «Kaevake, kaevake, poisid! Te tahtsite maad, siin on teile maa, aga vabaduse leiate taevas!» (*Ольшанский Н.* Кронштадтское восстание 1906 года. — «Красная летопись», 1922, № 8, с. 199.)

majakast mööda ja heideti merre. Hulk aastaid hiljem liikus madruste suus ballaad «Tsaari külalised».

Ekslevad laibad kesk lagedat merd,
ulbivad rohekas lainevoos.
Käed seotud seljale, rõivastes verd,
peadpidi kottides, nägudel meresool...
Vee kohal ilutseb kena ja rahulik
tsaaride loss Peterhof...
«Tsaar, kus sa oled? Tule välja, me ees
end ihukaitsjaita näita!
Vaata me haavu, mis kuulidest jäid ja
rebendeid rinna sees.»
Soome laht laipu veab uduses vees
ujuma risti ja põiki.
«Tsaar Nikolai, sind ju hüüavad need,
tule välja ja kohta neid kõiki!»[22]

Kohtumist esialgu ei olnud, kuid see oli tulemas. Mitte Peterhofis, vaid Uuralis. Kaheteistkümne aasta pärast.

Kell lööb tunde

Üldreegel oli: ei mingit isetegevust. Juhtkond vajas plaanipärasust, rütmi, allumist.

Peamine oli mitte kellelegi mitte mingeid järeleandmisi teha. Toimetada kõike kalgilt ja järsult, nagu ülemused käsivad. Ja nõutud oli kalkust ja järskust ülevalt tipust kuni päris alla.

Siseminister P. Durnovo saatis 12. veebruaril 1906 kõigile kuberneridele ringkirja, mis kuulutas:

Erilist tähelepanu pöörata mässulisele propagandale elanikkonna, sealhulgas talupoegade keskel.
Eemaldada küladest kõik üliõpilased, semstvoteenistujad ja vajadusela ringi hulkuvad juudid.
Heita nad vanglasse.
Semstvoülematel mitte lubada mingit sõnakuulmatust võimude suhtes.
Vanglate ülekoormatuse tõttu vaadata läbi arreteeritute süüasjad. Vabastada vähem ohtlikud, et omada võimalust panna istuma uusi revolutsionääre.[23]

Veidi varem, 14. oktoobril 1905 oli Durnovo lähim kolleeg, pealinna kindralkuberner Trepov andnud käsu, mille peamine punkt sattus otsekohe tsarismi agoonia kroonikasse: *Tühikogupauke mitte anda, padruneid mitte säästa!*[24]

15. detsembril 1905 soovitas parun Medem kirjas Moskva kindralkubernerile Dubassovile «sõjaväele kategooriliselt sisendada» kinnivõetud rahvaväelaste kohtlemise põhimõtet: *Mitte vangistuses hoida, vaid saata surma!*

I. Fiedleri kooli purustamise operatsiooni Moskvas (Tšistõje Prudõ), kus ennast kaitsesid sada rahvaväelast, juhatas rittmeister Rahmaninov. Tal olid kasutada suurtükid ja soldatid. Hiljem küsiti ismalt kohtus, milline käsk oli talle antud. Rahmaninov vastas: *Lahi torgata ja maha lasta kõik, kes ei taha alla anda.* Teisele küsimusele vastas ta: *Kordan, ma sain kategoorilise korralduse tungida hoonesse ning kõik surnuks raiuda ja läbi torgata.*

Samast lähtepunktist juhindudes nõudis kindral Scheidemann 1905. aasta 19. detsembril: *Minna läbi Presnja kõiki hävitades, mitte kedagi arreteerida!*[25]

Endale tulega läbi Presnja teed rajades andis polkovnik Mihn omakorda polgule päevakäsu, mille peapunkt oli: *Arreteerituid ärge olgu, armu mitte anda!*[26]

Ilmunud mõni päev hiljem Riemanni juurde Ljubertsõsse, käskis Mihn ümbruskonna talupojad väljakule kokku ajada ja pöördus nende poole kõnega, milles muuhulgas ütles: *Kui oraatorid tagasi tulevad, tapke nad! Tapke, millega juhtub: kirvega, kaikaga! Selle eest te vastutust ei kanna. Kui te ise toime ei tule, siis andke teada semjonovlastele! Siis tuleme jälle siia.*[27]

Peterburi sõjaväeringkonna staabiülem kindral Rauch kirjutas oma päevikus, et suurvürst Nikolai Nikolajevitš öelnud 1906. aastal «Baltimaade rahustajale» kindral Orlovile: *Põruta täie auruga ja tea, et ranguse eest sind ülaltpoolt hukka ei mõisteta, kuid sellega koonerdamise eest saad kindlasti võtta.*[28]

Karistusretke ajal Baltimaades käskis jessauul Grabbe oma alluvaid: *Metsas leitud inimesed maha lasta! Majad põletada.*[29]

Kaukaasia asehalduri krahv Vorontsov-Daškovi käskkiri kindral Alihhanov-Avarski määramisest Kutaisi kindralkuberneri kohale sisaldas punkti: *Rahva moodustatud kohalikud miilitsasalgad tuleb hävitada nii põhjalikult, et kellelegi ei tuleks isegi mõtet nende taasloomiseks.*[30]

Saabunud Sarnõ jaama, andis Tšernigovi kubermangu karistusretke komandör polkovnik Jablonski oma salgale käsu: *Kuul ja iäak peavad täiskasutusel olema. Tagajärgi mitte karta. Kui tööliised ei lase depoost vedureid välja, avada tööliste pihta püssi- ja kuulipildujatuli.*[31]

Nagu näeme, ei ilmutanud tsaariteenrid oma rahustusoperatsioonide palavikus milleski piinlikkustunnet. Nad ei kõhelnud hoogu sattudes ei sõnavalikul karistuste eeskirjades ega nuhtlusi valides. Ja ometi valdas mõnda neist hetkiti peataolek. Mitte kõigile polnud ühtviisi võõras mõte oma tegude võimalikest tagajärgedest.

Kell lööb tunde. Maailm liigub edasi. Midagi oli toimumas ka Venemaaga. Nähtavalt rabeles ta võimu raudsete pihtide vahelt välja. Kas on võimalik teda igavesti hoida selles «külmutatud» seisundis, mida kunagi oli soovitanud obskurant Leontjev? Millega lõpeb politseilikele alustugedele endile nende poolt keisririigis

vallapäästetud bakhanaal? Vahel hakkas kõhe isegi kõrgeimate ametimeestel, kes määrasid vastuhaku murdmise taktikat ja strateegiat.

Juba tollal, esimese revolutsiooni aastail, jäid mõned isikud tsaari vahetust lähikonnast mõttesse: kas julmused ikka jäetakse niisama? Mõistatati, kellel ja kuidas tuleb tasutunnil vastata anda, millal ja kus see tund saabub. Üksikud kained ja ettenägelikud inimesed olid juba ärevil, et arve esitatakse käskudele «arreteerituid ärgu olgu», «padruneid mitte säästa», «tühikogupauke mitte anda». Ent ka deviisile: «Nii oli, nii jääb.» Tekkis kiusatus surma ruletist eemale pääseda, lahku lüüa otsesest piinamismeistritest, varuda igaks juhuks kas või näiline alibi.

Niisugustel hetkedel harjutas Witte omaette olles etteheiteid Nikolaile kui «südametule valitsejale», kelle aega iseloomustab lakkamatu «enam või vähem süütu vere» valamine. Ent ka kurtmisi Stolõpini aadressil, kes oli «põrmuks teinud surmanuhtluse muutnud selle karistusviisi tavaliseks tapmiseks, tihti hoopis meeletuks, arusaamatuse tõttu tapmiseks»; et õigusemõistmise asemele, olgugi see formaalne, oli tulnud «valitsusmõrvade segapudru». Witte küsis sarkastiliselt: «Huvitav oleks teada, kuidas suhtuksid Stolõpinisse anarhistid pärast seda, mil ta on maha lasknud ja üles poonud kümneid tuhandeid inimesi ning paljusid täiesti ilma aegu, ja kui teda ei kaitseks nuhkide ja politseinike armee, millele kulutatakse aastas kümneid tuhandeid rublasid?» Olnuks nagu iseenesest mõistetav, et etteheitjal endal pole «segapudruga» mingit pistmist, tema vaatles seda otsekui kusagilt väljaspoolt, laitis nagu kõrvaline isik. Temal polnud vaja ennast kellegi eest ega millegi pärast kaitsta: ta pole esile kutsunud kellegi pahameelt. Tõsi, teda oli püütud kaasata tagakiusamise ja hirmutamise laidu väärsesse praktikasse. Ent tema polevat lasknud. «.... Pean oma eriliseks teeneks seda, et päris revolutsiooni ajal, minu peaministriks oleku poole aasta jooksul, tapeti Peterburis kõigest paarkümmend inimest ega hukatud kedagi. Kogu Venemaal hukati selle ajaga vähem inimesi, kui praegu Stolõpin seda teeb mõne päevaga...» Mingeid pisiasju järelikult oli: «Kõigest paarkümmend inimest!» Kuid see, et asi piirdus selliste tühisustega, olnud tema meelekindluse ja püsivuse tulemus, kuna kõrgemates ringkondades esitatud talle tõsiseid süüdistusi. «Üks peasüüdistusi, mis mulle praegu esitatakse, on see, et ma Ministrite Nõukogu esimehena lasksin pärast 17. oktoobrit nii vähe inimesi maha ja segasin seda teistel tegemast.» Räägiti, et «Witte sattus segadusse, koguni kohkus, vähe laskis maha ja poos üles; see, kes ei oska verd valada, ei tohi nii kõrgel kohal olla».[32]

Kui isegi võtta arvesse, et paljud Witte hädaldused olid seletatavad solvumisega Nikolai peale, kes võttis talt peaministri koha ja Stolõpini peale, kes selle koha enda kätte haaras, on ikkagi silmanähtav, et oma «vastuseisu terrorile» on krahv tublisti liialdanud. Talle polnud omane ei segadusse sattumine ega kohkumine ja kõrgele kohale oli ta astunud tingimusel, et on võimeline osalema «surma ruletis».

Seades end (tagantjärele) vastu võistlejatele tsaari lähikonnast, mähkis Witte ennast liberaali toogasse. Ta tahtnuks esineda uuenemise pooldajana, tagurluse vastasena, Stolõpini ja Trepovi antipoodina. Kuid see ei kukkunud veenvalt välja. Tõepoolest, Witte ja kogu tsarismiga tihedalt seotud vene kodanlus ei esitanud kunagi ega võinud esitada tõeliselt demokraatlikku ja progressiivset programmi. Ta pakkus Venemaa kodanlikku arengut kõigest tasemel, mis lubas seda teostada aadli nõusolekul ja Nikolai II egiidi all. Viimast teenisid ühesuguse usinusega, ehkki erinevates rollides, nii Witte, Stolõpin ja Trepov kui ka mustsadalaste piinamehed. Lenin on näidanud: «Tsaarile on ühtviisi vaja nii Wittet kui Trepovit: Wittet, et ligi meelitada ühtesid; Trepovit, et tagasi hoida teisi; Wittet — lubaduste jaoks, Trepovit asja jaoks; Wittet kodanluse jaoks, Trepovit proletariaadi jaoks... Witte ujub sõnadevalingus. Trepov ujub vereojades.»[33]

Witte oli üks Rennenkampf—Moelleri Siberi karistusretke algatajaid. Tema «vere mittevalamise» teesi illustreerib juhtiv see, mida ta etendas, organiseerides Mihni ja Dubassovi sõjakäigu Moskvasse, Richteri oma Riiga, Riemanni retke Moskva ümbrusse, Kaulbarsi, Neidhardti ja Tolmatšovi veriseid orgiaid Baltimaades ning Musta mere ääres. 1905. aastal saatis Witte valitsus laiali seeria ringkirju ja määruseid, mis käskisid tsiviil- ning sõjaväevõimudel rakendada vabadusliikumise vastu kõige äärmuslikumaid vahendeid, kaasa arvatud surmanuhtlus ilma kohtu ja uurimiseta.

Ametisse määratud Doni kasakaväe atamanile telegrafeeris Ministrite Nõukogu esimees tsaari ülesandel isiklikult: *Midagi hirmata lämmatada ülestõus Doni-äärses Rostovis*. 15. detsembril 1905 Witte eesistumisel toimunud Ministrite Nõukogu istungil vastuvõetud otsuse alusel saatis sõjaminister sõjaväeringkondade juhatajaile salajase ringkirja nõudmisega *ilma igasuguse kõhkluseta kasutada korralduste lõpetamiseks relvi*. Sama otsuse põhjal saatis siseminister kohalikele võimuorganeile direktiivi, milles rõhutati, et *käesoleval hetkel on vajalik omavolitsemine lõplikult välja juurida*. Kuivõrd, öeldi direktiivis, *arestid ei saavuta praegu eesmärki ning sadade ja tuhandete inimeste üle on võimatu kohut mõista, tehakse võimudele kohustuseks: mässajad relva jõul viivitamatult hävitada, vastupanu korral purustada või põletada nende elamud*.[34]

Ühelt poolt manas krahv näole tasase ja halastava ilme, teisalt kostis tema käsk tappa ning põletada. Näib, et neid nii rasketi ühendatavaid asju suutis krahv Witte siduda paindlikult. Rennenkampf—Moelleri retke tulemus meeldis Nikolaile. Vaevalt olid mõlemad tsaarile külla kutsutud karistajad tõusnud

lõunalauast, kui Witte võttis nõuks kasutada nende praktikat mujalgi. Tal oli käsil uute «eksekutsioonirongide» moodustamine. Seda näeme siseminister Durnovole 11. märtsil 1906 saadetud kirjast.

Armuline härra Pjotr Nikolajevitš!

Mässu külvata püüdvate isikute tugevamaks hirmutamiseks tunnistas Ministrite Nõukogu kasulikuks moodustada peamistes sõlmjaamades juba kohe erilised eksekutsioonirongid sõjaväesalkadega, mida saaks vajaduse korral õigeaegselt korra jaluleseadmiseks liinile saata.

Sellest on mul au teie ekstsellentsile teatavaks teha.

Alla kirjutanud: krahv Witte»

«Purustada või põletada nende elamud» — niisuguse ülaltpoolt tulnud korralduse andis ta mööda ahelat edasi. Talle ei tulnud pähe üks asi: lõhkumisoht võib tabada ka tema enda elamut.

Witte tegi oma keiserliku šefi kohta palju täpseid tähelepanekuid, kuid polnud küllalt arvestanud tema üht iseloomujoont, võimet tuju ajendil või kahepalgelise loomuse tõttu reeta iga oma abilist. Valitseja innukaim teenimine ei andnud kellelegi ei seisundi püsivust ega julgeolekut.

Isegi silmapaistvate aukandjate kõige tulisem truualamlikkus ei taganud nende julgeolekut hetkest, mil oli selgunud, et aukandja on tsaari ära tüüdanud või kutsunud esile tema ärritust ehk — mis oli peaaegu sama — põhjustanud tsaarile südame lähedaste mustsadalaste raevu. Sellistel puhkudel võis iga senihellitatud teener sattuda tapalavale, mida oli ise aidanud kokku klopsida, või kirve alla, mida oli ise ihunud.

Ebasoosingusse sattunud Stolõpini lõpliku langemise ennetas tema hukkumine provokaatori kuuli läbi, tema enda loodud ja taolisteks operatsioonideks treenitud ohranka relvast.

1. septembril 1911 haavas provokaator Dmitri Bogrov Kijevi ooperiteatris suurilma pidulikul kokkutulekul, Nikolai II ja tema kahe tütre juuresolekul kahe lähedase revolvrilasuga surmavalt peaminister Stolõpinit. Rangelt valvatud ooperisaali oli tal õnnestunud pääseda kohaliku kaitseosakonna ülema polkovnik Kuljabko kaasabil.

Witte on väitnud, et kõik olid ammu arvanud Stolõpini karjääri nõnda lõppevat. Trooni ümber oli kujunenud niisugune õhkkond, surma rulett oli keisririigi juhtimissüsteemis kutsunud esile sellise politseilik-provokaatorliku innu ja «igale vähegi arukale inimesele oli täiesti silmanähtav, et oma koha külge klammerdunud Stolõpin sellel kohal hukkubki».[36]

Ent ka Wittet ennast oleks äärepealt tabanud sama saatus. Tunnustuseks osutatud teenete eest külvas Nikolai II tema algul üle autasudega ja tõstis krahviseisusse, seejärel, kõrvaldanud soosiku peaministri kohal, andis tsaar tema tagakiusamiseks mustsadalaste kätte. Üksnes juhus päästis nii värske krahvi kui ka tema eramu Kamennoostrovski prospektil.

Kuid nähes rahva raevu sotsiaalsete tormipuhangute ajal, tar-

dusid ühtviisi nii tsaari pailapsed ja hüljatud kui ka tsaar ise.

Viienda aasta sügisel, mil Nikolai hakkas juba kohvreid pakkima, et Venemaalt põgeneda, hulkus ülemõuemarssal Benckendorff segaduses mööda paleed ja kurtis teenijaile, et põgenemisel «on keisri viis last suureks raskuseks». Neil päevil sõjaväeešelonis Kaug-Idast naasnud Punase Risti volinik vürst Vassiltšikov kohanud Tšeljabinskis soldatite jõuku, kes arutas teadet, et «kogu ministrite kabinet on täies koosseisus pealinnas, Marsi väljakul üles poodud». Riiginõukogu esimees krahv Solski oli sedavõrd verest ära, et, kuulnud ülestõusust Moskvas, puhkes ministrite ja oma ametnike juuresolekul nutma. Araks lõi koguni tsaariperekonnas kindlameelseks peetud suurvürst Nikolai Nikolajevitš. Ta keeldus tsaari pakutud sõjaväelise diktaatori rollist ega varjanud põhjust: ta ei tahtvat endale tõmmata revolutsionääride kättemaksu. Hiljem saatis ta ühe oma abilise, kindral Hasenkampfi, Witte juurde palvega seada pealinnas sisse mitte sõjaseisukord, nagu kavandatud, vaid erakorraline seisukord. Erinevus: esimesel juhul kinnitab surmaotsused sõjaväeringkonna juhataja, teisel siseminister. Sõjaväeringkonna juhataja Nikolai Nikolajevitš ei kavatsenud saada märklauaks revolutsionääride kuulile. Kui nii võis mõtelda juhataja, siis tohtisid seda ka tema alluvad. Ja mitte ei tea kus, vaid samas palee külje all Peterhofis. «Nende Peterhofi garnisoni ohvitseride hulgas valitseb peataolek. Nad ootavad õudusega proletariaadi diktatuuri ja rahva vältimatut kohut sõjaväelaste üle. Nad varuvad erarõivaid ja kaovad kes kuhu. Ühel tähtsal sõjaväelasel hakkasid närvid sedavõrd logisema, et ta pages erarõivais Piiterisse, esitamata raportit errumineku või halguse kohta.»[37]

Mis oli võimalik Peterburis, sai seda endastmõistetavam olla Doni-äärses Rostovis. Niipea, kui linna olid haaranud rahutused, ütles linnaülem krahv Pilar von Pilchau enda haige olevat ja käskis korraldusi anda oma asetäitjal von der Weidtil. Ka Weidti ei jätkunud kauaks: tema «haigestus» samuti ja andis võimu üle Prokopovitšile. Pikalt viivitamata loovutas Prokopovitš koha sõjaväeülem Makejevile. See asus kohe ja käredalt asja kallale, palkas staniitsadest neljakümnerublase nädalapalgaga nelisada kasakat, andis neile kolmetolliste suurtükipatarei ja ründas tööliskvartaleid. Hommikul saatis Trepov Makejevile püüdlikkuse eest tänutelegrammi, õhtul aga tegi sellele usinusele lõpu linnaülemat tabanud kuul.

Niisugust lõppu ei suutnud ära hoida tsaari armulikkus. Arstirohuks ei kõlvanud tänuavaldus Peterburist, ei rahaline preemia ega muud tsaari autasud: ristid, lindid, briljandid.

Mitmel korral autasustatud von der Launitz, kes oli seatud Peterburi linnaülemaks, austas 22. jaanuaril 1905 oma juuresolekuga Eksperimentaalse Meditsiini Instituudi uue (dermatoloogia) osakonna avamist. Hetkel, mil jumalateenistus oli lõppenud

ja Launitz trepist alla ukse poole siirdus, tulistas teda tundmatu ja Launitz suri kohapeal. Politseinikud tormasid laskja kallale ja tallasid selle surnuks. Kui ülaltpoolt oli politsei käest nõutud tundmatu kohta andmeid ja politsei osutus võimetuks isikut kindlaks tegema, võeti appi pretsedenditu moodus: tundmatul lõigati pea otsast, pandi klaasnõusse piirituse sisse ja seati vaatamiseks instituudihoone ette.

Kell lõi tunde. Aeg tõi kaasa hoiatuse karistajaile ja esitas arve toimepandu eest.

Ka Trepovit tabas õiglane kuul.

Rennenkampf hukati rahva kohtu otsuse põhjal 1918. aastal Lõuna-Venemaal.

Kadusid jäljetult ja pugesid peitu Moeller-Sakomelski ja Dubassov.

Lunastav kuul tabas rittmeister Treštšenkovi kolm aastat pärast tema kuritegu Leenal, siis kui ta mingil kombel oli sattunud rindele, Galiitsia kaevikuisse.

Usinuse eest sai autasu Mihn, 1906. aasta märtsis kindralmajori auastme, aprillis rahalise preemia «koos tsaari suudlusega». Ent ta ei jõudnud oma ergutusi nautida, Z. Konopljannikova laskis Mihni maha Novo-Peterhofi vaksali perroonil.

Konopljannikova atentaat oli ennastohverdav, kuid revolutsioonilisele üritusele kasutu tegu. Taunides individuaalset terrorit poliitilise võitluse vahendina, rõhutas ja selgitas bolševike partei alati, et üksikesindajate tapmine tsaarivõimu ei nõrgesta, vaid hoopis tugevdab selle võimu julmust ja toob kaasa rahva ürituse nimel võitlejate, nagu ka Z. Konopljannikova, mõttetu hukkumise.

6

KÕLBAVAD KÕIK VAHENDID

Uppuja haarab maost.
Idamaa tarkus

Metsiku ja ara meeleheite partei

Pea pööninguaknast välja pistnud, karjub lüheldane ruugete vuntsidega hermeliinmantlis mees naabermaja korstna juurde roninud kahele sassis peaga tüübile:

«Hei, teie, mis te koperdate! Teile sai ju öeldud: kinni toppida ja õhku lasta!»

Niisuguse karikatuuriga reageeris Müncheni kunstnik Rauchwerger sündmusele, mis leidis aset Peterburis ööl vastu 29. jaanuari 1906.[1]

Sündmuskoht: tollase valitsusjuhi S. Witte eramu. Naabermaja pööningu kaudu ronisid eramu katusele keegi Kazantsev ja Fjodorov, kes olid eelmisel päeval hommikuse rongiga saabunud Moskvast, kohvris kaks põrgumasinat. Koiduhämaruse varjus lasksid nad oma koorma peaministri residentsi korstnasse, naasid tuldud teed ja jäid Aleksandri aia lumiselt kõnniteelt vaatama, missugune on tulemus.

Plahvatus pidi toimuma kell üheksa hommikul. Pommid ei plahvatanud.

Samal päeval sai asjast teada terve linn. Teati sedagi, kelle kätetöö see oli. Atentaadi oli korraldanud «Vene Rahva Liit». Kuna Witte oli liberaalidega mänginud kompromisse ja järeleandmisi.

Otsus Witte tappa oli langetatud 16. detsembril 1905 «Liidu» Peterburi ja Moskva filiaali liidrite kohtumisel. Saladuse hoidmise kaalutlustel pandi täideviimine Moskva organisatsioonile. Viimane saatiski Peterburi Kazantsevi ja Fjodorovi.

27. jaanuaril tõi Moskva kindralkuberneri eriülesannetega ametnik Buxhoevden mõlemad Piiteri ja pani nad elama möbleeritud tuppa Staronevski tänavas. Sealt toimetasid mehed pommid öösel Liedwalli maja juurde. 29. jaanuari hommikul ebaõnnestumisest kuulnud, käskis Buxhoevden terroristidel järgmisel ööl uuesti katusele ronida ja suitsukäiku kinni jäänud laengud alla lükata. Selleks ajaks oli Witte teenijaskond korstnast leidnud veidrad esemed ja eramu oli politsei poolt sisse piiratud.*

Kuhu, küsisid kogenud vaatlejad, viivad siis selle operatsiooni niidid, mida liidumehed, samavõrra jultunud kui arad, ise vaevalt oleksid söandanud ette võtta? Kuna peterburilased rääkisid salamahti, et selleks «vägiteoks» saanud mustsadalased õnnistuse tsaaripaleest, siis olid mõnedki hämmelduses: kas «jumalast salvitu» tõesti võib laskuda osalemiseni omaenda peaministri atentaadis?

Võib, vastasid teised. Muidugi mitte vahetult. S. Witte on öelnud, et tsaar isiklikult tollastes veretegudes ei osalenud. Kuid «kõik need tapmised ja atentaadid olid talle kui mitte meeldivad, siis ... lõbusad». Tapjad teadsid, et tema majesteedile olid need asjad halvimal juhul ükspuha ja, kui tarvis, püüab ta kõike summutada.[2]

Nikolai valitsemisaja annaalides on jäädvustatud üht-teist ka nende kohta, keda «Vene Rahva Liidu» ideaalide teenimine oli ööl vastu 29. jaanuari toonud Kamennoostrovski prospektile korstna otsa.

Filimon Kazantsev. Kuni 1901. aastani oli ta töötanud assenisaatorina Rogožskaja Zastava kandis. Pärastpoole saunamehena Neglinnajal. Riietusruumis varastamise pärast peksti ta pesukausside ja kibudega läbi ning kihutati lõpuks saunast minema. Töökohta otsides sattus Kazantsev juhuslikult Buxhoevdeni eramu hoovi Tagankal. Valitseja esitles teda krahvile, viimasele hakkas Kazantsev esimesest pilgust meeldima, ta palgati kojamehe ametisse, seejärel viidi Taganka väljaku trahterisse, kuhu neil aegadel püha- ja pidupäevaõhtuti kogunes mustsajaline vennaskond. Seal kohanes Kazantsev kiiresti ja tõusis kogenud löömameeste hulka. Edaspidi ei toimunud ei kesk- ega äärelinnas ühtki liidumeeste löömingut ilma Kazantsevita, ta oli purjus jõugu eesotsas. Hiljem läks ülemuste teadmisel ja õhutusel vähehaaval üle veretöödele, võttis ette seda, millest teised ära ütlesid. Osales mitmes poliitilises mõrvas. Kazantsev sai liberaalse professori, duumasaadiku ja «Russkije Vedomosti» toimetaja G. Iolossi (koos Fjodoroviga) mõrvamise eest Buxhoevdenilt 80 rubla, duumasaadiku professor M. Herzensteini mõrvamisele kaasaaitamise eest 75 rubla, Moskva proletariaadi ühe juhi, N. Baumani mõrvas osalemise eest 90 rubla, peaministri katusele ronimise eest 100 rubla. Ta nimetas end erusoldatiks, kuigi polnud sõjaväes teeninud.

Afanassi Fjodorov oli kuus aastat Marjina Roštšas veovoorimees. Hiljem sai sõiduvoorimeheks Iljinkal börsihoone juures. Pääsenud 1900. aastal sõiduurimise alt (teda kahtlustati oma sõitja tapmises ja paljaksriisumises), leidis Fjodorov voorimeheameti, läks šveitseriks («väljaviskajaks») restorani Arbat. Seal jäi ta silma Gringmutile, «Vene Rahva Liidu» Moskva organisatsiooni juhile, hakkas sellele meeldima oma kasvu, vägeva hääle ja metsiku näoilme tõttu. Fjodorov haarati kaasa «Liidu» Taganka gruppi ja sellest ajast peale lõi ta kaasa kallaletungides ja omakohtus kõrvuti Kazantseviga. Peale Iolossi tapmise oli ta hingel veel mitu muud terroriakti. Hiljem ta «kahetses», õigustades ennast sellega, et Kazantsev ja teised mustsadalased olevat teda petnud, tema usaldust kuritarvitanud. Buxhoevdeni juures teenitud rahaga sai Fjodorovist pisiperemees, ta soetas endale teemaja. Tema omad semud peksid ta kättemaksuks Kazantsevi tapmise eest tagahoovis poolsurnuks. Kättemaksu eest põgenes Fjodorov välismaale. Esimese maailmasõja ajal astus ta Prantsuse Võõrleegioni. Samas leegionis teeninud Victor Finki «Kirjanduslikes mälestustes» leidub lugu ka Fjodorovist.[3]

Niisugustest nagu Kazantsev ja Fjodorov moodustuski alakihtides mustsadalaste vennaskond. Need kaks olid otsekui selle stalon, uhkus ja löögijõud. Tema pale, nii lihane kui ka vaimne. Niisuguste vastu tundis viimane isevalitseja püsivat sümpaatiat.

Peen kasvatus, Pobedonostsevi sisendatud teoloogiline filosoofia, aristokraatlikud harjumused ja rafineeritud inglise keel ei takistanud tsaaril suhelda trahteri väljaviskajate ning veovoorimeestega, kes tema arusaamist mööda esindasidki «tõeliselt põliseid, kirjatarkusest ning kahtlustest uuristamata vene inimesi», kes pealegi olid koondunud «mu südamele armsasse Vene Rahva Liitu», nagu ütles Nikolai II monarhistlike organisatsioonide delegatsioonile peetud kõnes.[4]

Kiindumus sellesse liitu oli tal peaaegu sentimentaalne. Selleks oli ka põhjusi.

Riigis arenevad sündmused olid seadnud päevakorda küsimuse Romanovite monarhia elust või surmast. Üha silmanähtavamaks sai seegi, et panetunud bürokraatial ja sõjalistest läbikukkumistest nõrgestatud kindralkonnal pole isevalitsuse päästmiseks piisavalt jõudu. Siis sündiski V. Plehwe (politseidepartemangu direktor, seejärel siseminister ja sandarmiülem) ametkonnas idee tõsta väikekodanlik-kulaklike alakihtide tumedast mülkast pinnale monarhiameelseid lisajõude.

«Monarhia pidi end paratamatult kaitsma revolutsiooni eest,» märkis V. I. Lenin, «aga Romanovite poolaasialik feodaalne *vene* monarhia ei saanud end kaitsta muude kui kõige räpasemate, kõige vastikumate, alatult-julmade vahenditega ...»[5] Niisuguseid vahendeid, mis Plehwe eriti laialdaselt käiku laskis ja mida Stolõpin hiljem täiustas, krooniski mustsada*, esmajärjekorras selle

* Neli kuud hiljem kordasid mustsadalased katset. Needsamad kaks meest saabusid taas Moskvast, et visata pomm Witte tõlla alla, mil see sõidab Kamennoostrovski prospektilt Maria paleesse (Riiginõukogu istungile). Kuid atentaadiks määratud 29. mai hommikul läksid Kazantsev ja Fjodorov Buxhoevdenilt saadud raha pärast tülli ja Fjodorov, pikemalt mõtlemata, tappis oma paarimehe pistodalöögiga kõrri.

* Nii nimetati vanasti eeslinnadest tsaari kaitseks kogutud rahvaväge.

palgamõrtsukate käe läbi A. Karavajev, N. Bauman, F. Afanasjev ja teised revolutsiooniliikumise tegelased. Peamiselt haritlaste vastu olid suunatud pogrommid 17. oktoobril Tveris, 18. oktoobril Vladimiris ja Kurskis, 19. oktoobril Kaasanis.

Selles, et «Vene Rahva Liidu» kõrilõikajaid käsutavad tsaari volinikud, ei kahelnud juba tollal vist keegi. Nagu selleski, et need volinikud ise ässitavad pogromme.

Odessa. 1905. aasta oktoober. Linnaülem Neidhardt. Seesama, kes oli nooruses teeninud troonipärija Nikolaiga ühes polgus. Siin oli pogrommi eelmänguks tema üleskutse rahvale, mida kroonis läbipaistev lõpp:

Eile hommikust peale on meie linnas streikijate käsul suletud apteegid, kuid mõnes nende poolt varakult määratud barrikaadipaigas on avatud sidumispunktid. Kes siis seda kõike organiseeris, ette nägi ja ette valmistas? Te teate seda. Otsustage ise, lojaalsed inimesed, mida teil teha!

Märguandest saadi aru. Luba oli antud. Kolmevärviliste lippude ja tsaari piltidega mustsadalased tulid linnaülema maja juurde «patriootilisele» rongkäigule. Neidhardt ilmus rõdule ja hüüdis: «Aitäh, velled!» All alustati hümni «Jumal, keisrit kaitse sa». Gruppidesse jagunenult ruttas inimjõuk lähematele tänavatele. Algasid kallaletungid möödakäijaile, vaateakende lõhkumine, riisumised ja süütamised kauplustes ning elumajades, seejuures suuremat vahet tegemata juutide ja õigeusklike kristlaste vahel. Määratseti elajalikult, sandistati ja tapeti süütuid, lõigati lõhki kõhtusid, löödi sisse kolpasid, lapsi peaga vastu seina surnuks, visati neid ülemistelt korrustelt alla. Siin-seal püüdis kiirugа moodustatud tööliste omakaitse tapatalguid peatada, kuid edutult: politsei ja sõjavägi kaitsesid rüüstajaid, alatasa langes sõiduteele kroonukuulist niidetud kaitsjaid.

Neli päeva — 18. kuni 22. oktoobrini — kestis arveteõiendus. Tapeti viissada inimest, haavati tuhandeid, riisuti paljaks ja lõhuti üle poolteise tuhande elamu. Kui juba vaiksemaks oli jäänud, defileeris Neidhardt konvoi saatel tõllas läbi rüüstatud ja põlenud tänavate. Sel päeval tema juures käinud elanike delegatsioonile ütles ta:

«Ma ei saa ega taha teie heaks midagi teha. Te tahate vabadust. Siin on teile teie vabadus!»[9]

Mustsada ja teda kaitsnud politsei ning sandarmeeria korraldasid ainuüksi 1905. aasta oktoobri kümne päevaga (18. kuni 29. kuupäevani) juudipogromme 660 linnas ja alevis, mõnes kaks-kolm korda järjest. Ohvrid: kümned tuhanded tapetud, tulekahjudes ja rusude all hukkunud, sandistatud inimesed, lesed, poolja täisorvud. Ainuüksi sada linna kaotasid neil päevil ligi 4000 kodanikku tapetuina ja ligi 10 000 santidena.[10]

Mälestusi heietades on valgeemigrant V. Šulgin kirjeldanud

mustsaja märatsemist 1905. aastal Kiievis. Vabaduste annetamise manifesti päevil toonud tema, 14. sapööripataljoni lipnik, sõjaväeüksuse Demijovka piirkonda tõkestama mustsadalaste vägivalda ja riisumisi. (Šulgin oli üks neid, kes õnnistas mustsaja moodustamist, ta innustas seda ja tõukas ekstsessidele.) Ta astunud pogrommitegijate ette moraaliepistliga: tuleb hoiduda häbiväärsest marsist, kus astuvad «ees tsaar, tsaari järel aga riisujad ja vargad».[11] Tundub, et rahu jutlustanud oraator tegi oma ettekanded valel aadressil. Asi polnud mitte niivõrd selles, et marodöörid soovisid oma väe eesotsas näha tsaari, kui selles, et tsaar ise soovis seista selle väe eesotsas ja faktiliselt seisiski.

Hirm avab rahakoti

14. juulil 1912 hõikas üks «Vene Rahva Liidu» liidreid, Markov II, Tauria palee saadikuid ja publikut täis saalis kõnepuldist:

«Te nimetate meid mustsajaks. Aga mis sada me oleme? Ei, me ei ole sada! Meid on miljonid. Meiega on vene rahvas!»

Ent päevapealt viis aastat hiljem, erakorralise uurimiskomisjoni ees, ütles ta, et «Vene Rahva Liidu» liikmete täpset registreerimist ei toimunudki.

Duuma kõnepuldist 1912. aastal peetud kõnes eitas Markov talle omases jultunud toonis organisatsioonile «ükskõik missugust leivalisa andmist» võimude poolt ja sularaha saamist eriti. Kuid ülekuulamisel (viis aastat hiljem) leidis aset selline kõnelus:

Eesistuja (S. Muravjov). Öelge, kuidas te suhtusite rahatoetusse valitsuse vahendeist?

Markov II. Me saime seda ega näinud selles midagi häbiväärset.

Eesistuja. Tähendab, partei ideedes ei olnud valitsusest sõltumatuse ideed?

Markov II. See idee oli, kuid ilma rahata, ideedest ära ei ela. Organisatsioonid nõudsid raha.

Eesistuja. Miks te seda siis duumas eitasite?

Markov II. Soovist mitte seada ennast laiduväärsesse olukorda.

Eesistuja. Miks ei püüdnud te siis asuda aususe kaitsja positsioonile?

Markov II. Ei olnud midagi halba selles, et monarhiat toetav partei sai raha oma monarhi valitsuselt.

Pärast seda, kui uurijad olid veenvalt tõestanud lisatulud, tekkis kohe küsimus, kes trooni kaitsjatest siis sellisel viisil end elatas? Selgus, et eelkõige ja kõige rohkem sai ninamees ise.

Eesistuja. Saanud monarhi valitsuselt raha, kas andsite selle edasi organisatsioonidele või kulutasite ise?

Markov II. Osa andsin edasi, osa kulutasin ise.

Eesistuja. Kas te kellelegi aru andsite?

Markov II. Ei andnud ega olnud selleks kohustatud.

Eesistuja. Kui palju te siis isiklikult valitsuselt saite?

Markov II. Sain tavaliselt korraga 144 000 rubla.

Nii, tema sai — mitu korda? — peaaegu 150 000 rubla haavai pistis selle oma tasku ega olnud kohustatud aru andma. Aga mis sai sellest sularahast, mis nii-öelda õnnelikult tema taskust mööda libises?

Eesistuja. Kas te «Vene Rahva Liidu» liikmeilt maksu võtsite?
Markov II. Jaa. Viiskümmend kopikat aastas.
Eesistuja. Aga kas oli juhtumeid, mil liige ei maksnud liidule, vaid vastupidi — liit maksis liikmele?
Markov II. See tähendab, te tahate teada, kas me ostsime liikmeid?
Eesistuja. Jaa, kas te kaasatõmbamise eesmärgil... subsideerisite neid?
Markov II: Kahtlemata subsideerisime.
Eesistuja. Üksikliikmeid?
Markov II. Jaa, muidugi...
Sokolov (komisjoni liige). Ja millistele tegudele te õhutasite neid ära ostetud liikmeid?
Markov II. Me sisendasime tugeva tsaarivõimu kasulikkuse tunnetust.[12]

«Liidu» ustavus jumaldatud monarhile oli kirglik, kuid üksnes pärast kullavihmaga turgutamist. Pogromm oli hea asi, kuid seda tuli toita sularahaga, eelkõige kroonu omaga. Monarhia loodud rahva uimastamise ja provokatsioonimasin oli võimeline tsarismi päästmiseks töötama ainult siis, kui kõik selle sõlmed olid rahatoetuse ning annetustega hästi määritud.

Nagu ilmnes pärast revolutsiooni, assigneeriti «Liidu» juhtkonda keiserlikul käsul moodustatud erifondist. Algul allus see fond D. Trepovile, hiljem käsutasid raha siseministrid politseidepartemangu direktorite avalduste põhjal. Nende summade kasutamises jõuti sellise mõjukuseni, et üks menukaid agente, sandarmirittmeister Komissarov öelnud noil päevil vestluskaaslasele: «Kõik oleneb sellest, kui palju te raha eraldate. Siis võin korraldada sellise pogrommi, nagu soovite: kui tahate, siis kümnele inimesele või kui soovite, võib ka kümnele tuhandele.» Von Plehwe arvestuste järgi võis «keskmise sisendusjõuga pogrommike» maksma minna umbes 6000—10 000 rubla politseifondist.

Kaua aega ei teatud, kes kirjutas, kus trükiti või kuidas levitati mustsajalisi proklamatsioone, mis alates 1905. aasta sügisest riigi üle ujutasid. Need olid nagu kämp metsikut inimvihkajalikkust, nende ilmumine ennustas tavaliselt pogrommi, ilma nendeta poleks olnud seda mürgiküllast õhkkonda, mis tegigi võimalikuks ühtede inimeste peksmise teiste käe läbi. Lendlehed polnud mõeldud üksnes pogrommi üleskutseks. Näiteks lõppes «Liidu» Aleksandrovski linna osakonna lendleht (1906. aasta veebruaris) täiesti konkreetse juhisega:

«Niisiis, tõelised vene inimesed, kes te olete tsaari ja õigeusu poolt, kogunege relvade, vikatite ja hangudega linnaväljakule, astuge meie poolt moodustatud Aleksandrovski võitlusmaleva kolmevärviliste lippude alla ning niipea, kui kostab signaal, tormakem tsaari piltide ja püha ikooni kannul meie vaenlaste, punalipumeeste kallale!»[13]

On andmeid, et proklamatsioone levitati Peterburist ja Moskvast «Vene Rahva Liidu» liikmete kaudu. Neid trükiti miljonilistes tiraažides osalt Potšajevis, osalt mujal väikestes maakonna- ja kubermangutrükikodades ning peamine kogus, kui koletu see ka pole, salatrükikojas, mis paiknes seks otstarbeks otse siseministeeriumi hoones.

Selle vaimumürgivabriku panid käima parun von der Lippe, senaator parun von Tiesenhausen ja kindral von Rauch, nende kaastöölised olid salateenistuse šeff Ratškovski ning sandarmirittmeister Komissarov, tehnilise külje tagasid Vuitš ja Klimovitš. Lõpuks, proklamatsioonitekstid tulid osaliselt koguni... paleest. Kelle käest nimelt? Nagu ajakirjandus oli tuvastanud, seadis kõige jõhkramaid neist kurjakuulutavatest oopustest kokku D. Trepov ja osaliselt von Kraemer, kes tihti tsaarinna ruumides käis. Seesuguses kirjanduslikus loometöös proovisid kätt ka Buxhoevden, Neidhardt ja kindral Bogdanovitš. Kuid mõned lendlehed tulid kellegi «kõrge autori» sulest, kes eelistas oma nime mitte nimetada. Sellega seoses märkis Petrogradi ajakirjandus pärast Veebruarirevolutsiooni, et Nikolai Teisel oli õukonnas «päris kenasti kirjutava inimese» maine. Seal ülistati tema paindlikku sõna, stiilitunnetust ja ka ta ise nähtavasti arvas endal neid väärtusi olevat, mistõttu ta juba Ülevenemaalise Ajalooseltsi šeff olles ei pidanud endale liiga koormavaks astuda ka Venemaa Kirjandusehärrastajate Seltsi.

Kusagil kutsutud külalistega Peterburi lõunasöögil öelnud peaminister Witte abikaasa lauas: «Aga Ratškovskile anti tema räpase trükikoja eest autasuks seitsekümmend tuhat rubla!» Seejärel oli proua Wittele «labase loba ajamise» pärast peremehe majauks suletud. Ent tsaarivalitsuse dokumentidest nähtub, et 1906. aasta lõpul oli Trepov Nikolai Teisele tõepoolest esitanud põrandaaluse proklamatsioonivabriku tööst ettekande, millele tsaar oma käega kirjutas: *Anda Ratškovskile ühiskondlike jõudude eduka kasutamise eest 75 000 rubla.* Tegelikult võinuks proua Witte «loba» olla veelgi «labasem». Ta võinuks näiteks lisada, et ergutuseks sellele samale koostööle «ühiskondlike jõududega», see tähendab, trahteriteenijate ja veovoorimeestega, autasustati Ratškovskit ja Komissarovit tsaari käsul ordenitega, esimest Stanislavi, teist Vladimiri ordeniga. Rääkimata muudest heldustest ning soodustustest.

Selle, mis lõunalauas ütlemata jättis proua Witte, tegi tasa tema abikaasa oma memuaarides. Ta kirjutas, et tsaar hakkas armastama mustsadalasi otsekui «esimesi inimesi Vene keisririigis, kui patriotismi eeskujusid ja rahvuse uhkust, ... neid haisvaid turukangelasi, kelle eest hoitakse kõrvale ja kellele korralikud inimesed kätt ei anna». Seepärast oligi võimalik, et mustsadalased «seadsid politseidepartemangu juures sisse trükikoja pogrommiproklamatsioonide fabritseerimiseks».

Algul mõnevõrra maskeeriti tsaari kontakte «Liidu» liidritega. Need toimusid konspiratsioonireegleid järgides peamiselt sellise vahemeeste kaudu, nagu suurvürstid Nikolai Nikolajevitš ja Vladimir Aleksandrovitš, samuti kindral Rauch ja vürst Putjatin. Kuni Nikolai II polnud veel harjunud, häbenes ta mingil määral kõkkupuuteid «selle liiduga, mis koosnes varastest ja huligaanidest», on kirjutanud Witte. Hiljem muutus «tsaari salajane, õigemini mittedemonstratiivne «Vene Rahva Liidu» toetamine silmanähtavaks, mitte midagi häbenevaks».[14]

Kuivõrd kumbki pool enam mitte midagi ei häbenenud, nähtub sellest, et Nikolai II kutsus organisatsiooni juhi A. Dubrovini avalikult paleesse isiklikele jutuajamistele, sealsamas võeti ametlikult vastu «Vene Rahva Liidu» delegatsioone. 1905. aasta detsembris palees järjekordset mustsadalaste gruppi vastu võttes sai Nikolai neilt kingiks kaks «Liidu» märki, ühe kinnitas ta oma vormipluusile, teise poolteiseaastase poja särgile.

See vennaskond köitis teda. Nende ringis tundis ta end vabalt ja sundimatult. Ta laskis nad paleeruumidesse, korraldas neile kostipidusid, autasustamistseremooniaid. Tsaar võis selles seltskonnas kenasti napsi võtta ja «Barõnjat» tantsida. Lauakõnedes, tervitustes ja õnnitlustelegrammides õhutas ta mustsadalasi: *Ühinege, -tõelised vene inimesed! ... Hakkan ustavaile armu ilmutama ... Ma vajan teid ... Tsaari tänu teile! ... Teie olete mu tugi ja lootus* ... Mustsaja jaoks «aktiivi» tarniva veovoorimeeste ühingu truualamlikule auaadressile 23. detsembrist 1906 vastas tsaar: *Andke voorimeestele edasi minu tänu, ühinege ja olge püüdlikud!* Paleevastuvõtul ei häbenenud ta kõigi kuuldes Jaroslavli kubernerilt Rimski-Korsakovilt pärida, kuidas on «Liidu» kohaliku ninamehe Katsaurovi tervis. Aga Katsauroviga suhtlemist peeti Jaroslavlis häbiasjaks.

Kui «Vene Rahva Liidu» esimees Dubrovin oli 1906. aasta septembris pisut tõbiseks jäänud, käis kindral Rauch tema korteris tsaari isiklikku kaastundeavaldust ja kiire paranemise soovi edasi andmas. Tsaari avaliku soosingu haripunktiks oli telegramm, mille Nikolai saatis doktor A. Dubrovinile 1907. aasta 3. juunil, päeval, mil Stolõpin oli Riigiduuma teise koosseisu laialiajamisega pannud faktiliselt toime riigipöörde. Jätnud kõik vihjed, tegi isevalitseja oma läkituses üleskutse: *Saagu Vene Rahva Liit mulle kindlaks toeks!* «See ülinäotu telegramm,» kirjutas hiljem Witte, «ja ka teise duuma laialisaatmise manifest näitasid meie isevalitseja poliitilise mõtte kogu armetust ja haiglast hinge.» Paraku, õhkas ekspeaminister, on need tsaari lähikondlased, kes võinuksid teda tagasi hoida mustsajaga mehkeldamisest, «kaotanud igasugused põhimõtted ja teotsevad hetkeajendeil, seades nina tuule järgi, nagu seda teeb hea hagijas».[15]

Ennast Sergei Juljevitš hagijate hulka muidugi ei arvanud. Ent tsaar nõudis muide valmisolekut nina tuule järgi seada igalt

oma abiliselt ning jälgis, kes ja millisel määral niisugust valmisolekut ilmutab. Lähikondlastesse, kes ei kuulunud «Vene Rahva Liitu» või ei klappinud sellega, suhtus tsaar valvsalt, sageli umbusklikult. Paistis sedamoodi, et ta on võtnud endale ülesande värvata mustsaja uusi liikmeid, olles sel eesmärgil valmis mõjutama ka ministreid.

«Miks teie, Pjotr Arkadjevitš, Vene Rahva Liitu ei astu?» küsinud ta kord Stolõpinilt. «Dubrovinit seal ju praegu ei ole.» (Stolõpin ja Dubrovin suhtusid teineteisesse vaenulikult.)

Sama küsimuse oli tsaar omal ajal esitanud Stolõpini eelkäijale Wittele, vihjates, et ta mäletab selle kuulumist seda laadi organisatsiooni. Teinekord Wittega vesteldes ehmatanud Nikolai teda küsimusega:

«Kas on õige, mida teist räägitakse: te olevat juutide poolt?»

Tõenäoliselt oleks samasugune kahtlustuse ja varjatud ähvarduse noot kõlanud tsaari küsimuses siis, kui tal oleks tulnud pähe pärida oma peaministrilt, kas see on, ütleme, ka ukrainlaste («väikevenelaste») poolt või armeenlaste, soomlaste või, mis hoopis laiduväärne, poolakate poolt ... Sest Nikolai II suhtumise oma eri rahvusest alamatesse määras «kõigi mittevene päritoluga Vene alamate tagakiusamise loosung», teiste sõnadega, keisririigi umbes kuuekümne miljoni elaniku tagakiusamine.[16]

Kui varasemate valitsejate ajal olid mõne ääremaa rahvad veel kasutanud suhtelisi soodustusi ja elementaarseid rahvusõigusi, seadnud iseoma kultuurielu, siis Nikolai administratsioon hakkas enneolematu rangusega neid järeleandmisi ära võtma. Viimast tsaari võib liialdamata nimetada keisririigi ajaloos suurima pealetungi organiseerijaks kõigile vähemusrahvuste õigustele. Just tema ajal võistles keisririik eriti efektiivselt mõne muu paljurahvuselise aadli- või kapitalistliku riigiga, näiteks Austria-Ungariga, «rahvaste vangla» nimele.

Prantsuse ajaloolased Lavisse ja Rambaud, kellel üldiselt polnud kombeks tsaari administratsiooni tegevust eriti arvustada, on täheldanud, et tollal aeti kõik, samuti kui Aleksander III ajal, ühe mütsi alla. Keisririigi rahvaile oli kaela pandud «ühesugune ike», keelu all olid rahvuskeeled, maha surutud rahvuskultuur. Diskrimineerimise, tagakiusamise ja mahasurumise, rahvusliku vaenu õhutamise drakoonilist poliitikat teostati tsaari käsul «kõigis muulaste kubermangudes», kõigil ääremaadel, mis võõtasid Venemaad Läänemerest Kaukaasiani.[17]

On hästi teada, et antisemitism oli tsaarivalitsuse ametlik ideoloogia ja tegelikkus ning peaaegu tähtsaim põhimõttelise poliitika platvorm, millel baseerus eri sorti tagurlik-šovinistlike ja sõgedate jõudude liit (muide, tihtilugu kõigest näiline). Ent Lavisse'i ja Rambaud' ütluse kohaselt «olid poolakate vastu rakendatud abinõud sageli veelgi karmimad». Mõlemad autorid leidsid, et

rohkem kui kellelgi tuli keisririigis kannatada poolakail just oma keelele ja religioonile ustavaks jäämise tõttu.

Poolakad (kes ei kuulunud aristokraatlikku ladvikusse) ei võinud keisririigis olla riigiametis. Nad ei tohtinud edelakubermangudes omada maavaldusi. Poola keel tõmmati maha Poolamaa kooliprogrammidest, algul kesk- ja seejärel algkoolis ning lõpuks kõrgkoolides, kaasa arvatud Varssavi ülikool. Poola Kuningriigi ametiasutustes oli keelatud kasutada poola keelt. Tsaari tšinovnikute järelevalve all kiskus politsei fassaadidelt maha poolakeelseid silte, poola keeles kirjutatud tänavaviitasid. Samad autorid väitsid, et naabruses, Leedumaal «sai poola keele tagakiusamine tõelise inkvisitsiooni iseloomu». Kuid niisama julmalt kiusati taga leedu kultuuri, kunsti, kirjandust, ajakirjandust, isegi üksnes rahvusliku elu või loominguomapära meeldetuletamist.

Läänemere kubermangudele, Liivi-, Eesti- ja Kuramaale paistis traditsiooniliselt kuuluvat tsaari soosing. Poolteise sajandiga oli sealne aadel — see koosnes peamiselt «saksa parunitest, muistsete mõõgavendade järeltulijaist» — muutunud keisririigi kindralite, ministrite, politseinike ja diplomaatide taimelavaks. Nad kasutasid privileege, neil oli rohkesti maad ning nad andsid koos saksa linnakodanlusega tooni Riias, Tallinnas ja teistes suurematest linnades. Neil polnud tsaaririigis millegi üle kurta. Prantsuse ajaloolased on maininud, kuidas Nikolai I, soovides A. Jermolovit millegi eest autasustada, küsinud temalt, mida mees sooviks. Jermolov vastanud:

«Valitseja, tehke mind sakslaseks!»[18]

Teisiti olid lood selle saksa härraskihi poolt ekspluateeritud eesti ja läti rahvaenamikuga. Juba 1883. aastal oli Aleksander III teinud senaator Manasseinile ülesandeks jõuda selgusele Läänemere kubermangude administratsiooni pahedes, võtta luubi alla selle «sisemine logisevus». See võttis ja jõudis selgusele. Visandas plaani, kuidas too juhtimissüsteem pihku võtta. Pärast Nikolai II troonileastumist asusid keskvõimud Manasseini kavade realiseerimisele. Algkoolid võeti kohalike võimude käest ja anti haridusministeeriumi alluvusse. Maakohtud asendati rahukohtunikega, keda võis määrata ja asendada ainult justiitsministeerium. Tallinna, Riia, Jelgava ja Liepāja ringkonnakohtud allutati Peterburi kohtupalatile. Läänemere kubermangudes, nagu Poolaski, kaasnes rahvusliku kultuurielu mahasurumise ja keele keelamisega sõda religiooni vastu, täpsemalt öeldes rahvahulkades traditsiooniliselt väljakujunenud usulis-kiriklike kiindumuste vastu, koos jõhkra politseilise survega ja katsetega suruda elanikele peale kroonu õigeusku.

Luterluse suhtes olid eestlased ja lätlased olnud alati enamvähem ükskõiksed. Nende silmis oli see eeskätt saksa härraste usk. Pärast seda, kui krahv Protassov oli kümnetele tuhandetele

eestlastele ja lätlastele jõuga peale surunud õigeusu ning tema eeskujul hakkasid halastamatut usinust ilmutama teisedki tsaari administraatorid, tekkis täiesti vastupidine reaktsioon. Kasvas vastupanu. Paljud varem religiooni suhtes ükskõiksed inimesed hakkasid õigeusku tagasi tõrjudes meeleheitlikult kaitsma luteri usku. Eriti marru ajas rahva nii Läänemere ääres kui ka keisririigi teistes ääremaades «muulastest» vanemate käest laste äravõtmine selleks, et neid kasvatada truualamlikus ja õigeusklikus vaimus. Lapsi võeti (ja viidi kaugemale, teistesse kubermangudesse) Baltimaade protestantidelt, poola katoliiklastelt, ukraina duhhobooridelt ja uniaatidelt, juutidelt jne.

Oma vastikust selle barbaarse teguviisi suhtes ei suutnud varjata isegi mõned aukandjad. Lamsdorff on kord masendustundega fikseerinud «kurva teate Balti provintsides toimuvast vägivallast». Seal elavat palju luterlikus keskkonnas kasvanud «õigeusklikke». On selliseid riigialamaid, kes pärast segaabiellu astumist hoidu-vat laste ristimisest õigeusu kirikus, «niipea kui võimud sellest teada saavad, võtavad nad sellised lapsed vanematelt ära. Kas saab ette kujutada selliseid õudusi?»[19]

Detailike Kaukaasiasse suhtumise näiteks. Asehaldur Golitsõn kandis tsaarile ette, et tema arvates on «armeenlased hakanud endast palju arvama». Pealegi «soodustab armeenia kirik kohalike elanike revolutsioneerimist». Tõrksate õpetamiseks pani asehaldur tsaari nõusolekul armeenia kirikute vara sekvestri alla. Riiginõukogu tunnistas sekvestri ebaseaduslikuks ja tühistamisele kuuluvaks. Tsaar keeldus nõukogu istungil žurnaali (protokolli) kinnitamast, annulleerides seega selle otsuse. Sekvestri käsk jõustus.

Soomlaste kohtlemisest. Pärast Nikolai II troonileastumist muutus suhtumine neisse üha kalgimaks. 1899. aastal Soome kindralkuberneriks määratud Bobrikov suurendas järsult erakorraliste seaduste rakendamist. 3. veebruaril 1899 kroonis seesugust tava tsaari manifest, mis annulleeris osa Soome asutuste traditsioonilisi õigusi. Helsingi Senat avaldas protesti. Peterburi suundus delegatsioon petitsiooniga, millele oli alla kirjutanud 500 000 inimest. Nikolai ei võtnud delegatsiooni vastu. 1901. aastal siirdus tema jutule teine delegatsioon samasuguse palvega, tsaar keeldus uuesti seda vastu võtmast. Bobrikov maksis oma politseiliku vägivalla eest eluga. Ta tapeti 3. juunil soome kodanliku natsionalisti, senaator Schaumanni poja poolt. Ent endist praktikat Soome kindralkuberneri ametikohal jätkasid aastail 1905—1908 N. Gerard ja aastail 1908—1909 V. Beckmann. Palvega mitte kiusata taga soomlasi pöördus tsaari poole tema emapoolne vanaisa, Taani kuningas. Seegi eestkostmine jäeti tähelepanuta.

17. märtsil 1910 esitas Stolõpin Nikolai II korraldusel Riigiduumale määruseprojekti «Soomet puudutavate üldriikliku tähtsusega seaduste ja määruste väljaandmise korrast». Selle abi-

nõuga tahtis tsaar veel kord demonstreerida, et ta on Soome suurvürst, et tema kõrgeim võim selle riigi üle on vankumatu ja et ta kavatseb mitte nõrgendada, vaid veelgi enam tugevdada oma ainuisikulise seadusandluse mehhanismi vähemalt «üheaegselt nii suurvürstkonda kui ka keisririiki tervikuna puudutavates küsimustes».

Analüüsinud nende sündmuste olemust, häbimärgistas V. I. Lenin 1910. aasta 26. aprillil avaldatud artiklis «Sõjakäik Soome vastu» veel kord isevalitsuse vana natsionalismi, mis rõhub kõiki «muulasi». Ta paljastas kodanlike liberaalide sõnakõlksutamise, mis väljendab silmakirjalikku kaastunnet tsarismi rõhutud rahvastele. «Fraas jäi fraasiks, olemus aga *tuli kasuks* isevalitsuse inimvihkajalikule poliitikale.» Lenin ütles prohvetlikult: «Tuleb aeg ja Venemaa proletariaat tõuseb üles Soome vabaduse eest, demokraatliku vabariigi eest Venemaal.»[20]

Witte soovitas tsaaril «anda juutidele teiste alamatega võrdsed õigused», ent kuna ka teistel alamatel ei olnud õigusi, oli kõnelus mingist võrdsustamisest sisutu — kõik olid võrdsustatud õigusetuses. Nende hulgas ukrainlased ja valgevenelased, kellel puudus õigus rahvuskultuurile ning emakeelele. Samuti Kaukaasia rahvad, kes olid tsarismi nuudi all «nii põlema läinud, et paljud hakkasid rääkima Kaukaasia uuesti alistamise vajadusest». Muide, valitsusringkondades mõtlesid paljud, et «tarvis on enne alistada Venemaa, siis pole raske alistada Kaukaasiat ja panna aru pähe ääremaadele. Niisiis, las aga rahustavad Venemaad.»[21]

Miski ei suutnud kõigutada Nikolai II veendumust, et kõik vähemusrahvaste vastu suunatud eriseadused kuuluvad tühistamise asemel üksnes tugevdamisele. Jõud, mis täis otsusekindlust sai toetada ja kaitsta seda tagakiusamise süsteemi, pidi tema arvates olema just mustsada.

Vene keisririigis kehtinud põhiseaduse järgi pidi uute seaduste projektid enne nende tsaarile läbivaatamiseks esitamist läbi arutatama ja kinnitatama Riiginõukogus (pärast 1905. aastat ka Riigiduumas). Mitte ükski tsarismi viimastel aastakümnetel kehtestatud rassistlik-šovinistlik akt aga niisugust protseduuri nimetatud instantsides läbi ei teinud. Kõik sellised seadused viidi ellu mööda kõrvalteid, nn. avalduse korras.

Seaduseprojektid, mis olnuksid duumas või Riiginõukogus määratud ilmsele läbikukkumisele, suruti läbi näiteks tsaari juures «kõrgemaks juhtimiseks» mõeldud erinõupidamiste kaudu. Need võisid saada seaduse jõu juba ministri vastaval ettekandel tsaari allkirjaga. Nii kehtestati aastail 1905—1910 Nikolai II ainuvõimuga peaaegu kõik vähemusrahvaste vastu suunatud määrused.

Ükskõik, kas seadustest mööda minnes või nende põhjal, kuid keisririigi pidevas pogrommiõhkkonnas hoidmine oli veel ebapiisav. «Vene Rahva Liidu» jõukudele tuli tagada psühholoogiline

valmisolek alustada iga hetk röövlitööd, demokraatlik üldsus pidi tarretama ohranka ja mustsaja surmava pilgu all. Selle, mida ei jõudnud ära teha Dubrovin ja Buxhoevden, pidid lõpule viima justiitsminister Štšeglovitov ja prokurör Vipper. Ja vastupidi, Štšeglovitovi ja Vipperi koletud rassistliku kohtu lavastused tallasid ette raja Taganka ning Demijovka jõmmidele uuteks vägitegudeks. Omavahel kooskõlastasid neid asju justiitsamet ja politsei, ohranka ja kindralkond, sõjaväljakohtud ja sandarmeeria, igaühega neist eraldi veel «Vene Rahva Liit» ning nende kõigiga Nikolai Teine «jumala armust». Mehkeldamine mustsadalaste inimjätistega, toetusrahad, autasud, preemiad olid ajendatud tsaari hirmust. Maksti hirmust revolutsiooni ees, Venemaa ja vene rahva ees. Mõeldud oli tõelist, töötavat rahvast, mitte neid, Ohhotnõi Rjadi hulguseid ja kõrtsirahvast, ühiskonna heidikuid.

Needsamad tituleeritud ja tiitlita landsknehtid, kes olid aastaid keisri eesistumisel peetud nõupidamistel põhjendanud nälja, kirjaoskamatuse ning ihunuhtluse tululikkust vene rahvale, osalesid alates 1905. aastast sama usinalt koos kodumaise põlisaadliga pogrommitöös. Ka preisi ja balti parunid ning krahvid lülitusid vahetult neisse inimesi sandistavatesse operatsioonidesse keskuses ning mujal.

...Märg kaabu sügavalt pähe surutud, hiilisid vihmases hämaruses piki saatkonnahoonet kaks meest... Nad sööstsid ukse juurde, värisev käsi sirutus kella poole... Kes nad olid, need Vene tsaari pärast Saksa suursaadikut paluma tulnud mehed?

Dmitri Neidhardt, parun, senaator, mõisnik. Tema mõisad olid Nižni Novgorodi ja Permi kubermangus. Ta sai hariduse Peterburi Paažikorpuses. Ta oli Nikolai Teisega isiklikult tuttav alates ühisest teenistusest Preobraženski polgus. Hiljem määras tsaar Neidhardti korduvalt mitmesugustele ametikohtadele. Ta teenis siseministeeriumis, oli Odessa linnaülem, Nižni Novgorodi ja Jekaterinoslavi kuberner. Ta ilmutas rahvarahutuste mahasurumisel ebatavalist julmust. Korduvalt kroonuvarga ja pistisevõtjana sisse kukkunud, tuli ta keiserliku soosija abiga veest kuivalt välja. Ta oli üks Nassaust pärineva ja «vene aristokraatiaga paari läinud» suguvõsa esindajaid, D. Neidhardti õde oli Ministrite Nõukogu esimehe P. Stolõpini abikaasa. Nikolai valitsusaja lõpul võttis Neidhardt senaatorina osa tähtsaimate riigiasjade arutamisest ja selles tegevuses tabas teda ka Veebruarirevolutsioon. 1918. aastal, pärast luhtunud sekeldamist Denežnõi põiktänavas, põgenes Neidhardt Saksamaale ja seal, Reichenhallis, ta elupäevad lõppesidki.*

---

* Väike täiendus. Ajakirja «Znamja» lugeja gorkilane Pjotr Šmeljov saatis autorile kirja. Ta kirjutab: «...see parun on meie perele hästi meelde jäänud. Sel suurmõisnikul oli üks mõis Knjagini maakonnas, meie Ilšalkovi vallas. Minu isa, alles poisike, hoidis paruni karja. Kord pääsenud loomad lahti. Nagu isa mulle hiljem jutustas, käskinud parun talle peksa anda. Neidhardti silma all peksis valitseja Judin minu isa elajalikult läbi, löi talle haavu, mille armid valutasid kogu elu.

Ja see oli seesama Neidhardt, kellega tsaar noorusest peale läbi käis ja kes teineteist peaaegu et musutasid. Tõepoolest, ütle, kes on su sõber ja ma ütlen, kes oled sina!»

Teine abipaluja: **Aleksei Budberg** arvukast Budbergide ja Bellingshausenite parunisuguvõsast, kes olid juba keskajal asunud Vestfaalist Liivimaale ning alates XVIII sajandi teisest poolest olnud Venemaal tegevad sõjaväes ja diplomaatilisel alal.

Tsaare olid teeninud paljud Budbergid ja üsna kõrgetel kohtadel: nende hulgas oli ministreid, suursaadikuid, väejuhatajaid. Üks neist, Aleksandr Budberg, oli viimase kahe tsaari ajal (1891—1913) keisrile saadetud palvekirjade kantselei peavalitseja. Ta oli faktiliselt Nikolai II poliitiline nõuandja, talle kuulus tsaari isiklik poolehoid ja ta osales 1905. aastal «vabaduste» manifesti väljatöötamises. Ühtlasi soodustas ta salajaste rahaliste fondide moodustamist «Vene Rahva Liidu» jaoks. Kõigiti püüdsid abistada mustsadalastele materiaalsete vahendite hankimist nii Aleksei Budberg kui ka Budbergi perekonnasõber Gustav Köstring, Hannoverist pärit Tuula mõisnik, kes säilitas kuni 1914. aastani sidemed Saksa keisririigiga.

Mustsaja pöörane pitser lasus ka Esimese maailmasõja ajal Vene korpust käsutanud kindral parun von Aleksei Budbergi tegevusel pärast revolutsiooni. See tõukas tema kontrrevolutsioonileeri. Pärast eespool kirjeldatud visiiti Mirbachile naasis parun Kaug-Itta ja Oktoobrirevolutsioonile järgnenud sündmuste ajal kerkis ta seal, Harbiinis, Koltšaki lähikonnas uuesti esile. 1919. aastal sai ta Omskis «kõrgema valitseja» sõjaministriks. Oma tegevusest Omskis on ta avaldanud memuaarid, mis on täis Venemaa vihkamist. Selles on saatuse irooniat ja omajagu loogikat, et endine «Vene Rahva Liidu» toetaja valgeemigrandina maapaos olles sõimas vene rahvast «K. P. (koerapoegade) parteiks» ja väitis, «et vene rahvas pole võimeline tõeliseks kangelasteoks ega ohvriks».[22]

Nagu polekski need budbergid ja neidhardtid soninud oma silmakirjalikke komplimente vene rahva pähe esitatud mustsadalastele-«vennastele» siis, kui linnades klirisesid vaateaknad ja oigasid ohvrid! Ent tuleb märkida, et mustsajaline inerts viis neid pisut kaugemalegi. Kui mitte neid, kes Tsaari-Venemaal «Vene Rahva Liidus» tegutsesid, siis nende poegi, kes Kolmandas *Reich*'is Hitlerile truualamlikkust osutasid.

Otto Eugen Budberg sõitis 1921. aastal koos isaga Pabaži-Saulkrasti kandist (Riia lähedal) Saksamaale, astus kahekümnendate aastate keskel *Reichswehr*'i, tõusis seal ametikohtadel ja auastmes. Aastail 1940—1941 osales ta majori auastmes veermahti 22. tankidiviisi koosseisus Belgia, Prantsusmaa, Kreeka, Jugoslaavia ja Nõukogude Liidu alade okupeerimisel. Osales lahingutes Leningradi all, Puškini piirkonnas, kaasa aidates nende paleede purustamisele, kus tema sugulane Aleksandr Budberg oli kolmkümmend aastat tagasi käinud ettekannetega Nikolai II juures. O. E. Budberg on otsene süüdlane Puškini Katariina palee paljaksriisumises ja veel praegugi leidmata kuulsa «merevaigutoa» röövimise organiseerija. Ta sooritas selle vandalismiakti koos leitnant Solms-Laubachiga, kes tegutses tema käsul ja juhtimisel. 5. märtsil 1945 mainiti Budbergi

OKW (hitlerliku veermahti peakorteri) rindeteates kui Breslaud peale-tungivate Nõukogude vägede vastu kaitsenud «kangelast».

Ernst Köstring sündis ja kasvas Venemaal nagu Otto Budbergki. Ta õppis Moskvas ja Peterburis, valdas vene keelt nagu emakeelt, sõitis mööda maal palju ringi. Üheksateistkümne-aastaselt läks ta Saksamaale, astus vabatahtlikuna ratsaväkke ja sõdis Idarindel. Osales keiserlike vägede sissetungis Ukrainasse, kuulus Skoropadski juurde saadetud missiooni. Weimari Saksamaal teenis Köstring ooberstina *Reichswehr*'is. Oli kahel korral, aastail 1931—1933 ja 1935—1941, kuni fašistliku Saksamaa sallaletungini Nõukogude Liidule, Saksa sõjaväeatašee Moskvas. Ta varustas kuus aastat Hitlerit Moskvast ettekannete ja kõikvõimaliku informatsiooniga, mis etendas oma osa viimase otsuses kallale tungida Nõukogude Liidule. Sõja-aastail tegeles ta rinde lähedal Nõukogude-vastaste jõukude moodustamisega. Sõja lõpul langes Köstring ameeriklaste kätte vangi ja jäeti vabaks. Pärast sõda elas ta Saksamaa LV-s Adenaueri ja Straussi antud pensionist, kirjutas memuaare ja nuttis taga natsliku välksõja luhtumist.

Saksamaa LV föderaalarhiivi sõjaväeosakonna apologeetiliste oopuste seerias «*Reich*'i väljapaistvatest sõduritest» äratas tähelepanu mälestustekogumik endisest Saksa sõjaväeatašeest Moskvas pealkirjaga «Kindral Ernst Köstring». Revanšivaimust läbiimbunud raamat, mis püüdis puhtaks pesta hitlerlikke sõjardeid, sai õiglase kriitika osaliseks rahvusvahelises demokraatlikus ajakirjanduses, sealhulgas Nõukogude perioodikas.[23]

Aegade hämarusest on häält tõstnud hitlerlaste mõttekaaslane **Adalbert Kraemer**, «Vene Rahva Liidu» poolehoidja ja trubaduur, balti mõisnik, liiginõukogu liige. Esimese Vene revolutsiooni päevil oli ta üks pöörasemaid rassismi ja inimvihkajalikkuse jutlustajaid Venemaal. Tema tollal peetud kõned olid rabavalt sarnased Goebbelsi ja Streicheri monoloogidega kolm aastakümmet hiljem Münchenis ning Nürnbergis. Tema provokaatorlikku jampsi kuulasid vastuvõttudel ja nõupidamistel heakskiitvalt kindralid, kubernerid, kõrgemad politseiametnikud, VRL liidrid. Tema kätt tõttasid suruma von Plehwe, von der Launitz, Moeller-Sakomelski, Buxhoevden ning teised nendesarnased, kes ärgitasid tulekahjukuma Ukraina ja Läänemere kubermangude taevasse kolmkümmend aastat enne seda, kui sinna jõudsid nende järgijad esseslaste-gestaapolaste erikomandodest. Osavõtliku naeratusega kuulas Kraemerit paleeistungitel ka tsaar. Kraemeri kõned panid nördima koguni mõnda kodanlikku poliitikut, need nõudsid tema kohtu alla andmist omakohtu ässitamise pärast. Aga Nikolai II kinkis talle demonstratiivselt riigisekretäri tiitli ja saatis Riia lähedale mõisa tervitustelegrammi.

Karistamatus tiivustas nii mustsaja ninamehi kui ka nende värvatud heidikuid. Tuli ette, et rüüstajate süüdimõistmisest (kui neid juhtumisi kinni peeti) ei saanud hoiduda isegi tsaari justiitsamet. Siis vabastas Nikolai ise nad karistusest. Revolutsionääridele armuandmisest oli tema juuresolekul keelatud isegi rääkida, «Liidu» meeste eest astus ta välja esimese palve peale ja ka ilma palveta, omal algatusel. Tsaar tunnistas ise ühes vestluses Konovnitsõniga, et ta pidavat mustsadalaste kasuks «alalist võitlust oma kohtuga». «Ma tean,» ütles ta vestluskaaslasele, «et Vene kohtud suhtuvad pogrommides osalemisse ülemäärase rangusega ja pedantsusega. Annan teile oma tsaarisõna, et mulle kalli Vene Rahva Liidu palvel hakkan alati nende otsuseid parandama.»[24] Nikolai «parandas» kohtuotsuseid ja võis pärast seda saata kohtualuse aadressil ka tervitustelegrammi, «tsaari-

suudluse», tänuavalduse, autasu. Tema kaasaegne on väitnud, et tsaari hermeliinmantli all varjas end mustsada. See pistis oma mürginõela välja Vene trooni alt, oli «organiseeritud ja hoidis kokku, nagu peavad kokku hoidma varga- ja röövlijõugud, sest muidu oleks neil kõigil lõpp».[25]

Sel kombel kujunes ainulaadne kohtumehe-röövli sulam, mida avalikkus nimetas nuhtlusisevalitsuseks. See oli ühtaegu kaval ja primitiivsuseni lihtsustatud skeem. Rahva vastu üksmeelselt tõstetud nuudi ja kirve all olid ühinenud varas ja politseinik, palgasõdur ja suurvürst, trahterikelner ning kindralkuberner.

Keisri roll selles süsteemis oli juhtiv, tema osalemine tähendas koordineerimist ja innustamist. Selle karistus-kaitsesüsteemi silmapaistvad tegelased Kraemer ja Puriškevitš paljastasid Riigi-nõukogu ning Riigiduuma kõnepuldist «ülemaailmset juutide ja vabamüürlaste vandenõu», mis olevat suunatud kahepäise kotka vastu, ning kutsusid keisrihärrat üles tulise rauaga välja kõrvetama, Vene pinnasest välja juurima «Herodese seemet».

Kuid isevalitseja ei vajanud selliseid üleskutseid. Teda ei olnud vaja tagant tõugata. Ta astus ise.

Ainult et kuhu ta läks ja kuhu see tee välja viis, polnud päris selge. Esialgu ei talle endale ega ta lähikonnale.

Oma käega must-valgel

Kes oli tsaar? Kas inimene või jumal?

«Öelge mulle avameelselt, Sergei Juljevitš,» küsinud suurvürst Nikolai Nikolajevitš kord Ministrite Nõukogu esimehelt. «Kas te peate valitsejat inimeseks või mitte?»

See vastanud:

«Valitseja on valitseja ja mina tema alam. Kuid olgugi ta meile antud kas jumalast või looduse poolt, on ta inimene kõigi selle iseärasustega.»

«Ei,» vaielnud suurvürst vastu. «Mina ei pea valitsejat inimeseks. Tema ei ole inimene ega jumal, vaid midagi vahepealset.»[26]

Maapealse isevalitseja ja kõikvõimsa taevaisa üks erinevusi seisnes nähtavasti selles, et viimane ei loe sissetulnud ning väljaminevaid pabereid ja rutiinse paberimajandusega ei tegele. Aga tsaaril on paberlik asjaajamine, mistõttu arhiivides leidub hulk raporteid, aruandeid, esildisi ja ettekandeid, millele must-valgel on ammustest aegadest kinnistunud vormeli järgi jäädvustatud resolutsioonid: *Käesolevale on tema keiserlik majesteet suvatsenud oma käega kirjutada . . .*

Seitsekümmend kaheksa Peterburi literaati kirjutasid alla

petitsiooni majesteedi nimele. See sisaldas palve: «Suvatsege, valitseja, võtta vene kirjandus seaduse kaitse alla!» Kirjanikud ei palunud erilisi soodustusi või eeliseid, vaid kõigest seda, et «kirjandus ei seisaks väljaspool õigusemõistmist». See tähendab, et kirjanikele ei määrataks karistusi administratiiv- (politsei-, sandarmi-), vaid kohtukorras. Läkitus anti üle keiserliku palvekirjade kantselei kaudu (juhataja A. Budberg). Vastus toimetati ühe palvele allakirjutanu, akadeemik Bilbassovi kätte tema elukohas politseijaoskonna järelevaataja kaudu. Vastus oli: *Jätta igasuguse tagajärjeta. Nikolai*

Siseministeerium oli esitanud tsaarile ettekande streigiliikumise kohta, näidates, kus ja kui palju streike oli läbi kukutatud streigimurdjate abiga ja kui palju maha surutud jõuga. Nikolai: *Ka edaspidi tegutseda ilma järeleandmisteta.*

Mõned kubernerid kurtsid oma ettekannetes streigimurdjate kaasamise raskusi, sest tavaliselt ähvardasid töölised neid arvetetõendusega. 2. detsembril 1905 kirjutas tsaar alla ukaasi, mille põhjal streike nurjavad streigimurdjad ja provokaatorid võeti ametlikult võimude kaitse alla. Streikide «eestvedajaile» kehtestati vanglakaristus neli aastat ja rohkem.[27]

22. juulil 1905 saatis siseministri asetäitja D. Trepov tsaarile raporti palvega suurendada politsei koosseisu Kuramaa kubermangus. Järgnes keisri korraldus: *Suurendada politsei koosseisu, arvestusega üks kardavoi 400 elaniku kohta.* Ühtlasi kästi kardavoide palga tõstmiseks eraldada üheksateist miljonit rubla.[28]

Kiievi sõjaväeringkonna juhataja kandis ette, et tööliste revolutsiooniline meeleolu kandub üle soldatitele ja sõjaväe kokkupuutumine rahvaga ähvardavat sõjaväge laostamisega. Ta pani ette lahutada garnisonid kohalikest elanikest, selleks püstitada kasarmute ümber kõrged plankaiad. Tsaar kirjutas ettekande servale: *Tarade kohta õige. Vaieldamatu tõde.*

Plank oli hea, kuid vitsad paremad. Keisririigis kehtinud «Ihunuhtluse määruse» põhjal võis kohalik politseiülemus omal äranägemisel igale talupojale peksa anda. Riiginõukogu oli selle, nagu öeldud, häbistava määruse tühistamise poolt. Nõukogu diskussiooni aruande servale märkis tsaar: *Tühistan millal tahan.*

Peterburi linnaülem soovitas kõige tõrksamad streikijad mõista administratiivkorras kinnipidamisele «eriti range režiimiga töömajades». Seega soovitas ta veel üht sunniviisilise töö kohtuvälist, politseilist vormi. Tsaari resolutsioon: *Jah, või vitsad, nagu on tehtud Taanis.*

Hersoni kuberner teatas aastaaruandes, et on sagenenud «õigusrikkumiste» juhud töölisrajoonides. Servamärkus: *Vitsad!*

Peksmine oli hea asi, kuid poomine parem. Kaug-Ida väejuhatus teatas Peterburi, et riigi keskusest olevat sinna sõjaväe laostamiseks saabunud «anarhistid-agitaatorid». Tundmata huvi

uurimise, kohtu ning isegi mitte fakti tõe vastu, käskis tsaar: *Kinnipeetud üles puua.*

Poomine oli hea, kuid võis ka maha lasta. Witte kandis tsaarile ette Läänemere kubermangudes karistusekspeditsiooni juhatanud Richteri «ülemäärasest usinusest». Tema sandarmid peksvat järjepanu kõiki talupoegi, laskvat maha kohtu ja uurimiseta, põletavat külasid. Järgnes keiserlik resolutsioon: *Küll on täitsamees!*[29]

Teises Riigiduumas arutati tormiliselt vangide mahalaskmise juhtumit Riia vanglas. Tsaari nõudel esitas siseministeerium talle selle kohta ettekande. Seal, kus olid esitatud üksikasjad, millal ja kes vange tulistas, seisab märge: *Tublid konvoisoldatid! Ei kaotanud pead.*

Lugenud läbi Moskva võimude ettekande lahingute tulemustest Presnjal, kirjutas tsaar päevikusse: *Moskvas on mäss, tänu jumalale, relva jõul maha surutud.*[30]

Saanud teada, et Fiedleri kooli piiramine (seal kaitses ennast sada rahvaväelast) on lõppenud hoone purustamisega (suurtükituli!) ja hulga sissepiiratute tapmisega, saatis Nikolai Tsarskoje Selost Moskva sõjaväeringkonna vägede juhatajale telegrammi: *Vastavalt kindralkuberneri tunnistatud vägede laitmatule käitumisele teen teile ülesandeks avaldada neile minu südamlikku tänu.*[31]

Ufa kuberneri ettekandele tööliste meeleavalduse tulistamise ja neljakümne seitsme inimese hukkumise kohta kirjutas Nikolai: *Kahju, et nii vähe.*[32]

Võis inimesi tulistada, ent polnud paha ka uputada. Kord kui Witte esitas ettekannet olukorrast riigis, astunud tsaar akna alla ja ütelnud Neevale vaadates: *Kui võtaks kõik need revolutsionäärid ja uputaks lahte!*

Või põletada . . . Siberi raudteevalitsuse kolmekorruselises hoones Tomskis toimus demokraatliku avalikkuse miiting. Kuberner Azantševski-Azantšejevi märguandel piiras mustsada hoone sisse ja süütas selle. Leek haaras kõik kolm korrust. Tuld kustutada oli keelatud. Kuberner nautis tulekahju oma maja rõdult väljaku vastasservas. Igaüks, kes püüdis tagaukse kaudu hoonest väljuda, tapeti kohapeal. Provokatsiooni koletu tagajärg: hukkus tuhat inimest. Kuberneri nimele tuli Peterburist tänutelegramm ja «tsaarisuudlus».

Pärast pogrommi Gomelis 1905. aasta detsembris tehti kindlaks, et elanike nottimise oli korraldanud «Vene Rahva Liidu» abiga kohalik sandarmiohvitser krahv Podgoritšani. Uurimise tulemused võttis Witte arutusele Ministrite Nõukogu istungil. Kuulanud ära siseminister Durnovo ettekande, valitsus otsustas Podgoritšani ametist vallandada ja kohtu alla anda. Saanud kinnitamiseks istungi žurnaali (protokolli), kirjutas tsaar sinna: *Kellel õigupoolest kõige sellega asja on?* Ta keeldus protokolli kinnitamast.

Pooljumal ei tohiks vist ikkagi vanglavõtmeid kõlistada. Tegelikult ei lasknud tsaar käest rahva mahasurumise ja terrori vahetut juhtimist. Ta jälgis isiklikult karistusveskikivide tööd. Tsaar oli keisririigi selle valdkonna juht ja hing. Seal ei tehtud midagi ilma tema teadmata ja loata.

Pealinna sõjaväekohus pidas istungeid Peeter-Pauli kindluse Trubetskoi bastionis. Seda kinnitab kiri 1906. aasta 11. septembrist, mille kindral M. Hasenkampf saatis ringkonna vägede ajutisele juhatajale kaardiväekindral A. Ellisele. Viitega ringkonnastaabi «salajasele vastusele» (s.t. soovile) nr. 1678 samast septembrist tegi esimene teisele teatavaks: «Teile usaldatud kindluse Trubetskoi bastion on välja valitud kui ainuke koht (Peterburis — *M. K.*), mis täielikult tagab istungite julgeoleku, kuid surmaotsuste täideviimine saab toimuma väljaspool pealinna.»[33]

Bastioni mõlemal korrusel on kolmkümmend kuus üksikkongi, ühtekokku saab neid järelikult seitsekümmend kaks. Sinna paigutati arreteerituid, keda võim pidas endale kõige ohtlikumaks ja isoleeris seepärast kõige kindlamalt. Politseidepartemang hankis bastionile vange ning bastion surmaminejaid sõjaväljakohtule, kes pidas istungeid siinsamas kongireas, komandanditoas. Sajandite tava järgi võis Peeter-Pauli (ka Schlüsselburgi) kindluse komandandi ametikohal olla üksnes inimene, kellele kuulus tsaari piiramatu usaldus, kes võis alati tema juurde tulla ja isiklikult korraldusi saada.

Niisugune mees oli Esimese Vene revolutsiooni aastail kindral A. Ellis. Komandant saatis Nikolai Teisele otse töökabinetti koondaruandeid ja vangide nimekirju iga kuu 1. päeva seisuga. Sellest, kui metoodiliselt ja raugemata see informatsioon kuust kuusse jooksis, annavad tunnistust Peeter-Pauli kindluse komandandi arhiivis säilinud ettekanded Nikolaile (alates 1. jaanuarist 1900 kuni 1. jaanuarini 1917) ning «Peterburi kindluses kinnipeetud salajaste vangide alfabeetiline nimekiri 1900—1916».[34]

Sama süstemaatilist teavet sai tsaar teistest allikatest: ohrankalt (iganädalane kokkuvõte jälitusest ja arestidest), sandarmikorpuselt, karistusekspeditsioonide ülemailt.

Siinkohal mõni ettekandenäidis. Ühest hukkamisest Siberis telegrafeeris kindral Grodekov Nikolaile Tsarskoje Selosse:

> Surmaotsuse täideviimisel läks rahvahulk liikvele, püüdes tungida läbi piiramisaheliku, kuid peatati viimase laskudega.[35]

Paleekomandandi iganädalane raport vastuhakkude rahustamisest.

1906. aasta jaanuari 26. päev

Tšernigovi kubermangu Suraži maakonnas loob korda sandarmivalitsuse ülem kindral Rudov.

Kasakasalga saatel on ta läbi sõitnud üle 40 küla. Kutsub kokku koosoleku, nõuab ässitajate väljaandmist, mõisnike vara tagastamist, kusjuures ässitajad saavad siinsamas ihunuhtlust.

Kui koosolek keeldub ninamehi välja andmast, käsib kindral Rudõ süüdata tared, mille peale talupojad ilmutavad täielikku kahetsust.

Peksa on saanud 120 inimest. On esinenud juhtumeid, kus talupojad tormasid kirve või teibaga kasakasotnja komandöri kallale. Nad tapeti kohapeal.

Millest loen oma kohuseks kõige truualamlikumalt Teie Keiserlikule Majesteedile ette kanda.

Tema Majesteedi kaaskonna kindralmajor *Trepov*[36]

Igal nädalal esitas siseminister P. Durnovo tsaarile koondaruande võitlusest revolutsiooniliikumisega. Üks neist teatas:

1906. aasta jaanuari 11. päev

Läänemerealadel võib ülestõusu lugeda mahasurutuks. 3. jaanuaril teatasid neljakümne kuue valla delegaadid kindralmajor Stoffile oma täielikust alandlikkusest ja vagurusest, misjuures laulsid kooris hümni «Jumal, keisrit kaitse sa», lõpetades laulu üksmeelse hurraaga.

Kuid vägivallajuhtumid mõisnike suhtes maakondades korduvad.

Kaukaasias on ülestõus maha surutud Vladikavkazi raudteeni.

Hersoni kubermangu Aleksandri ja Jelizavetgradi maakonnas osutasid talupojad sõjaväele vastupanu ning viimane avas tule, tappes 15 ja haavates 80 inimest.

Millest loen oma kohuseks kõige truualamlikumalt Teie Keiserlikule Majesteedile ette kanda.

Durnovo[37]

Livadias ja Tsarskoje Selos ei põlanud Nikolai II kõige julmemate karistajatega laudaistumist, kuulas huviga nende jutustusi. Kirjades ja päevikus vilksatab märkmeid sellistest külalistest. *Ilmus Mihn, Moskva rahustaja, ja einetas meiega ... tänas selle eest, et neid oli saadetud Moskvasse mässu maha suruma ... Husaarimaneežis esitles end parun Moeller-Sakomelski ekspeditsioonisalk ... Jalutasin, lasksin kaks varest ... Jalutasin kaua ja lasksin kaks varest ... Lõunal olid Moeller-Sakomelski ja tema Siberi ekspeditsioonilt naasnud salga ohvitserid.* Kuidas söömaaeg möödus, seda võib näha koos Moelleriga palees viibinud porutšik Jevetski päevikust: «Tema majesteet päris palju meie ekspeditsiooni üksikasjade kohta, olles nähtavasti asjaga kursis, ta on hästi tuttav paruni telegraafiettekannetega ja nõus tema arvamusega, et revolutsioon oleks tulnud maha suruda märksa karmimalt ja ükskord lõplikult.»[38]

Tsaaril oli meeldiv koos istuda niisuguste jutustajatega. Need oskasid luua süžee ja asjast rääkida. Tema usaldus nende vastu oli suur. Suur, kuid mitte piiritu. Oli midagi niisugust, mida ei tohi usaldada isegi sellistele abilistele. Eelkõige hoidis ta kiivalt oma eelisõigust otsustada inimeste elu ja surma üle. Tsaar usaldas näiteks kindralkuberneridele õiguse anda tsiviilisikuid sõjakohtu alla ja kinnitada langetatud surmaotsuseid. Ent ta keeldus andmast neile õigust pehmendada surmaotsuseid, asendada hukkamine vanglakaristusega.

Nikolai II usaldas oma volinikele inimestelt elu võtmise, mitte

-aga selle kinkimist. Ta andis välja blankoveksli halastamatuse, kuid mitte leebuse jaoks. Sellega võttis ta võimaluse «vastutulemisteks», vähemaks julmuseks kohtupraktikas. Kui kindralkuberner väga tahtis surmamõistetu elu päästa, võis ta ainult siseministri kaudu pöörduda armuandmisesildisega tsaari poole. Kuid kindralkuberneril tekkis harva niisugust soovi, veel harvemini sõandas ta tülitada ministrit (ja kas minister üldse nõustub esildist kõrgemale edasi andma?). Ja peaaegu uskumatu oli, et tsaar rahuldanuks niisuguse palve.

Justiitsminister S. Manuhhin küsinud tsaarilt oma järjekordse ettekande ajal, mida teha surmamõistetud kahekümne kaheksa aastase I. Kaljajeviga, ja poetanud vaevumärgatava vihje: kas tema majesteet ei sooviks surmamõistetu saatuses midagi muuta. Manuhhini hilisema väite kohaselt «astus Nikolai vaikides akna juurde ja hakkas sõrmedega klaasile trummeldama». Ministriga ta enam ei rääkinud, saatis selle hüvasti jätmata välja. Tagantjärele hoiatanud õueminister Fredericks Manuhhinit, et too edaspidi audientsidel hoiduks «taktitutest küsimustest», muidu ähvardab teda errusaatmine.

Tauria aias tulistas keegi noormees brauningust kümne sammu kaugusel jalutanud Dubassovi pihta. Ta laskis mööda ja võeti kinni. Politseis ütles ta, et oli tahtnud kätte maksta Moskva ülestõusu mahasurumise eest. Dubassov palus tsaari noorukile halastada, nimetades teda peaaegu poisikeseks. Nikolai lükkas palve tagasi, «peaaegu poisike» anti sõjakohtusse ja poodi üles.

Intsidendist Tauria aias jutustas Dubassov Wittele: «Mulle on jäänud meelde need lapselikud ebateadlikud silmad, ehmunud sellest, et ta oli mind tulistanud ... Ma kirjutasin valitsejale, palusin teda sellele noorukile halastada ja mõista tema üle kohut tavalises korras.» Päev hiljem teatas Dubassov Wittele tsaari vastuse armuandmispalvele. «Mitte keegi,» öelnud talle Nikolai, «ei tohi seaduste jõudu pisendada, seadused peavad toimima mehhaaniliselt. See, mis peab olema seaduse järgi, ei tohi oleneda mitte kellestki, ka mitte temast, keisrihärrast.» Witte kommentaar: «Nagu poleks seadust, mille põhjal selle nooruki üle kohut mõisteti ja ta seejärel otsekohe üles poodi, kehtestanud mitte tema — keiser Nikolai II ... Või nagu poleks tema majesteet andnud samal ajal armu surmamõistetuile paremäärmuslaste jõugust? ... Veel sagedamini politsei lihtsalt ei leidnud neid hästi teadaolevaid mõrtsukaid, atentaatide korraldajaid ega andnud neid uurijate kätte. Kas polnud see kõik valitsejale hästi teada?»[39]

Muide, mõnikord — kujutage vaid ette! — polnud talle võõras ka leebus.

23. veebruaril 1906 andis Rennenkampf Siberis sõjakohtu alla kolm kinnivõetud liberaali: rahvakoolide inspektori Okuntsovi,

arst Schinkmanni ja semstvotegelase Mirski. Neid süüdistati «ässitavates» esinemistes miitinguil ja laiduväärsete artiklite kirjutamises liberaalitsevale ajalehele «Verhneudinski Listok». Kõik kolm «kurjategijat» mõisteti surma.

11. märtsil tuli Tsarskoje Selost telegraafi teel keiserlik korraldus: surmanuhtlus asendatakse eluaegse sunnitööga. Keegi oli tsaarile ette kandnud, et üks surmamõistetuid on seesama provokaator L. Mirski, kes oli kunagi kaitseosakonnale tähtsa teene osutanud, reetnud Peeter-Pauli kindluses Netšajevi. Selle mehe tõttu laiendas Nikolai oma armu kõigile kolmele.

Ta oli eeskujulik isa, jumaldas oma poega. Kui jutt läks troonipärija Alekseile, ilmusid keisri silma pisarad. «Ma mäletan,» kirjutas üks tema kaasaegne, «kuidas ta hääl tunnetest ja tagasihoitud pisaratest väratas siis, kui ta 1906. aastal Talvepalee troonisaalis Riigiduuma avamise eel kõnet pidades oma poega mainis.»[40]

See oli Venemaa kõrgeima võimu eesotsas seisnud isiku eneseväljenduse üks külgi. Aga oli veel teinegi.

Rahutuste ajal Moskvas vihastanud neljateistkümneaastane poiss millegagi sandarmit ja peitnud end Katariina haigla samba taha. Sandarm võttis revolvri ja tappis poisi ühe lasuga.

Kokneses lasti maha kolmkümmend inimest, nende hulgas neljateistkümneaastane Graudzinš, kes oli püüdnud hagudesse peita kusagilt leitud roostes revolvrit.[41]

Tema oli hea isa ja ka hea poeg. Eluaastad ja ametimured ei tuulutanud tema südamest liigutavat tunnet ema vastu. Emale saadetud kirjades jagas tsaar tavaliselt oma muresid.

Tsarskoje Selo,
1906. aasta jaanuari 12. päev

Mu kallis ema!

Möödunud neljapäeval ma lihtsalt ei saanud sulle kirjutada... Pidin kirjutama pika kirja krahv Vorontsovile. Õnneks on ta nüüd hakanud energilisemalt tegutsema — praegu on seal (Kaukaasias) kõik hakanud paremini laabuma...

Läänemere kubermangudes tegutsevad Orlov, Richter ja parun Fersen suurepäraselt — rahu on juba ligidal...

Ka Siberis on parem, kuigi kõigest rämpsust puhastamine pole veel lõppenud.

Witte on pärast Moskva sündmusi järsult muutunud: nüüd ta tahab kõiki puua ja maha lasta.

Sind pälavalt armastav *Nicky*[42]

Vastuseks sellele kirjale väljendas leskkeisrinna lootust, et *mäss lõpuks murtakse*.

17. novembril 1905 teatas tsaar emale: *Mingisugune teenistusest minema kihutatud ohvitser, endine leitnant Schmidt on end kuulutanud «Otšakovi» komandöriks. Ta tuleb muidugi maha lasta.*

Vastus kõlas: *Loodan, et Schmidtile on lõpp tehtud, muidu vaata, et jookseb veel ära!* Selgelt väljendatud perekondlik moraal: *Selliste kelmidega ei tohi tseremoonitseda.*[43]

Nõuandeid jagas ka abikaasa. Tema kirjutas seoses revolutsionääride ja liberaalidega: *Mu päikseke, vääna nad oinasarveks! ... Mu linnuke, ära halasta neist kellelegi!*

Ehkki võinuks näida, et kuul ja võllapuu polekski nagu «linnukese» jaoks. Ega «päiksekese» tegevus püssivarrastega kedagi surnuks peksta või igavesele sunnitööle kihutada.

Kuid niisugune oli juba selle inimese ja tema perekonnaliikmete moraalne pale. Sellest hoolimata nutavad Läänes viimase Vene isevalitseja saatust taga ja peavad tema karistust ebaõiglaseks nii valgeemigrantidest monarhistid kui ka igat masti sovetoloogid.

7

Staarets

«Teie vastu tundis praegu Dunka huvi. Ütleb, et olete suli ja mingi poeg.»
«Me kõik oleme Venemaa pojad, Pavla Petrovna.»
«Ei, tema tuletab teie genealoogia pisut teistviisi.»

K. Trenjov «Ljubov Jarovaja»

Rännuteil

Aastat kümme-üksteist pärast troonileastumist märkas Nikolai II teepervel tundmatut külameest, kutsus tolle sõrmeliigutusega enda juurde, võttis tal käe alt kinni ja astus õlg-õla kõrval koos temaga. Veider liit, kui mitte unustada mõningast eripära nii viimase tsaari seisundis kui ka iseloomus.

Ta ei armastanud mitte kedagi peale iseenda (ja oma laste), ei tundnud kellelegi kaasa ega pidanud kedagi kalliks, isegi mitte oma kõige ustavamaid teenreid. Kui need ei kõlba, leiab teised. Nikolai vedas neid meelsasti ninapidi, loobus neist kergelt; helli-tanud ja suud andnud, võis ta siinsamas inimese vallandada, ning tundis parajal juhul vaikset rõõmu, kui mõni ustav, kuid tüütuks muutunud hing teise ilma läks.

Talle teatati, et on tapetud siseminister ja sandarmiülem D. Sipjagin. Õhtul kirjutas ta päevikusse: *Tuleb alandlikult ja kindlameelselt taluda katsumusi, mida issand saadab meie enda hüveks.* Kas on halb, et tapeti, või hea, seda pole otse öeldud, kuid pigem ei ole halb, kui juba «meie enda hüveks».

Kanti ette, et on tapetud V. Plehwe, Sipjagini järglane. Jäänud üksinda, tegi Nikolai endale selgeks, et tõenäoliselt on kõige-vägevamal õigus kutsuda enda juurde ükskõik keda tsaari teen-

* Старец (kirik.) — pühamees, imetegija, staarets.

itest ja pani kirja: *See on tema püha tahtmine.* Ja järgmised read: *Käis einel tädi Marusja ... Jalutasime maman'iga ... Lõunatasime rõdul, oli imeline õhtu ...*[1] Päev oli olnud imeline ja õhtu imeline ning Plehwet enam polnud, ja tänu jumalale selle eest.

Kuulnud, et välismaal on surnud tema endine peaminister Witte, varjas tsaar vaevu rõõmu. Ta kirjutas sel päeval naisele: *Mu südames valitseb tõeline lihavõtterahu.* Ent vestluses suursaadik Paléologue'iga tunnistas: *Krahv Witte surm on mulle suureks kergenduseks.*[2] Samas vaimus reageeris ta P. Stolõpini, oma peaaegu et kõige ustavama teenri surmale. Keeldus minemast tema matusele.

Ainus erand trooni ja selle kaitsjate vahekorras oli Rasputin. Ainuüksi talle polnud hirmsad paleekonjunktuuri siksakid ja monarhi meeleolude muutlikkus.

Ka varem olid tsaare ümbritsenud favoriidid, soosikud, selgeltnägijad, narrid. Tavaliselt nendesamade õukondlaste, sageli aristokraatide hulgast. Rasputin ei sarnanenud neist ühegagi. Ta oli omas laadis unikaalne. See oli enneolematu ja ennekuulmatu favoriit. Teda on oma poeemis kujutanud nõukogude poeet Pjotr Orešin:

Mõnd vaevas astma, nõdrad muudki —
ei saa, ei või ...
Siis ilmus äkitselt Rasputin
ja ravis kõik.
Nüüd lossis vinas lambanahk ja
ürgtaiga umb,
iidmurdest õhkus pirrutahm ja
must niiske muld.[3]

Tuli taigast paleesse, kirjeldab Aleksei Tolstoi, trügis keisritrooni juurde «kirjaoskamatu, hullumeelsete silmade ning vägeva mehejõuga talumees ja hakkas mõnitades ning pilgates Venemaad häbisse viima».[4]

Mitte tema ei otsinud keiserlike patroonide armu, vaid need kummardasid ja lipitsesid tema ees. Anusid talt eestkostet saatuse ees, õnnistust ja soovitusi jumala nimel. Milliseid toimikuid, protokolle ja koondülevaateid tema kõlvatutest seiklustest ja tegudest salapolitsei ka ei koostanud või tsaari kabinetti ei saatnud, kõik põrkas Grigori Jefimovitšist tagasi nagu hernes seinast.

Tema karjääri haripunktil ei jõudnud paleesse enam ühtegi ideed või projekti, mida poleks seostatud selle petturi nimega.

Veel praegugi, palju aastaid pärast Rasputini surma, koteeritakse teda Lääne propagandabörsidel kui püsivat, närtsimatut sensatsiooni. Ta on peakangelane vähemalt kahekümnes kino- ja telefilmis, mis on vändatud Hollywoodi, Müncheni, Londoni ning

teiste Lääne produtsentide poolt ainuüksi viimase kahekümne viie aasta jooksul.

Näitleja Claude Jouvenelle mängis teda filmis «Rasputin» kui hertsog Richelieu' vene varianti, Pariisi «musta» kardinali Peterburi teisendit. Selle väikese vahega, et Peterburi omal on hafe tihedam ja pikem ning intriigipausidel kolab ta mõnikord mööda öörestorane.

Näitleja Gert Fröbe kujutas teda filmis «Ma tapsin Rasputini» mingi deemonliku, üleinimliku jõu kandjana, kes unistab keisririigi ja dünastia läheneva hukatuse käest päästmisest, millist kavatsust aga segasid Jussupov ning Puriškevitš, toppides mõtte- ja vaimuhiiglase Neeva jää alla. Stsenaarium on kirjutatud F. Jussupovi samanimelise raamatu põhjal. Filmile oli reklaamiks kohtuprotsess, mille Rasputini laimamise asjas oli 1967. aastal režissöör Hosseini ja Jussupovi vastu algatanud Rasputini 75-aastane tütar Maria (Matrjona) Solovjova.

Ta läbib kangelasena mitmeid raamatuid, spetsiaalselt talle pühendatud poeeme, jutustusi, romaane, triloogiaid. Ivan Naživin, üks Venemaalt jalgalasknuid, pühendas talle juba kahekümnendail aastail kolmeköitelise romaani, mis on täis pooljampslikke dialooge tsaari, pangategelaste, mustsajaliste aktivistidega nagu Joann Vostorgov. Selles teoses on vastupidi tegelikkusele Staaretsi iga liigutus tühiselt arg ja lipitsev, mõttetu ta kõne, mis peaaegu parodeerivalt on stiliseeritud «lihtrahva» ning «viisukandja» omaks.[5] Teisedki samasugused autorid «endiste» hulgast on kirjutanud välismaal jutustusi, poolparoodiaid nii süžee kui ka Staaretsi suhu pandud sõnavara poolest.

Tühise, poolpurjus, napaka ja peamiselt daame ning madeirat himustava kolkavõrukaelana on teda kujutanud saksa literaadid Robert Heymann ja Konrad Linz, William Le Queux Inglismaalt, James Billington USA-st.[6] Kujutlusvõime rekordkõrgusse jõudis Kanadas vene ja ukraina keeles ilmunud raamatu «Kohutav munk» autor. Selles teoses saadetakse Rasputinile Siberisse järele agent ülesandega ta iga hinna eest keskusesse toimetada. Pealinna jõudnud, tormab Staarets ülepeakaela alkooviseiklustesse, aega viitmata kiilutakse süžeesse ahvatlev Irina, vürst Felixi naine, mitte vähem võrgutav mustlanna Anna ja keegi pistodaga Zonja. Vürst avastab Staaretsi öösel oma naise magamistoast, kuid mees pääses surmast, põgenedes «läbi tagahoovide lähimatesse juurviljaaedadesse». Rasputini mehkeldustele teeb lõpu kasakas, too sõidab otse hobuse seljas kõrtsi, kus Staarets pummeldab ja tapab ta.[7]

Laskumata Rasputini kuju mitmesuguste tõlgenduste analüüsini, tuleb mainida Lääne produtsentidel ja romaanikirjanikel seni kasutamata detaili: kõigest viis aastat enne Romanovite perekonda ilmumist tabati ta ühel pimedal Siberi ööl võõras hobusetallis ja peksti omakülameeste poolt hobusevarguse katse

pärast rängalt läbi. 1917. aasta kevadel kutsuti Tjumeni lähedalt Pokrovskoje külast 67-aastane talupoeg J. Kartavtsev Ajutise Valitsuse erakorralise uurimiskomisjoni poolt Petrogradi tunnistusi andma Rasputini isiku kohta. Komisjon sai nõnda algallikast teada, kuidas oli aisaga nüpeldatud tulevast keiserliku triumviraadi liiget.

Selleks, et jõuda Jegor Ivanovitš Kartavtsevi kolme hobuse ärandamisest märkimisväärse osa Nikolai Romanovi eelisõiguste omastamiseni, oli kahtlemata tarvis omada mingeid ebatavalisi võimeid. Missuguseid? Sellele küsimusele ei vasta ei melodraamatiline Jouvenelle ega eepiline Fröbe. Uurimiskomisjoni arhiivis säilinud protokollide põhjal suutis sel teemal üsna vähe öelda isegi Kartavtsev, kuigi tema oli sellele ajaloolisele isikule sattunud omal ajal teistest lähemale, sedavõrd lähedale, et oleks äärepealt hobustest ilma jäänud. Protokollidest nähtub, et Rasputinit oli varemgi märgatud varastamas talupoegadelt jahu (veskil), heinu (küünidest) jne. Sellesama Kartavtsevi talust oli ta varem varastanud latte.[8]

Pealinna ilmumise ajal oli Rasputin nähtavasti kolmekümne või kolmekümne kahe aastane (ise ta oma sünniaega ei teadnud). Pärit «tüsejõukast» perekonnast. Tema isa juhtis juhutööde artelli, mis tegeles Tura jõel pargaste laadimise ja lossimisega. Mõnedel andmetel teeninud ta (nagu ka poeg Grigori) üksvahe postitroika kutsarina Tjumen—Tobolski maanteel.[9] Grigori õppis juba alaealisena viina jooma, lonkis enamasti tegevusetult ringi ja abiellus kahekümneselt.* Külas oli tal kakleja ja ropendaja kuulsus. Ta kakles venna ja koguni isaga ning mitte üksnes enne oma karjääri, vaid ka selle haripunktis olles. Pärast juhtumit Kartavtseviga pöördus külakogukond võimude poole palvega saata Grigori kuhugi kaugemale elama. Kuni palvet läbi vaadati, kadus Griša külast.

Rännuteedel algas tema «ümberkujunemine». Poolmungalikes rõivastes hulkus ta mööda kloostreid ja kogudusi, mängis vaga hullu ning kerjas. Mõnikord rändas koos temaga paar-kolm naispalverändurit, ööbiti kus juhtub. Ta õppis veidi kirikuslaavi keeles lugema, omandas kombe lärmakalt ja hüsteeriliselt palvetada, sposetult pühi tekste pomiseda, tema jutt muutus tähendusetuks ning katkeliseks. Kolanud Venemaa otsast otsani läbi (lõunas jõudis Rasputin Uus-Athoseni), pöördus ta kodukülla tagasi, nüüd juba «jumalamehena».

Rasputin mängis vaga hullu ka kodus. Tema ümber Pokrovskojes kujunes tollal Siberis levinud hlõstide lahkusu poolehoidjate (enamasti naissoost) ring. Usulahk, millest ta oli rännakutel

* Grigori Rasputini perekond koosnes naisest Praskovjast, poeg Dmitrist, tütardest Matrjona ja Varvara. Sugulased käisid eri aegadel tema pool Peterburis. Tütred astusid maailmasõja eel Peterburi kinnisesse õppeasutusse.

kuulnud, oli talle sobiv, vastas tema maitsele. Vaimulikke rasmatuid seal ei tunnistatud, usutakse «jumala elava sõna» sisse, ja see sõna antakse jumalalt usklikele edasi «väärikaima» kaudu, kelleks antud juhul oma ümbruskonnas oli Griša Rasputin.

Organisatsiooniline alus: sekt koosneb «laevukestest», see tähendab suletud ring-kogukondadest, igal «laevukesel» korraldatakse regulaarselt ühiseid eksalteeritud palvetunde. Ideeline alus hingelunastus on võimalik ainult patu ja kahetsemise läbi. Kui pattu ei tee, siis lunastust ei leia. Mida enam kiimalust, seda autkartustäratavam on patukahetsuse vägitegu, seda kõrgemalt hinnatakse vägitegu seal, taevas. Sellisel platvormil tundis Grigori end nagu kala vees. Kui kõrgem jõud vajab patuelu, siis teeb ta sellele heameelt. Pokrovskoje «laevukesel» algaski peamiselt naistest «meeskonnas» öiste palvetundide trall vaimulike laulude, erootiliste tantsudega aadama- ja eevaülikonnas ning grupikõlvatustega. Kohalikele võimudele see ei meeldinud, pealegi polnud nad unustanud öist eksitust Kartavtsevi tallis. Sündmusi ennetades ruttas Grigori ka seekord kodupaika hüvasti jätma.

Taas hulkus ta mööda külavaheteid ja metsaradu, logeles öömajades, sissesõiduhoovides ning kloostreis, kuni saatus viis ta (1902. aastal) Peterburi. Kaasani piiskopkonna vikaari Hrissanfi soovituskirjaga ilmus ta vaimuliku akadeemia rektori Sergiuse juurde, paludes alandlikult endale tähelepanu ja rahalist abi. Sergiuse kabinetis istusid Rasputini tulevased sõbrad Schwanebach ja Neidhardt, koos nendega akadeemia inspektor ning tsaaripaari salajane pihiisa Feofan. Miski tundus neile Staaretsis ebatavaline, küllap tema liigutused, jutt ja pilk.

Varsti tutvustas Feofan akadeemia ühiselamus jumalakartlikku külameest Tšernogooria Anastassiale, suurvürst Nikolai Nikolajevitši naisele. Seejärel esitles suurvürstipaar palverändurit keisrinna Aleksandra Fjodorovnale. Nagu võlutud istus see Rasputini läbitungiva, naelutava pilgu all, kuulas tema hiilivat, müstilistest veidrustest kubisevat maamehejuttu. Sellele järgnesid esitlemine Nikolai Teisele ja küllakutse paleesse, kus ta peagi vallutas perekonna tähelepanu ja asus oma inimese rolli.

Rasputin alustas Romanovite perekonnas «jumalamehe», kristlike dogmade asjatundja rollist, mehena, kes tunneb pidevalt vajadust suhelda «kõrgeima jõuga». Tema söögilauajutlustes, algul tsaariperes ja hiljem Peterburi aristokraatlikes salongides, olid müstiliselt segunenud evangeelne fraseoloogia ning Pokrovskoje palvetundide vana hlõstilik sõnakõlksutamine ihu ja vaimu ühtsusest. Ei olé teist jumalikku tõde peale erootikale tugineva vaimse ekstaasitõe ja Grigori Jefimovitš olevat selle kuulutaja! Kuid kuulutajast ja prohvetist jääb lunastajani üksainus samm. Oma ainuisikus pakkus ta nii pattu, lunastust kui ka õndsust. Pealegi olevat ta jumalikul eesthooldusel saadetud kaitsma dünastiat ja tsaaripaari. Ja iseäranis (see seletus lisandus veidi hiljem,

kui oli sündinud Aleksei) kaitsma ohtude ning juhuslikkuste eest haige* troonipärija elu.

Tjumeni šarlatani seltskonnas unustas keiserlik perekond aja. Rasputiniga tutvumise esimestest kuudest pärineb Nikolai kirjarida: *Taas kogunesime seitsmekesi koos meie Sõbraga . . . Muudkui kuulaks ja kuulaks teda lõputult.* Üks sissekanne räägib, et Rasputin saabunud paleesse kell kolm päeval, viibinud seal õhtuni, kusjuures talle oli avatud ligipääs intiimruumidesse: *Ta käis läbi kõik meie toad.*[10] Seekord sattunud ta ka tsaari magamistuppa. Sellised varjatud nurgakesed pakkusid talle erilist huvi. Ja ta satubki sinna veel kord. Küllap mitte üksnes ikoonilambikeste asjus, pühi tahikesi süütama või kustutama, sellest lööb hiljem vaata et üle terve maailma skandaalselt lärmi munkpreester Iliodor, mustsadaline vaimse kõlbluse kaitsja.[11]

Iliodor oli algul Staaretsi parim sõber. Pärast korraldas ta surmavaenlasena 1914. aastal Rasputinile atentaadi, saatis tema juurde Pokrovskojesse fanaatik Feonia (Hionia) Gusseva, kes lõi talle raske haava (noaga kõhtu). Iliodor põgenes kättemaksu eest Norrasse, kus kirjutas Rasputinit paljastava raamatu. Muuhulgas sisaldas väljaanne dokumentaalse asitõendi, tsaarinna oma käega kirjutatud kirja Rasputinile, mis viis mõttele nende intiimvahekorrast. Siseminister A. Markov varastas oma agentuuri abiga Kristiaaniast (Oslost) tsaarinna ja suurvürstitaride kahtlased kirjad ning esitas need tsaarile. Nikolai korraldas naisele skandaali, kuid kirjad viskas kaminasse.

Esialgu kinnitati ikka ja jälle: *Meiega istus Grigori.* Veel kaua, peaaegu valitsusaja lõpuni, oli Nikolai Teisele antud nautida endise hlõsti seltskonda: *Iga ta sõna on mulle rõõmuks, tema juuresolekul elustub hing.*

Robert Massie, võtnud oma viiesajalehekülgse Romanovite-meelse monograafia aluseks Aleksei haiguse, väidab, et Rasputin hirmutas vanemaid poja hukkumisega. See on õige, kuid üksnes osaliselt. «Pühamees» ähvardas tsaaripaari ka nende endi hukkumisega. Ta õppis ära kasutama nende hirmu ning, jäänud lõplikult uskuma oma suurel määral hüpnootilisse sisendusvõimesse, ratsutas sel hobusel elu lõpuni. Oma patroonide usin teenimine ei välistanud Rasputini survet neile ega isegi väljapressimist. Ta ähvardas: *Troonipärija elab seni, kuni olen elus mina.* Hiljem laiendas ta seda formuleeringut: *Minu surm saab olema teie surm.*[12]

---

* Aleksei kannatas sündimisest peale hemofiilia (veritsustõve) all. Väiksemgi, normaalsele lapsele tavaliselt tühine vigastus, sisselõige või kriimustus ähvardas tsaareevitšit surmaga. Selle haiguse oli ta pärinud Hesseni suguvõsalt: Saksamaal oli selle ohvriks langenud Aleksandra Fjodorovna lähimaid sugulasi. Rasputin posis osavalt haige kallal, sisendades igasugu trikkide ja võtetega nii lapsele kui ka perekonnale, et tema on ainus ja asendamatu tohter ja päästja.

Rasputini mõrvar Jussupov kinnitas, et «tema religioossus oli mask» ning et mesikeelsus varjas «pettust ja soppa». Ometi on Jussupov tunnistanud Rasputini «ebainimlikku jõudu», mis avaldus eriti tema «ebatavaliselt visas hinges» neil tundidel, mil teda taheti tappa.[13]

Rasputin nägi oma klientuuri läbi. Tähelepanekud ütlesid talle, et müstiline hüüatus või ähmane loitsimine avaldavad tsaaripaarile tihti sügavamat muljet kui kõige läbimõeldum loogiline argument. Ebamäärase pomina, salapärase ulgumisega peletas Staarets perekonnast sortse eemale, luges sõnu peale Aleksei haigusele. Aleksei haigushooge komplitseerisid tavaliselt ema hüsteeria ja hirm. Rahu, mida naisesse sisendas Rasputin, kandus edasi ka pojale. Midagi hüpnoosisarnast kasutas Rasputin nähtavasti ka vahetult haige suhtes. Õhtuti tuli ta tsareevitši juurde, istus voodiservale, suunas hämaruses temale oma põleva pilgu, silitas haige pead, jutustas tugeva, kahtlusi välistava häälega igasugu lugusid, rahustas, juhtis poisi tähelepanu mujale ja uinutas. Ta harjutas poisi sel määral endaga ja oma häälega, nende öiste lori- ja naljajuttudega, et mõnikord jättis haige ainuüksi tema magamistuppa ilmumisel oigamise ning nutu ja suikus «imest» vapustatud vanemate nähes magama.

Dünastiale tervikuna nõidus ta heaolu ja julgeolekut. Ilma Rasputini kidakeelsuseta poleks olnud ka tema maagiat. Nagu posija valitseb oma patsiente, hoiab neid peos žestide ja kiunatuste rituaaliga, nii kasutas ka Rasputin dešifreerimatut ning inimkeelde tõlkimatut palvejampsi.

Ta saatis Tjumenist või Uus-Athosest paleesse telegramme, mis võinuksid olla deliiriumi sünnitised, kuid keiserlikke adressaate täitsid need hardusega.

Kroonige end maise hüvega taevase krooniga Teie teekaaslane Grigori.

Nagu kuna meil Tobolskis kuulsaks saanud äsjailmutatud hingekarjane Joann Maksimovitš tema olemine armastas maja kuulsuses ega anna seda vähendada teie ja teiega armastaja peapiiskopkond las ta olla seal.

*Peakorter Võrubovale mu linnupoega pesast rabeleva linnukese härdasüdameline ema külaline jälle järelekatsumisele esmaspäev ma usun teid see on sirm ja milleks meile niisugune sirm nad ütlevad veel piirata terve ilm taraga mis meile kasuks on andke nagu hundid lambaid oi ei ole vaja kindel linn see on jumal ja vangid tema lapsed aitab las mu vaim olla taevas mitte maa peal Rasputin novõhh**[14]

---

* Nime «Rasputin» (Kõlvatu) inetu kõla tõttu võttis tsaar kasutusele liite «Novõi» või «Novõhh». Üldavasti oli see alaealine troonipärija, kes esmakordselt Rasputinit nähes hüüdnud: «See on uus!» (Uus — vene k. novõi — *Tlk.*)

«Pühamehe» kirjaridade kohta öeldi 1917. aastal Vladimir Burtsevi kirjastatud Petrogradi ajakirjas «Bõloje», «et need on kirjutatud heas vene keeles, tugeva ja tuumaka stiiliga». Muide, samas selgitati, et «stiililt meenutavad nad osalt vanausulugija keelt, osalt tinglikku vargakeelt».[15]

Rasputin pomises aina mõistatuslikult oma «tuumakas» keeles, ent kui vaja ja asjaolud peale surusid, võis ta müstilisest sõnavääramisest ka loobuda. Need olid juhud, mida A. Hvostov pärast Veebruarirevolutsiooni nimetas Rasputini «äriks oma mõjuga». Grigori Jefimovitš võttis — muidugi tasu eest — aidata iga palujat igas raskuses, kasutades selleks palees saavutatud mõju.[16] Vahetalitajana hankis ta aukandjale ameti, tööstusmagnaadile intendandiameti tellimuse, süüdimõistetud kriminaalkurjategijale armuandmise ja vangilangenud Saksa ohvitserile vabastamise. Rasputini endise sekretäri arvates käis sõja ajal igas kuus tema käest läbi kuni 150 niisugust kirjakest.[17] Kui palju selgemaks muutus sellistes asjades Grigori stiil, on näha Staaretsi epistolaarsest pärandist.

Ministrite Nõukogu esimehele I. Goremõkinile: *Kulla vanake jumalast kuula tend ära las ta kumardab sinu nõuannet ja tarkust rasputin.*

Paleekomandant V. Vojeikovile: *Peakorter kindral Vojeikovile näe armas kallis tehakse liiga insener Kulžinskile keda olen kuulnud te sümpatiseerite ta korraldas mulle mu vaesed miinimum 150 ja korraldas ainult kõigest kuuks pange ta lahkuva inseneri Borissovi raudteevalitsuse ülema kohale Gregori.*

Välisminister S. Sazonovile: *Kuule ministr saatsin sinu juurde ühe eide jumal teab mis sa talle kokku rääkisid jäta see korralda ära siis on kõik hästi kui mitte väänan su kondid räägin armastavale Rasputin.*

Näidetes oli Staaretsi sõnavara emotsionaalselt veidi ülendatud, kuid üldiselt polnud talle võõras ka jäigavõitu lakoonilisus. Ametikoha palujale telegrafeeris ta kaks korda: *Küpsetasin su kuberneriks. Rasputin*[18]

Viimaste Romanovite elu Tsarskoje Selo ja Kremli palee võlvide all oli täis labast fetišismi. «Pühamehe» ettevõtlikkusel tekkis sinna omapärane valik nõiatehnikat. Põrisesid tamburiinid, hoiatasid vaenlase eest kellukesed, palvepobin oli adresseeritud mitmesugustele iidolitele: pakukestele, kändudele, väikestele puuslikele, amulettidele, kalapeakujulise nupuga kepile, pühade tsitaatidega vööle. Hull fetišism oli ühendatud euroopaliku hariduse välise läikega, paraadliku rafineeritusega, ballide ja pidusäraga. Šamaanijurta seisis otse troonisaali kõrval.

Nõidadest ja võluritest oli Romanovite abielupaar innustunud ammu. Kodumaistest posijatest olid nende kojast läbi käinud jumalapaluja Darja Ossipova, palverändur Antoni, ennustaja paljasjalgne Matrjona, usuhull linnakodanik Mitka Kozelski ja

teised. Välismaalt kutsutute hulgas olid esimesed prantslane Papus ja austerlane Schenk. Vahetult Rasputinile oli eelnenud keegi Prantsusmaalt tellitud *monsieur* Philippe, minevikus Lyoni vorstimaaker, seejärel velsker, keda Prantsuse politsei jälitas šarlataansuse pärast. Ta pandi elama tsaari magamistoa kõrvale, et ta spiritistlike, hüpnootiliste ja muude trikkidega paluks abielupaarile kätte troonipärija (pärast nelja tütart). Philippe oli Romanovitele pooleldi konsultant riigijuhtimise küsimustes.[19]

Pokrovskoje südaöiste «laevukeste» trampimist täiendas ja rikastas Heidelbergi filosoofiabakalaureus Aleksandra Fjodorovna oma vaimsete väärtustega, psühhopaatilise hallutsinatsiooni kultuuriga. Kord kirjutas ta abikaasale: *Meie sõber Philippe kinkis ikooni kellukesega, mis hoiatab mind halbade inimeste ligiolekul eest, takistab neil mulle läheneda.*

Teinekord esitleti Novgorodi kubermangus reisinud tsaarinnale ahelaid kandvat saja-aastast palveeite. Kirjeldanud oma mehele seda kohtumist, lisas ta: *Sinule saadab püha eideke õuna. Palun, söö see ära!* Ta leidis, et eidekese puuvili *lisab jõudu.* Hiljem küsis ta Nikolailt, missugune on püha vilja saatus, ja sai vastuseläkitusest teada, et abikaasa ja poeg *sõid püha eidekese õuna ära ning mõlemad leidsid selle suurepärase olevat.*

Gorohhovaja tänav 64

Sellest ajast peale, mil Staarets Peterburi ilmus, oli ta vahetanud kuus korterit. Gorohhovaja tänavasse kolis ta Angliiski prospektilt 1. mail 1914.

Külastajatest polnud Grigori varemgi puudust tundnud. Ent Gorohhovaja tänavas ja eriti pärast kahekuist viibimist Tjumenimaal, kus teda oli tabanud Feonia kättemaksev käsi (mis talle veelgi populaarsust lisas), daamid ja härrad lausa voorisid läbi Rasputini eluaseme.

Ööl ja päeval tungis kolmanda korruse eesriietega kaetud akendest tänavale lärmi. Selles olid segunenud lauakõned, vaimulikud laulud, mustlaskitarride helin, tantsumüdin, meeste joobnud karjumine ja daamide kiljumine. Võlvkaare alt veeresid poolümmargusse õue tema ukse ette pidulikud faetonid, kallid autod ja tavalised voorimehetroskad. Soliidsemate külaliste kannul kandsid lakeid veinikaste, korve toidu ja lilledega.

Kahe miljoni elanikuga pealinnas oli igasuguseid prassimispaiku ja -asutusi, kuid sellest siin hoovas erilist, nagu tollal öeldi, ambreed. Ridamisi käis läbi selle korteri aukraade, aunimesid ja jõukaid omanikke, kelle kohta ei oska esimesel pilgul öeldagi, mis võis neid kokku tuua ning siduda. Seal oli ministreid, restoranipidajaid ja börsimaaklereid; vürste, advokaate ja

briljantidega äritsejaid; õuepreilisid, saunamehi ja antreprenööre. Mõnikord päeval, ent sagedamini õhtuhämaruses lipsas siia mõni Vene valitsuse endine või alles tegutsev juht: Goremõkin, Trepov, Stürmer, ministrid Hvostov ja Protopopov, politseidepartemangu šeff Beletski, aukandjad Kraemer ja Schwanebach, peapiiskop Varnava, vürst Felix Jussupov. Seesama Jussupov, kelle käe läbi külalislahke peremees kahe aasta pärast surma leidis.

Paljud neist külalistest olid tema laua ümber tungelnud ka varem, kutsutuna kord uhhaale pirukatega, kord maitsma torti madeiraga. Ent alates 1915. aastast vilksatas külalistevoolus üha sagedamini sõjaväelasi, ohvitsere ja kindraleid, keda tavaliselt tõi siia vürst Andronnikov. Nagu iseenesest juhtus, et külaliste hulka segunes daame ja härrasid, kes mitmesugustel asjaoludel sõitsid ringi tegevarmee paiknemiskohtades. Ei saa öelda, et keisririigi salateenistus oleks olnud ükskõikne nende veidrate kogunemiste suhtes Gorohhovajal. Ei, mingil määral asja jälgiti. Seda tunnistavad arhiividesse settinud informatsioonikatked. Ent jälitamine oli liiga passiivne, ei toonud kaasa mingit tegutsemist. Polnud see ju võitlus mõne vastuhakuga ega jaht revolutsionääridele . . .

Oma vilkuse ja ilmse Rasputini-lähedusega kerkisid külaliste hulgas esile: keisrinna õuepreili Anna Võrubova; neljakümne kahe aastane 1. gildi kaupmees, Staaretsi Mozõrist pärit erasekretär Aron Simanovitš; kahekümne kuue aastane kõrge ametniku tütar, Rasputini teine sekretär Maria Golovina (Musja, Munja); kuuekümne kolme aastane suurpankur, kaubandusnõunik Moissei Ginsburg; kolmekümne üheksa aastane suurpankur, õigusteaduse kandidaat Dmitri Rubinstein; ajalehe «Novoje Vremja» rahvusvahelise osakonna kirjanduslik kaastööline, kolleegiumiassessor, Ministrite Nõukogu esimehe erasekretär Ivan Manassevitš-Manuilov; kahekümne kaheksa aastane siseministeeriumi töötaja vürst Mihhail Andronnikov; kahekümne viie aastane kaardiväe staabiohvitseri naine Aleksandra von Pistolkors (A. Võrubova õde), kes liikus haavatutevagunis rindealal; kahekümne üheksa aastane Mogiljovi kubermangust pärit halastajaõde Akulina (Akilina) Laptinskaja, kes oli töötanud keisrinna sanitaarrongis, seejärel kolinud Staaretsi juurde ja elas nädalate kaupa tema korteris. Seejuures vedas mamsel Laptinskajat alt külalislahke peremehe aknakardinate ebapiisav tihedus, sest vahel olnud tema ja peremehe suhtlemine tasuta vaatemänguks vastasmajade elanikele.

Alalised külalised olid ka doktor Badmajev, madam Suhhomlinova (kindraliproua) ja Staaretsile samuti üpris lähedane abielupaar Solovjovid. Viiekümne kahe aastane Nikolai Solovjov oli pühima sinodi tähtis ametnik, tegelik riiginõunik, ja tema kolmekümne aastane naine Jelizaveta, Rasputini tuline austaja.

See paar elas tema majast mõne sammu kaugusel.[20] Nikolai Solovjovi poeg porutšik B. Solovjov lasi end muide 1917. aastal laulatada Rasputini tütrega ja suundus koos temaga Siberisse tsaariperekonda vangistusest päästma.

Kogu seltskonna hing oli Grigori Jefimovitš. Toored kombed ja pidev vindisolek ei takistanud tal seda kirevat publikut kindlalt peos hoida ning reguleerida kontakte ja suhteid selles keskkonnas. Seejuures toetus ta oma lähimatele austajatele, peaaegu igaühe jaoks oli tal hüüdnimi. Harjumust jagada hüüdnimesid peeti tollal tema talupoegliku huumorimeele, naljaarmastuse väljenduseks. Simanovitšit kutsus ta Simotškaks, Rubinstein oli talle Mitjai, Kräsupea; Protopopov — Kalinin; Goremõkin — Metsis; Stürmer — Loikam, Papi; Varnava — Liblikas; Vojeikov — Viveika jne. «See tema komme nimesid moonutada,» märkis Vojeikov, «näis naljakas ja meeldis paljudele meie ringkonnas.»[21] Kahtlane küll.

Erakorralises uurimiskomisjonis töötanud V. Rudnev avaldas arvamust, et hüüdnimesid anti konspiratsiooni huvides, mis oli tavaks Rasputini grupis (näiteks vilksatab Varnava hüüdnimi Liblikas alatasa tsaarinna kirjavahetuses Võrubovaga). Romanovite ja nende lähikondlaste kirjad ning telegrammid kubisesid neil aastail nii hüüdnimedest kui ka igasugu kokkuleppelistest väljenditest ja terminitest, mille tähendus võis olla arusaadav ainult adressaadile. Seda on märkinud uurimiskomisjoni aidates ka A. Blok. Ta kirjutas, et keisririigi «kõrgemas tipus ristiti üksteist ja neid, kes nendega kokku puutusid, samasuguste konspireeritud hüüdnimedega, mida kasutati päris allkihis — politseidepartemangus».[22]

Šiffer, olgugi primitiivne, õpiti selgeks mitte naljapärast, vaid oma mõtete ja kavatsuste varjamiseks. Neil oli, mida varjata. Nende käitumise määras see, et nad olid «inimesed, kes ägedalt vaidlesid vastu keiserliku Saksamaa purustamise plaanidele» ja leidsid, et «Venemaa ei tohi mingil juhul tülitseda Saksamaaga, mis oli monarhismi kants ja seetõttu, ning ka majanduslikel põhjustel, peab temaga koguni liitu astuma».[23]

Rasputini germanofiilsus oli «veendumuslik, aktiivne ja visa» ning täis «vene enesealanduse ja enesehävituse kontseptsiooni».[24] Ta sisendas oma sekretärile: «Meil tuleb tema (keiserliku Saksamaa) järgi joonduda, talle suhu vaadata... Tema on jõud, tema kaupmees on jõud... Venelane on harjunud Saksa kaupadega. Sakslane oskab töötada... Sakslane on täitsamees.»[25] Niisugust vastast polnud Rasputinile vaja. Kitsamas ringis kinnitas ta, et tema poleks lubanud «meie tsaari sõda Saksa omaga», kui ta oleks ainult juulikriisi päevil viibinud Peterburis. Võib-olla liialdus, ent ometi leidub selles ka tõetera.

Teatavasti oli Staarets sel kuul lamanud haiglavoodis raske

haavaga, mille talle oli löönud Iliodori saadetud Feonia Gusseva. Hiljem jutustati Siberis viibinud Londoni ajalehe «Times» kirjasaatjale Tjumeni haiglas, et «kui Rasputinile anti palatis kätte keisri telegramm teatega sõja alguse kohta, läinud see haiglapersonali silme all marru, kukkunud sõimama, hakanud sidemeid maha kiskuma, nii et haav uuesti avanes, ja karjunud tsaari aadressil ähvardusi».[26]

Ka Staaretsi tütar Matrjona (Maria), kes istus Tjumenis kuu aega isa voodi juures, on emigratsioonis seletanud: «Isa oli tuliselt vastu sõjale Saksamaaga. Kui sõda välja kuulutati, lamas ta Gusseva poolt haavatuna Tjumenis. Valitseja saatis talle telegrammi, paludes nõu... Isa soovitas oma vastustelegrammides tsaarile igati «vastu pidada» ja mitte Wilhelmile sõda kuulutada... Olin sel ajal ise isa juures ja nägin nii tsaari telegramme kui ka isa omi.»[27]

Hoida ära sõda «Saksa tsaariga» Rasputin ja tema mõttekaaslased ei suutnud, kuid nad püüdsid juba esimestest kuudest seda lõpetada mõlema dünastia solidaarsuse, liidu ja ähvardava revolutsiooni eest pääsemise nimel. See püüd oli Rasputini peamine saladus.

Arutati, kas ta pole mitte spioon? Mõistatati, kas ta aitab välismaa luuret. Ei ole nähtavasti alust nõnda väita. Ent pole ka kahtlust, et välismaa agentuur ei jätnud tähelepanuta Gorohhovaja 64 külalisi ja püüdis seal asuvat urgast kasutada oma eesmärkidel. Millisel määral spioonidel edu oli ja kas nad Rasputini lähikonnas kasu lõikasid, on teadmata. Kuid on selge, et riiklike andmete äravool selle lõhe kaudu oli tõenäoline ja võimalik.

Nõukogude ajaloolase M. Pokrovski kahekümnendail aastail avaldatud arvamuse kohaselt oleks Rasputin, kes Romanovite, Venemaa kõige rikkama perekonna, rahakoti juurde pääses, end vaevalt lasknud meelitada Saksa või mõne muu välismaise salateenistuse rahast. Romanovitele omamoodi ustav Rasputin võis üksnes nende huvides maha müüa või reeta keda tahes. Kas Antandi liidreid, Saksa keisrit või koguni mõnda oma soosikut. Kandes Romanovite eest hoolt, tegutsedes koos nendega, nende nimel, kauples ja äritses ta nende egiidi all kõigega, mis võis nii dünastiale kui ka talle endale tuua kasu ning tulu sõna otseses ja ülekantud tähenduses. Teadlik ja välismaalaste poolt äraostetud agent ta nähtavasti ei olnud.[28]

Ent ebateadlikult võis ta omamoodi käitumisega osutada teeneid tema ümber keerutanud luurajaile. Nii Saksa kui ka vastasleeri salateenistuse agendid võisid vabalt kasutada tema lobisemist ja muretut prassimist. Selline oht kohustanuks võimusid olema Gorohhovajal asuva korteri alaliste külastajate suhtes eriti valvas. Igal juhul hoidma neid maksimaalses kauguses võimalikest andmeallikatest ja dokumendiseifidest.

Kuid tegelikkuses sellist ettevaatust ei olnud. Oli midagi lausa vastupidist. Endine peaminister A. Kerenski on emigratsioonis väljendanud veendumust, et «Rasputini kõrval töötasid takistamatult mitte üksnes germanofiilid, vaid ka Saksa agendid». Endine kadettide liider V. Maklakov teatas: «Kui Hvostov oli siseministri kohal, jutustas ta mulle, et oli korraldanud Rasputini jälgimise ja talle olnud täiesti selge, et Rasputin on ümbritsetud inimestest, keda kahtlustati kui sakslaste agente . . . Hvostov pidanud oma kohuseks sellest valitsejale ette kanda ja see oligi tema ebasoosingusse sattumise ning errumineku põhjus.»

Keegi isik, kes oli politsei huvides Rasputini korteril silma peal hoidnud, väljendus veelgi selgemini: «Siis mulle saigi selgeks, et tema korter on koht, kust sakslased võivad oma agentuuri kaudu saada vajalikke andmeid.»[29]

Tuleb arvesse võtta, et Venemaal oli ammustest aegadest aktiivsust ilmutanud välismaa luure, esmajärjekorras Briti, Jaapani ja Austria luure. Sõjaeelsel aastakümnel ilmutas ennast tuntavalt ka Saksa oma. Vene vastuluure tegevus oli nõrk ja kvalifitseerimatu.[30] Kasutades ära Venemaa enesekaitse ebaefektiivsuse, suutis keskbloki riikide 1908. aastast koordineeritud salateenistus oma residentuuri asutada kahes sõjaväeringkonnas, Petrogradi ja Kiievi omas, ning muuta Veržbolovo piirijaam hangitud informatsiooni peamiseks edasitoimetamise punktiks.

Sõja eel võis Saksa sõjaväeluure ülem ooberst Nicolai kanda *Kaiser*ile ette oma ametkonna mitmest suurest kordaminekust. Venemaalt oli hangitud seeria ülisalajasi dokumente vahetult sõjaväevalitsuse ametnike kaudu. Osa neist saadi kellegi porutšik Adalbert Sieverti käest. Too oli teeninud Kiievi sõjaväeringkonna staabi salaosakonnas, niinimetatud mustas kabinetis, kus salamahti läbi vaadati ringkonna ohvitseride ja kindralite, sealhulgas vägede juhataja teenistusalast ja erakirjavahetust. Värvatuna Austria—Saksa salateenistuse Kiievi agendi Altschulleri poolt, koostas porutšik Sievert Altschullerile ohvitseride ja kindralite kirjade põhjal mitu ülevaadet olukorrast vägedes.

Sieverti informatsioon, mis Kiievist Potsdami toimetati, oli muidugi tähtis, kuid see kahvatus dokumendi kõrval, mis saabus sinna Peterburist, täpsemalt, sõjaministri kabinetist. Kindral V. Suhhomlinovi ümber oli Austria—Saksa luure punund võrku juba siis, kui ta oli Kiievi sõjaväeringkonna juhataja (alates 1904. aastast). Algul värvati tema naine (endine Butovitš). Pärast koos mehega Peterburi kolimist (alates 1908. aastast juhtis see kindralstaapi, 1909—1915 sõjaministeeriumi) sai madam Suhhomlinovast sagedane külaline Rasputini juures, pidudest ja joomingutest osavõtja. Tema kaasaski Altschullerile andmeid hankima sõjaministeeriumi kantseleitöötajad polkovnik V. Ivanovi ja kapten A. Velleri, seejärel ministeeriumiga seotud inseneri A. Goškevitši, A. Polli-Polatšeki, V. Dumbadze (julmuse poolest

kuulsa Jalta kuberneri Dumbadze vennapoja) ja lõpuks kindralstaabi peavalitsuse vastuluureosakonna ülema alampolkovnik Jerandakovi.

See seltskond varastaski sõjaministeeriumist erakordselt tähtsa dokumendi, mille Suhhomlinov oli koostanud isiklikult tsaarile: «Aruanne Vene sõjaväe olukorrast ja ettevalmistustest aastail 1909—1913». On selge, mida tähendas selline saak Saksa keiserlikele strateegidele, kes just sel ajal tegid viimaseid täpsustusi Venemaale kallaletungi operatiivplaanidesse Schlieffeni «kahe rinde» kontseptsiooni alusel.

Algas sõda. See muidugi raskendas Saksa salakuulamist Vene tagamaal, kuid kaugeltki ei lõpetanud ega isegi nõrgendanud seda. Sakslased kaotasid teadete üleandmispunkti Veržbolovos — seal oli rinne —, kuid samasugune «Roheline keskus» moodustati Stockholmis. Seda juhatas suursaadik Rootsis von Lucius, kes *Abwehr*'i liinis oli tihedalt seotud ooberst Nicolaiga. Kes ja kus töötasid Luciuse, see tähendab Nicolai heaks?

Antandi salateenistused kandsid oma valitsustele ette, et Ida-Euroopa lahingutes ilmutab Saksa väejuhatus kummalist informeeritust, annab sageli lööke täpsusega, mida rindeluure tavaliste vahenditega on võimatu saavutada. Isegi üsna nõrgalt korraldatud Vene vastuluure, pealegi desorganiseeritud Jerandakovi reetmise läbi, juhtis aeg-ajalt peakorteri ja ka tsaari tähelepanu neile kahtlastele asjaoludele. Polnud kahtlust, vastasel õnnestus rindel nii täpseid lööke anda seepärast, et talle saadavad andmeid kusagil Vene tagalas tegutsevad agendid.

Viieteistkümnenda aasta suvel tungisid Petrogradi vastuluure mehed hotelli «Bellevue» Bolšaja Morskaja tänavas ja korraldasid läbiotsimise 28. numbris, kus elas vürst M. Andronnikov. Seda meest tundis kogu ametlik Petrograd ja ometi ei teatud temast kuigi palju. 1942. aastal tõi üks Saksa fašistlikke autoreid avalikkuse ette mõned detailid tolle tegelase elust. Ta isa, Vene armee ohvitser, oli pärit Gruusiast ja osales Vene—Türgi sõjas. Ema oli paruness Ungern-Sternberg. Andronnikov-juunior sündis ja kasvas üles Saksamaal. Noorukina Venemaale tulnud, sidus ta end «Vene Rahva Liiduga», sõbrunes Petrogradi linnaülema von der Launitziga, andis välja ajalehte «Golos Russkogo».[31] Ent mõne asja vaikis fašistlik autor maha. Ka selle, et aastatega võitis Andronnikov Rasputini usalduse ja sai tema üheks lähimaks inimeseks. «Rämps mees,» ütles Andronnikovi kohta endine peaminister S. Witte. Natuke nuhk, natuke kelm. Muudkui sekeldas millegi ümber, alatusi tehes, intrigeerides, inimesi omavahel tülli ajades. Puges kõigi ministrite ees. Oli Suhhomlinovi, tema abikaasa ja siseminister Maklakovi lähim sõber. «Puges ka minu ametikabinetti . . . Puges Kokovtsovi juurde, kes on tema kohta öelnud: viimane rämps.»[32]

Läbiotsimise ajal leiti Andronnikovi juurest sõjaga seotud

dokumente, millega tal ei saanud olla midagi tegemist ja veel vähem tohtis ta neile ligi pääseda. Selgus, et ta oli mingil moel hankinud loa 12. armee asupaika ja võtnud kombeks sõita sinna tuttavate aristokraatidest ohvitseride poole. Ta oli saanud neilt sõjalist informatsiooni, näpanud kaarte ja käskkirjakoopiaid. Lühiajaliste rindepuhkuste ajal külastasid needsamad tuttavad ja sõbrad Andronnikovi kutsel Rasputini korterit. Seal korraldas ta neile pidusid, viis kokku igasugu naistega, õngitses värskeid andmeid olukorrast vägedes. Samal eesmärgil sõlmis Andronnikov oma vürstitiitlit kasutades tutvusi linnas, otsis sobivaid kaaslasi restoranides «Astoria» ja «Jevropeiski». Võtnud numbri hotellis «Bellevue», seadis ta seal vaheseina taga sisse erakantselei, peitis rindel ja tagalas hangitud sõja-alaseid dokumente ning koostas vastavalt Saksamaa järelepärimistele õiendeid Vene vangi langenud Saksa ohvitseride saatuse kohta.

Vaheseina taga pudenes ühest sahtlist tähtis dokument. . . . Vastuluurajail venisid näod pikaks. Paistis, et nüüd läheb elegantsel vürstil kindlasti kehvasti. Dokument kandis pealkirja «Sõjaväe reservide ja relvastuse olukorrast». Allkiri: kindral Jepantšin. Miks ja kelle jaoks see oli koostatud? Seda ei osanud ülekuulamisel mõistlikult seletada ei Jepantšin ega Andronnikov. Sellele vahelejäämisele järgnenud käskkirjast saame teada, et kindral Jepantšin «dokumendi koostamise eest, milles tema, Jepantšin, lubas endale esitada üpris salajasi sõjalise iseloomuga andmeid, vallandatakse kõrgema ülemjuhataja korraldusel teenistusest ilma mundrikandmise õiguseta». Kuid Andronnikovile ei tehtud üldse midagi. Ta jäi vabadusse ja jätkas oma mahhinatsioone kuni 1916. aasta detsembrini, mil pärast Staaretsi Neeva jääauku kadumist sõjainformatsiooni börs Gorohhovajal lõplikult sulgus. Siis käskis tsaar Andronnikovi Rjazanisse välja saata.

Kuueteistkümnenda aasta suvel õnnestus ooberst Nicolail panna toime üks oma Esimese maailmasõja suuremaid diversioone. Briti sadamast Scapa Flow'st väljus Arhangelski kursile ristleja «Hampshire». See viis Venemaale liitlaste operatiivplaanide koordineerimiseks sõjaministri feldmarssal Horatio Herbert Kitcheneri. Sõit oli ümbritsetud erakordse saladusega. Marsruudi ja reisi lõpp-punkti sai laeva komandör alles pärast väljumist Scapa Flow'st, merel avatud admiraliteedi ümbrikust. Saksa allveelaev V-22, mis oli Inglise ristlejat oodanud talle näidatud ruudus Orkney saarte lähedal, torpedeeris laeva, koos meeskonnaga hukkus ka Kitchener. Palju aastaid (kuni natsirežiimini) eitati Saksamaal V-22 rünnakut «Hampshire'ile», väideti, et ristleja olevat sattunud miini otsa. Ent inglise *Secret Service*'i poolt koos Scotland Yardi vastuluureosakonnaga toimetatud juurdlus näitas, et «Hampshire» oli lastud õhku allveelaevatorpeedoga ja et andmed reisi kohta oli von Luciuse Stockholmi «Roheline keskus» saanud

enne seda Petrogradist kelleltki Švedovilt, Gorohhovaja korteri alaliselt külaliselt. Neid andmeid kinnitas 1921. aastal Rasputini endine sekretär. Tema raamatust saab teada, et Londoni etteheidetest häiritud Nikolai II palunud Rasputinit «näidata süüdlast Kitcheneri hukkumises». Autori sõnade järgi osutanud Rasputin Andronnikovile ja Vojeikovile, kuid «tsaar ei puudutanud ei üht ega teist».[33] Švedov mõisteti veidi enne Veebruarirevolutsiooni süüdi ja poodi üles.

Rasputini lähikonna osast «Hampshire'i» hukkumises jutustas 1924. aastal intervjuus Lääne ajakirjandusele sandarmikindral Komissarov, seesama, kes oli omal ajal ministeeriumi trükikojas trükkinud pogrommiüleskutseid ja juhatanud hiljem Rasputini politseikaitset. Tema intervjuu avaldati ka Nõukogude ajakirjanduses.[34] Sedasama kinnitas 1933. aastal Londonis avaldatud memuaarides Herbert Fitch, endine Scotland Yardi vastuluureosakonna inspektor.[35]

Tsaarinna reageeris «Hampshire'iga» juhtunule sisekaemusliku filosofeerimisega. Ta kirjutas mehele peakorterisse, et selgi juhul nagu elus üldse, «pole halba ilma heata». Vaga Grigori viibivat seoses intsidendiga kõrgendatud meeleolus. Nagu «meie Sõbrale» tunduvat, «on meile hea, et Kitchener hukkus, kuna hiljem oleks see lord Venemaale palju kahju teinud, ja ei maksa kahetseda sedagi, et koos temaga hävisid ka ta paberid».[36] On üpris tõenäoline, et Kitchenerilt polnud tõepoolest midagi head loota, kuid ka Venemaast võimaliku kahju eemalhoidmise moodus oli valitud enam kui originaalne: suunata Saksa torpeedod nii oma Vene kui ka liitlaste laevade pihta . . .

Umbes samasse aega kuulus Kiievi suhkruvabrikantide (Babuškini, Dobrõi ja Hepneri) kohtuasi. Nemad olid osanud sõja ajal vastast varustada Vene suhkruga. Kõiki kolme ähvardas surmanuhtlus poomise läbi. Nad pöördusid abisaamiseks aadressil Gorohhovaja 64. Süüaluste päästmine osutus raskeks koguni Rasputinile, kuna nad olid arreteeritud Edelarinde juhataja Brussilovi käsul ja kindral ei tahtnud kuulda mitte kellegi, isegi mitte tsaarinna sekkumisest. Alles siis, kui Nikolai II oli käskinud anda asi sõjakohtust üle tsiviilkohtule, tundsid spekulandid end silmusest pääsenuna. Kuueteistkümnenda aasta lõpuks vaikiti asi hoopis maha.[37]

Vene—Prantsuse panga direktori ameti kõrvalt oli D. Rubinstein ka kindlustusseltsi «Jakor» direktor. Tolleaegse korra järgi pidi sõjaväeametkond oma välismaale mahutatud relvatellimused ja veosed kindlustama. Kindlustusoperatsioone teostas suuremalt jaolt «Jakor». 1915. aastal Rubinstein arreteeriti, süüdistatuna selles, et ta andmed välistellimustest ning sõjaväeametkonna prahitud laevade marsruutidest annab edasi neutraalsete riikide kindlustuskompaniidele, arvestamata, et need kompaniid on omakorda seotud Saksa firmadega. Oli silmanähtav, et vastane saab

vastava informatsiooni kätte. Tema allveelaevad ründasid osutatud koordinaatidel sõjalastiga Vene transpordilaevu ja uputasid neid. Peale selle saatis «Jakor» Rootsi firmadele andmeid kindlustatud Vene tööstusettevõtete võimsuste ja tootmisplaanide kohta, eirates ka sel juhul rootslaste sidemeid sakslastega. Rubinsteini ähvardas võllas. Rasputin astus tema kaitseks välja tsaari ja tsaarinna ees ning 1916. aastal lasti mees vabadusse.[38] Pärast Veebruarirevolutsiooni ütles Manassevitš-Manuilov uurijale, et Rubinstein tänanud oma vabastamise eest Rasputinit 100 000 rublaga.

Rubinsteini pääsemise saladust nägi Rasputini endine sekretär teenetes, mida see pankur oli osutanud tsaarinnale. «Pühamehe» soovitusel oli viimane juba enne sõda teinud Mitjaist oma agendi isiklikes finantsasjades. Aleksandra Fjodorovna ülesandel teostas Rubinstein süstemaatiliselt ülekandeoperatsioone Venemaa ja Saksamaa vahel, aitas muuhulgas kanda üle suuri summasid Hessenisse «kehvadele sugulastele». Sõda pidanuks niisuguse praktika nagu katkestama, kuid kõrge klient, «jätmata muretsemist oma sugulaste pärast», otsis endiselt võimalusi «saata salaja Saksamaale raha». Ja Rubinstein jätkas endise osavusega samu operatsioone, ehkki need oli muutunud «erakordselt delikaatseteks ning ohtlikeks». Tänulik Aleksandra Fjodorovna sirutas päästva käe hetkel, mil Rubinsteini kohal rippus silmus.

Tõsi, isegi keisrinnale polnud niisugune eestkostmine ohutu. Teade Rubinsteini arreteerimisest algul rabas teda. See oli löök. Mitte üksnes seepärast, et ta oli kaotanud käsutäitja. Ta tundis hirmu võimaliku diskrediteerimise, trooni jaoks enneolematu skandaali ees. Esimesel hetkel tundus talle, et Rubinsteini arreteerimine «on esile kutsutud just tema rahasaadetistest ... ja et nüüd paljastuvad tema sidemed pankuriga». Ent kui oli selgunud, et arreteerimispõhjustel pole midagi pistmist tsaarinna asjadega, siis ta rahunes ja muutus julgemaks. Ta avaldas võimudele survet ja Rubinstein lasti vabadusse. Sama autori kinnitust mööda oli talle noil päevil salaja toodud kiri: «Simonovitš, õnnitlen. Meie pankur on vaba. Aleksandra.»[39]

Von Luciuse «Rohelise keskuse» kohta ilmus omal ajal andmeid ka Prantsuse allikatest, sest loomulikult ei tundnud prantslased selle asutuse vastu väiksemat huvi kui venelased. Pariisi ajakiri «Mercure de France» avaldas Bienstocki ulatusliku materjali, mille ka Petrogradi «Istoritšeski Vestnik» 1917. aastal ära tõi. Selle järgi olevat «Roheline keskus» tekkinud 1915. aastal, saades oma käsutusse kõige kogenumad Austria—Saksa agendid. Keskuse teine juht oli Luciuse kõrval Jeavinere, «Deutsche Bank» üks direktoreid. Bienstock on kirjutanud õuepreili Vassiltšikova, õueminister Fredericksi ja kindral Rennenkampfi osast selle organisatsiooni sepitsustes. Ta rõhutas dokumentide tähtsust, mis leiti 1915. aastal läbiotsimise ajal Vassiltšikova juures Petrogradi

hotellis «Astoria», eriti Wilhelm II šifreeritud kirja suurvürstinna Maria Pavlovnale. «Selles kirjas, mis praegu on Ajutise Valitsuse kätes, oli muuhulgas öeldud, et Romanovite ja Hohenzollernite vahel ei ole ega saa olla vaenu, et seda sõda peab Saksamaa ainult vene rahva vastu, kuna see kardab Saksa mõju ega taha seda.»[40]

Infoallikaid on igasuguseid, kuid kõige väärtuslikum informatsioon tuli muidugi algallikast. See oli rangelt usalduslik, antud «jumalamehele» silmast silma tema keiserliku majesteedi enda poolt.

Kas tõesti juhtus ka seda? Juhtus.

Kuueteistkümnenda aasta kevad. Teineteise vastas istuvad kaks meest, Staarets ja Mitjai. Istuvad peaaegu ninapidi koos, sosistavad. Sosistavad niisugust, mida seinadki ei tohi kuulda. Dmitri Leonovitš palus Grigori Jefimovitši esimesel sobival hetkel Tema enda käest teada saada, millal võiks alata Vene vägede otsustav pealetung Galiitsias.

Mõni päev hiljem lobises «jumalamees» palees tsaariga ühest ja teisest ning kiilus nagu muuseas lauavestlusse küsimuse:

«Kas hakkad peale tungima?»

«Pealetungi ei tule, Grigori Jefimovitš,» vastas vestluskaaslane.

«Ja siiski: millal sa peale tungima hakkad?»

«Relvi ei jätku. Neid saab piisavalt alles kahe kuu pärast. Siis ma lähengi pealetungile. Varem ei saa mitte kuidagi.»

Kuulnud sellest kõnelusest tsaari söögilauas, küsis minister Hvostov «pühamehelt», miks teda õigupoolest huvitavad asjad, mis seisavad nii kaugel Lunastaja mäejutlustest ja ka hinge ning ihu vastastikuse seose probleemist. Järgnes seletus: Mitjai plaanitseb metsa ostu-müüki läänekubermangudes ja kuivõrd Mitjaile pole selge, kuidas sõjasündmused edasi kulgevad, kõhklevat ta, kas alustada tehinguid või oodata. Teda tuleb nõuandega aidata. «Seepärast ma rääkisingi papaga. Aga mis see sinu, koerapoja, asi on?» Annaalides leidus Hvostovi kommentaar: «Nüüd on juba raske kindlaks teha, kas pankur vajas neid andmeid, et metsa osta või selleks, et aidata Berliinil paisata viis-kuus korpust Vene rindelt Verduni alla.»[41]

Rasputini eest ei olnud tsaaripaaril riiklikke, sealhulgas sõjasaladusi. Ta küsis, mida tahtis ja need vastasid igale küsimusele. Kartmata kahtlustamist või vähemalt etteheidet liigse uudishimu pärast nõudis ta informatsiooni, millele oli juurdepääs suletud enamikule vanemohvitseridele, ent ka paljudele kindralitele. Romanovite abielupaari kirjavahetusest aastail 1914—1916 jääb mulje, nagu teinuks neile esmajoones muret see, et vaga Grigori tähelepanust ei jääks kõrvale ükski tähtis sündmus ega libiseks tema vaateväljast ükski strateegiline saladus. Ühiste pingutustega täitsid nad vähimagi lünga tema ettekujutustes tegevarmee seisundi ja plaanide suhtes.

Meie sõber, teatas Aleksandra Fjodorovna oma abikaasale peakorteris, *muudkui palvetab ja mõtleb sõjale. Ta ütleb, et on vaja, et me teataksime talle otsekohe kõigest, niipea kui midagi erilist juhtub.* Rida allpool: *Ta tegi noomituse, et Talle sellest õigeaegselt ei teatatud.* Nagu näeme, sõber mitte üksnes ei palu, vaid ka nõuab andmeid ja kui abikaasad pole küllalt nobedad, siis karistab ta neid.

Veidi varem oli Nikolai saatnud peakorterist abikaasale terve operatiivettekande, teatanud ülisalajasi andmeid. Nüüd, kirjutas kõrgem ülemjuhataja, peab ta ütlema *mõne sõna sõjalisest olukorrast.* See tunduvat ähvardavana Dvinski ja Vilno suunas, tõsisena keskel, Baranovitši suunas... Olukorra tõsidus seisneb *meie polkude kohutavalt nõrgas seisukorras, need on vähem kui veerand koosseisust ja enne kuu aja möödumist ei saa neid täiendada, sest nekrutid pole ette valmistatud ja ka vintpüsse on väga vähe. Ent lahingud kestavad ja koos nendega ka kaotused.* Ja edasi: *Sellest hoolimata tehakse suuri pingutusi, et tuua reserve, mis võimalik, teistest paikadest Dvinski alla... Aga meie raudteedele ei saa enam nii loota kui varem. Meie koondumine viiakse lõpule alles 10. või 12. septembriks, kui, jumal hoidku, vaenlane ei ilmu sinna enne meid.*[42]

Kuupäevad, tähtajad, paigad, suunad, vajakajäämised — kõik on põhjalikult kirja pandud, kõige tähtsam ja ohtlikum on nagu peo peal. Käib üle mõistuse, kuidas võis elementaarse sõjaväelise korra puhul usaldada selliseid andmeid erakirjavahetuse kanalile! Saladuse äravool tähendas ju kümnete ja sadade tuhandete soldatite hukku. Läkituse lõpul autor otsekui taipab ja on lisanud: *Palun sind, mu arm, ära neid detaile kellelegi teata, ma kirjutasin neist ainult sulle.* Ainuüksi see, et ta niisuguse tingimuse seadis, lubab arvata, et taoliste andmete endalehoidmine ei olnud adressaadile enesestmõistetav asi. Pealegi ei käinud selle tingimuse alla Rasputin ja tsaarinna vastusest nähtub, et too otsekohe tutvuski «detailidega». Ometi jätkas Nikolai abikaasale ülisalajaste sõjaliste aruannete andmist.

Hiljem tunnistas politseidepartemangu direktor Beletski Ajutise Valitsuse uurimiskomisjoni ees, et «sakslased teadsid eriti tähtsate rongide marsruute ja liikumisaegu nii rindel kui ka rinde lähedases ribas».[43]

Need olid juhtumid, kus naisele ja selle konsultandile ülisalajase informatsiooni edastamisel kõrgem ülemjuhataja ise algatust ilmutas. Ent tuli ette, et tsaar muutus sõnakehvaks, võib-olla peakorteri ettevaatliku staabiülema kindral Aleksejevi survel. Siis tuli kahel Tsarskoje Selo korrespondendil temast informatsioon välja pigistada. Tsaarinna esitas Staaretsit huvitavaid küsimusi otse, ta ei varjanudki, kes oli informatsiooni tellinud.

Mu kallis ingel, tahaksin väga esitada sulle palju-palju küsimusi, mis puudutavad sinu plaane Rumeenia suhtes. See kõik huvitab äärmiselt meie Sõpra. Hiljem: *Ja nüüd täiesti konfidentsiaalselt... Kui hetkel, mil algab meie pealetung, sakslased annavad läbi Rumeenia löögi meie tagalasse, milliste jõududega hakatakse tagalat katma? Kas kaardivägi saadetakse Kölleri grupist lõuna poole ja Odessa suunda kaitsma?... Ja kui sakslased tungivad läbi Rumeenia ning ründavad meie vasakut tiiba, siis millised on jõud, mis suudavad meie piiri kaitsta?... Ja millised on meie plaanid Kaukaasias pärast seda, kui on vallutatud Erzurum?... Anna andeks, kui ma sind tüütan, kuid sellised küsimused tikuvad kuidagi iseenesest pähe.*

Ja pärast kõiki neid pärimisi, mida on raske ette kujutada «iseenesest pähe tikkumas», küsimus, mida tsaarinna enda kujutlusvõime poleks ammugi suutnud esitada: *Oleks huvitav teada, kas Alecki gaasimask kõlbab?*[44]

Loomulikult polnud Aleksandra Fjodorovnal tarvis Rasputinile siidist vene särkide tikkimiseks ilmtingimata omada salajasi andmeid uue gaasimaski või uute rünnakute kohta Erzurumi all, veel vähem pidada isiklikku salajast lahingutegevuse kaarti, mis leiti palee peidikust pärast Veebruarirevolutsiooni.

«Pühamehele» oli vähe sõjaasjade teadmisest, ta tahtis neid reguleerida. Oma lähikonnast Gorohhovaja 64 sirutas ta käe sõjainformatsiooni, ent ka sõjaohjade järele. Alates viieteistkümnenda aasta suvest ilmnes tema soov osaleda operatsioonide planeerimises, armeedele ja rinnetele ülesannete andmises. Toetudes Aleksandra Fjodorovna kaudu hangitud andmetele, püüdis ta ülemjuhatust sõjalis-poliitiliselt orienteerida. On paradoksaalne, kuid kirjaoskamatult Tjumeni šamaanilt lähtunud orientatsioonid polnud põrmugi segased või mõttetud. Neis oli oma loogika, mille tingis kindel idee: Vene relvajõudude aktiivsuse kõrvalekaldumatu vähendamisega demonstreerida Wilhelm Teisele järeleandlikkust, eelsoodumust leppimiseks. Ja sobival hetkel sõlmida temaga separaatrahu, et seejärel minna üle pealetungile trooni sisevaenlaste vastu.

Ülesanne polnud kergete killast... Tagasikäiguga Preisi-Hesseni sugulaste juurde on lood nüüd märksa keerulisemad, kui see olnuks vanade perekondadevaheliste pasjansside ajal, mille idülllist võlu nii populaarselt on kujutanud Sebastian Haffner Saksamaa LV ajakirjas «Stern».[45] Pool aastat pärast seda, kui keiserlikud nõod olid telegraafi teel teravusi vahetanud, puhkesid Euroopa väljadel kohutavad tapatalgud. Liiga palju verd oli valatud juba esimestel sõjakuudel, polnuks enam võimalik salajase kokkuleppega muuta seda diplomaatiliseks arusaamatuseks. Vene kodanlust sidus selle sõja ja Antandiga liiga tugeva omakasu sõlm, õukondlikul germanofiilsel parteil polnud võimalik seda hõlpsasti ning valutult katki raiuda. Kuid pigem las Antant või sakslased «raiugu meil maha saba kui maamehed pea»! Pole

teist jumalat peale selle, kes Romanoveid soosib, ja Rasputin on tema prohvet.

Isa Grigori strateegiliste ilmutuste peamine allikas oli enamasti teadmata kust tulnud maagiline tõuge või oma sisimas kõige-kõrgema tahte tabamine või siis taeva läkitatud müstiline nägemus. Rasputini väide, milles viidati unenäole, sai Romanovite silmis käsu jõu. «Jumalamehe» kähisemine, luksumine, pohmeluse kaljajanu, koguni lihtlabane köha — kõik oli täis salapärast tähendust. Viidates neile Rasputini märkidele andis Aleksandra Fjodorovna poolteise aasta jooksul (1915—1916) Mogiljovi edasi ligi 150 tema soovitust, hoiatust ja otsest nõudmist.

Grigori köhib ja on erutatud seoses olukorraga Kreeka küsimuses, teatas tsaarinna oma abikaasale kõrgema ülemjuhataja peakorteris. Nagu läkitusest nähtub, ei köhinud Staarets mitte lihtsalt niisama, oma külmetuse sümptomiga tahtis ta tekitada pööret terves tsaarivalitsuse niinimetatud Balkani (kagu)poliitikas. Sellest annab tunnistust tsaarinna oma käega kirjutatud köha kommentaar: *Meie Sõber, olles väga mures, palub sind (seoses kagus kujunenud olukorraga) saata telegramm Serbia kuningale* . . . Isegi tekst oli valmis: *Lisan Tema paberi, mille põhjal sa koostadki telegrammi: selle mõte anna edasi oma sõnadega.*[46]

Poolteist aastakümmet keisririigi väljapaistvamate professorite juures õppinud Nikolai Romanov võttis oma Balkani-strateegias juhindumiseks Siberi vaga hullu varesejalad. Vene sõjaväe ülemjuhatajalt ning valgustatud eurooplaselt endalt nõuti vaid mõtte oma sõnadega edasiandmist. Muide, abikaasa peale solvuda ei maksnud. Nii varemalt kui ka pärastpoole kirjutas ta mehele sageli midagi sellesarnast.

Rasputini strateegiageenius ei tukkunud ka 1916. aasta suvel. Vene vägede pealetung oli täies hoos ja Aleksandra Fjodorovna kirjutas peakorterisse: *Ja praegu leiab TA, et oleks otstarbekas rinde läänelõigus mitte liiga visalt peale tungida* . . . *Võib ülepeakaela peale tungida ja kahe kuuga sõja lõpetada, kuid sel juhul tuuakse ohvriks tuhandeid inimesi, ent kui ilmutad kannatlikkust, jõuad samuti eesmärgile, valamata seejuures nii palju verd.* Gorohhovaja tänava «humanist» soovitas võita sakslasi kannatlikkusega, laskmata end meelitada väljamõeldud võimalusest sõda kahe kuuga lõpetada. Kõike seda oli tarvis selleks, et pärast rinde põhjaosa operatsioonide pidurdamist teha sama ka läänes.

Pärast seda, kui Grigori oli püüdnud tagasi hoida põhja ja läänt, taotles ta seisakut ka edelas, millest Aleksandra Fjodorovna abikaasale õigeaegselt teatas: *Meie Sõber loodab, et me ei hakka üle Karpaatide minema ega tee isegi katset neid hõivata.* Ja pärastpoole uuesti: *Ah, mu meheke, miks nad* (Brussilovi soldatid) *muudkui tikuvad ja tikuvad nagu müüri otsa, las ootavad parem ära soodsa hetke, ära lase neil aina edasi minna!* . . .

Ent kolm päeva hiljem lipsas läbi rida, mille tähendus oleks nagu väike, kuid tegelikult sisaldas võtme Rasputini kogu sõjalis-poliitilise strateegia mõistmiseks: *Kui rõõmus ma olen, et sa andsid P.-le korralduse lõpuks G. ja B.-ga tõsiselt läbi rääkida.*[47]

Mõistatuslikud tähed annavad end dešifreerida: «P.» on Protopopov, «G.» — Grigori (Rasputin) ja «B.» — Badmajev. Selle kolmiku kaudu siduski Aleksandra Fjodorovna grupp salajasi kontakte Wilhelmi valitsusega, juba viieteistkümnenda aasta kevadest alates.

Rasputini riigivastastest tegudest lahus on võimatu ette kujutada, millisel määral oli tsaarirežiim oma eksisteerimise viimasel aastakümnel laostunud. Muidugi pole kerge kindlaks teha, missugune osa Grigori vaadetest tulenes talle endale jõukohasest asjade mõistmisest. (Ta oskas vaevu lugeda, ei tundnud raamatuid ega dokumente, ei orienteerunud maailma kaardis ja paljudest riikidest polnud kunagi kuulnud.) Igal juhul oli teda tundnud inimeste hulgas neid, kes olid veendunud, et hoolimata oma kavalast ja terasest mõistusest korranud ta peamiselt üksnes midagi kusagilt etteöeldut. Selle «midagi» olemus jäi talle võõraks, aga asja praktiline esitusviis kuulus talle.

Saanud algul osaliseks Romanovite perekonnaasjades, laiendas ta vähehaaval oma mõju kogu sise- ja välispoliitilistele ning muudele riiklikele probleemidele. Tema ekstaatilised lauakõned maskeerisid kindlat programmi ja külma arvestust. Eesmärk, mille oli endale püstitanud Rasputin (täpsemalt: mille olid püstitanud talle teed rajanud salajased jõud), viis sellele, et pärast jutluste ja trikkidega palees kannakinnitamist lisada jõudu õukonna saksameelsele grupile. Mõjustada selle huvides poliitikaasjade käiku ning, kui võimalikuks osutub, haarata sellesama grupi huvides enda kätte kõrgeim võim. Esimese maailmasõja eel ja selle haripunktis sai siis too kunagi maamees Kartavtsevi vemmalt maitsnud Grigori osa riigivõimust ning teatavatel hetkedel mõnes mõttes käsutaski seda.

Võimu ukseesisel

Kas Rasputin võttis osa Vene keisririigi juhtimisest? Missugune oli tema riigiasjades osalemise aste?

Peeter-Pauli kindluse luku taha sattunud mõnedki õukondlased eitasid niisugust osavõttu, kuigi olid sunnitud ülekuulamistel esitama fakte, mis tunnistasid tsaari favoriidi kõikvõimsust. Seda eitasid (hiljem) valgeemigrandid. Seda on püüdnud kummutada Nõukogude-vastase loba kogujad ja kaubastajad, igat sorti sovetoloogid, kõik need, kes, püüdes kergendada tsaari süüd Venemaa ees, katsuvad Staaretsit depolitiseerida, jättes tema arvele

peamiselt hüpnoosiseansid, joomata jäänud madeira ning võrgutatud parunessid.

Ent kummutamatu on fakt, et Rasputin liikus Tsarskoje Selos ringi kui peamine riiklik konsultant, suurvesiir, ja keiserliku triumviraadi varjatud liige.

Seda rolli mängis ta palju aastaid ja eriti maailmasõja perioodil, nagu näha tsaarinna kirjadest abikaasale peakorterisse Mogiljovis. Need kubisesid soovitustest ja näpunäidetest, mida tavaliselt on otse nimetatud Staaretsilt saaduiks. Kohtumisi temaga (võimalikult varjatuid või maskeerituid) korraldas tsaarinna Tsarskoje Selos Võrubova eramus, samas majakeses, mida siseminister oli kord nimetanud võimu ukseesiseks.

Tüüpilised read tsaarinna kirjadest abikaasale aastail 1915—1916: *Nägin vilksamisi Anjat. Meie Sõber tuli sinna minuga rääkima... Kavatsen minna Anja poole, et kohtuda meie Sõbraga... Meie Sõber oli eile Anja pool. Ta oli nii hea... päris palju ka sinu kohta... Läksin Anja poole ja istusin seal kella viieni, rääkisin seal Sõbraga... Kavatsen jälle Anja pool Sõpra näha...* Taoliste teadete monotoonses reas vilksatas ükskord otsekui ebameeldivast asjaolust pealesurutud seletus: *Ma saan Temaga kokku Anja juures, muidu hakatakse minust palees jumal teab mida mõtlema.*[48] Nagu näeme, ei olnud tsaarinna naiivne ja mõistis, kuidas võidakse tõlgendada Rasputini visiite paleesse Nikolai äraolekul. Järelikult polnud isegi tema enda meelest nii väga uskumatu see «jumal teab mis», hoolimata Võrubova hilisematest kinnitustest uurijatele, et vaga Grigori olnud «ebaapetiitne».

Tuli ette, et Staarets oli eemal Tsarskoje Selost. Ometi tehti abikaasale teatavaks kõik Rasputini suunised: *Mis armas telegramm meie Sõbra käest!... Võluv telegramm Sõbralt, see valmistab sulle rõõmu... Kas sa oled endale eraldi lehele ümber kirjutanud ka selle Tema telegrammi?* See oli tsaarinna üks meetodeid abikaasa rikastamiseks Staaretsi ülitarkusega. Tsaar pidi ümber kirjutama kõik näpunäited, koostama endale midagi käsulaudade sarnast, ja neid pidevalt silmakohal hoidma. Mõnikord jagas ta ka ise korraldusi: *Hoia see paber käepärast... Käsi tal* (Protopopovil) *rohkem meie Sõbra sõna kuulata...* Nikolai reaktsioon spikrite pihkutoppimisele: *Tänan sind hellalt su armsa kirja eest ja täpsete instruktsioonide eest jutuajamiseks Protopopoviga!*[49]

Kakskümmend kolm aastat nii leppimatult oma jumalikku ainuvõimuõigust kaitsnud isevalitseja suus võib tänu täpsete instruktsioonide eest esimesel pilgul tunduda irooniliseina. Kuid Nikolai ei ironiseerinud. Aleksandra Fjodorovna õpetused ei olnud lahusolekus igavlenud naise paljas kapriis. Neid jagati ja võeti vastu tõemeeli. Muide, esines ka kõrvalekaldumisi. Ükskord avaldas tsaar kahtlust, kas tuleb ikka jätta (nagu naine nõuab)

mitte päris normaalne A. Protopopov siseministri kohale. Nähes ette, et Rasputin oma soosiku eest välja astub, lisas Nikolai: *Ainult palun sind, kallis, ära sega sellesse asjasse meie Sõpra! Vastutust kannan mina ja seepärast tahaksin oma valikus vaba olla.*[50]

Ennäe imet! Seekord tahtis ta valikus vaba olla, kavatses vallandada Rasputinile meelepärase ministri. Aga võta näpust! Abikaasa vastas: *Mu armas!... Võib-olla ei ole ma küllalt tark, kuid mul on tugevasti arenenud meeled ja need aitavad sageli rohkem kui mõistus. Ära asenda kedagi enne meie kohtumist, arutagem kõik koos rahulikult läbi.*[51] Võlutuna argumentidest mõistuse mitteilmtarvilikkuse kasuks ja selle omaduse hõlpsast asendatavusest mõne muuga, ent ka tsaarinna (see tähendab, Rasputini) ettepanekust kõik koos rahulikult läbi arutada, jättis Nikolai Protopopovi ametisse, kuni Veebruarirevolutsioon tema «maha võttis».

Kõrvutades Rasputini näpunäiteid sisaldavate tsaarinna kirjade kuupäevi keisri ukaaside omaga, võib näha, kui ulatuslik oli Rasputini mõju riigiasjadele.

Rasputin surus läbi V. Suhhomlinovi määramise sõjaministriks (oli ametis aastail 1909—1915), ja kui viimase oli välja vahetanud ausam ning asjalikum A. Polivanov (13. juunist 1915 kuni 13. märtsini 1916), saavutas Rasputin tema tagandamise. On palju tõendeid Rasputini grupi muudestki salasepitsustest sõjaväeametkonnas.[52]

Tema inspireeris A. Hvostovi määramist siseministriks (1915. aastal). Tema pealekäimisel anti see koht A. Protopopovile (oli selles ametis alates septembrist 1916 kuni veebruarini 1917).

Tema soovitusel määrati Ministrite Nõukogu esimeheks I. Goremõkin (jaanuarist 1914 kuni jaanuarini 1916), seejärel Stürmer (1916. aasta jaanuar-veebruar) ja, juba pärast Rasputini surma, N. Golitsõn (detsember 1916 kuni veebruar 1917).

Tema sokutas ministriks ja muudele vastutavatele kohtadele L. Kasso, I. Štšeglovitovi, G. Tiesenhauseni, S. Ruhlovi, P. Barki, I. Tatištševi, V. Vojeikovi, A. Rittichi, N. Dobrovolski, S. Beletski ja palju teisi. Kõik need ja nendesarnased riigimehed tõusid esile alles pärast seda, kui olid kohustunud Rasputinile alluma ning tema nõudmisi täitma. Ühe või teise soosiku sobivust näitas peamiselt see, mil määral ta kummardas auväärset Grigorit. Kui minister Rasputinile alistus, siis ta kõlbas, kui ei ilmutanud harrast aukartust, oli kahtlane, parem seesugusest lahti saada. Niipea kui oli selgunud, et soositud minister on rikkunud oma ustavusetõotust Rasputinile, kaotas ta viimase toetuse ja seejärel peaaegu automaatselt tsaari usalduse.

Ainuüksi sõja-aastail määrati ametisse ja tagandati selliste vastastikuste suhete alusel umbes kakskümmend ministrit ning mitu

Ministrite Nõukogu esimeest. Kiire tipputõusu ja sama kiire languse näiteks võib tuua B. Stürmeri, tsaari eelviimase peaministri, ühe innukama Rasputini toetaja. Ühenduslüliks nende vahel oli I. Manassevitš-Manuilov, kaunis tume isik.* Stürmeri peaministriks oleku ajal vedas see teda Rasputini juurde asjade käigust aru andma. Vahepeal soosis Rasputin Stürmerit väga, ehkki rääkis temast põlastusega. Oma lähikonnas seletas: «Panin hädaga selle sakslase. Ta pole mulle meeltmööda. Kangesti kelmivõitu. Selle poolest on ta hea, et ei lähe minu juurest ära. Nii mâ talle ütlesingi: valitse, kuid nii, et mu silmad näeksid mitte üksi seda, mida sa teed, vaid ka seda, mida sa mõtled!» Ta nimetas Stürmerit «papiks». Soosingu eest tasus peaminister peaaegu orjaliku teenistusvalmidusega. Ta võttis vastuvaidlematuks täitmiseks Staaretsi soovid ametisse määramiste, autasustamiste, kroonutoetuste ja kontsessioonide andmise asjus, armuandmise ning sõjaväest vabastamise kohta ja surus Ministrite Nõukogus läbi Rasputini poolt (tema selja taga seisnud klientide huvides) soovitatud määrusi. Ametisse astunud, käskis Stürmer kõigepealt politseidepartemangul tagada Rasputini isiklik kaitse võrdselt keisrikojaliikmete omaga.**

Võimust joobunud Stürmer kaotas aga heategijaga suhtlemisel ettevaatuse ja polnud sellele kord millegagi meele järgi. Metropoliit Pitirimi korteris, kuhu Manassevitš-Manuilov oli süüdlase toimetanud, leidis aset stseen. Kui Rasputin ja peaminister olid kõrvaltuppa läinud, kuuldi sealt karjumist: «Sa ei tohi mulle vastu astuda!... Vaata, et ma sind ei jäta, siis on sul lõpp!» Hiljem on Manassevitš andnud tunnistusi: «Kui Stürmer oli ära sõitnud, küsisin Rasputinilt: «Miks te, Grigori Jefimovitš, tema peale karjusite?» Ta vastas mulle: «Papi ei kuula enam sõna... Ta peab mööda nööri käima! Ja kui ta nii ei tee, murran tal kaela.»»[53]

Niisuguse sauna korraldas Staarets Ministrite Nõukogu esimehele kõigest kümme päeva pärast tema ametisse määramist.

Erakorralise komisjoni protokollidest nähtub, et uurijaid on huvitanud eriti tsaari pretsedenditu osavõtt 1916. aasta Riigiduuma istungjärgu avamisest (varem polnud ta duumat oma külastusega kunagi austanud). Uurijad tahtsid teada, kas tsaar oli tõepoolest Rasputini näpunäitel tulnud. Stürmer, rääkis, et politseiagentide salaettekannetest saanud ta juba tollal teada, et keiserlik duumavisiit tehti Rasputini nõudmisel, kes tsaari sinna saatis. «Teen nii!» öelnud Rasputin ühe salajase informaatori juuresolekul. «Saadan õige tema enda duumasse... Las sõidab, avab ära (istungjärgu — *M. K.*) ja keski ei julge miskit vastu teha.» Manassevitš-Manuilov tunnistas: «Olin neil päevil Rasputini juures ja ütlesin talle: «Räägitakse, et teil on piisavalt mõju isegi selleks, et sundida tsaari duumasse minema?» Rasputin hakkas toas ringi jooksma, seejärel ütles: «Jah, ma vist teen seda, papa sõidab duumasse... aga sina ütle Papile (Stürmerile), et on niisugune oletus, et tsaar tuleb tõenäoliselt duumasse...»»[54]

Rasputini rolli tsarismi kuritegudes on püütud vähendada väitega, et asi polevat olnud mitte Rasputinis, vaid rasputinluses, nagu oleks üks teisest lahutatav. Viidatakse Šulgini sõnadele, et polevat olnud Rasputinit, oli kõlvatus. (Sõnademäng: распутство — kõlvatus — *Tlk.*) Ja et mitte kõik ei võtnud tema varesejalgu tõsiselt ja kui Rasputin oleks ilmunud tema juurde, oleks see mees trepist alla lennanud. Asi polevat olnud mitte Rasputini tähtsuses, vaid selles, et Peterburi valitsevad ringkonnad olnud rämps. Sedasama kordas Šulgin vestluses autoriga 1975. aasta augustis, kuid ühe täpsustusega. «... Liitunud olid kurjuse mõlemad küljed: see, et meie olime rämps ja see, et Rasputin veelgi suurema rämpsuna oskas meie lõtvusest endale jõudu ning võimu leida.» Ent tugevad positsioonid, lisas Šulgin, Rasputinil kahtlemata olid, muidu ei oleks Jussupov ja Purišketitš hakanud teda tapma. Tema, Šulgin ise, oli Purišketitšit keelitanud mõttest loobuma selle täieliku kasutuse tõttu, «mis mõtet on tappa madu siis, kui ta on juba hammustanud».[55]

Selles kontekstis pole oluline, et «nadikael» kirjutas varesejalgadega ega osanud rafineeritud ilukirja. Midagi ei tõesta ka sõjakas avaldus, kuidas Rasputin oleks trepist alla lennanud. Kõigepealt seepärast, et Rasputin, kes teadis Šulgini vaenulikkusest, ei käinud kunagi tema pool, nagu ei käinud ka Šulgin nende vastaste pool, kus teda võis oodata ebameeldivus. Pealegi pole tingiv kõneviis argument, veel vähem on seda Šulgini tagantjärele ähvardus emigratsioonis...

Rasputin ei käinud Šulgini pool, ent kuni oma saatusliku ööni polnud ta näiteks kunagi käinud ka talle kahtlase Jussupovi palees! Läks vaja tervet vandeseltslaste gruppi ja spetsiaalselt koostatud plaani, et hoolikalt läbimõeldud nõksuga Staarets sinna paleesse meelitada.* Igal juhul ei anna Šulgini hooplemine vastust küsimusele Rasputini jõust või jõuetusest.

Mõned ütlevad, et Rasputini mõju keisririigi kõrgeimale juhtimisele on liialdatud, et tema rangelt piiritletud funktsioon oli

---

* I. Manassevitš-Manuilov oli ajalehe «Novoje Vremja» kaastööline ja politsei salaagent, Stürmeri sekretär ja parem käsi, oma inimene Rasputini juures, haruldane avantürist. Prantsuse Venemaa suursaadiku M. Paléologue'i ütluse järgi oli Manassevitš-Manuilov üheaegselt «spioon ja nuuskur, kelm, suli, valemängija, võltsija ja liiderdaja, kummaline segu Panurgist, Gil Blasist, Casanovast, Roberto Maquerist ja Vidocqist».

** Rasputinit kaitsesid (üksteisest sõltumatult) neli teenistust: ohranka, politsei, õukonnapolitsei ja veel eriline eravalve, mille oli organiseerinud grupp pankureid eesotsas D. Rubinsteiniga.

* Võimud olid Rasputinit ohust korduvalt hoiatanud. Siseminister Protopopov soovitas otse hoiduda F. Jussupovi eest.

tsaari juures müstilist loba ajada. Selline väide ei vasta ajaloofaktidele, millest osa on siin esitatud, ega lähe kokku süvaanalüüsi ning põhimõtteliste üldistustega, mida ümberlükkamatutele dokumentidele on andnud V. I. Lenin.

Nikolai II ja Rasputin kui kaasosalised ning süüdlased miljonite inimeste hädades ja kannatustes, on Lenini teostes kõrvuti asetatud, neid iseloomustatakse samaväärsetena.

Vana Venemaa oli Lenini sõnade järgi Nikolai ja Rasputini riik.[56]

Tsaari-Venemaa kõrgeimat võimu nimetas Lenin Romanovi ja Rasputini taoliste armetute, poolhullude inimeste jõuguks.[57]

«Kirjades kaugelt» häbimärgistas Lenin «kogu künismi ja kõlvatust, mis on omane tsaarijõugule ühes koletu Rasputiniga tema eesotsas . . .»[58]

Lenin näitas, et kasutades tsaari enda või tema suguvõsa kaitset, tallas Rasputin jalge alla kõike ja igasuguseid seadusi.[59]

Revolutsioon, kirjutas Lenin, «paljastas ja isoleeris *Nikolai II* ja *Ko* (Rasputin)».[60]

Mis oli siis sellel, Lenini määratluses koletul Rasputinil, tsaari kõrval võimutüüril seisnud paarimehel, ühist palee suhteliselt kahjutu naljahambaga, kellel olnud tsaari juures ülesanne müstilist loba ajada?

Lenini hinnang Rasputinile kui tsaari kuritegeliku kamarilja ühele tegelasele, kes juhtis seda ja seisis eesotsas, pole põrmugi liialdatud.

8

ÜLEMAAILMSE TAPATALGU LÄVEL

Hunt ütles karjale: «Lambad, lepime
kokku majanduslikul alusel.
Mina ei hakka teie rohtu õgima,
kuid teie annate mulle oma liha.»

Karel Čapek

Häbistav lüüasaamine

Lõpetanud koduse õpikursuse, tegi troonipärija Nikolai lõpueksamid isale, mitte väga haritud, kuid rangele eksamineerijale, ja sai edukuse eest otsemaid ergutuse. Talle anti käsk valmistuda ümbermaailmareisiks.

Läänemere eskaadrist eraldati kahekümne kahe aastase «turisti» käsutusse ristleja «Pamjat Azova». Saatjateks anti Kreeka kroonprints Georg (Džordži) ja mõned noored kaardiväeohvitserid, nende hulgas vürst Obolenski ratsakaardiväest, kavalergard vürst Kotšubei ja ihuhusaar Volkov. Reisi juhtideks määrati vürstid V. Barjatinski ja E. Uhtomski. Reisi lõppsihiks oli Jaapan.

Mööda meresid ja ookeane sõideti 1890. aasta oktoobrist kuni 1891. aasta aprillini. Jaapanisse jõuti õnnelikult. Ent 23. aprillil tegi Otsu linnas reisile lõpu intsident: Vene troonipärija piduliku läbisõidu ajal kusagil kitsas tänavas jooksis Jaapani valvemeeskonna ridadest äkki välja politseinik Sanzo Tsuda, tõmbas tupest mõõga ja lõi Nikolaile pähe. Mõõk riivas pead ja kohale jõudnud Kreeka Georg hoidis uue löögi ära. Nikolai pääses kerge haava ja ehmatusega. Sellega lõppeski õppereis laias maailmas. «Viimata visiitkaarti» Tokiosse (hoolimata Vene Jaapani suursaadiku D. Ševitši palvetest), ruttas kinniseotud peaga Nikolai Kioto

kaudu laevale, kuhu varsti vabandustega ilmus mikaado ise. Vladivostokist kutsutud soomuslaevade eskaadri saatel sildus «Pamjat Azova» peatselt kodurannas.[1]

Mõned tsaari kaasaegsed on märkinud, et mõõgalöök jätnud armi mitte üksnes troonipärija pealaele, vaid ka südamesse ning see olnud märgatav hiljemgi. «Kui keiser Nikolai troonile astus, ei saanud ta jaapanlastesse eriti heatahtlikult suhtuda . . .» kirjutas Witte. «Ta pidas jaapanlasi antipaatseks, tühiseks ja jõuetuks rahvaks, keda võib hävitada Vene hiiglase üheainsa sõrmenipsuga . . .»[2] Sellel sõgedal eelarvamusel ja vastutustundetul põlgusel polnud raske mängida neil, kes lootsid endale kasu lõigata.

Sellisesse pinnasesse heidetud ässitusseemned pididki andma kurjakuulutavaid tõusmeid. *Kaiser* Wilhelm tõukas tsaari tagant muinasjuttudega Jaapani nõrkusest ja tühisusest. Ent Tokios küttis ta (oma diplomaatide kaudu) kirgesid üles komplimentidega jaapani dünamismile ja ülistustega Tõusva Päikese impeeriumile. Wilhelm rääkis «savijalgadel Vene hiiglase» nõrkusest ja ta lubas salakokkuleppel Saksa abi relvade, sõjainstruktorite ning luure näol.

Tsaarile kinnitas *Kaiser* oma soovi aidata jõudumööda kaasa Jaapanist ja Hiinast lähtuva «kollase hädaohu» tõrjumisele, kuid mikaadole ja Hiina keisrile oma osavõtlikku suhtumist ideesse tõrjuda venelased Kaug-Idast kui mitte Moskvani, siis igal juhul Baikalini või hädapärast Tšitani. Tal oli kaugeleulatuva eesmärgiga kava: ässitada Vene sõjavägi Kaug-Idas konflikti, sundida Venemaad nõrgendama riigi läänepiiri kaitset; seda piiri ähvardades suruda Venemaale peale sellised majanduslikud ja poliitilised suhted *Reich*'iga, mis avaksid viimasele tee hegemooniale Euroopas.

Diplomaatilisteks käikudeks selles suunas polnud vaja mingit erilist olukorda. Kasutati ära iga juhus. Näiteks käis *Kaiser* Peterhofis külas. Tehti kahekesi pargis sarabanisõitu. Äkki esitas külaline peremehele küsimuse, kas see hakkaks vastu vaidlema, kui Saksa sõjalaevastik hõivab Hiina sadama Qingdao.

Nikolai oli vastu, kuid küsimus tuli ootamatult ning ta ei leidnud kohe vastust. Ent oma abilistele tegi ta riukalise küsimuse teatavaks. Intsident tõi kaasa rängad tagajärjed. Saksa laevad sisenesid Qingdao lahte ja väed maabusid. Oma suursaadiku kaudu Tokios tegi *Kaiser* jaapanlastele teatavaks, et Nikolai ise olevat talle ettepaneku teinud «ühiselt Aasia sisemusse liikuda», olevat sakslastele soovitanud «astuda pärast Qingdaod järgmine samm» ja ühtlasi koos Venemaaga «ühiselt valmistuda Jaapani barjääri kõrvaldama».

Tuli ilmsiks Jaapani poliitiliste ja sõjaliste ettevalmistuste aktiviseerumine Venemaa suhtes, mida Wilhelm oligi taotlenud. Pole kahtlust, et «ühe tõuke sellele andis Wilhelm Qingdao hõivamisega», leidis Witte. *Kaiser* püüdis igati «meid Kaug-Ida avantüüridesse suruda . . . taotles meie kõikide jõudude koondamist Kaug-Itta . . ., mille ta ka täielikult saavutas».[3]

Nõukogude ajaloolaste B. Romanovi ja A. Jerussalimski uurimustega on ammu tõestatud, et *Kaiser* lihtsalt valetas, kui rääkis jaapanlastele oma kokkuleppest tsaariga. Tegelikult polnud Nikolai ei Peterhofis ega mõnes muus paigas andnud nõusolekut Saksa sissetungiks Hiinasse üldse ja Qingdaosse eriti. Provokatsioonilistel eesmärkidel puhus Wilhelm üles valelikku versiooni Vene—Saksa kokkuleppest Kaug-Ida kohta, et tõugata tagant konflikti selles piirkonnas. Ta opereeris talle iseloomuliku võtetekogumiga: suurtükipaatide ja ristlejate diplomaatia, mantli ja pistoda ametkonnaga ning kasutas ära igasugused tema kavatsustele enam-vähem vastavad asjaolud. Tõsi küll, järgnenud kohtumistel Wilhelmiga käitus Nikolai ettevaatlikumalt, näiteks Potsdamis. Ent need katsed saada jagu oma uisapäisusest ei kestnud kuigi kaua.

Sõjaplahvatusele olid eelnenud pikaajalised Vene—Jaapani läbirääkimised. Hetkel, mil need läbirääkimised olid järsult komplitseerunud ja oli silmanähtav, et hoolimata Peterburi järeleandlikkusest kalduvad jaapanlased suhteid katkestama, sõitsid tsaar ning tsaarinna Darmstadti sugulastele külla. Arvestamata kerkinud sõjaohtu, võttis tsaar endaga kaasa sõjaväelise ja välispoliitilise ametkonna esindajad (sealhulgas välisminister Lamsdorffi), samuti grupi kindraleid oma välikantseleist (midagi peastaabi liikuva filiaali taolist). See saatjasgrupp asus elama suurhertsogi (tsaarinna venna) palees. Nende abiga püüdis Nikolai Hessenist juhtida nii keisririigi asju kui ka oma Kaug-Ida asehalduri Aleksejevi tegevust.

Wilhelmile, kes neil päevil tegi jõupingutusi, et siduda Venemaa relvastatud konfliktiga Kaug-Idas, oli Vene võimukeskuse Saksa territooriumile saabumine taevakingitus. Tema luure ja kindralstaabi silma all voolas iga päev tsaari salajast informatsiooni itta ning sealt tagasi. Hertsogipalees, mis kubises *Kaiser*'i spioonidest (esimene nende hulgas oli külalislahke peremees ise), töötlesid tsaariohvitserid päevast-päeva oma staabidokumente, šifreerisid käskkirju ja direktiive, dešifreerisid Peterburist, Harbiinist ning Port Arturist saabunud ettekandeid ja teateid. Iga päev tõid Saksa dešifreerijad *Kaiser*'i lauale nende dokumentide koopiaid. Ta oli kursis kõigi Kaug-Idas kavandatavate käikude ja manöövritega, kaasa arvatud relvajõudude liikumine ning lahinguettevalmistus. Kogu Nikolai kirjavahetus oli Wilhelmile lahtine postkaart.

On kindlaks tehtud, et Darmstadtis kinnipüütud informatsiooni andis *Kaiser* (vähemalt osaliselt) edasi Jaapani Kindralstaabile. Saanud teada niisugusest «muretuse bakhanaalist» Peterburi seltskonnas, kes oli oma laagri üles löönud Hesseni Ernst Ludwigi

palees, haaras Wittet õud. Darmstadtist Peterburi saabunud õueminister Fredericksilt küsis Witte, kuidas see võis osavõtmatult vaadata nii kuritegelikku suhtumist riigi julgeolekusse. Fredericks vaidles vastu: ta olevat juhtinud keisrihärra tähelepanu andmete läbiimbumise ja teadete kinnipüüdmise ohule, kuid too ei olevat soovinud midagi muuta. Tagajärjetuks jäi ka Witte samasugune hoiatus Lamsdorffile.[4]

Sõja kaasaegsed on väitnud, et Jaapani militaristide ootamatu ja reetliku kallaletungi läbi tekitatud kaotuste kibedust tundis 1904. aastal kogu Venemaa. Rahva südames oli palju raevu ja solvumist. Ausad inimesed Venemaal olid nördinud ka tsaarivalitsuse käitumisest, tema avantürismist ja röövellikkusest, sõgedusest, inertsusest, andetusest, mis määrasid riigi jõuetuse. Rahvas oli rusutud katastroofist Port Arturi reidil. Asjatult püüdsid võimud ja mustsada neil päevil korraldada monarhistlikke meeleavaldusi, peaaegu ükski ei läinud kaasa. Ei olnud näha innustust tänavail, eriti märgatav polnud see ka palees. Ent kroonikandja ise pidas ennast juba ette võitjaks.

Millisel määral liigne enesekindlus takistas tal ohu suurust mõista, nähtub sellest, et kõigest üks kuu enne plahvatust Port Arturi reidil ütles ta uusaastavastuvõtul Jaapani suursaadikule põlastava mõigega prantsuse keeles: «Jaapan lõpetab sellega, et vihastab mu välja.»[5]

Oskus hädasid ette näha puudus sel määral, et kui Bessaraabiast saabunud sealne aadlimarssal Krupenski tsaarilt murelikult küsis, mis saab siis nüüd, pärast eskaadri öist hävitamist Port Arturi reidil, lausunud see hooletult:

«Noh, teate, ma suhtun sellesse kõigesse üldse nagu kirbuhammustusse.»[6]

See, mida Nikolai kirbuhammustuseks oli nimetanud, muutus pikaks ja veriseks sõjaks. See kestis üheksateist kuud ja Vene sõjavägi kaotas langenute, haavatute, haigete ja vangilangenutena 400 000 meest. Sõda läks Venemaale maksma 2 500 000 000 kuldrubla otseste sõjakuludena, arvestamata viitsada miljonit rubla, mis kaotati Jaapani kätte läinud vara ning uputatud sõja- ja kaubalaevade näol.

Sõjale tõmbas kriipsu alla Portsmouthi rahuleping. Selle lepinguga fikseeriti kokkuvõtted ja nihked, mida Lääne ajakirjandus neil päevil vaimustusega defineeris kui Kaug-Ida fenomeni ja Jaapani imet. Tegelikult ei olnud mingit imet. Mõistatus oli suhteliselt hõlpsasti lahendatav.

Mandžuuria võidu pjedestaalile tõusuks oli Jaapani militarismile õla toeks seadnud Saksa imperialism. Ja mitte üksi tema.

1904. aasta aprillist kuni 1905. aasta juulini sai Jaapan Saksamaalt, Inglismaalt ja USA-lt neli laenu üldsummas ligi pool miljardit dollarit, millega kaeti peaaegu pool tema sõjakuludest. Samasugust, kui mitte suuremat osa etendasid Saksa ja Inglise

relvad, Lääne sõjainstruktaaž. Jaapanlastele igakülgse sõjalise abi andmist oli *Reich* alustanud vähemalt kümme aastat enne Port Arturi.

1904. aastal mandril maabunud Jaapani sõjaväe olid faktiliselt loonud ja välja õpetanud Saksa ohvitserid. Ka Jaapani sõjaväe kolmekordseks suurendamine aastail 1896—1903 oli toimunud nende juhtimisel. Jaapani armaadat, mis 27. mail 1905 rivistus Tsushima väinas, et võtta vastu Rožestvenski eskaadrit, olid aidanud ehitada ja relvastada Saksa ning Inglise laevaehitajad ja admiralid. Nende materiaalsest ja tehnilisest abist ning konsultatsioonidest kasvas Jaapani sõjalaevastiku tonnaaž kaheksa aastaga neli ja pool korda. Selle tulemusena pidid Vene Vaikse ookeani laevastiku kuuskümmend üheksa vana sõjalaeva sõja puhkedes Kaug-Idas vastu võtma 168 uusima konstruktsiooniga Jaapani sõjalaeva.

Ent see, millest *Reich*'il oma Kaug-Ida õpilaste jaoks ammugi kahju ei olnud, oli salateenistuse, spiooniteenuste ostu ja müügi kogemus ning paljudel juhtudel osutati neid teenuseid sõbraliku vahetuse korras isegi tasuta. Vene sõjaväe tagalas, Peterburis ja Moskvas ning meie teistes suurtes linnades tegutses sadu Saksa ja Briti luure tiiva all õppinud Jaapani spioone. Nad jälgisid Vene väejuhatuse abinõusid, vägede ümberpaiknemist, sõjatööstust ja toimetasid hangitud informatsiooni oma keskusse Tokios. Ühtlasi jagas Berliin jaapanlastega Peterburi Saksa-meelselt klikilt saadud salajast informatsiooni. Sel kombel jälgis tõenäoline vastane ajal, mil Nikolai II administratsioon ei hoolinud elementaarse vastupanu ettevalmistamisest ja lootis ehkupeale jaapanlasi «mütsiga lüüa», kaunis täpselt Vene sõjalist ning majandusmehhanismi, Jaapan tegi varakult kindlaks selle lüngad ja nõrgad kohad ning oli juba konflikti esimestest päevadest peale võimeline andma eksimatuid lööke.

«Kindralid ja väejuhid osutusid andetuiks ja tühisteks inimesteks . . .» kirjutas V. I. Lenin 1905. aastal artiklis «Port Arturi langemine». «Tsiviil- ja sõjaväeline bürokraatia osutus niisama parasiitlikuks ja müüdavaks kui pärisorjuse ajalgi. Ohvitserkond osutus harimatuks, arenematuks ja ettevalmistamatuks, kellel ei olnud tihedat sidet sõduritega ega nende usaldust . . . Isevalitsusliku Venemaa sõjaline võimsus osutus petlikuks. Tsarism osutus takistuseks sõjaasjanduse moodsale, uusimate nõudmiste kõrgusel seisvale organiseerimisele . . .» Ja Lenin tegi järelduse: «Häbistavalt on lüüa saanud mitte vene rahvas, vaid isevalitsus.»[7]

Portsmouth

Ei saa öelda, et selle sõja käik ja tulemus oleksid Nikolaile ükspuha olnud. Lõpetanud kabinetis raportite ja aruannete lugemise, sõitis ta mööda keisririiki ja inspekteeris vägesid. Tema marsruudid 1904. aastal: mais Poltaava, Belgorod, Tuula, Moskva; juunis Kolomna, Pensa ja Sõzran; septembris Jelizavetgrad, Nikolajev, Odessa, Kišinjov, teised lõuna- ja läänepoolsed linnad (see ring lõppes Riia ning Tallinna külastamisega); oktoobris Minsk, Vitebsk, Suwalki ja muud läänekubermangude linnad; detsembris Žitomir, Žmerinka, Birzula ja teised edelapiirkonnad.

Kõikjal inspekteeris ta Kaug-Idasse saadetavaid vägesid, luges neile sõnu peale, pühitses lippe, jagas soldatitele ja ohvitseridele ikoone ning kaelariste, osales ehitatavate või ellingult tulnud sõjalaevade sisseõnnistamises. Kindral M. Dragomirov teravmeelitsenud: «Meie lööme jaapanlasi oma pühapiltidega, nemad põrutavad meid kuulide ja pommidega. Meie neid ikoonidega, nemad meid kuulidega.»[8]

Osavõtmatu kroonitud pea ei olnud, kuid teda ei vaevanud ka rahutus, veel vähem meeleheide. Teade Port Arturi langemisest jõudis temani sõidul olles, Baranovitši jaamas. Õhtul kirjutas ta päevikusse: *Vapustav teade Stösselilt Port Arturi jaapanlastele alistumisest tohutute kaotuste ja haiguste tõttu garnisonis ning mürskude lõppemise tõttu. Raske ja valus, kuigi seda oli ette näha, ent oleks tahtnud uskuda, et armee kindluse välja aitab. Kaitsjad on kõik kangelased ja tegid kõik, mida võis loota. Tähendab, see oli jumala tahtmine.*[9]

Peterburi saabus teade lipusoomuslaeva «Petropavlovsk» hukkumisest. Sellest süngest sündmusest pidi tsaarile ette kandma õueministrit asendanud K. Rõdzevski. Audients oli määratud kella kolmele päeval. Rahutult mõtles Rõdzevski stseenile, mis leiab aset, kui ta on tsaarile juhtunust ette kandnud. Äkki saabus Talvepaleest kuller: vastuvõtt jäetakse ära. Rõdzevski ohkas kergendatult, hädaoht oli kas või ajutiselt möödas. Varsti tuli uus kuller: vastuvõtt toimub määratud ajal.

«Sõitsin tsaari juurde,» jutustas Rõdzevski. «Selgus, et ta on admiral Makarovi mälestuseks peetud hingepalvel. Noh, mõtlesin, kõik on veelgi hullemini välja kukkunud! Jumalateenistus lõppes. Mereväevormis isevalitseja tuli kirikust välja, tervitas mind lõbusalt, tiris kättpidi kabinetti ja ütles, osutades aknale, mille taga keerles suuri lumehelbeid:

«Missugune ilm! Tore oleks jahti pidada, ma pole teiega ammu jahil käinud. Mis meil täna on — reede? Kas tahate, sõidame homme?»»

Rõdzevski kohmetus, pomises midagi ebamäärast ja ruttas lahkuma. Paleetrepist alla minnes nägi ta: tõstnud püssi, sihib tsaar läbi akna vareseparve hallis talvises taevas . . .

Hiljem, 1904. aasta suvel Wafanggou ja Liaoyangi päevil, köitis teda tedrejaht. Päevikus: *Lasksin kaks tettre(?)* Päevil, mil Kuropatkin külvas tema üle šifreeritud teadetega, mis näitasid kindralite Stackelbergi ja Focki läbikukkumiste hukatuslikke tagajärgi, märkis tsaar päevikusse: *Lahutasin meelt ojas, mismööda(?) käisin paljaste jalgadega.*[10]

Tsushima-aegseid päevikuridu (lahing toimus 14.—27. mail):

16. mai. Ratsutasin, jalutasin ja sõitsin süstaga. Täna hakkas saabuma kõige vasturääkivamaid teateid meie eskaadri lahingust Jaapani laevastikuga — muudkui meie kaotustest ning täielik vaikimine teiste vigastustest. Selline käitumine rõhub kohutavalt. Olga, Petja ja Kirill olid lõunal.

17. mai. Endiselt tuleb ränki ja vasturääkivaid teateid ebaõnnestunud lahingust Tsushima väinas. Jalutasime kahekesi. Ilm oli imeilus, palav. Jõime teed ja lõunatasime rõdul.

18. mai. Imetore ilm. Einel oli Sergei. Miša tuli hüvasti jätma, kuna sõidab õhtul Berliini kroonprintsi pulma. Tegin ratsa toreda jalutuskäigu . . . Lõunatasime rõdul ja tegime Pavlovskis lõbusõitu.

19. mai. Nüüd on saanud lõpliku kinnituse kohutavad teated peaaegu kogu eskaadri hukkumisest kahepäevases lahingus. Rožestvenski ise on haavatuna vangi langenud. Päev püsis kaunis, mis veelgi lisas südamesse nukrust. Einel oli Petja. Käisime ratsutamas.

20. mai. Oli väga palav. Hommikul oli eemalt äikest kuulda. Einel käis J. Narõškina. Võtsin vastu Trepovi. Jalutasin ja sõitsin süstaga.[11]

1904.—1905. aasta sõjas Venemaad ei võidetud. Kõige ebaõnnestumiste ja taganemiste kiuste, hoolimata koguni Tsushimast, Wafanggoust ja Mukdenist ületas Venemaa sõjaline ning majanduslik võimsus ka sõja lõpus tunduvalt Jaapani oma. Vastane oli kurnatud ja ära vaevatud.

Imperialistlik Jaapan juubeldas, ise verejooksust kaame. Tema tegelik seisund — arvestades riigis kiiresti kasvanud revolutsioonikäärimist — oli selline, et mõni päev pärast Tsushimat, 18. (31.) mail 1905 pöördus Jaapani valitsus USA presidendi Theodore Roosevelti poole palvega võtta endale vahendaja roll rahu sõlmimiseks. Roosevelt nõustus. Telegraafi teel andis ta Peterburi USA suursaadikule direktiivi paluda tsaarilt audientsi, püüda teda veenda, et sõja jätkamine pole kummalegi poolele kasulik, vastupidi, ähvardab mõlemaid ohtlike riigisiseste komplikatsioonidega ja et eriti on rahu vaja rahutustest ning mässudest vapustatud Venemaale.

25. mail (7. juunil) kuulas Nikolai suursaadiku ära ja ütles, et on läbirääkimistega nõus. Järgmisel päeval pöördus Roosevelt ametlikult Vene ja Jaapani valitsuse poole ettepanekuga astuda läbirääkimistesse sõja lõpetamise ning rahu sõlmimise üle. Mõlemad valitsused vastasid nõusolekuga, Vene valitsus presidendi argumentide kohaselt vajadusest suunata jõud revolutsiooni mahasurumisele, Jaapani valitsus aga tunnetas oma võimetust jätkata võitlust Venemaaga ja tundis samuti salajast hirmu rahvahulkade revolutsiooniliste meeleolude kasvu ees, sest maal süve-

nes üha enam arusaamine, et see sõda on võõras nii vene kui ka jaapani rahva tegelikele huvidele. Läbirääkimiste paigaks valiti USA väikelinn Portsmouth.

Leppimise kaudu Vene revolutsiooni lämmatama — selline oli kavatsus. Ent välja tuli midagi muud: leppimisega kaasnesid uued revolutsioonilised vapustused, Kaug-Ida avantüürile järgnes nördinud rahvahulkade süvenev kibestumine. Venemaa eripära seisnes selles, et sündmused haarasid üha laialdasemalt soldatite hulki. Idast naasis sõjavägi, kes oli ärevil tsaarikindralite poolt, kaelatõmmatud luhtumiste häbist. Sõdurid nakatasid oma meeleoludega rahvast ja, vastupidi, töölisliikumise mõjul süvenesid revolutsioonilised meeleolud soldatite hulgas.

Võimud soovisid sõjaväe tagasitoomist, kuid ühtlasi kartsid seda. Palees suhtuti asjasse kaksipidiselt. Mõnigi tahtnuks väed rahva vastu saata, revolutsiooni tääkidega maha suruda. Ent samadest ringkondadest kostis hääli, et sõjaväge ei tohi riigi keskusse lubada. Paljud ohvitserid, kes tõid Kaug-Idast sõjaväeešelone, polnud isegi kindlad, kas nad leiavad Venemaal eest vana korra, kas see on säilinud. Vürst Vassiltšikov, kes pärast rahu sõlmimist oma polguga Peterburi naasis, jutustas Nikolai Teisele, et ta «kuni Tšeljabinskini ei teadnud täpselt, mis riigis toimub,» ta oli mõelnud, et «ei leia seal enam eest tsaariperekonda, kes kuulu järgi olevat välismaale põgenenud». Peaminister Wittet koos kabinetiga oli arvanud ta nägevat «Marsi väljakul võllas rippumas». Ent selleks Portsmouthi rahu oligi sõlmitud, et midagi niisugust ei juhtuks. Witte, kes kinnitas lepingu oma allkirjaga, on rõhutanud, et kui Portsmouthi rahu poleks sõlmitud, oleksid järgnenud sellised välis- ja sisekatastroofid, mille peale Romanovite dünastia ei oleks troonile püsima jäänud.[12]

Portsmouthi leping tähendas Jaapani imperialismi kannakinnitamist Aasia mandril. Kaks ja pool kuud pärast Portsmouthi surus Tokio valitsus Koreale peale protektoraadilepingu ja veel viis aastat hiljem, 1910. aastal, lülitati Korea Jaapani keisririigi koosseisu. Jaapani kätte läksid Guandongi poolsaar Port Arturi ja Dalniga, Ida-Hiina raudtee lõunaharu ning pool Vene saarest Sahhalinist (lõuna pool 50. paralleeli).

Ent saagiga ei tulnud sõjast üksnes Jaapan. Võõraste kätega oli Kaug-Ida lõkkest hulga kastaneid välja toonud ka Wilhelm II. Ta oli teinud panuse Venemaa pikaajalisele väljakurnamisele. Arvestus läks päris märki. Sõjast, mis oli Venemaad tõesti nõrgestanud paljudeks aastateks, võitis Witte arvates kõige rohkem Saksamaa. Juba 28. juulil 1904 kirjutas Witte Nikolai otsesel korraldusel Berliinis ilma igasuguste klausliteta alla uuele kaubanduslepingule Saksamaaga, täpsemalt Vene—Saksa 1894. aasta kaubanduse ja meresõidu lepingu lisakonventsioonile. Selle kokkuleppe põhjal tõstsid sakslased Vene nisu ja rukki tollid kõrgeks. Venemaal jäid Saksa tööstuskaupade tollid endiselt äärmiselt

madalaks. Venemaalt Saksamaale veetava puidu tolle alandati, ent Vene puidutöötlemistööstuse toodangu tollimaksu tõsteti. Tervikuna süvenes 1894. aastaga võrreldes Venemaa osa tooraine müüjana. Lepingus ilmnes Saksa ekspansionistide püüe hoida Venemaa Saksa tööstusele odava tooraine tarnija rollis ja tagada seal avatud, tollibarjäärideta turg Saksa tööstuskaupadele.

See oli üks preemiaid Wilhelmile edukate, sõda õhutanud intriigide eest. Peterburi Tokioga kokku ässitades oli ta mõndagi kasu lõiganud.

Alates 1904. aasta kevadest teatas Veržbolovo keskus Eilenbergi kaudu süstemaatiliselt Saksa keisrile, et Vene läänepiir on kaitsetu. Kaug-Itta saadetud vägedest oli vähe abi: osa neist sulas kokku lahinguis (400 000 langenute, haavatute ja vangilangenutena), osa saadeti laiali Kaug-Idas ning Siberis. Neile jagati maatükke, et kinnistada soldatid maa külge. Kõige usaldusväärsemad polgud, esmajärjekorras kasakad, paigutati sisekubermangudesse ülesandega aidata võimudel elanikke sõnakuulmises hoida. Sel kombel jäi läänepiiri kaitse veel mitmeks aastaks nõrgaks.

Edasi. Kasutanud ära hetke, mil Venemaa ja Jaapan relvavõitlusse astusid, kindlustas keiserlik Saksamaa eriliste takistusteta end juba 1898. aastal hõivatud platsdarmil. See avas võimaluse edasiseks sissetungiks Hiinasse. Aega kaotamata ehitasid keisri meresõjastrateegid eesotsas Tirpitziga aastail 1904—1905 ümber Qingdao sadama, oma peabaasi Ida-Aasias. Muide, seda baasi hoidsid nad enda käes suhteliselt lühikest aega. Jaapani õpipoisid ei lasknud õpetajail seal kauaks istuma jääda. 23. augustil 1914 kuulutas Antandiga ühinenud Jaapan Saksamaale sõja ning hõivas Qingdao ja grupi Vaikse ookeani saari (Karoliini, Mariaani ja Marshalli saared). Kaug-Ida tulekahju aastail 1904—1905 oli omamoodi eelmäng 1914.—1918. aasta ülemaailmsetele tapatalgutele. Siis läksid *Kaiser*'i kindralid sõjakäigule «eluruumi nimel».

Lasud Ladina silla juures Sarajevos

16. (29.) juunil 1914 kell neli päeval ronis valitsuse kuller porutšik Skuratov paadist tsaari jahtlaeva «Štandart» pardale, mis seisis Hanko neeme lähedal. Lipukapteni admiral Nilovi loal astus ta laua juurde, mille ümber tsaar, tsaarinna ja õuepreili Võrubova kaarte mängisid. Nikolai võttis raporteerinud porutšiku käest ümbriku ja avas selle. Libistanud silmad üle telegrammide, tõusis ta püsti ja läks Nilovi saatel oma kabinetsalongi, kutsudes pilguga ka daame järgnema.

Kuni õhtuni ei ilmunud ükski kolmest tekile. Jahtlaev eemaldus Hankost ja liikus täiskäigul Kroonlinna poole.

Mõlemad Skuratovi toodud telegrammid sisaldasid erakorralisi teateid. Ühes neist kinnitati eelmisel päeval jahtlaeva pardale jõudnud ebamäärast teadet: 15. (28.) juunil tapeti Bosnia linnas Sarajevos revolvrilaskudega Austria-Ungari troonipärija ertshertsog Franz Ferdinand ja tema abikaasa Sophie von Hochenberg. Nad olid sõitnud Sarajevosse pärast Austria sõjaväemanöövreid annekteeritud Bosnia pinnal Serbia piiri lähedal. Kallaletungija on kinni võetud.*

Teine teade ei erutanud tsaaripaari vähem kui esimene. Päev enne Sarajevo laske oli Siberis Pokrovskoje külas saanud raske noahaava kõhtu Rasputin. See oli juhtunud külatänaval, kus Rasputin oli kõndinud palveeitedest austajannade saatel. Talle tungis kallale teda jälitanud Feonia või Hionia Gusseva, tema endine austaja, kaaslane rännuteedelt mööda kloostreid. Talumehed olid pussitajat taga ajanud, kuid see ei andnud ennast kätte ja karjus: «Niikuinii tapan Antikristuse!» Pussitaja püüdnud end sellesama noaga tappa.

Öösel möödus kustutatud tuledega «Štandart» Kroonlinnast ja jõudis Peterhofi alla. Suures palees läks Aleksandra Fjodorovna õuepreili saatel otsekohe oma ruumidesse, hoides vaevu tagasi oigeid ja pisaraid. Teenritele tundus algul, et ahastatakse Franz Ferdinandi pärast. Hiljem saadi aru: ei, ikka Grigori pärast.

2. augustil 1914, kolmkümmend viis päeva pärast seda, kui kuller oli ümbrikuga tulnud jahtlaevale «Štandart», teatas Nikolai II Talvepalees hulga aukandjate juuresolekul ametlikult, et Saksamaa on talle peale surunud sõja. Mõni päev hiljem kuulutas ta Kremli Suure Palee Georgi saalis Moskva eliidi juuresolekul välja sama sõjamanifesti.

Sisuliselt pole sündmustel Sarajevos ja Pokrovskojes teineteisega midagi pistmist. Neid ühendab üksnes see, et nad toimusid peaaegu üheaegselt. Ja ometi . . .

Hiljem rääkis Rasputin, et kui poleks olnud juhtumit neetud Feoniaga, poleks olnud ka sõda. Ta olnud alati vastu tülile «sellise tsaariliku maaga nagu Saksamaa» ja hoidnud varem Nikolai II alati tagasi sellega kokku põrkamast ning oleks hoidnud ka sel suvel. Mitte seepärast, et ta oleks olnud üldse sõja vastu, vaid seepärast, et pooldas monarhiate liitu, oli revolutsiooni

* Lasud olid kõlanud kaldapealsel Ladina silla juures. Rahvasummas seisnud kaheksateistkümneaastane serblane Gavrilo Princip tulistas kaks korda lahtises autos aeglaselt möödasõitvat Habsburgide abielupaari ja tappis mõlemad kohapeal. Vastu tavasid liikus korteež igasuguse kaitseta, mis on üpris kahtlane asi: politsei teadis suurepäraselt linnas valitsenud ohtlikust pingest. Nii manöövrid Bosnias kui ka Franz Ferdinandi Sarajevosse saabumine olid ilmse provokatsioonilise iseloomuga.

vastu ja leidis, et sellise liidu nimel maksab *Kaiser*'ile ka järele anda.

Tema seisukohta teadis Wilhelm II ja soosis Rasputinit selle eest. Pärast Wilhelmi on Rasputinit lähikondlaste kitsas ringis hea sõnaga meelde tuletanud ka Hitler. *Wehrmachti* peakorteri stenogrammid on fikseerinud, et 11. novembril 1941, Moskva pealetungi haripunktil, hakanud Hitler oma käsilaste kitsas ringis rääkima Rasputinist: «Nad (venelased) kõrvaldasid Rasputini ja koos temaga jõu, mis oleks võinud slaavi elemendile külge pookida terve elutunnetuse.»[13]

Arutlustega tsaari favoriidist ja tema elule kallalekippumisest tegelevad meelsasti publitsistid Saksamaa LV ajalehemagnaadi Springeri kontsernist ning mõned USA sovetoloogid, näiteks Massie. Ent tema kaldub Tjumeni juhtumit tõlgendama veidi keerukamalt. Tema meelest ei langenud see kallaletung Sarajevo omaga kokku mitte üksnes ajas. Paraku teeb ajalugu mõnikord liiga ebaloogilisi, irratsionaalseid käike. Olnuks ju märksa rohkem mõtet mõlema episoodi vastupidises tulemuses, s.t. ertshertsog oleks jäänud vigastamata ja tema asemel oleks Feonia käe läbi läinud esiisade juurde Tjumeni imetegija.[14] Sel juhul poleks Romanovid, Hohenzollernid ja Habsburgid pidanud 3—4 aasta pärast läbi tegema oma totaalset, peaaegu grupiviisilist krahhi.

Kui poleks olnud Sarajevot, ei oleks oma trooni kaotanud «tsaar ega mina», kirjutas Wilhelm II Suhhomlinovile. Ent Sarajevo mõrva organiseerinud, nagu väitsid Kölni ja Göttingeni professorid Viini ajalehe «Die Presse» veergudel, «Peterburi valitsus ning sõjaväelased». Need õpetlased leidsid, et maailmasõda tahtnud kõige rohkem suurvürst Nikolai Nikolajevitš, kindralid Brussilov, Samsonov ja nende kolleegid. Nemad saatnudki oma Belgradi agentuuri ja Serbia salateenistuse kaudu ertshertsogi autole vastu gümnasist Gavrilo Principi ja nimetatud viisil õnnestunud neil provotseerida see *Kaiser*'it ning Moltket ootamatult tabanud sõda. Hambuni relvastunud Venemaa tunginud kallale mitte midagi aimavale Saksamaale ja Austria-Ungarile. 1914. aastal tulnud salakaval Nikolai lihtsameelse Wilhelmi kallale.

Kölni ülikooli professor Theodor Schieder oli ise veendunud ja tahtis veenda ka teisi, et 1914. aastal olnud Wilhelm II ning Bethmann Hollweg sõja vastu, nagu 1939. aastal Hitler ja Ribbentropki. Teatud erinevus nende kahe paari vahel seisnes professori arvates vahest ehk selles, et *Kaiser*, sattunud «isolatsiooni ja ähvarduse» seisundisse ning andnud järele «hirmureaktsioonile», tegutses rohkem ennast kaitstes, kuid füürer valis kakskümmend viis aastat hiljem pealetungitaktika. Ja kui mõlemad olidki vaimult valmis riskima sõjaga, siis ainult väikese, lokaalse sõjaga «esimesel juhul Austria ja Serbia, teisel Saksamaa ja Poola vahel», mitte enam. Professor on märkinud, et igal juhul

«vaatlesid keiserliku Saksamaa riigimehed ja ka *Kaiser* ise riigi ekspansionistlikus poliitikas võimalikku piiride ületamist ainult planeeritud mänguna, südamepõhjas nad lootsid, et sellise mänguni asi ei lähe».

Umbes samuti olnud lood Habsburgide keisririigis. «Austria riigitegelased,» kirjutas teine Kölni professor Adam Wandrutschka, «olid 1914. aasta suvel peaaegu väljapääsmatus olukorras. Ajaloolase käsi ei tõuse kirjutama nende aadressil julma sõna «süüdi», siin oleksid kohasemad sõnad «neile oli määratud», kuna need sõnad kätkevad endas usku seletamatute jõudude toimesse.» Noh, kui lood nii, siis on selge, et rahu päästmiseks ei saanud midagi ära teha ei Wilhelm koos Bethmann Hollwegiga ega Franz Joseph koos Berchtoldiga. Viimane nägi välisministrina Viinis tegelikult kõige rohkem vaeva, koostades sellise sisu ja vormiga ultimaatumit, et Serbia ei saaks seda vastu võtta. Tema andis ka ultimaatumi üle ning saatis otsekohe Belgradi sõjakuulutuse. Professor Hugo Hantsch väidab, et «ehkki Berchtold kunagi polnud eitanud oma vastutust 1914. aasta juulisündmustes, oli ta elulõpuni kindel, et teist väljapääsu tal ei olnud».

Hantschiga üht laulu laulab Hans Weitschekt: Vene kallaletungi ohvriks langes Habsburgide impeerium, mis olnud seal elanud rahvastele paradiis. Õnnetuseks «oli sellesse paradiisi, mille nad hiljem kaotasid, monteeritud põrgumasin» ja see masin olnud «slaavi natsionalismi pöörase raevuga laetud dünamiidilaeng, mille juurde Venemaa oli ammu enne 28. juunit tõmmanud oma süütenööri». Peterburi riukad olevat õõnestanud Viini ja Berliini. Slaavi rahvaste armastus ja truudus Wilhelmile ning Franz Josephile olnud piiritud, kuid sellist suhtumist mürgitanud venelaste laimu ja diversiooni poliitika. Johann Christoph Almeier-Beck on soovitanud meelde tuletada «neid Esimese maailmasõja unustamatuid alguspäevi, mille ülevust ei suuda tumestada isegi Teise maailmasõja alguspäevad». Otsatud rahvahulgad tulid Viini bulvareile, ummistasid kogu impeeriumis linnatänavad ja väljakud, rindele minevaid vägesid saates hüüti neile vaimustatult järele: «Te olete meie kangelased! Saatku teid võit! Peatse nägemiseni jõulude ajal!»

Ent jõuluajal polnud kangelasi veel kusagil. Osa neist tuli tagasi alles kolm aastat hiljem, pärast maailmasõja lõppemist. Siis polnud lõbusa Viini tänavail enam juubeldavaid rahvahulki, ei olnud enam vana ega noort keisrit, ei keisririigi sõjaväge ega keisririiki ennast. Habsburgide lapitud monarhia oli laiali pudenenud ja iseomá erutavatest muredest hõivatud tšehhid, slovakid, bosnialased ja horvaadid kiirustasid igaüks oma koju.

Ajalehe «Die Presse» autor Pierrot Quismandault võtab kinnitada, et bosnialased olevat kindlasti austanud Habsburge. Ja kõik Doonau impeeriumi slaavlastest alamad nutnud ertshertsog Franz Ferdinandi lohutamatult taga, mida tunnistavat rahvalauliku laul tema surma puhuks. See olevat 1942. aastal Kolmandas riigis kahe jugoslaavia sõjavangi esituses koguni lindistatud.

Ent isegi nimetatud õpetlaste artiklitest paistab läbi ka midagi muud. Professor Fritz Felner kordab mõnuga krahv Andrássy sõnu kunagi Franz Josephile ja Franz Ferdinandile tehtud ettekandest: «Meie idapoliitika ei taandu üksnes territoriaalsetele saavutustele, me peame suunduma edasi ka kõlbelises ja majanduslikus suhtes, paralleelselt maade hõivamisega tuleb teostada ka rahumeelset sissetungi. Viia itta kultuuri ja kaupu — niisugune on praegu Habsburgide monarhia ülesanne.» Ent kuna vene, serbia ja muud slaavi rahvad olid keeldunud austria-ungari ning saksa kultuuri aust ja kaupadest, nõudis ajaleht «Neue Freie Presse» otsustavalt: «Soo tuleb kuivendada, et kaoks pahaloomuline palavik!» Professor Wandrutschka tuletab meelde, Franz Ferdinand ja tema mõttekaaslased leidnud, et edu tagab «mitte kartlik talitsetus, vaid ainult edasisööst — vere ja terase samm, ühiselt läbiviidud võidukas sõda». Ja kui teda ennast oli tabanud Sarajevos kuul, jõudis kätte ka tema poolehoidjate tund. Need olid ammu tahtnud tõugata Euroopat ja maailma «verise uuenemise teele», olid sõjakalt kuulutanud: «Surm lahinguväljal, aga mitte põhukuhjas!»

Sissetungid, okupatsioon ja eksekutsioonid olid iidsetest aegadest olnud Hohenzollernite ning Habsburgide tegevus, ehkki vallutuspüüete osas Antandi võistlejad neist vähe maha jäid. Ent agressiooni ja ekspansionistliku pöörasuse poolest olid Hohenzollernid ning Habsburgid oma vastastest üle. Hoogsalt ekspluateerides Ruhri—Rheini relvasepikoda, mille oli nende käsutusse andnud 1871. aastal tekkinud Bismarcki *Reich*, alustasid nad 20—30 aastat enne maailmasõda palavikuliselt relvastumist ning seisid varsti hambuni relvastatuna väljakutsuvalt sõjakas poosis keset Euroopat.

Esimest maailmasõda valmistasid ette kõik imperialistid, kuid eriti agresiivselt olid meelestatud Saksa omad, kes himustasid maailma põhjalikku ümberjagamist enda kasuks. «Levitades muinasjutte, nagu peaks ta omalt poolt kaitsesõda,» kirjutas Lenin, «valis saksa kodanlus tegelikult sõjaks enda seisukohalt kõige soodsama momendi, kasutades ära oma viimaseid täiendusi sõjatehnika alal ja ennetades uue relvastumise, mis oli Venemaa ja Prantsusmaa poolt juba ette nähtud ja otsustatud.»[15]

Keiserlik Saksamaa tahtis sõda ja päästis selle valla. Saksa Kindralstaap sööstis globaalsesse heitlusse, peibutatuna erinevusest poolte sõjavahendites, täpsemalt, oma materiaal-tehnilisest üleolekust vastaspoole, eeskätt Vene vägede suhtes.

Von Jagow, välisasjade riigisekretär, selgitas 1914. aasta juulis kirjas Londoni Saksa suursaadikule, miks Saksamaa peab Sarajevo intsidendi ära kasutama. «Venemaa,» rõhutas ta, «ei ole praegusel hetkel sõjaks valmis ning Prantsusmaa ja Inglismaa

ei taha praegu samuti sõda.»[16] Ebavõrdsus jõudude vahekorras, märkis ta, on ajutine, see muutub vältimatult. Järeldus: anda halvasti või vähe ettevalmistatud vastasele nokauteeriv löök.

Sellisele otsusele jõudsid Wilhelm II ja Franz Ferdinand oma kohtumisel enne sõda Konopištes. Mõlemad olid varakult otsustanud ultimaatumite keelelt üle minna suurtükkide kõnele.

Olenematult toonasest serbia nooruki lasust on silmanähtav, kes ihkas sellist intsidenti ja kellele see kasuks tuli.

Springeri publitsistide kujutluses tõstis Wilhelm II, kuulnud Sarajevo laske, käed õuduses taeva poole, palus kõrgemaid jõude juhtida plahvatuslaviin temast mööda. Paul Zethe panigi oma artiklile pealkirja «*Kaiser* kartis sõda — ta ei tahtnud seda».[17]

1905. aasta septembrist, mil Portsmouthis tõmmati kriips alla Vene—Jaapani konfliktile, kuni 1914. aasta juunini oli möödunud vähem kui üheksa aastat. Seda ei olnud eriti palju, kuid ka mitte vähe. Sõjalise ebaõnne läbielanud riikidel on vahel lühema ajaga õnnestunud oma kaitsejõud korda seada, taastada piiridel vajalik tõkestus. Romanovite keisririigile osutus sellise ülesande lahendamine üle jõu käivaks.

Kuigi oli silmanähtav, et Saksa oht on kasvamas, jätsid Vene relvajõudude võitlusvõime ja lahinguvalmidus paremat soovida. Midagi olulist polnud muutunud tsarismi sõjamasinas, millele nii sügava ja hävitava iseloomustuse oli andnud V. I. Lenin 1905. aastal, pärast Port Arturi langemist.

Prantsusmaa presidendi visiidi ajal, kaks nädalat enne maailmasõja algust kinnitas Nikolai oma valmisolekut taplusse tormata, umbes samuti, nagu veidi aega enne seda olid Konopištes vahetanud kinnitusi Wilhelm ja Franz Ferdinand.

Ent kui lahvatas leek, lõi Nikolai Romanov hetkeks kõhklema. Võimalik, et teda tabas ähmane eelaimus selle tee finišist, millele Wilhelm ja Poincaré olid teda tõuganud. Andnud juba mobilisatsioonikäsu, hakkas ta Wilhelm II ähvardustelegrammi mõjul kahtlema ja käskis kindralstaabi ülemal N. Januškevitšil ettevalmistused peatada. Ärakell ei kestnud kaua, sõjaväelaste survel taastati mobilisatsioonikorraldus.

Möödusid mõned nädalad ja Venemaa sai teada kindral Samsonovi traagilisest hukkumisest. Möödus mõni kuu ja riik sai teada, et diviisid, mis olid võtnud ära Lvovi, vabastanud Galiitsia, tõrjunud vastase Ida-Preisimaa sügavusse, purustanud Przemyśli all Austria väed, on sunnitud mürskude ning padrunite puudusel taanduma. 1915. aasta suvel selgus, et lahingumoonata taganevad väed olid jätnud lahinguväljale ligi pooled oma suurtükkidest ning kaotanud langenute ja haavatutena üle miljoni mehe.

9

SÕDA

Verised rumalused on parandamatud.

Stendhal

Manner tules

Algas relvavõitlus, mida ei elanud üle neli impeeriumi: Tsaari-Venemaa, Saksamaa, Austria-Ungari ja Türgi.

Pärast seda, kui Pourtalés oli väljunud Sazonovi kabinetist, jättes lauale sõjakuulutusnoodi, hakkasid sõjasündmused kiiresti hargnema. Saatanlik spiraal, millelt Wilhelm II oli kaitsmed maha rebinud, keris ennast lahti, sai algul üleeuroopalise ja seejärel globaalse hoo. Lõppkokkuvõttes sattus Esimese maailmasõja karusselli umbes kolmkümmend riiki üle poolteise miljardi elanikuga.

Antandi esimestel nädalatel Euroopa lahinguväljadele saadetud 290 diviisist andis üle poole Venemaa. Ent möödalaskmiste tõttu ettevalmistuses ja varustuses ning aeglase koondumise tõttu (transpordivahendite nappuse tagajärjel) oli sõjavägi sunnitud esimestesse lahingutesse astuma ainult osaliselt. Peale selle tuli Venemaal päris algusest võtta enda kanda liitlaste süstemaatilise väljaaitamise koorem, mida ta kandis maailmasõjas osalemise kõik nelikümmend kuud.

Ometi olid Venemaa relvajõud kõigi raskuste kiuste esimestes lahingutes edukad ja andsid vastasele tõsiseid lööke. Galiitsia lahingus (1914. aasta august-september) andsid neli Vene Edela-

rinde armeed neljale Austria-Ungari armeele ränga hoobi, murdsid laias lõigus rindest läbi ja sundisid vastase üldiselt taanduma. Ent seda edu strateegiliselt kasutada Edelarinne ei suutnud, kuna tal puudusid vajalikud reservid, ehkki Nikolai II käsul oli nagu reserve eraldatud.

Galiitsia lahingute ajal panid liitlasväed Prantsusmaa pealinna lähistel piki Marne'i jõge meeleheitlikult vastu Saksa armeede survele. Pariisi kohal rippus surmaoht. Kirjas Nikolaile anus Poincaré abi.

Tsaari isikliku käsu kohaselt paiskas peakorter Ida-Preisimaale rutakaks pealetungiks Rennenkampfi 1. ja Samsonovi 2. armee. Samsonovi armee hargnes Łomža—Mława joonel ja läks julgelt edasi, algul toetatuna Rennenkampfi 1. armee poolt. Birkenfeld—Augau piirkonnas andis Samsonov tugevaid lööke tema ees taganeva von Prittwitzi 8. Saksa armee tsentri ja tiibade pihta. Raskeid kaotusi kandes ja tehnikat maha jättes teatas paanikasse sattunud Prittwitz Saksa peakorterile (Koblenzis), et ta kavatseb taanduda Visla taha, kuid ei ole kindel, kas suudab sedagi liini enda käes pidada. Peataolek valdas Saksamaad, kus nähti idast tulevat põgenikevoolu. Katastroofi vältimiseks võttis Saksa Kindralstaabi ülem Moltke Marne'i rindelt kaks korpust ja ratsaväediviisi, koondas Metzi piirkonda kolmanda korpuse ning paiskas need jõud Ida-Preisimaale.

Neil päevil kinnitas Looderinde juhataja Žilinski Samsonovile, et Rennenkampfi 1. armee jätkab pealetungis osalemist, toetab survet vastasele. Tegelikult aga peatus Rennenkampf läänest uute Saksa jõudude lähenemise kriitilisel hetkel ja loobus lahingust, paljastades ühtlasi 2. armee tiiva. Kasutanud ära ootamatult avanenud lõhe, ründas Prittwitzi asendanud Hindenburg rünnakutest kurnatud ja lahingumoona ärakulutanud 2. armeed. See sattus Soldau piirkonnas pihtide vahele ja purustati.

See-eest õnnestus liitlastel oma seisukorda parandada. Marne'il peatati osa löögijõudude lahkumisega nõrgenenud *Kaiser*'i väed ja paisati need seejärel tagasi. Kokkuvõttes jäi liitlaste rinne püsima. Joffre murdis Marne'i ääres Klucki, kuid selle edu oli teinud võimalikuks Samsonov, kes Visla taga «lõi lömmi» Prittwitzi, nagu ta ise ütles.

«Marne'i ime» maksid oma vere ja eluga kinni tuhanded Rennenkampfi poolt reedetud 2. armee sõdurid ning koos nendega langes sellesama reetmise ohvriks ka armeejuhataja Aleksandr Samsonov. 30. augustil 1914 võttis ta lahingute piirkonnas Soldau lähedal endalt elu. Kaks päeva varem oli Rennenkampf oma väed maha jätnud ja Vilnosse (Vilniusse) põgenenud.

Oodati, et Nikolai II annab desertööri ja reeturi sõjakohtu alla. Seda ei juhtunud. Rennenkampf tegutses rindel veel mõnda aega kõrgel komandörikohal. Tõsi küll, pärast toimus midagi

juurdluse sarnast. Ent see lõppes niisama. Keisrinna andis Rennenkampfile audientsi, vestles temaga demonstratiivselt armulikult ja pärast seda ei saanud võimud talle faktiliselt enam midagi teha.

Juurdluse viis lõpule nõukogude võim. Siis tuletati kindralile meelde nii viienda aasta karistusretked kui ka neljateistkümnenda aasta Ida-Preisimaa reetmine. Revolutsioonitribunali otsusega lasti Rennenkampf 1918. aastal maha.

28. septembril 1914 astus Vene sõjavägi Varssavi—Ivangorodi lahingusse, mis lõppes vastase suure lüüasaamise ja taandumisega. 22. märtsil 1915 kapituleerus sissepiiratud Przemysli kindlus, vangi võeti 120 000 meest, hõivati 900 suurtükki. Alates sellest kevadest kandus võitluse raskuskese üha rohkem itta, kus Saksa bloki 268-st diviisist Venemaa vastu tegutsesid sada kakskümmend. Veendunud, et Nikolai II killustab jõudusid ja rabeleb, kohandudes eeskätt liitlaste sõjalistele ja poliitilistele vajadustele, kavatses Saksa väejuhatus saavutada otsustavat edu suvise pealetungiga idas.

Gorlitsa piirkonnas õnnestus vastasel rindest läbi murda. Vene soldatite visadus ei suutnud korvata laskemoonanappust, sidevahendite ja transpordi armetust, luureteenistuse nõrkust ja väejuhatuse vigu. Algas massiline taganemine Saksa suurtükkide turmtule all. Vastasele vastata polnud peaaegu millegagi — lahingumoona oli kolm mürsku suurtüki kohta ööpäevas. 22. juunil langes Lvov. Visalt vastu pannes jätsid väed juuni- ja juulikuu jooksul maha Galiitsia. Kaotati osa Baltimaadest. 22. augustil langes Kovno (Kaunase) kindlus, mille olid maha jätnud tagalasse põgenenud kindralid Grigorjev ja Moeller-Sakomelski, kes pidid vastutama selle kaitse eest. Suve lõpuks oli Saksa okupatsiooni all kogu niinimetatud Vene Poolamaa. *Kaiser*'i kindraleile näis, et veel üks jõupingutus ja peamine Vene grupeering on rivist välja löödud. Kuid see eesmärk osutus kättesaamatuks. Kaotanud küll ruumi, ei lasknud vastupanev armee ennast sisse piirata ja säilitas elavjõu. Ta suutis kindlustuda Dvinsk—Pinsk—Tarnopol—Tšernovitsõ kaitsejoonel ja seal Austria—Saksa pealetung vaibuski.

Viieteistkümnenda aasta suve ebaõnnestumised näitasid Venemaa rahvastele eriti kujukalt, et tsarism ei suuda tagada riigi efektiivset kaitset, toob sõjaväe ohvriks Antandi imperialismi huvidele, lükkab asja katastroofi poole. Karistamata olid jäänud süüdlased läbikukkumistes ja mürskude nappuses, ka vaenlase salajased ning silmanähtavad käsilased staapides ja ministeeriumides. Kõrvaldati ainult sõjaminister Suhhomlinov (11. juunil 1915). Ent varsti pärast seda, kõige kibedamate ebaõnnestumiste päevadel, määras Nikolai II kõrgemateks sõjaväejuhtideks teised tuntud germanofiilid, nende hulgas Ewerti Läänerinde ja von Plehwe Looderinde juhatajaks.

Vene sõjaväe raskete katsumuste ajal ei teinud läänеliitlased peaaegu mitte midagi, et kergendada tema olukorda kas või tasuks selle eest, mida tema oli nende heaks teinud. Taas sai ilmsiks, et liitlastel on rohkem tegemist iseendaga. Vene sõjaväe raskused tegid neile vähe muret, peaasjalikult huvitas neid tema võime ennast säästmata vastane kõrvale tõmmata ja siduda. Tõepoolest, hoolimata viieteistkümnenda aasta kevad-suviste taandumiste kogu tõsidusest, andis Vene sõjavägi oma meeleheitliku vastupanuga läänеliitlaste väejuhatusele võimaluse saada üle ohtlikust kriisist. Selle olid tekitanud esimesed Saksa gaasirünnakud Ypres'is, kus tuhanded liitlaste sõdurid põgenesid eesliinilt, jälitatuna pealevajuvast mürgisest udust. Liitlaste väejuhatus kasutas Vene vasturünnakuid oma positsioonide parandamiseks Flandrias, Champagne'is ja Artois' all. Saanud hingetõmbeaega, kasutasid liitlased seda, et täiendada lahinguvarusid, tugevdada raskesuurtükiväge, toimetada asumaadest kohale uusi vägesid, osta USA-st ning toimetada üle ookeani suurel hulgal sõjavarustust.

Läänеliitlased, eriti Inglismaa, kavatsesid pidada relvavõitlust kuni võiduni. Veidi teisiti olid nüüd teineteise suhtes meelestatud teatavad ringkonnad Petrogradi ja Berliini kõrgemates sfäärides. Seal oli inimesi, kes ilmutasid esimesi «väsimuse» tundemärke kahe autokraatliku impeeriumi tülis. Verise sõja esimesed kaheksa kuud — kumbki pool oli ainuüksi selle ajaga kaotanud langenute ja haavatutena ligi miljon meest — sisendasid mõnele tegelasele nii tsaari kui ka keisri kaaskonnas mõtte, et see ettevõtmine ei tõota kummalegi mingit kasu.

Viieteistkümnenda aasta kevadesse ja suvesse kuuluvad Rasputinit pooldanud õukondlaste esimesed sammud, mis olid suunatud salajaste kontaktide loomisele Saksa valitsusega. Samasuguseid samme astusid sakslased. Vastastikku kobati separaatrahu sõlmimise võimalusi. Kui Falkenhayn (asus pärast Marne'i sündmusi Moltke kohale) oli teinud salajase memorandum-järelepärimise, kuivõrd soovitatavad oleksid läbirääkimised Venemaaga, andis Wilhelm vastuseks «tingimusteta jaa».[1]

Hilinenud bilanss

Soe sinine õhtutaevas kummus üle iidse Vladimiri. Aiad olid lõhnavad ja lopsakad, täis lindude vidinat. Vaikne roheline tänav küngaste ja maaliliste nõlvade vahel. Tänava lõpus neljakorruseline kivimaja, kuhu pääses hoovi poolt, siseaiast.

Maja alumisel korrusel istus akna all väga vana hallipäine mees. See oli V. Šulgin. Ta oli üheksakümne seitsme aastane. Habet siludes rääkis ta selge, sugugi mitte raugaliku häälega:

«Petrogradis hüüti mind tollal vuntsidega Šulginiks. Nüüd

olen pika halli habemega Šulgin. Muidugi, habemega Šulgin ei saa rääkida täpselt sedasama, mida oli rääkinud vuntsidega Šulgin.»*

«Mida te siis võite täna muud öelda, Vassili Vitaljevitš?»

«Selle muu olen ma juba öelnud. Oma «Kirjades vene emigrantidele». Ühes tänapäeva ajalooajakirjas.[2] Ehk olete lugenud?»

«Muidugi. Selliseid nihkeid seisukohtades võib mõista. On ikkagi möödas kuus aastakümmet, täis erakordseid sündmusi.»

«Jaa, täpselt kuuskümmend kaks aastat tagasi, 1915. aasta juuli samasugustel suvepäevadel sõitsin Petrogradist rindele, Galiitsiasse. Ma ei olnud üksnes poliitik, vaid ka ohvitser. Ma mitte üksnes ei jälginud toimuvat, vaid võtsin ka lahingust osa... läksin koos soldatitega rünnakule...»

«Kas te ka hiljem sõdisite tegevarmees?»

«Kuidas öelda... Kui lugeda rinde staapi vägede koostisosaks, siis ma olin rindel kindral Ruzski staabis ka 2. märtsil 1917, mil valitseja andis mulle üle oma troonist loobumise akti.»

«Milliste muljetega te siis viieteistkümnendal aastal lahingutulest tagasi tulite?»

«Mis siin rääkidagi... Olin seal nähtust ja läbielatust masendatud. Olin masendatud sõjaväe varustamatusest. Muuseas, tookord käisin ka kindral Erdeli 14. diviisi polkudes. See diviis oli juba sõja esimesel päeval peatanud sakslased Częstochowa all. Nüüd taandusid tema polgud Karpaatidest ja kaunis korratult. Kolmekümnendal aastal kohtusin Pariisis Ivan Erdeliga, ta oli taksojuht. Sõidutas mind mööda bulvareid, rääkis: oleks mulle tollal küllalt mürske antud, ei istuks ma praegu selle rooli taga.»

«Kas jäite teda uskuma?»

«Või veel... Lapselik arusaamine põhjuste ja tagajärgede seosest... Laste muinasjutt värvukesest, kes arvas, et tuul tuleb sellest, et puud õõtsuvad... Või et kabjanaela kaotamise tõttu kaotati kuningriik.»**

«Kas temal, sellel Erdelil, oli ikka tõesti vähe mürske?»

«Vähe. Materiaalosa, niipalju, kui ma seda tollal näha sain,

---

* Mõisnik, Riigiduuma kolme (peale esimese) koosseisu saadik V. Šulgin juhtis selle parema tiiva vene natsionalistide fraktsiooni, astus aktiivselt välja monarhia ja Romanovite kaitseks. Oli äärmiselt tagurliku ajalehe «Kievljanin» väljaandja ja toimetaja. Lenin paljastas korduvalt tema tagurlikke vaateid.

** Šulgin selgitas, et ta pidas silmas inglise laulukest: nael kukkus välja — kadus hobuseraud, hobuseraud kadus — hobune hakkas lonkama, hobu vedas alt — langes väejuht, väejuhita jäänud sõjavägi põgenes. Ja kuningriik hukkus:

Võõras võtab linna ära,
vange võtma ta ei vaevu.
Sepp, see on kõik sellepärast,
et sul polnud kabjanaelu.

«Kuid nii juhtub ainult lastelaulus,» lisas Šulgin.

oli meil üldse nõrk. Soldatid olid kõik lausa kangelased. Kuid suurtükke, mürske, isegi vintpüsse ei jätkunud ja puudus oli, ütlen otse, kurjakuulutav. Saapaid ja mütse jagus küllaga, seda küll. Kuid peamist, millega sõda peetakse ja mida sõjavägi ootas, anti ebapiisavalt.»

«Kas te Petrogradis sellest kellelegi rääkisite?»

«Kuidas muidu. Rääkisin ka valitsejale. Tuleb meelde, et just sel ajal valmistus ta asuma Mogiljovi, kõrgema ülemjuhataja kohale, ja kavatses Aleksejevi kaasa võtta.»

«Mida tsaar teile siis ütles?»

«Valitseja kuulas mind tähelepanelikult ära, nõustus minu analüüsi ja järeldustega.»

«Ja mis siis järgnes?»

«Vaadake, tema väline leplikkus tähendas vähe. Ta jäi ju meelsasti nõusse mitte ainult minuga. Sel ajal oli käibel naljalugu. Tuleb tsaari juurde minister ja teeb ettekande. Selle ära kuulanud, ütleb valitseja: «Ma olen samal arvamusel, mis teie.» Varsti tuleb teine minister ja teeb samas küsimuses otse vastupidise ettekande. Kuulanud ka selle ära, ütleb valitseja: «Ma olen teiega täielikult nõus.» Õhtulauas teeb päevasündmustega kursis olev tsaarinna talle etteheiteid: «Miks sa nii vasturääkivalt toimid, Nicky? See ei too midagi peale õnnetuse.» Ja tema vastab: «Jah, Alix, ma olen sinuga nõus.»»

«Kas ta tõepoolest kõigiga kergesti nõustus?»

«Ei midagi sarnast! See oli näilik. Seesmiselt oli valitseja jonnakas, uskumatult jonnakas. Ta pani ennast ühes punktis paika ja peaaegu mitte kellelgi ei õnnestunud teda paigast nihutada. Ja see oli üks tema hukkumise põhjusi, kuigi võib-olla kaugeltki mitte kõige olulisem. Minu arvates hukutasid tema ta võimetus manööverdada, vastikus initsiatiivi suhtes, uskumatult kangekaelne klammerdumine tardunud situatsioonidesse, üksköiksus iga ürituse organisatsiooniliste elementide suhtes ja lõpu eel eriti toitlusküsimuse saatuslik alahindamine.»

«Kas te duumas sellest rääkisite?»

«Palju kordi... Ja küllalt ägedalt... Paraku asjatult... Minu «Päevad» on teil vist olemas?»

Külaline võttis portfellist raamatu «Päevad». Tiitellehel oli Šulgini poolt eelmisel kohtumisel kirjutatud kinkepühendus. Vanake palus endale ette lugeda mõne rea neljandast peatükist (ise ta nõrkade silmade tõttu enam lugeda ei saanud). Need read paistsid teda erutavat. Külaline luges ja vanamees, langetanud laud, noogutas lugemise taktis. Tema nägu süngestus. Mõtetes ja tunnetes kandus ta minevikku, Tauria palee saali. Koos vanamehega kandus mõttes sellesse igavesti kadunud aega ka vestluskaaslane, püüdes ette kujutada nii kõnepulti kui ka seal seisnud üht tolleaegseid hiilgavamaid kõnemehi, keda Venemaa kuulas.

kellest tunti vaimustust. («Šaljapin tegi mulle minu kõne puhul komplimendi: «Nii harva saab kuulda puhast vene keelt!» See märkus meelitas mind ülimal määral. Meile, kiievlastele, on «puhas vene keel» nõrk koht... Ja korraga...»)[3]

Duuma kõnepuldis seisis noor, temperamentne «vuntsidega Šulgin»... Kutsus üles ja hoiatas, heitis tardunud saali tuliseid sõnu...

Tuleb häda, kõneles ta. Venemaa on lootusetult maha jäämas. Meie kõrval leidub kõrge tahtepingega riike. Ei saa elada sellises ebavõrdsuses. Niisugune naabrus on ohtlik. Üht ohtlikku, kui mitte kõige ohtlikumat naabrit mainis ta nimepidi: «Saksamaa otsib endale väljapääsu...» Selle «silmad on ahnelt itta pööratud...». Vaibumatult kostab Saksamaalt sõjakat kisa — «Drang nach Osten» — ja tuhmilt mütsuvad Kruppi vasarad... Ent asjatult kutsus Šulgin seal Tauria palee valgete marmorsammaste vahel üles jõupingutusi tegema. Asjatult veenis ta ministreid ja saadikuid, et kasvava ohu palge ees on asjaajamises vaja «laiahaardelisust, leidlikkust, loomingulist annet», et on vaja «leiutajaid riigiasjades», on vaja «sotsiaalset Edisoni».

Kust pidi see kõik — laiahaardelisus, andekus ja leidlikkus tulema selles valitsevas grupis, mida oli õõnestanud degenereerumine, mis oli pimestatud egoismist, takerdunud välismaiste sugulus- ja muude sidemete läbitungimatusse ämblikuvõrku, sisuliselt kaotanud sideme riigiga, selle tõeliste huvide ning ootustega. Ja saalisambad kuulevadki vastuseks:

«Minult nõutakse, et oleksin mingisugune riiklik Edison... Oleksin väga rõõmus... Kuid milles ma süüdi olen, et ma pole mitte Edison, vaid kõigest Vladimir Nikolajevitš Kokovtsov?»*

Võluva otsekohesusega tunnistas Vassili Vitaljevitš esiteks, et väliskallaletungile vajaliku vastupanu ettevalmistamiseks polnud valitsusklikk võimeline. Teiseks andnud tema, tollal noor ja rikas Volõõnia mõisnik, sellele juba ette andeks kõik nõrkused ja möödalaskmised. «Muidugi, Vladimir Nikolajevitš ei olnud süüdi.» Ja kõikeandestav üldistus: «Nagu polnud süüdi seni valitsejaid andnud klass selles, et ta neid enam ei anna... Oli kord klass, kuid tema sõidud on sõidetud...»[4]

Mõningaid võimekaid inimesi see klass oli muidugi veel andnud. Kuid nende anded ilmnesid veidi teistsuguses suunas. Mitte «sotsiaal-edisonlikul» teel, vaid sõja- ja politseikaristusretkedel olid nad võimelised ilmutama nii laiahaardelisust, leidlikkust kui ka loomingulist annet. Sellise «leidlikkuse» mõõdupuuks võisid olla Rennenkampf ja Moeller-Sakomelski, «sotsiaalse Edisoni loomingulise ande» eeskujuks aga Zubatov ja Gapon. «Laiahaarde-

---

* V. Kokovtsov oli kahel korral rahandusminister (aastail 1904—1905 ja 1906—1914), kirjeldataval ajal seisis ta Ministrite Nõukogu eesotsas (oli sel kohal aastail 1911—1914).

lisusele» pretendeeris kas või Vassili Vitaljevitš ise, kes oma memuaarides kalkuleeris revolutsiooni mahasurumise hinda: «Nikolai I poos üles viis dekabristi, ent kui Nikolai II laseb maha 50 000 «veebruaristi», siis on see Venemaale odavalt ostetud pääsemine.»*[5]

Selles suunas töötasid intensiivselt tsarismi teenrite mõte ja energia. Veel pakkusid neile huvi paraadsamm ja nööbid. Pärast veebruari oli üks Petrogradi ajakirju väitnud, et kui nende aastate jooksul midagi oluliselt muutus, siis peamiselt vormiriietus ja aumärgid. Selles toimus tõepoolest pidev progress. Perioodi Port Arturist kuni Gumbinnenini «tähistas Nikolai nii pika ukaasi-seeriaga nööpidest, tuttidest, lõigetest, mütsidest ja pealdistest, niisuguse hulga medalite, ristikeste ning kõikvõimalike märkidega», et lõpuks läksid sassi nii tsaar ise kui ka tema sõjaväeametkond. «Ratsaväelased muutusid operetihusaaride sarnaseks, kaardiväeohvitserid ja koguni politseinikud võisid rinnal rippuva kõliseva poolest vabalt võistelda tsirkusemaadlejate või mustkunstnikega.» Kindralid ise läksid sel määral sassi, et ükskord Saksa suursaadiku juures lõunasöögil alustanud sõjaminister Suhhomlinov enda kõrval istunud Vene ohvitseriga juttu saksa keeles, pidades teda mundri järgi ekslikult preislaseks.[6]

Ja äkki, kirjutas Šulgin, juhtunud see, mis oli pidanud juhtuma: Saksa armee saadeti Venemaa peale. Ja mõne kuu pärast Galiitsia rindelt Petrogradi naasnuna tundnud ta end esindavat sõjaväge, kes suri nii nurisemata, nii asjatult ja tema kõrvus kõlanud palve:

«Saatke meile mürske!»

Nüüd ta siis märkiski: «Oli kord klass, kuid tema sõidud on sõidetud!»

Sellise konstateeringuga võis piirduda Volõõnia maaomanik, kuid mitte miljonid talupojad ja töölised, kes olid 1914. aastal mobiliseeritud. Kolme tuhande versta pikkusel rindel leidsid nad end Saksa turmtule alt, ilma et neil olnuks piisavalt vahendeid vastamiseks. Nad nägid mõne oma väejuhi ebakompetentsust, nägid oma sõjaväge ja iseennast ilma mürskudeta, ilma kuulipildujateta ning veendusid, et peavad mõttetu elukaotusega maksma kinni valitseva klassi võimetuse.

Mil määral valitseva klassi sõidud olid sõidetud, on näidanud osaliselt Vassili Vitaljevitš ise. Juba siis, rindel, veendus ta, et varustuselt vastasele alla jääv Vene sõjavägi kannab «ülijulmi kaotusi». 1917. aastaks oli Venemaa kaotanud langenute, haavatute ja vangilangenutena kaheksa miljonit meest, selle hinnaga oli ta «vastasel rivist välja viinud neli miljonit meest». Õnneks, märkis Šulgin, riik tollal veel ei teadnud «seda kohutavat surmabilanssi: kaks venelast ühe sakslase eest». Need, kes seda bilanssi teadsid, olid vait. Ainuüksi see kõrvutamine, ütles ta, kõlab nagu kohtuotsus. Oleviku ja mineviku kohtuotsus. Kohtuotsus «meile kõigile. Kogu valitsevale ja mittevalitsevale klassile, kogu haritlaskonnale, kes oli elanud muretult, pööramata tähelepanu sellele, kui lootusetult Venemaa materiaalse kultuuri mõttes naabritest maha jääb.»[7]

Vägevalt öeldud. Ometi püüdis Vassili Vitaljevitš ilmaaegu tirida oma kohtu ette ka «mittevalitsevat» klassi. Just vene töölisklass, kes 1917. aasta oktoobris oli riigivõimu kätte võidelnud, oligi liidus töötava talurahvaga see jõud, kes päästis Venemaa katastroofist. Päästis pikas ja rängas võitluses klassiga, kuhu oli kuulunud Šulgin. Ennastsalgava kangelasliku tööga ületati mahajäämus, mida Šulgin oli enne revolutsiooni nimetanud lootusetuks. Töölisklass sünnitas ning kasvatas uue rahvaliku haritlaskonna, kellele ei tule pähegi elada muretult, pööramata tähelepanu kodumaa vajadustele ja elulistele huvidele.

Kuid surmabilanss, mis Šulginis õudust tekitas, ei olnud kaugeltki kõik, mida riik tollal «õnneks» ei teadnud. Klassi sõidud olid sõidetud, kuid Venemaal tuli tasuda ränk arve. Keskmiselt kaotas sõjavägi sõja iga kuuga 175 000 meest langenute, haavatute ja teadmata kadunutena. Üksikutel perioodidel oli statistika veelgi süngem. 1915. aasta augustist novembrini kaotas sõjavägi igal kuul vastavalt 585 000, 418 000, 366 000 ja 347 000 meest. 1916. aasta veebruaris 293 000, augustis 274 000, septembris 334 000, oktoobris 364 000 ja detsembris 278 000 meest. Oma rekordeid püstitas surmaveski neil kuudel, mil vastane läks raskesuurtükiväe toetusel üle suurtele pealetungidele ning Vene korpused olid tehnika ja lahingumoona puudusel sunnitud «suud pidama» ja peamiselt täägirünnakutega vastama. Üks selliseid kuid oligi 1915. aasta august, mil ebavõrdse võitluse veskikivid jahvatasid läbi peaaegu 600 000 Vene sõduri ja ohvitseri elu.[8]

Sõja algusest kuni tsarismi krahhini mobiliseeriti Vene sõjaväkke 14,5 miljonit meest. Kutsealuseid oli peaaegu pool meessoost elanikkonnast (iga tuhande mehe kohta 474 mobiliseeritut). Üksikutes piirkondades oli see näitaja veelgi kõrgem (Pensa kubermangus näiteks tuhande mehe kohta 503, Tuula kubermangus 536). Peastaabi statistika andmeil moodustasid Vene sõjaväe kaotused 1. veebruariks 1917 langenute, haavatute, põrutatute, gaasist mürgistatute, teadmata kadunute ja vangilangenutena umbes 6 miljonit sõdurit ja üle 63 000 ohvitseri. Sõja lõpuks oli mobiliseeritud 15 miljonit, kaotuste üldarv (reamehed ja ohvitserid kokku) oli kasvanud kuni 8 miljonini.[9] Sel kombel

---

* «Odavalt lunastatud» oli ka V. Šulgini isiklik süü niisugustes asjades. 1944. aastal Nõukogude Liitu toimetatud Šulgin mõisteti vanglasse 25 aastaks. Nõukogude rahva halastusest kingiti talle 1956. aastal vabadus ja NSV Liidu kodaniku õigused, mida ta Vladimiris antud hubases korteris kasutaski.

kaotati üle poole parimas eas mobiliseeritud mehi, Venemaa paremaid poegi.

«Taplesime sellega, mida jumal andis,» teravmeelitses süngelt duumasaadik lipnik V. Šulgin, naasnud 1915. aastal sõidult tegevarmeesse. Sama kordas ta kuuskümmend aastat hiljem vaiksel suveõhtul Vladimiris. Olgem õiglased: paljud tema kaasaegsed märkasid Šulgini siirust ja oma aususe tõttu oli ta teistest keisririigi poolehoidjatest jõudnud lähemale sõjalise ja poliitilise pankroti tõelistele põhjustele. Tsarism oli tardunud, oma aja ära elanud. Ajaloolise anakronismina ja klassikärbumise, «äraaetuse», «kulumise» ja võimetuse tõttu oli ta määratud hukkumisele.

Vähesed Šulgini poliitikaleerist suutsid ilmutada niisugust ajalooreaalsuse mõistmist. Enne oma krahhi ja eriti pärast seda (valgeemigrantlikus pagenduses) õigustasid nad enamasti tsarismi.

Nad eitasid selle süüd Venemaa ees, mobiliseerisid tema rehabiliteerimiseks kõik valed ja pooltõed, otsisid igasuguseid klausleid konstrueerimaks ajalookohtu ees mingit alibit absolutismile ning isiklikult viimasele tsaarile.

1930. aastal Pariisis välja antud mahukasse mälestusteköitesse on endine polkovnik Nazanski kirjutanud terve peatüki selle tõestuseks, kui väga tsaar ja tema valitsus hoolitsenud enne maailmasõda riigi kaitsevõime eest. Näitamaks, «kui palju tehti Nikolai II valitsusajal Venemaa sõjalise võimsuse arendamiseks, täiustamiseks ja tugevdamiseks», toetus see autor «sõjaväeametkonna tähtsaimate ürituste lühiloetelule», mis on laenatud valgeemigrantliku «Vestnik Sojuza Ofitserov» 1928. aasta 3. ja 4. numbris avaldatud kindral J. Milleri artiklist. Mida kõike selles loetelus pole! Siin on ka suurtükiväe ideaalselt korraldatud ametkond, kes juba 1910. aastal «näitas end vajalikul kõrgusel» sõjaväe suurekaliibriliste raskesuurtükkide ja mürskudega varustamises, mida «raugematu tähelepanuga jälgis valitseja». Siin on ka strateegiliste plaanide väljatöötamine ja sõjaväemäärustike läbivaatamine Jaapani sõja kogemuste valguses ning mobilisatsiooni ja reservväelaste ettevalmistamise süsteemi täiustamine ning väeliikide peainspektsioonide moodustamine. Ja igasugused muud probleemid, «millesse valitseja suhtus tohutu tähelepanuga ... uurides neid ning huvitudes asjade käigust ... kõikjal, kus ainult ilmus vähimgi häire, kõrvaldas ta oma isikliku mõjuga pehmelt, kuid visalt tekkinud takistused ja taotles kiiremat edasiliikumist». Selle tulemusena astunud riik sõtta täies jõus, mis olnuks täiesti piisav sissetunginud vaenlase väljakihutamiseks Venemaa piiridest.

Muuseas loeb Nazanski tsaari teeneks niinimetatud sõjaväe reorganiseerimise suurt programmi enne sõda. Kolmeks aastaks mõeldud kava seadis eesmärgiks suurendada vägede võitlusvõimet, «lühendada mobilisatsiooni tähtaegu, tugevdada varustamist tehniliste vahenditega, alates raskesuurtükiväest ja kuulipildujatest kuni sideni, sädetelegraafist kuni lennuväeüksusteni». Hea programm, ainult et väikese miinusega. See «võeti täitmiseks 1914. aasta veebruaris»,[10] tähendab kõigest neli kuud enne maailmasõja algust.

Ka teised Venemaalt pagenud härrased on püüdnud tõestada ja väidavad veel praegugi, et tsarismi poolt tagatud riigivõimsus ning ressursid olnud vastase purustamiseks enam kui küllaldased. Muuhulgas on mingi härra Knupferi juhitud «Vene Kõrgeim Monarhistlik Nõukogu» Thamesi kallastel pannud kokku ja andnud välja spetsiaalse ülevaate «Tõde keiser Nikolai II valitsemise kohta» samasuguse argumentatsiooniga.[11]

Mis siis takistas sellel sõja-majandusmasinal maailmasõja areenil korralikult töötamast? Miks ei saavutanud tsarism taotletud strateegilist lõpptulemust?

Jooksikud mustsadalased ja valgekaartlased vastavad kõhklemata: krooni vaenlased toppisid kaikaid kodaraisse. Vaenlased olid kõigepealt need, keda oli häbimärgistanud juba Gogoli Skvoznik-Dmuhhanovski. Esiteks neetud liberaalid, see saatanaseeme! (Nad õõnestasid tsaari jalgealust, kavatsedes tema käest võimu haarata.) Teiseks tindirüütlid, igasugu paberimäärijad. (Petrogradi ajalehtedes kritiseeriti ja häbistati pidevalt tsaari administratsiooni ning õõnestati sellega tema autoriteeti.)

Välismaist sissetungi tagasi lüüa takistanud keisrihärral kõik tema võimule vastuseisjad, keda kasarmu kirjandustunnis oli täpselt loendanud Kuprini jefreitor Seroštan, «nii et mässajad, tudengid, hobusevargad, juudid (juudi vabamüürlased) ja poolakad».

Herodese sugu peitnud ära mürsud. Puistas padrunid laiali, hävitas ja müüs ära ülesostjatele-spekulantidele, millest kindral Manikovski õigeaegselt ette kandis. Liberaalid, vabamüürlased ja tudengid teinud tsaarile kahju kus ning kuidas ainult said. Jumal näeb, et valitseja Nikolai Aleksandrovitš tahtnud oma kindralitega sõda võita, aga neetud pankurid, tehase- ja vabrikuomanikud ei lasknud tal asja võidule viia.

Miks siis nõnda? Tuleb välja, et kodanlikke liidreid (Miljukov, Gutškov) ja mõisnike omi (Rodzjanko, Lvov) lahutas tsaarist vaen, pöörane, leppimatu vaen elu ja surma peale. Nii äge vaen, et sõja haripunktil kodanlus (mõisategelaste teataval osavõtul) asus Vene kaitsevõimet purustama mürskude varjamise ja sõjatööstusliku potentsiaali õõnestamise teel. Kurikavalaks eesmärgiks olnud kutsuda esile Venemaa sõjaline lüüasaamine. Tahetud anda riik Saksa blokile lõhki kiskuda, et siis valitsuse etteotsa seada Golitsõni või Stürmeri asemel Rodzjanko või Lvov.

Tõsi, selles mõttekäigus ilmnevad mõned hämmeldust tekitavad vastuolud. Näiteks, kui Antant ei pidanud sõda Vene kapitalistide, mõisnike ja pankurite huvides, siis kelle huvides seda peeti?

Võib-olla proletariaadi ja kehvtalurahva huvides? Või kui Miljukov ja Gutškov varjasid mürske ja padruneid, et sõjaväge kahjustada laskemoonapuudusega, siis kuidas nad seda oskasid? Kus nad neid miljoneid mürske peitsid? Ja kui peitsid mõnes laos, siis kuhu jäid politsei, ohranka, kõrgem ülemjuhatus ja üldse valitsusvõimud? Võib-olla peitis mürske lahinguvarustuse ülem Manikovski ise? Kas siis isegi tsaarikindralid osalesid selles fantastilises mürskude ja padrunite varguses?

Oma kuritegude koorma all kokkuvarisenud türanniate meelisteese krahhi seletamisel on ikka olnud mitmesugustes variatsioonides «noalöök selga». Tsarismi apologeedid pole leiutanud midagi uut. Ka nemad varieerivad sedasama lööki, mis olevat keisririigile antud ajal, mil ta võitles vaenlasega. Löögi selga kuulutas oma languse peapõhjuseks Nikolai II ise. Troonist loobumise päeval kirjutas ta päevikusse: *Ümberringi on reetmine, argus ja pettus.*[12] Mitte juhuslikult ei valinud Nazanski oma raamatu tiitellehele epigraafiks just neid sõnu. Neis on valgekaartliku mõttelaadi kvintessents. Tsaar ja tema abilised oleksid väga tahtnud näida reetmise ning pettuse ohvritena — selle sirmi taha olnuks ajaloo süüdistuste eest end kõige parem peita. Mustsadalased ja valgekaartlased arvasid ning arvavad, et see on parim moodus võtta tsarismilt süü Venemaa ettevalmistamatuses sõjalise sissetungi puhul ja Esimese maailmasõja tulemustes.

Erilise kirega on emigratsioonis levitatud versiooni mingist tsarismi diskrediteerimisest, mida olevat taotlenud kodanlik-liberaalne opositsioon, püüdes riigivõimu enda kätte haarata. Opositsioon olevat ise laostanud majanduse, kutsunud esile «mürsunälja», desorganiseerinud administratsiooni, põhjustanud katastroofilisi taganemisi rindel ning «puhunud üles» tema enda poolt provotseeritud raskused ja vajakajäämised sõjapidamises. Surmavaenust tsarismi vastu olevat vene kodanlus meelega tegelnud kahjurlusega, muuhulgas varjanud sõjaväe eest mürske, et saavutada Venemaa lüüasaamine. (Tagantjärele adresseeriti selliseid süüdistusi üha enam riigi tõeliselt progressiivsetele ja demokraatlikele jõududele, töölisklassi eesrindlikele organisatsioonidele, eriti bolševikele.) Kõiges olnud süüdi «kahjurlus», «äraandmine», «kurjad kavatsused» ja muu sarnane, kõik ümberringi olnud süüdi, ainult mitte tsaar ega tema andetud teenrid ja läbini pehkinud tsaarikord.

Miljukovi ja Gutškovi surmavaen tsarismi vastu on absurd. Nende valmisolek anda tsaariarmee Wilhelmile purustada ja Vene kapital Saksa monopolistlikule oligarhiale allaneelamiseks on arutuse piiril seisev väljamõeldis. Ent selge on väljamõeldise eesmärk: panna tsarismi kuritegudest suurim — miljonite inimeste hukkumine imperialistlikus sõjas — tema kodanlike oponentide õlgadele, pesta sellega isevalitseja puhtaks ja vabastada tema režiim ajaloolisest vastutusest. Tegelikult kannavad seda

vastutust võrdsel määral mõlemad pooled. Nad ei olnud vaenlased, vaid partnerid ja liitlased. Isegi võisteldes ja tülitsedes tegid nad üheskoos üht ning sama ühist rahvavastast tööd. Nad olid üks oma ekspluataatorlikus klassiolemuses, kehutatuna kurnaja ja orjastaja huvidest nii sees- kui ka väljaspool riiki. Miljukov polnud vähem «Dardanelski» kui Nikolai II. Nagu on kirjeldanud Šulgin, istusid kaitsealasel erinõupidamisel kõrvuti ja kandsid mürskude tootmise eest ühtviisi hoolt nii Suurtükiväe Peavalitsuse ülem Manikovski, mustsaja ninamees Markov II, kodanliku opositsiooni liidrid Rodzjanko ja Miljukov kui ka tüüpiline tsaaribürokraatia esindaja Stišinski ning teised kolleegid.[13]

Veebruaripäevil tegid Rodzjanko, Miljukov ja Gutškov kuni viimse hetkeni kõik mis võimalik, et Nikolai II välja aidata, õpetada teda revolutsiooni vastu manööverdama ja säilitada tema trooni. Kui see neil ei õnnestunud ja Nikolail tuli troonist loobuda, tegid Miljukov ning Gutškov juba järgmisel päeval kodanluse ja aadli liidrite laiendatud nõupidamisel (Millionnaja tänav 12) uuesti krampliku katse päästa Romanovite dünastiat. Nad veensid Mihhaili panema endale pähe Nikolai kaotatud krooni, käisid peale, hoolimata teiste arvamusest. Romanovite monarhia säilitamise küsimuses osutusid nad parempoolsemaks isegi äärmiselt parempoolsest Šulginist.[14] Mis põhimõttelisi vastaseid neist siis oli kurikuulsale Romanovite dünastiale?

Sotsiaalset tõbe, ravimatut marasmi põdesid nii tsaari isevalitsus kui ka tema kodanlik partner-võistleja, kes käsikäes Antandi poolel maailmasõtta olid astunud. Nende süvahädade tõttu, mitte mingitel «salapärastel» põhjustel, vajusid nad üha sügavamale korralagedusse ning kaosesse. Sealt ka mürskude, vintpüsside nappus ja muud sõjalis-tehnilise pankroti tunnused. Sõjaväele 40 miljoni saapapaari hankimine, millest Šulgin kirjutab kui külluse rekordist,[15] polnud hoopiski nii vapustav rekord. Sõjaväes oli ligi 15 miljonit meest, see tähendab, et neli aastat kestnud marssidel, rännakutel, pealetungidel ja taganemistel tuhandete verstade taha üliraskeis tingimustes, ilma teeta, mööda soid ja mägesid, tuli soldati kohta keskmiselt veidi üle kahe paari saapaid. See on enam kui tagasihoidlik norm, nagu teab igaüks, kes sõjas olnud.

Selle üle, kui «luksuslikku elu elas» sõja lõpul Venemaa, mis olnud üle kuhjatud kroonujalatseist ja -rõivaist, saab otsustada kas või Romanovite Jekaterinburgis viibimise ajast pärit episoodi põhjal. Aias jalutades peatanud endine tsaar oma pilgu relvastatud tunnimehel. See oli Sõsserti tööline Fomin, seljas kantud pintsak, jalas lääpas poolsaapad ja peas võidunud soni.

Nikolai astunud mehe juurde:

«Näete, teie olete püssi all justkui soldat, aga mingisugust sõjaväevormi teil ei ole. Mispärast?»

Fomin vastanud:

«Pole midagi selga panna, pole midagi jalga panna. Kõik riided ja jalatsid on maha sõditud, meile pole jäänud midagi.»[16]

Millega Nikolai Romanov oli sõda alustanud, see paistis mõnele juba tollal, aastail 1914—1915, teada olevat. Vähem teati, kuidas ta sõda pidas ja veel vähem võidi oletada, millega see lõpeb.

Arve kasvab

Suured olid väikeste «hallide soldatite» kannatused, loendamatud nende ohvrid, mida neelas sõjalõõm. Nende kannatuste traagilisus seisnes eelkõige selles, et sõdurid ei teadnud, mille nimel nad sõdivad. Ülemuste, härraste eesmärgid ja huvid olid neile võõrad ning arusaamatud. Ent ajalooliste traditsioonide järgi täitsid Vene sõjamehe südant lahinguväljale astudes soldatiau ja kohusetunne. Kuid see ei saanud leevendada põhimõttelist tõika, et soldatid läksid võitlusväljale ohverdama elu, andmata endale selgesti aru, mille eest, mille nimel nad peavad niisuguse ohvri tooma.

Kindral A. Brussilov on kirja pannud: «Kui palju olen kaevikuis soldatitelt küsinud, mispärast me sõdime, ja alati saanud vältimatu vastuse, et mingisugune erts-herts on koos naisega kellegi poolt tapetud... Tuli välja, et inimesi viidi tapale teadmata põhjusel, s.t. tsaari tuju tõttu... Meie väed olid välja õpetatud, distsiplineeritud ja läksid kuulekalt lahingusse, kuid ei olnud mingit võitlusvaimustust ning täielikult puudus arusaamine sellest, mida see sõda endast kujutas.»[17]

Kahtlemata tundis Venemaa Serbiale kaasa. Lõuna-slaavlaste hädade raskus äratas osavõtlikkust igas vene südames. Pani nördima Austria—Saksa imperialistide agressiooni julmus. Need kavatsesid väikesel rahval «kõrist kinni võtta», tolleaegse keiserliku kantsleri küünilist kinnitust mööda «ilma igasuguste sametkinnasteta».[18]

Meie rahva solidaarsustunde peamine ärataja oli see, millest tollal kirjutas Lenin: kõigis sõdivais riikides võitlesid ainult serblased oma rahvusliku olemasolu eest, ainult Serbias oli paljuaastane ja miljoneid inimesi hõlmanud rahvuslik vabastusliikumine, mille jätkuks saigi enesekaitse Austria kallaletungi vastu. Ühtlasi osutas Lenin sellele, et üleeuroopalises sõjas sel tõigal suurt tähtsust ei olnud, vabadusvõitluse ideed kehtisid üksnes Serbia suhtes, see tähendab, «kõigest sajandikule praegusest sõjast osavõtjatest... 99/100 jaoks on sõda imperialistliku... poliitika jätkamine».[19]

Tsaari käsul lähedastele ja kaugetele lahinguväljadele saadetud Vene soldat sõdis kõikjal, ka kõige raskemas olukorras talle omase vapruse ning visadusega. Enamik sõjamehi ei võinud tollal veel teada (vahest võis ainult aimata), et sel ajal, mil võimukandjad oma Antandi-lepingu heaks nendelt verd lasevad, koovad mõned tegelased palee salasoppides Saksa-meelse sobingu ämblikuvõrku. Oldi valmis *Kaiser*'ile maha müüma nii oma liitlasi kui ka Vene sõjaväge.

Germanofiilse grupi juhttuumikuks olid tsaarinna Aleksandra Fjodorovna (Hessen-Darmstadti printsess Alice Victoria Helene Brigitte Louise Beatrice) ja G. Rasputin.

Juba esimesel sõja-aastal kuhjusid lahinguväljadele laibavirnad ja õukonna Saksa-meelne grupp tegutses nähtamatult ning väsimatult Wilhelm II kasuks. Püüti ühest küljest mitte lubada tema võimalikku purustamist Vene relvajõudude poolt, teisest küljest aga saavutada temaga üksmeel edasiseks sõbralikuks kokkuleppeks või koguni liiduks.

Nende sepitsuste ajendiks oli Nikolai Teise ja tema lähikonna hirm revolutsiooni ees. Rääkimata õukonda piinavatest mälestustest, mis olid seotud 1905. aasta vapustustega, tegid ärevaks ka paljud viimaste sõjaeelsete aastate sündmused.

Need olid Venemaa uue revolutsioonieelse tõusu aastad. Bolševike partei organiseeritud ja võitlusele innustatud töölisklass rääkis üha valjemini oma õigustest ning nõudmistest. Leena veretööle järgnenud protestistreigid veeresid üle riigi 1912. aasta aprillis ja haarasid 300 000 inimest. Veel võimsam proletariaadi väljaastumiste laine tähistas 1912. aasta 1. maid: ainuüksi sel päeval toimus 50 kubermangus üle tuhande streigi, seega rohkem kui 1905. aasta maipäevil. «Leena sündmused olid ajendiks masside revolutsioonilisest meeleolust tulenevale massilisele pealetungile tsaarimonarhia ja kapitalismi vastu,» on märgitud «NLKP ajaloos». «Nüüdsest peale määrasid streigiliikumise ulatus ja iseloom kogu revolutsioonilist tõusu. Kuid see ei olnud naasmine viienda aasta juurde. Ajalugu ei kordunud. Viies aasta oli alanud gaponaadist, rongkäigust «isakese tsaari» juurde. 1912. aasta aprilli-mai loosungid kuulutasid: «Maha tsaarivalitsus!» Selle loosungi andis liikumisele bolševistlik partei.»[20]

Edaspidi oli bolševike suurenev mõju töötavatele hulkadele täheldatav kõikjal. 1913. aastal töötasid bolševistlikud organisatsioonid riigi kõigis peamistes tööstuspiirkondades, tööliste väljaastumised toimusid enamasti bolševike algatusel ja juhtimisel. Sel perioodil märkis tsaari politseidepartemang oma «Ettekandes praegusest olukorrast VSDTP-s», et «... kõige energilisem, reipam, võimeline väsimatuks võitluseks, vastupanuks ja pidevaks organiseerumiseks on see element, need organisatsioonid ning need isikud, kes koonduvad Lenini ümber... Kõigist revolutsioonilistest organisatsioonidest, mis eksisteerivad Venemaal ja piiri taga, on ainukesena... jõudnud piisavalt liituda ning fikseerida oma loosungid ja sidemed Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei bolševistlik fraktsioon.»[21]

V. I. Lenini määratlust mööda «riik elab tegelikult üle halvasti varjatud *kodusõja* olukorda ... Valitsus ei valitse, vaid sõdib».[22]

Neile aastaile on iseloomulik, et siseminister N. Maklakov, saatnud Nikolai II kirja «meeleoludest vabriku-tehaseinimeste hulgas», esitas kava viia pealinn küpseva «mässu» mahasurumiseks erakorralisse kaitseolukorda. Nikolai II nõustus sellega, kuid realiseerimist pidurdasid valitsusjuht Kokovtsovi vastuväited. Kuivõrd pinev oli tsaarivalitsuse olukord sõja eel, näitab seegi, et 1914. aasta suveks oli streikijate üldarv Venemaal ületanud 1905. aasta arvu. 7. juulil, päeval, mil Peterburi oli saabunud Nikolaiga läbirääkimisi pidama Prantsuse president Poincaré, jäid pealinnas seisma kõik vabrikud ja tehased, suleti kauplused, tardus trammiliiklus — streikis 130 000 inimest. Läbi linna voogasid punaste lippudega meeleavaldajate kolonnid, lauldi revolutsioonilisi laule. Töölistel olid kokkupõrked politseiga, esimest korda pärast 1905. aastat ilmusid Piiterisse barrikaadid. Revolutsiooniliste väljaastumiste laine levis riigi teistesse linnadesse. Moskvas streikis 55 000 inimest, Riias 54 000, Varssavis 20 000, Harkovis ja Tbilisis 12 000 kummaski. Duumasaadik bolševik A. Badajev on meenutanud, et «kui poleks tulnud sõda, oleks lõplik rünnak tsarismile olnud järgmine etapp õige pea pärast juulit».[23]

Üha otsusekindlamalt astusid Venemaa töötajad läheneva revolutsiooni lipu alla. Bolševikud liitsid neid ühiseks võitluseks klassivaenlase vastu. «Kas revolutsioon tuleb või ei tule,» kirjutas V. I. Lenin, «see *ei* olene *ainuüksi* meist. Kuid meie teeme *oma* töö, ja see töö ei lähe iial kaotsi. Ta külvab demokratismi ja proletariaadi iseseisvuse seemned sügavale rahvahulkadesse, ja need seemned annavad *kindlasti* võrseid, vahest homme demokraatlikus revolutsioonis või ülehomme sotsialistlikus revolutsioonis.»[24]

Sõjaeelseil aastail võis täheldada klassivõitluse teravnemist külas (üks Stolõpini agraarreformi tagajärgi), samuti revolutsiooniliste meeleolude tugevnemist sõjaväes (soldatite rahutused Kiievis ning Taškendi garnisonis, madruste omad Kroonlinnas, Sveaborgis ja Sevastoopolis). Osaliste nõudmiste esitamiselt läks töölisklassi juhitud Venemaa töörahvas üha sagedamini üle poliitilistele aktsioonidele tsaari isevalitsuse kukutamise loosungi all.

Pärast lühiajalist langust 1914. aasta teisel poolel puhkes töölisklassi võitlus tsaari ikke vastu uue jõuga, hoolimata sõjaaja tingimustest. 1915. aastal toimus Venemaal 1063 streiki — viisteist korda rohkem kui sõja esimesel poolaastal. Streikijate arv tõusis kuni 569 000, seega suurenes enam kui viisteist korda. «Selle asemel et surra oma vaenlaste eest,» oli öeldud ühes Ivanovo-Voznessenski tööliste lendlehes, «sureme barrikaadidel alalise rahu ja vabaduse eest.»[25] Päevil, mil seda lendlehte levitati, korraldas politsei Ivanovo-Voznessenski proletariaadile elajalikud peksu-

talgud. Kümned tapetud ja haavatud — niisugune oli tsaarivõimude poolt linnatänavail korraldatud arveteõienduse kokkuvõte.

Ent ei mingid julmimad repressioonid suutnud pidurdada klassivõitluse tõusu. Hoolimata drakoonilisest sõjaaja režiimist küpses riigis pidurdamatult revolutsiooniline kriis. Massilised väljaastumised toimusid aastail 1915—1916 Donbassi kaevandustes, Nižni Novgorodis (eriti Sormovos), Tuulas, Jekaterinoslavis, Harkovis ja teistes tööstuskeskustes ning muidugi mõlema pealinna tööstusrajoonides. Töölisliikumise kolletest kandus revolutsiooniline käärimine maale (mõisate purustamine ja põletamine, «naistemässud», põldudel ning niitudel keelu-karjatamine), rahvusääremaadele (ülestõus Kasahstanis), sõjaväkke (soldatite vennastumine streikijate ja meeleavaldajatega, sõjavastased puhangud garnisonides ning väeosades, Vene ekspeditsioonivägedes Prantsusmaal ja Kreekas). 1916. aasta lõpus valmistas partei pingeliselt rahvahulki ette revolutsiooniks. «Aitab kannatamisest!» kirjutasid ühes lendlehes Jekaterinburgi bolševikud. «Meil on aeg sellele mõttetule sõjale lõpp teha ... Valmistuge otsustavaks võitluseks oma rõhujatega!»[26] pöördusid töötajate poole Rostovi bolševikud.

Laialt veeres üle riigi rahulolematuse ja nördimuse laine, kuid saabuva tormi epitsentriks kujunesid muidugi mõlemad pealinnad. Siin kujunesid läheneva revolutsiooni löögijõud. Hõlmates üle neljakümne protsendi kogu Venemaa töölisklassist, olid need kaks piirkonda enamiku streikide koldeks. Ainuüksi Petrograd andis 1916. aasta detsembriks kolmkümmend protsenti kõigis streikides osalenuist ja seitsekümmend viis protsenti poliitilistes streikides osalenuist. 1917. aasta jaanuaris Verise pühapäeva 12. aastapäeva puhul Petrogradis puhkenud streigid ja meeleavaldused alustasidki rahvarahutusi, mis arenesid Veebruarirevolutsiooniks.

Just sellist lõpptulemust Nikolai II kõige enam kartiski. Kindlustanud ennast «pühas liidus» Saksa keisriga, tahtis ta kord ja lõplikult «külmutada Venemaa, nii et see ei elaks».[27] Ta klammerdus oma peamise ideaali, surmatardumuses Venemaa külge, millele oli vankumatult truu kõigi kahekümne kolme valitsusaasta kestel:

> Laup poolusel ja kannad Kaukasuses
> ränkraskelt magab püha Venemaa.[28]

Selle põhimõtte nimel keisriga leppimise soov kõlas eri isikute sõnastuses nii:

Vürst **M. Andronnikov**. Ärgem unustagem, härrased, viiendat aastat! Minu meelest raiugu meil sakslased parem maha saba, kui talupojad pea.[29]

G. Rasputin. Parem Saksamaa kui revolutsioon ...[30] Saksamaa on meie jaoks liiga tugev, et me riskiksime temaga sõdida. Pealegi ei tee ta meile midagi peale hea.[31]

Monarhistlik liider **V. Brejev**. See Prantsuse—Vene liit on õnnetu viga, kulli ja karu sõprus: üks on taevas, teine metsas ning kummalgi

pole teist millekski vaja... Meile oleks kasulikum sõprus Saksa impeeriumiga — kivistunud, raudne sõprus...[32]

Ihuarsti tütar **T. Botkina**. Nad (õukondlased — *M. K.*) rääkisid, et Venemaa ei tohi mingil juhul sõdida Saksamaaga, kuna Saksamaa on monarhismi kants... Sel ja ka majanduslikel põhjustel peame me vastupidi, temaga liidus olema.[33]

Endine õueministeeriumi kantseleiülem **A. Mossolov**. Ta (Fredericks) leidis, et Venemaa monarhistliku printsiibi hüveks tuleb pidada sõbralikke suhteid Saksamaaga. Preisimaa oli tema arvates legitimismi viimne tugi Euroopas, selles suhtes vajas too meid niisama palju kui meie teda... Ei Prantsusmaa ega isegi Inglismaa, ütles krahv mulle ükskord, ei astu välja meie dünastia kaitseks... Nad teavad Simsoni saatust pärast seda, kui Delila oli ta juuksed püganud.[34]

Endine paleekomandant **V. Vojeikov**. Nad (revolutsioonivõimud — *M. K.*) panid mulle süüks, et hetkel, mil valitsejani oli jõudnud teade alanud revolutsioonist, ütlesin talle: «Teie majesteet! Nüüd jääb üle ainult avada sakslastele Minski rinne. Tulgu Saksa väed neid lurjuseid rahustama.»[35]

Nii Andronnikovi tüüpi aristokraadid kui ka Vojeikovi tüüpi kasarmuhinged kinnitasid visalt: «Ärge unustage viiendal aastal läbielatut!» Kuid sajandi alguse sündmused ei olnud enam mööduvad. Rahva arve Nikolai Teisele oli 1905. aastaga võrreldes palju kasvanud. Oli ju Vene sõjavägi kahe ja poole sõja-aastaga kaotanud sama palju inimesi kui kõik liitlasväed kokku.

Rahva protest ei kasvanud mitte ainult Venemaal. Käärimine tekkis ka mujal Euroopas, mõlema koalitsiooni riikides. Ent Romanovitele ennustas tulevik erilisi ebameeldivusi.

10

PALEE JA PEAKORTERI VAHEL

Sest nemad külvavad tuult,
ja tuulispää peavad nemad leikama...

Prohvet Hosea raamat, 8. ptk.

Peakorter kolib Mogiljovi

Alates neljateistkümnenda aasta sügisest sõitis tsaar palju mööda riiki, käis rindetsoonis. Tema paleekomandant on hiljem arvutanud, et kuni 1917. aasta veebruarini oli keisri helesinine rong (koos sellele järgnenud kaaskonna omaga) maha sõitnud üle saja tuhande versta.[1]

Peamine marsruut oli palee—peakorter, viimane asus ülemjuhataja Nikolai Nikolajevitši ajal Baranovitšis. Esimest korda sõitis tsaar sinna 20. septembril 1914. Rong peideti lähedasse lepatukka spetsiaalselt ehitatud raudteeharule. Sellel reisil olid temaga kaasas sõjaminister V. Suhhomlinov, õueminister V. Fredericks, lipukapten K. Nilov, paleekomandant V. Vojeikov, õuemarssal V. Dolgorukov, kindral A. Mossolov ja tiibadjutant A. Drenteln.

Igal hommikul tuli tsaar täpselt kell kümme staapi. Kõrgema ülemjuhataja juuresolekul kandis staabiülem N. Januškevitš (või kindralkortermeister V. Danilov) talle ette olukorrast rinnetel. Sama täpselt ilmus tsaar sõjanõukogu istungeile, mida tavaliselt juhatas Januškevitš või suurvürst. Ta armastas enda kõrvale istuma panna vaimuliku G. Šavelski. Vene sõjaväe ja laevastiku ülempreester G. Šavelski on Nikolaiga suhtlemisest jutustanud oma mälestustes, mis anti välja 1954. aastal New Yorgis.[2]

Tsaar istunud neil nõupidamistel tagasihoidlikult, peaaegu sõnatult. Hoidunud sekkumast arutellu, ei seganud oma onu, ei kahjustanud kindralite ees tema autoriteeti, olnud tema kõrval nagu aukülaline. Mõnikord tõmmanud taskust portsigari, võtnud paberossi ja lausunud: «Kes soovib suitsetada, suitsetage!»

Muide, tema mittesekkumine oli näiline. Ülemjuhataja selja taga käis sekeldamine. Tema jalgealust õõnestas Rasputini juhitud ja tsaarinna poolt innustatud õukonnaklikk. Nikolai Nikolajevitš ei sobinud neile taltsutamatu iseloomu ja rõhutatult Inglise orientatsiooni tõttu ega tsaarinnat ümbritsenud «plebeiliku rämpsu» vastu näidatud demonstratiivse põlguse tõttu.

Nikolai Pikal oli põhjust tunda kahetsuspiinu. Aastat kümme tagasi oli ta ise aidanud Siberi hulgusel paleesse pääseda. Esimestel Peterburi päevadel, nendib Paléologue, ei olnud eksmungal «vaimustatumaid austajaid kui suurvürstid Nikolai ja Pjotr Nikolajevitš ning nende Tšernogooria abikaasad Anastassia ja Miliza». Nemad olidki 1903. aastal esitlenud Staaretsit Aleksandra Fjodorovnale. Ent kui selgus, et hoolealune on saanud iseseisva rolli ja kaunis sundimatult olukorra peremeheks ning jõudnud sellise moraalilõtvuseni, nagu majesteetide sinatamine, oli hilja. Asjatult yannutas vibalik onu vennapoega «ilget matsi välja kihutama». Tema majesteet ei võtnud veenmisi kuulda ja pidas pealegi oma kohuseks põhjalikult informeerida Grigori Jefimovitši oma onu vihkajalikest pealekäimistest. «Sellest ajast peale,» märgib Paléologue, «ei jätnud Rasputinit kättemaksu mõte.»[3]

Niipea, kui oli kujunenud soodne olukord — ebaõnnestumised rindel, murrang õukonna meeleoludes separaatrahu kasuks, mille vastu oli kõrgem ülemjuhataja —, andis Staarets Pikale lahingu ja lõi selle kiiresti jalust. Tüli, milles olid segunenud nii lahkhelid poliitilises orientatsioonis kui ka isiklik vastastikune vihkamine, lõppes sellega, et tsaarinna toetatud Rasputini visa soovitust järgides kõrvaldas tsaar onu ametist ning määras kõrgemaks ülemjuhatajaks iseenda.

Nii ei jõudnudki Pikk ellu viia suurt unistust, mida ta oli juba 1914. aasta lõpul jaganud oma staabiohvitseridega: kui Grigori Jefimovitš peaks nägu näitama peakorteris või kusagil rinderibas, puua ta esimese oksa külge ja vabandada tsaaripaari ees sõjaaja tingimustega seletatava arusaamatuse pärast. Kindral Denikin kinnitas oma memuaarides, et oli küll selline kavatsus: «Rasputini katse peakorterisse pääseda kutsus esile Nikolai Nikolajevitši ähvarduse ta üles puua. Sedasama ähvardas ka temasse negatiivselt suhtunud Aleksejev.»[4]

Uue kõrgema ülemjuhataja määramise loos etendasid osa ka tsaari enda suhted onuga. Tsaar ei usaldanud täielikult Nikolai Nikolajevitši lojaalsust ja jälgis umbusklikult äkilise loomuga sugulase auahneid trikke, kuidas see kutseline sõjaväelane hoidis tahtejõulistes kätes 12—15-miljonilist sõjaväge ja kasutas enda

ülistamiseks sõjaväe vähimaidki edusamme. Seejärel hakkas tsaar, tagant tõugatuna õukonna intrigantidest ning sosistajatest, Pikka kahtlustama salajastes kavatsustes hõivata troon. Suurvürsti vaenlased rasputinlased peksid palees keelt tsaari ähvardavast ohust.[5] 1915. aasta kevadel levitasid nad eriti usinasti kuuldusi «Nikolai Nikolajevitši tulevasest diktatuurist ja võib-olla tema troonile tõusmisest . . .» kirjutab Mossolov. «Seda teab vastuluure, see ei saa olla teadmata valitsejale. Ei tea, kas tema kätte sattus mingeid tõendeid, kuid sellest ajast peale läbis nende (tsaari ja tsaarinna) kirjavahetust kartus suurvürsti kasvava mõju ees . . .»[6]

Iseenda määramise otsus langetati mõningate kõhklustega (tsaar punastanud, kui ta tegi kitsas ringis oma kavatsusest esmakordselt juttu). Kuid tema samm avaldas erilist muljet ministritele.

6. augustil 1915 pidas Ministrite Nõukogu istungit. Juhatas kabineti liider I. Goremõkin. Sõna võttis Tsarskoje Selost naasnud sõjaminister Polivanov.

Polivanov. Härrased, kui kohutav ka poleks see, mis praegu rindel toimub, on küpsemas veel üks sündmus, võib-olla hirmsaim kõigist, mis seni on Venemaad ähvardanud. Minu hommikuse ettekande ajal teatas tema majesteet mulle: suurvürst Nikolai Nikolajevitš eemaldatakse kõrgema ülemjuhataja kohalt.

Hääled. Ja kes siis tema kohale saab?

Polivanov. Kas see pole teile iseenesest selge, härrased?

Goremõkin. Kes?

Polivanov. Tema majesteet ise.

Protokollis on kirjas: «See teade kutsus ministrite hulgas esile ülitugeva erutuse.»

9. augustil oli jälle kabineti istung. Sõna võttis sõjaminister.

Polivanov. Härrased, pean teile otse ütlema: uuel vastuvõtul tema majesteedi juures ma ei pidanud end õigustatuks vaikima sellest, millised võivad olla tagajärjed, kui tema isiklik juhtimine ei paranda olukorda rindel . . . Kohutav mõelda, mis juhtub, kui keisrihärral endal tuleb anda käsk Petrogradi või, hoidku jumal, Moskva evakueerimiseks. Tema majesteet kuulas mu ära ja ütles, et tema otsus on muutmatu.

Sazonov. Kõne all on Venemaa saatus. Kui me oleksime varem teadnud, oleksime võib-olla osutanud vastuseisu tema otsusele, mida ei saa nimetada teisiti kui hukutavaks . . .

Goremõkin. Ma ei tauni teda. Rindel on praegu katastroof. Ta peab oma pühaks tsaarikohuseks olla vägede keskel ja koos nendega kas võita või hukkuda . . . Meil jääb kummardada tema tahtmise ees ja teda aidata . . .

Sazonov. Ei! Vähesed usuvad valitseja tahtekindlusse . . . Kõik see on kohutav . . . Venemaa tõugatakse kuristikku . . .

Krivošein. On vaja protesteerida, anuda, peale käia, paluda . . . On vaja tema majesteeti sellest sammust tagasi hoida . . . Juba Hodõnka ja Jaapani kampaania aegadest peab rahvas tsaari õnnetuks, ebaõnnest kiusatud tsaariks . . .

Štšerbatov. Kahtlemata hakatakse valitseja sammu tõlgendama kui kurikuulsa Rasputini mõju . . .

Samarin. On vaja minna valitseja juurde ja teda põlvili anuda . . .

Haritonov. Kes teab, mis tuleb . . .

Hääled. Mis? Mis? Mis tuleb?

Istung suleti.

Järgmisel päeval toimus jälle istung. Valitses pinev vaikus. Peaminister tõusis püsti.

Goremõkin. Härrased, lubage teile teatavaks teha. Tema majesteedi ülesandel sõitis sõjaminister peakorterisse, et valmistada ette kõrgema ülemjuhatuse üleandmist.[7]

Üksmeelset «poolt» ei tulnud isegi Rasputini poolehoidjate hulgast. Selliseks poolehoidjaks oli peetud näiteks Fredericksi, ent «kui tsaar oli talle rääkinud oma otsusest (ülemjuhatus üle võtta), hakkas krahv kohe protesteerima».[8] Ka teised «hoiatasid teda ohtliku sammu eest... Motiivid olid: a) raskused (riigi) juhtimise ja ülemjuhatuse ühitamisel; b) sõjaväe eest vastutamise risk sellel nii raskel ajal.» Valitses kartus, et «uue ülemjuhataja teadmiste ja kogemuste nappus komplitseerib sõjalist olukorda veelgi».[9] Ja tõepoolest, «kõigile oli teada valitseja ettevalmistamatus, ta oli sõjaväeteenistuses saavutanud kõigest kaardiväepolgu polkovniku tagasihoidliku seisundi». On loomulik, et niisugune iseenda määramine võeti vastu umbusu ja masendusega ning peamine oli see, et «kogu tema olemus vastas vähe selle sõja grandioossele ulatusele».[10]

Sellest hoolimata leidis ülemjuhataja vahetus aset. 20. augustil 1915 käskis Nikolai II peakorteril Baranovitšist kolida üle Mogiljovi ning sõitis peatselt ka ise sinna.

23. augustil 1915 sõitis keisri rong Mogiljovi perrooni ette. Jaama taga asus suhteliselt väike linn, kus kuni selle ajani oli provintsisatraabina kamandanud kuberner Pilz. Vagunist väljus uus kõrgem ülemjuhataja äsja (N. Januškevitši asemel) määratud peakorteri staabiülema kindral M. Aleksejevi saatel, kes oli hiljaaegu käsutanud Lõoderinnet.

Kitsarööpmelise trammi ja lagunenud kõnniteedega vaikses linnas, madalate majade ning hubaste puiesteede vahel oli ülemjuhataja staabile eraldatud mõned taraga piiratud hooned, mille katustele oli kaitseks Saksa tsepeliinide ja aeroplaanide vastu seatud kaheksateist kuulipildujat. Välis- ja sisevalveteenistust pidas poolteist tuhat soldatit. Kahekorruselises hoones oli tsaaril kaks tuba: üks oli töökabinet, teine magamistuba. Hiljem käskis Nikolai seada oma voodi kõrvale aseme troonipärijale, keda tal oli komme vedada rindele, vägedele näha.* Siin hakkaski viimane tsaar Aleksejevi abiga poolteist aastat harjutama kõrgemat sõjastrateegilist tegevust, kuni 1917. aasta Veebruarirevolutsioon selle katkestas,

* Springeri ajakirjandus on lõbu leidnud episoodist, mis iseloomustab tsesareevitš Alekseid halvanud kahestumist oma vanemate vahel. Peakorteri koridoris kohanud kindral tihkuvat troonipärijat. «Mis teil on, teie kõrgus?» Aleksei vastanud: «Kui pekstakse venelasi, on nukker papa. Kui lüüakse sakslasi, on mures mamma. Öelge, mille puhul pean mina kurvastama?» (Welt am Sonntag, 1968, (Nr. 29) 21. VII, S. 27.)

Nikolai Nikolajevitši vastu intrigeerides teadis Rasputin eesmärki, nägi oma sihti. Alates 1915. aasta augustist tulid nihked mitte üksnes sõjaväe juhtimises, vaid ka üldadministreerimise süsteemis. Muutusid raskuspunktid riigijuhtimise mehhanismis. Muutuse olemuse on kaunis täpselt tabanud A. Blok: «Saanud kõrgemaks ülemjuhatajaks, kaotas keiser sellega oma keskse seisundi ja kõrgem võim... pihustus lõplikult Aleksandra Fjodorovna ning tema selja taga seisnute kätes.»[11]

Süütõendid likvideeritakse

Sellest kevadest alates tuli nii riigil kui ka sõjaväel palju üle elada. Oli julmi lahinguid. Oli enneolematute kaotuste kibedust. Kuid tagalas, vaikseks jäänud paleede nurgatagustes jätkasid asukad oma tegevust, punusid suure intriigi võrke. Selle olemus: leppimine *Kaiser*'iga. Eesmärgiks mõlemate, nii oma Romanovite kui ka sugulaste Hohenzollernite trooni päästmine.

Sõjaväe aktiivsust lämmatati ka muude vahenditega. Need intriigid ei olnud viimane abinõu. Nende niidid viisid tsaarinna juurde ja mitte alati ei mindud tsaarist mööda.

Tsaar sõdis, kuid sõdimislusti oli tal üha vähem. Huvi osaleda Antandi ettevõtmises oli märgatavalt kahanenud. Üha nõrgem oli tema usk ettevõtmise õnnelikku lõppu, üha vähem usaldust tundis ta nende vastu, kes pidid surema, tema nimi huultel. Suursaadik Buchananile, kes oli kord õnnitlusele lisanud mõne tavalise sõna rahva usaldusest valitseja suhtes, vaidles Nikolai oma laitmatus inglise keeles vastu: «Te räägite, kallis suursaadik, rahva usaldusest minu vastu. Kas ei tuleks minu rahval pigem kanda hoolt minu usalduse eest?»[12]

Ta kahtles Venemaa valmisolekus hukkuda tema esiisade trooni nimel. Vene inimesed pidid talle tõestama, et nad väärivad nii kõrget au. Buchananiga vesteldes oli ta veel otsekui mõtisklenud omaette, kas maksab edasi sõdida. Ent kuna üha selgemini oli välja joonistumas oht isiklikult talle ja tema perekonnale, polnud ta sisuliselt selle vastu, et anda — väga ettevaatlikult — Berliini sugulastele märku: üldiselt pole tal enam tahtmist sõdida.

Paljud valgekaartlased, monarhistid ja koos nendega sovetoloogid ning neile kaasatundjad on eitanud seda lehekülge Vene tsarismi kroonikas. Vist ühtki tolleaegset telgitagust intriigi ei eita nad sellise tindikulu ja kirega kui just tsaari ning *Kaiser*'i katset maailmasõja haripunktil, nende endi kokkuaetud laibamägedel, sõlmida omavahel sõbralik perekondlik tehing.

Ühe seda sorti advokaadikatse oli juba kahekümnendate aastate algul valgeemigrantliku kirjastuse «Dvuglavõi Orjol» kaudu ning N. Thalbergi ja B. Garanini abiga ette võtnud kurikuulus jurist

V. Rudnev. Omal ajal oli Kerenski kutsunud prokurör Rudnevi Jekaterinoslavist Petrogradi ja lülitanud ta tsarismi kuritegude uurimise erakorralise komisjoni koosseisu. Rudnev töötas pool aastat komisjonis tõestamaks, et palees oli olnud «tumedaid jõude» ja et nad «verest tühjaks jooksva» sõjaväe selja taga «alatult mehkeldasid vaenlasega». Nii ütles ta intervjuus ajalehe «Den» kirjasaatjale 27. juunil 1917. Sattunud valgeemigratsiooni, hakkas ta tõestama otse vastupidist: mingeid tumedaid jõudusid polevat Petrogradi paleeringkondades olnud ja «kõrgematest võimuorganeist ei mänginud keegi mingit topeltmängu Vene sõjaväe ning selle vastasega». Sellele teesile tema ja kaks kaasautorit oma teose pühendasidki.[13]

Selle raamatu lehekülgedel turtsub vihast N. Thalberg, kelle isa 1919. aastal Omskis «välisministeeriumi juhatajana» varustas «kõrgema valitseja» korraldusel Lääne sõjaväemissioone Koltšaki juurdlusameti andmetega Romanovite hukkamise kohta.[14] Peatükis «Jumala nuhtlus» neab Thalberg-juunior Venemaad sellepärast, et see, «kummardades revolutsiooni Moolokit», teinud ränka pattu Nikolai II ees. Üks «patte» oli tema meelest «maosisinal roomav ilge laim», eriti see, mis on seotud «keisrinna Aleksandra Fjodorovna süüdistamisega reetmises». Pole mõtet rääkidagi, kui väga olnud selles süüdi bolševikud. Mitte vähem nördimust tekitas see, et Aleksandra Fjodorovnat laimata aidanud «kõik need Gutškovid, Miljukovid, Rodzjankod, Lvovid, Vinaverid, Maklakovid», «kõige häbiväärsemad kujud Venemaa raskemetest aastatest», «revolutsiooni ristiisad».[15] Ka Boriss Garanin on sõnaleidlik: «Valitseja ja keisrinna kristallpuhtaid plekita nimesid väntsutatakse poris.» Uurija Rudnev «ei leidnud midagi, mitte ühtki fakti, mis süüdistust kinnitaks». Kõigist tsaaripaarile esitatud süüdistustest «polnud mitte ükski kunagi toetatud kas või vähima tõestusega. Viimane kui üks oli õela väljamõeldise vili.»[16]

Ent mida ütles endine uurija? 28. märtsil 1919 Jekaterinoslavis koostatud ulatuslikust kokkuvõttest nähtub, et 1917. aastal kulus ainuüksi läbiotsimiseks Andronnikovi juures kaks päeva ja temalt äravõetud tohutu asjaajamine toimetati erakorralise komisjoni residentsi (Talvepaleesse) kahe autoga. Vähem tegemist polnud tsaari ja tsaarinna, suurvürstide, Vojeikovi, Badmajevi, piiskop Varnava jt. arhiividega. Ja edasi? Ei jälgegi vandenõust või millestki sarnasest!? Tõsi, Aleksandri palees põletanud Võrubova suurel hulgal mingeid pabereid. Rudnev tuli ja oli «hämmastatud tema silmade ilmest: see oli täis ebamaist mahedust». Mis puutub Rasputinisse, siis ei andnud A. Kerenski juhatatud juurdlus «mitte mingisuguseid andmeid» tema sekkumiset poliitikaellu.[17]

Nende kinnituste aususe üle võib otsustada selle põhjal, kuidas hinnati Rasputini vara. Sel puhul torkas isegi paadunud valgekaartlane N. Sokolov pilkavalt: «Rudnev peab Rasputinit vaeseks

ja omakasupüüdmatuks inimeseks. Samas olen kindlaks teinud, et ainuüksi Riigipanga Tjumeni osakonnas oli tal veel pärast tema surma 150 000 rubla.»[18]

Valgeemigrant S. Melgunov on pool sajandit täitnud oma teoste sadu lehekülgi kinnitustega, et «Nikolail polevat saanud ajus isegi mitte tärgata separaatrahu mõtet», seepärast tulevat «legend» sellise rahu sõlmimisest «arvata tsaari vastu suunatud kõige toorema ja eriti ebaõiglase laimu hulka».[19]

Umbes samalt positsioonilt esinesid omal ajal endised «veebruaridemokraatia» liidrid, kaasa arvatud need, kes andsid emigratsioonis seletusi N. Sokolovile. Ajutise Valitsuse endise peaministri vürst Lvovi arvates oli «tsaari ja tsaarinna süütus kindlaks tehtud». Seda väidet kordas endine justiitsministri asetäitja Pereverzev. Kerenski andis 14. augustil 1920 Sokolovile seletuse: isiklikud vestlused Romanoviga 1917. aastal veennud teda, et «tema ise, tema üksi, tema, Nikolai II ei olnud reetur», see tähendab, tal ei olnud sõja ajal sõjaväe selja taga Wilhelm Teisega mingit kokkupuutumist. Ent samas Sokolovi protokollis leiduvad Kerenski teistsugused sõnad: «Ma pean vajalikuks nentida järgmist fakti. Dokumentide hulgas (Tsarskoje Selos) avastati keiser Wilhelmi kiri isevalitsejale, milles Wilhelm saksa keeles teeb ettepaneku sõlmida separaatrahu. Avastati vastus sellele kirjale, mille koopia oli paberite hulgas. Nikolai ülesandel teatas keegi (tõesti ei suuda meelde tuletada, kes nimelt) prantsuse keeles Wilhelmile, et isevalitseja ei soovi tema kirjadele vastata. See fakt oli teada ka uurimiskomisjonile... Kirjavahetus oli leidnud aset 1916. aastal.»[20]

Tuleb välja, et Wilhelmi ja Nikolai vahel leidis aset suhtlemine. Kes nimelt oli vahetalitaja, kelle kaudu peeti sidet, kes tegi koopiaid ja oli pühendatud Wilhelmiga peetava kirjavahetuse sisusse, seda ei suutnud Kerenski kolm aastat hiljem meelde tuletada. Ehkki oli oma memuaaride sadadele lehekülgedele mälu järgi toonud hulga ulatuslikumaid, isegi viiekümneaastaseid andmeid.

Tegelikult asus Romanovite abielupaar kohe pärast seda, kui nende taga oli kinni klõpsatanud lukk, oma Aleksandri palee ahjudes ja kaminates põletama pabereid (milles neid püüdis aidata Võrubova). Seda on tunnistanud Nikolai ise. 23. märtsil kirjutas ta päevikusse: *Korrastasin ja põletasin pabereid.* Mõni päev hiljem: *Jätkasin kirjade ja paberite põletamist.*[21]

Sama tegi Aleksandra Fjodorovna. Ta põletas ligi kuus puuda pabereid, sealhulgas umbes viissada kirja välismaa adressantidelt. Seda nägid kõik. Seda teadis ka Ajutise Valitsuse justiitsminister Kerenski, kes vastutas arestirežiimi eest palees. Kuid ta ei püüdnud vahele astuda. Sellest teadsid ja rääkisid tollal õukondlased. Õuepreili Dehn näiteks heitis nalja, et Võrubova

käib palees ringi, «kaminatahmast must nagu kütja», nimetas teda madam Ahjusiibriks.[22]

Seda on tunnistanud ka sovetoloogideks hakanud valgeemigrandid. «Kalli Anja (Anna Võrubova) abiga,» väitis üks neist, «pühendas Aleksandra end kriitilise tähtsusega ülesandele: ta asus põletama kogu oma isiklikku kirjavahetust, kõiki Rasputini kirju, kõiki oma päevikuvihikuid. Üle kümne kastitäie üliväärtuslikke dokumente, mis kahtlemata oleksid võinud heita valgust keisrinna suhetele oma klikiga, muutusid sel ööl tuhaks.»[23]

Põletati arvukad Saksa sugulaste kirjad Romanovitele. Romanovite advokaadid on viidanud sellele, et niisugusele kirjavahetusele pole mingeid kinnitusi teisel pool. Selles pole midagi imelikku. Vana *Reich*'i pärijad hoiavad tähtsaid saladusi kaunis hoolikalt. Bonni arhivaarid lasevad harva oma hoidlatest midagi sellist välja. Kuid üht-teist mõnikord ilmub. Näiteks tõi Sebastian Haffner 1967. aastal Hamburgi ajakirja «Stern» veergudel avalikkuse ette Saksamaa LV arhiividest pärit kroonprintsi kirja, mis kuulub 1915. aastasse. «Mina arvan,» kirjutas Wilhelm II poeg Hesseni hertsogile, kes pidi oma nõole edasi andma, «et meile on täiesti hädavajalik Venemaaga rahu sõlmida . . .»

Esiteks, «on liiga rumal, et me teineteist rapime», teiseks, «kui me sealt (Venemaalt) tõmbame ära oma sõjajõud, saame võimaluse õiendada arved prantslastega». Ja asjakohane ülesanne: «Kas sa ei saa Nickyga ühendusse astuda ja soovitada tal meiega heaga kokku leppida? . . . Visaku ainult välja see pask — Nikolai Nikolajevitš.»[24]

Nikolai Nikolajevitš visati välja veidi hiljem, augustis. Kuid enne seda rakendati abinõusid perekondlike kontaktide taastamiseks. Tõsi, 1915. aasta eelõhtul oli Nikolai vastuvõtul palees kinnitanud Prantsuse suursaadikule veel kord oma ustavust liidule.[25] Kuid on märke, et kui Tsarskoje Selost poleks antud signaali valmisolekust heaga kokku leppida, vaevalt oleks siis Potsdam võtnud ette oma sondeerimisaktsioone. Nende hulgas kerkib esile aktsioon, millele tema kangelanna nime järgi võiks anda koodnimetuse «Õuepreili Vassiltšikova».

Maria Aleksandrovna Vassiltšikova, Ermitaaži direktori õuemeister Vassiltšikovi ja tema naise, sündinud krahvinna Olsufjeva tütar, sai 1880. aastal tsaarinnna õuepreiliks. Tema kirjast 1917. aastal nähtub, et ta oli kolinud 1906. aastal Venemaalt Austriase, ostnud seal mõisa, kus elaski kuni maailmasõja alguseni. Tema lähimate sõprade hulka kuulus tsaarikindral Skoropadski (kelle sakslased 1918. aastal Kiievis «kogu Ukraina hetmaniks» kuulutasid). Sõja alates kohalikud Austria võimud Vassiltšikovat ei puudutanud (kuigi teised Vene alamad interneeriti või heideti vanglasse). Ta jäi täiesti vabaks, võis kasutada telefoni, pidada kirjavahetust ja sõpru vastu võtta. Oli ainult üks

kitsendus: tal keelati mõisast lahkuda.[26] Varsti langes ka see keeld ära.

Kord ilmusid Vassiltšikova mõisasse kolm härrat ja tegid talle delikaatse ettepaneku. Selle ja järgnenud kohtumiste tulemuseks olid kolm kirja, mis Vassiltšikova saatis Venemaale keisrihärrale: kaks, 28. veebruaril ja 17. märtsil, Austriast, kolmas Berliinist sama 1915. aasta 27. mail. Asja olemus peegeldub täielikult juba esimeses kirjas, millest räägib sissekanne Vene Välisministeeriumi salajases, niinimetatud päevaregistris:

> Rootsi saadik tõi parun Schillingile* Stockholmist saadetud ümbriku, mis sisaldas kirja keisriproua Aleksandra Fjodorovna nimele M. Vassiltšikova käest. Nagu hiljem selgus, oli selle kirja vahele pandud teine, samuti M. Vassiltšikova käest, keisrihärra nimele, kes selle 28. märtsil välisministrile edasi saatis. Sõja ajal oma villas «Klein-Wartenstein» Semmeringis Austrias elanud õuepreili Vassiltšikova teatab nüüd tema majesteedile, et teda on külastanud kolm mõjukat isikut (kaks sakslast ja üks austerlane). Külalised osutanud raskele olukorrale, millesse on sõja tagajärjel sattunud Saksamaa ning Austria, viidanud neis riikides Venemaa vastu vaenuliku suhtumise puudumisele ja palunud teda (Vassiltšikovat) pöörduda keisrihärra poole, kelle rahuarmastus on üldtuntud, ning anuda teda lõpetama hukutavat sõda, võttes arvesse, et Saksamaa ja Austria on juba täielikult veendunud Vene relvade jõus. Tema majesteedi heatahtliku suhtumise korral sellesse palvesse võiksid Austria, Saksamaa ja Venemaa volinikud sõita kokku mõnda neutraalsesse riiki, kusjuures Venemaa võiks arvestada üpris leplikku suhtumist oma soovidesse . . .[27]

Sellest sissekandest on välja jäetud detailid: a) Vassiltšikova tuletas tsaarile meelde, et viisteist aastat tagasi oli ta olnud Haagi rahukongressi kokkukutsumise initsiaator ja peab juba ainuüksi seetõttu püüdma käesolevat sõda lõpetada; b) ta kutsus tsaari üles oma «võimsa sõnaga» verevalamist peatama, kuni sõdivad pooled on võrdses sõjaseisukorras. Mis puutus Venemaad tugevasti huvitanud Dardanellide küsimusse, siis «tarvitseb Vene tsaaril tahta» ja «pääs läbi väinade on talle vaba». Teine kiri põhiliselt kordas esimest (see saadeti kartusest, et esimene ei jõuda adressaadini).[28]

Kolmas (Berliini) kiri oli kaalukam, kuna selleks ajaks oli Saksamaale palutud Vassilitšikovaga juba vestelnud keisri välisminister von Jagow ja mõnedel andmetel ka *Kaiser* ise. Otsekoheselt palusid nad teda tsaarile edasi anda, et Saksamaa soovib lõpetada sõda Venemaaga. Sama palvet kordas Darmstadti kutsutud Vassiltšikovale Hesseni suurhertsog, tsaarinna vend. Oma kolmanda kirja tsaarile lõpetas Vassiltšikova ridadega: «See antakse valvekorra tiibadjutandile edasiandmiseks Teie Majesteedi isiklikesse kätesse . . . Julgen paluda Teie Majesteeti käskida anda mulle vastus, mille võiksin üle anda von Jagow'le . . . Kui Teie Majesteet otsustab lausuda oma trooni kõrguselt sõna

---

* Vene Välisministeeriumi nõunik.

«rahu» ja kui Te määrate usaldusmehe, saadetakse siit samal ajal samasugune isik esimesteks läbirääkimisteks.»[29]

Vassiltšikova kahtles ilmaaegu Wilhelmi ja Franz Josephi dikteeritud ässituskirjade saatuses. Need jõudsid kõik pärale ja kaunis kiiresti. «Saadan Sulle Maša kirja Austriast,» võib näiteks lugeda Aleksandra Fjodorovna läkitusest 9. märtsil 1915. «Teda on seal palutud kirjutada Sulle rahu pärast.»[30] Tsaar luges kirja ise ja andis selle ka lähimatele usaldusmeestele Nikolai Nikolajevitšile, Suhhomlinovile, Sazonovile, Kudaševile (välisministeeriumi esindaja peakorteris). «Wilhelm,» kirjutas Suhhomlinov 24. märtsil päevikusse, «loobib õnge välismaal viibivate ja valitsejale lähedaste isikute kaudu.»[31] Läkituste vahetamine oli Romanovitele seotud suure ohuga, seepärast kutsusid nad Vassiltšikova konfidentsiaalselt koju. Austria—Saksa luure, tavaliselt julm ja kompromissitu, laskis seekord Vene õuepreili aupaklikult maalt välja. Veel enam, ta toimetati armastusväärselt piirile, saatjaks neli agenti.

Koos suitsuga haihtunud

Kuus kuud pärast oma kolmandat (Berliini) kirja, 2. detsembril 1915, saabus õuepreili Vassiltšikova Venemaale. Esimesed minutid osutusid talle ebameeldivaiks. 6. armee (Põhjarinne) ohvitserid pidasid ta kinni, tõid oma staapi ja kuulasid üle. Esitanud Vene saatkonna poolt Stockholmis antud piiriületamise loa, seletas õuepreili, et ta sõidab Venemaale perekonnaasjus. Saksamaalt väljasõidule aidanud kaasa Hesseni suurhertsog ja tagasi minevat ta 12—15 päeva pärast. Armee staabiülem kindral Bontš-Brujevitš telegrafeeris peakorteri staabiülemale kindral Aleksejevile. Oma imestuseks sai ta Aleksejevilt telegrammi «Vassiltšikova läbi lasta. Kontrollida pole vaja. Ka isikut alandada pole tarvidust.» Kahtlemata seisid Aleksejevi korralduste taga tsaar ja tsaarinna.

Ilma komplikatsioonideta tõi Vassiltšikova üle piiri paki kroonprintsi, Hesseni suurhertsogi, Preisi ja Baieri printside ning printsesside kirju. Kirju said tsaaripaar, suurvürstinnad Jelizaveta Fjodorovna (tsaarinna õde) ja Maria Pavlovna (endine Mecklenburg-Schwerini printsess), S. Sazonov, A. Golitsõn, A. Samarin. Paljastades Vassiltšikovat duuma kõnepuldist, ütles Rodzjanko neil päevil, et naine taotleb, ehkki tagajärjetult, vastuvõttu Sazonovi juures. Ta eksis, selleks ajaks oli Vassiltšikova välisministri vastuvõtul juba olnud.[32]

Sel ajal, mil Vassiltšikova elas «Astorias» (kus keegi oli talle varakult tellinud ühe paremaid numbreid), pani politseidepartemangu juht S. Beletski oma riisikol tema äraolekul toime läbi-

otsimise. Pärast Veebruarirevolutsiooni rääkis ta (uurimiskomisjonis), et ta leidnud paberite hulgast Franz Josephi kirja Vassiltšikovale, Bethmann Hollwegi ja Hesseni Ernsti instruktsioone jms. Tema, Beletski, tahtnud neile materjalidele käiku anda, kuid see osutunud võimatuks. Peagi kolis Vassiltšikova üle Tsarskoje Selosse, asus elama keisripalee lähedusse.

Veel üks läkitus oli tsaarinnale kätte toimetatud varem. Teade selle kohta saadeti peakorterisse. *Ma sain pika armsa kirja Ernsti käest. Ta kirjutab: kui keegi suudab teda (s.t. sind) mõista ja endale tema elamusi ette kujutada, siis olen see mina. Ta suudleb sind tugevasti ... tahaks leida väljapääsu tekkinud olukorrast ja arvab, et kellelgi tuleks asuda läbirääkimisteks silda rajama. Tal on tekkinud niisugune plaan: saata Stockholmi usaldusmees, kes kohtuks seal inimesega, kes on sama eraviisiliselt saadetud sinu poolt ja nad lahendaksid koos ajalikud raskused. Tema plaan lähtub sellest, et Saksamaal ei tunta tõelist viha Venemaa vastu.*[33]

Samas täpsustati, et see plaan on juba realiseerimisel: *Kaks päeva tagasi andis Erni korralduse saata sinna* (Stockholmi) *28-ndaks ühe isiku, kellel on kästud viibida seal üks nädal ... Ma kirjutasin viivitamatult vastuse ja saatsin Daisy kaudu selle härra aadressil. Teatasin talle, et sa pole veel naasnud* (sõidult peakorterisse) ... *Muidugi, W. ei tea sellest kõigest absoluutselt mitte midagi. Erni kirjutab, et nad* (sakslased) *seisavad Prantsusmaal ja ka lõunas ning Karpaatides kindla müürina. Nad väidavad, et on juba võtnud 500 000 meie omi vangi. Üldiselt on kogu kiri armas ja sõbralik. See valmistas mulle suurt rõõmu.*

Erni oli tsaarinna lihane vend, Hesseni suurhertsog Ernst Ludwig; Daisy — Rootsi kroonprintsess Margrete, Aleksandra Fjodorovna sõbratar; W. — Wilhelm II, kes «mitte midagi ei tea», nagu võinuks Erni alustada salajaste rahuläbirääkimiste korraldamist, saamata keisrilt selleks volitusi. Aleksandra Fjodorovna ei olnud selles suhtes eksiarvamusel, ta hindas täielikult järelepärimise autoriteetsust ja, ootamata ära abikaasa naasmist, kirjutas tema eest ning tema nimel viivitamatult vastuse.

Milline see vastus oli? Kas oli ka teisi kirju ja vastuseid? Selle kirjavahetuse saladuse on neelanud tuhahunnik Tsarskoje Selo kaminais. Ja ometi, nagu on ammu tähele pandud, pole sellist saladust, mis ei tuleks avalikuks.

Tuntud nõukogude ajaloolase K. Šatsillo uurimustega on dokumentaalselt kindlaks tehtud, et 1915. aasta kevadel saadeti Nikolai II teadmisel ja nõusolekul Saksamaale agent läbirääkimisteks keisri valitsusega. See oli V. Dumbadze (Jalta linnaülema Dumbadze vennapoeg). Ta viibis 1915. aasta 24. maist kuni 11. juunini Berliinis, kus kohtus valitsevate ringkondade väljapaistvate tegelastega, Saksa luure juhtidega (muuhulgas kurikuulsa Luciusega), pidas nendega läbirääkimisi, millest pärast naasmist kandis ametliku raportiga ette kindralstaabi peavalitsuse ülemale kindral

M. Beljajevile. Hiljem võeti Dumbadze seoses Suhhomlinovi asjaga kriminaalvastutusele ja mõisteti surma. Nikolai II ei hakanud oma saadikut rehabiliteerima, kuid asendas hukkamise «armulikult» kahekümne aasta sunnitööga.[34]

Pärastpoole algasid kontaktiloomise katsed uuesti. Kes veel sõitis Petrogradist välismaale neid tumedaid asju ajama, kellega ta Stockholmis ja Berliinis kohtus, sellest Springeri ning kristlike demokraatide publitsistid ja arhivaarid vaikivad. Nagu öeldud, on Tsarskoje Selo dokumentatsioon muutunud kaminatuhaks. Pole välistatud, et kroonprintsi emissar istus ilmaaegu terve nädala Stockholmis. Halba aimates olid Antandi-meelsed poliitikud ajakirjanduses ja duumas lärmi tõstnud.

Ka Romanovid ise tundsid, et nad mängivad tulega. See nähtub Aleksandra Fjodorovna kirjast abikaasale: *Miša Benck ütles Paveli juures, et Maša on Erni kirjade meile edasiandja. A. ütles, et tema ei tea mitte midagi. Kuid Pavel kinnitas, et Miša jutt on õige. Kes siis on Pavelile kõike seda rääkinud? Paistab, et ajakirjanduses on avaldatud vürstinna Golitsõna kiri Mašale, kohutav kiri, milles Mašat süüdistatakse spionaažis ja muudes kuritegudes, kuid mina ei usu seda endiselt, kuigi arvan, et ta* (Vassiltšikova) *on paljus käitunud järelemõtlematult, ning kardan, et rahaahnusest. Ja ühtlasi, kui ebameeldiv see mulle on, et minu nime jälle mainitakse kõrvuti Erni omaga.*[35]

Maša oli ikka seesama väsimatu Vassiltšikova; A. — Anna Võrubova; Miša Benck — õuemarssal Benckendorff; Pavel — suurvürst, tsaari onu. Nähtavasti oli palees vaieldud Maša seikluste pärast ja välja öeldud arvamus, et too tegeleb kõlvatute asjadega. Aleksandra Fjodorovna loogika toimunud diskussioonis oli vastupandamatu: a) mingeid Saksa sepitsusi pole olnud; b) aga kes need siis välja lobises?; c) tõenäoliselt Maša ise, ta ei oska keelt hammaste taga hoida; d) paha pole mitte see, et Maša Saksa volitajaile osutatud teenete eest raha võtab, vaid see, et rahaahnus temast võitu saab; e) kuigi Erni on lihane vend, kuid antud situatsioonis on ebameeldiv olla koos temaga mainitud.

Ebameeldivaks muutus Vassiltšikova nuhkimine. 1916. aasta suvel läks Mogiljovi järjekordses kirjas kaebus: *Maria Vassiltšikova on asunud elama rohelisse nurgamajja ja jälgib sealt aknast nagu kass kõiki, kes sisenevad meie paleesse ning sealt väljuvad... Ta on Iza* (õuepreili Buxhoevden) *ära vaevanud igasugu pärimistega: mispärast lapsed tulid üks kord väravast välja jala, kuid teinekord sõitsid teisest väravast jalgratastega; mispärast hommikul väljus ohvitser vormis ja portfelliga, kuid õhtul tuli teistes rõivastes ning ilma portfellita jne. Ta räägib krahvinna Fredile* (Fredericks) *iga kord ära, kui palee juurde sõidab Gr.* (Rasputin) *— kui vastik see on! Et teda karistada, läksime täna A.* (Võrubova) *juurde mööda kõrvalteed, nii et ta ei näinudki, kuidas me väljusime ja kuhu läksime.*[36]

Kompromiteeritud õuepreili kompromiteeris omakorda Romanoveid. See muutus neile ohtlikuks. Kui saabus sobiv hetk, andis keisriproua adjutantide kaudu politseile märku ja Vassiltšikova saadeti tapi all Tšernigovi kubermangu Miloradovitši külla. Ettevõtmist, mille nimel ta oli Venemaale sõitnud, jätkasid teised isikud.

Rasputini soosiku B. Stürmeri peaministriks oleku ajal õnnestus õukonna germanofiilidel viia asi Stockholmis Vene—Saksa salajaste läbirääkimiste alustamiseni. *Kaiser*'it esindas pankur krahv von Warburg, Nikolai II A. Protopopov, kes maskeeris end Inglismaale kutsutud parlamendidelegatsiooni liikme rollis ja peatus läbisõidul otsekui isiklikes asjus Rootsi pealinnas.[37] Need läbirääkimised katkestas ootamatu sündmus Jussupovi palees Moika kaldatänavas ööl vastu 17. detsembrit 1916 — Rasputini tapmine.

Pärast seda läks Vassiltšikova elu päris kibedaks. Teda ei oldud Petrogradis eriti armastatud juba siis, mil ta veel «Astorias» elas. Tollal kurtis ta kõigi, isegi sugulaste suhtumist: keegi ei tahtvat temaga läbi käia, ei andvat kätt. Pärast Veebruarirevolutsiooni läks veel hullemaks. Seepärast tõstiski ta Tšernigovi kubermangust alatasa häält, kutsus keskajalehtede toimetusi üles õiglusele. Teda olevat laimatud. Temast räägitakse väljamõeldisi. Võetagu näiteks «Istoritšeski Vestnik», 1917. aasta aprillinumber. Mis on seal tema kohta öeldud? Nagu oleks tema aidanud Saksa keisrit selle poliitilistes diversioonides Venemaa vastu. Kas selles on raasugi tõtt? Puhas väljamõeldis!...

Mida ja kuidas ta ümber lükkas? Temal, Vassiltšikoval, pole olnud ega ole mingit tegemist poliitikaasjadega. Kuid samas kirjas ajalehe «Russkoje Slovo» toimetusele on öeldud: «1915. aasta maikuus palusid mõned Saksamaal võimul olevad isikud, et ma kirjutaksin isevalitseja Nikolai Teisele soovitatavast rahust», mida ta ka teinud. Separaatrahust polevat ta kunagi kuulnud ega teadvat isegi, mis see on. Kuid Darmstadtis olevat suurhertsog Ernst Ludwig teda palunud «anda valitsejale edasi Saksamaa soov sõda lõpetada». Sellest, et 1915. aastal oli tema juures «Astorias» toimunud läbiotsimine ja leitud dokumente, kuulnud ta esmakordselt alles nüüd, 1917. aastal. Et tema kohvrist leiti kirju, on «väljamõeldis ja vale, kuna selliseid ei olnud». Kuid oli olnud kiri hertsogilt, ta oli selle toonud Saksamaalt ja püüdnud tsaarile üle anda. Pärast Venemaale saabumist ei olnud ta kohtunud ühegi ametiisikuga. Kuid ta sõitis Sazonovi juurde ja andis ka talle üle kirja. Tal polnud mõtteski pärast Venemaale saabumist kellegagi kirjavahetusse astuda. Kuid: saabunud Petrogradi, kirjutas ta nii tsaarile, M. Rodzjankole, B. Vassiltšikovile kui ka A. Samarinile. Ja nüüd ilmub järjest «kohutavaid ajaleheartikleid», milles teda «loobitakse poriga», nimetatakse äraandjaks». Juba enne revolutsiooni olevat ta protesteerinud, teatanud

tsaarile ja Fredericksile kirjalikult: «Kui minu õuepreilitiitel ei säästa mind nende mitte millegagi ärateenitud kallaletunkide (?) eest ja õueministeerium minu kaitseks välja ei astu, palun minult võtta õuepreili tiitel!» Ja siis? «Alates 1. jaanuarist 1916 pole ma enam õuepreilide kirjas.»[38]

1917. aasta sügisel põgenes Vassiltšikova Venemaalt. Ta siirdus läbi Soome Rootsi ja ilmus 1918. aasta mais taas oma villasse Semmeringis.

Valgeemigrantlikud kroonikakirjutajad ja sovetoloogid kinnitavad, et tsaaripalees ei olnud mingit *Kaiser*'i-meelset gruppi. Petrogradis polevat mõelnud keegi Romanovite lepingute ümberorienteerimisele Antandilt *Reich*'ile. Ja et tsaari lähikonnas polnud mingeid kavatsusi Vene teenuseid Lääne imperialistlikele blokkidele sahkerdada.

Prantsuse muinasjutus leiab farmer oma kanakuudist vargapoisi, kes vannub, et ta pole midagi näpanud. Kuid hõlma alt tolkneb tal kukesaba. Farmer vaatab seda ja ütleb: «Poiss, ma olen valmis sind uskuma, aga mis me selle sabaga peale hakkame?» Ka valgeemigrantlikud kroonikud Rudnev ja Melgunov on väitnud: tsaari lähikonnas ei olnud tumedaid jõude ja järelikult ka mitte nende mahhinatsioone. Hüva, oletagem! Kuid mida sel juhul peale hakata fakti kukesabadega?

Isegi kõike püüdlikult ümber lükanud Melgunov on mõnda tahes-tahtmata jutustanud.

...Kuidas Petrogradi saabunud rahumissiooniga Taani ärimees Andersen, esimene Saksa salaemissaridest, ja kui sõbralikult tsaaripaar võttis tema vastu ning vestles temaga. Sellest visiidist on ka tsaarinna päevikus: *Käis meil armas Andersen... veenis meid, et on tarvis sõlmida rahu.*

... Kuidas seejärel keisri ja tsaari kontaktide loomisse lülitusid ning soodustasid igati läbirääkimiste korraldamist Rootsi kuningas Gustav, Taani kuningas Christian, Stockholmi pankurid Kühlberg ja Mendelsohn ning Hamburgist Monkwitz ja Warburg.

...Kuidas lisandus sepitsustesse vürst Hohenlohe, endine Austria sõjaväeatašee Peterburis, maailmasõja aastail Austria suursaadik Berliinis; ta veenis salaja Nikolaid astuma rahuläbirääkimistesse, palus teda saata Šveitsi usaldusmees kohtuma Franz Josephi samasuguse usaldusmehega ning tsaar andis need ettepanekud korralikult edasi Sazonovile «arvamuse avaldamiseks».

...Kuidas samasuguste ettepanekutega keisri ülesandel ja «tundmatu emissari» vahendusel krahv Eilenburg pöördus tsaari õueministri parun Fredericksi poole, kellega teda sidus «kolmekümneaastane sõprus» ning needki läkitused toimetati korralikult tsaari kätte.

...Kuidas Aleksandra Fjodorovna saatis sõja ajal anonüümse ameeriklase vahendusel kirju Saksamaale Badeni printsile Maxile (kes 1918. aastal sai riigikantsleriks) ja printsess Victoriale, mida muuhulgas kinnitab üks tema kiri tsaarile (25. juunist 1915). *Ma andsin homme Saksamaale sõitvale ameeriklasele teada, et palun tal Maxiga kohtuda ja talle mõned paberid üle anda.* Saksamaalt saadud vastused saatis ta samuti tsaarile ja sedagi kinnitavad tema enda kirjad tsaarile, milles ta palub abikaasat «neist kirjadest mitte kellelegi rääkida», neist *ei tohi teada keegi, välja arvatud vahest kõrgem ülemjuhataja Nikolai Nikolajevitš.*[39]

Ja igasugu muud samas laadis... Niisugune on meetod, mida kasutavad ajalootõe moonutajad: esiteks, mitte midagi niisugust pole olnud; teiseks, oli küll, kuid ebaõnnestunult; kolmandaks, oleks ka õnnestunud, kui poleks olnud revolutsiooni ja bolševikke. Keskpunkti seatakse keisrihärra rüütellik kuju, tema olnud valmis pigem kaotama trooni ja elu kui alt vedama liitlasi, kellele oli andnud ustavustõotuse. See ustavus, räägivad nad, olnudki tema saatuslik viga.

Ja olnud veel üks asi: vabamüürlaste kõikehõlmav saatanavärk. See löönudki mõlema keisri trooni kummuli. Rahvamassid ei otsustavat midagi. Nad on kõigest statistid grandioossetes lavastustes, mida korraldavad vabamüürlased ning mida nimetatakse sõdadeks ja revolutsioonideks.

Selle saladuse lahendas omal ajal juba von Jagow, Ribbentropi eelkäija vana *Reich*'i välispoliitika ametkonnas. Vastavalt von Jagow' kontseptsioonile «on sõja poliitilised eestvedajad vabamüürlased, radikaalid ja *tutti quanti* (muud nendesarnased), kelle eesmärk oli troonide kukutamine». Just seepärast, leidis ta, «peavadki mõlemad valitsevad naaberdünastiad kinni pidama oma vanadest monarhistlikest ja sõbralikest traditsioonidest», tunnetama, et sõja jätkamine on dünastiatele ohtlik. Teisiti öeldes on separaatrahu sõlmimine tsaari ja keisri vahel «mõlemale riigile elu ning surma küsimus».[40]

Kahe monarhia solidaarsuse positsioonilt oli lähtunud ka P. Durnovo, kui ta veidi enne maailmasõja algust, 1914. aasta veebruaris, oli spetsiaalses märgukirjas hoiatanud Nikolai Teist sõdimast keiserliku Saksamaaga. Durnovo tõestas tsaarile, et isevalitsuse elulised huvid dikteerivad talle liidu mitte Antandiga Saksamaa vastu, vaid vastupidi, keiserliku *Reich*'iga Lääne «demokraatlike» riikide vastu.[41] Sama tulise veendumusega, kuid juba sõja ajal (1916. aastal), lõi parun R. Rosen* Petrogradi ülikute hulgas häirekella, et Saksamaa vastu peetav sõda «ei saa tuua midagi peale tsaaririigi hukkumise».[42]

Uusimad sovetoloogid kordavad oma eelkäijaid: andmed Venemaa ja Saksamaa salajastest läbirääkimistest on bluff, separaatrahu on otsitud väide. Kui teadlased ei too esile uusi tõsiasju, pole ka alust väita, nagu oleks tsaarivalitsus või valitsusest möödaläinud õukonnakamarilja astunud reaalseid samme separaatrahu sõlmimiseks. V. I. Lenin olevat rääkinud käänakust imperialistliku rahu poole, lähtudes Saksamaa ja Venemaa separaatrahu kuuldustest...

Kuid Lenin ei räägi hoopiski mitte kuuldustest. Katse kujutada Leninit kontrollimata kuulduste tõlgendajana on sama hea kui

---

* Roman Rosen, diplomaat, oli kahel korral Vene suursaadik Jaapanis (aastail 1897—1898 ja 1902—1904), seejärel suursaadik USA-s (1905—1911). Alates 1912 Riigiõukogu liige.

kujutada isevalitsuse kukutamist 1917. aasta veebruaris vabamüürlaste vandenõuna ja mitte Petrogradi proletariaadi ning garnisoni relvastatud ülestõusuna bolševike partei juhtimisel.

Märkinud, et tsaarivalitsus «ei saa üles tunnistada, et ta peab läbirääkimisi separaatrahu kohta», osutas V. I. Lenin, et sellist taktikat oli tsarismil vaja, varjamaks üleminekut Inglise—Vene imperialistlikust liidust Saksamaa vastu samasugusesse Saksa—Vene liitu Inglismaa vastu. Lenin hoiatas, et separaatrahu sõlmimine on võimalik juba «homme või ülehomme», kuid salaja on see võib-olla juba sõlmitud. «Diplomaatia ajalugu tunneb näiteid salalepingutest, milledest, välja arvatud kaks-kolm inimest, ei teadnud keegi, isegi ministrid mitte.» Mitte kuuldustest, vaid üksnes kindlast veendumusest said paberile Lenini read: «Et Saksamaa ja Venemaa vahel peeti üsna hiljuti läbirääkimisi separaatrahu üle, et Nikolai II ise või mõjuvõimsaim õukonnajõuk on sellise rahu poolt, et maailmapoliitikas on ilmsiks tulnud pööre Venemaa ja Inglismaa imperialistlikult, Saksamaa vastu suunatud liidult Venemaa ja Saksamaa mitte vähem imperialistliku, Inglismaa vastu suunatud liidu poole, kõiges selles ei saa olla kahtlust.»[43]

Küsimē, mida on ühist «kuuldustel», «blufil» ja «otsitud väidetel» Lenini väitega: «kõiges selles ei saa olla kahtlust»?

Juba esitatud faktide, sealhulgas uute (näiteks Šatsillo omade) valgusel ei tundu «kuuldused» manöövritest separaatrahu ümber nii väga kontrollimatud, nagu mõnele näib või, täpsemalt, mõni tahaks kujutada.

Loitsud ja varesejalad

Rasputin oli väsimatu kuni oma viimse ööni Jussupovi palees. Tegemist oli tal ülearugi. Ta askeldas ülepeakaela ja tegutses kõigest väest, kord ustavusest kõrgetele soosijatele, kord oma tasulise klientuuri heaks, kord lihtsalt niisama hoogu sattudes, tsaaritrooni varjus saadud lodevast inertsist. Mitte tunnikski ei katkestanud ta oma poliitilisi intriige, puistas vasakule ning paremale direktiive ja suuniseid, saatis igasuguseid kirjakesi ning telegramme.

V. Vojeikovile. Kindral Fajeikovile näe kallis ilma harjumata pole pudrugi magus. aga mitte ainult Puriškevitš sõlmusuuga nüüd on sihukesi herilasi siginenud miljoneid nii usugi kui puudutab hinge aga peab olema liitunud sõbrad väike ring küll aga mõttekaaslased aga neid on palju kuid laiali tigedus ei saa neis jõudu aga meis on tõevaim. Grigori Novõhh

A. Võrubovale. Kindel kants on jumal olgu mu vaim taevas mitte maa peal aga miks naeris on hea kui on hambad Hvostov on hambutu aga himu on hammustada Duumas haugutakse mamma peale tahavad piinata aga mida Hvostov vaatab teie päike ja minu rõõm Gregori

Uuesti **A. Võrubovale.** Mõistku papi üle jumal kohut ei kõlba ta kuhugi ta tuleks ära koristada Grigori

Tsaarinnale. Kõik hirmud on tühi tugevuse aeg inimese tahtmine peab olema kivi jumala arm on alati teie peal kogu kuulsus ja kannatlikkus ainult toetage omade tugevust Grigori

Uuesti **tsaarinnale.** Kiri ja siin mis minu jaoks valitud leina jumalakoda issand teeb teid oma ime läbi kuulsaks.

Tsaarinnale. Kirjast Kalinin sõidab kohale räägib ise ja paljugit räägib Grigori Novõi

Tsaarile. Jumala kanna kindlus ärge astuge sakslaste vastu pea kinni Rumeenia rindest sealt lööb kuulsus särama issand annab relvale väge palvetan palavalt Grigori

Uuesti **tsaarile.** Väga mahedalt ja lahkelt rääkisin Kalininiga anub et keegi teda ei segaks las samuti vastuluure teeb oma tööd lahkelt rääkisime ristiinimese kombel vangist...* anna võim ühele et töötaks mõistusega Grigori

Tsaarile (vastuseks järelepärimisele). Peakortlisse tema majesteedile las olla Grigori"

Seda stiili panid paljud imeks. Selle «tuumakust» imetles Burtsev, šarlataansust Šulgin, «šifreeritust» Rudnev. Selle «jampslikkust» posti- ja telegraafiminister Pohvisnjov, kelle käest käisid läbi kõik aastail 1913—1916 tsaaripaarile adresseeritud Rasputini telegrammid. Üksnes palees ei tekitanud Rasputini läkitused hämmeldust, tsaarinnas sünnitasid need heldimust, aukartusvärinaid. Rasputini jama sisendas Aleksandra Fjodorovnasse hüsteeriani ulatuvat vaimustust.

Muide, hüsteeria oli tema peaaegu normaalne seisund. Kakskümmend kolm aastat, kuni krahhini, läbis tema elu ja tegevust hüsteeria, olgu poliitikas, religioonis või olmeargipäevas. Hüsteerilised olid tema hirm, rõõm, mure ja armastus. Peaaegu mitte milleski ei tundnud ta talitsetuse ja kaine otsustuse kuldset keskteed. Tema sõprus ja vaen olid paroksüsmid. Isegi Nikolai II hakkas kord naise seisundi vastu huvi tundma ja palus paleearst Fischerilt õiendit. Naine leidis arsti otsuse mehe laualt ja kihutas õnnetu doktori majast.

Lähenevat revolutsiooniohtu püüdis tsaarinna peatada loitsude ja needustega. Oma suhtumist pidevalt mässus süüdistatud vene rahvasse ei osanud ta väljendada teisiti kui talle omase põlglikkusega.

Kallis, kirjutas ta Nikolaile Veebruarirevolutsiooni eelõhtul, *ole kindel, näita võimukat kätt, seda ongi venelastele vaja... Anna neile nüüd oma rusikat tunda! Nad ise paluvad seda — nii paljud on mulle hiljaaegu öelnud: meile on nuuti vaja. See on veider, kuid niisugune on slaavi loomus: ülim kindlus, isegi julmus ja samas palav armastus.* Ta õpetas meest: *Ma tean liigagi hästi, kuidas käitub möirgav mass, kui sa lähedal viibid. Nad kardavad veel sind. Nad peavad sind veelgi rohkem kartma, nii et kõikjal, kus sa ka ei viibiks, valdaks neid ikka seesama võbin.*[45]

Kes võinuks pärast seda kahelda Aleksandra Fjodorovna ja Potsdami nõo sugulussidemeis? See on Wilhelmi hääl, tema keel,

* Vang — pankur ja tema kaasosaline D. Rubinstein.

tema mõttelaad: «Rusikas ja nuut — seda ongi venelastele vaja.» Sama kategoorilises stiilis iseloomustas tsaarinna kõike ja kõiki, isegi neid, kes temasse halvasti ei suhtunud.

Duumas on kõik lollid. Peakorteris on puha idoodid. Sinodis on ainult loomad. Ministrid on lurjused. Meie diplomaadid tuleb üles puua. Kihuta kõik laiali, määra Goremõkinile uued ministrid!... Palun sind, sõbrake, tee seda kiiremini. Sule ainult kiiremini duuma, enne kui esitatakse nende järelepärimised! Ajalehed pole millegagi rahul, võtku neid kurat! Duumale tuleb lõpp teha. Pane nad värisema! Nad kõik peavad õppima sinu ees värisema. Millal sa lõpuks põrutad rusikaga lauale ja peale käratad? Nad peavad sind kartma. Näita, et sina oled peremees! Sina oled valitseja, sina oled Venemaal peremees, pea seda meeles! Meil ei ole konstitutsiooniline riik, tänu jumalale! Ole lõvi võitluses lurjuste ja vabariiklaste väikese kamba vastu! Ole Peeter Suur, Ivan Julm ja Paul Esimene, purusta nad kõik! Ole otsusekindel ja rohkem isevalitsuslik, näita oma rusikat seal, kus seda vaja! Tõesta, et sina üksi oled valitseja ja omad tugevat tahet! Ole range, see on vajalik, nad peavad kuulma su häält ja nägema rahulolematust su silmis. Nad peavad, nad peavad sinu ees värisema, muidu hakkavad kõik meile peale pressima ja sellele on tarvis kohe lõpp teha! Aitab, mu kallis, ära sunni mind sõnu raiskama!...

Sazonov on loll. Vojeikov on argpüks ja loll. Suursaadik Demidov on täielik loll. Samarin on tõeline loll. Kõik ministrid on puha lollid. Ma loodan, et duuma Kedrinski (Kerenski) *oma kohutava kõne eest üles puuakse — seda on vaja ja see oleks hea eeskuju. Saadaksin Lvovi rahulikult ja puhta südametunnistusega Siberisse. Ma võtaksin Samarinilt auastme ära. Miljukov, Gutškov ja Polivanov tuleksid samuti kõik Siberisse saata.*[46]

Arvanud Gutškovi kord revolutsionääride kilda, läks tsaarinna tema nime mainimisest marru ega teadnud, milline nuhtlus talle välja mõelda. *Gutškov on lojus, kuigi tark, ta laeb Aleksejevit igasugu ilgustega. Kui vastik, et need kaabakad valisid Gutškovi, Rjabušinski, Vainšteini, Lazarevi ja Žukovski Riiginõukogusse!...* Kord rutanud ta abikaasat rõõmustama teatega: *Gutškov on väga haige, soovin talle teise ilma minekut.* Paraku pidi tsaarinna varsti teatama: *Gutškov on paranemas.* Ja kommentaar: *Pean sulle ausalt ütlema, mu ingel: Gutškovi tervenemine toob meile õnnetust... Kas on tõsi, et Gutškov ja teised kavatsetakse saata Moskva delegatsioonina sinu juurde? Raske raudteeõnnetus, milles saaks kannatada üksnes tema, oleks ärateenitud jumala nuhtlus.* Tsaarinna oli tõsiselt mures: *Muidugi, Gutškovist on tarvis vabaneda, ainult et kuidas — selles on küsimus. Praegu on sõjaaeg, kas ei saaks millestki kinni haarata, mille põhjal võiks tema istuma panna?* Ja pikemalt keerutamata: *Gutškovi koht on kõrge puu oksas. Ah, kui ainult võiks Gutškovi üles puua!*[47]

Tema oli tõepoolest Rasputini vääriline partner. Teatanud kirjas mehele oma salaunistuse — vihatud inimesega arveid õiendada, läks ta koos Võrubovaga inkognito Tšvanovi restorani Petrogradi poolel, et nagu esimestel valitsusaastatel kuulata rumeenia viiuldaja esituses tundelist romanssi ja valada tumeda loori all pisaraid.

Tsaarinna oli sentimentaalne, seda ei saa eitada. Ta võis juhtumisi koguni südamlikkust ilmutada, mõnele kaasa tunda, kedagi südamest igatseda... Muidugi, kui neid temast ja eriti «meie Sõbrast» ei lahutanud liiga suur distants. Isikliku ühendamine riiklikuga võis tema puhul käia nõnda.

Viieteistkümnenda aasta suvel otsustas kõrgem ülemjuhatus Galiitsia lahingutes verest tühjaks jooksnud korpuste täiendamiseks kutsuda väeteenistusse 2. järgu rahvaväelased. Rasputin vaidles vastu. Tema arvamusest kirjutas tsaarinna abikaasale peakorterisse: *2. järgu väeteenistusse kutsumise kohta: ütle N.-le* (Nikolai Nikolajevitšile), *et on tarvis viivitada ja et sa oled selle abinõu vastu!* Tsaarinna nägi ette, et N. pole nõus ja häälestas abikaasat ette: *Ära kuula tema vabandusi!* Mispärast nii järsult? Seepärast, et see *abinõu võib osutuda hukatuslikuks, millest Tema* (Rasputin) *hoiatabki.* Mõne aja pärast uus kiri: *Mind jälitab meie Sõbra hoiatus... Kui seda ei võeta arvesse, on tagajärjed saatuslikud nii meile kui ka riigile... Palun sind, mu ingel, ära luba 2. järgu väkkekutsumist... Kutsu parem järgmine aastakäik. Palun, võta Tema nõu kuulda. Kui Ta nii tõsiselt räägib... Selle üheainsa vea eest peame võib-olla kõik maksma.*[48]

Kuid miks siis parem järgmine aastakäik? Tuli välja, et 2. järgu rahvaväelaste hulka oli arvatud Rasputini poeg. Rahvaväelaste väkkekutsumisele vastuseisu saladus oli piibellikus mõistujutus, mille 1915. aasta juunis oli Tsarskoje Selosse saatmiseks vastu võtnud Tjumeni telegrafist: *Anna Võrubovale sain teate* (Pokrovskojest) *et mu poeg võetakse ära ma ütlesin südames kas ma tõesti olen Aabram sajandeid on möödas üksainuke poeg ja toitja loodan las ta valitseb minu juures nagu muistsete kuningate juures aita Grigori.* Saamata kohe vastust, telegrafeeris Rasputin samal aadressil konkreetsemalt: *Esimesel rahva väelastele kuulutamine uuri hoolega teateid millal läheb meie kubermang.* Muide, ka sedasinast läkitust oli ta vürtsitanud allegooriaga: *Jumala tahtmine need on kogu maailma viimased raasud suurheategija imettegev Nikola.* Sõnumi saatja vihjas, et keegi Nikola võib langetada teda täielikult rahuldava otsuse.

Ka Aleksandra Fjodorovna läks udustelt hoiatustelt ja ähvardustelt (saatuslikud tagajärjed «nii meile kui ka riigile») üle noore Rasputini päästmisele: *Tuletan meelde, et meie Sõber on meeleheitel, sest Tema poeg kutsutakse sõjaväkke — see on Ta ainuke poeg, kes isa äraolekul tegeleb majapidamisega... Mu armas, mida saaks tema heaks teha?* Järgmises kirjas: *Kas sa ei saa, mu armas, välja selgitada, missugune kutseaeg on määratud Tema kubermangule, ja mulle otsekohe sellest teatada? Ma oletan, et sinu staabis on see kõik täpselt ära määratud. Kas see väkkekutse võib puudutada Tema poega, kes isegi pole rahvaväelane? Palun, vasta mulle kiiremini.*[49]

«Pühamehe» telegrammidest nähtus, et ta poega tuleb aidata kui rahvaväelast, kuid tsaarinna oli üliagaruses selle sassi ajanud. Oli, kuidas oli, aga mõne päeva pärast oli asi korras. Tobolski kubermangu 2. järgu rahvavägi läks sõjateele ilma Rasputini võsuta. Dmitri Rasputin sokutati sanitariks haavatuterongi, mis oli sisustatud suurvürstitar Tatjana (Nikolai II kolmas tütar) nimelise heategeva komitee poolt.

Umbes neil päevil kirjutas Aleksandra Fjodorovna abikaasale: *Ajalehti sirvides nägin, et Lidtke* (tema šeflusaluse polgu ohvitser) *on langenud ja jäin väga kurvaks... Mu jumal, missugused kaotused!... Kuid meie Sõber ütles, et nad* (sõjas langenud) *on lambid, mis põlevad issanda*

jumala trooni ees ja see on muidugi vaimustav; missugune imeline surm! Ja edasi: *Kuid sellele ei tohi liialt palju mõelda, sellest hakkab juba liiga valus.*[50]

Kui valus tal tegelikult oli, on raske otsustada. Rahva hädad ja kannatused neil aastail olid mõõtmatud. Kuid on hästi teada, et selle suhtes, mis ei puudutanud vahetult Romanovite isiklikke huvisid, jäid nad enam-vähem ükskõikseks. Isegi küünik Rasputin pani mõnikord imeks, kui osavõtmatud on Romanovid nende ümber etendunud verise tragöödia suhtes. Ta ütles neile, et niisugune kaklus miljonkordse «lampide süütamise» puhul pole ohutu, et ükskõiksust tuleb võimalikult maskeerida.

Alates neljateistkümnenda aasta sügisest demonstreerisid tsaariperekonna liikmed avalikult oma kaastunnet vigastele ja haavatud sõjameestele. Organiseeriti tsaarinna ja tema tütarde nimelisi sanitaarronge. Paleedes seati sisse töökojad soldatitele pesu õmblemiseks. Printsessid osalesid sõjaväele soojade rõivaste korjamises. Tsaarinna käis mööda Tsarskoje Selo laatsarette, jagas haavatuile ikoone, palveraamatuid ja kompvekke. Soovides väga kujutada Aleksandra Fjodorovnat tema vene patriotismis ja inimlikkuses märtrina, on Springeri ajakirjandus sellest kõigest teinud legendi. Nagu oleks just tema jõupingutustega muudetud üks Tsarskoje Selo loss — Katariina palee — sõjaväelaatsaretiks; et tema võtnud oma isikliku hoole alla kõik Petrogradi piirkonna 85 laatsaretti; või kuidas tsaarinna «pärast kahekuuliste sanitarikursuste lõpetamist astunud halastajaõdede kolonni eesotsas vastu võtma Punase Risti diplomit», assisteerinud seejärel kirurge, «oli lipanud steriliseeritud instrumentidega . . . oma kätega puhastanud, pesnud ja sidunud haavu . . . tema käed olid koos haavatute verega, kelle eest ta hoolitses operatsioonilaual ning haiglapalateis».[51]

Üht-teist on siin tõtt, suurem osa liialdatud. Kuid mis peamine, Venemaa ei olnud tema rohkem teeseldud kui tõelisest inimarmastusest liigutatud, ta tajus Aleksandra Fjodorovna žestides ülepingutamist. Kõik need pretensioonid talumehe-, sõdurilähedusele, nendega mingi hingelise kontakti leidmisele, olid liiga nõrgalt seotud tsaarinna olemusega, kogu ta käitumisega.

Siit ka hospidalides etendatud sentimentaalsete stseenide mannetus, ka seal, kus vastu oma tahet ja arusaamist osales noor troonipärija. Üks nende visiite doktor J. Botkini juhitud Tsarskoje Selo hospidali nägi välja nii:

Haavatute keskele ilmus tsaarinna pojaga. Keegi pani mängima grammofoni, kostis hümn («Jumal, keisrit kaitse sa»). Troonipärija tõrkus, ei tahtnud sisse minna, oli kohmetu. Haavatud istusid vooditel, kes halatiga, kes pesuväel, mõned mängisid kaarte. Tsaarinna astus voodi juurde, küsis, mis mängu mängitakse. «Turakat, teie majesteet,» järgnes vastus. Ta astus ühe haavatu juurde, see oli umbes 35-aastane, kuid sel määral kurnatud, et talle võinuks anda 75. Lamades luges ta tsaarinna poolt varem hospidali saadetud evangeeliumi. «Mida sa loed?» küsis tsaarinna pisut kummardudes. «Jalad muudkui valutavad,» kohmas soldat umbropsu. Külaline naeratas ja esitas teise küsimuse, kuid vastus oli sama segane. Hüvasti jättes läks ta esikusse. «Olete juba talveks valmis pannud?» küsis ta väljudes ja osutas esikus seisvaile viltidele. Tsaarinna läks välistrepile, neogutas arstidele ja õdedele ning istus koos pojaga autosse . . .[52]

Niisugune oli tema tüüpiline seos rahvaga . . . Miski ei suutnud pidurdada tsaarinna libisemist mööda kaldpinda. Ei katsed Rasputiniga koos meest manitseda ja tema käitumist juhtida. Ei sõimusõnad oma lähikonna aadressil ega lõputud intriigid kõigi talle vastumeelsete isikute vastu.

Lood olid kehvad. Asi oli läinud nii kaugele, et koguni Riigiнõukogu, see igipõline troonitugi ja truualamliku alistuvuse eeskuju, nõudis 1916. aasta detsembri keskpaigas rasputinlase Protopopovi kõrvaldamist Ministrite Nõukogust.

Tõsistel juhtudel oskas Staarets mõistuseväliselt jumalapominalt üle minna asjalikule kantseleikeelele. Gorohhovaja tänavas koostasid Rasputin ja Protopopov tsaari jaoks mõistukõnelise telegrammi.

Arge nõustuge korraldaja-direktori vallandamisega! Pärast niisugust järeleandmist nõutakse kogu juhatuse vallandamist. Siis hukkub aktsiaselts ja koha kaotab isegi peaaktsionär.[53]

Kumbki autor ei aimanudki, kuivõrd õnnestunuks ja prohvetlikuks osutub nende telegraafiallegooria. Ei möödunud kolme kuudki ja «peaaktsionär» kaotas koha. Ühtlasi lõpetas eksisteerimise ka tema kahepäise kotka tiiva all juhitud «aktsiaselts».

11

HUKK

Rahu hurtsikuile, sõda lossidele.
Sébastien Chamfort

Eelõhtul

1916. aasta Mogiljov. Morn detsembrihommik. Staabi konverentsisaalis pidas sõjanõukogu kandelaabrite all istungit. Peakorteri staabiülema Aleksejevi eesistumisel arutasid kindralid eelseisva 1917. aasta kevad-suvise sõjategevuse plaani.

Tsaar jälgis tähelepanelikult kõnelejaid, pistis mõnikord sekka repliigi või küsimuse, tõmbas paberossi. Äkki ilmus uksele komandant Vojeikovi jässakas kuju. Hetk kõhklust, siis astus komandant kõrgema ülemjuhataja juurde, ulatas talle telegrammi Tsarskoje Selost. Nikolai luges, ta nägu muutus punaseks. Rasputin tapetud... Sõnumi toon oli hüsteeriline: «Leiti veest. Palved ja mõtted on ühised. Halastagu meile jumal! Aleksandra» Tsaar tõusis püsti ja väljus. Käskis Vojeikovil rongi sõiduks valmis seada. Enne ärasõitu jõudis ta tutvuda üksikasjadega paralleelinformatsioonist, mis oli jõudnud Aleksejevi kätte kaitseosakonna šefi kindral Globatšovi kaudu.

Rasputin tapeti ööl vastu 17. detsembrit Jussupovi palees Moikal. Tapmises osalesid F. Jussupov, V. Puriškevitš ja suurvürst Dmitri Pavlovitš. (Ohranka ülem ei teadnud tollal, et olid olnud veel kaks: porutšik A. Suhhotin ja sõjaväearst S. Lazavert.) Mõrva motiive ja asjaolusid on peamised vandeseltslased avaldanud emigratsioonis.[1]

Väljendust «leiti veest» tuleb mõista nii: Rasputin oli öösel toodud Malaja Nevkale ja sillalt jõkke visatud. Tuukrid kammisid läbi jõepõhja Peetri silla juures ega leidnud midagi, kuid juhuslikult märkas üks kardavoi Rasputini kopranahkse kasuka kääst, mis oli külmunud jääaugu serva külge, ja laip tõmmati välja. Paik piirati sõjaväe poolt sisse. Kohale saabusid siseminister Protopopov, justiitsminister Makarov ja teised valitsuseliikmed, ohranka šeff Globatšov, prokuratuuriametnikud, Petrogradi sõjaväeringkonna juhataja. Teade levis linnas, igast küljest hakkas kokku voorima tõldu ja autosid, kuid võimud sulgesid Petrogradi poolel tänavad.

Laip kaeti roguskiga ja pandi kuuri jõekaldal, seejärel toimetati see Tšesma kabelisse, mis asub Petrograd—Tsarskoje Selo tee ääres. Rasputini tütred Matrjona ja Varvara ning viimase peigmees alamporutšik Phakadze olid soovinud viia kadunu Gorohhovaja tänav 64, kuid võimud ei lubanud.

Hiljem tehti kindlaks, et Rasputin oli visatud jõkke elusana, ta oli jätkanud ka jää all eluvõitlust, päästnud enda ümber mässitud nööridest vabaks parema käe, mis oli tugevasti rusikasse pigistatud. Ta oli saanud mürki, kaks korda kuulidest surmavalt haavata (rinda ja kaela), tema kolp oli kahest kohast purustatud, kuid ta pidi veel uppuma.

Kui tsaar ööpäev hiljem Tsarskoje Selo perroonile astus, nägi ta seal kurvana salka hoidmas oma tütreid, poega ja naist. Teel paleesse jõudis Aleksandra Fjodorovna teatada, et esiteks käskinud ta alustatud juurdluse lõpetada «dünastia vaenlaste poolt ülespuhutud rüvetava skandaali» vältimiseks, teiseks palunud ta Protopopovit muuta Rasputini eluase kortermuuseumiks ning teinud ühele Petrogradi arhitektile ülesandeks marmormausoleumi projekteerimise ja püstitamise Tsarskoje Selosse, kuhu hiljemalt 1918. aasta suvel peab Grigori põrm üle toodama. Esialgu maetakse ta Tsarskoje Selo palee lähedale pargi taha.

Pärast keskpäeva sõitis kogu perekond (peale vanema tütre Olga) matustele. «Kuulanud ära isa Vassili jumalateenistuse, naasime koju,»[2] kirjutas Nikolai II päevikusse.

Tsaaripere käis haual iga päev. Seisti kaua puukabeliga künkal, palvetati. Tsaarinna «kandis hauale valgeid lilli, ta oli kahvatu ja iga hetk nutma puhkemas, kuid püüdis ennast vaos hoida».[3] Aleksandra Fjodorovna kirjutas endast neil päevil: *Päike paistab nii eredalt... Tunnen tema kallil haual niisugust vagusust ja rahu... Ta suri, et meid päästa.*[4] Kuid neid tundeid ei jaganud kõik. Täpsemalt, peale orvuks jäänud rasputinlaste mitte keegi. Mingil määral avaldus see ka haua seisundis juba järgmisel ööl, mil grupp Tsarskoje Selo garnisoni ohvitsere oli kabeli juurde veeretanud assenisaatoritünni ja kallanud selle sisu hauakünkale. Kolm kuud hiljem, veebruaris, kaevasid sõdurid laiba välja ja põletasid ära, lammutasid kabeli ning tegid haua maatasa.

Uue aasta võtsid mõned truualamlikud ajalehed vastu optimistlikult. 1917. aastasse astutavat paljude soodsate märkide saatel, kirjutas 30. detsembril «Moskovskije Vedomosti». Teistsuguse prognoosi kirjutas oma märkmikusse Prantsuse suursaadik Paléologue: «Vene taeva tähtkujude põhjal otsustades algab aasta piisavalt halbade ennetega. Ma näen siin ümberringi rahutust ja masendust . . . Võitu enam ei usuta . . . oodatakse alistunult, mida kohutavat juhtub.»[5]

Alistumise järeldus ei tee au tema läbinägelikkusele. Kuid mis puutub rahutusse ja masendusse, siis selles ta nii väga ei eksinudki. Riik elas läbi raskeid hädasid. Kompetentne vaatleja Aleksandr Blok on märkinud 1916. aasta lõpu kohta, et siis «olid Venemaa kõik riigiihuliikmed tabatud tõvest, mis ei saanud enam ise üle minna ega olnud ravitav tavaliste vahenditega».[6]

Miljonid sõtta aetud töölised ja talupojad vaevlesid kaevikuis. Üha enam halvenesid elutingimused tagalas. Lähenemas oli laos, sest tsarism oli võimetu toime tulema sõjaaja raskustega. Transport ei pidanud pingele vastu. Terava tööjõu-, kütuse- ja tooraine-puuduse tõttu vähendasid mõned vabrikud ning tehased tootmist ja mõned jäid hoopis seisma. Linnades olid lõpukorral leivavarud, Petrogradis jätkus jahu kõigest 10—12 päevaks. Pidurdamatult kasvas elukallidus. Tööstuskeskuste kohale kerkis näljaoht. Enneolematu ulatuse võtsid spekuleerimine ja korruptsioon, ahnitsemine sõjaliste hangete ja börsimahhinatsioonide kaudu. Samal ajal seisid pikad järjekorrad leivapoodide ning kaupluste juures.

Neile järjekordadele on sovetoloogid omistanud saatusliku rolli, rääkinud tsarismi «ootamatust» krahhist 1917. aasta veebruaris. Põhjalikult kirjutas sellest Kennan. Seda rõhutas Radkey viitega mõnele emigrantide liidrile, kes on väitnud, et Petrogradi töölisi ajanud 1917. aastal tänavale «kuningas Nälg». On leitud, et «Petrogradi lihtsate inimeste mõttes domineeris toidusoov».[7] Antikommunistid tahaksid hirmsasti kujutada Venemaa rahvahulki neil päevil «kodanikutundest ilmajäetuina», keda valdasid «kõhuhuvid» ja kes seepärast olid järeleandlikud kuratlikule raevukiusatusele . . . Mis seal rääkidagi, nii leivasabades kui ka lummetuisanud kaevikuis leidus tollal palju seesugust nördimust. Ent tsarism ei murdnud oma kaela mitte toiduraskuste tõttu, nii tõsised, kui need ka olid. 1917. aasta alguse sündmused olid lõpulüli pikas võitluses isevalitsuse vastu, mida rahvas oli pidanud põlvkondade kestel ning kahekümnenda sajandi algusest alates enneolematu ulatuse ja otsusekindlusega.

Ei tekkinud ju töölis- ja vabastusliikumine Venemaal mitte 1917. aastal, vaid kaua enne seda ning see arenes töölisklassi avangardi — bolševike partei pideval ja raugematul juhtimisel. Kodanlike ajaloolaste katsed pisendada selle liikumise ulatust ja juhtimise osa on rumalad. Piisab, kui öelda, et streigiliikumise ulatus 1914. aasta esimesel poolel ületas terve revolutsioonilise 1905.

aasta mastaabid. Vene töölisliikumise silmatorkav tõus maailmasõja eel on lahutamatu otsustava tähtsusega faktist, et samaks ajaks olid bolševikud ühendanud neli viiendikku Venemaa teadlikest töölistest, et aastail 1912—1914 astus bolševike partei kannul valdav enamik Venemaa töölisklassi. Hoolimata halastamatust politsei- ja sandarmiterrorist eksisteerisid ja jätkasid sõja-aastail tööd bolševistlikud organisatsioonid enam kui kahesajas linnas.[8] Nad tegutsesid ka relvajõududes: ainuüksi Põhja- ja Läänerindel oli üle saja kümne bolševistliku parteiorganisatsiooni.

Võib veendunult öelda, et revolutsioonilises põrandaaluses ei olnud ühtsemat, tugevamat ja autoriteetsemat parteid kui bolševike oma. Sidemed oma Keskkomitee Välismaa Bürooga, mida juhtis Lenin, olid korraldatud püsivalt, nagu oli raugematult, hoolimata süstemaatilistest tagakiusamistest ning kaotustest (arreteerimiste tagajärjel), jätkunud Keskkomitee Venemaa Büroo töö. Tsaarivõimud said täielikult aru, missugust ohtu kujutas tsarismile bolševike tegevus rahva hulgas, soldatite ja madruste keskel. Seda näitas ulatuslik dokumentatsioon, mis pärast revolutsiooni avastati ohranka ja politsei arhiivides, sandarmi kesk- ja kohalikes valitsustes, osaliselt on seda eri aegadel avaldatud NSV Liidu perioodikas.[9] Selle pideva, visa ja sageli kangelasliku töö tulemused massides avaldusidki täiel määral 1917. aasta veebruaris, mil oli löönud tund rahva avalikuks relvastatud võitluseks.

V. I. Lenini tabava väljenduse järgi «vere ja poriga määritud Romanovite monarhia vanker» läks ajaloo eriti järsul käänakul 1917. aasta veebruaris *«ühekorraga»* kummuli. Selleks oli vaja mitmete maailmaajalooliste tingimuste seondumist, oli tarvis ajaloo ebatavalist kiirendust. Esimene maailmasõda osutuski revolutsiooni suureks, vägevaks ja kõikvõimsaks režissööriks, kes ühelt poolt kiirendas tohutus ulatuses maailma ajaloo kulgu, teiselt poolt sünnitas «ennenägematult tugevaid ülemaailmseid kriise, majanduslikke, poliitilisi, rahvuslikke ja internatsionaalseid kriise».[10]

Selle protsessi tagajärjel lagunes Venemaal sajandeid püsinud monarhia kõigest kaheksa päevaga. Mõnele kodanlikule poliitikule tundus sündmuste nii kiire kulg imena. Ent imet ei olnud, kui võtta arvesse, missugune pikk revolutsioonivõitlus oli eelnenud Veebruarile, kui pikka ja rasket kangelas- ning eneseohverdusteed mööda oli Venemaa töörahvas rühkinud võidule tsarismi üle.

Kaksteist aastat enne isevalitsuse krahhi, Esimese Vene revolutsiooni algul, märkis Lenin, et «poliitilise pealisehituse mahajäämine ühiskondlikes suhetes toimunud pöördest teeb vältimatuks pealisehituse krahhi» ja rõhutas samas: «. . . on täiesti võimalik kohene krahh, *ühest hoobist*, sest «rahvarevolutsioon» on Venemaal andnud tsarismile juba sadu hoope ja kas selle lõplikult puruks lööb saja esimene või saja kümnes hoop, see on teadmata.»[11]

Üheks neist hoopidest, seejuures kõige võimsamaks ja tsarismi alustugesid vapustavaks, oli osutunud 1905.—1907. aasta revolutsioon. Selle tähendust järgmisele, Veebruarirevolutsioonile on väljendanud Lenin ridades: «Ilma vene proletariaadi suurte klassilahingute ja revolutsioonilise energiata kolme aasta kestel aastail 1905—1907 oleks olnud võimatu nii kiire teine revolutsioon — selle *algetapi* mõne päevaga läbiviimise mõttes.» Ja edasi: «See kaheksapäevane revolutsioon «etendati», kui tohib nii metafooriliselt väljenduda, otsekui pärast kümmekonda pea- ja teisejärgulisi proove; «näitlejad» tundsid üksteist, oma osasid, oma kohti ja oma miljööd risti ja põiki, läbi ja lõhki, kaasa arvatud poliitiliste suundade ja tegevusvõtete iga pisutki tähtis varjund.»[12]

Lenini järgi oli Veebruarirevolutsioonile eelnenud «proovide» juhtiv jõud proletariaat. Lenin on äärmise selgusega öelnud, et sündmused pani liikuma proletariaadi revolutsiooniline energia. Klassid, sotsiaalsed grupid — need olidki Lenini «näitlejad», kes olid ammu enne Veebruari uurinud olukorda ja üksteist ning tunnetanud oma osa ja kohta revolutsioonis. Uusimad sovetoloogid teevad sealkohal väikese triki. Eeltoodud Lenini metafoori rebivad nad kaheks osaks; esimese, read, kus Lenin räägib proletariaadist ja selle revolutsioonilisest energiast, jätavad nad ära; teises asendavad proletariaadi vabamüürlastega ja proletariaadi revolutsioonilise energia vabamüürlaste salasepitsustega ning, moonutades sel kombel Lenini seisukohta tundmatuseni, kuulutatakse võidukalt: vaadake, ka Lenin paljastas vabamüürlasi, ka Lenin nägi neis kurja juurt! Muidugi, niisuguse tembu väljamõtlejaist võiks inimlikult arugi saada. Neil on himu tõestada Veebruarirevolutsiooni «vabamüürlaslikku» päritolu, kuid tõestusi ei ole. Kui vahest ehk viide Šulgini olematule tunnistusele või valgeemigrandist tädikese Kuskova kirjale. Manipulatsioon polekski nagu suur, kuid lõhnab ehtsa sulitembu järele.

Tegelikult pole Lenin vabamüürlusest midagi rääkinud. Ülemaailmse vabamüürlaste vandenõu luiskelugude otsitus oli sedavõrd silmanähtav, et töölisklassi suur juht ei pidanud vajalikuks süveneda nende arutamisse ega analüüsi, ei tahtnud neile mingites diskussioonides vastu vaielda ega neid kummutada. Lenin, kes kogu elu oli võidelnud töörahva vaenlaste igasuguste riugaste vastu, paljastanud kodanluse pisimadki sepitsused töötavate hulkade petmise ning ekspluateerimise poliitikas, ei osutanud kordagi tähelepanu vabamüürlusele, ta ei pidanud seda isegi mainimisväärseks. Lenini teoste viiekümne viies köites, mis hõlmavad kolmandiksajandi ägedat võitlust töölisklassi ürituse nimel, pole kordagi kasutatud isegi sõna «vabamüürlus».

Nõukogude historiograafia ja publitsistika on aeg-ajalt andnud teravaid vastulööke «ülemaailmse vabamüürlaste vandenõu» obskurantlike, piksevarda osa etendanud versioonide poolehoidjatele ja ka teadusliku hinnangu selle nähtuse mõningatele üldjoontele.[13] Siin on kohane märkida, et ka kodanlikud autorid ise väljendavad sageli skeptilist suhtumist mõne oma kolleegi vabamüürlaslikesse väljamõeldistesse. Näiteks pole Seton-Watsoni arvates «uuringud vabamüürlaste osast Veebruarirevolutsioonis veenvad». Asher nimetas 1917. aasta veebruari «vabamüürlaste vandenõud» kunstlikuks müüdiks, selle versiooni eelarvamuslikuks, ühekülgseks ja ebaveenvaks.[14]

Tuntava löögi andis sellele «kontseptsioonile» endine vürst V. Obolenski, kunagine kadettide partei keskkomitee liige, kelle mälestused (katkendeina) on ühte oma teosesse lülitanud ameerika ajaloolane Nathan Smith. 1910/1911. aasta talvest kuni 1916. aastani oli Obolenski olnud vabamüürlaste looži juht Peterburis. Tema tunnistas, et «Venemaal õigupoolest tõelisi vabamüürlasi ei olnud, oli midagi sinnapoole, midagi sarnast» (nagu Gogolil — «ei see ega teine, vaid kurat teab mis»). Igal juhul, kinnitas Obolenski, ei kujutanud nad mingisugust poliitilist jõudu. Ja mitte ainult seda. Obolenski on öelnud, et vabamüürlastel ei olnud revolutsiooniliikumisega midagi tegemist. Kui rääkida nende isiklikest poliitilistest sümpaatiatest, siis «vabamüürlaste hulgas oli palju revolutsiooni vastaseid. Enamik, kelle hulka kuulusin ka mina, oli igal juhul revolutsiooni vastu... Vabamüürlus tervikuna ei olnud revolutsiooni poolt.» Aga võibolla, küsis ta, tahtis vabamüürlus revolutsiooni ühel või teisel oma eesmärgil ära kasutada, ise soovimata seda esile kutsuda? Ei. «Sellele küsimusele pean vastama eitavalt.»

Veel enam, Obolenski kirjutas: «On võimatu isegi ette kujutada, et vabamüürlased võinuksid etendada Veebruarirevolutsioonis ükskõik millist osa, kas või ainuüksi seepärast, et nad kuulusid mitmesugustesse omavahel vaenutsevatesse parteidesse ja haakumisjõud igas parteis oli mõõtmatult tugevam kui niinimetatud vabamüürlaste vennaskonnas... Neid eraldas niisugune vaen, et veebruaripäevil ei saanud ma neid enam kordagi kokku kutsuda, nad lihtsalt poleks saanud ühe laua taga istuda. Bolševistliku revolutsiooni ja kodusõja ajal lõpetas meie loož üldse eksisteerimise.»[15]

On viidatud Šulgini tunnistusele, et vabamüürlus olnud «vägev». Vestluses käesoleva raamatu autoriga 1975. aasta augustis ütles Šulgin hoopis muud: «Selles suhtes pole ma mingisugune tunnistaja. Vabamüürlasi ma pole näinud ega nendega kohtunud, mis inimesed nad on, ma ei tea. Ainult üks kord Pariisis tegi neist minu juuresolekul juttu V. Maklakov. Ta jutustas neist midagi ja arvas pilkelise bravuuriga ka iseenda nende hulka, kuid ma ei omistanud tema lobisemisele tähtsust. Seda, et nad olid lobamokad ja püstitolad ja tirisid endale pähe narrimütse, on näidanud juba Tolstoi Pierre Bezuhhovi puhul.»

1917. aasta algus... Rasputinit ei ole. Jaanuari tuisk oli kinni

matnud raja tema hauale lossipargi taga. Aukandjad ja tegelinskid ei saanud enam oma vigade ja läbikukkumiste süüd tema kaela veeretada. Rahva kannatusekarikas oli pilgeni täis . . .

Juba 1916. aasta lõpul oli bolševike partei Keskkomitee Venemaa Büroo teinud Peterburi ja Moskva organisatsioonile ettepaneku alustada üldstreigi ettevalmistamist, minna üle ulatuslikumatele väljaastumistele tänaval. Juhtkond orienteeris parteiorganisatsioone üleminekule üksikuilt majandusliku iseloomuga streikidelt massilisele poliitilisele võitlusele, soldatite kaasamisele revolutsioonivõitlusse, relvastatud ülestõusu ettevalmistamisele. Tänavaväljaastumise otsustasid mõlema pealinna bolševistlikud organisatsioonid määrata 9. jaanuarile, Verise pühapäeva aastapäevale. Sel päeval streikis Petrogradis 150 000 töölist. Streigiti ka Moskvas, Nižni Novgorodis ja teistes suuremates linnades.

Kogu jaanuari oli riik haaratud streikidest, enamasti poliitilistest. Pealinn muutus sõja ja isevalitsuse vastu suunatud, päevakski katkematute väljaastumiste areeniks. 1917. aasta alguseks umbes 400 000 inimest hõlmanud Piiteri proletariaat astus kasvava revolutsiooni esireas. Bolševikud läksid koos rahvaga ja selle eesotsas. Revolutsioonilise põrandaaluse tugevaima parteina, kelle juured olid sügaval proletariaadi hulgas, tõid bolševikud kaasa organiseerituse, andsid liikumisele võitlusloosungid, näitasid revolutsiooni perspektiivi, tugevdasid tööliste ja soldatite liitu. Vastukaaluks menševikest kaitsesõjalastele, kes kutsusid kaitsma Riigiduumat ja lonkima liberaalse kodanluse sabas, kutsusid bolševikud proletariaati streikima, tänavameeleavaldustele, avalikule võitlusele isevalitsuse vastu. See üleskutse «arvestas maal küpsenud revolutsioonilist situatsiooni ja vastas võitlusse kippuva Piiteri proletariaadi meeleoludele. See vabastas tema revolutsioonilise energia ja suunas otsustavale tegutsemisele tsarismi vastu.»[16]

Tsaar elas Aleksandri palees umbes kaks kuud, taastades pärast Rasputini matuseid oma hingelist tasakaalu. Kadunud Staaretsit leinates oli nagu meelest läinud, et on olemas kolme tuhande verstane rinne, kus Saksa šrapnellide all istub põlvini lumes ja poris kaksteist miljonit soldatit, ning et tema, Vene keiser, valitseb kõrgema ülemjuhatajana nende elu ja surma. Oli aeg Mogiljovi rutata. 22. veebruaril saatis Fjodori peakiriku kellade helin traditsiooniliselt keisrit teel Aleksandri jaama, kust tema helesinine rong pidi väljuma Nikolai raudteele. Õueminister Fredericksi, sõjaväljakantselei ülema Narõškini, paleekomandant Vojeikovi, konvoiülem Grabbe, ihuarst Fjodorovi, tiibadjutantide Leichtenbergi printsi ja Mordvinovi ning mõne teise saatel sõitis ta, ajaviiteks «Märkmeid Gallia sõjast» lugedes, jälle peakorterisse.

Hilja. Ajaloo poolt Romanovite valitsemiseks antud viimane tähtaeg oli lõppemas. Helesinisele rongile kandus Petrogradist

järele revolutsiooniäikese tugevnev kõmin. Nikolaile ei tulnud pähegi, et ta sellelt sõidult naaseb juba kuueteistkümne päeva pärast kukutatuna ja arreteerituna ning et oma elupäevade lõpuni, sinna oli jäänud vähe, ei pääse ta enam vabadusse.

23. veebruari õhtul jõudis keisri rong Mogiljovi. Perroonil võttis teda vastu alles eelmisel päeval Krimmist naasnud Aleksejev. Tsaar oli talle sanatoorseks raviks Sevastoopolis andnud puhkust 8. novembrist 1916 kuni 22. veebruarini 1917. Sel ajal juhtis peakorterit nii Aleksejevi kui ka Nikolai II eest kindral V. Gurko.

Vaevalt olid Aleksejev ja Gurko lauale laotanud kaardi, et kanda ülemjuhatajale ette olukorrast rindel, kui samasse kuhjus aukandjate ning duumategelaste telegramme olukorrast tagalas. Üks teade oli ärevam kui teine: pealinna vapustasid rahvarahutused. Paistis, et on algamas revolutsioon.

Nikolai II eestkostjad Läänes kinnitavad peaaegu ühel häälel, nagu oleksid need läkitused talle, mitte midagi aimanud inimesele, nagu suvine lumi kaela sadanud. Revolutsioon olevat puhkenud ootamatult. Mitte keegi, sealhulgas tsaar, ei olnud seda oodanud ega aimanud.

«Mitte päriselt nii!» teeb aegade hämarusest häält kindral Globatšov, ohranka šeff. Talle tehtavat etteheiteid, Veebruarirevolutsiooni ootamatus olevat ilmsiks teinud tsarismi salateenistuse täieliku pankroti, see polevat suutnud õigeaegselt ei midagi ette näha ega ette kanda. Lubatagu, mis seal siis ootamatut oli?

5. jaanuaril 1917 hoiatas Globatšov oma ettekandes valitsust: «Meeleolu pealinnas on erakordselt äreva iseloomuga.» Poliitiline moment meenutavat 1905. aasta eelõhtut . . . 19. jaanuaril kandis ta jälle rangelt salaja ette, et «elanikkond kritiseerib avalikult lubamatult teravas toonis kõiki valitsuse üritusi», kusjuures käib ringi jutte, «mis puudutavad koguni keisrihärra püha isikut». Võimalik, et valitsusel seisvat ees «võitlus mitte duumaliikmete . . . tühise jõuguga, vaid kogu Venemaaga». Globatšov tagus häirekella 26. ja 31. jaanuaril, 1., 3., 4., 5., 7., 8., 9., 10. ja 13. veebruaril ja lõpetas oma salajaste ettekannete seeria valitsusele kartusavaldusega, et elanikkonna kasvav rahulolematus võib olla «viimane etapp enne kõigist revolutsioonidest kõige kohutavama halastamatu ekstsessi algust».[17]

Pealinnas alanud rahutustest ruttas tsaari informeerima ka tema abikaasa. Tõsi, talle omases stiilis ja iseloomuliku «läbinägelikkusega»: sündmused Petrogradis olevat kõigest «huligaanlik liikumine», mille käigus «poisikesed ja plikad tormavad mööda linna ning karjuvad, et neil pole leiba, ja seda lihtsalt selleks, et tekitada ärevust . . . Kui ilm oleks külmem, istuksid nad kõik kodus . . .»[18] Kennani ja Radkey arvates poleks riigipööret toimunud, kui Petrogradi leivapoodides oleks olnud piisavalt rõngassaiu. Vastavalt Aleksandra Fjodorovna teesile poleks revo-

lutsiooni olnud siis, kui pakane oleks olnud pisut käredam. Kuid eksisteerib ka vastupidine väide (Aleksandrovi oma): «Kraadiklaas langes mõnikord kuni —40° . . . Pealinna lähistel külmus 200 rongi toiduainetega rööbastel jäässe . . . leivapoed olid tühjad.»[19]

Niisugune juhuslikkus ja nii kaugeleulatuvad tagajärjed! . . Määratsevad, Harcave'i väljenduse kohaselt «lumpenid» ajasid mööda Petrogradi taga kardavoisid ja tapsid neid, teadmata, mille eest ning miks; «lumpenitel» polevat ei loosungeid, programmi ega liidreid, nad olevat karistamatusest lihtsalt ogaraks läinud ja möllavat hasarti minnes; võimud olevat käed rüppe lasknud, keiser ise Mogiljovis ei suutvat midagi ära teha. «See kriis, millega Romanovid kokku puutusid,» kirjutas Harcave, «polnud kellegi poolt planeeritud või ette valmistatud, see oli lokaalne, algul üldse mitte dramaatiline ja ometi — peaaegu uskumatu! — sai Romanoveile viimseks.»[20]

Niisiis, mis oli sündmuste aluseks? Juhused. Viltuvedamine. Kokkusattumused. Ilmastikutujud. Pahaendelised pisiasjad ja saatuslik mõttetus. Tsaar, kes midagi ette polevat tundnud. Midagi ei aimanud. Olnud ootamatult tabatud.

Ei. Ta teadis kõike. Oli õigeaegselt informeeritud ja hoiatatud. Ülemvalvur oli löönud häiret siis, kui ette nähtud, varustanud teda kohusetruult andmetega. Jõudis kätte ajalooline veebruari—märtsi, isevalitsuse krahhi nädal. Kuidas siis Nikolai kasutas neil kaheksal päeval, neljapäevast neljapäevani, talle antud informatsiooni, oma kaastöölisi, aega ja saatust?

Neli esimest päeva

Neljapäev, 23. veebruar

Tsaar kutsus Mogiljovis lõunale Antandi sõjaväemissioonide juhid. Petrogradis tuli tänavaile 128 000 streikijat. Nad karjusid: «Rahu ja leiba!» Ilmusid punased lipud ja plakatid pealdistega «Maha sõda!», «Elagu revolutsioon!». Rahvusvahelise naistepäeva puhul osalesid miitingutes ja meeleavaldustes aktiivselt kümned tuhanded naistöölised. Linna paljudes paikades oli kuulda «Marseljeesi» laulmist.

Keskpäevani kontrollis olukorda üldiselt veel politsei. Kella kahest, nagu on öeldud politseiettekandes, «võtavad korra ja rahu kaitsmise pealinnas enda peale sõjaväevõimud».

Õhtul toimus töölise I. Aleksandrovi korteris Petrogradi bolševike juhtkonna erakorraline nõupidamine Keskkomitee Venemaa Büroo esindajate osavõtul. Otsustati streiki jätkata ja laiendada, korraldada meeleavaldused Nevskil, tugevdada agitatsiooni soldatite hulgas, alustada tööliste relvastamist. Määrati kindlaks liikumise kaks peamist loosungit: monarhia kukutamine ja sõja lõpetamine.

Samal õhtul võttis Piiteri bolševike partei Narva rajoonikomitee vastu otsuse kaasata võitlusse Putilovi tehases töötavad soldatid.

Pealinn oli näljapajukil. Jahuvarud moodustasid 500 000 puuda. Kui päevas välja anda minimaalne kogus, 40 000 puuda, võib sellest jätkuda kõigest 10—12 päevaks.

Reede, 24. veebruar

Tsaar märkis päevikusse, et teda on autasustatud Belgia ordeniga «Croix de Guerre». Aleksandra Fjodorovna teatas talle telegrammiga Tsarskoje Selost, et poeg ja kaks tütart on haigestunud leetreisse. Nüüd oli tsaarinna aheldatud laste vooditega.

Streikijate arv Petrogradis oli tõusnud 200 000-le. Vassili saarel ühinesid töölistega üliõpilased. Meeleavaldajad püüdsid tungida kesklinna, ilmusid Nevskile. Politsei ning esialgu rahustamises osalenud jala- ja ratsaväeüksused püüdsid neid hajutada, peksid nuutide, püssipärade ning mõõkadega. Keskpäevaks oli meeleavaldajate laviin täitnud Znamenski väljaku. Ratsakardavoisid, kes püüdsid demonstratsiooni takistada, võeti vastu vile ja protestihüüetega, halgude ning jäätükkide rahega . . . Hilisõhtuni toimusid Nevskil miitingud, kõlasid leegitsevad kõned. Varem domineerinud loosung «Leiba!» oli nüüd kadunud lippude hulka, mis kandsid nõuet: «Maha tsarism! Maha sõda!»

Sel päeval otsustas bolševike partei Keskkomitee Venemaa Büroo arendada energiliselt kogu liikumist, et see kasvaks üle poliitiliseks üldstreigiks, veelgi enam aktiviseerida agitatsiooni soldatite hulgas. Otsustati informeerida ulatuslikult sündmuste käigust pealinnalähedasi linnu ja Moskva parteiorganisatsiooni.

Mogiljovis andis tsaar Aleksejevile käsu teatada telegraafi teel Petrogradi sõjaväeringkonna ülemale kindral S. Habalovile, et temale pannakse pealinnas kõigi rahustusoperatsioonide juhatamine.

Nagu reedeti ikka, pidas Maria palees istungit Ministrite Nõukogu. Istungilt lahkudes avastasid ministrid üllatusega, et nad ei pääse koju. Ei jõudnud ka peaminister N. Golitsõn oma koju Mohhovaja tänavas, mis oli meeleavaldajatest ummistatud.

Hiljem hakkasid sovetoloogid tegema tsaarivalitsusele eriti teravaid etteheiteid möödalaskmistes just teisel massirahutuste päeval. Nende arvates oleks võinud veel palju päästa. Massie, Frankland ja Harcave on häbimärgistanud võimetuse pärast siseminister A. Protopopovit ning Petrogradi sõjaväeringkonna ülemat S. Habalovit. Autorid leidsid, et neil meestel «mõned profü-

laktilised abinõud jäid ära ja võetud abinõud osutusid korratuks ja killustatuks». See tähendab, et kumbki «ei ilmutanud neid omadusi, mida nende ametikohad neilt sel hetkel nõudsid». Habalovil «jäi puudu oskusest olukorda hinnata, puudus plaan massilise seadusetuse kontrollimiseks ja ka võimekus takistamaks väikeste gruppide ühinemist suurtega». Protopopovil «ütlesid organiseeritud mittekuuletumise esimeste ilmingutega üles närvid». Selgus, et «koguni neid inimesi, keda tsaar oli viiendal aastal nimetanud argadeks kanadeks, võinuks nende kahe kõrval pidada kartmatuteks kotkasteks.»[21]

Louisianast ja Alabamast pärit nüüdisrahustajate vaimsed relvakandjad õpetavad tagantjärele tsaarisandarmeid, kuidas need oleksid pidanud tegutsema 1917. aasta veebruaris Petrogradi tänavail, kus enam miski ei saanud ära hoida isevalitsuse langemist.

Laupäev, 25. veebruar

Sel päeval kasvas liikumine poliitiliseks üldstreigiks, mis haaras üle 300 000 inimese. Tööliskvartaleist liikus inimvool pidurdamatult kesklinna. Meeleavaldajate read kasvasid. Tänavaile oli tulnud valdav enamik pealinna elanikke. Ülestõusnud said seal tegelikeks peremeesteks. Politsei põgenes töölislinnaosadest ja koondus kesklinna, püüdes seal moodustada tõket tormitsevale rahvahulgale. Tõkestatud olid sillad, suletud isegi jäärajad üle Neeva. Kõlasid esimesed lasud relvitute meeleavaldajate pihta, langesid esimesed tapetud ja haavatud. Algasid tööliste ja politsei ägedad kokkupõrked.

Bolševike partei Keskkomitee Büroo ja Petrogradi Komitee esindajad pidasid hommikust peale nõu. Otsustati arendada pealetungi, rajada barrikaade, kutsuda üles töölisi ja soldateid vennastuma. Taotleti, et Petrogradi proletariaadi meeleavaldused leiaksid vastukaja kogu riigis. Soldatite kaasatõmbamine revolutsiooni poolele kuulutati eriti tähtsaks ülesandeks. VSDT(b)P Petrogradi Komitee andis välja «vendade soldatite» jaoks lendlehe. Sellel päeval «läksid bolševikud eluga riskides kasarmuisse, vestlesid soldatitega või korraldasid kasarmute juures meeleavaldusi, kuulutasid revolutsioonilisi loosungeid, seega kasutasid iga sobivat hetke, et kutsuda sõdureid rahvaga ühinema».[22]

Habalov telegrafeeris peakorterisse Aleksejevile, et Gostinõi Dvori juures «hakkasid demonstrandid laulma revolutsioonilisi laule» ja tõstsid punased lipud pealdisega «Maha sõda!». Tragunite rühm jalastus ja avas rahvahulga pihta tule, tapeti kaks ja haavati kümneid töölisi. Sel päeval ütles sõjaminister Beljajev Habalovile: «Meie liitlastele avaldab kohutavat muljet, kui rahvamass laiali läheb ja Nevskile jäävad laibad.»[23]

Protopopov telegrafeeris peakorterisse Vojeikovile, et Znamenski väljakul on tapetud pristav Krõlov ning Viiburi poolel

kiskunud rahvamass hobuse seljast politseipolkovnik Šalfejevi ja peksnud ta läbi. Oli öeldud, et üha sagedamini täheldatakse soldatite osavõtlikku suhtumist meeleavaldajaisse. Kui «vaaraod» tööliste eest põgenevad, siis soldatid naeravad.

Habalov andis teada: kui töölised pole teisipäevaks töö juurde naasnud, mobiliseeritakse kõik ennetähtaegsete, 1917., 1918. ja 1919. aasta kutsealustena pikendust saanud nekrutid ning saadetakse rindele.

Ministrid kogunesid erakorralisele istungile N. Golitsõni juurde Mohhovajal. Kuigi peaminister oli korduvalt Habalovit palunud eraldada talle isiklik kaitse ja too kinnitas, et on välja saadetud rood soldateid, kes tõkestavad Mohhovaja tänava mõlemast otsast, polnud tegelikult niisugust kaitset näha. Istungil nõudsid ministrid V. Beljajev, N. Dobrovolski ja A. Rittich rahutuste relva jõuga mahasurumist. Hiljem rääkis Golitsõn, et Habalov tundunud talle sellel istungil «mitte eriti energilise ja vähese asjatundmisega, pika mõtlemisega mehena ning tema ettekanne olnud tohuvabohu». Välisminister N. Pokrovski on öelnud, et Protopopov oli selmisel istungil ajanud jama, nii et ministrid vahetanud pilke ja küsinud üksteiselt: kas te saite millestki aru?[24]

Tsaar oli peakorteris rahulik, pidas kinni harjunud päevakorrast: kella 9.30—12.30 töö staabiülem Aleksejeviga, seejärel eine, kell 14 jalutuskäik autoga, kell 17 teejoomine, kell 19.30 lõuna . . . Arevate depeššidega tüütas teda Rodzjanko. Duuma esimees hoiatas läheneva katastroofi eest, ähvardas, nõudis. Mida? Järeleandmisi. Kergendusi. «Ühiskondliku usalduse» valitsuse moodustamist, et see peaks sõda paremini, kannaks vastutust duuma ees. Tulemas on orkaan, teie majesteet, rutake manöövriga, muidu praguneb ja laguneb kõik.

Kuid, nagu vaidlustel Peterhofi lossiski, tsaar ei tahtnud. Järeleandmisi ei tulnud.

Ta leidis, et ka tollal, viiendal aastal, oleks tulnud lõpuni vastu sõdida. See-eest oli ta nüüd õpetust saanud. Teda ei anna alt vedada. Kõikumisi ei tule.

Nagu kaksteist aastat tagasi, sirutas ta käe harjunud liigutusega nuudi järele. Tema refleks komplikatsioonidele oli sama mis Mihni ja Dubassovi ajal.

Väljunud õhtul oma kabinetist, et külastada staabi kinematograafi, peatus keiser mõneks minutiks otseühendusliini juures ja dikteeris Habalovile telegrammi: *Käsin juba homme lõpetada pealinnas korratused, mis on lubamatud Saksamaa ja Austria vastu peetava sõja raskel ajal. Nikolai*[25]

Sellest telegraafiekspromptist muidugi ei järeldu, nagu oleks ta enne «sõja rasket aega» korratusi lubanud. Kuid teistel aegadel polnud ta seadnud rahustajaile nii karme tähtaegu. Nüüd anti Habalovile täitmiseks üks ööpäev. Ja vana rivimees Habalov,

Moskva Dubassovi Petrogradi dublikaat, tahtis talle antud aja sisse mahtuda.

Kõigest kolm nädalat hiljem, mil Habalov astus erakorralise uurimiskomisjoni ette, toimus tema ja eesistuja vahel järgmine dialoog:

Habalov. Umbes kell üheksa sain tema majesteedi allkirjaga telegrammi: *Käsin juba homme lõpetada pealinnas korratused.*

Eesistuja. Kus see telegramm praegu on, kindral?

Habalov. Ma ei saa teile öelda, andsin selle staabiülemale... Võib-olla andis ta selle mulle tagasi, kuid ma ei mäleta...

Eesistuja. Ja mis siis edasi sai?

Habalov. See telegramm, kuidas teile öelda... See põrutas mulle nagu nuiaga pähe... Mismoodi ma lõpetan juba homme? Kui küsiti «anna leiba», siis anti leiba ja lõpp. Aga kui lippudel on kiri «maha isevalitsus», mis leib siin siis rahustab? Aga mis teha. Tsaar käskis, tähendab, on vaja tulistada...

(Tund pärast telegrammi saamist võtnud Habalov enda juures kokku sõjaväe- ja politseiülemused.)

Eesistuja. Kas see oli 25. veebruaril?

Habalov. Täiesti õige... Kui nad olid koos, lugesin telegrammi ette.

Eesistuja. Ja siis?

Habalov. Siis ma ütlesin: Härrased! Valitseja on käskinud... ja see on viimane vahend ning seda tuleb rakendada... Kui rahvahulk on väike, ilma lippudeta, kasutage ratsaväge ja ajage laiali nuutidega... Kui mass on agressiivne ja lippudega, avage pärast kolmekordset signaali tuli!

Eesistuja. Kas te pole väsinud, kindral? Ehk soovite vett?

Habalov. Ei, tänan... Ma ei närvitse sugugi.[26]

Pühapäev, 26. veebruar

Tsaari käsk jõustus. Kui streikijad ja meeleavaldajad olid uuesti kesklinna suundunud, käskisid Habalov ning Protopopov nad vastu võtta tulega. Petrograd sarnanes sõjaväelaagriga. Relvastatud kardavoid olid asunud kõrgemate hoonete katusele ning pööningutele, kiriku- ja tuletõrjetornidesse. Nad tulistasid sealt töölisi. Politsei tulistas kuulipildujaist piki Nevskit ja hoidis tule all Nevskiga külgnevaid tänavaid, külvas tinaga üle sildu. Sandarmite ratsasalgad ründasid kõikjal meeleavaldajaid, raiusid neid mõõkadega, lasksid päris lähedalt pihta. Ainuüksi Znamenski väljakul tapeti nelikümmend inimest.

Nüüd ei jäänud rahval üle muud, kui astuda relvaga võitlusse isevalitsuse teenrite vastu. Bolševike partei Petrogradi juhtkonna otsusel muutus poliitiline üldstreik relvastatud ülestõusuks.

Kuid ka vastane oli teinud ettevalmistusi.

Relvastatud võitlus vana korra vastu oli keerukas, raske ja ohtlik. Esimesel päevadel ei olnud selle võimalik tulemus kaugeltki selge. Revolutsioon ei olnud sugugi nööpaugus punaseid linte kandnud lõbusate ja juubeldavate meeleavaldajate jalutuskäik, nagu seda kujutavad tänapäeva sovetoloogid. See nõudis oma kangelastelt kartmatust ja mehisust. Paljudel tuli surmale silma vaadata.

Paljudes linnajagudes oli algetapil, eriti enne soldatite ületuleku algust, võimude ülekaal otseses lahingujõus tohutu. Linnaülema ametkonna andmeist nähtub, et esialgu oli revolutsiooni maha suruma saadetud 55 jalaväeroodu, 23 ratsasotnjat ja üks eskadron, see on üle 20 pataljoni.[27] Nende selja taga seisis (enne ülestõusuga ühinemist) Petrogradi garnison, kuhu kuulus ligi 160 000 soldatit. Sellele tuleb lisada 80 000 Petrogradi politseinikku, nende hulgas 5000 spetsiaalselt «tänavajõugu kohtlemiseks» väljaõpetatud kardavoid. Nende jõududega lootsid võimud, nii arvas ülekuulamisel Protopopov, Petrogradis igasuguse revolutsioonilise väljaastumise maksimaalselt nelja päevaga maha suruda.[28] Varakult oli välja töötatud ka plaan nende jõudude rakendamiseks ja pealinna territoorium tinglikult jaotatud «osakondadeks» ja need omakorda «rajoonideks», kuhu siis paigutati üle 250 000 relvastatud rahustaja.[29]

Üha valjemini kõlasid bolševike partei üleskutsed soldatitele. Sel päeval sõjaväelaste hulgas levitatud bolševike Petrogradi Komitee lendleht algas sõnadega: «Vennad soldatid! Kolmandat päeva nõuame meie, Petrogradi töölised, avalikult isevalitsusliku korra hävitamist, kes on süüdi rahva voolavas veres, süüdi riigi näljas, kes on määranud hukkumisele teie naisi ja lapsi, emasid ja vendi...»[30]

Partei poolt pikka aega soldatite hulgas tehtud töö kandis vilja. Nördinud oma polgu õppekomando osalemisest tööliste mahalaskmises, hakkas Pavlovski polgu tagavarapataljoni 4. rood vastu, väljus kasarmuist ja avas tule ratsakardavoide salga pihta. See oli esimene terve sõjaväeüksuse üleminek revolutsiooni poolele.

Mohhovajal Golitsõni juures toimus eraviisiline nõupidamine. Protopopov oli hoopis pea kaotanud ja nõudis Rodzjanko kinnivõtmist. Oma päevikus kommenteerib Dubenski: «Esimene asi, mida tarvis teha, oli Protopopov ise ära koristada.»[31] Hämmastusega märkasid ministrid, et ka Habalovi käed värisevad ja tema tasakaal on kadunud. Tuli välja, et padrunikulu on nii suur, et varsti pole millegagi tulistada. Ta oli juba palunud laskemoona laenuks Kroonlinnast, kuid sealsed ülemused kartsid ise ülestõusu ja hoidsid oma varusid. Peale selle polnud Habalov kuidagi suutnud leida paari hädavajalikku soomusautot, ta palus Putilovi tehaselt — ei antud, pöördus soomusautosid käsutanud kindral Sekretovi poole, ei saanud samuti. Kuna Habalov oli ilmselt pea kaotanud, otsustati talle appi anda Kindralstaabi ülem kindral Zankevitš.

Sel istungil kaaluti Petrogradis piiramisseisukorra väljakuulutamist. Habalovile anti ülesanne valmistada ette kuulutus. Hiljem püüdis Habalov trükkida linnaülema trükikojas afišši tiraažiga tuhat eksemplari, kuid seal keelduti niisugust tellimust vastu võtmast. Kuidagi läks tal korda see trükkida Admiraliteedi trükikojas. Siis selgus, et kuulutusi on võimatu linnas üles kleepida,

linnaülem Balck ütles, et tal pole selleks inimesi, pintsleid ega liimi. Siis kutsus Habalov välja kaks politseijaoskonnaülemat ja käskis neil isiklikult kas või mõned lehed Aleksandri aia piirdevõre külge riputada. Jaoskonnaülemad läksid käsku täitma, kuid õhtul vedelesid lehed Admiraliteedi väljakul linnaülema residentsi ees.

Võimud tegid katse jätta ülestõus juhtideta. Rajoonides arreteeriti arvukalt bolševikke, sealhulgas Petrogradi Komitee liikmeid.

Päeva lõpul teatas VSDT(b)P Keskkomitee Büroo: «Kogupauke on kuulda piki Nevskit, Znamenski väljaku juures ja teistes paikades. Tulistatakse kuulipildujatest. On palju tapetuid ja haavatuid.»[32]

Viiendast kaheksanda päevani

Esmaspäev, 27. veebruar

Relvastatud ülestõus oli täies hoos. Avaldati partei Keskkomitee manifest «Kõigile Venemaa kodanikele!», neil päevil üks tähtsamaid poliitilisi dokumente. See kutsus üles ajutise revolutsioonilise valitsuse moodustamisele, mis peab välja kuulutama vabariigi, nõudis kaheksatunnise tööpäeva kehtestamist, mõisnike maade konfiskeerimist ja nende üleandmist rahvale, imperialistliku sõja lõpetamist ning demokraatliku rahu tagamist. Akadeemik I. Mints on väitnud, et seega oli bolševike partei «esimene ja ainuke partei, kes juba enne revolutsiooni lõplikku võitu avaldas oma platvormi, revolutsioonilised loosungid ning konkreetsed ettepanekud revolutsiooni edasiseks arendamiseks».[33]

Töölised vallutasid rünnakuga Peaarsenali, võtsid sealt 40 000 vintpüssi ja 30 000 revolvrit. Soldatid aitasid töölistel relvastuda. Garnisonivägede meeleolus oli toimunud lõplik murrang. Üks väeosa teise järel ühines töölistega. Ülestõusnud Volõõnia polgu soldatid suundusid naabrite, Leedu ja Preobraženski polgu kasarmuisse ning tõid ka nemad kaasa, seejärel läksid kõik Moskva polgu kasarmute juurde, need omakorda teatasid ületulekust rahva poolele. Selle päeva hommikul oli revolutsiooni poolel olnud 10 200 soldatit, keskpäevaks aga juba 25 700, õhtuks 66 700 ja järgmise päeva lõpuks 127 000.[34] Soldatite toetusel puhastasid töölised «vaaraodest» ühe kvartali teise, tänav tänava järele.

Ent keisri käsku täites jätkasid tegutsemist ka trooni kaitsjad eesotsas Habaloviga. Ta telegrafeeris peakorterisse, et lahingud käivad linna mitmes piirkonnas, muu hulgas Ligovkal, Znamenski väljakul, Nevski prospekti lõikumisel Vladimirski prospekti ja Sadovaja tänavaga, on tapetuid ning haavatuid, «keda rahvahulk hajudes kaasa viib».[35]

Kuuest roodust ja poolteisest eskadronist formeeritud viieteistkümne kuulipildujaga üksus polkovnik Kutjopovi juhtimisel paisati rünnakule Tauria palee piirkonnas, kuid peagi kandis Kutjopov ette, et tema Kirotšnaja ja Spasskaja tänavast kaugemale tungida ei suuda. Jõudmata isegi eesmärgi lähedale, oli «Kutjopovi rusikas», millesse Paleeväljakult lahkudes oli kuulunud poolteist tuhat hambuni relvis rahustajat, Kirotšnaja tänava taga «jäägitult lahustunud».[36] Seejärel jõudis Habalovi kätte ettekanne, et Sampsonjevi prospektilt tulvanud rahvahulk on maha surunud ka kuulipildujaroodu, kes kattis Viiburi poolelt Liteinõi silda.

Rodzjanko helistas Beljajevile ja soovitas rahvamassi laiali ajada veega tuletõrjevoolikuist. Beljajev teatas sellest telefoni teel Habalovile, kuid see vaidles vastu, et «veega kastmine avaldab ainult vastupidist toimet, s. t. erutab massi veelgi rohkem».[37] Pealegi nähtuvat tema majesteedi käsust, et mässajaid tuleb kasta mitte vee, vaid tinaga...

Rodzjanko sõitis kaldapealsed läbi, nägi, kuidas töölised suletud sildadest möödudes liiguvad mööda Neeva jääd kesklinna poole. Koju jõudnud, leidis ta eest tsaari ukaasi: *Põhiseaduse 99. paragrahvi alusel käsime: lõpetada Riigiduuma tegevus alates 26. veebruarist k. a. ja määrata tähtaeg selle taasalustamiseks hiljemalt 1917. aasta aprillis... Nikolai.* Rodzjanko tõttas Tauria paleesse, kus viis vanemate nõukogus läbi otsuse: tsaari ukaasile alistuda, kuid paleest mitte lahkuda, jääda oma kohtadele ametiruumides.

Sel päeval alustas Tauria palees uuesti avalikult oma tegevust Petrogradi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu. Samal ajal moodustati Rodzjanko grupi jõupingutustega sealsamas Riigiduuma ajutine komitee. Sel kombel oleks nagu revolutsioon Tauria palee kaheks osaks lahutanud: ühes tiivas asus nõukogu, teises kodanlike poliitiliste gruppide esindajad, kes revolutsiooni esimestest tundidest peale püüdsid monarhiat päästa, Romanovite dünastiat võimul hoida.

Moodustanud tööliste ja soldatite saadikute nõukogu, «nurjas Petrogradi proletariaat Riigiduuma ajutise komitee katse kehtestada pärast revolutsiooni võitu kodanluse ainuvõim... Kuid ka nõukogu ei saanud ainsaks võimuks riigis. Kujunes välja äärmiselt omapärane kahe võimu, kahe diktatuuri põiming: kodanluse diktatuur Ajutise Valitsuse näol ja proletariaadi ning talupoegade revolutsioonilis-demokraatlik diktatuur Petrogradi Nõukogu näol.»[38]

See oli üks Veebruarirevolutsiooni põhivastuolusid Ajutise Valitsuse moodustanud kodanluse ning Petrogradi Nõukogu moodustatud tööliste ja talupoegade hulkade vahel. Üheaegselt olid tulnud võimule eri klassid ning kummalegi ei kuulunud võim täielikult.

Taassündinud nõukogus andsid neil päevil veel tihti tooni menševike liidrid. Kohutatuna ülestõusu ulatusest, püüdsid nad koos esseeridega suunata revolutsioonilist voolu kodanliku parlamendirežiimi «normaalsesse» rahulikku sängi. Uskumata proletariaadi loomevõimalustesse, mõistmata tema loodud uute võimuorganite tähtsust, kartsid menševikud eralduda liberaalsest kodanlusest, sellele vastu astuda. Sõnades olid nad nii demokraatia kui ka sotsialismi poolt, kuid tegelikult orienteerusid riigi kodanlik-demokraatlikule arenguteele. Selle tulemusena kujunes Petrogradi Nõukogus välja menševike—esseeride blokk, mis revolutsiooni edasiarendamise asemel järgis võimu kodanlusele vabatahtliku loovutamise joont. Kodanlikud poliitikud ruttasid seda ära kasutama.

Ajal, mil kokkuleplased veensid nõukogu saadikuid, nagu aitaks kodanlus revolutsioonisaavutusi kinnistada, tegi Riigiduuma ajutine komitee kõik mis võimalik, et kasutada kodanlust oma monarhistlikel eesmärkidel, võita aega ja sundida Nikolai II «tema enda huvides» järeleandmistele. Kodanlus püüdis Rodzjanko grupi kaudu haarata revolutsiooni jagamatut juhtimist, et seda summutada, pidurdada, päästa Romanovite dünastia löögi alt, tuues selle nimel võib-olla ohvriks Nikolai.

Sel päeval jätkas Rodzjanko Nikolai pommitamist depeššidega. Ta veenis teda ikka veel ilmutama paindlikkust, tegema järeleandmisi. Soovitas tühistada duuma laialisaatmise, nõudis «vastutava» valitsuse moodustamist. Kuid Rodzjanko ja tema kolleegid lõid häirekella mitte niivõrd seepärast, et ihkasid «demokraatlikku uuenemist», kui põhjusel, et kartsid revolutsiooni ja tahtsid selle viivitamatut mahasurumist. Selles mõttes polnud nad tsarismi kaitsmisel vähem aktiivsed kui tsaar ise. Võis tunduda, et nad juhivad masside väljaastumisi, vähemalt oleksid tahtnud tekitada niisugust illusiooni. Tegelikult püüdsid nad, ise rahvast kartes, tsaarile survet avaldades päästa tsarismi. Sellest ebatavaline agressiivsus, isegi raev Rodzjanko pöördumistes tsaari poole neil päevil. «Olukord halveneb,» kõlas üks tema telegramme. «On vaja viivitamatuid abinõusid, kuna homme oleks juba hilja. On saabumas viimane tund, mil otsustatakse kodumaa ja dünastia saatus.» Teine telegramm: «Lõpetage vägede saatmine, kuna need ei hakka rahva vastu tegutsema!»[39] Veel üks: «Olukord on tõsine... Valitsus on halvatud... Tänavatel käib korratu tulistamine... Viivitamatult oli vaja teha isikule, kellele kuulub riigi usaldus, ülesandeks moodustada uus valitsus... Igasugune viivitus võrdub surmaga!»[40] Selle koopiad saadeti rindejuhatajaile palvega toetada ettepanekuid tsaari ees. Positiivselt vastasid Brussilov ja Ruzski. Nikolai reageering (kõneluses Fredericksiga): «Jälle on see paks Rodzjanko mulle igasugu jama kirjutanud, mille peale ma vastamagi ei hakka.»[41]

Kuid «jamaga» külvasid teda üle ka teised. Vend Mihhail soovi-

tas duumale järele anda. Paindlikkust soovitas sõjaminister Beljajev, kompromissi vürst Lvov. Tsaari viimane peaminister Goljitsõn palus ise errulaskmist: ta loovutavat meelsasti koha teisele, kes oskab duumaga läbi saada, kui ainult kõik vaibuks, maha rahuneks... Lõpuks tõstis kisa ka Habalov: «lubamatud korratused» olid muutunud niisuguseks, millega ei tulda toime ei «juba homme» ega üldse mitte nähtavas tulevikus; selleks, et kindral jääks püsima oma viimasel rindejoonel, mis kulges läbi Admiraliteedi vestibüüli ja koridoride, olevat vaja liberaalsete järeleandmiste lubamisega vastase tagalasse tungida.

Troon raksus ja kõikus. Kuid tsaar ei häinud seda. Teised olid vedelaks löönud, rabelesid nagu ogarad. Tema ei olnud niisugune. Ta oli rahulik, enesekindel, teadis, mida teha. Järeleandmised ei olnud tema stiil. Tal oli varuks mitmel korral praktikas proovitud vahend — karistusretk.

Kabinetti kutsuti kindral N. Ivanov. Jässakas, kandiline ja kahedahäälne mees. Habe kui labidas, kortsuliste laugude all kitsad kavalad silmad, soolatüükaga pardinina. Temas oli midagi jõeröövleist, ta oli pärit põhjakihtidest. Alates viiendast aastast oli tal kahtlane ja sünge kuulsus: tema halastamatu käsi oli tollal surunud maha Kroonlinna revolutsiooniliste madruste ülestõusu. Tal oli veel kaks eelist: esiteks oli ta troonipärija ristiisa, teiseks võlgnes tsaar talle tänu sõjaväes eriti hinnatud autasu, Georgi risti rinda riputamise eest.*

Rääkinud läbi Aleksejeviga, määras tsaar Ivanovi (Habalovi asemel) Petrogradi sõjaväeringkonna ülemaks, käskis tal pärast väesalga komplekteerimist viivitamatult teele asuda. Tunnistuses nr. 3716 on Aleksejevi ja korrapidajakindral Kondzerovski allkirjaga fikseeritud keiserlik korraldus Ivanovile: «Kehtestada täielik kord pealinnas ja selle ümbruses.» Kindralile anti diktaa-

---

* 1915. aasta sügisel käis Nikolai II koos pojaga rindel, eesliinil Kleveni jaama juures, mille peale Edelarinde Georgi risti kavaleride nõukogu otsustas: «Georgi risti vanima kavaleri kindraladjutant Nikolai Ivanovi kaudu panna valitseja jalge ette truualamlik palve: osutada oma keiserlikku juhti jumaldavatele vägedele armu ja rõõmu, suvatsedes vastu võtta Georgi 4. järgu orden». (*Воейков В. Н.* С царем и без царя. Воспоминания последнего дворцового коменданта императора Николая II. Гельсингфорс, 1936, с. 145.)

«Nikolai Judovitš, oma ristipoja ja tema tuleviku nimel, kas te lähete Petrogradi peale?»
«Lähen, teie majesteet. Aga millega, lubage küsida?»
Tsaar loendas eraldatavad väeosad ja allüksused.
«Kas «Colt» kuulipildujaid on?»
«Terve komando.»
«Kuulen, teie majesteet!»
«Kas jõuate kohale, Nikolai Judovitš?»
«Jõuan, mis see ka ei maksaks, teie majesteet!»[42]

torivolitused. Niipea, kui ta Petrogradi jõuab, lähevad tema alluvusse kõik ministrid ja kõrgemad ametiisikud.

Veebruarirevolutsioonist kirjutanud Lääne autorid eelistavad Ivanovi karistusekspeditsiooni kas hoopis maha vaikida või nimetavad selle ebamääraselt möödaminnes pisiasjaks, mis ei vääri tähelepanu. Nad tahavad luua muljet, nagu poleks tsaar midagi taolist plaanitsenud, ja kui Ivanov ise nõustus retkega, siis üksnes seepärast, et tal olevat õnnestunud saada tsaarilt lubadus ühiskonna ning riigi liberaliseerimiseks. Midagi niisugust tsaar ei lubanud ega palunud Ivanov. Kui kindral midagi palus, siis ainult rohkem vägesid, padruneid ja mürske. Need anti talle.

Nikolai II isiklikul korraldusel anti Ivanovi käsutusse suured jõud. Põhjarindelt 67. Tarutino ja 68. Borodino polk (jalaväepolgud), 15. Tatari ulaanipolk ning 3. Uurali kasakapolk. Läänerindelt 34. Sevski ja 36. Orjoli polk (jalaväepolgud), 2. Doni kasakapolk ning 2. Pavlogradi husaaripolk kahe suurtükipatareiga. Hiljem pidid saabuma üksused Edelarindelt. Karistusvägede koosseisu lülitas tsaar veel kaks Georgi risti kavaleride pataljoni oma isiklikust kaitsest peakorteris ja mõne suurtükiväeüksuse, sealhulgas Viiburi kindlusesuurtükiväe patareid. Kõik need väed pidid lühima ajaga koonduma Tsarskoje Selo ja lähedalasuva Aleksandri jaama piirkonda, et alustada sealt pealetungi pealinnale.[43]

Ajal, mil Ivanov sõjakäiguks valmistus, olid Habalovi operatsioonid lõppemas. Selle päeva (27. veebruari) lõpuks olid ülestõusnud töölised ja soldatid hõivanud Petrogradi. Rahva kätte olid läinud kõik võtmepositsioonid: sillad, vaksalid, peapostkontor, telegraaf, peaarsenal, tähtsamad valitsushooned. Habalovi katse saada juurde Petrogradi ümbrusest vägesid ei andnud midagi, sest soldatid läksid kõikjal üle rahva poolele. Ainult Admiraliteedis, viimasel kaitseliinil istusid veel sõjaminister Beljajev, sõjaväeringkonna juhataja Habalov ja kindralstaabi ülem Zankevitš. Koos nendega oli tsaari vend suurvürst Mihhail Aleksandrovitš. Neil oli 1500 soldatit, viisteist kuulipildujat ja kaks suurtükki. Need olid paigutatud piki fassaadi ja hoone nurkadele nii, et sai hoida tule all Nevskit, Voznessenskit ning Gorohhovajat, seega teid kolme, Nikolai, Tsarskoje Selo ja Varssavi vaksali suunast. Nad lootsid veel, et Ivanov jõuab appi. Nevski prospekti poole pööratud akna all istusid kuulipilduja juures kindralid Tjaželnikov ja Mihhailitšenko. Nad kuulsid, kuidas Beljajev dikteerib kõrvaltoas telegrammi peakorteri staabiülemale (koopia paleekomandandile): «Ootame vägede kiiremat saabumist.»

Ajal, mil pealinna tänavakividel alles voolas veri, kirjutas tsaar päevikusse: *Kirjutasin Alixile ja sõitsin mööda Bobruiski maanteed kabeli juurde, kus jalutasin . . . Pärast teejoomist lugesin ja võtsin enne lõunat vastu senaator Tregubovi. Õhtul mängisin doominot.*[44]

Vojeikoviga mängis ta doominot, Rodzjankoga (tagaselja) pimesikku. Nüüd seisis ees triktrak Ivanoviga. Ent üldiselt oli tema mäng kõikides variantides lõppemas.

Teisipäev, 28. veebruar

Enne rännakmarsile asumist saatis N. Ivanov teele kaks sõnumit:

Peakorteri staabiülemale
28. veebruaril 1917. Nr. 1
Tema keiserlik majesteet suvatses käskida Teile ette kanda Ministrite Nõukogu esimehele teatavaks tegemiseks:
Kõik ministrid peavad tõrkumatult täitma kõiki kindraladjutant N. Ivanovi nõudmisi.

Ivanov

Tsarskoje Selo komandandile
28. veebruaril 1917. Nr. 4
Palun valmistada ette ruumid 13 pataljoni, 16 eskadroni ja 4 patarei majutamiseks. Täitmisest teatada mulle homme, 1. märtsil, Tsarskoje Selo jaamas.

Ivanov

Päev varem oli peakorterisse helistanud ülemõuemarssal Benckendorff ja tsaarinna ülesandel teatanud, et kuna «on oodata Petrogradi revolutsioonilise rahvahulga suundumist Tsarskoje Selo poole», kavatseb ta koos lastega sõita Mogiljovi. Tsaari korraldusel vastas Vojeikov Benckendorfile, et Aleksandra Fjodorovnal pole tarvis välja sõita, kuna «tema majesteet sõidab ise Tsarskoje Selosse».

Andnud Ivanovile diktaatori ja karistaja volitused, käskis Nikolai oma rongi valmis seada. Kell 4 ja kell 5 hommikul väljusid järjest erirongid (keisri ja saatjaskonna oma) marsruudile Orša—Vjazma—Lihhoslavl—Tosno. Vojeikov saatis teele šifreeritud telegrammi, hoiatades Protopopovit, et Nikolai saabub Tsarskoje Selosse «kolmapäeval, 1. märtsil kell 3.30 päeval».[45]

Mõned Lääne autorid, sealhulgas endine Briti sõjaväemissiooni juht Mogiljovis John Hanbery-Williams, taunivad tsaari peakorterist lahkumist kui «tema esimest ettevaatamatut ja peaaegu arutut sammu enda ning oma perekonna huku suunas».[46] Nikolai Teise lähikondlased (näiteks Vojeikov) on õigustanud seda sammu täielikult: tsaar lootnud põhjendatult, et Tsarskoje Selost õnnestub tal Ivanovi abiga taastada kaotatud kontroll pealinna üle. Teised (Hanbery-Williams, Frankland, Almedingen, Aleksandrov) on leidnud, et otsus Mogiljov maha jätta «oli tema viimane ja kõige totram viga kogu valitsemisajal». Sest kuni ta oli varjul mitmemiljonilise sõjaväe keskel, omas ta ka mõõtmatult vahendeid võimu taastamiseks, ent «jättes oma kindla varjupaiga, alustas ta mõttetut avantüüri.»[47]

Nimetatud autorid teesklesid, nagu nad ei teaks, et Petrogradis oli rahva poole üle läinud peaaegu kogu garnison ning Mogiljovis

ootasid kindralid varjatud õudusega, et iga hetk lähevad revolutsiooni poole üle ka rindeväeosad. Oma meelekindluse ja otsustavusega olid töölised sõjaväe lainetama pannud ning ta kaasa tõmmanud, nad olid talupoegadest soldatite stiihiasse toonud proletaarse organiseerituse. Soldatid nägid proletariaadis oma juhti ja järgnesid talle. Koos eesrindlike töölistega ja nende juhtimisel purustasid soldatid neil päevil politseijaoskondi, murdsid lahti vanglauksi, arreteerisid aukandjaid, võtsid relvad politseinikelt ning sandarmitelt. «Nii sulasid proletaarlaste ja soldatite massid rahvarevolutsiooni ühtseks vooluks, mis andis sellele ületamatu jõu.»[48]

Rinnete ja laevastike staapides ootasid ülemjuhatajad iga hetk plahvatust neile allunud armeedes ning laevadel. Tarvis oli üksnes sädet, kuid seda ei pidanud nähtavasti kaua ootama...

Kaukaasia armee ülemjuhataja suurvürst Nikolai Nikolajevitš kutsus Musta mere laevastiku juhataja admiral Koltšaki Batumi, et arutada võimalikke ühisaktsioone. Admiral saabus miinilaeval. Naasnud pärast nõupidamist laevale, sai Koltšak oma staabiülema M. Smirnovi käest Petrogradist saabunud šifreeritud telegrammi. Selles oli öeldud: «Pealinnas on rahutused. Linn on mässajate käes. Garnison on üle läinud nende poole.» Koltšak andis telegraafi teel Sevastoopoli kindluse komandandile korralduse «viivitamatult katkestada igasugune ühendus, kaasa arvatud posti- ja telegraafiside, Krimmi poolsaare ning ülejäänud Venemaa vahel.»[49] Samasuguse käsu andsid ka teised ülemjuhatajad oma rinnetele.

Sellal, kui keisri rong Mogiljovist kaugenes ja selle peareisija oli diivanil istudes taas süvenenud Julius Caesari «Märkmete» lugemisse, lisas pöördeid ka tema saatuseratas.

Ivanovi väegrupp liikus Tsarskoje Selo suunas mööda lühimat teed Dno kaudu, Nikolai rong läbi Lihhoslavli (mööda Nikolai raudteed). Karistusvägede kogunemispaika Tsarskoje Selos saadeti Ivanovile toetuseks Põhjarindelt 67. Tarutino ja 68. Borodino polgu pataljonid, Läänerindelt kaks jalaväe- ning kaks ratsapolku, kuulipildujakomando.

Saabunud kell viis Vitebskisse, põrkus Ivanov esimestele raskustele: töölised ei tahtnud teda edasi lasta...

Kell 14.20 teatas Beljajev šifreeritud telegrammiga peakorterisse Aleksejevile, et kella 12 paiku on maja purustamise vältimiseks seni ustavaks jäänud väeüksused Admiraliteedihoonest välja viidud. Kell 16 leidsid revolutsioonilised soldatid tühjaksjäänud hoonest Habalovi ja võtsid ta vahi alla...

Helesinine rong liikus esialgu takistusteta, sellel käisid vastas kubernerid ja politseiametnikud. «Märkmeid Gallia sõjast» lugev reisija ei jätnud kasutamata juhust ka mõningaid korraldusi anda.

Vjazmast saatis ta naisele rahustava telegrammi: *Loodan, et tunnete ennast hästi ja olete rahulikud, rindelt on saadetud palju vägesid.*[50] (Ta ei teadnud, et Ivanov ei pääse enam edasi.) Tsaar

saatas telegraafi teel veel kord Golitsõnile, et ta pole nõus mingite muudatustega valitsuses (aimamata, et see valitsus on oma eksisteerimise lõpetanud); telegrafeeris Habalovile, et talle tuleb appi Ivanov (teadmata, et Habalovil on kõik lõppenud).

Millega lõppes Habalovi epopöa, on näha uurimiskomisjoni protokollidest:

Habalov. Kavatsesime end kaitsta seal, Admiraliteedis, hõivates selleks Navaki-poolsed fassaadid. Suurtükid olid asetatud hoovi. Jalavägi oli paigutatud teisele korrusele. Kuulipildujad olid samuti teisel korrusel — tulistamiseks sobivates paikades... Kuid sündmused näitasid peatselt, et meie kaitse on lootusetu.

Esimees. Miks?

Habalov. Meil ei olnud padruneid, ei olnud mürske, peale selle polnud ka midagi süüa.

Esimees. Aga kui palju teid oli?

Habalov. Arvan, et umbes poolteist tuhat...

Esimees. Ja edasi?

Habalov. Otsustasime Admiraliteedist lahkuda. Otsustati nii: kõik relvad samas maha panna...

Esimees. Kas salk alla ei andnud?

Habalov. Kõik läksid lihtsalt vähehaaval laiali, jättes relvad maha... Allaandmist ei olnud. Kellele seal alla anda?... Alla anda polnud kellelegi...

Esimees. Kindral, aga kes teid kinni võttis?

Habalov. Üks seda hoonet ülevaadanud alamväelaste jõuk...[51]

Tsaarile oli teadmata Habalovi saatus. Ta ei aimanud ka seda, et nüüd on talle endale tee Tsarskojesse suletud.

Kolmapäev, 1. märts

Kell kaks öösel jõudis keisri rong Malaja Višera jaama. Vojeikov koputas tsaari uksele, äratas tema ja ütles, et edasi sõita ei saa; see on ohtlik ja tee suletud. Tuli välja, et erirongid Malaja Višerast kaugemale ei pääse. Tosno ja Ljuban olid revolutsiooniliste vägede kontrolli all. Peale selle oli Tauria paleest raudteele antud korraldus helesinist rongi Tsarskoje Selosse mitte lasta.

Saatjaskond tahtis sõita Dno ja Pihkva kaudu. Erirongi sõidu ajal oli kindral D. Dubenski oma vagunist naabervagunisse ihuarst S. Fjodorovile saatnud kirja ilmse arvestusega, et too näitab seda tsaarile. Kindral soovitas tungivalt «pöörata Pihkva suunas ja Ruzski rindele toetudes hakata sealt tegutsema Petrogradi vastu». Ettenägelikult oli ta palunud kirja hävitada.[52]

Vojeikovi saabudes tõusis tsaar voodist, pani hommikumantli selga ja ütles:

«Mis siis ikka, sõidame lähima telegraafiaparaadini!»

See tähendas: Pihkvasse, Ruzski juurde.

Vojeikov väljus lõbusalt, ütles lähikondlastele:

«Me sõidame Pihkvasse. Kas olete nüüd rahul?»

Erirongid asusid tagasiteele. Staraja Russa jaamas, kui vedur oli lahti haagitud ja vett võttis, õnnestus Vojeikovil telegrafistilt teada saada, et Ivanov oli alles hommikul Dnos olnud. «See teade,

mille ma valitsejale ette kandsin, avaldas talle väga rusuvat mõju,» meenutas Vojeikov hiljem. «Tema majesteet ainult küsis minult: «Miks ta siis nii aeglaselt sõidab?»»[53]

Kell kümme õhtul jõudis tsaari rong Pihkvasse. Kindral N. Ruzski suundus vagunisse. Astmelaualt pöördus ta perroonil tungelnud õukondlaste poole, kes olid saabunud koos tsaariga, ja ütles vaevumärgatava muigega:

«Härrased, näib, et tuleb loota võitja armule.»

Nüüd ei jäänud Nikolail üle muud, kui lasta end veeretada umbteele, valgustamata rööbastele... Ja oodata teateid. Oodata ja kannatada. Kannatada ära ka sententsid mõistlikkusest, mida nüüd jätkub häbematust öelda sel tema kaugeltki mitte parimal kindralil, kelle kätesse ta oli sattunud.

Ruzski ütles talle, et praegu on peamine mitte lubada sõjaväe lagunemist. Selle nimel maksab ohvriks tuua kõik. Kui tema, Nikolai, duumaga kokku leppides ei piira ülestõusu Petrogradis, läheb kaotsi viimane šanss päästa vägede võitlusvõime. Pole teist valikut peale võitjale andami maksmise ja andam polegi vahest nii kohutav: nõusolek vastutusvõimelise ministrite nõukogu moodustamiseks.

Hommik on õhtust targem, vastas tsaar Põhjarinde juhatajale. Vaatame, missugune on olukord homme. See tähendab, et ta tahtis ikka veel oodata teateid Ivanovi liikumisest. Ta lootis ikka karistusekspeditsiooni edule. Jõeröövel oli tema viimane lootusenii*. Ent ilmaaegu, sest niit oli rebenemas.

Ta ei teadnud veel, et «pärast mingeid raskusi pöörangutega, tagumiste vagunite lõhutud haakide tõttu... on kogu Georgi risti kavaleride pataljon toimetatud tagasi, Võritsa peale». Et kusagil Luuga ja Gatšina vahel on Ivanovile antud polkude soldatid keeldunud kuuletumast ja teatanud, et nad ei lähe Petrogradi peale, ning et «ka Läänerindelt võetud brigaad on loobunud sõna kuulamast».[54] Nikolai ei teadnud samuti, et kahest tema isikliku kaitse pataljonist on ühe komandör, kindral Požarski, täna ešelonis oma ohvitseridele kuulutanud: rahva pihta me tulistama ei hakka, käskigu Ivanov või koguni keiser ise.

Alluvateta jäänud kindral Ivanov otsustas üksi edasi tungida. Kui mitte Talvepalee, siis Aleksandri palee juurde. Pärast ešeloni kinnipidamist palus Ivanov Bublikovi* lasta Tsarskoje Selosse kas või... eraldi veduriga tema vagun või vähemalt haakida see suvitusrongi külge. Bublikov küsis duumalt, pidas nõu, mida teha. Duumalased otsustasid: demokraatia kõrgemate põhimõtete nimel demokraatia timuka kandidaat läbi lasta! Ühtlasi leidsid nad, et oleks hea teha katset mõjustada Ivanovi hea liberaalse sõnaga. Talle saadeti Tsarskojesse vastu kaks «duumapolkovnikut», Domanevski ja Tilly. Need andsid talle üle Kindralstaabi ülema

* Tollal Riigiduuma Ajutise Komitee komissar teedeministeeriumis. Hiljem Ajutise Valitsuse teedeminister.

M. Zankevitši soovituse Riigiduuma Ajutise Komiteega ära leppida ja jutustasid olukorrast pealinnas. Loota endise korra taastamisele jõuga on raske, ütlesid nad, relvastatud võitlus üksnes komplitseerib, halvendab olukorda... Kõige kergem on korda taastada, leppides kokku Ajutise Valitsusega.[55]

Kuulanud ära «veebruaridemokraatia» saadikute sententsid, mis olid talle tühipaljas õhk, jäi kindral Ivanov mõttesse. Kes tal siis järel on selleks, et täita tema majesteedi ülesanne: võtta mässul kõri pihku? Peaaegu mitte kedagi. Aleksandri jaamas oli rongilt maha tulnud üksnes Tarutino polk ja seegi läks suuremalt jaolt otsekohe üle Tsarskoje Selo garnisoni poolele, kes oli ühinenud revolutsiooniga. Ivanov tõttas Võritsa jaamas pidama jäänud Georgi risti kavaleride juurde. Ta polnud veel ikka kaotanud lootust minna kas või nendega Petrogradi. Ta püüdis ešelonidega edasi liikuda, teel mehi arreteerides ja maha lastes. Ei. Tõkked, millega raudteelased olid talle sulgenud tee pealinna, jäid ületamatuks. Ivanovi ei peatanud mitte liberaalsed keelitused, vaid töölisklassi tegutsemine. Jõuetuses langetas Ivanov käed. Ta otsustas naasta Mogiljovi. 5. märtsil nähti teda taas peakorteris, lähtepaigas. Kõigest kolm-neli nädalat hiljem hakkas ta ennast õigustama võitnud revolutsiooni ees, püüdes tõestada, et tema pole tema ja ekspeditsioon polnud tema oma. Tema ei tea midagi, polevat midagi näinud. Niisugust ekspeditsiooni pole olemaski olnud ja kui oligi, siis ei juhtinud seda tema.[56]

Sel päeval nõudsid rahva poole ületulnud polkude esindajad Petrogradi Nõukogult abinõusid soldatite revolutsiooniliste saavutuste kinnistamiseks, määrata uutmoodi, demokraatlikul alusel sõdurite suhted ohvitserkonnaga. Tauria palees töötanud erikomitee andis Veebruarirevolutsiooni ajast tuntud käskkirja nr. 1. See suure revolutsioonilise jõuga dokument oli omalaadne soldativabaduste harta. Käskkiri nr. 1 «soodustas sõjaväe edasist revolutsioneerimist ja nurjas kodanluse katsed teha revolutsioon relvituks».[57]

Seda päeva taga nuttes nendivad mõned sovetoloogid, et see toonud ilmsiks Venemaa lõpliku lahkulöömise oma endisest «peast ja suveräänist».[58]

Neljapäev, 2. märts

Romanovite dünastia viimane valitsemispäev. Sel päeval, kolmsada neli aastat pärast seda, mil (21. veebruaril 1613) kuueteistkümneaastasele Mihhail Romanovile oli pähe pandud tsaarikroon, tehti katse anda see kroon teisele Mihhail Romanovile, kolmekümne üheksa aastasele suurvürstile, Nikolai II vennale.

Hommikul kandis kindral Ruzski Pihkva jaama haruteel tsaarile ette, et Ivanovi missioon ei õnnestunud. Tagajärjetud olid ka mõned muud katsed otsida krooni kaitseks usaldusväärseid jõude, millisteks loeti näiteks ohvitserikoole, kaasa arvatud Pihkva omad.

Nüüd, mil Nikolai tundis, et võim on tema käest juba kadunud, et ilma Tauria palee loata helesinine rong paigast ei liigu, ei tema üle jätkub võimu isegi sellel üsna tühisel kindralil, jõudis tema teadvusse troonist loobumine.

Sobiva ministrite nõukogu või duuma kokkukutsumise ideed ja igasugused konstitutsioonilised järeleandmised olid hilinenud, need tuli läbi kriipsutada. Ilmnes, et nüüd ja lõplikult Nikolai Teisest lahti saada — «just seda ongi venelastel vaja». Nii teatas Rodzjanko kindral Ruzskile, kutsunud selle otseühendusliinile. Sündmused pealinnas olid arenenud liiga kaugele, ei saanud enam kaubelda ministrite üle. Juttu sai olla üksnes keisri troonist loobumisest. Sellest pidigi rindejuhataja tema majesteedile ette kandma. Ja omalt poolt kallutama Nikolaid sellisele otsusele.

Troonist loobumine

Sõnad «troonist loobumine» lausuti tsaari vagunis esmakordselt 2. märtsil kell 10 hommikul. Seda tegi kindral Ruzski, kes oli tulnud olukorrast ette kandma.

Ettekanne oli lühike. Tsaar kuulas rahulikult. Ettepanek troonist loobuda ei jahmatanud teda, ei rabanud ega pannud nagu eriti imestama. Ära kuulanud, ütles ta, et põhimõttelisi vastuväiteid soovitatud otsusele ei ole. Kuid ta tahaks selles suhtes teada rindejuhatajate arvamust.

Ruzski läks oma staabi telegraafijaama ja teatas Mogiljovi Aleksejevile: tsaar soovib rindejuhatajate küsitlemist. Peakorteri staabiülem saatis järelepärimise rinnetele. Tekst oli nii:

> On alanud üks kohutavamaid revolutsioone... Sõda võib jätkata üksnes siis, kui täidetakse nõudmine loobuda troonist poja kasuks, koos Mihhail Aleksandrovitši asevalitsusega...
>
> Kui jagate seisukohta, siis kas te ei suvatseks telegrafeerida oma truualamlikku palvet tema majesteedile Põhjarinde juhatuse kaudu, teatades mulle...
>
> Sõjavägi peab kogu jõuga võitlema välisvaenlase vastu. Teda tuleb säästa kiusatusest osaleda pöördes, mis toimub valutumalt ülaltpoolt otsustamise korral.
>
> *Aleksejev*

Poolteise-kahe tunni pärast vastasid troonist loobumise suhtes positiivselt:

suurvürst Nikolai Nikolajevitš (Kaukaasia rinne),
kindral Brussilov (Edelarinne),
kindral Evert (Läänerinne),
kindral Sahharov (Rumeenia rinne),
kindral Ruzski (Põhjarinne),
admiral Nepenin (Balti laevastiku juhataja).

Musta mere laevastiku juhataja admiral Koltšak hoidus Nikolaile telegrammi saatmast, kuid nii Aleksejevi kui ka Rodzjanko ettepanekud «võttis vastu tingimusteta».[59]

Ka peakorteri staabiülem Aleksejev oli poolt.

Tõsi, mõned olid murest muljutud. Nad needsid päeva ja tundi, mil olid sattunud sellise dilemma ette. Neil ei jätkunud sõnu, et väljendada kaastunnet keiserlikule šefile, vihkamist revolutsiooni ja vastikust duumategelaste suhtes, kes tõukavad tema majesteeti sellisele sammule. Ent kui tõukavad ühed, siis tuleb nähtavasti tõugata ka teistel. Surmatunnini säilitavad nad tänuliku mälestuse armastatud monarhist, kuid võib-olla on tal tõesti parem troonist loobuda. Eriti tundeliselt oli see mõte esitatud kindral Sahharovi vastustelegrammis. Duuma loobumisettepanekut nimetas kindral kuritegelikuks ja nördimapanevaks. Sarnase «jõleduse» võis tema meelest välja mõelda üksnes «röövlijõuk, kes äraandlikult kasutas sobivat hetke oma kuritegelikel eesmärkidel». Duuma käitumine olevat lubamatu. «Palav armastus» tema majesteedi vastu ei luba millegi sarnasega leppida. Sahharov on kindel, et vene rahval pole selle asjaga mingit tegemist. Ja kui küsitaks sõjaväelt, «tõuseks ta vankumatult oma monarhist juhi kaitseks».

Milles asi? Miks ta siis ei tõusnud? Ei, ega ta vist tõusnuks... Aga kui nii... «Minnes üle mõistuse loogikale... pisaraid valades... olen sunnitud ütlema, et küllap on kõige valutum väljapääs tulla vastu juba nimetatud tingimustele.»

Mõistuse loogika järgi näis ka «monarhia juht» nagu jõudvat finaali — troonist loobumiseni.

See kindralite 1917. aasta 2. märtsi hommikune plebistsiit on ajanud raevu sovetolooge ja «Kremli-uurijaid», neid, kes on spetsialiseerunud Vene revolutsiooni manamisele. Seejuures ei ilmuta nad erilist põhimõtte- või järjekindlust. Kui tarvis, vastandavad nad Veebruarirevolutsiooni Oktoobrirevolutsioonile, väites, et Oktoobrirevolutsioon olnud algusest peale «vandenõust väljakasvanud planeeritud putš, ent Veebruarirevolutsioonis olnud mingil staadiumil siiski pisut «möllava massi vabadust», see tähendab, «ta kandis endas demokraatiaelementi». Ent kui neile härrastele vaja, siis teevad nad põrmugi kõhklemata 180° pöörde ja hakkavad sajatama neile muidu sümpaatset Veebruarirevolutsiooni, nimetades seda «taltsutamatuse plahvatuseks» ja «kohuse reetmiseks».[60] 2. märtsi troonist loobumist kujutavad nad kindralite putšina tsaari vastu. Nikolai, ütlevad nad, poleks üldse pidanud seadma oma otsust sõltuvusse mingisugustest küsitlustest. Nad kinnitavad, et kui tsaar tahtis oma troonist loobumisega säästa riiki ja sõjaväge veristest tülidest, siis ei saavutanud ta midagi, otse vastupidi: just tema troonist loobumine päästis Venemaal valla peataoleku, kaose ja tüli. Ka Vojeikov väitis hiljem end vaistlikult olnud tsaari troonist loobumise vastu. Ta rääkis Nikolaile, et «ka troonist loobumise korral on vältimatu samasugune vere-

valamine nagu juba puhkenud rahutuste mahasurumisel ... anusin tema majesteeti mitte loobuma».[61]

Nikolaile on postuumselt tehtud etteheiteid, nagu poleks ta arvestanud, et massiline arveteõiendus Petrogradi tänavail olnuks tulusam kui troonist loobumine. Kuid need etteheited pole õiglased: Nikolai ei säästnud jõupingutusi, püüdes Habalovi ja Ivanovi abiga säilitada krooni, «vältimatu verevalamine» ei hakanud talle põrmugi vastu. Iseasi, et temast olenemata põhjustel käsud täitmata jäid.

Kõigest hoolimata kinnitavad selle kategooria autorid 2. märtsi küsitlusest rääkides, et oluline polnud tsaari algatatud küsitlus, vaid see, et Aleksejev olevat oma šefi usaldust kuritarvitades «organiseerinud tema kukutamise».[62] Rindejuhatajate ühehäälse vastuse olevat peakorteri staabiülem taganud «töödeldes neid eelnevalt telegraafi ja telefoni teel ... hirmutanud neid ähvardusega, et tagala lõpetab rinde varustamise ... et ta ruineerib sõjaväe võitlusvõime». Kõigi nende sammude (ja Aleksejevit aidanud «Mogiljovi tarkade» — kindralite Lukomski, Klembovski, Kondzerovski ja admiral Bubnovi tegude) tulemusena «muutusid kõik armeede ja laevastike juhatajad, kellele kuulunud monarhi usaldus, trooni ning isamaa teenritest kammerhärra Rodzjanko käskude. rutakaiks täitjaiks ega takistanud Tauria palees istunud rahvaesindajail ... muuta tänavamäss ülevenemaaliseks revolutsiooniks». Just nemad, relvajõudude juhid «osutusid neiks kahekssaks meheks, kes reetsid sõjameheau ja murdsid vandetõotuse ning seadsid tsaari paratamatuse ette loobuda troonist».[63]

Endiste õukondlaste sabas itkevad ka tänapäeva sovetoloogid taga Pihkvas petetud keisrit. Kõigepealt saab nende käest võtta Ruzski: see morn teravate tõstetud õlgadega mees, külm pilk näpitsprillide taga, osutunud peaaegu et esimeseks «nende inimeste hulgas, kes olid tõotanud tema eest elu anda, kuid nüüd olid otsekui kokku leppinud äraandmises». Harcave on Ruzskit põlastanud, näinud kindrali nurjatust selles, et kui Nikolai «küsinud Ruzskilt, kas ei saaks Petrogradi mässajate mahasurumiseks kasutada lõunapoolseid vägesid, olnud kindrali vaikimine piisavalt kõnekaks vastuseks».[64] Selle «reetmise piiril ebalojaalsuse» eest «jumal karistaski» nii Ruzskit kui ka peaaegu kõiki tema kolleege eesotsas Aleksejeviga.[65] Nõnda end väljendanud Vojeikov vihjas nähtavasti küsitluses osalenute edasisele saatusele.*

* Viitseadmiral Nepenin tapeti ülestõusnud madruste poolt mõni päev pärast tsaari troonist loobumist. Admiral Koltšaki hukkasid kolm aastat hiljem Siberi partisanid. Ruzski lasti Nõukogude kohtu otsusel maha 1918. aastal Jessentukis. Everti tapsid sõdurid rindel 1917. aasta lõpus. Nikolai Nikolajevitš suri Pariisis pagenduses. Läbikukkumistest ja nurjumistest, sealhulgas Kornilovi ja Kaledini omad, murtud Aleksejev suri Donil 1918. aasta augustis. Ainult Brussilov jätkas oma elu väärikalt. Ta astus rahva teenistusse, töötas Punaarmee keskjuhatuses ja suri 1924. aastal Moskvas.

2. märtsil kell 13 läks Ruzski oma staabiülema Danilovi ja kindralkortermeistri Savitši saatel Nikolai juurde ning kandis talle ette rindejuhatajate küsitluse tulemused, samuti Aleksejevi ning enda arvamuse. Pärast seda palus ta ära kuulata temaga kaasa tulnud kindralid. Need toetasid otsekohe lühidalt Ruzski argumente. «Rindejuhatajail,» ütles Danilov, «on õigus ... Kui suvatsete meie arvamust jagada, toob teie majesteet kodumaale selle ohvri.» Jaa, ta suvatses. Sest kõik olid ta üksi jätnud, isegi tema ustavamad kindralid ...

Troonist loobumise kohta koostati kahe telegrammi tekst, need olid määratud Rodzjankole ja Aleksejevile.

Riigiduuma eesistujale

Ei ole niisugust ohvrit, mida ma ei tooks kalli Emakese Venemaa tõeliseks hüveks ja päästmiseks. Seepärast olen valmis loobuma troonist poja kasuks tingimusel, et ta jääb täisealiseks saamiseni minu juurde ja regendiks on minu vend suurvürst Mihhail Aleksandrovitš.

Nikolai

Peakorteri staabiülemale. Peakorter

Palavalt armastatud Venemaa heaolu, rahu ja päästmise nimel olen valmis loobuma troonist oma poja kasuks. Palun kõiki teenida teda ustavalt ja silmakirjatsemata!

Nikolai[66]

Nii loobumise vorm kui ka telegrammide ärasaatmise aeg olid valitud sellise tagamõttega, kirjutas hiljem kindral Dubenski, et troonist loobumine ei toimuks duuma esindajate Gutškovi ja Šulgini survel», kes, nagu rindestaabis oli teatavaks saanud, pidid sinna saabuma keskpäeval.

Ruzski läks telegraafijaama. Paistis, et nüüd on punkt pandud. Ei, mitte päriselt.

Niipea, kui Ruzski oli läinud, ümbritsesid erutatud aukandjad Nikolaid. «Minu arvates,» ütles muu hulgas Vojeikov, «ei tohi langetada mingit lõplikku otsust, kuni te pole ära kuulanud teel viibivaid Gutškovi ja Šulgini.»[67]

«Kas arvate, et ma olen kiirustanud?» küsis Nikolai.

Taas veeres temast üle ägeduselaine. Ta ei tahtnud valitsemisest loobuda. Nikolai käskis Narõškinil minna Ruzski juurde ja blanketid ära võtta. Ruzski ütles, et tema käes neid ei ole, ta olevat andnud telegrafistidele. Narõškin lahkus, kuid tuli peagi Ruzski juurde tagasi. Nikolai nõudis telegramme. Ruzski andis need ära, lisades, et tekst on juba edasi antud. Narõškin tiris Ruzski telegraafiülema juurde. See lubas mõlemale kindralile, et püüab juba ärasaadetud telegrammide liikumist peatada, kuid lootust on vähe.

Kui Narõškin pärast Nikolai salongis seda öelnud oli, hüüdsid juuresolijad ühest suust: «Kõik on läbi!»

Duumategelasi oodates kutsus Nikolai professor S. Fjodorovi ja

palus avameelset vastust küsimusele, missugused on Aleksei tervise väljavaated tulevikus. Arst vastas: «Kardan, et ta elab kuueteistkümneseks, mitte kauem.» (Harcave on miskipärast Fjodorovile omistanud vastuse, et Aleksei elab kuni neljakümne aastani.)[68] Järele mõelnud, ütles Nikolai, et ta tahaks oma ülejäänud elu elada Venemaal «lihtsa inimesena», et tal pole mõtteski intrigeerida, et ta tahab elada Aleksei kõrval ja teda kasvatada.[69] Fjodorov vaidles vastu, arvas, et vaevalt uus võim lubab alaealisel tsaaril isaga kokku jääda. Nikolai ütles: «Sellisel juhul ma loobun mitte Aleksei, vaid Mihhaili kasuks.»

Duumategelased ei saabunud kella nelja-viie ajal, nagu oli oodatud, vaid õhtul poole kümne paiku. Mõlemad olid sisuliselt eraisikud, mitte keegi peale Rodzjanko polnud neid selleks sõiduks volitanud, nad ei esindanud mitte kedagi. Milleks nad sõitsid, on näha kas või sellest, et teel püüdsid nad võtta ühendust Ivanoviga. Šulgini kirjelduses nägi see episood välja nii:

> Ma ei mäleta, missuguses jaamas meid ühendati otseliini kaudu kindral-adjutant Nikolai Judovitš Ivanoviga ... Valitseja käsul oli ta sõitnud Petrogradi suunas mässu maha suruma. Ta jõudis Gatšinani, kuid keegi oli seal rööpad lahti võtnud ... Ta ei suutnud midagi teha, kuna ilmusid agitaatorid ja soldatid olid juba laostunud ... Nendele ei saanud loota ... Nad ei kuulanud enam sõna.
> Oli tarvis kiirustada ... Piirdusime selle telegraafikõnelusega ...[70]

Kuna Ivanovil polnud hoobelda millegagi, sõitsid duumategelased edasi. Ookeanitaguse sovetoloogi Harcave'i arvates lootsid need põhjendatult, et kui Nikolai viivitamatult troonist loobub, «võtab Mihhail regendina võimu kiiresti enda kätte, endine kord taastatakse ja dünastia päästetakse».[71]

Rong peatus. Kaks duumategelast astusid perroonile. Veidi eemal seisis teine valgustatud rong, tsaari oma. Kohe astus saabunute juurde tiibadjutant polkovnik A. Mordvinov.

«Valitseja ootab teid.» Ta juhatas Gutškovi ja Šulgini üle rööbaste.

Tähendab, nüüd kohe see juhtub, tundis «veebruaridemokraatia» esindaja südames õudust. Kas seda ei saa vältida?

Ei, ei saa ... Nii on vaja. Ei olnud väljapääsu ... Nõnda kirjutas Šulgin hiljem. «Me läksime, nagu inimesed lähevad välja kõigele kohutavale: mitte päriselt aru saades. Muidu me ei oleks läinud.»

Loobumist ei tahtnud valitseja, Habalov ega Ivanov, südames olid vastu ka Šulgin ja Gutškov, kuid midagi polnud parata, Nikolai Judovitšil ei läinud korda hõivata Petrogradi laternapostid, et «mässajad» nende külge puua. «Ja tulemus on käes ... Me päästame monarhiat tsaari loobumisega troonist.»[72]

Raudteele oli kogunenud rahvasumm, duumategelasi tervitati hurraa-hüüetega. Ametnikud perroonil olid sellest väljaastumisest nördinud. Vojeikov kuulis, kuidas Pihkva sõjakomandant kindral-

leitnant Ušakov nende poole pöördudes pilkavalt ütles: «Aeg on hakata, härrased! Käes on teistsugused ajad.»

Tsaari vagunis ootasid duumategelasi V. Fredericks ja K. Narõškin. Mõne minuti pärast sisenes Nikolai. Ta istus väikese nelinurkse, siidiga kaetud laua taha seina ääres ja kutsus viipega kõiki istuma. Sisenes N. Ruzski ja hakkas otsekui tsaari märkamata torisema, nähtavasti Mordvinovi pärast. «Alati, kui käske ei täideta, tuleb segadus!» porises ta omaette. «Ma käskisin ju selgesti deputaadid kõigepealt minu juurde saata. Miks siis seda ei tehtud? Ilmaski ei kuulata sõna ...»[73]

Nikolai tegi, nagu ta ei kuuleks. Narõškin võttis märkmiku, et läbirääkimised kirja panna. Vojeikov juhatas rongi komandandi tagumise sööklapoolse ukse taha, et ta takistaks kõrvalistel isikutel pealt kuulata, ise astus perroonipoolse ukse juurde, et toimuvat näha ja kuulda.

Nikolai võttis tulijad vastu rahulikult, korrektselt, koguni sõbralikult. Ta küsis neilt visiidi eesmärki. Vaevu erutusest võitu saades sõnas Gutškov kõlatult, et ta tahaks anda nõu, kuidas riik raskest olukorrast välja tuua. Petrograd «on juba täielikult ülestõusnute käes», kõik mahasurumiseks saadetud väeüksused lähevad üle liikumise poole, «niipea kui nad on Petrogradi õhku hinganud». Seepärast, võttis Gutškov kokku, «on teile igasugune võitlus kasutu. Meie nõuanne on, et te peate troonist loobuma».

Tsaar istus liikumatult. Vaatas rahulikult ja kivinenud ilmega otse enda ette. Tema näolt võis lugeda: «See pikk kõne on ülearune.»

Ruzski, kes istus Šulginist veidi tagapool, kummardus tema poole ja ütles vaevukuuldavalt:

«Mööda maanteed liigub Petrogradist siia relvastatud veoautosid. Kas need on tõesti teie omad? Riigiduumast?»

Niisugusest oletusest solvatud «veebruaridemokraatia» saadik pöördus järsult kindrali poole:

«Kuidas teile võis midagi niisugust pähe tulla?»

«Noh, tänu taevale, vabandage! ... Ma käskisin nad kinni pidada.»[74]

Gutškov jätkas: «Ma tean, teie majesteet, et pakun teile tohutu tähtsusega otsust ... Kui tahate seda sammu veidi läbi mõelda, olen valmis vagunist väljuma ja ootama ... Kuid igal juhul peab see toimuma hiljemalt täna õhtul.» Nikolai ütles: «Ma olen selle juba läbi mõelnud ja otsustasin loobuda.» Gutškov hoiatas, et tal tuleb pojast lahkuda, kuna talle «ei julge keegi usaldada tulevase valitseja saatust ja kasvatamist». Nikolai vastas saadikutele ootamatult: «Kell viisteist otsustasin loobuda poja kasuks. Nüüd aga jõudsin pärast järelemõtlemist otsusele, et ma ei suuda temast lahkuda ja annan trooni üle vend Mihhailile.»[75]

Šulgin märgib, et Nikolai öelnud seda «rahulikult, lihtsalt ja

täpselt, ainult aktsent oli veidi võõras, kaardiväelaslik». Ja lisanud tasa: «Ma loodan, et te mõistate isatundeid.»

Saadikud nõustusid. Ehkki oleksid tahtnud vastu vaielda. Tsaar võis troonist loobuda, kuid mitte seda üle anda või kinkida kellele tahab. Kahtlane manööver, sest äkki tuleb kohe loobuda ka järgmisel. Kuid vaidlemiseks polnud aega, sest «iga hetk oli kallis. Mitte ainult seepärast, et mööda maanteed läheneb relvastatud veoautosid, mida Petrogradis oli küllalt nähtud . . . ja mida kindral Ruzski on käskinud peatada (aga kas ikka peatavad?).» Kiirustati peamiselt seepärast, et revolutsiooni nõudmised «hakkavad kasvama. Võib-olla saab praegu monarhiat veel päästa.» Rodzjanko ja tema grupp olid valmis äärmisel juhul ohvriks tooma Nikolai, et päästa tsarism ja dünastia. Kui tsaaril polekski õigust loobuda venna kasuks, on peamine, et «sellega võidetakse aega. Mõnda aega valitseb Mihhail ja siis, kui kõik on maha rahunenud, selgub, et ta ei oska valitseda ja troon läheb üle Aleksei Nikolajevitšile.»[76]

Sündigu nii. Duumategelased teatasid, et nad tahavad tunnipoolteise pärast ära sõita, nad peavad hiljemalt hommikul olema Petrogradis ja koos loobumisaktiga, seepärast palusid nad viivitamatult alustada selle vormistamist. Oli olemas Šulgini ettevalmistatud tekstivisand, nad ei surunud seda peale, vaid pakkusid üksnes aluseks.*

Nikolai võttis paberi ja lahkus. Ta tuli tunni aja pärast tagasi ja andis duumategelastele masinal löödud teksti, mille all seisis juba allkiri: *Nikolai.***

Kas nüüd on kõik, härrased? Kas tohib laiali minna?

Ei, duumategelastel oli veel üks soov. Šulgin palus märkida loobumisaktile mõni tund varasem aeg, nagu oleks see kirjutatud mitte pärast saadikute saabumist, vaid enne seda: «Ma ei tahtnud, et keegi oleks saanud öelda, nagu oleks manifest välja pressitud . . .» Kuna see palve ilmselt «langes kokku tema sooviga», kirjutas Nikolai: «Kell 15», kuigi «kell näitas kaheteistkümnenda öötunni algust».

Veel üks küsimus. Kui tsaar on troonist loobunud, kaotab oma koha ka valitsuse juht. Kes siis uue määrab? Kuna esialgu pole seda kellelgi teha, siis las määrab tema, endine tsaar ka uue

---

* Käesoleva raamatu autorile ütles V. Šulgin 1975. aasta augustis Vladimiris kategooriliselt, et Nikolai poolt allakirjutatud loobumisakti teksti koostanud Petrogradis tema, Šulgin, ja Pihkvas kirjutanud selle pärast mõningaid stiiliparandusi kõrvalvagunis puhtalt ümber masinakirjutaja porutšik Saveljev.

** See suurepäraselt säilinud dokument asub Moskvas Oktoobrirevolutsiooni Riiklikus Keskarhiivis. Läänes käivad selle ümber naiivsed vaidlused. Muu hulgas vaieldakse selle üle, kes on kirjutanud teksti. Sellise arutluse näidisena võib nimetada kirjutist: *Sworakowsky, W.* The authorship of the abdication document of Nickolas II. — «The Russian Review», 1971, N. 30, p. 277—286.

peaministri. Laua juures istudes tõstis Nikolai väsinud pilgu duumategelastele ja küsis:

«Keda te arvate?»

Duumategelased ütlesid, et vürst Lvovi.

«Valitseja sõnas mingi erilise tooniga, ma ei suuda seda edasi anda.

«Ah Lvov? Hästi — Lvov.»

Otsekohe kirjutas ta valmis ukaasi valitsevale senatile Ministrite Nõukogu esimehe määramise kohta ja kirjutas alla.»[77]

Ja veel üks küsimus. Oli vaja uut kõrgemat ülemjuhatajat. Kes selleks saab? Kaua mõelda polnud tarvis. Nikolai istus veel kord laua taha ja kirjutas alla ukaasi Nikolai Nikolajevitši määramise kohta.

Tõsi küll, see polnud päris loogiline. «Nii ülemjuhataja kui ka peaministri määras ta juba pärast seda, kui oli kinnitanud oma loobumisakti.»[78] Tsaar loobus võimust ja laskis selle samas uuesti käiku. «Et need aktid oleksid kehtivad, märgiti neile aeg kaks tundi enne troonist loobumist, seega kell 13.»

Saadikud jätsid hüvasti ja väljusid, vaguni juures tungles inimesi. Gutškov ütles neile astmelaualt: «Vene inimesed, paljastage pea, lööge risti ette, paluge jumalat! Venemaa päästmiseks pani keisrihärra endalt maha oma tsaariameti . . . Venemaa astub uuele teele.»[79]

Tee oli küll uus, kuid mitte see, mida olid ette kujutanud Moskva tehaseomanik Gutškov ja Volõõnia mõisnik Šulgin.

* * *

Kolmsada aastat oli Venemaad türanniseerinud «peletis paks, tembutav, suur, sajasuine ning haukuv».

Ja korraga koletist ei olnud. See oli kadunud. Sulanud. Haihtunud pakaselises, kuid kevadhõnguga rõõmustanud Petrogradi õhus. Viimaseid kahepäiseid kotkaid rebiti ja kaabiti paleede fassaadidelt maha juba sinava taeva all, sulavatest hangedest voolavate nirede vulina saatel.

Mõnele paistis koguni, et kõik oli olnud nii lihtne ja kerge. Ja nii tavaline.

Sest ajast alates on sellest Veebruari tavalisusest, kergusest ja lihtsusest aina korrutanud emigrantlikud kroonikud ning sovetoloogid. Ühed väidavad, et tsarismi ei kukutatudki. Läbini pehkinuna murdunud see iseenesest, lihtsalt langenud. Teised leiavad, et kui mingit kukutamist oligi, siis osutunud see hämmastavalt kergeks ja valutuks.

Kolmandad räägivad tsarismi «totaalsest mittevastupanekust» veebruaripäevil, peaaegu et isekadumisest, sellest, et revolutsiooni nõrgas puhangus vajunud see kaardimajakesena viltu, langenud ja lagunenud kokkupuutes «mässava massiga».

Nii või teisiti saavutatud revolutsiooni võit veebruaris peaaegu ilma võitluseta, ütlevad sovetoloogid.

Dokumentaalsed tõendid kummutavad sellised väljamõeldised. Võim ei varisenud iseenesest. Rahvas võttis tsaarilt võimu, kukutas Nikolai II, murdnud nii tema enda kui ka kogu tsaariadministratsiooni vastupanu.

Rahvas võitis kangelaslikke jõupingutusi ja eneseohverdust nõudnud raskes võitluses, mis sugugi ei sega tõsiasja, et oma krahhi ajaks oli isevalitsus pankrotistunud. Leidis tõestuse Lenini seisukoht, et ka väga kriitilistes tingimustes tsaarirežiim iseenesest ei kuku muidu, kui teda ei kukutata.[80]

Rahvalt nõudis mehisust ja ohvreid, et kukutada troonilt Nikolai II ning tema järel kogu see kamarilja.

«Vestnik Vremennogo Pravitelstva» ametliku teate põhjal 25. märtsist 1917 moodustas ülestõusnute ohvrite arv 1917. aasta veebruaris 1443 inimest, klausliga, et see arv pole täielik.

Teine allikas samast ajast (ajaleht «Birževõje Vedomosti») nimetas 2000 inimest.[81]

Umbes sama arv oli bolševistlikus «Pravdas».

Lenin pidas usutavaks, et ohvreid Veebruarirevolutsiooni ajal Petrogradis oli üle 2000 inimese.[82]

Ei tohi unustada, et kaheksa päeva «veebruari imet» hõlmasid ainult Petrogradi sündmusi. Lääne versioonide kiuste ei võetud Petrogradi ülestõusu ülejäänud Venemaal vastu automaatselt ja vaikselt. Provintsis klammerdusid tsarismi teenrid endiselt kramplikult võimu külge. Nende vastupanu kubermangudes ja maakondades murdis rahvas, minnes sageli elu säästmata kuulide ning tääkide vastu. Töölised «võitlesid nagu lõvid tsaaripolitsei, sandarmeeria ja sõjaväe selle väikese osa vastu, kes ei läinud kohe üle rahva poole . . .» kirjutas Lenin. «Oma verega ostsid vene töölised vabaduse meie maale.»[83]

Selline oli veebruarivõidu tegelik hind.

Taas troonist loobumine

Duumategelaste lahkumisel küsis Nikolai neil hüvastijätuks kätt surudes:

«Mis te arvate, härrased, kuhu mul oleks praegu parem sõita, kas Tsarskojesse või Mogiljovi?»

Gutškov vastas:

«Meie ei tea seda, teie majesteet. Tehke, nagu tahtmine teile ette ütleb!»

Šulgin väljendunud selgemini:

«Mulle tundub, et teil tuleks kõigepealt jätta hüvasti Mogiljovis.»*

Samal ööl sõitsid Pihkva kohtumises osalenud eri suundades laiali. Duumategelased Petrogradi, Nikolai Romanov aga Mogiljovi, endise sõjaväeteenistuse paika. See amet oli talt võtnud kaheksateist kuud, seda on kirjeldatud paljudes memuaarides.[84]

Teel, Sirotino jaamast saatis Nikolai telegrammi:

Petrograd. Tema keiserlikule majesteedile Mihhail Teisele.

Viimaste päevade sündmused sundisid mind pöördumatult otsustama oma äärmist sammu. Andesta mulle, kui kurvastasin sind ja et ei jõudnud hoiatada! Jään alati truuks ja ustavaks vennaks. Palun palavalt Jumalat aidata sind ja sinu kodumaad!

Nicky[85]

Vaevalt olid Gutškov ja Šulgin jõudnud Petrogradi, kui neile sai jalamaid selgeks, nagu on meelehärmis öelnud ookeanitagune kroonik Harcave, et nad olid ilmaaegu vaeva näinud.[86] Tõepoolest, katse päästa monarhia, asendada Nikolai tema vennaga, oli rahva hulgas vallandanud nördimustormi.

Töörahva hulgad said kohe selgesti aru, nagu kirjutas Lenin, et uus võim «*töötab juba tsaarimonarhia restaureerimise kallal*, kutsub juba ametisse uut tsaarikese-kandidaati Mihhail Romanovitš, hoolitseb legitiimse monarhia asendamise eest bonapartliku monarhiaga. Oli silmanähtav, et kodanlaste ja mõisnike liidrite moodustatud uus valitsus «ei taha demokraatliku vabariigi loomist Venemaal. Ta tahab ainult halva tsaari Nikolai II asemele panna troonile tsaar Mihhaili, kes pidavat olema «hea» tsaar. Ta tahab, et võimu Venemaal omaks mitte rahvas ise, vaid uus tsaar ühes kodanlusega.»[87]

Vaksalist helistas Šulgin kohe Tauria paleese ja esimene asi, mida ta toru võtnud P. Miljukovi käest kuulis:

«Vassili Vitaljevitš, ma palun ja anun teid, ärge loobumisakti välja kuulutage! Rahvas on äärmuseni erutatud,» rääkis kadettide liider torusse. «Sellest peale, kui te ära sõitsite, on meeleolu palju halvenenud. See loobumine ei rahulda enam kedagi . . . Ärge astuge edasisi samme, võib juhtuda õnnetus . . .»

Kuid Gutškov oli juba teinud vea. Mingid tuuled olid tõuganud teda vaksalist naabruses asuvatesse raudteetöökodadesse. Seal miitingul kuulutas ta töölistele, et Nikolai on loobunud troonist Mihhaili kasuks, et on moodustatud demokraatlik valitsus eesotsas vürst Lvoviga.

«Vürst! . . .» karjus üks tribüünile hüpanud tööline. «Siis selleks tegime revolutsiooni, seltsimehed? Oleme vürstide ja krahvide läbi küll kannatanud ja säh sulle! Rahandusministriks, kas kuulete, Tereštšenko! Aga kes on härra Tereštšenko? Suhkruvabrikuid teisel kümmekond . . . Maad oma sada tuhat tessatini. Ja rahagi tuleb kolmkümmend miljonit ära.»[88]

* V. Šulgini jutust autorile 1975. aasta augustis Vladimiris.

Mõned teised töölised tormasid ukse juurde, hakati uksi lukustama. Lõhnas omakohtu järele.

«Anna kiri siia!» karjuti igast küljest. «Rebige see tükkideks!» Gutškovi käest dokumenti ei leitud, tal õnnestus kuidagi välja pääseda... Hiljem selgus, et juba vaksalis olid Šulgin ja Gutškov loobumisakti märkamatult duumategelase Lebedevi kätte pistnud. Tema andis selle edasi Lomonossovile. Lomonossov hiilis teedeministeeriumi ja andis dokumendi Bublikovile. Viimane peitis paberi sekretäri riiulile ajalehtede vahele.[89]

Muide, ka Šulgin ise kiirustas liiga. Pärast Petrogradi saabumist esines ta vaksalis rivistatud sõjaväeosa ja suure rahvahulga ees ja lõpetas kõne sõnadega:

«Hüüan keisrihärra Mihhail Teisele hurraa!»[90]

Äärepealt oleks sündmusi ennetanud ka admiral Koltšak. Loobumisakti Musta mere laevastikule edasiandmise ajal katkes telegraafijuhe. Tekkis ülemustele ohtlik olukord: laevastikus võidi arvata, et nad varjavad Nikolai II kukutamist. Siis käskis Koltšak panna meeskonnad vanduma truudust Mihhail Teisele, uuele keisrile. Laevadel asuti käsku täitma. Ent juhe parandati, saadi kätte mõlemad aktid ja truudusevande tseremooniale anti ärakell.[91]

Rodzjanko saadikud ei jõudnud Pihkva-reisist hingegi tõmmata, kui sattusid taas täbarasse olukorda. 3. märtsil kell kümme hakati vürst P. Putjatini Millionnaja tänava korteris arutama küsimust, kas Mihhail Romanov peab vastu võtma talle päranda-tud krooni, see tähendab, kas ta peab ennast keisriks kuulutama või mitte.

Nõupidamisele olid ilmunud vana Venemaa kodanluse ja aadli liidrid. Peale Mihhail Romanovi* osalesid M. Rodzjanko, A. Kerenski, P. Miljukov, G. Lvov, V. Lvov, V. Šulgin, A. Gutškov, M. Tereštšenko, I. Godnev, I. Jefremov, M. Karaulov, N. Nekrassov.[92] Nende nägudel lasus rahutusepitser: nad olid kogunenud keset möllavat ja kobrutavat, kirgedepalangust vallatud hiigellinna, iga hetk võisid sinna tulla töölised ning soldatid. Kaitset peaaegu ei olnud, välisukse juures ja sisetrepil seisid kuidagi kogutud Preobraženski polgu ohvitserid. Keset salongi istus Mihhail, temast paremal ja vasemal poolringis diivanitel ning tugitoolides teised kutsutud. Ta palus neil arvamust avaldada.

Need võtsid üksteise järel sõna, soovitasid Mihhailil võimu enda peale mitte võtta. Põhjendus: antud olukorras tooks Mihhaili saamn kaasa suure ohu tema isikule. Juba praegu võib siia üksköik kes sisse tungida. Kui Mihhailil isegi õnnestuks kuhugi välja pääseda, ei leiaks ta mitte kusagil Venemaal endale reaalset julgeolekut. Sellises olukorras, rääkisid nõuandjad, kus rahvamassid ilmutavad monarhia säilitamise suhtes äärmuslikku, lausa pöörast raevu, võib Mihhaili katse troonile tõusta tal pea maksta.

«Mul pole õigust varjata,» ütles Kerenski, «millisesse ohtu te isiklikult satute juhul, kui otsustate trooni vastu võtta... Ma ei vastuta teie kõrguse elu eest.»

Kuid erutatud Miljukov veenis, et Mihhail mitte ainult võib, vaid ka peab troonile asuma.

«Kui teie, teie kõrgus, keeldute, tuleb hukatus. Sest siis kaotab Venemaa oma telje... Monarh on telg. Monarhia on Venemaal ainuvõimalik keskpunkt. Ainus ühine, mida kõik teavad, ainus arusaam võimust. Kui te keeldute, tuleb õudus.»

Kulupea kraaksus nagu must kaaren... Ilma monarhita, rääkis ta, on Ajutine Valitsus kõigest «igerik laevuke», mis upub rahvarahutuste ookeanis. Ilma tsaarita «ähvardab maad igasugune riiklustunde kadumine». Ilma tsaarita ei ela Ajutine Valitsus Asutava Koguni.

Vastavalt kokkuleppele kõneles igaüks ainult kord. Kuid Miljukov oli hoogu sattunud ega leppinud ühe kõnega. Pärast paari oraatorit nõudis ta protestidest hoolimata uuesti sõna. Ta kuulutas: kuigi on õigus neil, kes viitavad Mihhaili isiklikule julgeolekule, tuleb riskida. Väljaspool Petrogradi on täielik võimalus koguda sõjalist jõudu, mis on vajalik massi vaoshoidmiseks, suurvürsti kaitsmiseks.[93]

Miljukovi toetas Gutškov, kes oli temaga täiesti solidaarne. Gutškov kutsus Mihhaili üles «jaa» ütlema ja väljendas omalt poolt veendumust, et ilma tsaarita «pole Venemaal elu». Gutškov keelitas Mihhaili:

«Kui te kardate krooni koormat, võtke siis võim vähemalt ajutiselt kui keisririigi regent! Lubage rahvale, et võim antakse Asutavale Kogule, kui sõda on lõppenud!»[94]

Ja sihukesi Romanovite dünastia eestvõitlejaid olid nende mustsajalised võistlejad kuulutanud... Kelleks? Oo taevas! Vabamüürlasteks. Peaaegu et pommipildujateks ja tsaaritapjateks. Mustsajalised monarhistid olid teinud liiga Miljukovile ja Gutškovile, kes veebruaris osutusid tsaari usinaiks kaitsjaiks. Neid, truimaid truualamlikest, ristisid pagenud mustsajalised «juudas iskariotideks»! Need seisid ju valges emgiratsiooniski ikka paremal pool kainet mõistust. Tigedusest sõgedad. Vihkamisest pöörased. Ahmastunud mõistusega. Üks niisugune, monarhiigatsusest aru

---

* Mõned andmed M. Romanovi kohta. Ta sündis 22. novembril 1878, oli kümme aastat Nikolaist noorem. Elas tavaliselt Gatšinas. Pärast vend Georgi (Aleksander III teise poja) surma 1899. aastal kuni Aleksei sündimiseni 1904 loeti teda ametlikult troonipärijaks. Ta käsutas maailmasõja algusest peale Kaukaasia ratsaväe nn. Metsikut diviisi, mis osales lahinguis. 1911. aastal astus M. Romanov vastu tsaari tahtmist morganaatilisse abiellu Moskva advokaadi kaks korda lahutatud tütre N. Šeremetjevskaja-Mamontova-Wulferdtiga (viimased kaks nime kahe esimese mehe järgi, sai tiitli krahvinna Brassova). Mihhaili elu, ka tema perekondlikke skandaale ja sel pinnal konflikte tsaariga, on põhjalikult kirjeldanud tema võõrastütar Natalja Mamontova, mehe järgi Majolier (*Majolier*, N. Stepdaughter of Imperial Russia. London, 1940).

kaotanud, koguni tulistas Pavel Miljukovi (teine kadettide liider V. Nabokov varjas teda oma kehaga ja sai surma).[95]

Mihhailil jätkus mõistust mitte liiga pikalt kõhelda. Ta väljus järele mõtlema ja naasis peagi otsusega troonist keelduda. «Gutškovide—Miljukovide liitlane Mihhail Romanov taipas, et niisuguses olukorras on mõistlikum loobuda, seni kui teda ei vali troonile Asutav Kogu . . .»[96]

Kella kuueks õhtul oli V. Šulgini, N. Nekrassovi ja V. Nabokovi koostatud akt alla kirjutatud. Laialiminekul embas Rodzjanko Mihhaili ja nimetas teda kõige õilsamaks inimeseks. Paljusõnalise komplimendiga sai maha Kerenski: «Kuulutan praegu, et austan sügavalt suurvürst Mihhail Aleksandrovitšit ja jään alati austama.»[97]

Oma lugupidamist viimase tsaari vennale on tagantjärele afišeerinud ka mõned sovetoloogid, ehkki osa neist on valmis talle troonist keeldumises argust ette heitma. Teised lükkavad selle etteheite tagasi. Tal oli, ütlevad nad, «küllalt mehisust, kuid tal ei jätkunud temperamenti, et võitluse etteotsa asuda».[98] Kuid üldiselt ei ole kodanlikus propagandas Mihhail Romanovi idealiseerimine korralikuks ja lojaalseks inimeseks rajatud millelegi reaalsele. Veebruarisündmustes osutus ta kaasatõmmatuks aktiivsesse võitlusse kontrrevolutsiooni poolel. Pole tõsi, nagu oleks ta Petrogradi tulnud alles 3. märtsil, Millionnaja nõupidamise päeval. Rodzjanko oli tema Gatšinast välja kutsunud juba 27. veebruaril ja sellest peale ta Petrogradist ära ei käinud, jäi sündmuste keskpunkti ning intrigeeris telgitagustes Habalovi, Rodzjanko ja Buchananiga.

Esimesele andis ta Admiraliteedis näpunäiteid relvastatud võitluse meetodite kohta. Sellest on hiljem rääkinud Habalov ise.[99]

Inglise suursaadiku juures sondeeris Mihhail võimalust, et Antant toetaks revolutsiooni lämmatamist. Sellest on pajatanud Buchanan.[100]

Rodzjankoga arutas Mihhail Romanov enda sõjaväediktaatoriks kuulutamise võimalust. Duumategelaste N. Nekrassovi ja I. Dmitrjukovi juuresolekul käis neil jutt sellest, et Mihhail «peab ise võtma enda peale diktatuuri Petrogradis, sundima vana valitsuse erru minema ning dünastia päästmise huvides moodustama oma äranägemisel uue».[101]

On andmeid, et juba 27. veebruaril pakuti duumaliikmete eraviisilisel nõupidamisel Mihhail Romanovile sõjaväediktatuuri.[102]

Pärast troonist loobumise akti allakirjutamist Mogiljovis olid asjaosalised kohe hüvasti jätnud ja vastassuundades laiali sõitnud. Pärast loobumist Millionnaja tänavas palus madam Putjatina kõik osavõtnud toredasse lõunalauda.

Nikolai võitlus trooni pärast oli kestnud kaheksa päeva, neljapäevast neljapäevani. Mihhail sai selle asjaga hakkama ainsamal reedel, ajavahemikus kella kümnest hommikul kuni kuueni õhtul.

12

ALEKSANDRI PALEES VAHI ALL

Kõige meetod: põgeneda koos jänesega
ja ajada teda taga koos jahimehega.

Auguste Barbier

Arreteerimine

Kirjutanud alla loobumisaktile, tõmbas Nikolai selga oma polkovnikusineli, läks salongist tamburisse ja astus perroonile.

Valve oli kuhugi kadunud. Talle järgnes ainult Leichtenbergi prints Georgi, üks tema tiibadjutante.

Troonist loobunud tsaar kõndis kaua mööda perrooni ja rööpapääre rongide vahel, kurtis saatuse ja truuduseta kaastööliste üle. Solvunult rääkis ta Leichtenbergile olukorrast, millesse ta oli sattunud liitlaste ees: «Mul on häbi, nähes peakorteris välismaa agente, ja neilgi on piinlik vaadata mind.» Enne aktile allakirjutamist oli Nikolai veel naeratanud, kuid «pärast loobumist muutus ta nägu puiseks, ta hakkas kõigile kummardama ja kätt andma, ta ulatas mullegi käe»,[1] meenutab D. Dubenskoi.

Veidi hiljem kutsus tsaar jalutuskäigule Mordvinovi, kurtis ka temale. See trööstis: «Pole midagi, teie majesteet, ärge nii väga erutuge, ega te pole ju troonile kippunud! Tulgu ise toime, kui tahavad. Vägisi armsaks ei saa . . .» Nende sõnade juures valitseja seisatus. «Jah,» ütles ta hambaid kiristades, «pole midagi öelda, see nende rahva tahe on ikka kena küll!»[2]

Hiljem on räägitud palju igasugu asju mingist passiivsusest, otsekui hämmastavast ükskõiksusest, millega Nikolai oma võimu

«üle andis» (nagu antakse üle eskadron). Följetoniliialduse meister A. Avertšenko, kes tabavat sõna otsides ei halastanud isegi isale-emale, kirjeldas Nikolaid Pihkva raudteejaamas salongvagunis nii: «Istus ja silus pliiatsiga vuntsi. Siis kirjutas vaikides loobumisele alla ning sõnas: «Hüva ongi, sõidan Livadiasse ja hakkan lillekesi kasvatama.»»[3]

Neil tundidel ei köitnud Nikolai mõtteid Livadia lillekesed. Öösel kirjutas ta rataste tonksimise saatel «reetmisest, argusest ja pettusest», mille ohvriks ta enda arvates oli langenud. Tema enda kirjelduses oli möödunud päev (2. märts) niisugune: *Hommikul tuli Ruzski ... On vaja minu troonist loobumist. Ruzski andis selle kõneluse edasi peakorterisse ja Aleksejev kõigile rindejuhatajatele. Kella poole kolmeks olid tulnud kõigilt vastused. Mõte oli selles, et Venemaa päästmise, sõjaväe rindel hoidmise ja rahu nimel on tarvis see samm astuda. Ma nõustusin ... Õhtul saabusid Petrogradist Gutškov ja Šulgin ... andsin neile allakirjutatud manifesti. Kell üks öösel sõitsin Pihkvast välja läbielatu raske mõju all. Ümberringi on reetmine, argus ja pettus.*[4]

Ta oli solvunud onu Nikolai Nikolajevitši peale, Everti ja Saharovi peale, et need nii kähku olid Aleksejevile teatanud oma jaa-sõna. Ta oli solvunud Mogiljovi garnisoni ohvitseride peale, kes «Marseljeesi» kuuldes panid punase lindi nööpauku ja ühinesid meeleavaldajatega. Ja ta oli väga vihane kindral Ruzski peale.

Järgmisel päeval (3. märtsil): *Magasin kaua ja sügavalt. Ärkasin kaugel teisel pool Dvinskit. Päev oli päikesepaisteline ja pakaseline ... Lugesin Julius Caesarit.* Õhtusel tunnil, mil Petrogradis vürstinna Putjatina lõunalauast tõusid «veebruaridemokraadid» Miljukov, Kerenski ja nende kolleegid, lähenes helesinine rong Mogiljovile. Kukutatud tsaaril olid perroonil vastas Aleksejev ja staabimehed. Ühtedel oli kohmetu, teistel rusutud ilme. Mis Nikolail siin tegemist on? Seda ei teadnud ta isegi. Sama päeva sissekande järg: *Kell 20.20 saabusin Mogiljovi. Platvormil olid kõik staabiametnikud. Võtsin Aleksejevi vastu vagunis. Kell 21.30 läksin majja.*[5]

Hommikul joodi koos Aleksejeviga teed, seejärel läks Nikolai staapi viimast korda kuulama Aleksejevi ettekannet olukorrast rinnetel, siis tõttas vaksalisse vastu võtma Kiievist saabuvat ema. Maria Fjodorovna embas perroonil poega, sisenes koos temaga lähedasse puubarakki. Nad istusid seal kaua kahekesi, leskkeisrinna väljus barakist nutetud silmadega. Mogiljovis nähti ema ja poega korduvalt kahekesi samas poosis: ema noomib Nikolaid millegi pärast, tema kuulab vaikides, liikumatu pilguga maha vahtides ning paberossi suitsetades (Nikolai Romanovi ja ta ema suhteist on kirjutatud palju ja korduvalt).[6]

Seekord peakorterisse saabunud Nikolaile ei antud posti ega agentide telegramme. Pressiosakonna polkovnik oli lubanud tuua, kuid «unustas» selle samal päeval.

Rodzjankolt sai Aleksejev telegrammi nõupidamisest Millionnajal. Nikolai kommentaar: *Tuleb välja, et Miša loobus. Tema manifest lõpeb üleskutsega valida kuue kuu pärast Asutav Kogu. Jumal teab, kes andis talle nõu niisugust jälkust kirjutada. Petrogradis on rahutused lõppenud, kestaks nii ainult kauem.* 7. märtsil pani ta kirja: *Pärast teejoomist hakkasin asju kokku panema. Lõunatasin* maman*'ga ja mängisin temaga* bésique'i.[7]

Ookeanitagused sovetoloogid ei säästa haledaid sõnu, kirjeldades Nikolai Romanovit veebruari—märtsi päevil. Naisest ja lastest ning võimukeskustest eemalekistud, kaheksasaja versta taha provintslikku Mogiljovi paisatud tsaari olevat nende arvates jalitatud ning materdatud nagu tagaaetavat metslooma. Frankland kirjutab, et «hoolimata Nikolai mitmetest probleemidest» ja «neist üldse mitte huvitudes» olevat tal tsaarist inimlikult kahju, «nagu on kahju pimedast inimesest, kes kobamisi üle tee minnes on jäänud auto alla».[8]

Aleksandrovi raamatus näeme kukutatud tsaari inimesena, kes on enda lõplikult kaotanud ja kustunud pilguga, koltunud, raugalikest kortsudest küntud näoga astub tahtetult nagu kuutõbine, on vaimus kõigest lahti öelnud ja juba seepärast ette määratud märterlusele». Just see autor hiilgas originaalse avastusega (millest haarasid kinni mõned teisedki): Nikolai Romanov olevat Taani prints Hamlet ja mitte üksnes seepärast, et ta Mogiljovis ning Pihkvas tegutsemise asemel kurnanud end lõputute kõhklustega «olla või mitte olla», tema ema oli Taani printsess. Isel kombel olevat viimane tsaar teatud mõttes Hamleti järeltulija, järelikult tulenenud tema kõhklevus päritud verest — asjaolu, mida ei tohi kõrvale jätta, kui tahad süveneda Vene revolutsiooni saladustesse.[9]

Nikolai II väärivat seda enam kaastunnet, väidavad need härrased, et talle raskel tunnil lisandunud «revolutsionääride julmusele» ja «kaastööliste ebatruudusele» ka sugulaste ükskõiksus. «Teda olid reetnud ja maha müünud nii staabitegelased, aristokraatia, liitlased kui ka valitseva dünastia liikmed; ei keegi muu kui tema onupoeg Kirill ilmus Tauria palee juurde, punane lint mundrikuuel, väljendades valmisolekut revolutsioonile alistuda.»[10]

Kas on tarvis tõestada, et hambaid kiristanud Nikolai vähe sarnanes kuutõbisele järeleandjale, millisena näeme teda ookeanitagustes Romanovi-meelsetes fantaasiates? See ei olnud kuutõbine, kes saatis Habalovile käske «mäss» halastamatult maha suruda, ega saatnud Hamleti teisik teele Ivanovi ekspeditsiooni. Mis puutub sugulaste suhtumisse, siis võib märkida, et raevukalt oma ainuisikulise võimu külge klammerdudes oli ta ise harjutanud lähedasi (peale naise) mitte lootma teda mõjutada. Ta oli neile keelanud kõnelustes temaga isegi puudutada poliitikaküsimusi. Oli loomulik, et Nikolai ka seekord ei teinud vähimatki katset nendega ühendusse astuda ja arutada neile tohutu tähtsusega

sammu. Asi polnud mitte niivõrd geograafilises eraldatuses kui kroonilistes sõnelustes ja nägelustes, mis olid uuristanud Romanovite perekonda. Teiste arvamust troonist loobumise kohta ei küsinud Nikolai ei enne ega pärast ja keegi ei püüdnud neile kriitiliseks kujunenud olukorda arutada mõne teisega või omavahel. Tema troonist loobumisest kuulsid sugulased kui sündinud faktist. Pealegi kujutas Romanovite perekond dünastia krahhi hetkel endast niisugust tühisuste galeriid, et seal polnudki kellegagi nõu pidada. Ainus tõsine mees suurvürstide seltskonnas — Nikolai Nikolajevitš — polnud jätnud vennapoega nõuandeta. Saanud tsaari järelepärimise, soovitas ta tingimusteta troonist loobuda.

20. märtsil, eelviimasel päeval Mogiljovis, koostas Nikolai hüvastijätuks «Läkituse tegevarmeele». «Kuulake uue valitsuse sõna,» oli selles öeldud, «kuulake oma ülemuste sõna ja aidaku jumal neil juhtida Venemaad mööda kuulsuse ning heaolu teed!»[11] Aleksejev lülitas selle läkituse käskkirja nr. 371 21. märtsist, kuid sellest kuulnud Gutškov käskis kategooriliselt endise tsaari läkituse käskkirjast välja jätta.

Ookeanitagused propagandistid on seda episoodi kvalifitseerinud ühest küljest kui Nikolai mehisuse ja eneseohverduse vägitükki, teisalt kui nende poolt samal ajal ülistatud «veebruaridemokraatide» järjekordset alatust. Tegelikult olid kokku langenud kaks ülilihtsat käiku, täpsemalt, mõlema poole paralleelset katset end poliitiliselt kindlustada. Endisele tsaarile oli tulnud pähe jätta Mogiljoviga hüvasti «lojaalselt» ja «patriootiliselt», kuid kapitalist Gutškovile ning tema kolleegidele tundus tollases olukorras otstarbekana ekskeiser peakorterist võimalikult «revolutsioonilselt» ära saata. Seda missis E. M. Almedingen ei näinud ega tahagi teada. «Suur oli selle lühikese teksti lõigu üllus,» kirjutab ta, «ja ometi ei lubanud valitsus seda sõjaväele tutvustada.» See olevat arusaadav: valitsus kartis, et «tsaari kirja lihtsad ja erutavad sõnad võivad vägedes uuesti äratada lojaalsustunde trooni vastu». Kuigi dokumenti «ei loetud kunagi ette», ilmnenud sellest, et «viimane Romanov ei olnud lihtsalt marionett, et ta jäi kuni lõpuni lojaalseks oma liitlaste suhtes ja et riigi heaolu tähendas talle midagi märksa enamat kui olid kinnitanud tema vastased».[12]

Jääb üle ainult imeks panna, millise visadusega pretendeerivad Lääne sovetoloogid õigusele jagada oma äranägemisel diplomeid Vene patriotismi eest.

Rahvarohkeil miitinguil ja koosolekuil esitatud nõudmisi arvestades otsustas Petrogradi Nõukogu juba järgmisel päeval pärast tsaari troonist loobumist astuda samme Romanovite abielupaari arreteerimiseks. Nõukogu tegi Ajutisele Valitsusele ettepaneku astuda see samm ühiselt, aga Lvov ja Kerenski ei vastanud. Ent veendunud, et Petrogradi Nõukogu võib ja kavatseb aresti teos-

tada iseseisvalt, võttis Ajutine Valitsus (7. märtsil) vastu määruse: «Tunnistada troonist loobunud keiser Nikolai II ja tema abikaasa vabadusest ilmajäetuiks ning toimetada troonist loobunud keiser Tsarskoje Selosse.»[13]

Määrust täide viima määrati neli valitsuse komissari: A. Bubli-kov, B. Gribunin, I. Kalinin, V. Veršinin (kõik duumategelased). Neile juhendiks on märkinud justiitsminister Kerenski: «End. keisrit isiklikult mitte tülitada, piirduda suhtlemisega kindral Aleksejevi kaudu.»

Ajutise Valitsuse vormilise ettekirjutusega sõitsid komissarid 7. märtsil kell 23 erirongiga Mogiljovi. Järgmisel päeval olid nad kohal, sõitsid autoga vaksalist peakorterisse, astusid Aleksejevi sisse ja palusid teda Nikolaile edasi öelda: ta on kuulutatud vabadusest ilmajäetuks ja valitsus soovitab tal viivitamatult sõita Tsarskoje Selosse perekonna juurde. Aleksejev teatas komissaridele, et tsaari rong on valmis ja võib nende äranägemisel iga hetk välja sõita. Komissarid palusid esitada täielik nimekiri kaaskonnast ja teenijatest, kes hakkavad Nikolaid saatma. Niisugune nimekiri (nelikümmend seitse inimest) neile anti.

Maria Fjodorovna restoranvagunis korraldati lantš, mille ajal ema ja poeg nägid teineteist ning vestlesid viimast korda. Seal teatigi Aleksejev Nikolaile teatavaks Ajutise Valitsuse määruse. Ärasõit määrati kella 17-ks (8. märtsil).

Oma viimasele teekonnale asunud keisrirong koosnes kümnest vagunist nagu alati varemgi. Vagun nelja komissari jaoks haagiti sappa. Rongi kaitsemeeskond oli Aleksejevi käsul moodustatud raudteepataljoni soldatitest allohvitser Jerofejevi juhtimisel. Mõni minut enne ärasõitu läks Nikolai ema rongist üle perrooni oma rongi. Ta läks, käsi kõrva ääres, seljas oma konvoi vorm, ilma õlapaelita, paslik peas. Perroonile kogunenud peakorteri ohvitserid ja lähikondlased saatsid teda hauavaikuses pilkudega. Mitte mingeid hüüdeid, ei osavõtlikke ega vaenulikke. Ainult admiral Nilov tormas Nikolai juurde, haaras ta käe ja suudles seda.

Esimesena lahkus kell 16 Mogiljovi vaksalist leskkeisrinna rong. Nikolai vaatas sellele järele äraoleva pilguga. Kell 16.45 väljus vastassuunas keisri helesinine rong. Kui seda saatnud kindralitest ja ohvitseridest vilksatas mööda tsaari salongvagun, võttis grupi ees seisnud Aleksejev papaaha peast ning tegi rongile järele viimase kummarduse.

Aleksandra Fjodorovna oli sel ajal Tsarskoje Selo palees hüsteeriaseisundis. Tunnetatud jõuetus ähmastas tema mõistuse. Kui ta kahel viimasel nädalal oleks olnud abikaasa kõrval ja võinuks mõjutada tema otsuseid, oleks Nikolai kahtlemata ilmutanud veelgi enam sitkust ning jäikust, haaranud naise ütluse kohaselt nuudi. Kuid Aleksandrat ja Nikolaid lahutasid kaheksasada versta. Suur oli endise tsaarinna vihkamine, piiritu tema raev. Kuid sündmustes orienteerus ta nõrgalt.

Kui kammerteener Volkov oli öelnud: «Näib, et on algamas revolutsioon, isegi kasakad pole usaldatavad», vastas tema: «Ei, see pole nii! Venemaal ei saa revolutsiooni olla. Kasakad ei reeda meid.»[14]

Kui pärast Volkovit oli sedasama öelnud Kirill Vladimirovitši naine Viktoria, vastas ta inglise keeles: «Ma olen olnud troonil kakskümmend kolm aastat. Ma tunnen Venemaad. Ma tean, kuidas rahvas meie perekonda armastab. Kes söandab meie vastu välja astuda?»[15]

Nikolai troonist loobumisest kuulis ta suurvürst Pavel Aleksandrovitši käest, see oli tema juurde tulnud ajalehega ja luges talle teksti ette. Ta hüüdis: «Ma ei usu, see kõik on vale! Ajalehtede väljamõeldised. Ma usun jumalasse ja sõjaväesse. Nemad pole meid veel maha jätnud!»[16]

Ta rabeles ringi, näinud, et on võimatu sõita Nikolai juurde, saatis talle ühe depeši teise järel kord Mogiljovi, kord Pihkvasse, adresseeris tühjusse õpetusi ja üleskutseid. Ja iga kord tõid käskjalad talle Aleksandri paleesse telegraafijaamas tagastatud blanketid märkusega: «Adressaadi asukoht teadmata.»

Lõpuks ilmus Tsarskoje Selosse adressaat ise. Köitmata vahejaamades kellegi tähelepanu, jõudis tema rong kell 14 (9. märtsil) Aleksandri jaama tsaaripaviljoni ette. Perroonil oli kõigest paar inimest. Petrogradi ajakirjanikud seisid väikese grupina eemal. Nikolai hüppas vaguniastmelt maha ja läks kellegi poole vaatamata kiiresti auto juurde. Samasse autosse istus õuemarssal V. Dolgorukov. Koos Nikolaiga saabunud ja tema järel rongist väljunud inimesed, niipea, kui Nikolai oli perroonilt lahkunud, «hakkasid kibekiiresti laiali jooksma, ringi vahtides ning nähtavasti kartes, et nad ära tuntakse».

Auto sõitis Aleksandri palee ette. Värava juures valvanud soldat ei avanud tükk aega, vaatas ükskõikselt endist tsaari. Lõpuks väljus ruumist korrapidajaohvitser ja hõikas eemalt tunnimehele:

«Avada värav endisele keisrile!»

Nikolai tuli autost. «Ohvitserid seisid välistrepil, punased lindid vormikuubedel, käed taskus, mõnel pabeross suus. Nikolai tervitas neid auandmisega, mitte ükski ei vastanud talle samaga, ei andnud talle au.»[17]

Mõne minuti pärast kuulis Nikolai, kuidas tema selja taga klõpsatas riiv. Nüüd on ta vang kuni elulõpuni. Samal ajal pandi Gatšinas koduaresti Mihhail Romanov. Formaalselt kuulutati ta «revolutsiooni järelevalvealuseks».

Eelmisest päevast oli arreteeritu seisundis ka Aleksandra Fjodorovna. Ajutise Valitsuse määruse põhjal pidi selle tagama Petrogradi sõjaväeringkonna vägede uueks juhatajaks määratud L. Kornilov. Ülemõuemarssal P. Benckendorffi poolt endise tsaarinna apartementidesse lubatud kindral kummardus aupaklikult tema ees: «Teie majesteet, minule on langenud raske ülesanne

teatada teile Ministrite Nõukogu määrus selle kohta, et tänasest päevast peale loetakse teid vabadusest ilmajäetuks.» Teine kuulas, kambad tugevasti kokku surutud, pea langetatud. Tema kaelale ja väliselt kiretule, mitte midagi väljendavale näole ilmusid järsklselt punased laigud. Veidi vaikinud, hakkas Kornilov teda lohutama. Ta kinnitas, et ei tema ise ega teda saatnud justiitsminister Kerenski ei luba mingit «huvide kahjustamist» või «riilitamist», vastavalt peaminister Lvovi instruktsioonile on «vabadusest ilmajätmise» (mitte aresti) ainus eesmärk tagada perekonna julgeolek ja sellise ülesande ideaalseks täitjaks võib pidada praegust paleekomandanti staabirittmeister P. Kotzebued. Hiljem, kui olukord on lahenenud, ei kitsendata ka vabadust.[18]

Liigutatuna kindrali galantsusest, austas Aleksandra Fjodorovna teda omapoolse ülesandega. Kas te ei räägiks, kindral, selsamal teemal tütarde ja pojaga? Teil kõlab kõik nii selgelt, nii optimistlikult... Ojaa, muidugi! Silmapilk. Püüan rõõmuga... Preilide hulgas sai Lavr Georgijevitš hakkama pooletunnise selgitustööga ja need jäid maha peaaegu vaimustuses võitnud demokraatiast. Kes puutub troonipärijasse, siis otsustas ta pärast nõupidamist kasvataja Gilliard'iga, et on otstarbekam, kui pedagoog ise viib Aleksei sündmustega kurssi.* Seejärel toimus kasvataja ja kasvandiku vahel jutuajamine:

«Kas teate, Aleksei Nikolajevitš, teie isa on Mogiljovist tagasi. Rohkem ta sinna ei sõida.»

«Mispärast siis?»

«Sest ta ei taha enam olla kõrgem ülemjuhataja.»

See teade kurvastas tsareevitšit, kuna talle meeldis peakorteris käia. Pärast pausi lisasin:

«Teate, Aleksei Nikolajevitš, teie isa ei taha enam ka keiser olla.»

«Kuidas? Mispärast?»

«Sest ta on väga väsinud ja on neil päevil palju ränka üle elanud.»

«Ah-jaa. Ema ütles, et ta rong peeti kinni, kui ta siia sõitis. Aga kas isa hakkab pärast jälle keisriks?»

Ma seletasin, et keiser loobus troonist Mihhail Aleksandrovitši kasuks, kes selleat omakorda loobus.

«Aga kes siis keisriks saab?»

«Ma ei tea. Nüüd nähtavasti mitte keegi.»

Ta punastas üleni... Pärast mõneminutilist vaikimist ta ütles:

«Kui keisrit enam ei ole, kes siis Venemaad juhtima hakkab?»[19]

Loomulikult oli Gilliard'il raske sellisele küsimusele vastata. Ta võinuks uudishimulikule poisile muidugi seletada, et kui Venemaal pole enam keisrit, ei tähenda see, et pole kedagi juhtimas.

* Pierre Gilliard oli sündinud Genfis. Ta lõpetas 1904. aastal Lausanne'i ülikooli. 1905 kutsus tsaari sugulane Leichtenbergi prints Gilliard'i Peterburi õpetama prantsuse keelt oma alaealisele pojale Sergeile. Aasta pärast loovutas Leichtenberg šveitslase tsaariperekonnale, see hakkas õpetama prantsuse keelt Olgale ja Tatjanale. 1913. aastal sai temast üheksa-aastase Aleksei õpetaja ja tegelik kasvataja. Gilliard jäi Romanovitega Tsarskoje Selosse kuni 1917. aasta augustini, oli koos nendega Tobolskis kuni 1918. a. maini ja saatis neid ka Jekaterinburgis.

Muide, tobukese Aleksei tasemel mõtiskles Venemaa tulevikust ka mõnigi tähtis kodanlik poliitik, seda näeme kas või ebaõigelselt vabamüürluses kahtlustatud härrade Miljukovi ja Gutškovi esinemistest 3. märtsil 1917 toimunud nõupidamisel Putjatini korteris. Ainuisikulist võimu ja ka iseennast oli asendamatuks pidanud ekskeiser, kes väljendas seda mõtet varsti pärast troonist loobumist. Eespool mainitud jalutuskäigul koos oma tiibadjutant Mordvinoviga «teda lämmatas miski, mida ta ei suutnud endas maha suruda». See oli «solvumine iseenda, äravõetud tiitli pärast» ja veel «hirm Venemaa pärast, kes on kaotanud telje ning kõigub ohtlikult ei tea millisel aluspõhjal». Just siis hakkaski ta hambaid kiristama.[20]

Küllap kiristad, kui veel kord on sekkunud «anonüümsed massid», asetades oma tahte tema saatuse kaalukausile! Kui poleks olnud seda «massi» sekkumist Petrogradi Nõukogu näol, kes teab, kas härra Bublikov ja Ko oleksid söandanud Mogiljovi ilmuda...

«Valitsus jättis endise tsaari vabadusse,» kirjutas V. I. Lenin. «Töölised sundisid valitsust teda areteerima. Valitsus tahtis sõjaväe juhtimise tervenisti Nikolai Nikolajevitš Romanovi kätte anda. Töölised sundisid valitsust teda tagandama. On selge, et mõisnikud Lvovid—Gutškovid lepiksid juba homme kokku Romanovi või mõne teise mõisnikuga, kui poleks Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu.»[21]

Kabinettides ja kasemattides

Kui Nikolai ja Aleksandra olid vahi alla sattunud, püüdis mõnigi nende abiline ning teener end päästa põgenemisega.

Vaevalt oli kukutatud tsaar naasnud Tsarskoje Selosse, kui aukandjad pistsid tema juurest punuma valutult nagu tavaline lakei. Mõned otse Nikolai silma all juba Aleksandri jaamas, nende hulgas küllalt lähedased inimesed, keisri välikantselei ülem K. Naröškin, keiserliku konvoi komandör G. von Grabbe, tiibadjutant N. Sablin. Põgenesid ka need kaks meest, kellele Nikolai oli kohe pärast loobumist pöörangute ning semaforide vahel jalutades südant puistanud, Leichtenbergi prints ja polkovnik Mordvinov. Ühed pagesid «ringi vahtides», teised tagasi vaatamata. Juba varem Mogiljovis olid kadunud V. Fredericks ja V. Vojeikov. Muide, Fredericks avastati ja arreteeriti paari päeva pärast Gomelis, Vojeikov Vjazmas. Neil päevil võis Rodzjanko kahjurõõmutseda: «Need mehed olid esimesed, kes tsaari raskel hetkel maha jätsid. Näete, kuidas isevalitseja ei osanud valida lähikondlasi!»[22]

Pageti paleest. Endine tsaar märkis melanhoolselt päevikusse, et tema juurest on lahkunud nelikümmend kuus lakeid.[23]

Ent oli ka vabatahtlikke jagamas temaga vangipõlve. Nende hulgas V. Dolgorukov, P. Benckendorff, kaks õuepreilit: S. Buxhoeven ja A. Gendrikova, ettelugeja J. Schneider, arstid J. Botkin ja V. Derevenko, õpetajad Pierre Gilliard ja Sidney Gibbs, õuepreilid A. Võrubova ja J. Dehn.[24]

8. aprillil, päeval, mil staabirittmeister Kotzebue tagandati paleekomandandi kohalt, ilmusid Aleksandri paleesse sõdurid, arreteerisid Võrubova ja viisid ta Peeter-Pauli kindlusse. Seal sattus ta kongi nr. 70. Kõrval, 69. kongis, oli Vjazmast kohaletoimetatud Vojeikov.

Selleks ajaks valitses Neeva-kindluses ebatavaline elevus. Igast küljest toodi kukutatud režiimi tegelasi. Kõik kasematid olid hõivatud. Vange üle vaatamas ja neid mõnikord kohapeal üle kuulamas käisid märtsi esimestel päevadel Tauria palees moodustatud vana režiimi kuritegude uurimise erakorralise komisjoni liikmed.

Kongist kongi liikunud grupi juht oli komisjoni esimees, nimekas vandeadvokaat N. Muravjov. Tema kõrval käis komisjoni sekretär, kitsa näo ja heleda lokkis peaga mees, seljas laia lihtsa ribnaga vöötatud soldatipluus. Tema heledad, sinakad silmad vaatasid uurimisaluseid nukra lõbususega, kõrge laup peegeldas mõtteselgust, kurrud suunurkades morni keskendatust. See oli kogu Venemaa lugejaskonnas tuntud-armastatud poeet Aleksandr Blok.

Nõjapäevil oli Blok kutsutud tegevväkke. Ta teenis pool aastat ühendi 13. insenerehitusmalevas ja komandeeriti 8. mail 1917 vastavalt väljakutsele Petrogradi, erakorralise uurimiskomisjoni käsutusse. Muravjov palus teda protokollida istungeid, redigeerida stenogramme. Poeet osales peaaegu kõigis vangistatud aukandjate ülekuulamistes nii kindluses kui ka komisjoni residentsis Talvepalees. Bloki käest käisid läbi kolmkümne kolme inimese neljakümne kaheksa ülekuulamise protokollid, mis anti seitsmes köites välja hiljem, nõukogude võimu aastail. Samal ajal pani poeet kirja oma muljeid ülekuulamistest ja vangide kohta. Neil päevil visandatud kujutlused vormusid hiljem tema sule all tsaari endiste ühiliste portreedeks.*

A. **Võrubova.** Komisjoni liikmed sisenesid tema kongi, kargule toetudes istus ta hädiselt voodi kõrval. Vaatas paluvalt kõõritades miskipärast eriti Bloki poole. Komandant ütles, et ta kogu aeg kurdab ja nutab. «Tal on kõik omadused, et olla vene kaunitar, kuid kõik on milleski ammu ja paratamatult moondunud, ära kulutatud.»**

---

* Блок А. А. Записные книжки (1901—1920). М., 1965, с. 327, 328, 331, 350, 378—379.

** Kerenski korraldusel vabastati Võrubova vangistusest 24. juulil 1917. Võrubova varjas end koos oma teenri N. Bertšikuga kusagil mansardkorrusel Petrogradi poolel. Hiilis salaja Kronverkski prospektile Borki juurde, kes temaga mitu korda vestles. Pidas Petrogradis olles sidet Romanovitega Siberis ja Uuralis. Alates 1920. aastast oli ta emigratsioonis Soomes, kus ka suri.

I. Goremõkin, endine peaminister. «Tõupuhas... Isand.» Suur nina, suured kõrvad, nahk kohati sinkjaspunane, käed punetamas, tedretähnilised. Pikad pehmed trippidega vanamehesaapad. «Täielik marasm... Räägib vaevukuuldavalt, mäletab vaid juhuslikku... Oi kui nõder, kole sureb maha!» Ise räägib: «Olen hulga unustanud, ei mäleta enam. Väga raske on vahet teha, mis on seaduslik ja ebaseaduslik — võib olla erinevaid tõlgendusi.»

B. Stürmer, endine peaminister. «Ilge». «Suur nukker vare tõstab vesi ikka kavalalt (rumalal moel) ninale kilpkonnaluust raamidega prillid.»

M. Beljajev, endine sõjaminister. Nutune, neurasteenilise kõrispasmiga.

S. Beletski, endine politseidepartemangu direktor. Terav must pilk, tursunud silmadest. Lühikesed sõrmed, rasvunud käed, õline nägu. «Ninanöps.» Hääletu lühike naer. Mõnikord pilutab veidi silmi, püüab teraselt mõista. Ohtrasõnaline, kuid oskab õigel ajal märkamatult vait jääda, siis kui teda lakatakse kuulamast. Hääldus mõnikord midagi väikevene «u(-v)» sarnast. Räägib: Adessa, Azeef, aealehed, telehramm, agenduur, mõnikord: nõnnasama. Teatas, et Nikolai II teinud talle ülesandeks «valgustada» lähedasi inimesi, isegi revolutsionääri vürst V. Meštšerski ringi. «Kui jutt läheb moraalile, kuritegudele, muutub Beletski nägu osavõtmatuks.»

A. Dubrovin, endine «Vene Rahva Liidu» esimees. «Ilged silmad.» Uurimiskomisjoni liikmete ilmumisel nuuksatas, tormas Muravjovi käsi suudlema, siis langes nuttes koikule.

N. Markov, endine mustsaja liider. Lai ja tume nägu — «lõust». Mustad silmad, näitab valgeid hambaid. Juuksed meelekohtadelt ette kammitud. Näojooned kalgid, hääl kõlatu ja tigestunud. Toon häbematu: «see on nende asi, mida nad teavad»; «seepeale-s»; «sutike tunnen seda asja»; «pogrommid olid enne VRL-i ja jäävad pärast teda». Oma sõnade järgi saanud ta valitsuselt igal aastal 12 000—16 000 rubla salatoetust.

Uurimiskomisjoni juht N. Muravjov käitus ülekuulamistel ühe ebakindlamalt, kahemõtteliselt. Vastuseks Beletski silmakirjalikule kahetsusavaldusele («minus on toimumas hingeline murrang, olen palju mõistnud») öelnud Muravjov: «Te võtate meilt relvad!» Poeedi irooniline kommentaar: «Niiviisi aetaksegi jutt ähmaseks. Beletski nihkub pahemale, esimees paremale.»[25]

Kuid kõige tähtsamad vangid olid muidugi Romanovid, Nikolai ja Aleksandra. Hambaid kiristades astusid nad suhteliselt rahulikku ja endiste mugavustega eraellu. Arest ei olnud range. Erilisi kitsendusi polnud. Perekonna teenindamiseks oli paleesse jäetud sada viiskümmend inimest.

Perekonnapea kühveldas pargis lund, puhastas kõnniteid, andus ammusele lemmiktegevusele — puude saagimisele. Nikolai istus sageli poja toas, mängis temaga mitmesuguseid mänge, luges talle raamatuid. Ta tegi märke sõjategevuse kaardile. Tal oli lubatud lugeda kõiki ajalehti, kuid ta piirdus «Novoje Vremja», «Vetšerneje Vremja» ja «Russkaja Voljaga». Jalutuskäikudel pargis või puusaagimise ajal järgnes talle või jälgis teda teatud vahemaa tagant valvemeeskonna korrapidajaohvitser. Valves olid kordamööda Tsarskoje Selo garnisoni nelja polgu ohvitserid ja sõdurid. Kõigil neil oli kästud mitte täita endise keisri käske. «Teie majesteet» oli tühistatud, võis öelda ainult «härra polkovnik», selle auastme kohaselt tuli talle ka au anda. Päev palees vaibus vara.

Kell üheksa õhtul jättis Nikolai lastega hüvasti, kell kümme läksid kõik magama, ärkvel olid ainult tunnimehed.[26]

Kõik ülemused olid armastusväärsed ja hoolitsevad. Veidi halvem oli lugu alama rahvaga. Näiteks pärast Nikolai naasmist peakorterist jutustanud abikaasa talle õudusega, kuidas soldatid ühel ööl päris tema akna alt läbi viinud hauast väljakaevatud Rasputini laiba. Nad põletasid selle ära. «See oli tema, meie sõber Grigori!» halanud ta käsi murdes ja pealtnägija sõnadest näib, et ta sellest episoodist «oli vapustatud isegi rohkem kui tsaari iganisest loobumisest». Meelehärmi tegid mõnikord nooremohvitserid, eriti sisevalveteenistuse maitšmanid Šumovitš ja Domodjants ning leitnant Jarõnitš. Kui viimane kord palees tunnimehi paigutas, ulatanud Nikolai talle käe. Jarõnitš astus sammu tagasi ega võtnud kätt vastu. Rabatud Nikolai püüdnud stseeni mahendada, astunud talle ligi ja pannud käe õlale: «Mispärast, mu sõber?» Ohvitser vastanud: «Ma olen rahva hulgast. Kui rahvas teile käe ulatas, ei võtnud te seda vastu. Nüüd ei anna ka mina teile kätt.»[27]

Seevastu ilmutasid ülimat vastutulelikkust kindral Kornilov ja paleekomandant polkovnik Korovitšenko ning pärast viimase vallandamist polkovnik Kobõlinski. Kõige eredam, aeg-ajalt paleeruume valgustanud lohutuse- ja lootusekiir oli kolmekümne esimese aastane justiitsminister A. Kerenski, keda Ajutine Valitsus oli volitanud tagama eksisevalitseja perekonnale valve, rahu ning julgeoleku.

Kõigest neli kuud enne keisrinnast arestandiks muutumist oli Aleksandra Fjodorovna, nördinuna selle mehe ebaviisakatest liberaalsetest monoloogidest duumas, nõudnud oma abikaasalt Kedrinski ülespoomist tema kohutava kõne eest». See olnuks, leidis ta, teistele kasulikuks hoiatuseks. Kuid pärast revolutsiooni osutus Kedrinski-Kerenski Ajutise Valitsuse justiitsministrina Romanovite kaitsja ja vahetult teeneid osutaja rollis neile üpris kasulikuks. Algul ei jõudnud nad temas selgusele. Ta oli duumas niisuguseid asju rääkinud! Mida oli neil tema käest oodata nüüd, mil nad olid tema võimuses?.. 1917. aasta 3. aprillil, mil Kerenski oli esmakordselt ilmunud Aleksandri paleesse valitsuse volinikuna vangide järelevalve alal, saatis Aleksandra Fjodorovna teda nähes palee teise tiiba Võrubovale meeleheites sedeli: «Armas Anja, Kerenski on siin! See Kerenski (nüüd nimetas ta teda õigesti) teeb meie tubades ringkäiku... Olgu jumal meile armuline!»[28]

Kuid ei juhtunud midagi hirmsat. Kerenski osutus üle ootuste vastutulelikuks, kuigi esimesel hetkel pisut närviliseks inimeseks. Tema visiite Aleksandri paleesse on endine ülemõuemarssal P. Benckendorff emigratsioonis meenutanud nii:

3. aprill. Ta ilmus kell kaks päeval viieteistkümne mehe saatel... pikkades säärsaabastes, kinninööbitud sinises kuues... sisenes köögi kaudu, võttis koridoris kokku kõik valvemeeskonna mehed ja «pidas ultrarevo-

lutsioonilise kõne». Klassituppa, kus teda ootasid Nikolai ja Aleksandra Fjodorovna pojaga, sisenes ta üksi. Lävel peatunud, tegi midagi kummardusе moodi ja esitles ennast: «Justiitsminister.» Ta oli erutatud, värisevate kätega, «ta ei suutnud rahulikult paigal seista, haaras laual lebavaid esemeid... siis, jätnud tsaariga hüvasti, jooksis veel majas ringi, kontrollis arreteeritute valvamise ja jälgimise korda ning sõitis minema».

Järgmine käik oli 9. aprillil. «Sisenedes ütles ta mulle, et tahaks rääkida Nikolai Aleksandrovitšiga.» Vestluses endise tsaariga rõhutas, et poliitilised kired Petrogradis on lõkkele löömas: «Pahemäärmuslased nõuavad valitseja kindlusse sulgemist, et eemaldada ta kontrrevolutsioonilist vandenõud ettevalmistava valitsejanna mõju alt.» Ajutine Valitsus tahab selle asja ära korraldada, tarvis on eraldada Nikolai Aleksandra Fjodorovnast, paigutada naine palee teise tiiba nii, et nad võiksid kohtuda üksnes jumalateenistuse ajal ja söögilauas ning alati valveohvitseri juuresolekul... Nad nõustusid. Kerenski kinnitas abielupaarile, et ta on antud hetkel nende «ainus kaitsja» ja et ainult tema «on suuteline kõrvale juhtima neid ähvardavad ohud».

Järgmine kord (polkovnik Korovitšenko saatel) 25. aprillil. «Seekord oli valitseja tema saabumishetkel jalutuskäigul, seepärast ütles Kerenski, et soovib näha valitsejannat. Ma kandsin sellele ette. Too käskis mul Kerenskile öelda, et ta on ametis oma tualetiga, las ootab...» Sel ajal, mil justiitsminister ootas, hakkas doktor Botkin temaga rääkima sellest, et tervisliku seisundi tõttu vajavad perekonnaliikmed «paremat kliimat, rahulikumat õhkkonda», et kui pole võimalik neid toimetada välismaale, oleks hea kolida Livadiasse. Minister oli täielikult nõus, ütles, et võib kindlasti Krimmi kolimise korraldada. «Tema vastus,» märgib Benckendorff, «andis meile suuresti lootust.»

Seejärel läks Kerenski koos Korovitšenkoga Aleksandra Fjodorovna juurde. Hakkas «viisakalt ja talitsetult» küsitlema, millist rolli naine oli enne revolutsiooni etendanud poliitikaasjades, muu hulgas tema sekkumisest ministrite määramisse. Aleksandra Fjodorovna selgitas talle, et kuna ta moodustab mehega «üksmeelse perekonna», on loomulik, et neil «pole teineteise ees mingeid saladusi». Peale selle, kuna ta mees viibis peaaegu kogu aeg kaugel, sõjaväes, andnud mees talle tollal tähtsusetuid ülesandeid. Benckendorff ütleb end hiljem kuulnud olevat, et «keisrinna seletuste selgus ja kindlus olid ministèr Kerenskit hämmastanud. Keisrinna ise rääkis mulle, et minister polnud talle jätnud halba muljet. Ta oli väga meelitatud mõnest ministri poolt talle öeldud meeldivast lausest. Jalutuskäigult naasnud valitseja lubas Kerenskil võtta oma kabineti kappidest kõik paberid, mida uurimiskomisjonil võib vaja minna. Seekord kasvas nende majesteetide usaldus Kerenski vastu veelgi.»[29]

Needsamad visiidid A. Kerenski kirjelduses:

Pärast tavalisi tutvumissõnu Romanovite juures küsinud ta, kas neil pole mingeid kaebusi või avaldusi. Siis andnud neile edasi «tervituse Inglise kuninglikult perekonnalt... Samal kohtumisel vaatasin üle palee ruumid, kontrollisin valveposte ja andsin mõned korraldused.»[30]

Nii rääkis Kerenski kahekümnendate aastate algul Koltšaki-aegsele uurijale Sokolovile. Selle päeva korralduste sisu jäi avamata, kuid on täpselt teada, et need ei puudutanud niisugust kummalist nähtust nagu puudade viisi paberi põletamine palee kaminais; kuue kastitäie Saksa sugulastega peetud kirjavahetuse kadumisele ei pööranud inspektor tähelepanu ja pärast tema ärasõitu jätkas Aleksandri palee «küttesüsteemi» endise koormusega.

Vaat mida kirjutas Kerenski kaheksa aastat hiljem raamatus «Vene revolutsioon»:

«Ma mäletan väga hästi oma esimest kohtumist endise keisriga... Ta ei saanud kurta minu suhtumise üle...

Ma sisenesin. Kogu pere seisis korratu grupina väikese laua ümber [illegible] all. Keskmist kasvu mees, sõjaväevorm seljas, eraldus teistest ja astus mulle kõheldes vastu, huulil nõrk naeratus. See oli keiser... Peatus, kõhkles, kaheldes, mida teha. Ta ei teadnud, mida ma teen. Kas ta peab mind vastu võtma kui majaperemees või siis ootama minu pöördumist [illegible] poole? Kas ulatada käsi või oodata minu kummardust?

Tunnetasin tema ja kogu perekonna kimbatust kohutava revolutsioonäri ees. Astusin kiiresti Nikolai II juurde ja ulatasin naeratades käe, esitledes oma nime... Ta surus tugevasti mu kätt, naeratas ja juhatas mu märgatavalt rahunenuna oma perekonna juurde. Tema poeg ja tütred, vallatuna uudishimust, vaatasid mind teraselt...

Tundsin huvi perekonnaliikmete tervise vastu, ütlesin, et nende sugulased välismaal muretsevad nende pärast... lubasin neile viivitusteta toimetada kohale kõik teated... Küsisin, kas pole mingeid pretensioone, kas valve käitub hästi, kas nad ei vaja midagi. Nad tänasid mind.»

«Kohutava revolutsionääri» üldine hinnang endise keisri isikule: «Nikolai II oli inimene, kel ei puudunud humaansed tunded. See imeliste siniste silmadega mees oli mulle üldse mõistatus. Kas ta kasutas esivanematelt päritud võlukunsti teadlikult? Kas ta oli osav näitleja või lipitsev kavalpea?... Tundus uskumatu, et see aeglaste liigutustega lihtne mees oli olnud kogu Venemaa keiser... Miski temas ei ilmutanud, et veel kuu aega tagasi oli tema ainsast sõnast olenenud nii palju.»[31]

8. aprillist kuni 13. augustini 1917 käis Kerenski ministri ja peaministrina Aleksandri palees üle kümne korra. Nende nelja ja poole kuuga paleest saadud muljetest jätkus tal lüürilis-publitsistlikeks õhkamisteks Nikolai II järele enam kui pool sajandit. Tuleb muidugi arvesse võtta, et kui seitsmeteistkümnendal aastal võis Kerenski endale miitingul veel lubada «revolutsioonilist» rünnakut dünastiale, siis hiljem Läänes tuli tal kohanduda vaadete ja maitsega selles äärmiselt tagurlikus keskkonnas, millega ta oli liitunud ja millest sõltus. Isegi elu lõpul, meenutanud poole sajandi tagant üksikasju Nikolaiga suhtlemisest, iseloomustab Kerenski oma viimaste memuaaride hiigelköites teda ikka ja jälle kui «otsekohest inimest, kellele pole võõrad inimlikud tunded», «imeilusate sinisilmadega vestluskaaslast», kes on «hea, kuid keskkonnast ja traditsioonidest moonutatud loomusega». Mis puutus Aleksandra Fjodorovnasse, keda Kerenski oli 25. aprillil 1917 poolteist tundi üle kuulanud (midagi teada saamata) tema poliitiliste intriigide kohta, siis jäi ta surmatunnini veendumusele, et too «oli lihtsalt oma laste kannatav ema, ärevil ja nutune».[32]

Pole ime, et mitme riigi monarhistid on pidanud Kerenski teeneks «klassikaliselt eeskujulikku» suhtumist Romanovite abielupaarisse.* Meelsasti oli ka Springeri «Die Welt» valmis kinnitama,

* Selle eest on teda ülistanud näiteks Austria monarhismimeelse klerikalismi juhtiv häälekandja, öeldes, et paremat suhtumist «poleks võinud soovida ükski legitimist». Ajakiri seadis Kerenski eeskujuks Austria poliitikuile: nemad polevat ilmutanud viimase kukutatud Habsburgi suhtes niisugust osavõtlikkust nagu Kerenski viimase Romanovi vastu: «Kas paljud neist härrastest suutsid meie viimase keisri jaoks leida nii sooje sõnu kui Kerenski tsaar Nikolai aadressil?» (*Schwarzenberg, K.* Von der Palais — zur Oktoberrevolution. — «Die Furche» (Wien), 1967, 12. VIII.)

et nii neil kaugetel aegadel kui ka vaata et elulõpuni oli Kerenski tema enda sõnade järgi «sügava mulje all Nikolai II sundimatutest ja täiesti lihtsatest maneeridest... Tema (Kerenski) silmis oli see loomulik lihtsus andnud Nikolaile selle harukordse võlu, mida veel enam rõhutasid tema imeilusad silmad, tema sügav nukker pilk.»[33] Omal ajal rääkis Kerenski, et selle võlu mõju all ja ka «autundest Ajutise Valitsuse ees» pidanud ta «ennast kohustatuks kaitsma perekonna puutumatust ja garanteerima talle džentelmenlik kohtlemine».[34]

Mis armas noormees, kes oleks osanud arvata!.. Pole põrmugi selle Kedrinski moodi, kelle jaoks oli otsitud tugevamat oksa. Pärib, kuidas on tervis, noomib valvet, et see ei tüütaks... Alates kolmandast visiidist, mil Kerenskiga oldi palees juba harjutud, istus ta pärast ametlikku ringkäiku koos endise tsaariga diivanile, vestles temaga ühest-teisest, jagas ministriameti esimeste sammude rõõme ja kurvastust. Armulikult kuulas Nikolai sõnaohtra «kohutava revolutsionääri» reipaid jutte, kuidas ta jagavat korraldusi ja käsutavat, kui palju tal tööd olevat ning kui iseseisvalt ta sellega toime tulevat.

«Kui kahju, Aleksandr Fjodorovitš, et mul varem ei olnud niisugust head ministrit nagu teie,» ütles Nikolai ükskord. «Te oleksite mul väga hea minister olnud, te oleksite mulle alati tõtt rääkinud...»[35]

«Veebruaridemokraatia» esindaja oli meelitatud.

«Praegu on teil külas Albert Thomas (üks Prantsuse sotsialistide liidreid),» ütles Nikolai kord Kerenskile. «Möödunud aastal oli ta lõunal minu pool. See on huvitav mees, tuletage talle mind meelde!»

Kerenski: «Ma tegin seda. Eriline toon, millega ta oli lausunud «möödunul aastal» ja «praegu», lubas mõelda, et ekskeiser mõnikord kahetseb taga minevikku... Näis, et tal oli raske sellest rääkida, eriti inimestest, kes olid tema maha jätnud, ta nii ruttu reetnud. Jaa, sellist truudusetust ta polnud oodanud...» Kerenskil oli troonist ilma jäänud vaesest keisrist südamest kahju.

«Missugune õnnetus on juhtunud!» öelnud ta kord pärast Tsarskoje Selost naasmist tsaari viimase justiitsministri N. Dobrovolski abikaasale (too elas ministeeriumihoones, tema meest heideti kindlusse). «Mis me oleme teinud!.. Kuidas me võisime teda tundmata teha seda, mida me tegime? Ma kavatsesin juba esimese kõneluse ajal nimetada teda Nikolai Romanoviks... Kuid ma nägin teda, ta vaatas mind oma imeliste silmadega ja... ma ajasin end sirgu ning ütlesin: «Teie majesteet...» Kui targalt ja südamlikult ta rääkis... Ja missugune tasasus, missugune headus, missugune armastus ning kaastunne inimeste vastu... Ja meie kukutasime tema!...»[36]

Nad olid teineteisele meeltmööda. Üks leidis kohe teises midagi meeldivat.

Nikolai oli öelnud vestluses Mordvinoviga, et kui rahva tahe on kehastunud selles hoolikalt raseeritud näitlejanäoga justiitsministris, siis tema, endine keiser, antud hetkel sellise tahte vastu ei vaidle, on valmis antud olukorras seda arvestama «hambaid kiristamata». Mõnes mõttes nii meeldiv noormees las kamandab, talle pole tarvis «vägisi armas olla» — ta puistab ise lugupidavaid ja hoolitsevaid sõnu. Nikolai märkmetest Kerenski kohta: *See mees on praegusel hetkel tõepoolest omal kohal; mida rohkem tal on võimu, seda parem.*[37] Nikolai suhtumine temasse oli otsekui oma ülempoesellisse. Võtnud raskel tunnil enda hoolde riigijuhtimise tähtsa lõigu, peab too seda pidama suhteliselt korras, kuni saab tagasi tulla peremees, kes temast mitteolenevail põhjustel on ajutiselt ära. Nüüd rääkis ka Aleksandra Fjodorovna leebununa mõnele lähikondlasele kunagisest võllakandidaadist: «Ma ei saa tema üle nuriseda. Ta on korralik inimene. Temaga võib rääkida.»[38]

Temaga võib rääkida... Millest? Praktiliselt kõigest, mis ekstaasi peret häirib, hirmutab ja vaevab. Koguni paleevangistusest pääsemisest.

Põgenemiskatse

Jaa, jutt on vabadusse pääsemisest. Sõidust Livadiasse või välismaale. Üldse kaugemale revolutsioonist, mis peidab endas nii palju esialgu varjatud ohtusid.

Kaotanud võimu, polnud Romanov kaotanud lootust see tagasi saada. «Küll sind veel kutsutakse!» rääkis Aleksandra Fjodorovna abikaasale. Et see ära oodata, on tarvis revolutsioon üle elada. Kuid selleks, et revolutsioon üle elada, oleks kõige parem tema eest põgeneda. Kuhu? Kaugemale, väljapoole tema ulatust. Kõige parem välismaale.

Sellest Romanovid unistasidki alates päevast, mil nad vangistusse sattusid. Neid valdas üksainus salasoov, see tõrjus tagaplaanile kõik muud kavatsused ja askeldused: rebida ennast lahti Venemaast, eemalduda võimalikult viisakasse kaugusse. Mitte pöriseks. Rebida ennast temast lahti, et pärast vajalikku hoovõttu sobival hetkel talle uuesti turjale karata.

Ühed teenrid olid laiali jooksnud. Teised andsid tunnistusi Peeter-Pauli kindluses erakorralisele uurimiskomisjonile. Kuid oli tekkinud uusi teenijaid, kelle peale võis samuti loota, need olid liberaal-demokraatlikud heasoovijad ja eestkostjad. Ja esimesed selles rivis, kes olid täis hoolitsust «endiste» tuleviku pärast, olid G. Lvov, P. Miljukov ning A. Kerenski. See Ajutises Valitsuses domineerinud grupp pakkuski Nikolaile ja Aleksandrale eriteenet, tahtis päästa nad revolutsioonis haaratud võimuga

sellesama revolutsiooni sanktsioonide eest, vihjates rahva tahtele vabastada nad vastutusest rahva vastu toimepandu eest. Ja pole selle grupi süü, et asi ei õnnestunud . . .

Oli seitsmeteistkümnenda aasta unustamatu tormiline kevad. Rahvas, kes oli veendunud, et tema võitlust tsaaritürannia vastu on krooninud edu, pühitses oma võitu. Veebruar oli pannud liikuma kogu tohutu riigi, kõmises häirekellana selle kõige kaugemates nurkades. Isegi väikekodanlased, kes alles eile olid võpatanud ainuüksi sõnast «revolutsioon», kes kartsid «mässu», hakkasid huviga kuulama teateid sündmustest Petrogradis, Tsarskoje Selos, Mogiljovis. Isegi auväärsed kodanlased olid endale rinda riputanud punased lindid. Naiivsele vaatajale võis selles vaimustuse ja juubelduse õhkkonnas tunduda, nagu oleks kõike ja kõiki ühendanud üksainus tuhin, nagu hakkaks Venemaal kehtima üle üldine klassirahu. See oli illusioon. Tegelikult «klassivõitlus teravnes veelgi, astudes oma arengu uude faasi».[39]

Ehkki riigivõimu oli ametlikult haaranud kodanlik Ajutine Valitsus, kes kehtestas kontrolli vana juhtimisaparaadi üle, oli tõeline ja reaalne võim siiski taasloodud nõukogude poolel, keda toetasid sõjavägi ning revolutsiooniline rahvas. Ilma Petrogradi Nõukogu nõusolekuta ei saanud ilmuda ühtki seadust. Pealinna nõukogu selja taga seisid kogu Venemaal moodustatud nõukogud. Hiljem tunnistas Ajutise Valitsuse esimene juht G. Lvov, et see valitsus olnud võim ilma jõuta, samas kui tööliste saadikute nõukogu olnud jõud ilma võimuta. Kasutades sõjaväe ja rahva toetust, võinuksid nõukogud kahtlemata koondada kogu võimu enda kätte, neil poleks selleks olnud tarvis isegi relvi käiku lasta. Kuid väikekodanlikud menševike ja esseeride grupid, kes olid tollal nõukogude juhtkonnas enamuses, loovutasid võimu vabatahtlikult kodanlikule Ajutisele Valitsusele ning toetasid selle poliitikat, mis oli suunatud rahva ja revolutsiooni eluliste huvide vastu.

Need huvid nõudsid aktiivset tegutsemist. Riigi majandus oli ruineeritud, laos transpordis ja kütusekriis süvenesid, finantssüsteem oli lagunenud. Materiaalsest tootmisest olid eemale kistud ligi pooled täiskasvanud meestest, tööstus töötas sõja heaks. Riik oli paisatud enneolematu puuduse ja viletsuse kuristikku, kaupu jäi üha vähemaks, kasvas elukallidus. Sõda jätkus, neelates elusid ja tohutuid summasid: sõjategevuse iga päev läks Venemaale maksma 50 miljonit rubla,[40] kapitalistlikud monopolid teenisid sõjatarnete ning börsispekulatsioonide pealt.

Samal ajal ei ilmutanud kodanlik valitsus mingit kavatsust piirata kapitalistide tulusid või riik sõjamülkast välja tuua. Vastupidi, ta sidus Vene välispoliitika veel enam Antandiga, surus töörahva, eelkõige töölisklassi õlgadele lisamaksude ja kõrgendatud hindade koorma, vähendas palkasid. Finantsametkonna arvestuste kohaselt pidid töötajaile pandud uued maksud 1917. aastal andma üle miljardi rubla.

Kohalikud võimud saatsid Ajutise Valitsuse Siseministeeriumile näiteks selliseid teateid: «Tööliste palga, elutingimuste ja olme madal tase on põhjustanud töölistest elanikkonnas sõna otseses mõttes füüsilise kurnatuse, mis torkab silma isegi pinnapealsel vaatamisel.»[41]

Töölisklass — Vene revolutsiooni hegemoon — oli riigi ühiskondliku elu peajõud, 1917. aasta veebruaris-märtsis tsarismi üle saavutatud võidu eest võlgnes üldrahvalik liikumine tänu tema tegevusele ja otsusekindlusele. Bolševike partei juhtimisel ja oma massiorganisatsioonidele (ametiühingud, vabriku- ja tehasekomiteed, nõukogud) toetudes andsid töölised vastulöögi kodanluse katsetele monarhiat restaureerida ning sundisid Petrogradi Nõukogu sel puhul ütlema oma kaaluka sõna.

Kuid rahvavaenulikud elemendid ei taltunud. Hakkasid toimuma revolutsioonist põrutatud paremäärmuslikud tagurlikud elemendid. Vaevalt kosunud, astusid nad kontakti kodanlike ringkondadega, kes kuidagi ei tahtnud unustada oma veebruaris-märtsis nurjunud plaane Venemaal monarhistliku korra säilitamiseks. Kõik need grupid — liberaalidest kuni äsjaste mustsajalasteni — jõudsid kokkuleppele, et kukutatud tsaar tuleb igaks juhuks alles hoida. Kujunes ühine praktiline eesmärk: hoida endist tsaaripaari võimalike ebameeldivuste eest, mis on seotud võimumisega pulbitseva Petrogradi läheduses, päästa nad vastutusest sooritatud kuritegude eest. Teiste sõnadega, säilitada Romanovitele võimalus võimule naasta. See tähendas aidata neil põgeneda välismaale, kus nad võiksid oodata sobiva hetke saabumist.

Omal ajal kuulus advokaat N. Karabtševski on valges emigratsioonis väitnud, et Kerenski olevat pärast Veebruari olnud tsaari suhtes meelestatud «üpris otsustavalt» (tema vastutusele võtu mõttes). Kord teinud Kerenski Karabtševskile ettepaneku astuda riigiteenistusse (hakata senaatoriks).

«Ei, Aleksandr Fjodorovitš,» olevat Karabtševski vastanud, «lubage mul jääda selleks, kes olen — advokaadiks. Mind läheb kaitsjana veel tarvis.»

«Kellele?» küsis Kerenski. «Kas Nikolai Romanovile?»

«Jaa, ma hakkan teda kaitsma, kui tahate tema üle kohut mõista.»

Kerenski nõjatus seljatoele, jäi hetkeks mõttesse ja, tõmmanud vasaku käe nimetissõrmega ümber kaela, tegi energilise žesti lae suunas. Ma mõistsin, et see oli vihje poomisele.

«Kaks-kolm ohvrit on vist vajalikud,» ütles Kerenski, libistades meist üle oma mõistatusliku või lühinägeliku pilgu . . .

«Ainult mitte seda!» puudutasin ta õlga. «Unustage Prantsuse revolutsioon, me elame kahekümnendal sajandil ning tema järgedes käia oleks häbi ning ka mõttetu . . .»»[42]

Midagi sellist, nagu oleks Kerenski kavatsenud nõuda tsaari

pattude kohtulikku lunastamist, on jutustanud ka kurikuulus sovetoloog Viktor Aleksandrov. Veidi enne Kerenski surma olnu ta New Yorgis talle visiidi teinud.

«Ta võttis mind vastu oma elegantses korteris 93. tänavas, see kaheksakümne kahe aastane vanamees, kes oli pooleldi kaotanud nägemise ja ometi säilitanud suure erksuse ... Ma küsisin temalt kas tal neil kaugetel revolutsiooniaegadel oli Romanovite suhtes kindlaid plaane.

«Ojaa,» ütles ta. «Mul olid täiesti kindlad kavatsused.»

«Mida te siis tahtsite?»

«Ma tahtsin heita rohkem valgust tsarismiajastule ja tollastele tegudele ... Ma taotlesin kõigiti, et tsaar ja tsaarinna astuksid revolutsiooni ning demokraatia kohtu ette. Seepärast ma käskisingi polkovnik Korovitšenkol võtta tsaarilt paberid, lahutada ta tsaarinnast, forsseerida uurimiskomisjoni tööd ... Sellised olid mu tegelikud kavatsused. Paraku ei saanud ma neid avaldada meid ikka veel ahistanud sõja ajal.»»[43]

Kuid kas tema tegelikud kavatsused olid ikka sellised?

Päeval, mil neli duumategelast olid sõitnud Mogiljovi, et Nikolai vahi alla võtta, läks ühtlasi kindral Aleksejevi aadressil teele Lvovi ja Kerenski allkirjaga telegramm, mis teatas, et Ajutine Valitsus tagab endisele tsaarile naasmise perekonna juurde Tsarskoje Selosse selleks, et nad lähimal ajal Murmanski kaudu Inglismaale saata. Selle telegrammi kättesaamist on emigratsioonis kinnitanud endine peakorteri kindralkortermeister A. Lukomski, ta ise oli selle Aleksejevile edasi andnud. «Ajutine Valitsus,» öelnud ta Sokolovile, «garanteeris keisrile vabaduse ja tema perekonna välismaale siirdumise.» Teisel tunnistajal Dubenskil olnud tollal mulje, et Kerenski ja Aleksejevi vahel on saavutatud kokkulepe valitseja vabaks sõiduks Tsarskojesse, tema vabaks viibimiseks seal ning vabaks sõiduks Murmanski kaudu välismaale.»[44]

See oli teisel-kolmandal päeval pärast Nikolai troonist loobumist. Väga paljud on väitnud, et Kerenski «Murmanski plaani» tekkinud kohe pärast revolutsiooniülestõusu. Esiteks on seda tunnistanud Nikolai ise: «Korrastasin oma asju ja raamatuid ning hakkasin kõrvale panema kõike seda, mida tahan kaasa võtta, kui tuleb sõita Inglismaale ...» Teiseks öelnud Ajutise Valitsuse esimene juht Lvov Sokolovile, et tema ise, justiitsminister Kerenski ja kogu see seltskond «leidnud, et tsaariperekonnal on parem Venemaalt ära sõita. Sel ajal nimetati Inglismaad ja Taanit ... Seda võimalust selgitas välisminister Miljukov.» Viimane omakorda tunnistas, et «niipea, kui oli tekkinud revolutsiooniline võim, peeti soovitavaks ja vajalikuks, et Nikolai II koos perekonnaga lahkuks Venemaalt ning sõidaks välismaale, kus juures riik, millele pöördusid meie pilgud, oli Inglismaa ... Siis

[illegible] pidasingi oma kohuseks astuda selles küsimuses läbirääkimistesse Buchananiga.»[45]

Kõigest nähtub, et päevil, mil Marsi väljakul alles maeti revolutsioonikangelasi, valmistusid Kerenski ja tema kolleegid ülesleidnud rahva selja taga avama endisele tsaarile põgenemisteed. Nende nõustumine tema arreteerimisega (nad vältisid seda sõna, eelistades rääkida vabaduse kitsendamisest) oli seotud plaaniga saata Nikolai Inglismaale. Arreteerimisega lootsid nad Nõukogu rahustada, uinutada tööliste ja soldatite valvsus ning mis peamine: tagada Romanovite julgeolek kuni hetkeni, mil võib olla seada sündinud fakti ette, et tsaaripere on evakueeritud.

Kui Lvov seda oma kohuseks pidas (kelle ees?), eks siis läbirääkimised algasidki. Neil oli ametlik iseloom, kuigi neid peeti salaja. Suursaadik George William Buchanan päris oma valitsuselt, mida teha. Arutanud lähimal istungil Buchanani järelepärimist, Lloyd George'i koalitsioonikabinet otsustas: Miljukovi ja Kerenski palve rahuldada, kutsuda Nikolai koos perekonnaga Inglismaale elama. See otsus oli üksmeelne, «mitte ükski kabinetiliige ei astunud välja selle humaanse ja poliitiliselt targa sammu vastu». Downing Streeti instruktsiooni põhjal ilmus suursaadik 2. aprillil Paleeväljakule ministeeriumisse Miljukovi jutule ja teatas talle ametlikult, et «tema majesteet kuningas ning tema majesteedi valitsus on õnnelikud pakkuma Vene keisrile pelgupaika Briti saartel». Buchanan lisas, et perekonna Venemaalt äraviimiseks on Suurbritannia valitsus valmis andma sõjalaeva (ristleja), kellele Petrogradi kabineti poolt osutatud ajal antakse korraldus suunduda Murmanskisse. Seejärel täpsustati, et Romanovitele eraldatakse üks Põhjamerel ristelnud laevu. Tsarskojest Murmanskisse sõidu korraldamise andis Ajutine Valitsus Kerenskile.[46]

Näis, et läbirääkimised hakkavad vilja kandma. Kerenski ja Miljukov kooskõlastasid suursaadikuga Romanovite ärasõidu detaile, asjaosalistel jäi ainult kohvrid pakkida. Nikolai pakkiski oma asju. Ent tekkis üks raskus ja vale oleks öelda, et ettenägematu.

Petrogradi Nõukogu oli saanud asjast teada. Masside survel lõstis Nõukogu protesti, ehkki selle juhtimine oli menševike ja eseeride käes. Arvestades saalis istunud linna suurimate ettevõtete töölisкollektiivide esindajaid, pidas N. Tšheidze üht Petrogradi Nõukogu istungit juhatades vajalikuks deklareerida oma suhtust nõudmistele, et uus Venemaa oleks «kindlustatud Romanovite ajalooareenile naasmise vastu».[47]

Seda Veebruari-lehekülge puudutades on mõned Lääne autorid tunnistanud, et Nõukogus pidanud istungeid inimesed, kes tegelikult «poleks hakanud endise monarhi vastu midagi eriti julma plaanitsema», nad lihtsalt «kartsid rahva reaktsiooni sündmuste arengule». Nõukogu ja Ajutise Valitsuse seesugustele tegelastele

oli soovitav pigem omavahel kokkuleppele jõuda, kui «kohtuda palgest palgesse rahvamasside raevu ning kahtlustustega, need olid alati valmis oma eeslinnadest ja barakkidest südalinna tulvama».[48]

Just raevu ja kahtlustuse kutsuski Petrogradi töölislinnaosades esile kiiresti levinud teade, et kodanlik valitsus on välja töötanud ning juba käiku lasknud Romanovite välismaale toimetamise plaani. Ühtlasi hakkas Petrogradis liikuma kuuldusi monarhistide vandenõust, kes valmistavad ette kallaletungi Aleksandri paleele, et tsaariperekond vabastada ja ära viia. Vajadusest sellele sekeldamisele lõpp teha räägiti miitingutel ja koosolekutel, igal Nõukogu istungil. Nõukogu enamus pidas kahtlaseks palee valvet, mis oli pandud Kornilovi peale ja mida kontrollis Kerenski. Valvepostid, mis anti üle polkovnik Korovitšenkole (hiljem polkovnik Kobõlinskile) olid ebausaldusväärsed. Palee ümber oli märgatud kahtlast sagimist.

Tõepoolest, tähelepanelikul vaatlejal polnud raske märgata, et palee ümber sebib kahtlasi inimesi grupiviisi ja üksikult. Teenrite ja komandandi kaudu astusid nad arreteeritutega ühendusse. Markov II jutustanud emigratsioonis ise, kuidas ta oli 1917. aasta märtsis-aprillis organiseerinud Petrogradis endistest ohrankameestest ja sandarmitest gruppi tsaariperekonna vägivaldseks vabastamiseks ning üle Soome piiri toomiseks. Tema käealune staabikapten Sergei Markov valmistanud ette diversiooni, mille varjus Romanovid pidid põgenema, kavatseti instseneerida bolševike ja anarhistide kallaletung paleele, lõhata palee paremat tiivas pomm ning segadust kasutades perekond ära viia. Oma kaasosalistele teenijaskonna hulgas andnud Sergei Markov üle dünamiidi, ta korraldanud ka paroolide ja signaalide süsteemi, määranud kindlaks marsruudi riigipiirile, leidnud ning valmistanud ette autod. Ajal, mil Miljukov ja Kerenski leppisid kokku Inglise suursaadikuga, tegi Markov II Nikolaile teatavaks, et ettevalmistused on lõpukorral ja «tund on lähedal». Nikolai tegi Benckendorffile ülesandeks anda vandenõulastele edasi tänu ustavuse eest, kuid ühtlasi palve viivitada. On mõtet, öelnud ta, veidi oodata, vaatame, mis saab ametlikust, ohutumast välismaale evakueerimise plaanist. Kui võimudel ei õnnestu sellist ärasõitu korraldada, eks siis «võtame ise käsile». Mõlemad Markovid nõustusid paranduse ja teatasid madam Dehni kaudu paleesse: «Kuid teadke, et me oleme kõigeks valmis!»[49]

Järgnesid vastuabinõud. Petrogradi Nõukogu võttis vastu otsuse kutsuda Tsarskoje Selo garnison üles revolutsioonilisele valvsusele, hoida ära monarhistide väljaastumine. Ja veel, mitte lubada valitsuse agentidel perekonna Murmanskisse viimist, osutada neile otsustavat vastupanu. Nõukogu ustavatele relvasalkadele anti käsk võtta kontrolli alla Venemaa loodeosa raudteesõlmed ja -jaamad. Lähetati komissarid Tosnosse ja Zvankasse. Kohalikele

võimuorganeile ja demokraatlikele organisatsioonidele anti käsk: Romanovite põgenemise korral nad üles leida ning ükskõik mis vahenditega kinni pidada. Sobival hetkel paigutada endine tsaar Peeter-Pauli kindluse Trubetskoi bastioni. Peale selle otsustati saata Tsarskoje Selosse salk, kes esiteks kontrolliks arreteeritute kohalolekut, teiseks selgitaks välja kaitsemeeskonna seisundi ja lõpuks selgitaks kohapeal tingimused, mille puhul Nõukogu võiks Romanovid paleest ära toimetada, kui ta seda vajalikuks peab.

Hiljuti saabunud laskurite ja kuulipildurite salk saadeti soomusautodel tõepoolest Tsarskoje Selosse. Seda juhtis pahempoolne esseer V. Maslovski (alias Mstislavski), endine Kindralstaabi Akadeemia raamatukoguhoidja, sel ajal ohvitseride-vabariiklaste liidu nõukogu liige, duuma sõjakomisjoni ja Petrogradi Nõukogu täitevkomitee aktivist. Tema asetäitja oli keegi V. Jakovlev, samuti pahempoolne esseer, kes oli hiljuti naasnud emigratsioonist ja kelle Maslovski oli samasse raamatukokku tööle sokutanud. Saabunud Aleksandri palee juurde, kontrollisid nad välisvalve seisundit, käskisid majast välja lülitada telefoni- ja telegraafiühenduse, seejärel nõudsid nad vangide ettenäitamist.* Benckendorff hakkas vastu, viidates Kornilovi korraldusele ilma tema, Kornilovi kirjaliku loata mitte kedagi siseruumidesse lasta. Alles siis, kui Maslovski oli ähvardanud jõudu kasutada, nõustus Benckendorff talle ja kaaslastele Nikolaid «ette näitama».

Algul nõudis Mstislavski, et ta viidaks otse Nikolai ruumidesse. Ent sellele hakkas otsustavalt ja ähvardavalt vastu komandantuur. Vältimaks kokkupõrget ja Nikolaile alandavat stseeni, lepiti kokku, et Nikolai läheb läbi koridori ühest toast teise, Mstislavski näeb teda ja sellest teatataksegi Petrogradi Nõukogule kui asetleidnud ettenäitamisest.

Hiljem tõlgendas Kerenski seda episoodi Petrogradi Nõukogu katsena endine tsaar kinni võtta. Kuuldused tsaariperekonna võimalikust ärasõidust, kirjutab ta, kutsusid esile Nõukogu saadetud salga «rünnaku» Aleksandri paleele: «Soomusautodega ilmus sinna sektsiooni liige Maslovski ja püüdis tsaari kinni võtta. Tal jäi see tegemata üksnes sellepärast, et ta viimasel hetkel pea kaotas.»[50]

Mere äärde põgenemise planeerijad tegid mõneks ajaks pausi. Mais-juunis oli Petrogradi piirkonnas ja kogu riigis kujunenud niisugune olukord, et märtsikuus kavandatud Tsarskoje Selo avantüürist ei võinud ei Markov II ega Tauria palee politikaanid isegi mitte mõelda.

Revolutsiooni algusest oli möödunud kolm kuud, kuid tähtsaimad rahu, maa ja leiva küsimused olid ikka veel lahendamata.

* Oma mälestustes on Mstislavski eitanud, nagu oleks ta palee sisse piiranud või tema sõdurid korratu jõuguna vestibüüli tunginud. Temale esitatust mööda läinud ta teise ohvitseri saatel üksi paleesse, jätnud salga vaksalisse.

Kodanlased linnas ja mõisnikud maal muutusid julgemaks. Sõjaväes tõstis pead kontrrevolutsiooniline ohvitserkond, kes kuulutas oma eesmärgiks «soldatite ohjeldamise». Majanduslik olukord halvenes veelgi. Rahvahulkade üldise rahulolematuse õhkkonnas toimusid 18. juunil Petrogradis ja kogu riigis protestimeeleavaldused ekspluataatorlike klasside omavoli vastu. See päev on Vene revolutsiooni ajalukku läinud ühe murrangupäevana. Juunimeeleavaldused paljastasid riigi poliitilise olukorra teravuse, klassivõitluse kõrge pinge.[51] Revolutsiooni arenguprotsessi kiirendavad meeleavaldused näitasid ühest küljest tööliste ja soldatite tugevnevat tegevusühtsust ja bolševike partei kasvavat mõju massidele, teisest küljest kodanluse positsioonide nõrgenemist, kadetlik-menševistlik-esseerliku valitsuse ebakindlust. Just neil päevil toimus plahvatusohtlikus olukorras Petrogradis I ülevenemaaline nõukogude kongress. Selle kõnetoolist kuulutas menševike liidreid I. Tsereteli: «Praegusel hetkel ei ole Venemaal poliitilist parteid, kes ütleks: andke võim meie kätte, minge ära, me asume teie kohale.»[52] Vastuseks kõlas saalist kindel: «Niisugune partei on olemas!» Need ajaloolised sõnad lausus bolševike partei nimel V. I. Lenin.

Hirmul lähenevate sündmuste ees ja aimates revolutsioonilaine uut tõusu, tegid kodanlikud poliitikud esimestel suvenädalatel taas katset viia Romanovid Petrogradi lähedalt ära, avada neile tee välismaale. Seegi katse kukkus läbi.

Algul olid läbirääkimised Buchananiga kulgenud meeldivalt, kirjutas Miljukov oma Pariisi ajalehes, kuid siis «hakkas kuidagi tunduma, et asi venib». Samal ajal hakkas selgemat kuju omandama veel üks variant: võimalus leida Romanovitele pelgupaik Hispaanias. Ent kuna Alfonso XIII ei söandanud saata ametlikku kutset ja pealegi peeti juba läbirääkimisi Inglismaaga, lasus raskuspunkt endiselt dialoogil inglastega.[53] Miljukov on jutustanud Sokolovile: pärast seda, kui «Londoni valitsus oli teatanud oma valmisolekust tsaariperekond vastu võtta» ja ka «Buchanan oli mulle teatanud, et selleks peab saabuma ristleja, ei tulnud mingil ristlejat ja sõit jäi ikkagi ära». Ja kord ilmunud Buchanan välisministeeriumisse ning teinud Miljukovile teatavaks, et Briti valitsus «ei nõua» enam tsaariperekonna saabumist Inglismaale.[54]

Ka Gilliard on kinnitanud, et vangistust Aleksandri palees pidas tsaariperekond lühiajaliseks, «ta muudkui ootas» sõitu Inglismaale. Perekonnas arvatud, et nähtavasti on võim Ajutise Valitsuse käest vähehaaval kadumas, «me olime Soome piirist kõigest paari sõidutunni kaugusel... ning tundus, et otsustavalt ja salaja tegutsedes võiks ilma suurema vaevata jõuda mõnda Soome sadamasse ning pere piiri taha toimetada».[55]

Kerge öelda «otsustavalt ja salaja tegutsedes». Kuid just selles punktis sai Kerenski emigratsioonis eriti kõvasti võtta. Nii Lloyd George, tooride ajakirjandus kui ka kaaslased valgeemigrantlikus

emigratsioonis manasid teda otsusekindluse puudumise ja läbirääkimiste saaduse 1917. aastal väljaandmise pärast. Lloyd George'i memuaarides on otse öeldud, et Romanovid «hukkusid Ajutise Valitsuse nõrkuse tõttu», see ei suutnud neid õigeaegselt toimetada piiri taha, kaugemale «märatsenud» rahvamassidest. Kerenski oli seitsmeteistkümnenda aasta kevadel veel piisavalt võimu ja taiklikku mõju, et aidata Romanovitel riigist lahkuda.

Algul Kerenski pidas vastu, talus kallaletunge, kuid siis lõi hüvasti välja. Ta kuulutas Lääne ajakirjanduses, et temast räägitakse tühja juttu. Ta olevat püüdnud. Inglased olid lubanud ristleja. Ja kui oleks olnud ristleja, poleks olnud Tobolskit ega Jekaterinburgi. Mis puutub läbirääkimiste saladusse, siis seda tunnistanud Buchanan ise, mida kinnitanud fakt, et tema erruminemisel keeldus *Foreign Office* talle pensioni maksmast riikliku saladuse reetmise pärast, see olnud Romanovite Inglismaale toimetamise plaan. Innustatuna tõearmastusest, soovivat ta täie selgusega näidata, «miks Nikolai II ja tema perekond ei sattunud Inglismaale».

Romanovid välismaale saata oli Ajutine Valitsus otsustanud juba märtsis. Sel ajal öelnud tema, Kerenski: «Nad saadetakse Inglismaale ja ma toimetan nad ise Murmanskisse...» «Me pidasime läbirääkimisi Londoni kabinetiga, kuid just siis, kui nende viibimine Tsarskojes oli muutunud võimatuks, saime inglastelt teate, et kuni sõja lõppemiseni on endise Vene monarhi Briti impeeriumi piiridesse sissesõit võimatu.» Ja edasi: «Ma kinnitan: kui poleks olnud seda keeldumist, me oleksime söandanud ja ka tegelikult viinud Nikolai II ja tema perekonna väljapoole Venemaa piire, nagu me hiljem toimetasime tema Tobolskisse.»[56]

Selle keeldumise põhjus ulatub tagasi Palmerstoni printsiibi juurde, mille järgi Britannial «pole ei alalisi sõpru ega alalisi vaenlasi — tal on alalised huvid». Põhjalikult läbi mõelnud perspektiivi: saada sellised immigrandid nagu Nikolai ja Aleksandra Fjodorovna, seda veel Venemaa tormiliste sündmuste ning Euroopas süveneva revolutsioonilise käärimise ajal, jõuti Downing Streetil veendumusele, et Romanovite-pesa Briti saartel ei tooda Inglismaale mingit tulu, kuid pahandusi võib kindlasti arvestada.

Peamisi raskusi on ookeanitagune sovetoloog Frankland näinud selles, et «endise tsaari Inglismaale saabumise suhtes oli inglise rahvas vaenulik ja sellele faktiliselt vastu». Kuigi Briti valitsevate ringkondade ammune tava oli anda varjupaika jooksus monarhidele ja trooninõudlejatele (võib meenutada Louis XVIII, Louis-Philippe'i, Napoleon III ja teisi), otsustasid Londoni liidrid 1917. aastal hoiduda Romanovite kutsumisest, tunnetades, et inglise töölised pole unustanud ei 9. jaanuari ega Presnjat 1905. aasta detsembris, massimõrva Leenal 1912 ning tsarismi teisi kuritegusid. Pealegi, nagu märkis ühes ettekandes *Foreign Offi-*

ce'ile tolleaegne Inglise suursaadik Prantsusmaal lord Bertie kahtlustasid Euroopas paljud, et «Briti valitsus, lülitanud oma reservi endise tsaari, püüab teda ära kasutada restauratsiooni eesmärgil, niipea kui peab seda oma egoistlikele huvidele vastavaks või siis püüab tulevikus oma kasuahnuses kutsuda Venemaal esile sisevõitlusi ja tüli».

Ometi olid Londoni poliitikud solvunud. Mida endine Petrogradi peaminister õigupoolest öelda tahab? Et tsaari andsid revolutsioonile välja nemad, traditsioonilised kroonikummardajad? Kuid kõik teavad, et see ei ole nende moodi! Mitte nemad ei keeldunud tsaariperekonda vastu võtmast, vaid Kerenski osutus võimetuks neid üle andma. Ta oleks pidanud viivitamatult juba pärast Buchanani esimest vastust toimetama perekonna kokkulepitud sadamasse, küll seal oleks kõik laabunud. Oli ju Lloyd George autoriteetselt selgitanud, tsiteerib Frankland, et nad polnud «sugugi oma kutset tagasi võtnud. Asja lõpptulemuse otsustasid Vene valitsuse sammud, tema ise tegi takistusi tsaari ärasõidule.»[57] Kerenski venitanud aega, esitanud ettekäändeid, et lapsed pole pärast leetreid veel terved, et eksisteerib perekonnale kallaletungi oht teel Murmanskisse, et veel ei ole läbi uuritud tsaarilt võetud paberid, uurimiskomisjon pole veel teostanud kõiki vajalikke ülekuulamisi jne. Ühesõnaga — võttis kokku õilsat nördimuskampaaniat juhatanud «Daily Telegraph» —, mitte Briti kabineti keeldumine, vaid «mister Kerenski aeglus plus tema argus suhetes bolševikega» olid eelduseks sellele, mis hiljem juhtus Jekaterinburgis . . .

Sel kombel olid Londoni oponendid tõrjunud ekspeaministri positsioonile, millelt ta pidi tõestama juba mitte ainult oma teeneid tsaari heaks, vaid ka võimet sõdida kurikavalate bolševikega. Kuid «veebruaridemokraatia» kangelane ei lasknud end paralleelteemale juhtida. Tema vastusartikkel kandis poleemikalöögi taas esimesse punkti, ristlejale. Olnuks ainult laev, küllap ta oleks tsaari kuidagi sellele toimetanud. Muidugi, see asi ei kuulunud üldse kergete kilda. «Ma pole kunagi väitnud, et see nii lihtne oli . . . Vastupidi, see oli väga raske. Ja ometi on mul alust kinnitada, et tehniliselt oleks Nikolai II sõit piirile või Murmanskisse olnud teostatav mitte suuremate raskustega kui siirdumine Tobolskisse.»[58]

Milles siis oli asi? Vaat milles . . . Ja siinkohal ilmutas mister Kerenski osavust ning andis Briti oponentidele kaunis täpse löögi, sellise, et tükk aega valitses piinlik vaikus. Mister Lloyd George, kuulutas ekspeaminister, ei soovi öelda kogu tõde. Ta eelistab poolikut tõde. Seepärast «ma ütlen praegu kõigile teadmiseks Lloyd George'i poolt välditud pool tõde seisneb selles, et temal endal läks üha raskemaks kavandatud plaani täita, nagu minulgi . . . Teda kammitsesid Euroopa töölisklassi avalik arvamus . . . ühiskonna meeleolud Prantsusmaal . . . ja lõpuks Vene revolutsiooni

[illegible] positsioon.»[59] Teiste sõnadega, Lloyd George jättis ristlejale ette andmata mitte sellepärast, et Kerenski oli väheoperatiivne, vaid seepärast, et Inglise peaministri transpordikatseid hoiavasid Läänes needsamad revolutsioonilis-demokraatlikud jõud, mis möllava lainena olid tollal kerkinud Idas.

Jaa, harva oli Kerenski seisnud tõele nii lähedal kui seekord . . . Ekspoolest, mis siis oli juhtunud neil 1917. aasta päevil, mil Lloyd George'i valitsus võttis tagasi oma nõusoleku Romanovite pereonna saabumiseks Inglismaale? Tunda andis ennast inglaste ja prantslaste vaenulikkus Aleksandra Fjodorovna suhtes, kes nende silmis kehastas saksameelset gruppi Venemaal, salasepitsuste poliitikat keiserliku Saksamaa kasuks. Inglaste mälus polnud kustunud ka «Hampshire'i» hukkumine Orkney' saarte juures — temale oli Kitchener endiselt jäänud Aleksandra Fjodorovna sooviangul tegutsenud Rasputini kliki ohvriks. Taolistele sõjalistele ja poliitilistele diversioonidele vihjaski üks Briti noote, mis pärast P. Miljukovi erruminekut anti üle tema järeltulijale M. Terešt-tšenkole. Selles oli muu hulgas öeldud: «Briti valitsus ei või tema majesteedile soovitada külalislahkuse osutamist inimestele, kelle suhtumine Saksamaa suhtes on enam kui hästi teada.»[60]

Nii et Romanovite ümberpaigutamise loos, resümeerib Frankland, oli Briti poliitika sattunud «üheaegselt kahe, nii poliitilise kui ka emotsionaalse surve pihtide vahele».[61]

Ometi ei olnud asja lahenduses otsustava tähtsusega mitte need, vaid teised, märksa kaalukamad asjaolud. Ereda valguskiire heitis neile hiljem Petrogradis olnud Briti suursaadiku tütar Muriel Buchanan:

> Saatkonna käskjalg tõi isale dešifreeritud depeši Londonist. Seda lugedes isa nägu muutus.
>
> «Kabinet ei soovi enam tsaari saabumist Suurbritanniasse,» sõnas ta.
>
> «Mispärast?»
>
> «Read kardavad . . . Kardavad, et riigis puhkevad rahutused. Kardavad, et algavad streigid . . . Streigid võivad alata kõikjal dokkides, sõjatehastes, muujal ettevõtetes, kaevandustes . . . Pole koguni välistatud oht, et kui Romanovid maabuvad Inglismaal, puhkevad meie riigis mässud. Niisiis tuleb mul Vene valitsusele teatada, et meie kokkulepet enam ei eksisteeri.»

Ohtude palge ees ei jäänud tema majesteedi valitsuse pihtide vahele surutud juhil üle muud, kui omakorda avaldada survet tema majesteedile, «et suruda alla tema häid tundeid».[62]

See ei olnud lihtne. George kostis innukalt Nikolai eest.* Sugulastest esimesena oli ta Nikolaile kohe pärast tema troonist loobumist saatnud kaastundetelegrammi, millest Miljukov emigratsioonis on jutustanud: «Juba riigipöörde esimestel päevadel saadi George V telegramm troonist loobunud valitseja nimele, milles kuningas väljendas talle oma isiklikke tundeid . . . Ent kuna ei eksisteerinud enam ametlikku isikut, kellele telegramm oli

* George V ja Nikolai II emad olid lihased õed — Taani kuninga Christian IX tütred.

adresseeritud, tagastasin selle Buchananile.»[63] See ei kahandanud Buckinghami palee peremehe indu. Ta astus Nikolai kaitseks välja oma kabineti ja peaministri ees kohe, kui oli alanud diskussioon varjupaiga andmise üle. Muu hulgas viitas George sellele, et kõigest aasta tagasi, 16. veebruaril 1916, oli tema, George'i ülesandel Mogiljovi saadetud kindral Padget ja lord Pembroke andnud Nikolaile üle Briti armee feldmarssali saua. Oma ametlikus kõnes Mogiljovis peakorteri staabis oli Padget tsaari palunud «võtta see auaste ja sau vastu siira sõpruse ning armastuse märgina», millele Nikolai vastas toostiga «tema majesteedi kuningas George'i . . . kalli tädipoja, sõbra ja liitlase» auks.[64]

Kas tohib unustada Briti feldmarssali auastmes Nikolai Teist üksnes sellepärast, et Petrogradis, nagu oli kunagi juhtunud ka Londonis, on tänavale trüginud pööbel? Kuninga argumentidega solidariseerus, ehkki lühikeseks ajaks, välisminister sir Arthur James Balfour. Ta protesteeris kutsest loobumise vastu, märkinud, et kuna see juba vastu võeti, on tegemist häbiväärse skandaaliga. Ometi sai Lloyd George, keda tunti ka Walesi Rebase hüüdnime all, jagu nii šefist kui ka teda toetanud ministrist. Küllap märkas ka George V, et Romanovitele Inglismaal varjupaiga andmise kirjutaks maailma avalikkus esmajärjekorras tema kuninga sugulasliku protektsiooni arvele ja et «on mõistlikum mitte kompromiteerida Inglise Sachsen-Coburgi dünastiat liiga visa kostmisega Romanovite eest, kes kehastavad sajandipikkust perekondlikke ning poliitilisi sidemeid Saksamaaga».[65] Kuninga ülesandel saatis tema sekretär Andrew Chalford Lloyd George'ile loobumist tähendanud kirja: «Tema majesteet omalt poolt väljendab kahtlust, kas praegusel ajal oleks ärukas saata tsaariperekond Inglismaale, arvestades mitte ainult eelseisva reisi riskantsust sõja ajal, vaid mitte vähemal määral ka rahvusliku ja impeeriumi julgeoleku ulatuslikumaid kaalutlusi.» Selle sammu valguses on põhjendatud Roland Hingley märkus, et episoodi otsustavas lõppstaadiumis «esines Vene keisri perekonnale Inglismaa varjupaiga äraütlemise tegeliku initsiaatorina tema tädipoeg, isiklikult kuningas George V».[66]

On selge, et reisi riskantsus oli formaalne ettekääne. Tereštšenko haaras sellest kinni: ta tahtis paljastada armsaid liitlasi ebasiiruses, riivata nende südametunnistust. Muidugi, südametunnistust ta neil ei riivanud, kuid oma kaitsealustele valmistas ta palju piinlikkust.

Taani poliitikategelase Scavéniuse vahendusel pöördus Tereštšenko Saksa keisrivalitsuse poole salajase järelepärimisega, kas Ajutine Valitsus võib arvestada endise tsaari ja tema perekonna julgeolekut, kui nad saadetakse meritsi mõnda Lääne-Euroopa riiki? Vastuseks järelepärimisele tuli Kopenhaageni kaudu Wilhelm II lähikonnast teade: «Keiserlik valitsus peab oma kohuseks kinnitada, et mitte ükski Saksa sõjalaevastiku lahingu-

üksus ei luba endale kallaletungi ükskõik millisele laevale, mille pardal viibivad Vene keiser ja tema perekond.»[67]

Sama tõika puudutab oma raamatus Aleksandrov. Tal on sõnasõnalt nii: «Taani ministri Scaveniuse kaudu sai minister Tereštšenko kinnituse, et ristlejat, mille pardale astuvad Murmanskis Romanovid, allveelaevad ei ründa.» Kui sakslased ei ründa, siis võib järelikult sõita? Ei, ikkagi ei sõideta, ütlesid inglise sugulased. Mispärast? Pomisev vastus oli ebamäärane. Kuid pomiseti pisarsilmi, haledusest ja kaastundest. Sel kombel teatas Tereštšenko juurde tulnud Buchanan ka lõpliku äraütlemise. «Ta ilmus sügavalt rõhutuna . . .» kirjutab Aleksandrov, andis ministrile üle läkituse *Foreign Office*'i kõrgelseisvalt isikult, kes oli tihedas kontaktis kuninga õukonnaga.» Pisarsilmi teatas sir George Vene ministrile, et Briti valitsus on lõplikult sugusele jõudnud, et ta ei ole võimeline endisele tsaarile varjupaika andma. Vastavalt sovetoloogi kommentaarile tähendas see, et pärast seda, kui Romanovid olid reedetud ja maha jäetud oma alamate poolt, jätsid ka liitlased nad halastamatult maha».[68]

Kuid kas David Lloyd George oli siis maailma naba? Tõepoolest. Inglismaa ei olnud ainuke riik, kuhu Kerenski püüdis Romanoveid peita. Kuid veider, arvukaid liitlasi ja sõpru omanud Romanovitel polnud pärast Veebruari kusagil kohta leida.

Taani? Seal oli Nikolail tädipoeg, kuningas Christian X, kuid ilmnes, et neutraalse riigi staatuse tõttu ei saa Taani sõdiva Venemaa endise suverääni perekonda vastu võtta. Kreeka? Kuningas Konstantini ema, Romanovite dünastiast pärit leskkuninganna Olga elas Venemaal, kuid ei Saksa-meelne Kreeka kuningas ega Antanti-meelne valitsus saanud anda nõusolekut Romanovite vastuvõtuks selsamal riigi neutraliteedi motiivil. Hispaania? Kuninganna Eugenia oli Aleksandra Fjodorovna onutütar ja kuningas Alfonso XIII alati Nikolai II suhtes erilist sümpaatiat väljendanud. Ent kui asi tegudeni läks, viitasid nemadki neutraliteedile. Norra? Neutraalne. Portugal? Neutraalne. Serbia, Tšernogoorias? Nemad viitasid oma raskele sõjalisele olukorrale, Austria okupatsioonile. Prantsusmaa? Nüüd võis kõige ustavam liitlane juba avalikult deklareerida end mitte soovivat, et kukutatud türann ja eriti tema Saksa päritoluga naine astuksid selle vabariigi pinnale . . .

Mis puutub ristlejaisse, siis neid oli ka Kerenskil. Muide, tsaariperekonna evakueerimiseks polnudki laevu eriti vaja. Romanovite toimetamiseks Soome kaudu ükskõik millisesse naaberriiki (sealhulgas Skandinaaviasse) oleks võinud läbi ajada ka muu sõiduvahendiga. Kuid selles asi oligi, et kõik põgenemisvariandid, kaasa arvatud Murmanski oma, kukkusid läbi põhjusel, mis ei sõltunud transpordist, vaid rahvahulkade tahtest. Venemaa töölised, talupojad ja soldatid, kes revolutsioonilise valstuga tajusid kukutatud Romanovite perekonnast lähtuvat ohtu, olid otsustanud teda riigist mitte välja lasta.

Vestlused diivanil

See, et Romanovite telgitagustesse intriigidesse olid sekkunud välismaalased (Wilhelm II, George V, Alfonso XIII, Lloyd George, Balfour, Scavenius ja teised), suurendas rahva kartusi, olgu siis teadlikke või alateadlikke. Nagu revolutsiooniliste murrangute puhul ennegi on juhtunud, halvendas välismaiste jõudude kaasamine varisenud absolutistliku režiimi ladviku olukorda. Algul olid Romanoveid püüdnud välja aidata inglased. Siis sekkusid sellesse Venemaa siseasja sakslased. Romanovite vabastamise rohkete plaanide hulgas polnud ühtki, mis poleks lähtunud arvestustest välismaisele abile. Ning need plaanid luhtusid ühel ja samal põhjusel: teostamist takistasid rahvas ja kohalikud demokraatlikud organisatsioonid, isegi tsaariperekonna valvemeeskond. Seepärast nurjusidki juba sepitsuste esimesel, Tsarskoje Selo etapil nii «ametlikud» (Kerenski—Miljukovi) kui ka «mitteametlikud» (Markov II) Romanovite välismaale toimetamise projektid. Oli selge: kuhu põgenemistee Romanoveid ka ei viiks, nemad ei taltu kusagil, kättemaksuhimu, kaotatud võimu igatsus kümnekordistavad nende aktiivsust. Kui neil läheb korda valve alt pääseda, muutuvad nad vältimatult kontrrevolutsiooni lipuks, selle kõige raevukamate elementide konsolideerumise keskpunktiks. Kuni oma elupäevade lõpuni hakkavad nad paleedesse tagasi kippuma, andmata rahu endale, Venemaale ja maailmale.

Kuidas härra Heuer ka ei pingutanud oma artiklites Nikolaid tasase, leppinuna, «fatalistlikult oma saatusele andununa» kujutades, ka tema varustas oma suvalise portree-etüüdi klausliga, et «oma südamepõhjas polnud kukutatud tsaar nähtavasti siiski leppinud». Nikolaid ja tema naist «valdas tõenäoliselt lootus, et viimane lehekülg pole veel kaugeltki keeratud». Aleksandra Fjodorovna «ootas vabanemist veendumuses, et see nii või teisiti tuleb. Ta uskus, et on veel ustavaid inimesi, vapraid ohvitsere, kes annavad tema eest oma elu. Ehkki Aleksandri paleed ümbritses tsensuur, ei jätnud väljast tulevad salajased teated tsaarinnat veenmast, et vabanemine on võimalik ja isegi lähedal». Need klauslid, millega härra Heuer otsekui möödaminnes oma väiteid on varustanud, veenavad rohkem kui väited ise. Ja täiesti vasturääkivalt oma sentimentaalsele loole Nikolai viimasest naasmisest Aleksandri paleesse (ta seisis naise ees «peataolekus», «tal olid pisarad silmas», nad mõlemad tundsid end sel silmapilgul «abitute ohvritena») tunnistab seesama sovetoloog: «Nad olid ohvrid, kuid kaugeltki mitte süütud. Nagu ajaloos nõrkade inimestega ikka juhtub, valdas Nikolaid põletav, võib-olla ainult pooleldi tunnetatud võimuiha ja ta leidis, et need, kes ta vabastavad, täidavad üksnes vaga missiooni.»[69]

Kerenski kõrval diivanil istudes ja talle lahkelt silma vaadates

[illegible] endine keiser järele selle monoloogidele, jälgis teraselt iga [illegible] liigutust, ise üleni vastutulelikkus, tasasus ning alandlikkus. Hiljem teistsugusena oli näinud tsaari Mstislavski, kui ta saabus Petrograadi Nõukogu Täitevkomitee ülesandel relvastatud salga [illegible] Tsarskoje Selosse, et kontrollida nimeka vangi kohalolekut.

«Ettenäitamisele» tulid temaga sisevalve ülem ja valvemeeskonna teised ametiisikud. Uksed avanesid. «Me astusime vestibüüli, meid ümbritses aupaklikult, kuid uudishimulikult nende päevade elamuste taustal fantastilisena tunduv palee teenijaskonna summ . . . Kõik oli vanaviisi — selles hiigelpalees poleks nagu kuulda olnud isegi kauget kaja revolutsioonist, mis oli üle kogu maa veerenud.»

Komissar ja tema kaaslased sattusid koridori, kus ootas grupp [illegible]kondlasi eesotsas Benckendorffiga. Kohe oli kontrollile tulemas [illegible]arestant. Kusagil eemal klõpsatas ukselukk. Väriseva käega [illegible]hendas Benckendorff halli põskhabet. Valveohvitserid tõmbusid [illegible]rgu, nööpisid kiirustades kinni kindad. Oli kuulda kiireid, tasaseid [illegible]kannuste kõlinast saadetud samme . . .

Ta ei kandnud triibulist vangiürpi, oo ei! Ta tuli elegantses [illegible]olkovniku vormikuues, ihuhusaaride polgu ohvitseri pidulikus [illegible]rmis. «Nagu alati õla tõmmeldes ja otsekui pestes käsi hõõrudes peatus ta nurgal, pööras meie poole näo, mis oli tursunud [illegible]ing punetav, paistes põletikulised laud piirasid raske raamina [illegible]ihuntinaseid veresoonte võrguga kaetud silmi. Otsekui kõhkeldes seisatanud, hõõrus ta käsi ja suundus meie grupi poole. Tundus, et kohe alustab ta juttu. Me vahtisime teineteisele silma, lähenedes iga tema sammuga. Valitses surmavaikus. Keisri pilk, [illegible]eristunud ja kollane nagu väsinud, tagaaetaval hundil, elavnes [illegible]kki silmaterade sügavusest tulena sähvatanud ere, tappev tigedus sulatas tema vaate tinase osavõtmatuse . . .

Nikolai peatus, tammus jalalt jalale, pöördus järsult ümber ja läks kiiresti tagasi, õlg tõmblemas ning ise kergelt longates . . .»

Saadetuna «sülge pritsiva Benckendorffi sisinast», suundusid Mstislavski ja tema salga mehed ukse poole. Keegi saatjaist ütles vestibüülis: «Ilmaaegu te ei võtnud papahaat peast, valitseja tahtis nähtavasti teiega juttu teha, aga kui ta nägi, kuidas te seisate . . .» Teine lisas: «Noh, hoidke nüüd alt! Kui Romanovid kunagi jälle võimul on, tuletatakse teile see hetk meelde, merepõhjast otsivad üles . . .»[70]

Mine tea, millal dünastial avaneb võimalus oma solvajaid merepõhjast üles otsida . . . Kuid esialgu vajasid edasiste ebameeldivuste eest kaitset Romanovid ise. Nende kaitseingliks jäi Kerenski, varem justiitsminister, antud hetkel valitsusjuht. Ametis oli ta küll kerkinud, kuid tema võimalused olid ahenenud. Nüüd hakkas tal endal kitsas kätte tulema.

1917. aasta suve keskpaiku oli iseloomulik tööliste, talupoegade ja soldatite ühisväljaastumiste lai ulatus. Rahvahulkade meeleolus oli täheldatav järsk nihe pahemale, otsustavaks võitluseks kontrrevolutsiooniga, rahva usaldus bolševike vastu oli suurenenud. Vastuseks korraldas kodanlus 3.—5. juulil pealinnas massilise arveteõienduse töölisklassiga, tema bolševistliku avangardiga, töörahva demokraatlike esindajatega.

Analüüsinud juuli veretöid ja repressioone, mida Ajutine Valitsus teostas esseeride ning menševike otsesel toetusel, järeldas Lenin, et kaksikvõim on lõppenud, kontrrevolutsioon oli organiseerunud ja võtnud reaalse võimu oma kätte.

Tagurluse määratsemine kasvas. 7. juulil anti korraldus saata laiali Petrogradi juulimeeleavalduses osalenud sõjaväeosad. 9. juulil rüüstati Petrogradis mitme bolševistliku ja demokraatliku organisatsiooni ruumid. Esseeride ja menševike liidrid, kes olid loovutanud kodanlusele reetlikult ühe positsiooni teise järel, kuulutasid Ajutise Valitsuse «revolutsiooni päästmise valitsuseks» ja tunnistasid tema piiramatuid volitusi edasisteks repressioonideks.

12. juulil kehtestas Ajutine Valitsus rindel surmanuhtluse. Samal ajal rüüstati mitme bolševistliku ajalehe toimetus. 18. juulil määrati Vene sõjaväe kõrgemaks ülemjuhatajaks kindral L. Kornilov, kes kõigepealt käskis relvadega laiali ajada soldatite miitingud.

Kujunes välja ühtne bolševismivastane rinne, milles olid ühinenud kontrrevolutsiooni peamised jõud: vene kodanluse juht kadettide partei ja tagurlikud sõjaväelased, keda aktiivselt toetasid Antandi imperialistid, kes olid selgeks saanud Venemaa siseasjadesse jõhkra sekkumise meetodi. Puhkes pöörane laimu-, tagakiusamise ja terrorikampaania bolševike vastu.

Ihu ja hingega püüdis Kerenski. Tema käsul koostati revolutsioonivõitlejate nimekirju, nemad kuulusid arreteerimisele ja hävitamisele. Samal ajal tsaariperekonna julgeoleku ja mugavuste eest hoolitsenud Kerenskit hindasid vääriliselt nii vene kodanlus kui ka läänеriikide esindajad Petrogradis. 8. juulil astus ta G. Lvovi asemel valitsusjuhi kohale, säilitades sõja- ja mereministri portfelli.

22. juulil, neli päeva enne VSDT(b)P VI kongressi avamist, inspireeris Kerenski ajakirjanduse teadet «Petrogradi kohtupalati prokurörilt», mis sisaldas juulisündmuste niinimetatud uurimise, V. I. Lenini ja teiste tuntud bolševike «reetmise ning relvastatud ülestõusu organiseerimise eest» kohtulikule vastutusele võtmise nõude. Kodanlik ajakirjandus haaras prokuröri teatest meelsasti kinni, levitas laimu revolutsioonipartei, parimate revolutsioonivõitlejate kohta. Kerenski otsesel korraldusel alustas Petrogradi sõjaväeringkonna juhataja kindral P. Polovtsev, juuli mahalaske-

miste organiseerija, oma käealustega jahti V. I. Leninile, et temaga [illegible] lõpendada. «Ohvitser, kes suundus Terijoele lootuses Lenin kinni püüda,» kirjutas kindral emigratsioonis, «küsis minult, kas ma soovin saada seda härrat ühes tükis või lahtivõetuna... Vastasin naeratades, et arreteeritud teevad väga sageli katset põgeneda.»[71] See oli otsene vihje arveteõienduseks revolutsioonilistega.

Oma ajutist võitu juulipäevil püüdis kodanlus ära kasutada [illegible] sõjaväelise diktatuuri kehtestamiseks. Kontrrevolutsioonijõudude ülevaatuseks pidi saama niinimetatud üleriiklik nõupidamine, mis toimus augustis Moskvas Suure Teatri hoones. Päeval, mil see avati, hakkasid protestimärgiks streikima 400 000 Moskva tööstuspiirkonna töölist, samuti sajad tuhanded Venemaa paljude teiste suurte linnade ettevõtteis. Võimud seadsid Suure Teatri ümber kolmekordse politsei- ja sõjaväeahela. Nõupidamisel esinesid kõrgem ülemjuhataja L. Kornilov, kasakaataman A. Kaledin ja kadettide partei liider P. Miljukov raevuka üleskutsega lämmatada revolutsioon ja laiendada surmanuhtlust rindel ja tagalas. Valitsusjuht A. Kerenski omalt poolt kinnitas tagurlusele, et ta teeb kõik, mis võimalik, et lämmatada revolutsioonilikumine «raua ja verega».

Pärast juulisündmusi kujunenud olukorda iseloomustas Lenin kui bonapartismi algust. Ta arvustas menševikke ja esseere, kes [illegible] «bonapartist Kerenski kõrval juba otseselt komejantide osa». Tegemist oli bonapartismi peamise ajaloolise tunnusega: «sõjaväelisele klikile... toetuva riigivõimu laveerimine kahe [illegible] klassi ja jõu vahel, mis teineteist enam-vähem tasakaalustavad». Nende päevade Venemaal ei olnud bonapartism juhuslik, see oli «klassivõitluse arenemise loomulik seadus väikekodanlikul maal, kus kapitalism on tunduvalt arenenud ja kus on olemas revolutsiooniline proletariaat». «Ärgem laskem siis end fraasidest petta. Ärgem laskem end eksitusse viia sellega, et meie ees on alles bonapartismi esimesed sammud.» Ent «bonapartismi paratamatuse tunnistamine ei tähenda sugugi tema lõhhi paratamatuse unustamist».[72]

Veel polnud saanud täiesti silmanähtavaks, keda vene Bonaparte'i kandidaatidest eelistavad vene kodanlus ja tema Antandiliitlased. Paistis, et ülekaalukad šansid on sellesse rolli Kornilovil. Kuid ka alatasa napoleonlikke näitlejapoose võtnud Kerenski ei kaotanud lootust.

Esialgu jätkas ta kärarikkalt ja sekeldades Romanovite hooldamist. Ta jäi nende kaitseingliks nagu varemgi.

9. augustil sõitis ta autoga paleeukse ette. Jooksis paraadtrepist üles oma valvealuste ruumidesse, istus koos endise tsaariga diivanile ning, pärast sissejuhatavaid küsimusi iga perekonnaliikme tervise kohta eraldi ja kogu perekonna meeleolust üldiselt, ütles:

«Teate, Nikolai Aleksandrovitš, teil tuleb koos perekonnage siit ära sõita!»

«Mispärast?»

«Nii otsustas eile valitsus. Uskuge mind, ta soovib teile ainult head. Praegu tähendab see teile suurema julgeoleku soovimist.»

«Ja kuhu me siis peame sõitma, Aleksander Fjodorovitš?»

«Vabandage, seda ma ei saa esialgu öelda.»

«Ma tahaksin Krimmi, Livadiasse!»

«Ärgem rutakem ette! Suund teatatakse hiljem.»

Hetk vaikinud, ta lisas:

«Kui te, nagu ma loodan, põhimõtteliselt vastu ei vaidle, siis paluksin teil viivitamatult hakata reisiks valmistuma!»

Ja veel, pärast lühikest pausi:

«Teie enda ja tsaarinna suhtes pole mingeid kitsendusi. Asjadesi võite võtta kaasa kõik, mida soovite. Ja ka saatjaskond teie isiklikul äranägemisel, keda soovite.»[73]

13

EELVIIMANE SIHTKOHT: TOBOLSK

Volentem ducunt fata, nolentem trahunt.
(Soovijat saatus juhib, tõrkujat kaasa veab.)

Stoikute mõttetera

Mispärast Tobolsk?

Kevadine peataolek palees oli vaibunud. Kõik oleks nagu pisitasa vaikseks jäänud. Ainult saag käristas monotoonselt parginurgas haluvirna juures — Nikolai Romanov oli andunud meelistegevusele. Nähtavasti oli ta hingeliselt tasakaalu leidmas.

Blokile tundus see kummaline... 25. mail on ta kirjutanud oma märkmikku hämmastavalt läbinägelikud read, poeedi suu läbi rääkis prohvet: «Einelauas... jutustas Tsarskoje Selo paleekomandant üksikasju tsaariperekonna elust. Ma tegin sellest jutustusest järelduse... et tragöödia ei ole veel alanud; see kas ei alga üldse (vihje Romanovite võimalikule lahkumisele välismaale — *M. K.*) või saab olema kohutav, kui nad seisavad silmast silma raevunud rahvaga...»[1]

Bloki ennustatud «kohutav» oli alles kaugel, kuid sõnas «Tobolsk» oli tunda selle vaevumärgatavat hingust... Revolutsioonieelsetes teatmikes on öeldud: Tobolsk on kubermangulinn Irtõši paremal kaldal, harujõe Toboli suubumiskoha lähedal. Asutatud 1587. aastal kasakapealik Danila Tšulkovi poolt. Aastail 1708—1824 kogu Siberi valitsuskeskus. Kirjeldatud sündmuste ajaks oli linn kunagise tähtsuse minetanud. Seal oli 22 000 elanikku, kelle peamine tegevus kalapüük ja käsitööndus. Oli kakskümmend viis kirikut. Ettevõtetes valmistasid 600 töölist

aastas 250 000 rubla eest toodangut. Peale selle jõesadam, pank, muuseum, mälestusmärk Jermakile, tuletõrjekomando, seeh heitlaste kodu, karskusselts ja vetelpäästeühing. 2332-st majast olid 50 kivist.*

Esmakordselt mainis Tobolskit juuni keskel Ajutise Valitsuse istungil A. Kerenski. Millises seoses, sellest on ta jutustanud hiljem:

> Põhjus, mis õhutas valitsust Nikolai perekonda Tobolskisse üle viima, oli üha teravnev võitlus bolševikega ... Soldatite mass ilmutas selles küsimuses üha suuremat ägedust. Tsarskoje Selo oli meile, Ajutisele Valitsusele, kõige valusam koht ... Nad (bolševikud) teostasid Tsarskojes valvet pidavate soldatite hulgas kõige usinamal kombel propagandat ja laostasid neid. Ma käisin Tsarskojes ning sain seal teada korratustest ja pidin reageerima, kasutades mõnikord teravaid väljendusi. Soldatite meeleolu oli pinevalt umbusklik. Sellest, et korrapidajaohvitser sai vana paleetraditsiooni põhjal tsaari keldrist pool pudelit veini, millest kuulsid soldatid, tuli skandaal. Mingi autojuhi ettevaatamatu sõit, mille läbi sai vigastada paar piirdeaed, kutsus samuti soldatite hulgas esile kahtluse, et tsaari tahetakse ära viia. Kõik see ... võttis meilt reaalse jõu — Tsarskoje Selo garnisoni, kelles olime näinud tuge juba laostunud Petrogradi vastu.»[2]

Selge, miks Tobolsk köitis Kerenski pilku: poliitilise olukorra teravnemine Petrogradi piirkonnas nõudis Romanovite toimetamist ohutumasse piirkonda. Ühest küljest oli luhtunud nende saatmine välismaale, teisest küljest ähvardas revolutsioonijõudude ja kodanlaste-mõisnike kontrrevolutsiooni vahel tõusnud pinge tabada rikošetina Tsarskoje Selo vange. Petrogradi ning Kroonlinna lähedus tegi Kornilovile Aleksandri palee kaitsmise üha ebakindlamaks. Juulikuu tulistamiste jätkuks uusi, veel julmemaid mahanottimisi töölisklassile valmistades ruttas Ajutine Valitsus Romanoveid võitluse epitsentrist ära viima, et nemad kogemata pihta ei saaks. Kerenski ja Kornilovi lootusi Bonaparte'likule karjäärile see samm ei kahjustanud, vastupidi, mingil määral nad isegi võitsid endise tsaari eemaldamisest võimalikult viisakasse kaugusse. Kerenski on pajatanud:

> Selles olukorras tärkaski mõte leida tsaariperekonnale mõni muu elukoht ja selle küsimuse lahendamine usaldati mulle. Ma hakkasin seda võimalust uurima. Esialgu oli mul kavas viia nad kusagile Kesk-Venemaale. Mõtlesin Mihhail Aleksandrovitši või Nikolai Mihhailovitši mõisaid. Ent selgeks sai, et on absoluutselt võimatu seda teha. Oli lihtsalt mõeldamatu toimetada tsaar neisse paikadesse läbi tööliste-talupoegade Venemaa. Mõel-

* Revolutsioonieelsed teatmikud enamasti ei maininud väljapaistvaid inimesi, kes on seotud Tobolskiga. Seal on sündinud linna aukodanik D. Mendelejev. Seal on sündinud kunstnik V. Perov ja helilooja A. Aljabjev, elasid ning töötasid kunstnik V. Surikov, poeet P. Jeršov. Siit saadeti etapivanglasse A. Radištšev, V. Küchelbecker, A. Barjatinski, F. Dostojevski, N. Tšernõševski, V. Korolenko ja paljud teised Venemaa silmapaistvad tegelased. Läbi Tobolski on läinud tuhanded sunnitöölised ja väljasaadetud, keda tsaarivõimud olid mööda lõputut Siberi maanteed kihutanud piinadesse ning hukkumisele.

[illegible] oli neid ka lõunasse vedada. Seal juba elasid mõned suurvürstid [illegible] Maria Fjodorovna ning selle pärast oli seal juba olnud arusaamatusi. [illegible] peatusin Tobolskil ja ütlesin seda ministritele ...

Et Tobolsk on keskusest eemal, ei luba tema eriline geograafiline seisund arvata, et seal on võimalikud mingid stiihilised ekstsessid. Peale selle teadsin, et seal on hea kubernerimaja. Sellel ma peatusingi ... Mulle tuleb meelde, et saatsin Tobolskisse olukorda selgitama komisjoni, millesse kuulusid vist Veršinin ja Makarov. Nad tõid häid teateid.[3]

Valikut soodustas peapiiskop Hermogen. See oli koloriitne kuju, omal ajal Rasputini sõber ja mõttekaaslane, kes püsis tema sõpruse najal, hiljem aga surmavaenlane. Rasputinit ei olnud enam, kuid Hermogeni asjad liikusid aina ülesmäge, juba «veebruaridemokraatia» ajal määras sinodi «revolutsiooniline» ülemprokurör V. Lvov tema Tobolski peapiiskopi kohale. Kaugelt Siberist jälgis peapiiskop teraselt sündmuste käiku Aleksandri palees. Kui talle oli teatavaks saanud, et Ajutine Valitsus otsib endisele tsaarile uut elukohta, ilmus ta isiklikult Petrogradi ja soovitas Kerenskile, et kui Romanovid üle viiakse, siis kõige parem Tobolskisse.

Mõte meeldis. Linn oli küll kubermangulinna seisuses, kuid väike, väikne ja unine. Töölisi oli seal vähe, rohkem leidus käsitöölisi ja väikekodanlasi, suures ülekaalus olid kaupmehed ning ametnikud. Pealegi asus nii linnas kui ka ümberkaudsetes paikades arvukalt monarhimeelseid vaimulikke. Kogu selle tumeda taustsesotsas seisis pahaendeliselt väsimatu Hermogen. Lähim raudteejaam Tjumen asus ligi 240 versta kaugusel. Suvel ühendas seda linnaga jõelaev, talvel saanitee.*

Lõputa mornide metsade ja soode keskel võis linn näida riigist eraldatuna, välismaailmast isoleerituna. Ent kui terasemalt vaadata, kulges sealt tegelikult veetee mööda Irtõši ja Obi otse ookeanile ning talvel viisid hästi sissesõidetud saaniteed Siberi tähtsamatesse linnadesse ... Tobolskis võis elada rahulikku elu ja tunda end kindlana ning kui peaks juhtuma, et väljasaadetud võtavad nõuks põgeneda, siis teevad nad sedagi erilise vaeva ja riskita.

Kas ei hakata tegema etteheiteid? Sellest ei tasunud mõelda. Ükski ei teab, kuidas kõik lõpeb. Kui läheb korda bolševikest jagu saada, võib tsaari mitte salaja, vaid avalikult toimetada Inglismaale, Jaapanisse või isegi Krimmi. Ja veel, sellel kolkalinnal oli ennustest aegadest olnud hukatusliku paiga kuulsus, sinna oli tsarism kihutanud, enamasti Ida-Siberisse edasisaatmiseks, tuhandeid revolutsioonilisi vabadusvõitlejaid. Kerenski lootis, et Roma-

[3] Praegu on Tjumeni oblasti rajoonikeskus Tobolsk üks Siberi õitsvaid linnu. Nõukogude võimu aastail on Irtõši kaldale kerkinud suur jõesadam, ehitatud võimsad ellingud ja remonditöökojad, ajakohane lennujaam. Tunduvalt on arenenud tööstus. Aktiivne on kultuurielu. Tegutsevad pedagoogikainstituut, kaheksa keskeriõppeasutust, draamateater, koduloomuuseum, klubid ja raamatukogud. Linna elanikkond on kolmekordistunud, seal on ligi 70 000 elanikku.

novite sellisesse kohta saatmist rahvas takistama ei hakka. Nutikat arvestust märkas ka härra Heuer: «Tobolsk oli jäänud peaaegu puutumata Venemaa Euroopa-osa vallanud revolutsiooniärevusest. Nikolai II ja tema perekond võisid seal viibida väljaspool üldist tähelepanu ning kaugemal joonistus perspektiiv saata nad välismaale, näiteks Jaapanisse. Taganud perekonnale selle võimaluse, jäi härra Kerenski ise ühtlasi väljapoole kahtlust, kuna kõik teadsid, mis oli tollal Siber — poliitiliste ja teiste süüdimõistetute pagendamispaik. Järelikult poleks keegi saanud härra Kerenskile ette heita, nagu oleks ta Romanovite sinna saatmisega reetnud revolutsiooniürituse.» Samal arvamusel oli Viktor Aleksandrov: «Nagu tavaliselt, rajas Kerenski ka seekord oma positsiooni, arvestades vajadust kaitsta end nii parempoolsete kui ka pahempoolsete eest.»[4]

Ta oli endale tõepoolest taganud mugava positsiooni, see lubas tal veel demokraati mängida, ent ühtlasi hoida kukutatud monarhi kontrrevolutsiooni reservis. Ühed on teda kiitnud Tobolski operatsiooni eest, teised mananud. Reis üle Irtõši ja ka ärajäänud retk Valge mere äärde said hiljem diskussiooniobjektiks. Lordid ründasid Kerenskit selle pärast, et ta polnud suutnud toimetada Nikolaid ristleja pardale. Valgeemigrandid panid pahaks, et Romanovid lõuna asemel Siberisse saadeti. «Ma ei suuda aru saada,» nurises üks neist, «miks tsaari viimine ükskõik kuhu peale Tobolski, tähendanuks tema viimist läbi tööliste-talupoegade Venemaa, ent Tobolskisse toimetamine — mitte läbi tööliste-talupoegade Venemaa?» Kui viia, siis viia! Ja mitte piirist kaugemale, vaid sellele lähemale, sealt ehk oleksidki nad üle pääsenud. «Elu oli tol ajal kõikjal täis arusaamatusi, kuid me ju näeme, et kõik tollal Venemaa lõunaosas viibinud keisriperekonna liikmed pääsesid, kuna nad asusid piiri lähedal.»[5]

Sovetoloogide hulgas ei ole selles suhtes üksmeelt. Üks neist näiteks märgib, et «kuigi tsaarinna oli omal ajal unistanud Kerenski poomisest Tsarskoje Selo pargis kõige kõrgema oksa külge, leidnud ometi tsaariperekond just tänu temale julgeoleku tuhandeid versti eemal pulbitsevast pealinnast . . .» Pagendus küll, kuid see olnud siiski parem Tsarskoje Selo ohtudest. Nagu öelnud tsaarile polkovnik Kobõlinski: «Lõpuks on Siber parem kui omakohus.»[6] Springeri «Die Welt» aga taunib: «Kahtlemata oleks Romanovite saatus olnud teistsugune, kui Kerenski oleks nad saatnud mitte Siberisse, vaid Krimmi. Mõned dünastialiikmed juba elasid seal suhtelises julgeolekus. Hiljem on härra Kerenski emigratsioonis väitnud, et ta ei saanud saata ekstsaari nii pikale teekonnale (lõunasse) läbi rahutu Venemaa. Kuid reis Petrogradist Tobolskisse ei olnud ju palju lühem kui Jalta oma, pealegi kulges ka see tee läbi ohtlike piirkondade . . .»[7]

Ameerika sovetoloogide üldistavad hinnangud sellele episoodile on eriti sünged. Harcave ütleb, et Aleksandri palee arestantide

[illegible] pääsnuina olevat Romanovid muutunud vangideks kogu Venemaa ulatuses. Tähendanud, et Romanovite kohal rippus kõikjal süüdistus rahvavastastes kuritegudes, võttis Harcave need [illegible] iroonilselt jutumärkidesse. Frankland on veelgi teravam. «Tahtavasti,» kirjutab ta, «oli Kerenski otsustanud mitte lubada Venemaal Prantsuse revolutsiooni kordumist. Tsarskoje Selo asub Petrogradist küllalt kaugel, nagu Versailles Pariisist, kuid ometi [illegible] piisavalt kaugel, et sinna poleks võinud tungida pööbel. Oma otsusega vältis Kerenski Prantsuse juhtumi kordumise, kuid saavutas selle kohutava hinnaga. Sest Nikolai II edaspidine hukkamine Uurali keldris ületab raskusastmelt vaieldamatult Louis XVI avaliku hukkamise Pariisi südalinna platsil, mida nüüd seadra arusaamatuse tõttu nimetatakse *Concorde*'i (Üksmeele) väljakuks.»[8]

Kerenski vastuväited etteheidetele muutusid tema elulõpul järjest[illegible]ubiks. Oponendid, kinnitas ta ikka ja jälle, kannatavad [illegible]pealsuse all. Nad arutavat ja targutavat liiga kaugelt ajas [illegible] ruumis, kuid tema, Kerenski, tegeles asjaga otseselt, vaheetult. Ka siis, seitsmeteistkümnenda aasta suvel, olnud talle selge, et parem olnuks toimetada Nikolai II lõunapiiri või -ranniku lähedusse. Kuid kas oleks keegi suutnud seda praktiliselt teha? Talle olnud silmanähtav, et on «juba mõeldamatu perekonna viimine lõunasse, kuhu varem (ja seepärast õnnestunult) olid pääsenud mõned suurvürstid ja Maria Fjodorovna».[9]

Suve keskpaiku, veendunud, et ka lõunas on Romanovitel arusaamatusi, otsustas Kerenski Siberi-ekspeditsiooni mitte edasi lükata. Teatanud Nikolaile (9. augustil) eesseisvast ärasõidust, läks ta Tsarskoje Selo komandantuuri. Sinna olid hommikul kutsutud linnanõukogu liikmed, polkovnik Kobõlinski, mõni Tsarskoje Selos paiknenud polgu ohvitser ja allohvitser, nende hulgas garnisoni soldatite komitee esimees lipnik Jefimov. «Enne, kui teile midagi öelda,» avas Kerenski nõupidamise, «võtan teilt sõna, et kõik, mis peatselt juhtub ja mille üle peame praegu kokku leppima, jääb esialgu meie vahele, sügavaks saladuseks.»[10] Lubadus anti ja ta jätkas: olgu kohalviibijaile teada, et valitsuse otsusel viiakse tsaaripere Tobolskisse. On vaja otsustada, kuidas seda teha.

Nõupidamisel määrati kindlaks plaan. Tuleb koostada kaks rongi, üks perekonna ja otseste saatjate, teine ülejäänute, ka valve jaoks. Saatjateks määratud väeüksuse (pataljoni) suurus on umbes 350 meest. Need reamehed ja kuus ohvitseri võetakse palee juures paiknevast 1., 2. ja 4. kaardiväepolgust. Salga komandör, kes vastutab korra eest rongis, on polkovnik Jevgeni Kobõlinski.* Ekspeditsiooni juhivad hiljuti Tobolskis viibi-

* Sellest mehest, kes viibis tsaariperekonna juures pooleist aastat kestnud asumise ajal, on teada järgmist. Enne sõda teenis ta ihukaardiväes. 1914. aastal sattus rindele. 1915. aastal sai lahingus Lodzi all haa-

nud valitsuse erivolinikud duumasaadik V. Veršinin ja õueministeeriumi juures asuva valitsuskomissari abiline (peaministri isiklik sõber) insener P. Makarov. Kas olete nõus? Siis asja juurde!

Kobõlinski oli energiline mees. Teda abistas Jefimov. 12. augustiks oli valvesalk moodustatud. Soldatid olid üks tublim kui teine, kõik Georgi risti kavalerid, kes sõdinud umbes kolm aastat. Peaministri korraldusel anti kõigile välja uued vormipluusid ja sinelid, uued vintpüssid. Kaardiväelased toodi rühmakaupa harjutusväljakule, peaminister vaatas nad üle, käis read läbi ja jäi rahule, lõpuks kuulutas ta rivi ees, et eelseisva reisi ajal makstakse nii ohvitseridele kui ka reameestele kõrgendatud päeva- ja autasuraha.

Ajal, mil soldatid mundrisse pandi ja relvastati, valis Nikolai endale reisikaaslasi. Mitte kõik ei võtnud kutset vastu. Näiteks endine õukonnakindral Narõškin, kes oli 22. märtsil vaksaliperroonilt jalga lasknud, palus kakskümmend neli tundi mõtlemisaega ega ilmunud enam. Nii talitasid ka mõned teised. Kuid paljud umbes nelikümmend inimest, nõustusid Nikolaiga pagendust jagama. Nende hulgas olid kindraladjutant I. Tatištšev, ülemõuemarssal V. Dolgorukov, õuepreilid ja ümmardajad S. Buxhoeveden, A. Gendrikova, J. Schneider, J. Ehrsberg, M. Thutelberg, M. Zanotti, õpetajad-kasvatajad Sidney (Ivanovitš) Gibbs, Pierre (Andrejevitš) Gilliard, kaks arsti: ihuarst J. Botkin ja trooni-pärija ravija V. Derevenko. Seitsme perekonnaliikme teeninda-miseks võeti kaasa kuus lakeid, kolm teenrit troonipärijale (djadka K. Nagornõi, S. Ivanov ja kümneaastane Ivan Sednjov), kolm kokka, viis teenijat, kolm toatüdrukut, kirjutaja, garderoobihoidja, juuksur. Võeti kaasa ka teener «keldriülema» ametis. Loetletust jäid kaks — Gibbs ja kokk Haritonov — Petrogradi maha ning sõitsid Tobolskisse hiljem järele. Tsaarinna kammerneitseid Utkinat ja Romanovat nimekirjas ei olnud, nad saabusid Tobolskisse kaks kuud hiljem võimude teadmata.

Nikolai isiklikult kandis nimekirja veel ühe «djadka» — pootsman Derevenko. Sellele mehele, keda fotode ja paraadesinemiste järgi tundsid miljonid inimesed (ta kandis süles troonipärijat Alekseid), kuulus Romanovite eriline sümpaatia. Enne ärasõitu esitas Derevenko Kobõlinskile väljamaksmiseks ilmselt ülespuhutud arve tsareevitši peale tehtud kulutuste eest. Selle arve järgi olevat Aleksei üksnes seitsmeteistkümnenda aasta esimese viie kuuga kandnud ära seitsmesaja rubla eest saapaid. Kui juhusli-

---

vata, pärast paranemist naasis rindele, lahingus Staraja Huta all sai põrutada, ent hospidalist pöördus taas rindele tagasi. Põrutuse tagajärjel tekkinud neerupõletiku tõttu jäi Kobõlinski tagalasse, viibis kuni 1916. aasta sügiseni Tsarskoje Selo hospidalis. Alates 1916. aastast kuulus ta kindral Kornilovi juurde, olles selle usaldusalune. Kindral määraski tema 1917. aasta mais Tsarskoje Selo paleede komandandiks ülesandega tagada Romanovite julgeolek.

kuid avati «djadka» kraamikast, leitud sealt igasuguseid paleest varastatud esemeid. Kobõlinski öelnud Derevenkole, et teda ei saada kaasa. Pootsman kaebas Aleksandra Fjodorovnale. See kutsus polkovniku välja.

«Eelmistest sammudest peale,» ütles ta, «rikutakse Kerenski korraldust: õigust valida meile ustavaid inimesi.»

«Kas te peate seda madrust ustavaks ja omakasupüüdmatuks?» küsis Kobõlinski.

Aleksandra Fjodorovna vastas jaatavalt. Siis näitas Kobõlinski madruse esitatud arvet ja rääkis varastatud asjadest. Nikolai ja Aleksandra Fjodorovna kohmetusid. Tobolskisse pootsmanit kaasa ei võetud, kuid veel kaua saatnud ta posti teel komandandile järelepärimisi, millal ta lõpuks välja kutsutakse «troonipärija tsareevitši juures ametikohuste täitmise jätkamiseks».[11]

Ajutise valitsuse lipu all

Ärasõit oli määratud 14. augusti varahommikule. Eelmisel päeval sõitis Tsarskoje Selosse Kerenski. Käskinud Kobõlinskil konvoi palee ette platsile tuua, astus ta veel kord rivi eest läbi, ärgitas soldatid üle, võttis poosi sisse ja pöördus nende poole järgmiste sõnadega: «Pidage meeles, soldatid: maaslamajat ei lööda! Käituge viisakalt, mitte matsidena! Ärge unustage, et see on endine keiser. Ei tema ega ta perekond tohi mitte millestki puudust tunda.»[12]

See moraaliepistel on sattunud menševistlik-kornilovliku «demokraatia» annaalidesse, kuid fikseerimata on jäänud, millised noomitussõnu luges Kerenski samal päeval oma kuulajatele raudteedepoos. Kui ta oli hakanud uurima rongi valmisolekut, ilmnes, et töölised, saanud teada rongide ülesandest, on keeldunud vedureid andmast. Veršinini ja Makarovi abiga peaminister suutis kuidagi veenda raudteelasi korraldust täitma. Vedurid väljusid depoost. Seejärel andis Kerenski Veršininile ja Makarovile oma käega kokkuseatud instruktsiooni tsaariperekonna eest hoolitsemiseks, milles olid põhjalikud õpetused olme ning toitmise asjus, kuni lõunaroogade loeteluni.

13. augustil õhtul saabus Kerenski jälle paleesse, tuues endaga kaasa Mihhail Romanovi. Vendade hüvastijätukohtumine oli Kerenskil tagamõttega, ta tahtis Nikolaid lahkemaks muuta, enne kui talle teatada, kuhu ta viiakse. Sel päeval oli Nikolai pärast lõunat viimast korda kirvega langetanud kolm mändi pargiserval ja tuli Mihhailiga kohtuma märgatavalt väsinuna. Vendade kohtumine toimus Kerenski juuresolekul... Nikolai ja Mihhail polnud teineteist näinud riigipöördest saadik ega võinud nüüd olla kindlad, kas nad veel kunagi kohtuvad. Nad seisid

teineteise vastas . . . pea kaotanud, teadmata, mida teha ja tamm sid jalalt jalale, võtsid teineteisel käest kinni, puudutasid tein teise nööpe . . . Jätnud hüvasti Nikolaiga, palus Mihhail Kerenskil luba jätta hüvasti lastega . . . Kerenski ütles, et seda ta ei saa lubada . . .»[13]

Niipea, kui Mihhail oli väljunud, teatas Kerenski Nikolaile ees seisva reisi peamise detaili.

«Nikolai Aleksandrovitš,» ütles ta, «nüüd ma võin teile öelda ja pean seda tegema: minu valitsus on otsustanud saata tei Tobolskisse. Teie ja teie perekond hakkate seal elama mugava tes tingimustes, endises kuberneri residentsis. Uskuge mind, tei saab seal hea olema, pealegi olete seal säästetud ähvardustest ja solvangutest. Ärge muretsege!»

Heitnud talle peaaegu ükskõiksete silmade väsinud pilgu, Niko lai vastas:

«Ma ei muretse. Me usume teid. Kui te ütlete, et see on vaja lik, siis olen kindel, et see on nii. Me usume teid,» kordas ta uuesti.[14]

Öö oli rahutu, hetkiti palavlik. Ärasõidu ootel kogunesid reisiriides perekonnaliikmed palee esimesele korrusele ümmar gusse saali. Hilja pärast kesköödi rähkles erutatud tsareevitš vend ringi, djadka Nagornõi kandis teda ühest tugitoolist teise, kuni ta lõpuks pleedi all magama jäi. Kerenski jooksis õhtust peale närvilisena mööda paleed ringi ja jagas korraldusi, heitis vahel mõneks minutiks puhkama kord pargis autos, kord tsaari kabinetis. Mitu korda oli Benckendorff juba eksikombel andnud märku tõusta ja perekond naasis uuesti tugitoolidesse. Kell 5 hommikul saadi lõpuks teada, et rongid on kohal.

Pärast viit kuud valve all olemist väljusid seitse tsaariperekonna liiget Kerenski saatel Aleksandri palee peauksest, istusid kahte autosse ja sõitsid 3. Balti polgu tragunite saatel lähedal asuvasse Aleksandri jaama. Perekonna järel sõitis oma autos Kerenski. Õukondlased valgusid teele gruppidena, saates peremehi pilkudega.

Jaamast paistsid kaks rongi. Kerenski kutsel väljusid Romanovid autodest ja siirdusid vagunite juurde. Kerenski aitas Aleksandra Fjodorovna vagunisse, juhatas ta kupeesse, suudles tal kätt ja ütles: «Nägemiseni, teie majesteet, — nagu näete, eelistan teiega suhtlemisel kasutada vana tiitlit!» Mitte kõik ei laabunud, nimekirjade kontrollimisel ei olnud kõiki teenreid kohal. «Kerenski rabeles, nagu oleks ta kõrvetada saanud, käskides kord rongi ära saata, samas oma käsu tühistades.»[15]

Kell 6.10 väljus esimene rong, rahvusvahelises magamisvagunis Romanovi perekond ja osa kaaskonnast, ülejäänud kaheksas vagunis teenijad ning valve (1. polgu laskurid). Sellele järgnes teine rong, mille kümnes vagunis olid ülejäänud kaaskond ja teenijad, valve (2. ja 4. polgu laskurid) ja pagas.

Esimese tsaari rong sõitis Jaapani lipu all. Magamisvaguni seinale, mille taga neljas keskmises kupees paiknes perekond, oli kirjutatud: «Jaapani Punase Risti missioon.» Rongid sõitsid täisrutiinsel, vältides peatumist linnades ja suuremates jaamades. Petrogradist oli antud korraldus nende kahe rongi lähenemisel piirata sõlmjaamad väeüksustega, publik vaksalitest eemaldada. Kohati peatuti korraks pooljaamades, pikemalt lagedal väljal, kus tähtsaimad reisijad võisid mõnikord Veršinini ja Makarovi saatel väljuda jalgu sirutama. Teistel oli vagunitest lahkumine keelatud.

Reis läbi tööliste-talupoegade Venemaa näis libedalt minevat, kui mitte arvestada intsidente Zvanka jaamas ja Permis. Esimeses nõudsid raudteelased, teises kohaliku nõukogu esindajad dokumentide, reisijate ja koorma ettenäitamist. Mõlemal juhul õnnestus Veršininil ja Makarovil avaldada muljet oma komissarimandaatidega, mis kandsid peaministri allkirja, ning ešelonid liikusid edasi.

17. augusti koiduhämaruses sõitsid rongid väga aeglaselt läbi Jekaterinburgi. Nikolai ja Aleksandra (neil polnud und) seisid koridoris akna all, silmitsesid vana Uurali linna möödalibisevaid kvartaleid, aimamata, et nad eelseisval kevadel jälle siia satuvad ning see tuleb nende viimne sõit.

17. augusti õhtuvidevikus jõudsid mõlemad rongid kolmekümneminutise intervalliga Tjumeni jaama. Linnaduuma poolt vaksalisse saadetud autodel toimetasid komissarid perekonna jõesadamasse. Seal seisis kai ääres kolm laeva: «Russ», «Kormilets» ja puksiir «Tjumen». Romanovid asusid «Russile», kaaskond, teenijad, pagas ja muu «Kormiletsile» ning «Tjumenile». Konvoi paigutati laiali kõigile laevadele. 18. augusti varahommikuks oli laadimine lõpetatud, aurikud tüürisid keset jõge ning võtsid kursi Tobolskile.

Mugavusi polnud palju. Tähtsaim reisija pani sel päeval kirja: *Alexeil, Alekseil ja minul on igaühel üks mugavusteta kajut.*[16] Kuid olgu pealegi mugavusteta, jumal nende mugavustega . . . Mida võisid need tähendada võrreldes erutavate elamushetkedega: ümbruskonna tagant ilmus Pokrovskoje küla, Rasputini kodukant, tema oli kõigest pool aastat tagasi Jussupovi pool joonud oma viimase klaasi madeirat. Reelingule toetudes suunasid Romanovid pilgu suurele valgele majale keset halle taresid. Vaevu nuuksuvast alla surudes ütles Aleksandra Fjodorovna tema kõrval seisnud õuepreilidele: «Siin elas meie kallis Grigori Jefimovitš. Sellel jõel püüdis ta kala. Kas mäletate, ta saatis meile Tsarskoje Selosse värsket kala? Rahu tema, jumalamehe põrmule. Olgu temaga taevariik!»[17] Tükk aega ei suutnud tunnetetulvast toibuda ka abikaasa, saates pilguga madalat savisegust kallast.

19. augusti pärastlõunal jõudis karavan Tobolskisse. Selgus, et Romanovite perekonnale mõeldud maja alles remonditakse ja see pole valmis elanikke vastu võtma. Veel seitse päeva tuli neil

elada aurikul. Ilm oli suviselt soe ja päikesepaisteline. Lõpuks kui hakkas igavaks minema, otsustasid komissarid hoolealused lõbustada ja korraldasid neile paadisõidu mööda Toboli ülesAbalaki kloostrisse. Ekskursioon tuli lärmakas ja kirev, Romanovid, keda ümbritses ja surus peaaegu igast küljest nutvate ning halavate palverändurite, nunnade, hüsteerikute, tütardega kaupmehe- ja ametnikunaiste, salavimmas kolkakulakute summa käisid komissaride saatel mööda konge, osalesid jumalateenistuses, palusid kõigekõrgemat neid mitte ilma jätta oma armust ning kaitsest . . .

26. augustil algas tuhandete kaldale kokkujooksnud tobolskilaste silme all laevadelt mahalaadimine. Jõesadama kriuksuvalt sillalt venis üles linna poole koloriitne rongkäik. Ees astus perekonnapea. Astus rahulikult, isegi kindlalt, säilitades rühi. Ainult õlgade närviline tõmblemine ja väsimus pilgus olid varasemast märgatavamad. Ta kandis kuldsete polkovnikuõlakutega kaitsevärvi ohvitseripluusi ja ratsapükse kroomsäärikutega.

Talle järgnes kergel sammul, peaaegu hüpeldes puhas, korralikult pöetud küllalt suurt kasvu poiss. Nägus, kuid lapse kohta liiga veretu nägu, suured elavad silmad, mis uudistavalt libisesid üle kõige ümbritseva, ja seljas täpselt samasugune vorm kui isal: kuldõlakutega vormipluus, ratsapüksid, (djadka Nagorni poolt) läikima löödud kroomsäärikud.*

Õõtsuvas vedrudega faetonis sõitis tema ema — ikka seesama Venemaale ja maailmale tuttav, kuid veelgi teravamaks muutunud profiil. Kõrkus, tusk ja tappev põlgus kõige vastu, millele lange ges ta klaasine pilk.

Faetoni taga tippisid rutakalt, vahetevahel üksteisega kokku põrgates neli pikkades ševiotseelikutes printsessi, kõik kandsid ühesuguseid sügisdžempreid, käes täiesti ühesugused ridiküülid. Maria oli nägus. Teised näisid peaaegu ilmetud, nad polnud ei emasse ega isasse.

---

* Sellest poisist tekkis legende juba tema elupäevil. Talle pühendati luksuslikult väljaantud raamatuid. Teda lähemalt tundnud inimeste kirjelduste järgi «oli ta laisavõitu ega hoolinud suuremat raamatuist. Kuulas ainult isa sõna . . . Haigus oli talle surunud raske pitseri. Temakitsidus meenutas ema . . . Ta korjas igasugu äravisatud asju: naelu, tinapaberit, nöörijuppe jms. Isaga rääkis vene, emaga inglise keelt.» (*H. A.* Убийство царской семьи. Берлин, 1925, с. 53.) Kaheteistkümnendast eluaastast pidas Aleksei päevikut. Tavaliselt kirjutas ta sellest, millal tõusis, millal magama heitis, missugune oli ilm, milliseid mänge mängis; ta peaaegu ei maini õppetunde, ei ühegi loetud raamatu pealkirja, ei midagi suhtumisest õpetajatesse. Sündmused, mida maksis fikseerida: «sain Prantsuse medali», «puhastasin tääki», kedagi «hammustas peni», «Nagorn nõil (djadkal) varastati 90 rubla koos rahakotiga», (käinud Nevskil kauplustes) «ostsin arvelaua, soolatoosi ja tulemasina». Pärast viieaastast kirjatarkuse õppimist kirjutas: «olin homikupalvusel», «pärast nende lõunat», «lugesin ingliskeeles (teisel juhul: «inglis keeles») jms. ЦГАОР Ф. 628, оп. 1, д. 189. Дневник Алексея Романова, 1916 г.)

järgnesid kireva, mööda tänavaid veniva roduna kaaskond ja teenijad. Tiitlitega ja ilma. Kammerteenrid ja hoidjad. Kokad ja lakeid. Abielupaari teenrid, tütarde ja poja teenrid, kaaskonna teenrid ning teenrite teenrid.

Pagas ei olnud veel maha laaditud. Seda jätkus kõigile kolmele järgmisele — mõõtmatu laadung, kaasas isegi mööbligarnituurid Tsarskoje Selo paleedest. Esialgu kandsid kõige kergemat kraami kaasolnud kaaskondlased ning teenrid.

See ei olnud hiljutiste aegade paleeparaad. See polnud too hiilgav saatjaskond, kes oli järgnenud keisrile tema kahekümne kolme aasta vägevuses-ülevuses. Need umbes poolsada inimest olid vabatahtlikult järgnenud endisele keisrile pagendusse ja saanud polkovnik Kobõlinskilt kindla lubaduse, et neile hakatakse ka edaspidi endises ulatuses ning endisel päeval maksma kindlaksmääratud tasu . . .

Jõuti kahekorruselise värskelt värvitud maja juurde. Kõik peale Aleksandra Fjodorovna, kes ei soovinud midagi vaadata, kuulsid seda ülevalt alla. Seisatati hetkeks. Nikolai küsis Dolgorukovilt:

«Nii et, kes siin elas, vürst?»

«Kuberner, teie majesteet.»

«Kes see oligi?» Ta kortsutas otsaesist ja sügas väikese sõrmega ruuget habet, püüdes midagi või kedagi meelde tuletada. «See, kuidas teda . . . Ordovski-Tanajevski . . .»

«Ja kus ta praegu on?»

«Räägitakse, et olevat kuhugi sõitnud . . . Juba märtsis sõitis ära, see tähendab põgenes. Keegi ei tea, kus ta on ja mida teeb.»

«Veider . . . Ma ei suuda meenutada, et oleksin teda vastu võtnud. Kas keegi on teda mulle esitlenud? . . . Kas ta tõesti pole kunagi minu pool olnud?»

Dolgorukov ei vastanud. Ta ei teadnud seda. Seda oleksid võinud öelda Stolõpin või Maklakov või Trepov või veel keegi teine. Kuid ühtesid enam ei olnud ja teised olid kaugel.

Triktrak ja asjaarmastajate etendused

Maja oli nagu maja ikka. Ehitatud kuberneri jaoks. Kivist ja rõduga. Tänava pool raudtara taga oli väike aed. Kogu krunti ääristasid hoonete ja aiaga ümbritses plankaed. Aianurkades ja värava kõrval seisid tunnimeeste putkad. Alles eile oli seda tänavat nimetatud Aadli (Dvorjanskaja) tänavaks. Täna, Romanovite saabumise päeval, olid üles löödud uued sildid: Vabaduse tänav.

Toad olid suured, paigutatud koridorisüsteemis. Ühtekokku oli neid kaheksateist. Olid elekter ja veevärk. Perekond asus ülemisele korrusele: seal olid Nikolai kabinet, Aleksei tuba, neli

tuba daamidele, võõraste- ja söögituba. Mööbel sai suurepärane üht-teist oli maha jäänud kubernerist, palju toodi kaasa Teatrikoje Selost. Kallid diivanid, tugitoolid ja tumbad, vaibad ning gobeläänid, siidist ja sametist drapeeringud ning eesriided akendel ja ustel. Lakeidel livreed ja kuldtressid.

Üleval oli suhteliselt lahe, aga teenijaskonnale ja osale valvemeeskonnast eraldatud alumine korrus oli inimesi täis tuubitud. Oli veel sokli- ehk poolkeldrikorrus, kus asusid köök ja sahvrid. Seal oli veelgi hullem. Teenijaskonna paigutas Kobõlinski läbisegi, elati ebasanitaarsetes tingimustes. Köögitöölised magasid põrandal köögiriistade vahel. Kitsikus tuli sellestki, et oli kokku veetud liiga palju asju. Sokli- ja esimesel korrusel olid toad ning koridorid laeni kohvreid täis tuubitud. Mõnda eset pagasist kätte saada oli sageli võimatu, ehkki iga lakei tegeles oma alaga üks pesu, teine ülikondade, kolmas jalanõudega jne. Mõned kohvrid olid täis piipe või vihmavarje, ratsapiitsu jne. Ainuüksi kohvrivõtmed kaalusid kakskümmend naela.

Kuna kubernerimajas oli kitsas, asusid mõned kaaskondlased ja osa teenijaid elama üle tänava, kaupmees Kornilovi kahekorruselisse majja. Sealsamas elasid mõlemad komissarid ja Kobõlinski. Instruktsioon keelas saatjail üürida erakortereid. Nemad rikkusid seda esimestest päevadest peale.

Kubernerimaja asukate meeleolu oli üldiselt helge ja optimistlik. Elati valve all, kuid talutavalt. Oli soe, hubane, rahulik. Aleksandri palee pinevuse oli asendanud meeldiv vaikus ja sundimatus. Komissarid olid sõbralikud ja vastutulelikud. Kobõlinski tähelepanu ja hoolitsus ise. Päeval käidi terve perega üle tänava, mööda väikest puiesteed kirikus. Rahvas jooksis kokku neid vahtima, seisis spaleeris.

Samast kirikust võeti tsaariperekonna kodupreestriks vaimulik Aleksei Beljajev. Õhtuti istus ta võõrastetoas, ajas juttu, talle sai osaks soosivaid naeratusi. Kornilovi majast tulid kaaskondlased perekonna seltsis teed jooma, *besique*'i või triktrakki mängima, tagasihoidlikke uudiseid vahetama.

Seal kusagil kaugel lainetas ärevil riik, enneolematute sündmuste lained käisid üha kõrgemale. Kuid siin Siberi kolkas, soode ja taiga serval oli end peitnud hiljutine kõikvõimas tsaaripaat, otsekui Venemaa silmist kadunud, kõigist peaaegu unustatud. Lähenemas olid pikad sügisõhtud, linn mähkus uttu ja hämarusse. Õhtuti võis teise korruse akendest läbi niiske loori näha tulesid jõel ja aeg-ajalt kostis vaikusest otsekui eksinud aurikute vilesid. Kuid vaikus oli petlik. Hämaruses lonkis ümber maja tundmatuid inimesi. Piiluti akendest sisse, anti märku, topiti pragude vahelt sisse sedeleid, kuid korrapidajaohvitseri nähes rutati pimedusse.

Polnud möödas veel kaht nädalatki päevast, mil Romanovid olid astunud üle selle maja läve, kui keskusest jõudis kohale teade

[illegible] tabanud pahaendelisest sündmusest, endise tsaarikindrali, [illegible] hetkel kõrgema ülemjuhataja Kornilovi mässust.

Rahvahulkade aktiivsus, nende usaldus bolševike suhtes — [illegible] näitas, et revolutsiooni uus tõus pole mägede taga. Kerenski [illegible] hävitada bolševike partei, likvideerida nõukogud, nõrgutada töölisklass verelaskmisega ja ohjeldada revolutsioon.

[illegible] augustil saatis Kornilov Petrogradi peale kindral Krõmovi [illegible] ratsakorpuse, kuulutades, et ta soovib päästa kodumaad. Algul [illegible] vandenõus osalenud ka Kerenski. Ent kui asi oli alanud, kuulutas ta Kornilovi mässajaks Ajutise Valitsuse vastu. Bolševike partei Keskkomitee kutsus töölisi ja sõdureid üles andma relvastatud vastulööki, katkestamata samal ajal, nagu nõudis Lenin, Ajutise Valitsuse ning selle esseerlik-menševistlike käsilaste kahvavastase poliitika paljastamist.

Ähvardav hädaoht pani rahvahulgad lainetama. Neil kriitilistel päevadel astus bolševike partei üles juhtiva keskusena, kelle ümber koondusid revolutsioonijõud. Töölised relvastusid. Punagvardi üksused kasvasid neil päevil mitmekordseks. Kornilovi [illegible] saadeti vastu agitaatorid. Juba mässu neljandal päeval [illegible] Kornilovi sõdurid revolutsioonilist Petrogradi ründamast. Kornilovi mäss purustati. Krõmov laskis enda maha. Kornilov ja tema mõttekaaslased — nende hulgas Denikin ja Lukomski — arreteeriti ning saadeti Bõhhovisse (kust nad hiljem [illegible] põgenesid).

Teade Kornilovi mässu nurjumisest jõudis Tobolskisse. Aleksandra Fjodorovna rääkis meeleheites õuepreili Buxhoevdenile, et «algus kustunud veel kord». Kuid linn oli esialgu vaikne, kõik oli ümberringi rahulik ja unine.

Selle talve alguseks polnud enamikku Venemaa provintsilinnadesse enam jäänud ei duumasid ega semstvoid, peaaegu kõikjal oli kindlustunud nõukogude võim. Kuid siin, Tobolskis, perekonnaringis veel kaheksateistkümnenda aasta algul linnaduuma, mitte menševistlikest-esseerlikest sõnadetegijaist juhitud nõukogu. Neil oli nõukogus rõhuv häälteenamus, kuid neil polnud ei võimu ega autoriteeti selleks, et kubernerimajja kas või pilku heita, neid ei lastud seal lävelegi.

See-eest lõid kubernerimajaga tiheda kontakti Hermogen ja tema kaasosalised. Peamiseks sidemeheks Romanovite residentsi ja monarhistliku kontrrevolutsiooni vahel oli isa Aleksei. Vaimulikuna pääses ta majja, sidepidamisel aitasid vaimulikku kammerneitsid Utkina ja Romanova. Nad saabusid kaks kuud hiljem, readsid end Tobolskis sisse kui vabad kodanikud, mis hõlbustas neil osalemist põrandaalustes intriigides. Hermogeni jõupingutustega pääsesid tsaariperekonna juurde praktiliselt need, kes võtsid osa ettevalmistustest tema vabastamiseks. Neid ettevalmistusi tehti alates nimekate asukate saabumisest.

Kaalunud jõudude paigutust Tobolskit ümbritsevates Siberi

avarustes, pani Hermogen erilisi lootusi kloostritele, kuhu olid koondatud talle allunud materiaalsed vahendid ja inimesed: Alaliki mungaklooster, Znamenski klooster, peapiiskoppide residents Tobolskis endas, Joann Vvedenski ehk Ivani nunnaklooster. Need olid ulatuslikud majapidamised, terved väikelinnad oma kassa, kõlvikute, töökodade ja võõrastemajadega. Kirikurindega ühines ilmalik rinne. Alguses kohe «Rindemeeste Liit», kohaliku elanikkonna kodanlikest ja kulaklikest kihtidest pärinenud ohvitseride ning allohvitseride organisatsioon. «Liitu» juhtis kenda staabikapten Vassili Lepilin, kes olnud endine poliitiline väljasaadetu, tumeda minevikuga subjekt, kelle Hermogen võttis alates 1917. aasta detsembrist ülalpidamisele, määras talle ja tema organisatsioonile igakuise subsiidiumi 12 000 rubla.

Lepilin kujutas endast Tobolskis tõsist ohtu. Tema organisatsioon oli sügiseks kasvanud märkimisväärseks relvastatud jõuks. Avalikult ähvardas ta arreteerida linna täitevkomitee, saata nõukogu laiali ja korraldada selle poolehoidjaile veresaun, nagu oli teinud Dutov Orenburgis. Detsembris läks bolševikel korda võtta relvad Lepilini käsilastelt kohalikus garnisonis. Peale selle otsisid bolševikud kohalikust arhiivist üles ja tegid avalikuks dokumendid, mis tõestasid Lepilini kuritegelikku minevikku. Ta arreteeriti ja saadeti Omski revolutsioonitribunali, kuid mees pääses miskipärast vabadusse ning naasis Tobolskisse.[18] Hiljem nähti Lepilinit Kappeli ja Ungern-Sternbergi juures, ta osales nõukogude võimu poolehoidjate mahalaskmistes Ida-Siberis.

Linna lähistel, Irtõši inimtühja kalda ääres oli varjul kustutatud tuledega kuunar «Svjataja Maria». Kelle oma see oli ja mida seal tegi, kellega ning kuhu kavatses sõita? Linnas räägiti: veel sel 1917. aasta sügisel, esimesel sobival juhusel või kui enne pakast ei jõuta, siis kevadel, niipea kui päike on hakanud soojendama ning jõed lahti minema, teeb peapiiskop selle kuunariga ajaloolise teo. See tähendab, saadab siit keda vaja otse ookeani äärde ning kuunarit on võimatu leida, ka sellele järele jõuda või seda kinni pidada ei saa... Polkovnik Kobõlinski nägu ei reetnud midagi. Ajutise Valitsuse komissaridega olid tal suurepärased suhted. Ent neil oli juba aeg naasta Petrogradi.

Saabus, nagu oli lubanud Kerenski, uus volinik Vassili Pankratov. Välimuselt jässakas, maamehelik, kuid lähemalt vaadates kitsa rinnaga, näojooned hallilt ebamäärased, kulmud hõredad nagu habegi. Seljas kulunud lambanahkse kraega luitunud palitu. peas miskipärast posti-telegraafiametniku lõmmis vormimüts. Ehkki ta, oli tähtis valitsusisik ja saabunud minister-esimehe volitusel, oli tal alandlik, otsekui kohkunud pilk. Kõhnal kollakal kortsulisel näol püsis pidevalt kõhklev kohmetu ilme.

Selle mehe saatus oli olnud ebatavaline. Nooruses töötas ta Semjannikovi tehase treialina Peterburis. Siis hõivati organisatsiooni «Narodnaja Volja» liikmeks. Süüdimõistetuna istus ta

poliitist aastat Schlüsselburgi üksikkongis, sattus asumisele Viljuiskisse. Naasis 1905. aastal, osales revolutsioonilistes väljaastudes Moskvas. 1907. aastal võeti Pankratov uuesti kinni ja saadeti välja. Alates 1912. aastast viibis ta pealinnas politsei järelevalve all ning 1917. aasta märtsis hakkasid esseerid seda oma poliitilisse tegevusse lülitunud kunagist Semjannikovi treialit silmama oma partei veterani ja kangelasena. Kerenski saatiski just tema välja vahetama Veršininit ja Makarovit. Kerenski oli endist Schlüsselburgi vangi Tobolskisse ametisse saatnud rõhutatud supaklikkusega, võtnud tema kolmel korral vastu Talvepalees, instrueerinud ise kaua aega. Peale selle suunas ta Pankratovi konsultatsioonile oma sõbratari J. Brešher-Breškovskaja juurde, keda esseerid nimetasid «Vene revolutsiooni vanaemaks». See saatnud uue voliniku teele sõnadega: «Vaata, Pankratov, sa oled ise kõike kannatanud, saa aru ka nende kannatustest! Sina oled lihtsamene ja nemadki on inimesed.»

Saanud tarkust vanaemalt, kes võrdsustas Romanovite dünastia kannatused selle ohvrite, lugematu hulga surmamõistetute ja vangitööliste kannatustega, sõitiski endine Schlüsselburgi vang 1917. aasta septembris Petrogradist Tobolskisse, võtnud asetäitja kaasa kellegi V. Nikolski ning pistnud taskusse mandaadi nr. 3019:

Selle ettenäitaja Vassili Semjonovitš Pankratov on Ajutise Valitsuse poolt määratud Tobolskis viibiva endise tsaari Nikolai Aleksandrovitš Romanovi ja tema perekonna valve komissariks.

Minister-esimees
Aleksandr Kerenski

Uue komissari esimene käik kubernerimajja nägi tema enda kirjelduses välja nii: «Soovimata kombeid rikkuda, ütlesin kammerteenrile, et soovin näha endist tsaari. Kammerteener täitis käsande, avades mulle tema kabineti ukse.»

Vahetati tervitusi, seejärel esitati komissarile küsimus:

»Palun öelge, kuidas on Aleksandr Fjodorovitš Kerenski ter-

»Selles küsimuses kõlas mingi teesklemata sümpaatiaga segunenud siirus ja koguni tänulikkus... Ma ütlesin talle: «Ma sooviksin tutvuda teie perekonnaga.»

»Palun!.. Vabandage, ma kohe...» vastas endine tsaar, väljudes kabinetist ja mind mõneks minutiks üksi jättes. Siis tuli ta tagasi ja ütles: «Palun, härra komissar!»

Sisenesin suurde saali ja nägin õudusega järgmist pilti: kogu perekond seisab sirges rivis, käed külgedel. Uksele kõige lähemal seisis Aleksandra Fjodorovna, tema kõrval Aleksei, siis vürstitarid.

»Mis see on? Demonstratsioon?» vilksas mul läbi pea. Peletasin plaskohe selle mõtte ja asusin teretama.»[19]

Muidugi ruttas esseeride komissar ilmaaegu seda mõtet pele-

tama. See oligi demonstratsioon. Ei siis ega hiljem Pankratov aimanud, et samal ajal, mil ta oma hoolealustele kraapsjalge tegi ja püüdis neile meeltmööda olla, kaitstes neid «ülekäte ise nud» konvoi eest, nimetasid nemad teda seljataga ning päevikutes «häbituks» ja «tühisuseks». Nikolai ei nimetanud teda perekonnaringis teisiti kui «see väike mehike» (komissar oli lühikest kasvu).

Kaitstuna Schlüsselburgi kangelase mainega «väikese mehikese» poolt (soldatid suhtusid temasse algul suure austusega), elasid Romanovid kubernerimajas mõõdukat elu. Nende Tobolskis viibimise perioodi nimetab Lääne kodanlik historiograafia «kõige õnnelikumaks ja liigutavamaks» kogu nende kaheksateist kuud kestnud Siberi—Uurali pagenduse ajal.

Springeri ajakirjandus on maalinud Romanovite argipäeva Tobolskis lüürilis-melanhoolses, vahel peaaegu traagilises kolorriidis: «Maja, õu, aiake, terrass, kirik — niisugune oli nende kitsas silmapiir... Kuldpuur on hullem surmast, kirjutas õuepreili Schneider ühel 1918. aasta talvepäeval paberitükile... Akendel pole jäälilli, ainult paks jääkiht.» Ja katse kujutada rahva kaastunnet vangidele: «Elanikud ilmutasid nende suhtes suurt südampaatiat. Kui mõni perekonnaliige ilmus aknale, peatusid möödujad, paljastasid pea ja tervitasid neid.»[20] Võimalik, et üksikud sellised juhtumeid oligi, kuid valdavale osale linna tööinimestest oli iseloomulik negatiivne, sageli varjamatult vaenulik suhtumine Romanovitesse.

Seltskond viitis aega, mängides *besique*'i või triktrakki. Koos viibimistega tähistati perekondlikke tähtpäevi. Lavastati koduseid etendusi, perekonnapea oli taidlusjuht ja näitleja.* Lõunalaua istusid koos perekonnaga tavaliselt Tatištšev, Dolgorukov, doktor Botkin, Gilliard ja Gibbs, mõnikord kutsuti (koos gümnasistist poja Koljaga) doktor Derevenko. Õuepreilid olid aupaklikud nagu vanasti, ehkki võisid endale mõnikord lubada liiga palju. Aleksandra Fjodorovna oli enamasti morn. Tugitoolis istudes ning aeg ajalt oma jalge ees tukkunud koertele Jimmyle ja Ortipole pilke heites tegi ta tavaliselt käsitööd või ladus pasjanssi, kuid rohkem kirjutas kirju. Kirjutasid ka teised, perekonnaisa peamised korrespondendid olid Krimmis viibinud ema, õed Olga ja Ksenia. Kuid Aleksandra Fjodorovna kirjutas eriti innukalt, mõnel päeval peaaegu lõputult. Sagedamini Võrubovale, mõnikord N. Vojeikovale, endise paleekomandandi naisele.

Endine tsaarinna läks oma kirjavahetuses üle vene keelele. Pankratov oli talle öelnud, et antud olukorras väldib ta sel kombel ülearuseid arusaamatusi ja ebameeldivusi (Pankratovi käest käis läbi kogu perekonna kirjavahetus ning ta pidas kinni ja varjas Romanovite eest kogu riigist saabunud ähvardus- ning needmis-

* Ise leidis ta, et Tobolski kodusel laval mängitud osadest õnnestus tal kõige paremini mõisnik Grigori Stepanovitš Smirnov A. Tšehhovi komöödias «Karu».

kirju). Kakskümmend kolm aastat kestnud Venemaal viibimise tähtaastaks oli Aleksandra siiski omandanud vene kirjaoskuse, siiski mitte päris laitmatult, milles võib veenduda lugedes ühte tema kirja Vojeikovale (ortograafia ja interpunktsioon on säilitatud):

13. märts 1918. a.

Armas Nina,

Kõige südamlikum tänu hea kirja eest — nii rõõmustunud olin lõpuks teilt kõigilt teated! Loodan, et Mme Zizi (*ülemõuemeistriproua J. Narõškina*) andsid talle edasi tervituse. Vaene Papa! Valus on teda sellisena näha, öelge talle, et perenaine suudleb Nußknacker (*«pähklitangid» — õuepreili V. Fredericksi, Narõškina isa hüüdnimi*) ja tihti teda armastusega meenutab ja loodab et näeme veel et ei maksa meelt heita — Issandal kõigil on kõik võimalik ja Ta veel päästma kallis kodumaa... Aga mõte siiski kõigist paremini. Olid kevad päevad, nüüd jälle 17, 20 kr. pakast, kuid päikese käes on juba väga soe — nad on isegi veidi päevitunud. Oues usinasti puud raiduvad ja lõhuvad. Palju õpivad — aeg kohasb ruttu — 7 kuud juba mis siia kolisime. Täna on ränk aastapäev! Kuid Jumal on armuline. — Kuidas Golovo (*Vojeikovi hüüdnimi*) silmad on ja süda. Andke talle ja kõigile Teie omadele edasi meie siiras tervitused. Õhtuti loeb Mees meile ette — meie tikime või mängime kaarte. — Talikord käin väljas, kui ei ole liiga külm, kaks korda koguni mõnulema, ühtlase rõdul.

Väga rõõmsad teada, et kiisu on terve...*

Kas võite olla Ingel, kuna elate saartel ja saata edasi kiri Olga K.-le (*Keeska kuninganna, elas Petrogradi poolel*); post ei käi ja sel Kombel ei saa teda kirja eest tänada.

Hüvasti, ei, nägemisteni, Armas Nina — olgu Issand Teiega![21]

Nikolai palus Pankratovit tellida välismaa ajalehti ja ajakirju. Petrograd lubas, endine kõrgem ülemjuhataja hakkas jälgima maailmasõja käiku välismaa ajakirjanduse kaudu. Päeval jalutas ta kaua üksi või tütardega hoovis, puhastas lund, kaevas kangedesse radasid. Nikolai käis jalutamas igasuguse ilmaga, tegi vahel õhus kaua füüsilist tööd, saagis ja ladus puid. Tema päevikus mainitakse seda neil päevil alatasa. Tavaliselt võttis ta paarimeheks Tatištševi või Dolgorukovi või mõne tütre, kuid nad kõik väsisid varsti, vahetasid üksteist välja, kuid tema võis seista tundide kaupa. Pankratov küsis talt kord, kas poleks talle tarvis sisustada tisleritöökoda, tema ütles, et pole vaja, tisleritöö talle ei meeldivat.

Jätkati laste õpetamist. Mõned õpetajad kutsuti Petrogradist. Tähtsamaid aineid õpetasid: Kobõlinski naine, gümnaasiumiõpetaja Bitner (geograafiat), Petrogradist kutsutud gümnaasiumiõpetaja Baturin (matemaatikat), Nikolai Romanov (ajalugu), Aleksandra Romanova (usuõpetust), endine õuepreili Gendrikova (vanaaega), doktor Botkin (bioloogiat), endine vürst Tatištšev (vene keelt), Pierre Gilliard (prantsuse keelt). Alustanud tunde,

* Enne Tobolskisse sõitmist oli troonipärija jätnud Vojeikovite juurde oma kassi.

jagas Bitner Pankratoviga oma kurvastust: «Ma ei oodanud põrmugi seda, mis eest leidsin: nii suured lapsed ja tunnevad nii vähe vene kirjandust, on nii vähearenenud! Nad on vähe lugenud Puškinit, veel vähem Lermontovi ja Nekrassovist pole kuulnudki . . . Aleksei pole veel võtnud läbi nimega arve, tal on ähmane ettekujutus Venemaa geograafiast.» Pankratovi nõuandel eraldanud Bitner ühe tunni Nekrassovi poeemi «Vene naised» lugemisele. «Mulje,» jutustas ta, «oli vapustav. Vürstitarid ütlesid mulle: kuidas meile pole kunagi räägitud, et meil on selline imeline poeet!»[22]

Äärepealt oleks sellesse pedagoogilisse kollektiivi lülitamise au osaliseks saanud komissar. Juba siis, kui ta teel oli, said Romanovid teada, et nende juurde sõidab endine mässaja, kes on istunud poolteistkümmend aastat Schlüsselburgi müüride taga. Tuli välja, et pole midagi erilist: vastu ootusi mitte koletis, vaid «väike mehike», kellest endise tsaari lähikondlased on jätnud tunnustusarvamusi. Näiteks nimetanud polkovnik Kobõlinski teda «targaks, arenenud inimeseks, seejuures äärmiselt pehmeks ja südamlikuks». Ehrsberg kinnitanud, et «isevalitseja ajas kohtumistel temaga meelsasti juttu».[23]

Juhtunud kord, et pealinnast väljakutsutud hambaarst võtnud Pankratovilt tema mälestusteraamatu «Naasmine ellu», mis oli veidi enne seda Petrogradis välja antud. Raamatu läbi lugenud arst andis selle Nikolaile, see naisele ja lastele. «Kas teate,» ütles arst mõne päeva pärast komissarile, «nad kõik lugesid teie raamatu läbi ja kujutage ette, räägin teile igasuguse liialduseta, nad kõik on sellest raamatust lihtsalt vaimustatud.»

Varsti palus Nikolai Pankratovit perekonnale ise jutustada samu asju. Esseeride volinikul jätkus lugupidamatust enda suhtes, et muuta oma sunnitöö ja asumise kannatuste lugu meelelahutuseks neile, kes olid kogu seda karistussüsteemi kehastanud ning juhtinud. Tema juttude sisu ei jõudnud nähtavasti päriselt Aleksandra Fjodorovna teadvusse, sest ükskord katkestanud ta teda küsimusega: «Mulle on siiski arusaamatu, härra komissar, mis pärast te nii vihkasite meie sandarme?» Vürstitarid ja Aleksei kuulasid jutustajat pärani silmi ning palusid tal võtta osa aja lootunde endale. Breško-Breškovskaja ja Kerenski ideeline kasvandik oli heldinud: «Kui veider saatusemäng! Olla peaaegu kogu elu tagaaetu, kahjulikuks inimeseks ja dünastia vaenlaseks peetu. Kuid tingimused on muutunud ja seda ülikahjulikku inimest kutsutakse endise isevalitseja lastele õpetajaks ning kasvatajaks.» Komissarile tundusid Romanovid «tavalise perekonnana» ta ei näinud neil vähimatki süüd riigi ja selle rahva ees.

Jälginud komissari kahemõttelist käitumist, pettusid soldatid temas. Kuid üldiselt käitusid sõdurid muutumatu eneseväärikusega, talitsetult ja korrektselt, mida ei saanud öelda Aleksandri paleest kaasavõetud teenijatest, keda Romanovid olid kõige usta-

[illegible] ning Tobolskisse kolimist väärivatena ise välja valinud. [illegible] suhtusid perekonnaliikmed erinevalt. Maria lippas [illegible] ringi, koketeeris noorte sõduritega. Aleksei käis vahetuste vahet, korjas oma kollektsiooni jaoks nööpe, pandlaid, [illegible] Mõnikord astus Nikolai vahtkonnaruumi sisse reaalsetega kabet mängima. Aleksandra Fjodorovna poleks nagu [illegible] üldse märganud, möödus meestest vaikides, väljendas [illegible] oma olekuga ükskõiksust.

[illegible] ajal (seitsmeteistkümnenda aasta sügisel) korjati Tobolskis [illegible] mujalgi Venemaa linnades annetusi tegevarmeele. Tatištševi ja Kobõlinski kaudu saatnud ühiskondlikud organisatsioonid annetuste kubernerimajja. Seal pandi kirja: kolmsada rubla. Tobolskilased olid nördinud, nõudsid kitsi annetuse Romanovitele saastamist («ega nad Rasputini jaoks vist koonerdanud»). Nördinud oli ka Pankratov: «Mind rabas see kitsidus. Seitsmeliikmeline perekond annetab kolmsada rubla, omades ainuüksi Venemaa pankades üle saja miljoni!» Tuli välja, et summa oli kirja pannud Aleksandra Fjodorovna. «Jaa,» nentis Pankratov. «Alles oli Venemaa jaoks kitsi. Ta oleks võinud olla liidus [illegible] inimestega, kes olid valmis Venemaad ohvriks tooma. Olid ju teada tema annetused Saksa Punasele Ristile juba sõja ajal.»[24]

Tobolski esimestel kuudel Romanovid rahapuudust ei tundnud. Toiduaineid osteti tohututes kogustes kauplustest ja turult, selle tulemusel tõusid hinnad ning ahenes sortiment, mis tekitas elanike hulgas nurinat. Tõsi, oli veel üks ja algul kaunis rikkalik moonaallikas: kohalike heategijate vabatahtlikud annetused. «Toiduaineid osteti Romanovitele turult,» teatab üks pealtnägija. «Neil juhtudel, mil turul ei olnud mõnda toiduainet, näiteks suhkrut, [illegible] see puudujääk ümberkaudsete kloostrite nunnade annetustega. Au eest juua klaas kohvi endise tsaari köögis tõid need munatasabalised Romanovitele mõõtmatul hulgal kingitusi suhkru, või, koore, munade ja muu toidukraami näol. Nende toiduainete ärahoidmisest ei saanud juttugi olla.»[25]

Külakostist siiski ära ei ela, tarvis oli raha. Kuid vanast harjumusest kulutati seda nii kergel käel, et lõpuks hakkas sularahast puudu tulema. Ajutise Valitsuse endine peaminister Lvov on emigratsioonis öelnud: «Lahendasime samuti tsaariperekonna raha [illegible]. Muidugi pidi ta elama oma isiklikust rahast. Valitsus oli kohustatud katma üksnes need kulutused, mis olid tingitud tema enda üritustest perekonna suhtes.» Praegu vaidleb Lääne ajakirjandus sellele väitele vastu. Vihjatakse Kerenski avaldusele (samuti emigratsioonis), et «Ajutine Valitsus võttis tsaariperekonna ülalpidamise enda kanda». Toetuseks tuuakse Kobõlinski sõnad: «Enne meie ärasõitu ütles Kerenski mulle: «Endine tsaar on usaldatud meie hoolde. Tema perekond ei tohi millestki puudust tunda.»»[26]

«Die Welt» sovetoloogid on nördinud, et pärast selliseid žeste

«põikles Ajutine Valitsus oma lubaduste ning kohustuste täi
misest kõrvale, jättes õnnetu perekonna, kes omapoolse süüta ei
kaotanud vabaduse, ilma ka eksisteerimisvahendeist». Etteheidete
mõte: ise viisid Romanovid sinna, ise pidid ka toitma. Kui
«asjatult pöördub Kobõlinski Petrogradi poole — kõik tema kir
jad jäävad vastuseta... Ja polkovnik Kobõlinskil ei jää üle
muud, kui minna linna peale laenu otsima, et toita tema hoole
antud perekonda.»[27]

Kuid laenudega oli lugu järgmine. Esialgu oli Tobolski kau
meeskond suhtunud Romanovitesse üpris osavõtlikult. Neile
toiduaineid või kaupu võlgu anda peeti auasjaks. Ent kui Roma
novitel hakkas ilmnema (juba Ajutise Valitsuse ajal) mate
riaalseid raskusi, jahtusid kohalikud tarnijad keiserliku klientuuri
suhtes, muutusid kitsiks ja järeleandmatuks. Kokk Haritonov,
kes kauplustes ja turul toiduainete järel käis, naasis üha sage
damini pooltühjade korvidega ning kandis Kobõlinskile ette, et
kaubitsejad enam ei usu ja «varsti ei hakka enam üldse võlgu
andma». Siis läkski komandant linnast laenu otsima, vallandanu
enne kokkuhoiu mõttes osa teenijaskonda. Ta jagas võlausaldajaile
Tatištševi, Dolgorukovi ja enda allkirjaga veksleid.

See ei tähenda, et Romanovitel poleks raha olnud. Raha oli
neil palju. Nagu rääkisid emigratsioonis Lvov ja Kerenski, oli
Ajutine Valitsus juba kindlaks teinud, et Romanovite pangakon
todes välismaal oli vähemalt 14 miljonit rubla, teiste allikate
järgi aga oma kakskümmend korda rohkem. Kuid sel ajal polnud
neil võimalik seda kasutada, kuna raha ei saanud Saksa või Ingli
pankadest kätte. Aeg-ajalt tuli abi keskusest monarhistide käest
suuri summasid saatsid muu hulgas Jarošinski ja Võrubova. 28
märtsil 1918 kirjutas Nikolai päevikusse: *Teist korda käis Vladi
mir Nikolajevitš Stein Moskvast, kes tõi sealt tuttavate heade
inimeste käest meile tubli summa...*

23. veebruaril 1918 sai Kobõlinski Petrogradist ametliku tele
grammi, et «rahval pole raha tsaariperekonna ülalpidamiseks».
Telegrammile oli alla kirjutanud riigivarade rahvakomissar
V. Karelin, üks pahempoolsete esseeride partei organisaatoreid ja
liidreid (kuulus pärast Oktoobrit koos Maria Spiridonova ning
mõne teise selle partei tegelasega lühikest aega Nõukogude valit
suse koosseisu). Karelin teatas, et riik võib enda kanda võtta
üksnes need kulutused, mis on seotud ruumide eraldamise, kütte
ja valgustusega, ning kindlustada perekonnaliikmetele soldati
pajuki. Ülejäänus peavad Romanovid elama oma raha eest, neile
antakse õigus kulutada kuussada rubla inimese kohta, 4200 rubla
perekonna peale kuus.

Mõned Lääne autorid on agarasti viidanud endise tsaari pere
konna materiaalsetele raskustele, väites, nagu oleksid Romanovid
patriootlikest tunnetest olnud valmis taluma kõiksugu hädasid,
ainult et «jääda koju, Venemaale», kitsikus rõhutanud nende

igasugusest, eriti välismaale põgenemisest keeldumise ülevust.
Enda Tobolski perioodi iseloomustavat «alistuvus saatusele ja lep
likkus». Lääne ajakirjanduse kinnitust mööda nad «ei kavatsenud
[illegible] maha jätta Vene territooriumi... Tsaarinna rääkis tollal
Tobolskis, nagu ka varem Tsarskoje Selos: miski ei sunni mind
Venemaad maha jätma.»[28] Muide, sedasama väitsid omal ajal
[illegible]emigrandid, muu hulgas T. Melnik-Botkina: «Vihjanuks ta
[illegible] ainsa sõnaga ja *Kaiser* Wilhelm oleks talle kindlustanud
[illegible]uliku ning vaikse elu tema majesteedi sünnimaal. Kuid juba
[illegible]mas Tobolskis vangistuses viibides ja igasugu kitsendusi ning
[illegible]mugavusi taludes rääkis tema majesteet: «Ma olen pigem
[illegible]randapesija, kuid ma olen Venemaal!» Harva, kel on selline
[illegible]lav armastus vene inimese vastu ja usk temasse, nagu see
[illegible] keisrinnat, hoolimata sellest, et meilt, venelastelt, polnud
[illegible] saanud tunda midagi peale pilgete ja solvangute.»[29]

Kõik need ja muud taolised väited on, pehmelt öeldes, alusetud. Alates esimestest nädalatest pärast tsarismi krahhi olid Romanovid püüdnud Venemaalt lahkuda ja kindlustada ennast võimalike ebameeldivuste vastu, tagada endale sel kombel võimalus sobival hetkel kaotatu juurde naasta. Seejuures võtsid nad kainelt arvesse, et salajane põgenemine on märksa ohtlikum kui avalik väljasõit kodanlike võimude mahitusel ja monarhistide kaasabil. Esimestel Tobolski kuudel polnud avantüristliku põgenemise plaanid Romanovitele eriti meeltmööda: neil polnud tahtmist vahetada, nagu neile näis, «kindlat ebakindla vastu». Alles siis, kui oli selgunud, et kindlat oodata on mõttetu, tehti panus ebakindlale, kuid hilja. Muide, nemad ei arvanud kunagi, et põgeneda oleks hilja.

Kuhtudes ja oodates murrangut saatuses, loendas Nikolai päevi ja nädalaid. Ta veetis aega lugedes, mängis asjaarmastajate lavastustes. Pärast Tolstoid võttis kätte Leikini, pärast Turgenevit Avertšenko, pärast Saltõkov-Štšedrini «Pošehhonje vanaaega» Conan-Doyle'i «Sherlock Holmes'i seiklused». Tema lugemus kajastub päevikusissekannetes: Besique'i *ajal loen praegu [illegible] Turgenevi «Eelõhtul»; loen innuga «Anna Kareninat»; lugesin [illegible] lõunani «Sõja ja rahu» 4. köidet, mida varem ei tundnud.* Tema juhatusel (ja osalemisel) kirjutasid ülakorruse elanikud naiselendeist välja osasid, õppisid neid pähe, tegid proove ja õhtuti mängisid maha. Leheküljelt leheküljele kordub: *Mängisime väga ebameeldivalt väikese näidendi... oli palju naeru; enne lõunat mängisime oma näidendit päriselt... tundsime, et läks reipalt ja edukalt; õhtul oli etendus... kõik läks hästi ja lõbusalt; õhtul [illegible]mus etendus... etenduse algul oli palju ärevust, kuid näib, et [illegible] hästi välja.*

14

VIIMANE SIHTKOHT: JEKATERINBURG

Kes püüavad teda solvata, neid pekske keppidega. Kes talle plaksutavad, need pooge üles.

Konvendi seinale riputatud plakat Louis XVI asjus

Muutuste tuuled

Seitsmeteistkümnenda aasta suve lõpul naasis Rumeenia rindelt Tobolskisse selles linnas sündinud kolmekümne kolme aastane soldat Koganitski, endine trükitööline, bolševik.[1]

Esmakordselt oli tsaariohranka teda märganud sajandi algul sotsiaaldemokraatliku agitaatorina Tomski trükitööliste hulgas ja seejärel Atšinski garnisoni soldatite seas. Sellest ajast peale oli talle sadanud kaela üks karistus teise järel: arestid, väljaasaatmised, vangla, kuid noore revolutsionääri vaim ja tahe ei nõrgenenud. Politsei poolt jälitatud Issai Koganitski, VSDTP liige 1904. aastast, sõitis partei ülesandeid täites linnast linna, oli Tobolskis ja Tjumenis, Ufas ja Permis, Simferoopolis ja Ivanovo-Voznessenskis; ühes kohas trükkis lendlehti ning proklamatsioone, hankis põrandaalustele trükikodadele laotähti, teises korjas (alates 1912. aastast) tellimusi ajalehele «Pravda». Maailmasõja alguses sõjaväkke kutsutuna tegi ta soldatite hulgas bolševistlikku agitatsiooni, pärast Veebruarirevolutsiooni osales esimeste soldatite komiteede moodustamises. Seejärel raske haavatasaamine, tüüfusest kurnatud tervis — ja kantud sineliräbalas ning lääpas saabastega kõhn äravaevatud soldat saadeti koju.

Koganitski lülitus Tobolski linna ühiskondlikku ellu, ta valiti

nõukogu saadikuks. Tollal olid nõukogus ülekaalus menševikud ja esseerid, tooni andsid Ajutise Valitsuse kubermangukomissar, lahisev advokaat härra Pignatti, seltskonna ehteks olid mõned «Vene revolutsiooni vanaema» jäljendavad esseerlikud daamikesed. Kõnepuldist voolas kõnesid «bolševistlikust reetmisest», Petrogradi «vandeseltslastest, kes tõukavad Venemaa kuristikku».[2]

Parteipoliitiliseks tööks elanike hulgas kulutas palju jõudu ka leina väljapaistev bolševik Nikolai Nemtsov. Vaevarikas oli olnud ta elu. 1897. aastal astus ta Tuula relvatehases kaheksateistkümneaastase treialina VSDTP-sse, õppis I. Skvortsov-Stepanovi ringis. Streikides osalemise pärast korduvalt represseerituna ja politsei vallandatuna oli ta sunnitud hundipassiga sõitma Peterburi. 1916. aastal töötas Nemtsov (seltsimees Makar) metallurgiatehases. Tookordne Poljustrovi allrajooni parteiorganisaator, Peterburi Nõukogu Täitevkomitee liige Nemtsov-Makar sõbrunes Putilovi tehases töötanud M. Kalininiga, tegutses koos temaga tööliste ühteliitmiseks, nende uuteks klassilahinguteks ettevalmistamisel. Järgnes «Krestõ» vangla ja väljasaatmine igavesele asumisele Siberisse.

Nemtsov oli kalur Obdorskis, metsalangetaja Tjumeni lähedal küüg kütja ühes Tobolski pesumajas. Väga tugevad sidemed köitsid teda selle kandiga. Ja kui J. Sverdlov tegi pärast Veebruarirevolutsiooni Petrogradi ilmunud väljasaadetule ettepaneku sõita uute parteiliste ülesannetega masside revolutsiooniks ettevalmistamiseks Siberisse, oli Nemtsov meelsasti nõus. Nii nähtigi teda 1917. aasta juunis Tobolskis uuesti.[3]

VSDTP ühendatud organisatsiooni Tjumeni bolševistlik grupp kujunes pärast 1917. aasta juulipäevi Nemtsovi mõjul. Tema kõrval seisid N. Šiškov (kelle korterit kasutati bolševike kohtumiskohana), P. Sivkov ja A. Neverov. Sama aasta sügisel moodustus Nemtsovi ja Koganitski mõjul ning jõupingutustega bolševistlik grupp Tobolskis (samuti VSDTP ühendatud organisatsiooni koosseisus). Ühtlasi tekkis bolševistlik fraktsioon linnanõukogus ning vaike, kuid tugevasti ühteliitunud grupp bolševikele kaasatundvaid soldateid kubernerimaja valvemeeskonnas eesotsas alamlipnik Matvejeviga. Aktiivselt toetas Koganitskit selles töös bolševistliku grupi sekretäriks valitud G. Kozlova, partei liige 1915. aastast. Omskist ja Jekaterinburgist sõitis kohale agitaatoreid ning organisaatoreid jagama massitöökogemusi, siin käis ka Petrogradi ja Moskva parteikomitee saadikuid, sealhulgas piiterlased Petrov ning Golovanov. Nii käis neis paigus Oktoobri eelõhtul rahvahulkade bolševiseerimine, ühendamine ja nende ettevalmistamine võitluseks nõukogude võimu eest. Pignatti teatas juba varasügisel Petrogradi, et «Tobolski elanike meeleoludes on märgatav murrang mitte midagi head tõotavas suunas».[4]

1917. aasta detsembri algul eraldusid Tjumeni bolševikud iseseisvaks organisatsiooniks ja valisid oma esimese parteikomi-

tee, kuhu koos teistega kuulusid kõige aktiivsemad kommunistid N. Nemtsov, G. Permjakov ja N. Šiškov. Tobolskis moodustas iseseisev bolševistlik organisatsioon 2. aprillil 1918. Sellesse esimesse parteikomiteesse valiti teiste kõrval I. Koganitski, T. Naumova, K. Pitšurin ja V. Povarnin. Need parteikomiteed hakkasidki Lääne-Siberi Irtõši piirkonnas juhtima esimest valimiskampaaniat võimu enda kätte võtnud nõukogudesse.[5]

Samas oli silmanähtav, et Tobolsk kubermangukeskusena ei vasta enam uue Venemaa sotsiaal-geograafilisele palgele. Valitsuse poolt kinnitatud kubermangu nõukogude kongressi otsusel vahetasid kaks linna staatused. Tobolskist sai maakonna- ja Tjumenist kubermangukeskus.

Algul (lühikest aega) seisis kubermangunõukogu eesotsas Tjumenis sündinud kahekümne kolme aastane Georgi Permjakov. Kuid parteiorganisatsioon tegi talle ülesandeks Punaarmee üksuste komplekteerimise ja Tjumeni kubermangu täitevkomitee esimeheks valiti N. Nemtsov.

Samal ajal valmistasid I. Koganitski ja tema seltsimehed ka Tobolskis ette otsustavat murrangut. See toimus pisut hiljem siis kui kohaliku nõukogu etteotsa oli asunud Uurali parteiorganisatsiooni poolt Jekaterinburgist saadetud Balti madrus P. Hohrjakov.

Teated Petrogradist

Sündmusi riigi keskuses võis endine tsaar jälgida ajalehtedest millega Pankratov teda korralikult varustas, kuid palju sai ta teada ka kirjadest ja veel rohkem saabunute jutust. 7. oktoobril kirjutas ta päevikusse: *Ilmus mister Gibbs, kes jutustas palju huvitavat Petrogradi elust.* Veidi varem (22. septembril) oli samasuguse huvitava informatsiooniga saabunud *hea parun Bode* (kes muide, tõi kaasa *lisalaadungi majapidamistarbeid ja mõned meie asjad Tsarskoje Selost*). Mitmesuguste teadetega kirju saatsid õde Ksenia (10. oktoobril), «kallis ema» (12. oktoobril) ja teised. Vähehaaval muutusid Nikolai üldist poliitilist olukorda puudutavad sissekanded üha süngemaks ja ärevamaks. Ta märkis ebatavalise lünki informatsiooni saabumises: *Juba kaks päeva pole tulnud agentuuride telegramme*, oletas, et *nähtavasti on suurtes linnades toimumas kehvad sündmused* (4. novembril). *Petrogradist pole ammu mingeid ajalehti tulnud, samuti ka telegramme. Nii raskel ajal on see õudne* (11. novembril).

Ta veel ei teadnud, et just neil päevil oli toimunud suurim pööre inimkonna ajaloos, et Venemaa ajaraamatus oli avatud uus peatükk ja selle raamatu lehekülgedel pole enam kohta ei talle, ei tema eestkostjaile ega üldse sellele maailmale, kuhu ta

[illegible] ikka lootis naasta. «Kehvad sündmused» olid: tööliste ja soldatite relvastatud ülestõusu võit Petrogradis, Ajutise Valitsuse [illegible] arreteerimine, Kerenski põgenemine.

1917. aasta sügiseks oli enamik Venemaa töötajaid lõplikult [illegible] valitsevate gruppide poliitikas ja nad läksid teadlikult [illegible] valikul bolševike poole üle. Seda perioodi iseloomustas Lenin: «... töölised ja soldatid olid septembris ja oktoobri algul [illegible] suures enamuses *juba* meie poole üle tulnud.»[6]

Enneolematult lühikese ajaga oli bolševike partei loonud sotsialistliku revolutsiooni poliitilise armee. Enamik rahvast tuli tema [illegible] Lenini rahvavõimu ideed olid tunginud massidesse ja [illegible] reaalseks jõuks. Revolutsiooni avangard töölisklass [illegible] tohutut energiat, sai tsementeerivaks jõuks nõukogudes, [illegible] ametiühinguid, lõi võimsa Punakaardi. «Kõiki proletaarse liikumise vorme ühendas peaeesmärk — võimu haaramine nõukogude poolt.»[7]

25. oktoobril 1917 kell 21.40 kuulutas ristleja «Aurora» uue ajastu, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ajastu algust inimkonna ajaloos.

Öösel vastu 26. oktoobrit vallutasid revolutsioonilised töölised, sõdurid ja madrused rünnakuga Talvepalee.

26. oktoobril Smolnõis avatud II ülevenemaalisel nõukogude kongressil kuulutati välja kogu võimu üleminek nõukogude kätte, [illegible] vastu rahu- ja maadekreet, moodustati esimene Nõukogude valitsus — Rahvakomissaride Nõukogu — eesotsas V. I. Leniniga.

Pärast kongressi sõitsid delegaadid laiali, et jutustada rahvale nõukogude võidust Petrogradis ja aidata kaasa nõukogude võimu kindlustamisele kogu riigis.

Petrograd oli astunud otsustava sammu. Tema kannul tõusis kogu maa. 1918. aasta veebruariks oli nõukogude võim jõudnud levida üle kogu Venemaa. Lenin iseloomustas seda kui triumfisõitu. Sel perioodil saatsid bolševike partei Keskkomitee ja ÜKTK laiali tuhandeid uue korra eestvõitlejaid. Ainuüksi Petrograd andis ligi 15 000 töölist, energilist bolševismi propagandisti.

Partei saadikute ja kohapealse revolutsiooniaktiivi ühised jõupingutused soodustasid nõukogude võimu triumfikäiku ka Siberi ning Uurali suurtes tööstuspiirkondades. Proletariaadi kontsentratsioon neis piirkondades oli üpris suur, seal olid traditsioonilised bolševike partei tugibaasid. See iseärasus kajastus ka sealsete sündmuste tempos pärast 25. oktoobrit 1917. Uurali poliitilises keskuses Jekaterinburgis kindlustus nõukogude võim juba järgmisel päeval pärast relvastatud ülestõusu võitu Petrogradis, teistes Uurali linnades 26. ja 27. oktoobril. Lääne-Siberi oblasti III nõukogude kongress Omskis kuulutas välja nõukogude võimu detsembri esimesel dekaadil. Ent mitmesugustel põhjustel «kindlustus nõukogude võim Tobolski kubermangus reaalselt tundu-

valt hiljem».[8] Selle kubermangu linnades (Tjumenis, Tjukalinskis, Tobolskis, Išimis, Turinskis, Jalutorovskis, Taras) läks võim nõukogude kätte 1918. aasta jaanuari—märtsi kestel, välja arvatud Kurgan, kus see kehtestati 20. novembril 1917.

Alles novembri teisel poolel hakkas Tobolskisse jõudma enam-vähem selgesõnalist informatsiooni. Nikolai kirjutab oma päevikus: *Iiveldamaajav on lugeda ajalehedest kirjeldusi sellest, mis toimus kaks nädalat tagasi Petrogradis ja Moskvas. Märksa hullem ja häbistavam Segadusteaja sündmustest!* (17. novembril.) Sellest, kuidas ta kujutas ette Oktoobrisündmusi Petrogradis, on juttu Pankratovi mälestustes:

> Ta (Nikolai) küsis minult närviliselt:
> «Kas Kerenski tõesti ei suuda sellist omavoli peatada?»
> «Nähtavasti ei suuda.»
> «Kuidas siis nii? Aleksandr Fjodorovitš on seatud rahva poolt. Rahvas peab sõna kuulama. Mitte omavolitsema... Kerenski on ju soldatite lemmik,» sõnas endine tsaar sapiselt.
> Mõne minuti vaikinud, lisas ta:
> «Ja mispärast siis paleed rüüstata? Miks ei võiks jõuku sundida? Miks lubada riisumist ja varanduste hävitamist?»
> Viimased sõnad lausus ta väriseva häälega. Ta nägu kahvatus, silmis välgatas nördimus.[9]

Tema ise, Nikolai, ei puutunud asjasse, ta pidas ennast mitte millegagi seotuks, vaatas Venemaal toimuvat otsekui kõrvalt. Tõstnud Kerenski soldatite lemmikuks, heitis Nikolai talle ette võimetust «jõuku sundida». Nagu poleks kaheksa kuu eest püüdnud tema Habalovi ja Ivanovi abiga (ja niisama edutult) teha sedasama.

Järgmised sissekanded: *Tuli tõlesti uskumatu teade, et meie 5. armee mingisugused kolm parlamentääri on sõitnud sakslaste juurde sealpool Dvinskit ja kirjutanud nendega alla vaherahu eeltingimustele. Sellist košmaari poleks ma kuidagi oodanud.* Kui talle teatavaks sai, et läbirääkimised on katkestatud: *Telegrammide põhjal otsustades sõda Saksamaaga jätkub, kuna vaherahu tähtaeg on möödas. Kuid näib, et rinnetel pole meil midagi, sõjavägi on demoraliseeritud, suurtükid ja laskemoon jäetud saatuse ning pealetungiva vaenlase hooleks. Häbi ja õudus!* (7. veebruaril.) Siiski jõuti kokkuleppele. Päevikusse ilmus sissekanne: *Täna tulid telegrammid, mis teatavad, et bolševikud või sovnarkom, nagu nad ennast nimetavad, peavad nõustuma rahuga Saksa valitsuse alandavatel tingimustel seepärast, et vaenlase väed liiguvad edasi ja neid pole millegagi peatada. Košmaar!* (12. veebruaril.)

Päevikupidaja kirus bolševikke sakslastega läbirääkimiste pärast, unustanud, et kolm aastat tagasi — ehkki hoopis vastupidisel eesmärgil — oli ise hellitanud «salaunistust teha vaenlasele ettepanek rahu sõlmida». Astunud salajasse kirjavahe-

[illegible] Erniga ja saatnud Protopopovi von Warburgi juurde, ei [illegible] tsaar ega tsaarinna põrmugi huvi rahva arvamuse [illegible]. Nikolai oli unustanud ka selle, mitu korda Neemeni ja [illegible] taga ning Karpaatides, eriti aga 1915. aastal Galiitsias olid [illegible] ja laskemoon jäetud saatuse hooleks ning kui mitmel [illegible] sõja jooksul oli Venemaal tõepoolest tulnud õudusega [illegible], kuidas vaenlase armeed peale pressivad ja neid polnud [illegible] peatada.

Samasuguses toonis kirjutas ta: *Kui kauaks veel jääb meie [illegible] kodumaa välis- ja sisevaenlaste kiskuda ning rebida? Mõnikord tundub, et pole enam jõudu kannatada, ei tea koguni, mida [illegible], mida soovida.* (2. märtsil.) *Täna on Georgi püha. Linn [illegible] kavaleridele Rahvamajas lõuna ja muud lõbustused. [illegible] valvemeeskonnas aga... olid mõned Georgi risti kavalerid, [illegible] nende seltsimehed mittekavalerid ei soovinud asendada, vaid [illegible] toimkonna järgi teenistusse — isegi sellisel päeval! Vabadus!!!* (25. novembril.) *Salga komitee otsustas meilt pagunid maha [illegible]. Arusaamatu!* (3. jaanuaril 1918.)* Pärast muudatusi jalutuskäikude graafikus: *Hommikul nägin aknast küngast tõkestatuna; [illegible] välja, tobe komitee oli otsustanud seda teha selleks, et [illegible] meil sinna ronimast ja üle plangu vaatamast.* (20. veebruaril.) Pärast punakaartlaste salga saabumist Omskist: *Selle «punakaardi», nagu praegu nimetatakse igasugust relvastatud [illegible], saabumine tekitas siin igasugu jutte ja kartusi... Komandant ja meie salk on nähtavasti samuti häiritud, kuna juba kaks [illegible] on valvet tugevdatud ning õhtul tuuakse kuulipilduja. Kenaks on praegusel ajal muutunud ühtede usaldus teiste vastu!* (14. märtsil.) *Kobõlinski näitas mulle telegrammi Moskvast, milles kinnitatakse salgakomitee otsust minult ja Alekseilt pagunite mahavõtmise kohta... Seda sigadust ma ei unusta!* (8. aprillil.)[10]

---

* Intsidendi tagapõhi oli järgmine: soldatite ülegarnisoniline koosolek [illegible] vastu otsuse vana sõjaväe pagunid maha võtta ja edaspidi nende kandmine keelata. Vastavalt sellele otsusele võttis kubernerimaja valve [illegible] pagunid maha ning tegi ettepaneku sõjaväevormi kandnud Nikolaile ja Alekseile sedasama teha.

Nikolai hakkas vastu. Kobõlinski palus salgakomitee liikmeid «mitte [illegible]» Romanoveid selle nõudmisega, hoiduda «uutest solvangutest ja [illegible]». Soldatid jäid endale kindlaks. Alles siis, kui nad olid [illegible] pagunid jõuga maha rebida, Romanovid alistusid, kuid saatsid [illegible] Moskvasse ÜKTK presiidiumile.

Kerenskit ei ole, Pankratov on kohal

Elu kubernerimajas läks keerukamaks. Toidulaud muutus märgatavalt kehvemaks. Osa teenijaist oli vallandatud, kavandati uut koondamisi. Triktrakimängijaid valdas üha sagedamini tusk. Selles tuhmi taigakolka Tobolskis oli ootamine ja lootmine üldse raske. Nähtamatult tegutsesid ümber kubernerimaja Nikolai vabastajad. Endise keisririigi teises otsas, lõunaservas, kogusid Kornilov ja Aleksejev monarhistlikku väge, juba olid lahinguid alustanud Kaledin ning Krasnov. Tobolskis leidsid aset mõned pahaendelised vahejuhtumid.

Kirikus kuulutas diakon Jevdokimov tsaariperekonda ümbritsenud koguduse ees «palju aastaid valitsevale Romanovite dünastiale», loetledes vana korra vormeli järgi nii «keisrihärra» kui ka «keisriproua», «troonipärija tsesareevitši» ja suurvürstitarid — kõik tiitli ning nime järgi. Kirikus viibisid ka konvoisoldatid, kes tavaliselt saatsid perekonda jumalateenistusele. Konvoi ülem läks Jevdokimovi juurde ja küsis: «Kuidas sellest tuleb aru saada?» Diakon selgitas, et niisugustesse peensustesse tungimine käivat tal üle jõu ning ta teinud nii, nagu käskinud vanempreester isa Aleksei. Hiljem tulid nõukogust saadikud, mõned töölised ja soldatid, kuulutasid diakoni ning vaimuliku arreteerituiks ja viisid ära. Ülekuulamisel käitusid mõlemad jultunult, Jevdokimov ähvardanud: «Teie valitsemine kestab minuti, varsti tuleb tsaarile kaitse, oodake veel veidi, saate oma osa täie mõõduga kätte!»

Hermogen, kes pidas ennast puutumatuks isikuks (teda ei söandatud tõepoolest puudutada), kaitses nõukogu ees oma hoolealuseid, keda oli sisuliselt ise provokatsioonile tõuganud, vabastanad arestikambrist ning saatis kloostrisse. Nõukogu järelepärimisele, kuidas ta julgenud revolutsioonilisel Venemaal kukutatud tsaarile «Palju aastaid» laulda lasta, vastas Hermogen kirjalikult (kohaletulekust ta hoidus), et esiteks «Venemaa ei ole juriidiliselt vabariik, keegi pole teda selleks kuulutanud ega ole pädev kuulutama, peale oodatava Asutava Kogu», teiseks, «vastavalt pühakirja, riigiõiguse, kirikukaanonite ja kanoonilise õiguse ning samuti ajaloo andmeile ei kaota väljaspool oma riiki asuvad kuningad, tsaarid ja keisrid oma seisust kui niisugust ning sellele vastavaid tiitleid», seepärast ei nägevat ta isa Aleksei teos midagi laiduväärset.[11]

Nördinud saadikud ja soldatid hoiatasid Hermogeni, et kui provokatsioonid ei lakka, võivad need talle halvasti lõppeda.* Kobõlinski ja Pankratovi kaudu teatati Romanoveile, et edaspidi on kirikuskäimine neile keelatud, kui tahavad palvetada, palve-

* Hermogen arreteeriti ja saadeti Tobolskist teele pärast Nikolai Romanovi ärasõitu 28. aprillil 1918.

[illegible] kodus. Vanempreester oli korraks kadunud, siis naasis endisse sidemehe rolli kubernerimaja ja peapiiskopi residentsi vahel, kuid käitus ettevaatlikumalt.

Aeg-ajalt pakkus endisele tsaarile huvi Asutav Kogu: kas see [illegible] ja millal? Sellega sidus ta oma ähmaseid lootusi, mõnede [illegible]märkide põhjal arvestas ta, et Asutav Kogu vabastab tema [illegible] perekonnaga vahi alt, lubab vabalt elada Venemaal või [illegible] välismaale. Pankratovi mälestuste järgi küsinud Nikolai neil [illegible]päevil temalt peaaegu igal kohtumisel: «Millal siis lõpuks avatakse Asutav Kogu?» Õigeuskliku esseerina ootas ka Pankratov [illegible]esiedes teadet Asutava Kogu kokkukutsumisest ja ta vastas oma [illegible]kõnealusele reipalt: «Varsti, Nikolai Aleksandrovitš, nüüd ei [illegible] enam kaua oodata.» Ent 1918. aasta jaanuari algul, mil Asutav Kogu oli pärast oma ainukest istungit laiali aetud, tuli tal endisele isevalitsejale viimast korda ja veidi teisiti vastata: «Karl Nikolai Aleksandrovitš, et nüüd jääb see juba hoopis toimumata.» Mõne päeva pärast kõrvaldati Pankratov ametist.

Diakoni «Palju aastaid» tähendas seda, et monarhistlik tagurlus [illegible] Romanovite minemakihutamisega leppinud ja kogub jõudu, [illegible]ootsedes sobival hetkel pealetungile asuda. Vaikses, väliselt [illegible]rahus linnas tõstsid pead mustsajalised elemendid. Väljaspool [illegible]linna aktiviseerus Hermogeni ülesässitatud kulaklus, kloostrite ja [illegible]kutade vaimulikkond. Petrogradist, Moskvast ja riigi lõunapiirkondadest (Donilt, Kubanilt) tuli tihti valedokumentidega ning [illegible]väljamõeldud nimede all gruppides ja ükshaaval Tobolskisse ning Tjumenisse krahvi- ja parunitiitliga isikuid, õukondlasi, raspuutlasi, Kornilovi ohvitsere, põranda alla läinud monarhistlike ning teiste kontrrevolutsiooniliste ringide ja gruppide aktiviste. [illegible]Melnik-Botkina on kirjutanud hiljem: «Meie monarhistide suhtes [illegible]tuleb olla õiglane, nad pingutasid kogu väest, et korraldada nende majesteetide päästmist. Petrogradi ja Moskva organisatsioon saatis [illegible]salgaliselt oma liikmeid Tobolskisse ning Tjumeni, nad tegutsesid ja elasid seal kuude kaupa, varjates end võõraste nimedega . . .»[12]

Tjumeni saabus vürst Lvov, endine Ajutise Valitsuse juht. Kohalikku nõukogusse kutsutuna ütles ta, et olevat sinna sõitnud [illegible]mässatööstuse asjus, mille peale ta lasti vabaks ja mees kadus [illegible]viiskohe. Tobolskisse ilmusid ja palusid kubernerimajja laskmist [illegible]Lääne diplomaatiliste missioonide esindajad. Isa Aleksei vahendusel, Tatištševi, Dolgorukovi ja Kobõlinski abiga astusid nad Romanovitega salajasse kontakti, andsid üle kirju ning raha. Laienes esialgu ettevaatlik, seejärel avalik monarhistlik agitatsioon. Ümberriietatud ohvitserid ja ümberkaudsete kloostrite munkad hulkusid Tobolskis ringi, nad pildusid laiali või toppisid [illegible]möödujaile pihku lendlehti üleskutsega «päästa isake tsaar». Rahva üleskütmiseks kasutati ära Romanovite iga käik jumalateenistusele (enne selle keelamist). Perekonna tänavale ilmumise

hetkest kuni kirikusse sisenemiseni (samuti tagasiteel) kõlas linn kõigi kahekümne viie kiriku pöörane kellahelin.

Kohalik nõukogu kahtlustas, et neid ja teisi ekstsesse korral dab Hermogen, ja pani bolševikest saadikute nõudmisel tema korteris toime läbiotsimise. Peapiiskopi kabineti peidikust leiti kirju ja dokumente, mis näitasid Hermogeni sidemeid salaorgani satsioonidega Petrogradis ning Moskvas. Oli silmanähtav, et ta juhib Tjumenis jõudu koguvaid diversioonigruppe. Läbiotsimise leiti kiri Krimmist Maria Fjodorovna käest. Too nõudis meie heitlikult energilist tegutsemist. «Püha isa,» kirjutas ta, «sa kan nad püha Hermogeni nime, kes võitles Venemaa eest — see o enne. Nüüd on kätte jõudnud sinu kord päästa kodumaa, sin tunneb kogu Venemaa — kutsu üles, mõista hukka, paljast Saagu su nimi kuulsaks paljukannatanud Venemaa päästmisel Nikolai ema toetus nõnda esimesele patriarhile Hermogenile, ke oli seisnud Romanovite dünastia alguse juures, et innustada vii mast Hermogeni, kes seisis Romanovite lõpu juures.

Kuid Tobolski töölistele ja soldatitele ei olnud paljukannatanud Venemaa saatus vähem kallis kui Maria Fjodorovnale, pigem rohkem. Kõik see, mis toimus kubernerimaja ümber, polnud neil meeltmööda. Valvatavate ja valvajate huvid ei olnud üks ja see sama. Romanovitel oli vaja oodata sobivat aega, et põgeneda välismaale või naasta kontrrevolutsiooni rüppe. Ent Tobolski töö lised ja konvoisoldatid, kes ka tsaariarmee sinelis olid jäänud ema rahva poegadeks, olid otsustanud seesugust mitte lubada.

Mälestustes, mis avaldati kahekümnendail aastail nõukogude ajakirjanduses, on sündmustes osalenud A. Avdejev Tobolski konvoile omistanud nõukogudevastased meeleolud, moraalse lagu tumise ja müüdavuse, monarhismimeelsuse, valmisoleku toetada diversiooni endise tsaari vabastamise ning äraviimise eesmärgil. Muide, kuulutanud ühel leheküljel kontrrevolutsiooniliseks kogu konvoi, tunnistas Avdejev teisel leheküljel, et «selle (konvoi) hulgas olid ka küllalt tugevad demokraatlikud meeleolud».[14]

Konvoi oli ärevil sellest põrandaalusest sekeldamisest. Kohe like bolševike nõudmisel kutsus initsiatiivgrupp kokku salga üld koosoleku, valiti soldatite komitee. Komitee esimees alamlipnik Matvejev käis ära Tobolski Nõukogus, jagas oma kahtlusi ja rahutust bolševike fraktsiooni saadikutega. Need soovitasid tal ja tema seltsimeestel olla valvel, lubasid abi ning ütlesid, et teata vad kõigest Omskisse, kellele Tobolsk administratiivselt allub. Esialgu võtku salgakomitee soldatid kokku, las arutavad ise olu korda, on vaja kuulata, mida mehed ütlevad.

Tuldi kokku, kutsuti komissar, paluti tal seletust anda. Pankra tov põrutas esimese hooga, et soldatid «topivad oma nina sinna kuhu neil pole ette nähtud» ja et kõik toimuv pole nende asi. Tõusis lärm. Soldatid tõstsid protesti. Matvejevi ettepanekul langetas salk otsuse: võtta vangid rangema järelevalve alla

[illegible] linnas mujal elavad kaaskondlased asuma Kornilovi [illegible] tugevdada valveposte kubernerimajas ja selle ümber; [illegible] öösiti välja lisatunnimehed; seada sisse ööpäevane patrull [illegible] ümbritsevates kvartalites; eraldada plats, kus vangid [illegible] kindlaks määratud ajal jalutamas käia; keelata kõigil [illegible] kaaskondlastel ja teenijatel linnas liikumine. Tatištševile ja [illegible] Kobõlinskile öeldi pärast koosolekut, et nad jätaksid linnas [illegible] tamise, muidu «saavad vastu kaela».

[illegible] ende eest solvus polkovnik Kobõlinski. Ta hoiatas Mat[illegible] jevit, et nüüd on salgal oodata suuri pahandusi. «Mille [illegible]?» küsis Matvejev. «Omavoli ja huligaanitsemise eest,» vastas [illegible] polkovnik. «Kelle käest?» Seda ei osanud Kobõlinski täpselt [illegible] öelda, hirmutas soldateid kord Saksa keisri, kord Inglise kunin[illegible] naga, kes varem või hiljem otsivat üles oma sugulase, endise [illegible] tsaari solvajad. Kuid Georgi risti kandvaid rindemehi, kes olid [illegible] lahingus korduvalt surmale silma vaadanud, oli raske hirmutada. [illegible] 9. jaanuaris sõitis konvoisalga delegatsioon Petrogradi ja Tsars[illegible] koje Selosse. Soldatid võttis Smolnõis vastu J. Sverdlov, talle [illegible] rutustati olukorrast kubernerimajas, pandi lauale pakk Tobolski [illegible] ajalehti. Sverdlov kuulas delegatsiooni tähelepanelikult ära, vaa[illegible] tas ajalehed läbi ja ütles:

«Tänan, seltsimehed, ustavuse eest rahva üritusele, revolut[illegible]siooni teenimise eest! Teadke ja öelge edasi oma seltsimeestele Tobolskis: nõukogude võim usaldab teid. Teile tehakse ülesandeks [illegible] ka edaspidi valvata endist tsaari niisama valvsalt ja teraselt [illegible] kuni seni, kuni hetkeni, mil ta avaliku üldrahvaliku kohtu ette [illegible] astub.»[15]

Ajutise valitsuse rüütlid

Kubernerimajast salaja tagantõhutatud monarhistlikud grupid [illegible] kalmistusid väljaastumiseks. Nende aktiivsus kasvas eriti seitsme[illegible]teistkümnenda aasta lõpus, kaheksateistkümnenda alguses. Sellal [illegible] olid Lääne-Siberi monarhistide käsutuses suured summad ja [illegible] inimjõud (peamiselt endised ohvitserid ja sandarmid, pärast Veeb[illegible]ruari lagunenud mustsajaliste organisatsioonide aktivistid). Nad [illegible] leidsid toetust kohalike elanike tagurlikult meelestatud kihtides, [illegible] sõdakute, kaupmeeste, ametnike hulgas. Nõukogude võim polnud [illegible] neis piirkondades veel tugevnenud, mõnes paigas teda kohe ei [illegible] tunnustatudki. Keskuses Ajutist Valitsust enam ei olnud, kuid [illegible] kohtadel jätkasid selle võimuorganid ja agendid tegutsemist. [illegible] Tjumenis asus ühel tänaval kaks staapi: üks mobiliseeris Puna[illegible]kaarti, teine värbas valgetesse jõukudesse. Kubermangu koondu[illegible]nud kontrrevolutsioonilistele jõududele vastulöögi andmist takis[illegible]tasid menševikud ja esseerid, kel oli enamus nii Tobolski kui ka [illegible] Tjumeni nõukogudes.

Vandeseltslastel läks korda pääseda kubernerimaja valvesaiast selles aitas neid Kobõlinski. Nad ostsid ära mõne teenri, soldati ja porutšik Malõševi, kes kohustusid märguande peale avama ründajaile väravad ning teised sissepääsud ja «aitama vangidel ohutult ära sõita». Saksa salateenistuse agent majas oli õuepreili Sofia Buxhoevden, «Vene Rahva Liidu» tuntud tegelase, mis saja 1905.—1906. a. terroriaktide organiseerija sugulane. Saksa suursaadik Moskvas sai informatsiooni peamiselt selle isiku käest. On alust ka kahekümnendatel aastatel avaldatud oletustel, et samasugune Mirbachi ja Rietzleri informaator oli Kobõlinski.

Vandeseltslaste gruppe oli mitu. Nende hulgas: Petrogradis Markov II oma (tema peaagent Tjumenis oli staabikapten Sergei Markov); Moskvas Neidhardti «monarhistlik keskus» (saatis Tobolskisse Krivošeini, kes asus siia illegaalselt juba Ajutise Valitsuse ajal); rasputinlaste oma (keskuses Võrubova ja Jarošinski, esindaja Tjumenis Solovjov); Hermogeni (täpsemalt valmu lik Beljajevi) grupp, mis oli seotud endise tsaari emaga; ohvitse ride grupp «Raskeratsaväe Liit» (seitsmeteistkümnenda aasta lõpust keskus Berliinis, filiaalid Petrogradis ja Kiievis) ning teised. Igaüks neist pretendeeris Romanovite perekonna ainupäästja rollile, mis paljus soodustas nende plaanide nurjumist, vähemalt perekõnna «Tobolskis istumise» algul, mil kaaskondlased ja teenijad käisid vabalt linnas ringi ja tugevdatud valveteenistust veel ei olnud ning Kobõlinski abiga võinuks teha katset perekond ära viia kas või päeval.

Kõigi loetletud gruppide juurest viisid ühendusniidid Moskva ja Petrogradi koordineerimiskeskustesse. Niisugune juhtiv instants oli algul «Parempoolne Tsenter» — peamiselt Saksa orientatsiooniga illegaalne nõukogudevastane organisatsioon —, mis tegutses 1918. aasta kevadeni; seejärel sama aasta maikuust aktiivselt tegutsenud Antandi-meelne «Rahvuslik Tsenter». Tobolski gruppide juurest ulatusid niidid ka mõnede teiste nõukogudevastaste organisatsioonideni, näiteks kurikuulsa «Kodumaa ja Vabaduse Kaitse Liiduni». Need ja sarnased organisatsioonid erinesid üksnes suhtumiselt ühesse kahest imperialistlikust blokist. Mis puutus suhtumist nõukogude võimusse, siis see oli neil kõigil ühesugune ja muutumatu: surmavaen ja tigedus, panus nõukogude hävitamisele ning kättemaksule. Nõukogudevastane raev oli seda tugevam, mida silmanähtavamaks said rahvavõimu esimesed edusammud vana maailma purustamise ja uue elu ehitamise teel.

Mõõtmatute raskuste kiuste suutis noor Nõukogude vabariik palju ära teha juba oma esimestel kuudel, 1917. aasta sügisest kuni 1918. aasta kevadeni.

Natsionaliseeriti tehased ja vabrikud, kaevandused ning elektrijaamad, pangad ja transport. Rahvaomandiks muudeti maa. Moodustati Rahvamajanduse Kõrgem Nõukogu. Annulleeriti Nik

II ja Ajutise Valitsuse poolt tehtud orjastavad välislaenud. Tühistati seisused, kuulutati välja ja viidi ellu Venemaad asustavate rahvaste võrdõiguslikkus; kehtestati naiste võrdõiguslikkus; lahutati riigist ja kool kirikust. Astuti esimesed otsustavad sammud töölisklassi ja töötava talurahva elu- ning tööolude parandamiseks. Murti tsaari- ja kodanlike ametnike sabotaaž kohtuses ning mujal, likvideeriti vanad ministeeriumid ja ametkonnad, nende asemel moodustati riigijuhtimise uus, tööliste-talupoegade aparaat. Hakati moodustama Punaarmeed ja -laevastikku. Moodustati Tšekaa — ülevenemaaline kontrrevolutsiooni ja sabotaaži vastu võitlemise erakorraline komisjon. Asutav Kogu, mis oli valitud põhiliselt enne Oktoobrirevolutsiooni koostatud kandidaatide nimekirjade põhjal, seega kodanluse kontrolli ja surve all, mis pärast Oktoobrit oli keeldunud kinnitamast II nõukogude Kongressi otsuseid, saadeti laiali. Rahva tahet täites realiseeris Nõukogude valitsus oma kurssi Venemaa loobumiseks imperialistlikust sõjast: 3. detsembril 1917 algasid Brest-Litovskis läbirääkimised, 3. märtsil 1918 kirjutati alla rahulepingule.

Proletaarse revolutsiooni esimesed sammud äratasid kohe kontrrevolutsiooni raevu. Põrandaalused monarhistlikud grupid aktiviseerusid nii keskuses kui ka Siberis, kus nad seadsid eesmärgiks tsaariperekonna vabastamise. Igaühel neist oli oma eripära. Näiteks iseloomustasid Võrubova gruppi selle sidemed Aleksandra Fjodorovnaga ja rahajõukus (Jarošinski oli relvade ostmiseks ning tsaaripere põgenemise ettevalmistamiseks kogunud üle miljoni rubla). Markov II grupile olid omased salajased kontaktid endise tsaari kaaskonnaga juba Tsarskoje Selo vangistuse ajast; oli mitte üksnes Saksa orientatsioon, vaid ka kontakt Saksa väejuhatusega Venemaa okupeeritud territooriumidel; lõpuks märkigem küllaltki arvuka kulaku- ja ohvitserijõugu olemasolu Siberi põrandaaluses, mille oli ühte liitnud Petrogradist saadetud staabikapten Sergei Markov. Tema arvel oli üks esimesi neis paigus sooritatud veriseid kuritegusid: Goloputovi külas ründas Markov oma käsilastega gruppi Jekaterinburgi töölisi, kes olid teel Tobolskisse appi nõukogule, ja laskis nad kõik häirekorras kokkukutsutud külarahva silma all elajalikult maha.

Mitte vähem väärika rüütli leidsid Romanovid neil kuudel porutšik B. Solovjovis, kes oli omal ajal osalenud Rasputini ringis Petrogradis. Abiellunud Matrjona Rasputinaga, tuli Solovjov 1917. aasta sügisel Petrogradist Tobolski kubermangu ja astus seal isa Aleksei vahendusel kontakti Hermogeni mustakuuelise väega.

Solovjov oli kaval, kasuahne, arg ja julm inimene. Ajutiselt ühinenud volitajatelt Võrubovalt, Markov Teiselt ja Neidhardtilt saadud direktiividele ning rahale vastavalt ilmutas ta ebatavalist aktiivsust. Eeskätt Kobõlinski abiga pääses ta öösel kubernerimajja, esitles Aleksandra Fjodorovnale ennast kui kadunud Grigori Jefimovitši väimeest ja Võrubova volinikku, andis endisele

tsaarinnale üle Anja soovituskirja ning, mis peamine, selle saadetud 175 000 rubla. Poolehoid oli kohe võidetud.

Esimesed külmad polnud veel käes, kui Boriss Solovjov, pidanud Pokrovskojes ära mesinädalad, ilmus Tjumeni, teede ristumispunkti, mida mööda käis sidepidamine, monarhistlike gruppide varustamine ning kirjavahetus Tsarskoje Selo (Petrograd) ja Tobolski vahel. Tema ülesanne seisnes Tjumeni ja Tobolski aladel tegutsenud monarhistlike gruppide tegevuse koordineerimises. Ent temas võttis võimust ahnus. Toetudes Aleksandra Fjodorovna sanktsioonile ja kontaktile (isa Aleksei kaudu) Hermogeniga, nad Solovjov tsaariperekonna päästmist organiseerivat. Tegelikult toppis ta erakordset olukorda kasutades täis oma taskud. Tjumenis pesitsedes pidas ta kinni, šantažeeris ja kooris paljaks kõiki kes ette jäid: värvatud ohvitsere, kes olid saabunud põrandaaluseid jõuke täiendama, õuepreilisid ning kammerteenreid, kes vedasid Petrogradist Tobolskisse kirju, raha ja pakke. Solovjov oskas paljaks teha ka oma kaasosalise «isa Aleksei», kellelt monarhistid Venemaa mitmest paigast annetusi saatsid. Veel üks kordaminek: tsaaripaar andis ise talle hoiule osa oma perekonna-aardeist. Oli ta ju Grigori Jefimovitši väimees . . .

Asi laabus libedasti, porutšik ja vaimulik olid teineteisega rahul. Saagi jagasid nad rahumeelselt ja kenasti. Kuid kord tekkis arvepidamises lahkuminekuid. Kultuseteener avastas, et partner teda varastab. Leidis aset arvamustevahetus algul tsensuursiis ebatsensuurses vormis. «Appi, röövitakse!» kisas isa Aleksei ja jooksis kaebama. Ja kellele siis? Oo õiglane jumal! Punastele komissaridele!

Õigeaegselt haisu ninna saanud, et ees seisab seletuste andmine Tšekaas, ei hakanud porutšik aega raiskama, ta pakkis kogutud sularaha ja juveelitooted kohvrisse ja siirdus koos Matrjonaga itta. Peagi sattusid nad ataman Semjonovi sõjaväelaagrisse. Seal astus porutšik valesammu: pakkus atamani armukesele Serafima Majevskajale 50 000 rubla eest tsaariperekonnale kuulunud ketiga kalliskivi. Atamanile tundus tehing liiga segane ja kallis, ta lihtsustas selle ning muutis odavamaks: käskis panna Solovjovi seina äärde kui «bolševike agendi», kelle mässulisi kalduvusi oleval täheldatud juba Tauria palees . . . Viimasel hetkel päästis Matrjona abikaasa elu, andes Semjonovile kogu Tjumenist toodud briljantide kollektsiooni.

Lääne historiograafid peavad (kroonikute eeskujul) Solovjovi üheks peasüüdlaseks Romanovite Tobolskist põgenemise plaanide läbikukkumises. Tema desorganiseerinud ja laostanudki tsaari päästjate ridu, «kes olid täis otsusekindlust tegutseda», kurdab endine suurvürstitar Maria. Rasputini tütregagi abiellunud ta üksnes selleks, et omakasupüüdlikel eesmärkidel seda nime kuritarvitades võita Võrubova ja endise tsaarinna usaldus ning tehneile toetudes armetu ahnitseja äri.[17] Oma mesinädalaid Rasputini

Matrjona Pokrovskojes (teel Petrogradist Tjumeni) alustanud Solovjov oma naise, kohtlase ja juba varasematest aastatest kaunis kõlbsurutud olevuse metsiku mõnitamisega. Talle polnud vaja Matrjonat ennast, vaid tema nime, ning ta muutis hõlpsasti naise oma afääride tööriistaks. Seda on näha Rasputina-Solovjova päevikust, mille Koltšaki kohtu-uurija talt Tšitas ära võttis ja mis 1923. aastal Berliinis avaldati. Siinkohal mõned 1918. aasta sissekanded (kirjaviis säilitatud):

13. veebruaril. Otsustasin Borjat mitte krossigi eest uskuda. Ta valetab kogu aeg, kuidas pole häbi küll on alatus mehel valetada minu kallist pole sellisele mehele vaja kättki anda, aga mina veel olen ta naine. Ta tarvis tal see küljest harjutada, aga kuidas. Kui teda pole väikesest peast kasvatatud ja õpetatud. Ta on mulle palju valesid rääkinud. Jään ikka, et issand teda parandab, kuigi on olemas vanasõna küürakat parandab ainult haud.

14. veebruaril. Kodus oli täielik skandaal, ta viskas mulle laulatusrõnga ja ütles: «Mina ei ole talle naine.»

27. veebruaril. Sagedamini ja sagedamini sagenevad tülid. Elada on muutunud talumatuks.

Ja üks sissekanne B. Solovjovi päevikust (avaldatud samal ajal): *Sellest temaga elamist on vaja talt nõuda kas või ilusat keha, millega abikaasa kiidelda ei saa, tähendab lihtsalt suguliseks läbikäimiseks mulle olla ei saa, on palju paremaid ja tulusamaid*[18].

Niisugune kõlblus oli iseloomulik kogu Rasputini ringile üldse. Tsaarile oli see ringkond andnud seesuguseid teenreid ja ka tolle «päästja».

Nii juhtus, et kärsitu papi kaebus avas Tobolski nõukogude organisatsioonidele üht-teist olulistki . . . Nüüd, mil olid ilmnenud vähestu ohu uued ended, muutus soldatitekomitee veel rangemaks. Komitee poolt kokkukutsutud salgakoosolekul tõotasid soldatid nõukogu ja kohalike bolševike organisatsiooni esimehe juuresolekul, mis ka ei juhtuks, Romanoveid tuleb valvata ning mitte kellelgi lasta. Komitee võttis endale kontrollida maja kõiki sidemeid välismaailmaga. Pankratovi lubatud soodustused ja järeleandmised tühistati. Kõik kaaskondlased viidi Kornilovi majast üle kubernerimajja ja võeti samuti vahi alla. Teenijaskonnale teatati, et ka tema suhtes kehtib täielikult vangistusrežiim (ainult Sidney Ivanovitš Gibbs jätkas visalt Briti alama eriliste õiguste nõudmist, mistõttu komitee lubas tal veel mõnda aega linnas käia). Romanovite tubades teostati läbiotsimine, võeti ära külmrelvad.

Läi ka Pankratovi tund

Pankratovile hakkas vangide selline kohtlemine vastu. Ta püüdis soldateid segada, kus ja kuidas ainult sai. Seepärast muutus salga ebasõbralik suhtumine vaenuks ja Pankratovi korralduste ignoreerimine avalikuks sõnakuulmatuseks. Alates detsembri lõpust keeldus salk tema volitusi tunnistamast.

Pankratov ise on märkinud, et Tobolski konvoi käitumine üle[k]nes peegeldas meeleolu, mis riigi töötaval rahval üha enam sis[e]nes. «Minu nimele tuli ähvardustega anonüümkirju rindelt, Om[s]kist, Krasnojarskist, Jekaterinburgist ja koguni tobolskilas[t] eneste käest. Rindelt ähvardati mind koguni terve diviisi saa[b]misega, kuna ma olevat lasknud tsaariperekonnal ülekäte minna.[21] Sellega tunnistas endine komissar, et Tobolski konvoi selja taga seisid nähtamatuna miljonid samasugused soldatid ja kui nende asemel olnuksid teised, suhtunuksid nad Romanovitesse niisamuti.

Komissarile, kes oli oma Petrogradi ülemustest kaks ja pool kuud kauem Tobolskis võimul püsinud, tegi salgakomitee ette[p]paneku kirjutada lahkumisavaldus. See ei tahtnud. «Mind pole määranud mitte teie,» ütles ta, «vaid keskus, seepärast võin ainult keskus mu maha võtta.» Komitee vaidles vastu: «Meie keskust, mis teid määras, enam ei ole ega tule. Kuid uuel keskusel pole esialgu teie jaoks mahti. Seepärast meie, soldatid, võtsime[g]i vastavalt revolutsiooni seadusele endale teie ülemuste rolli. Ütleme heaga: sõitke ära!» Lõpuks nõustus Pankratov ära sõitma, kui saab kinnituse, et süü tema eemaldumises lasub mitte temal, vaid omavahel «tülli läinud» soldatitel. Hüva, öeldi talle, olgu nii — kirjutage avaldus. Ja ta kirjutas:

Salgakomiteele

Seetõttu, et eriotstarbelises salgas on viimasel ajal täheldatav hõõrumist roodude vahel, mis on esile kutsutud minu kui juba 1917. aasta augustis Ajutise Valitsuse poolt määratud komissari viibimisest salgas[t] ning soovimata seda hõõrumist süvendada, panen oma volitused maha ning palun mulle välja anda kirjalik kinnitus minu motiveeringu põhjendatuse kohta.

Tobolski linn

V. Pankratov

Salgakomitee otsustas: palve rahuldada, palutud dokument välja anda.

Tunnistus

Käesolev on antud Eriotstarbelise Salga Salgakomitee poolt endisele tsaari ja tema perekonna valve komissarile Vassili Semjonovitš Pankratovile selles, et ta pani oma volitused maha seetõttu, et tema viibimine salgas kutsub soldatite hulgas esile hõõrumisi, ning selles, et volituste mahapanemise motiivid on Komitee poolt tunnistatud õigeteks.

Komitee esimehe aset.: *Kirejev*
Komitee sekretär: *Bobkov*

Tobolski linn
26. jaanuaril 1918[20]

Andnud endisele komissarile selle õiendi, ütlesid Kirejev ja Bobkov talle, et sellest hetkest pole ei temal ega ta endisel asetäitjal Nikolskil enam majja asja. Mõlemad lonkisid veel umbes kuu aega ümber kuberneri maja (viimast korda olid nad Nikolaid näinud 24. jaanuaril), 26. veebruaril sõitsid aga saaniga Tjumeni.

Kaotanud toe, tahtis lahkuda ka Kobõlinski. Komitee oli valmis

[l]asta hüvasti jätma. Kuid enne avalduse andmist otsustas komandant rääkida Nikolaiga. Kobõlinski on seda episoodi meenutanud nii:

[E]i palnud elu, vaid ehtne põrgu. Närvid olid viimse võimaluseni [p]inges. Ma ei pidanud vastu. Ma mõistsin, et mul pole enam võimu ja [k]annatusi oma täielikku jõuetust. Läksin majja ja palusin Tegljovat [R]omanovite lastehoidja — *M. K.*) tsaarile ette kanda, et mul on vaja teda [n]äha. Isevalitseja võttis mind vastu lapsehoidja toas. Ma ütlesin talle: «[K]õrged majesteet, võim on mu kätest libisemas... Ma ei saa enam teile [k]aitse olla. Kui te lubate, tahan lahkuda. Mu närvid on täiesti läbi. Ma [e]i jaksa enam.» Valitseja võttis mul õlgade ümbert kinni... Ta ütles [m]ulle: «Jevgeni Stepanovitš, iseenda, naise ja laste nimel palun teid jääda! [L]aste, me kannatame kõik välja. Tuleb ka teil kannatada.» Siis [s]uudles mind ja me andsime suud. Ma jäin kohale ja otsustasin välja [k]annatada.»[21]

Kobõlinski jäi kohale ja kannatas välja kuni Romanovite kubermerimajas viibimise viimase päevani. Mõned valgeemigrandid on [e]sialgu järele mananud ka Kobõlinskit, nimetanud teda tsaariperekonna [h]ukutanud «vangivahiks». Teised astusid välja tema kaitseks, kuna ta olevat nende meelest teinud Romanovite heaks [k]õik, mis seisis tema võimuses. Teiste hulgas on teda kaitsnud [P]okrovski, ta on oma raamatusse võtnud Kobõlinskit õigustavaid [r]ida, näiteks järgmise (Ehrsbergi tunnistuse):

«Üldiselt hästi, südamlikult suhtus neisse (Romanovitesse) Kobõlinski. [K]ohtles neid ja nad kõik suhtusid temasse hästi. Ta oli nende vastu [t]ähelepanelik ja hoolitses nende eest. Kuid tal oli väga raske läbi [k]äia soldatitega ning tal tuli olla üpris ettevaatlik. Ta ilmutas suurt [k]annatlikkust. Kui nende kõrval poleks olnud Kobõlinskit, olen kindel, et [n]ad oleksid teistsuguse inimese korral elanud läbi palju halba.[22]

Kobõlinski võimaluste alahindamise ja nende ebapiisava ärakasutamise eest laitis vandeseltslasi Gilliard:

«Keegi ei mõelnud, et hoolimata revolutsioonist ja ise vastasleeri kuulu[m]isest ta (Kobõlinski) jätkas keisri teenimist tões ning vaimus, taludes [k]õiki toorutsemist ja häbematust. Kobõlinski tegi tsaariperekonna heaks [k]õik, mis suutis ja pole tema süü, kui lühinägelikud organisaatorid-monarhistid ei pöördunud tema, ainsa inimese poole, kel oli täielik võimalus [k]orraldada tsaariperekonna vabastamine ning kes ootas väljastpoolt ainult [s]ellist, mida ta ise ei saanud kutsuda, kuna oli vaenulikult meelestatud [s]oldatide pideva järelevalve all.[23]

Selles pole Gilliard'il päriselt õigus. Monarhistid ei läinud Kobõlinskist mööda. Nad hoidsid teda kursis oma kavatsustega ja [o]lema abistas neid igati. Tal oli ainult spetsiifiline raskus, mis [p]iiras tema osalemist vandenõus, Gilliard mainib seda möödaminnes: Kobõlinski oli kogu aeg konvoisoldatite silma all, [n]ad jälgisid iga tema liigutust.

Sõnad «välja kannatada» Nikolai suus tähendasid: lahendus ei ole kaugel. Vabanemine oli lähedal. Selles oli veendunud ka

tema abikaasa. Kord küsis ta endalt: «Millal see kõik lõpeb?» ja vastas iseendale: «Varsti, varsti!» Ühest sissekandest teise kordub: *See kõik ei kesta kaua* ... Üks tema lootuse allikaid: *Piiskop ... meie poolt ja patriarh samuti ning suur osa vaimulikkonnast ... meie poolt* ...[24] Süstemaatiliselt majja pääsenud salainformatsiooni kaudu teadsid Romanovid, et Markovi, Krivošeini ja Homogeni poolt kohapeal kogutud ohvitseride diversioonigrupid ja kulakute monarhistlikud salgad on kubernerimajale üha lähemas. Perspektiivid olid nii ergutavad, et *õuemarssali ametkond otsustasime esialgu mitte kaotada. Arvatakse, et pole vajadus seda teha.*[25] Romanovite pikal teel kuhjunud hulluste ja labasuste kroonikas ületas see detail kogu ülejäänu: aasta pärast kukutamist ja pool aastat pärast pagendamist uurisid Romanovid Tobolskis valve all, keset soldateid, kes on tõotanud neid elusalt mitte välja lasta, sügavmõtteliselt õuemarssali ametkonna edasise funktsioneerimise küsimust ja otsustasid: alles jätta. Seda minevat neil veel vaja.

Aleksandra Fjodorovnale tegi muret, et Anja, see tähendab Võrubova on Petrogradis, nagu nähtub ta kirjast, kohtunud Maksim Gorkiga. Endine tsaarinna ruttas sõbratari hoiatama: *Ta oli nii hirmsa tutvusid Gorkiga, pani mind nii imestama ... Ta oli nii hirmus ebamoraalne ... Kirjutas kohutavaid, vastikuid raamatuid ja näidendeid. Ole ettevaatlik, kallis!... Hoia ennast, kuna ta on halb inimene, ehtne bolševik.*[26]

Mida edasi, seda läbematumaks muutusid kubernerimaja elukud. Pidev ootus täitis nende argi- ja pidupäevi. Nad tõukasid salaja oma poolehoidjaid tagant, sisendasid neisse otsusekindlust, püüdsid neid suunata soodsat hetke valima. Asjatult näeb vaeva härra Heuer, püüdes tagantjärele Nikolai puhul rõhutada «julget tegelikkuse naiivset eiramist», peaaegu osavõtmatut, «teda igast küljest ümbritsenud ohu vaatlemist». Teeseldud lihtsameelsusega küsib Heuer: «Kuidas Nikolai II talus oma seisundi süvenevat halvenemist? Kas ta püüdis ära osta teda valvava pataljoni soldateid ja ohvitsere, et need aitaksid tal põgeneda? Kas ta sõlmis selsamal eesmärgil salajasi sidemeid?» Ja vastab oma küsimustele ise: «Midagi sarnast ei olnud. Ta andus oma säätusele peaaegu käsitamatu passiivsusega, enesehävitamise piiril seisva fatalismiga.»[27]

Oli äraostmisi, salajasi sidemeid, põgenemisplaane, leidus jõukes olid määratud neid plaane teoks tegema. Oli ka seesugune ettevalmistuste saladus, mida härra Heuer tahaks kinni mätsida: niidid ulatusid Nikolai lähikonnast Lääne luureteenistuste juurde. Romanovite päästmise aktsiooni dirigeeriti rahvusvahelise imperialismi leerist. Sellest on otseselt kirjutanud mõned tema kolleegid: «Vestlustes usaldusväärsete isikutega väljendasid tsaar ja tsaarinna korduvalt lootust ning veendumust, et ustavad inimesed aitavad neil põgeneda ... Seda lootust jagas täielikult endi-

vahetu lähikond. Nad käisid tsaarile peale, et ta oleks valmis igasugusteks olukordadeks.» Ja edasi: «Isegi 1918. aasta kevade hakul ei puudunud põgenemisplaanidel veel mõningane lootus.»[28]

Seda kinnitab Gilliard, sündmustes osalenu: «Keiser oli ooda-tuse võimaluseks valmis.» 17. märtsil 1918 kirjutas ta päe-vikusse: «Mitte kunagi pole asjaolud olnud põgenemiseks sood-sad ... Polkovnik Kobõlinski osavõtul, keda võib kindlalt usaldada, on ju meie vangivahte nii hõlbus petta ... Piisaks vaid sitkest kindla vaimuga mehest, kes operatsiooni väljast tsentripäraselt teostaksid.» Mõne päeva pärast (26. märtsil) nägi Aleksandra Fjodorovna akna juures seistes linna sisenevat ratsa-väge ja hüüdis majalistele rõõmust joobudes: «Vaadake, vaa-dake, seal nad tulevad — tõelised vene inimesed!» Talle tun-nub, et Tobolskisse tulevad valgekaartlased. Ta eksis, ehkki need olid tõepoolest tõelised vene inimesed: Tobolski töölistele oli Omskist appi tulnud Punakaardi salk töölise A. Demjanovi juhtimisel. Sel päeval pani šveitslane kirja: «Näib, et meie pääse-tähtsused varisevad kokku.»[29]

See välismaalane oli kubernerimajas peaaegu et parim olu-korra hindaja.

Tõepoolest oli jõudmas Romanovite kaheksakuine Tobolskis istu-mine ehk, nagu on öelnud Lääne publitsistid, nende «kiigutamine». See istumine polnud lõppenud ega saanudki lõppeda nii, nagu nad olid oodanud. Esiteks olid takistuseks konvoisoldatid ja Tobolskilased. Nagu seitsmeteistkümnenda aasta kevadel Tsars-koje Selos, nii ka Tobolskis ei lubanud Romanovite põgenemist revolutsioonilise Venemaa lihtsad kodanikud, töötav rahvas. Tema valvsuse ja otsusekindluseta oleksid Romanovid varem või hil-jem ära kadunud. Ja mitte tingimata öösel, võib-olla ka päise-vaa ajal. Selleks olid kõik neist sõltuva teinud Veršinin koos Jakovleviga, Pankratov Nikolskiga ja eriti Kobõlinski.

Teiseks puudus monarhistide hulgas üksmeel, nad sõimlesid ja tõrelesid omavahel. Tsaari isevalitsuse rüütlid kandsid endal ka tõrast selle krahhi tolle marasmi pitserit. Mõned neist püüdsid oma ebajumala vangipõlve pealt kasu lõigata, muutsid tema vabas-tamise laadaks, lüües hõlptulu nimel küüniliselt käega «püha asjuse» koordineerimisele ja kõigele muule.

Kolmandaks see, et kontrrevolutsioonilise väljaastumise ohu tõrenedes Tjumeni—Tobolski piirkonnas sekkus sündmustesse lähemate suurte tööstuskeskuste proletariaat. Demjanovi, seejärel Rožatski ja Zentsovi ratsasalkade ilmumine Vabaduse tänavale tähendas, et Omski, Jekaterinburgi ning Ufa töölised on Roma-novite saatust üha otsustavamalt oma kontrolli alla võtmas. Ja isegi põhjendatult hindas tsesareevitši kasvataja Gilliard Puna-kaardi ilmumist kui veel ühe lootuse kokkuvarisemist ...

Kuid järgnenud kuudel jõudsid Romanovite lootused taas elus-

tuda mitmel korral. Lühikeseks ajaks lõid nad lõkkele vast kaheksateistkümnenda aasta kevadpäevil, mil sündmuste kaldoskoobis vilksatas keegi avantürist Jakovlev. Lõid lõkkele ja kustusid — nüüd juba igaveseks . . .

Ettevalmistused ümberasumiseks

Tobolskis istumiseks oli saatus Romanovitele jätnud umbes üheksa kuud. Rohkem aega ei jäänud.

Kloostrite ja huutorite varjupaikades ihusid monarhistid nagu. Eksisteerimise neljandal kuul seisis nõukogude võim vajadus ees langetada kaks otsust: Romanovite eemaldamine piirkonnast, kus nad võisid sattuda valgekaartlaste kätte, ja tsaariperekonna edasine saatus.

Lähenemas oli kevad, jäämineku aeg suurtel Siberi jõgedel. Tekkis reaalne oht, et monarhistid kasutavad ära navigatsiooni alguse, haaravad nõrgalt valvatud kubernerimajast tsaaripere oma valdusse, viivad Obi lahte ja toimetavad sealt välismaale.

Kohalikke bolševikke tegi rahutuks üks näiliselt tühiasi. Jekaterinburgi tööline I. Loginov oli sattunud Tobolskis jutule konvoi soldatiga. See lobisenud välja, et polkovnik Kobõlinski on palj jonis juba mõnda hoiatanud, et niipea, kui jää on läinud ja kuuma «Maria» saab paigast liikuma, sõidavad konvoisoldatid koju. S jää enam kedagi valvata . . . valvealused, sedasamust . . . sõidavad ära ja kedagi pole neid taga ajamas . . .» Loginov teatas kuuldu Nõukogule. Oli selge, et Romanovid tuleb Tobolskist ära viia kiiremini.

Tobolski veteranide märkmeist on näha, kuidas kartused ja rahutus närisid neid sedavõrd, et juhtus, mõni kargas öösel üle ning jooksis kubernerimaja juurde veenduma, kas vangid on veel vahi all.[30] Ärevil olid Nemtsov ja Permjakov Tjumenis, Belobor dov ning Gološtšokin Jekaterinburgis, Tšudinov ja Zentsov Ufas Omski bolševikud ning punakaartlased. Teated ohtlikust olukor rast Tobolskis jõudsid kõigepealt lähimate linnadeni. Eriti tugev kaja kutsusid nad esile naabruses, Uurali piirkonnas.

Seda, et Tjumeni ja Tobolski vahealal koguneb monarhistlik tagurluse jõud ja kubernerimaja ümber on käimas kurjakuulutav sekeldamine, teadsid Jekaterinburgi ja Omski töölised juba seitsmeteistkümnenda aasta lõpul. Varakevadel hakati Uurali Nõukogus avalikult rääkima Romanovite tegelikust järelevalvest sest, vajadusest nad viia mujale, kindlamasse paika. Otsustas tobolskilasi aidata küpsevat monarhistlikku mässu nurjata.

Märtsis sõitis Moskvasse partei Uurali oblastikomitee sekretär F. Gološtšokin. ÜKTK Presiidiumi istungil esitas ta lühidalt Jekaterinburgi seltsimeeste arvamuse. J. Sverdlovi ettepanekul ÜKTK Presiidium otsustas: esiteks, valmistada ette avalik kohtu-

endise tsaari kuritegudest riigi ja rahva ees, teiseks, viia Romanovid Tobolskist Jekaterinburgi; kolmandaks, eraldada ÜKTK erivolinik selle üleviimise korraldamiseks koostöös Uurali nõukoguga ning selle kontrolli all. Omalt poolt pidi ka Uurali nõukogu saatma Tobolskisse usaldusväärse inimese.

Varsti selgus ÜKTK erivoliniku nimi: Vassili Jakovlev. Jekaterinburg nimetas Tobolskis esindajaks Pavel Hohrjakovi.

Esimese osalemisest revolutsioonis ei olnud keegi kuulnud midagi erilisemat. Teise nimi ütles juba tollal nii Kroonlinnas, Petrogradis kui ka Jekaterinburgis palju.

Ettevõtlikkusvuline ja laiaõlgne, alati valmis avameelseks naeratuseks, helehallides silmades terane ning ehk pisut naiivne pilk — nõnda oli see madrusekuues ja -mütsiga noormees läinud revolutsiooni ajalukku ühe romantilise legendina. Pavel Hohrjakov, lahinguaeg «Zarja Svobodõ» (varem «Aleksandr II») madrus, oli 3. aprillil 1917 võtnud Soome vaksalis vastu ja tervitanud emigratsioonist naasnud V. I. Leninit. Varsti saadeti ta VSDT(b)P Keskkomitee sõjakomisjoni koosseisus Uurali.[31]

1918. aasta veebruari viimastel päevadel hakkasid kirde ja lõuna suunas liikuma Uurali tööliste relvastatud grupid ning salgil kõigil ühine eesmärk: sulgeda Tobolski teed. Üks salk läks Kurgandinskist Berjozovo poole, et lõigata läbi tsaariperekonna võimalik põgenemistee Obdorskisse. Teine läks Tobolsk—Išimi maanteele. Kolmas Tobolsk—Tjumeni maanteele. Hohrjakov liikus varjatult väikese grupi eesotsas otse Tobolskisse.

Minek läbi bandiitidest kubisenud piirkonna oli ohtlik. Esimesena jõudis pärale Tatjana Naumova, ta oli kohalik elanik, tema isa elas Tobolskis. Talle järgnesid teised. Nii koondusid Tobolskisse Uurali võitlusgrupid, mis koosnesid põhiliselt Jekaterinburgi ja Nadeždinski töölistest, kelle eesotsas seisid bolševikud A. Avdejev, B. Zaslavski ja T. Naumova Hohrjakovi üldjuhtimisel. Peagi asusid kohale punakaartlased teistest suurtest tööstuskeskustest. Varast nende linna ilmumist hakkasid Tobolski töölised ennast mitmes kindlamalt, demokraatlikud organisatsioonid aktiviseerusid hakkasid tegutsema julgemalt ja otsustavamalt. Ülelinnalisel parteikoosolekul konstitueerus iseseisvana VSDT(b)P Tobolski organisatsioon. «Tegin koosolekul ettekande parteiridade olukorrast,» kirjutab mälestustes Naumova, «valiti parteikomitee, selle koosseisu läksid Koganitski, mina ja teised seltsimehed.»[32]

Uus komitee võttis kohe käsile kaks asja: asus kohalikest töölistest relvastatud salkade moodustamise etteotsa ja kutsus linna töötajaid üles nõukogu ümbervalimisele. Valimised toimusid 6. aprillil. Saja kuuekümne kolmest mandaadist said bolševikud 85. Oma kaasatundjate ja parteitutega moodustasid nad nüüd nõukogus rõhuva enamuse. Nõukogu täitevkomitee esimeheks valiti 7. aprillil P. Hohrjakov. Täitevkomitee koosseisu läks Koganitski (ta sai Tobolski uue ajalehe «Izvestija» toimetajaks).

Samal päeval võttis nõukogu vastu määruse, mis kuulutas välja «kogu majandusliku, administratiiv-poliitilise ja sõjaväelise võimu ülemineku nõukogu kätte nii linnas kui ka maakonnas». Täitevkomitee saatis laiali linnaduuma ja kodanlaste-mõisnike semstvoasutused, keelas kiriklikel instantsidel ning vaimulikkonnal tegelda poliitikaga, sekkuda juhtimisasjadesse, šantažeerida oma pretensioonide ja ähvardustega võimuorganeid. Ja lõpuks võttis nõukogu endale kontrolli Romanovite asupaiga üle. Nõukogu korraldustele ja juhtnööridele pidid alluma nii vangid kui ka valve. Atmosfäär linnas hakkas muutuma.

Ajal, mil Hohrjakov ja tema seltsimehed pidasid Tobolskis võitlust revolutsioonikorra kehtestamise eest, võtsid Uurali ning Lääne-Siberi nõukogud tarvitusele abinõud monarhistide tugipunktide blokeerimiseks. Uurallased ja omskilased püüdsid teha kahjutuks Irtõši-äärseid kulakupesi, neutraliseerida oma ressursside ning kindlustuste poolest ohtlikke kolkakloostreid ja lahti lõigata ning enda käes hoida teid, mis läksid Tobolskist põhjaitta ja läände (lõunasuunda kattis Tjumen). Erilist kartust sisendasid teed Obdorskisse, kus Romanovid võisid õnnestunud põgenemise korral asuda mõnele välismaa laevale, ja harujõgi lähemida mööda nad võisid põgeneda Kaug-Itta. Suuremate asulate nagu Berjozovo, lähistel hakkasid kulakute monarhistlikud jõugud punakaartlastele peale sundima relvakokkupõrkeid. Pärast lahingut Goloputovos ja Berjozovos, kus monarhistid tegutsesid töölissalkade vastu seninähtamatu metsikusega, oli selge, et Tobolski väljasaadetud tuleb viivitamatult ära viia, et kallis iga päev ja tund.

Olukorra arutamiseks ja viivitamatu tegutsemise plaanide välja töötamiseks kohtusid Jekaterinburgis F. Gološtšokin ja A. Beloborodov Uurali nõukogude ning parteiinstantside esindajaina N. Nemtsov ja Permjakov Tjumeni organitest, Omskist kutsutud Lääne-Siberi oblasti täitevkomitee esimees V. Kossarev ja Moskvast saabunud ÜKTK erivolinik V. Jakovlev.

Viimase isik on tänapäevani jäänud ebaselgeks. Udused ja vasturäägivad on andmed nii tema elust kui ka surmast. Romanovite abielupaari läheduses viibis ta lühikest aega, kuid sellestki piisas Lääne propagandale väitmaks: see mees oli kangelane. Nõukogude propaganda tahaks kangesti Romanovite viimastel nädalatel näha mõnda rüütlit, päris romantilist vabastajat. Ent see on ülimalt defitsiitne kuju. Seda pole kusagilt võtta. Keda sa kaheksateist kümnenda aasta Siberi monarhistlikus leeris ka ei vaataks, ikka kerkib silme ette kord kasuahne suli nagu Boriss Solovjov, kord kelmi ja sadisti segu nagu Sergei Markov, kord Kobõlinski tüüp hädavaresest majapidaja-võtmehoidja või isa Aleksei tüüpi maadööör-pealekaebaja. Ka Hermogenis ei olnud midagi ülevat ega originaalset. Mis siis ikka, kui isevalitsuse valged rüütlid [illegible]

[illegible] oma saamahimus ja arguses, siis käib kangelase ette [illegible] võõbatud libahunt, pattu kahetsenud ebabolševik . . . [illegible] uskuda Heuerit, siis oli Jakovlev tulnud Tobolskisse [illegible] kavatsustega. Romanoveid lähemalt näinud, valdas teda [illegible] kaastunne ja vangivahist sai kaitsja. Valvealustega suhtlemise [illegible]sel minuteil ärganud temas südametunnistus ja tõuganud [illegible] sussaninlikule vägiteole, mida kõige vähem oleks võinud [illegible]ata bolševikult, seda enam ÜKTK erivolinikult. Ta püüdnud [illegible] midagi vastupidist sellele, mis talle oli ülesandeks antud. [illegible]ora puha, arvavad mõned Heueri kolleegid. Mis bolševik, mis [illegible]ametunnistus, mis seal ümber sündida oli? Jakovlev, kinnivad nad, oli lihtsalt «meie» (see tähendab Saksa) spioon. See [illegible]sat ammune lugu ja ei saa eitada, et Saksa keisri salateenis- [illegible] ulatus Siberisse ning sokutas kubernerimajja oma mehe. [illegible]stades tema Tobolskisse ilmumisele järgnenud sündmuste [illegible], pole midagi loogilisemat oletusest, et Jakovlev oli Saksa [illegible]."

[illegible] samas: «Tollal Nikolai II lähedal seisnud inimeste tunnistust [illegible] pidas ka kukutatud tsaar Jakovlevi Saksa salateenistuse [illegible]jaks, kes ainult teeskleb kommunisti, et täita oma ülesan[illegible]."[1] Jakovlevi eesmärk olnud toimetada Romanovid Nõu[illegible]—Saksa demarkatsioonijoonele ja anda nad seal üle keiser[illegible] okupatsioonivõimudele.

[illegible] nokeanitagune autor V. Aleksandrov väidab, et Jakovlev [illegible] Saksa agent, viidates muu hulgas Šveitsi ajalehele «Tribune [illegible]tenève», mis avaldas 1958. aastal sel teemal artikli. Autor ei [illegible]sta, et see «salapärane Jakovlev oli topeltagent, kes seisis ka [illegible] teenistuses», viidates *Intelligence Service*'i endisele töötaja William Le Queux'le (eri aegadel ka Stranford või Robert[illegible], kes oma publikatsioonides pärast Esimest maailmasõda [illegible]sas, et just Briti salateenistus saatnud 1917. aastal Venemaale [illegible] residendi, taskus Kanada pass ja poliitilises kontos esseeri [illegible]revolutsiooniline maine».* Aleksandrov leiab, et imestada [illegible] midagi: «Pole midagi uskumatut selles, et Briti luure soetas [illegible] vene revolutsionääride ridades teise superspiooni . . . Me [illegible] «teise», kuna esimene oli Oxfordi teadusliku kraadiga [illegible]ney Reilly, kes asus Venemaale 1909. aastal, tegeles Relinski [illegible] all spionaažiga kuni 1924. aastani; ta paljastati, mõisteti [illegible], aga ta põgenes vaimuliku rüüs Riiga . . .» Ülesande keerukuse, tegutsemisjulguse ning sissepugemise poolest, leiab nimetatud (USA) autor, võivat Jakovlevi seada ühte ritta mitte üksnes Reilly, vaid ka Lockharti, Cromie ja Crawfordiga — «salateenistuse hiilgavate agentidega Venemaal». Pühendanud oma

[illegible] sõnu hulgas mainitakse kaht Le Queux' raamatut, mis sisaldavad neid [illegible]: «The Tragic Tsarina» ja «The Dead only Talk at the Last Judge[illegible]» (*Alexandrov V.* The end of the Romanovs. Boston—Toronto, 1966, [illegible])

Romanovite-raamatus Saksa—Briti topeltresidendile Jakovlevi eripeatüki, panigi Aleksandrov pealkirja «Roheline keskus ... Intelligence Service?»[36]

Sakslastelt saanud Jakovlev ülesande päästa Romanovid, toim tada nad Saksamaale. Inglased seadnud ebamäärasema eesmär «Tsaariperekonna jälgimine ja situatsioonist sõltuvalt tema sa tuse mõjutamine.» Nagu tavaliselt, püüti seal endale jät manöövrivabadus. «See, et nad olid algul kõrvale põigelnud tsaa perekonnale abi osutamisest, ei tähendanud sugugi, et nad olek selle küsimuse vastu huvi kaotanud ... Inglise poliitika trad sioon oli selline, et vajaduse korral ta kord päästis tsaare ja samas tappis neid, nagu juhtus näiteks 1801. aastal: siis tapp Paul Esimese krahv Pahlen, kuid nähtamatult juhtis tema kä Peterburi akrediteeritud Briti suursaadik ...»[37]

Vaadelgem siis seda nii ülistatud isikut. Tema nimi oli Vass Jakovlev. Ta oli sündinud ligikaudu 1885. aastal. Ühtedel andm tel oli tema õige nimi Konstantin Mjatšin, pärit Ufast, kus ta nooruses ühinenud eksproprieerijate grupiga ja pärast kalleti kroonukassale põgenenud tsaarivõimude eest. Teistel andmetel o ta pärit Kiievist, jõuka kaupmehe Moskvini perekonnast. Se versiooni on oma mälestustes rõhutanud Gudinov; kolmas olet on, et Jakovlev oli pärit Riiast, insener Zarini või Zarinši pe konnast, kes andnud pojale raadiotehnika spetsialisti (elekt seadmete mehaaniku) hariduse.

Edasise suhtes on eri allikad ühel meelel: noormees kutsu laevastikku aega teenima. Ta teenis Balti eskaadri laevadel, täi oma haruldasele tehnilisele erialale jõudis edasi, kasutas mu vusi ja soodustusi, sattus lõpuks ohvitseride elektrotehnikako Sveaborgis; seal astus ta viienda aasta revolutsioonisündmus haripunktil esseeride parteisse, osales meremeeste relvastatu ülestõusus ja mõisteti tsaarikohtu poolt tagaselja surma. Seejär põgenes ta välismaale. Jakovlev oli kaksteist aastat emigratsioon algul Saksamaal, hiljem Kanadas Saskatchewani provintsis, tö tas elektrotehnikuna. Ta angliseerus tugevasti, sai Kanada pa millega saabuski 1917. aasta märtsis Stockholmi kaudu Venemaa Teiste Petrogradi esseeride imestuseks «oli Jakovlevi rahatas pangatähtedest pungil». Ja ehkki olnuks kohane küsimus: «Ku ta oli hankinud raha sedavõrd mugavaks reisiks?», ei hakan keegi esseerlikest kolleegidest sellelt elegantselt džentelmen pärima, mis asju tal oli ajada Saksamaal ja Kanadas ning eri mispärast ta viivitas Stocholmis, tollal rahvusvahelise spionaa peamises kohtumispaigas.[38]

Petrogradis sattus Jakovlev Maslovski-Mstislavski eestkos alla, toda nime on juba mainitud. See Petrogradi Nõukogu sõja väesektsiooni esseeride aktivist, kes oli formaalselt säilitan Kindralstaabi Akadeemia raamatukoguhoidja ameti, sokuta Jakovlevi oma asetäitjaks võõrkeelse sõjalis-tehnilise kirjand

klassifitseerimise ja säilitamise alal. Uus raamatukoguhoidja ...das suurepäraselt saksa, inglise ja prantsuse keelt, tun... hästi elektrotehnikat ning laevaasjandust. Kord kutsus šeff ta Smolnõi paleesse ja määras oma asetäitjaks soomusautode salga ...tamisel, mis saadeti Tsarskoje Selosse kontrollima valve... Aleksandri palees. (Jakovlevi osalemist selles ekspeditsi... mainis Mstislavski hiljem oma memuaarides.) Seal nägi ...ovlev esmakordselt Nikolaid, keda ülemõuemarssal Bencken... Petrogradi Nõukogu esindajaile «ette näitas».

Raamatukogusse Jakovlev enam ei naasnud. Seitsmeteistküm... aastal võis teda näha kord Boriss Savinkovi lähikonnas, ...polkovnik Muravjovi kõrval (kes hiljem püüdis valgetele ...da Idarinnet), ja pärast Oktoobrirevolutsiooni pahempoolse ...eeri, justiitsrahvakomissari Steinbergi juures. Pole päris selge, ...kombel sai Jakovlev 1918. aasta kevadel ÜKTK erivolinikuks, ...tolleaegses tormilises situatsioonis ja pealegi selliste avan... ...listlike politikaanide kaasabil, nagu seda olid M. Spiridonova, ...Kamkovi ja I. Steinbergi tüüpi pahemesseeride ninamehed, tuli ...ka niisuguseid karjeristlikke tõuse revolutsioonilaine harjal. ...volitajate ülesandel suutis esile kerkida ja pääseda sinna, ...tal kästud, ka Jakovlev-Mjatšin-Zarinš. On andmeid, et ...ovlevi määramist ÜKTK erivolinikuks nõudnud pahemessee... ...partei keskkomitee.[39]

Jekaterinburgis Uurali Nõukogu nõupidamisel leppis Jakovlev ...anovite eesseisva evakueerimise detailides lõplikult kokku ...tsovi, Kossarevi ja eeskätt Gološtšokiniga, kes operatsiooni ...mustes Moskva ees peamist vastutust kandis. Gološtšokin ...as Jakovlevile viimast korda meelde keskuse direktiivi, mis ...ubanud kaksipidi tõlgendamist: Romanovid viiakse Jekaterin... Nagu kokku lepitud, andis Ufa Jakovlevi otsesesse käsutusse ...väesalga. Sõjalist toetust osutas kogu Uural, kuid peamine ...Ufa salk.

Jekaterinburgist saabus Jakovlev Ufasse, läks «relvastatud ...va võitlusorganisatsioonide» (RRVO) staabiülema Pjotr Zent... ...i jutule.[40] Zentsovile oli Jakovlevi missioon juba teada, ta ...enteerus olukorras. ÜKTK erivoliniku juuresolekul andis see ...ine Uurali sepp, revolutsioonivõitluse veteran alates 1905. ...ast, käsu moodustada salk. Tema tegutsemine oli energiline ...täpne. Eraldati ratsaväelased, jalaväelased, kuulipildurid, ...lastajaõed. Zentsovi korraldusel andis partei Ufa linna Želez... ...orožnõi rajoonikomitee sekretär Kulõgin ÜKTK erivoliniku ...sutusse telegrafist S. Galkini, kes viibiski alaliselt tema juu... ...pidas otseühendust Moskva ja Jekaterinburgiga. Galkini ...lestustest nähtub, et ta pani Jakovlevi jaoks kirja ka mitme... ...guseid vestlusi ja läbirääkimisi, miitingutel ning koosolekutel ...emisi jne.[41]

...salga ülemaks määrati teine Uurali revolutsioonivõitluste vete-

ran, bolševike partei liige 1906. aastast Dmitri Tšudinov. Tal abiks määrati staabiülema vend Grigori Zentsov. Hiljem, pärast karavani tagasipöördumist Tobolskist, määrati ülemaks Tjumenist täiendava ratsagrupiga vastutulnud Ufa bolševik Pjotr Gu kov, Tšudinovist sai tema asetäitja.[42]

Kaasas nädalane toidu- ja hobusemoona varu, lahkus väesalk Ufast. Ufa ešelonide väljumisest teatas Jakovlev telegraafi te Jekaterinburgi, tuletades meelde, et kõik varem Toboli ja Iri taha jõudnud Uurali ning Omski malevad on tema ekspeditsio toetav lisajõud, kusjuures rõhutas, et vastavalt kokkuleppe lähevad tema Tobolskisse saabumisel kõik malevad ja nen juhid, kaasa arvatud Hohrjakov, Avdejev, Buzjatski ning Za lavski, Jakovlevi alluvusse ja kuuletuvad talle vastuvaidlematult soodustades tema peale pandud missiooni täitmist.

Tjumen oli rahutu. Liikus kuuldusi suurest, kuni tuhandemeh lisest kulakute ja ohvitseride jõugust, kes valmistuvat teel Tobolski ning Tjumeni vahel tsaariperekonda vabastama. Nagu kuber mangu täitevkomitee esimees Nemtsov Jakovlevile juba vaka teatas, oli seepärast arvuliselt ja relvadega tugevdatud jõu Tobolski suunas lahkunud uurallaste ja omskilaste abisalk Selgus, et Nemtsov oli välja töötanud vastava plaani ja täit seda: piki kahesajaverstalist teed oli ta igasse jaama (tecääresse asulasse, kus oli võimalik hobuseid vahetada või lühikest aega puhata) paigutanud side ning julgeoleku huvides ratsamehe. Iga suuremas jaamas oli valmis pandud kuni kakskümmend vahetus rakendit, nii et üheaegselt võisid ümber istuda kõik tulevas karavani reisijad.

Eemaldunud Tjumenist 20—25 versta, salk peatus, Tšudinov käskis kontrollida kuulipildujate korrasolekut. Tulistati veidi, kõik relvad olid korras, võis edasi sõita.

22. aprillil saabus salk Tobolskisse. Defileeriti läbi Vabaduse tänava, mööda kubernerimajast, kus eesriiete vahelt vaatas rei sanikke lüheldane erarõivais mees, kõigest aasta tagasi hiiglaslik Vene keisririigi isevalitseja.

Jakovlev asus Kornilovi majja. Pidevalt viibis tema juures telegrafist Galkin. Kõrvaltubades olid Tšudinov ja Grigori Zent sov. Kubernerimaja vastu erivolinik sel päeval huvi ei ilmutanud Ta käis koos Tšudinovi ja Zentsoviga linnanõukogus. Hohrjako luges tähelepanelikult läbi J. Sverdlovi, ÜKTK sekretäri V. Ave nessovi ja justiitsrahvakomissari I. Steinbergi allkirjadega man daadi ja heitis vaevumärgatava pilgu mandaadiomanikule. Se oli pikk, kõhetu, siledaks raseeritud näoga, kaunis puhtas ja (hoo limata pikast teest) peaaegu elegantses poolohvitserirõivas Hohrjakov sõnas: «Vastuväiteid ei ole.» Veidi viivitanud, lisas, et sellise asja üle tuleks neil kõigil pisut rääkida, aru pidada. Mill Kas või täna.

Õhtul toimus nõupidamine, mis oli üsna seltsimehelik, kui

jäi millestki puudu. Koos Hohrjakoviga olid tulnud tema Avdejev, Zaslavski, Buzjatski. Koos Jakovleviga Tšudinov Zentsov. Sellel nõupidamisel kohalikus nõukogus viibis ka teisi Jakovlev palus Hohrjakovi informeerida kohalviibijaid rrast. See kandis lühidalt ette ja küsis omakorda Jakov- missugused on tema kavatsused. Jakovlev kuulutas, et on antud eriline võim, nüüdsest peale alluvad nad temale vastuvaidlematult täitma kõiki tema käske ning kor- Ta viib Nikolai ära, igasugused arutlused sel teemal on Võib laiali minna.

järgmise päeva, 23. aprilli hommikul läks Jakovlev Avdejevi kubernerimajja. Värava juures oli tal vastas eelmisel päe- hoiatatud Kobõlinski. Nad läksid koos teisele korrusele. palus Kobõlinski tulnukaid oodata, ta kandvat kohe keisrile ette. Mõne minuti pärast paluti nad saali. Keset seisis Nikolai, tema selja taga neli tütart. Sõjaväeliselt (käsi mütsisirmi juures) esitles Kobõlinski endisele Jakovlevi kui «oma residentsiks Moskva Kremli valinud praeguse valitsuse erivolinikku». Nikolai surus volinikul tegi preilidele galantse kummarduse, need vastasid knik- Jakovlev küsis, kas on kaebusi kohtlemise või olukorra üle. ei ole. Aga kus on siis endine tsesareevitš Aleksei? kukkus eile ja sai viga, lamab voodis. Tal on nähtavasti hemo- verejooks, ta ei tohi liikuda. Jakovlev tahtis teda näha. Ta Nikolai ja Kobõlinski saatel koos Avdejeviga haige tuppa, vaikides voodi juures, jättis hüvasti ja lahkus. Poole tunni tuli ta uuesti, et esitleda ennast Aleksandra Fjodorov- kes oli tema esimesel visiidil saalitulekuga hilinenud.

Taas ilmus Jakovlev kubernerimajja ülejärgmisel päeval, 25. Ta palus Nikolai Aleksandrovitšile öelda, et tahaks temaga Keskpäeval juhatasid komandant Kobõlinski ja kammer- Aleksei Volkov Jakovlevi esimese korruse tuppa, kus paar teda ootas. Tervitanud, teatas Jakovlev, et ta tahaks Nikolai Aleksandrovitšiga nelja silma all rääkida. Abikaasa pro- «Mina soovin samuti juures viibida!» Jakovlev andis ja pöördus mehe poole: «Nikolai Aleksandrovitš, mul on teile veel kord ametlikult teatada, et ma olen kõrgema kesk- erivolinik, olen siia saadetud Moskvast Ülevenemaalise täitevkomitee poolt ja minu volitused seisnevad selles, et ma teid ning teie perekonna siit ära viima. Kuna Aleksei Nikola- on haige, siis sain, rääkinud Moskvaga, käsu viia ära ainult Nikolai ütles järsult: «Ma ei sõida mitte kuhugi.» Jakovlev «Palun seda mitte teha (see tähendab, mitte vaielda ära- vastu)! Ma pean täitma minule pandud missiooni. Kui te lähete sõitmast, siis ma pean kas kasutama jõudu või loobuma mulle antud ülesandest. Siis võidakse saata minu asemel teine, rohkem humaanne inimene. Minuga võite olla rahulik! Ma vas-

tutan teie elu eest oma peaga. Kui te ei taha sõita üksinda, [võite] sõita koos kellega tahate. Homme kell neli sõidame välja.» [Ta]nud kummarduse, Jakovlev lahkus.

Nikolai käskis Kobõlinskil jääda ja läks koos tema ning [ülej]kaasaga teisele korrusele. Seal istusid närvilises ootuses Tatiš[tš]ev, Dolgorukov ja Gilliard. Nad pidasid kuuekesi nõu. Nikolai huvitas, kuhu see subjekt teda õigupoolest veab? Keegi kohal viibinuist ei teadnud seda, kuid komandant lubas endale oletada. Jakovlevi paari pillatud lause põhjal paistab, et jutt on neli kuus kuus päeva kestvast sõidust. Järelikult läheb sõit tõenäoliselt Moskvasse. Jaa, muidugi, tema majesteeti tahetakse viia Moskvasse, võib-olla isegi Petrogradi. Küllap vist, nõustus Aleksandra Fjodorovna, paistab, et Moskvasse. Aga mispärast? Keegi teine bolševikud on sõlminud Bresti lepingu, kuid ilma tsaari allkirjata ei saa Saksamaa seda kehtivaks tunnistada. «Mis te nüüd, mis te nüüd!» plahvatas Nikolai. «Ma ei kirjuta alla, pigem raiutagu mu parem käsi otsast!» Mis lepingut seal, sekkus Tatištšev. Nähtavasti on *Kaiser* saavutanud teie vabastamise ja te sõidate tema juurde. Kas tõesti? Kõik puurisid pilkudega Tatištševit. Aleksandra Fjodorovnal tulid pisarad silma. Ta ütles: «See on [mu] esimene kord minu elus, kus ma ei tea, mida teha . . . Muide, ma tean, mida teha: ma sõidan koos temaga.» Kas ta võib loota, et tema äraolekul Aleksei eest hoolitsetakse? Oo, muidugi, kas see maksab küsida. Varsti ilmus Volkov ja kandis ette: komissar [on] jälle siin, esimesel korrusel. Palub alla tulla.

Jakovlev ja Romanovite paar seisid näost näkku. Ta küsis Nikolailt: «Ma luban endale teilt veel kord küsida, kas te kavatsete alluda korraldusele teie Tobolskist äraviimise kohta?» Nikolai ütles, et allub. «Sel hetkel astus ette Aleksandra Fjodorovna ja ütles väga erutatult: «Mina sõidan ka! Ilma minuta sunnitakse teda jälle kes teab mida tegema, nagu ükskord juba sunniti.» Ja lisas midagi Rodzjanko kohta. Ta vihjas kahtlemata valitseja troonist loobumise aktile.[43] Seejärel ta küsis, kuhu nad sõidavad. Jakovlev vastas: «Moskvasse.»

Nii vastates Jakovlev päriselt ei valetanud. Ta ei kavatsenud tõepoolest Romanoveid Jekaterinburgi viia. Tõsi, tal polnud mitte nendega ka Moskvasse sõita, kuid ta teadis juba Tobolskis, et teeb katset läbi murda Moskva või Kiievi suunas. Nähtavasti oli kava järgmine: väljuda siit algul kas edela või lõuna suunas ja siis — kuidas õnnestub! Eks seal ole näha, tähtis on alguses püsida lühimatel teedel, mis viivad Saksa okupatsioonitsooni piirile.

Alates keskpäevast hakkasid kõik ennast valmis seadma.

Teatati, et nüüdsest saab kubernerimaja komissariks (kohtu kaasluse alusel) Tobolski Nõukogu esimees P. Hohrjakov. Komissar dant Kobõlinski allub sellest päevast temale. Hohrjakov korraldas võimalikult lühikese ajaga ka Romanovite teise grupi väljasõidu Tobolskist, esimesele järele.

Tšudinov ja Zentsov palusid Kobõlinskit kiiremini täpsustada, kui palju tuleb teenreid ja pagasit, et varakult leida piisavalt sõiduvahendeid. Tunni aja pärast ütles Kobõlinski: sõidavad tütar Maria ja kaksteist teenrit, pagasit on kaheksa-üheksa puuda. Lisa sõiduvahendeid rekvireeris Tšudinov jõukamatest majadest. Ülejäänud üüriti sularaha eest kohalikelt küüdimeestelt, sõiduraha maksti versta pealt. Arvepidamine ja kassa olid Tšudinovi käes. Küüdimeestele jagati paberilipikud järjekorranumbriga: kes kelle järel sõidab.

Jakovlevi avantüür

Jakovlevi Tobolskisse tuleku kohta loeme Nikolai päevikust: *Polnime teada erivolinik Jakovlevi saabumisest Moskvast; ta asus Olga Kornilovi majja. Lapsed kujutasid ette, et ta tuleb täna lõunatsimist tegema, ja põletasid kõik kirjad ning Maria ja Anastasia isegi oma päevikud.*

Kell 10.30 ilmusid Kobõlinski ja Jakovlev koos oma kaaskonnaga. Võtsin ta tütardega vastu saalis . . . Olime teda oodanud kella 11-ks, seepärast ei olnud Alix veel valmis. Jakovlev sisenes, nägu raseeritud, naeratav ja kohmetu, küsis, kas ma olen terve ning ruumidega. Siis peaaegu jooksis Aleksei poolt ukse, vaatas peatumata üle teised toad, vabandas tülitamise pärast ja läks alla. Poole tunni pärast ilmus ta uuesti, et esitleda ennast õdedele, ruttas jälle Aleksei juurde ja läks alla . . .

Täna pärast hommikueinet tuli Jakovlev koos Kobõlinskiga ja küsitles, et on saanud käsu mind ära viia, ütlemata, kuhu. Alix soovitas sõita koos minuga ja Maria kaasa võtta; protesteerida ei saanud . . . Hakkasime otsekohe kõige hädavajalikumat kokku panema. Pärast ütles Jakovlev, et ta tuleb Olgale, Tatjanale, Anastassiale ja Alekseile järele ning et tõenäoliselt näeme neid umbes kolme nädala pärast . . .[44]

Enne ärasõitu võeti maha vanad (Tsarskoje Selo) tunnimehed, nende asemele pandi uued (jekaterinburglaste ja omskilaste omad). Väljakul maja ees andsid pärast demobiliseerimist koju minevad vana sõjaväe kaardiväelased vahipostid üle Uurali ja Siberi töölisklassi saadetud punastele võitlejatele. Tseremoonia läks välja omapärane, nende kordumatute päevade stiilis. Avdejev on kirjeldanud seda nii:

Esimesse elegantse pikakasvulise ohvitseriga rivistus ühele poole rühm [meie] pikki kaardiväeiludusi, kõigil seljas parim vorm.

Teisele poole, selle rühma vastu, rivistusid meie velled punakaartlased, riides nagu juhtub, mis kätte saadud: kes võidunud poolkasukas, kes laivilpalitus, kes vana sineliräbalaga jne. Enamik kandis halle talupoja-vilte.

Ka relvastus polnud meil ühtlane: ühel «Lefochet» süsteemi revolvri-

kolakas, mille ta oli kusagilt laost leidnud ja ise ära parandanud; nägi kuulipildujalint üle õla ning käes «Gras» süsteemi berdanka jms.

Rivist ei maksa rääkidagi: pika lukksepa Kostja Ukraintsevi kõrval seisis Zlokazovi tehase treial Vanja Krašennikov, kasvult Ukraintsevist vaata et vööst saadik, aga lahutada polnud neid mehi võimalik. Maksis näha milline hämmastus peegeldus polkovnik Kobõlinski näol meie seltsi nähes . . .[45]

26. aprillil vastu hommikut sõitsid kubernerimaja ette sihtsaanid ja tarantassid, sest tükati polnud lumi veel sulanud, ja et väja võis minna nii jalas- kui ka ratasveokeid. Ühtekokku said ette kaheksa paaris- ja üksteist kolmikrakendit, kaasa arvatud kolmikrakendiga kinnine tarantass endise tsaarinna jaoks.

Voorimeeste börsi juhataja tuli majja ja kandis Tšudinovile ette, et kõik sõiduriistad on kohal, maja juures. «Läksime tänavale,» kirjutab Avdejev. «Andsin kolonni määratud võitlejatele korralduse oma kohtadele asuda ja küüdimeestel numbritega 1, 6, 9, 11, 12, 13, 14 ja 15 sõita kubernerimaja õue.» Algas pagasi pealelaadimine ja reisijate kohtadele istumine. Varsti oli kõik lõpetatud. Troikad sõitsid tänavale. Instruktsioonist oli täpselt kinni peetud. Esimeses tarantassis istus kaks laskurit, teises kaks kuulipildurit «Colt» kuulipildujatega, kolmandas kaks laskurit, neljandas komissar Jakovlev ja endine tsaar Nikolai, viiendas kaks laskurit, kuuendas endine tsaarinna Aleksandra Fjodorovna ning tütar Maria, seitsmendas kaks laskurit ning samuti järgnenud tarantassides: «vaheldumisi laskurid ja kuulipildurid, Romanovite lähikondlased ning nende teenrid, sealhulgas doktor Botkin ja kammerteenrid ning teel vajalik pagas ja toidukraam».[46] Viimasena pidid majast väljuma ja oma kohtadele istuma kolm Romanovit.

Oli kavatsetud välja sõita hiljemalt kell viis hommikul. Kuid Aleksandra Fjodorovna hakkas majast väljudes otsekohe kapriisitsema ja ärasõit viibis. Algul ta avastas, et sõidavad kaks ja mitte kolm tema teenrit, ja nõudis, et võetaks ka kolmas. Kohad olid rangelt arvel, kuid Jakovlev ei tahtnud Aleksandrale vastu vaielda ja tal tuli joosta piki kolonni, reisijaid ümber tõsta ning lisakoht kombineerida. Seejärel selgus, et pagasit on rohkem, kui öeldud — kõik ei mahtunud peale. Aleksandra Fjodorovna kaebas ja protesteeris jälle. Jakovlevi korraldusel käisid võitlejad naabertänavate majapidamistes, rekvireerisid ühelt kaupmehelt paarisrakendi. Kõik laaditi peale, paistis, et võib sõita. Anti signaal teele asuda, kuid taas kostis Aleksandra Fjodorovna hääl: ta soovivat istuda koos abikaasaga. Seekord Jakovlev keeldus viisakalt, kuid kindlalt: tema ise istub Nikolai kõrval.

Valve hämmastuseks hakkas Jakovlev kehtestatud reegleid rikkudes oma valvealuseid nimetama «majesteetideks» ja «kõrguseks». «Aknaeesriiete vahelt,» meenutas Melnik-Botkina, «ma nägin, kuidas komissar Jakovlev astus pimedas valitseja kõrvale tõlla poole ja rääkis talle midagi aupaklikult, tõstes kätt tihti

juurde.»[47] «Ma mäletan suurepäraselt,» jutustas Bitner, «kuidas Jakovlev seisis välistrepil ja andis au, kui isevalitseja seda istus.» «Tema (Jakovlevi) suhtumine valitsejasse oli eraldiselt tähelepanelik,» tunnistas Volkov. «Kui ta nägi, et isevalitseja istub ainult sinelis ja tal midagi muud ei olegi, küsis ta: «Kuidas! Kas te ainult sineliga sõidategi?» Valitseja vastas: «Ma sõidan alati nii.» Jakovlev vaidles talle vastu: «Ei, nii ei tohi!» Siiski andis ta kellelegi käsu valitsejale veel midagi tuua. Tuuli mantel ja pandi istme alla.» Ka teised püsisid viisakuse piirides, perekonnaliikmete korrektne kohtlemine oli üldine reegel, kuid Jakovlevi mingitest veidrustest aimas Nikolai varsti. Pierre Gilliard on hiljem tema sõnad üles kirjutanud, et «see mees peaks hoopiski mitte see, kellena ta ennast näitab».[48]

Kell 6.00. Oli alles pime, tihedas hommikuhämaruses võis ainsaselt näha tunnimeeste siluette, Tšudinov oli paigutanud sõdurid teele kubernerimajast kuni Irtõši kaldani. Tobolskis valitses surmavaikus. Linn magas. Aeg-ajalt kostis linnaservast koerte haukumist. Kõik olid oma kohtadel ja kuulatasid vaikust. Anti mingisugune käsklus, võis liikuma hakata. Jakovlev istus Nikolai kõrval, teises kinnises tõllas olid end pehmetel istmetel mugavalt sisse seadnud Aleksandra Fjodorovna ja Maria. Lähikondlastest võtsid kaasa Dolgorukov ja Botkin, teenritest Tšemodurov, Trupp, Ivan Sednjov, Anna Demidova ning mõni teine. Piki kolonni sõidutasid Tšudinov, Zentsov ja Avdejev. Neile oli tehtud ülesandeks rangelt jälgida korda kolonnis, kõigest viivitamatult ette anda erivolinikule ja anda mööda ahelikku edasi tema korraldusi. Ees ja taga liikusid kuulipildujatega omaette konvoigrupid Tšudinov—Zentsovi salgast (osa sellest oli Jakovlev jätnud Tobolskisse Romanovite teise grupi saateks) ja vana, juba Tsarskoje Selost formeeritud valvesalga soldatitest. Neid juhatas alamlipnik Matvejev. Kõige ees liikus ratsaluure. Kaugel taga tulid alalist vahemaad säilitades, kuid kolonni silmist kaotamata, uurali- ja omskilaste ratsagrupid.

Üle Irtõši mindi mööda sulaveega kaetud jääd. Jakovlev kihutas kolonni hingetõmmet andmata edasi. Lohkudes oli veel lund, aga kõrgemates kohtades oli maa paljas, maanteel liikuda oli kord kergem, kord raskem. «Küüdimehed huikavad. Hobused sõidavad noolekiirul. Vaata ainult, et tarantassist või sadulast silma ei lenda. Tarvis on kindlalt istuda. Teel oli kohati pori, siis jälle Näkku lendab kamakaid. Hammaste all ragiseb ebameeldivalt kas porist või liivast.»[49]

Esimene lühike peatus tehti üheksakümne versta kaugusel Tobolskist. Teeäärses trahteris jõid reisijad teed. Istuti ümber laetud valmis pandud sõiduriistadesse. Kolonn asus jälle teele. Tobolti (vastu 27. aprilli) Ijevlevo külas, Tavda Toboli jõkke suubumise kohal, katnud esimese päevaga sada kolmkümmend versta. Kolme perekonnaliikme jaoks tassisid konvoimehed tee-

äärsesse kahekorruselisse majja Tobolskist kaasavõetud välivoodid. Kell 8 hommikul, pärast einet sõideti edasi. Raskustega ületati Tobol: kohati kattis vesi juba jääd. Aleksandra Fjodorovna keeldus üle jõe sõitmast, öeldes, et kardab. Lähimast külast toodi laudu, tehti purre. Botkini ja Dolgorukovi toetusel läksid Aleksandra Fjodorovna ning Maria üle purde, viimased kümmekond sülda kaldani sõitsid praamiga. Nikolai sõitis praamini otse mööda jääd tarantassis. Ta oli kogu tee elevil, käitus sundimatult, vestles palju Jakovlevi ja teistega. Küüdimees Sevastjanov rääkis hiljem, et «tsaar muudkui jutustas Jakovleviga ja vaidles aina poliitikast ja igasugustest muudest niisugustest asjadest, pressis talle peale mis hirmus, surus teise lausa selili». Nikolai palus Sevastjanovil lasta tal troikat juhtida, see keeldus. Hobused, ütles küüdimees, «on tulised, siberi omad . . . nii et sina, teie majesteet, ei tule nendega vaata et toimegi . . .»

Avdejevilt, kes ratsu seljas kord tarantassi kõrvale sattus, küsis Nikolai, mitu aastat see on ratsaväes teeninud. Avdejev vastas: «Mitte ühtki päeva.» «Seepeale vaatas Nikolai mind üsna usklikult, pidin talle seletama, et õppisin juba lapsepõlves kirgastes steppides nii ratsutama.»[50]

Nikolaid huvitas, mis inimesed need on, kelle kätte ta oli sattunud, ja ta kasutas kokkupuuteid selleks, et endale selgitada, kes nad on ja mida temast tahavad. Ühe küüdivahe sattunud Avdejev istuma tarantassi endise tsaari kõrvale, sest Jakovlev oli korraldanud midagi kolonni sabas.

Teel rääkida polnud peaaegu võimalik. Lendas porikamakaid. Ent Nikolail oli tahtmine minuga rääkida. Võtnud portsigari, pakkus ta mulle paberossi. Keeldusin — ma ei suitseta. Hetke vaikinud, küsis ta:

«Öelge, palun, missuguse kooli on lõpetanud meie komissar?»

«Niipalju, kui mina tean,» ütlesin, «on ta lõpetanud ainult elektrotehnika kooli.»

Ta noogutas. Sel hetkel pritsis tagarattalt pori, tükk sattus tema sinelikäisele. Ta võttis selle, näitas mulle.

«Näete nüüd, Nikolai Aleksandrovitš,» ütlesin talle, «teil oleks tulnud omal ajal siia raudtee rajada! Kubermangulinnast sõidame mööda sellisugust pori . . .»

«Jaa, muidugi,» vastas ta. «Aga . . . kõigeks ei jätkunud meil tollal raha.»

Mõelnud veel millestki, küsis ta äkki minult:

«Öelge, aga milline sõjaväeline haridus teil on? Kas teie olete mõne sõjakooli lõpetanud?»

«Ei, Nikolai Aleksandrovitš, ma pole saanud mingisugust sõjaväelist haridust.»

«Kuidas siis niiviisi?» Ta vaatas mind imestunult, puuris pilguga mind nägu. «Te olete ju selle salga ülem?»

«Jaa,» vastasin talle. «Ma olen salga ülem. Kuid meil pole sellel haridus kohustuslik.» Pärast pausi lisasin: «Igatahes mitte praegu.»

Nikolai kehitas õlgu ja jäi vait, väljendades täielikku hämmastust õigemini, mittemõistmist.[51]

Erinevalt abikaasast oli Aleksandra Fjodorovna kogu tee morn, peaaegu ei rääkinud. Maria käitus seltsivalt, lobises meelsasti kaasolevate sõduritega. Jakovlev keerles peatuspaikades mõlema daami ümber, oli galantne kavaler, puistas nalju ja anekdoote. Pokrovskoje külast, kus kolonn tegi peatuse Rasputini maja juures, saatis Jakovlev Tobolskisse Kobõlinski nimele telegrammi: «Sõidame õnnelikult. Kuidas on Väikese tervis? Kristus olgu teiega! Jakovlev.» Siin sai endine tsaarinna veel kord võimaluse Rasputini taga nutta. V. Aleksandrov kommenteerib: «Nii käis kaks korda läbi Pokrovskoje vangistatud Romanovite surmatantsuga sarnanenud palverännak, nad olid pannud kõik oma põgenemislootused õnnelusetule äraandjale — Staaretsi väimehele.»[52]

Nii sõideti ühest postijaamast teise; jõudnud ootavate vahetusküüdriistadeni, istuti ümber ja kihutati Jakovlevi kiirustamisel jälle edasi. Neile vastu tulnud Pjotr Guzakovi salk liitus kolonniga. Jakovlev kuulutas Guzakovi salga komandöriks ja Tšudinovi oma asetäitjaks.

Teel külades teadsid kõik, et viiakse endist tsaari ja tsaarinnat, kuigi sõidu korraldajad olid püüdnud seda salajas hoida. Seal, kust sõideti läbi päeval või vastu õhtut, olid tänavad rahvast täis. Et paremini näha, ronisid mõned katustele, kellatornidesse, aiade ja tarade otsa. Enamasti vaadati vaikides, kuid mõnikord kuulus Nikolaini pilkavaid hüüdeid: «Noh, kas valitsemised valitsetud?», «Noh, kas himu täis sõditud?», «Kas said küllalt meie maid murtud?»

Kuid juhtus muudki. Kord rakendati ühes peatuses hobuseid paber. Kokku oli tulnud kogu küla, nii vanad kui ka noored. Vaatasid tsaari, tsaarinnat, Mariat. Keegi vanamees küsis Tšudinovilt:

«Poiss, kuule, poiss, ütle mulle õige, ole nii hea: kuhu te kuradid meie isakest tsaari veate? Kas Moskvasse või?»

«Moskvasse, vanaisa, Moskvasse.»

Vanamees noogutas mõistvalt.

«Noh, tänu jumalale, et Moskvasse! Nüüdsest peale, tähendab, tuleb meil Venemaal jälle kord majja.»[53]

Mööda metsa- ja põlluteid, jääd ning sildu ja ka praamiga üle kolme laia jõe kattis kolonn Jakovlevi juhtimisel neljakümne kolmega 280 versta ning jõudis kümnendal õhtutunnil Tjumeni. Linna lähistel oli kolonnil vastas ratsaväeeskadron eesotsas kubermangu täitevkomitee esimehe N. Nemtsoviga, kes saatis sõjad linnavaksalisse. Hiljem, kahekümnendatel aastatel on ta meenutanud seda episoodi:

«Ma sõitsin koos sõjakomissari seltsimees Permjakoviga tsaarile vastu. Ühe eskadroni paigutasin igaks juhuks Tjumenist kümne versta kaugusele.

Võtsime tsaari vastu kolmekümne viie versta kaugusel Tjumenist. Peatunud külakooli juures, nägime juba eemalt lähenevat korteeži. Uljas-

tel siberi troikadel kihutasid küüdimehed šikilt endise tsaariga [illegible] väljasaadetu, nüüd aga kubermangu juhi, see tähendab, minu juurde. Ütlesin talle oma nime, näitasin kätte hoone, kus ta võib oodata, kuni me hobuseid vahetame. Seejuures küsisin temalt, kuidas ta ennast tunneb, kuidas sõitu talus.

Tänan teid, ütles ta, hästi, kuid Aleksandra Fjodorovna on teest väsinud. Just sel hetkel ronis endine tsaarinna tarantassist välja ja heitis mulle altkulmu pilke, mida oleks väga raske olnud nimetada sõbralikeks.

Nikolai pärinud ka Nemtsovilt (Tjumeni vaksalis rongile [illegible] nes), kes ta niisugune on, mis haridus tal on.

Ma ütlesin talle, et olin 1907. aastal tema majesteedi ukaasi [illegible] kõigist õigustest ilmajäetuna saadetud ühest etapist teise mööda sedasama teed kubermangu lõpp-punkti Obdorskisse.[54]

Vedur tõmbas perrooni ette kuuest reisijatevagunist koosneva rongi, mis sõiduplaanis oli tähistatud kui «Samaara—Zlatoust raudtee erakorraline rong nr. 42». Algas pealeminek. Romanovid asusid esimese klassi vagunisse rongi keskpaigas. Selle vagun keskmisse kupeesse asusid Jakovlev ja tema telegrafist. Jakovlevi paremale jäid eraldi Nikolai ja Aleksandra Fjodorovna, vasakule endise tsaari tütar ning Anna Demidova. Nende kõrval teenijad ja lähikondlased. Anti käsk kõigi kupeede uksed pidevalt lahti hoida. Äärmistes kupeedes ukse kõrval asusid Avdejev, Tšudinov, Guzakov ja Zentsov. Tunnimehed olid paigutatud koridori otstesse ja tamburitesse. Kogu selle vaguni valve koosnes Ufa [illegible] gast.

Veidi pärast kesköödi (vastu 28. aprilli) oli pealeminek ja lae dimine lõpetatud, tähtsaima vaguni kõlmes keskmises kupees olid teenrid voodid üles teinud, sagimine oli vaibunud, perroon ning rongis valitses vaikus. Ilmus Nemtsov. Ta rääkis millest Jakovleviga, mõlemad läksid telegraafi. Varsti tuli Jakovlev tagasi (ilma Nemtsovita) ja tegi läbi vagunite minnes võitlejatele poolihääli teatavaks, et tal olnud praegu kõnelus Moskvaga ning kästud sõita mitte Jekaterinburgi, nagu varem kavandatud, vaid marsruudil Omsk—Tšeljabinsk—Samaara Moskvasse. Kell 3 hommikul (28. aprillil), mil reisijad oma kupeedes magasid, läks kus rong nr. 42 vaikselt kohalt ja sõitis Omski suunas.

Uurali Nõukogu korrapidaja ootas sel hommikul telegraafi teel kinnitust rongi nr. 42 Tjumenist väljumisele Jekaterinburgi suunas. Selles, et Nõukogule hakatakse regulaarselt selliseid teateid saatma, olid Gološtšokin ja Jakovlev kokku leppinud Ufas. Esimene signaal (rongi väljumise kohta) oleks pidanud saabuma Nõukogusse 28. aprillil kell 6 hommikul. Signaali ei tulnud. Korrapidaja muutus rahutuks. Uurali Nõukogu presiidiumi esimehe A. Beloborodovi korraldusel saadeti Tjumeni telegraafi teel järele pärimine. Vastust ei tulnud. Alles siis, kui Tjumeni oli jõudnud Jakovlevist mahajäänud uurallaste ratsasalk ning avastanud, et rong on lahkunud Omski suunas, said Jekaterinburgi võimud

[illegible] 10 hommikul oma punakaartlaste telegrammist teada, et [illegible]ovlev on alustanud mingit avantüüri.

[illegible]iiresti kutsuti kokku täitevkomitee presiidium. See otsustas [illegible]ndada erakorralisi abinõusid. «Kõigile, kõigile, kõigile!» saa- [illegible] Jekaterinburgist mööda Venemaad laiali telegraafiüleskutse [illegible]tada Jakovlevi plaanitsetud kuritegu. Uurali Nõukogu kuu- [illegible] Jakovlevi reeturiks ja asetas ta väljapoole seadust.

[illegible]urallaste üleskutsele vastas Lääne-Siberi Nõukogu. Omskist [illegible] ratsasalk ja ruttas Jakovlevile ette Kulomzino sõlmjaama, [illegible] rong võis pöörata Tšeljabinski peale.

[illegible]ubolskist Jakovlevile järgnenud Uurali salkade komandörid [illegible] Tjumenist mööda otseühendusliini Moskvase ÜKTK esi- [illegible] erakorralise teate juhtunust ning palusid anda Omskisse [illegible] suunata rong Romanovitega Jekaterinburgi.

[illegible]aal ajal sai maksimaalse kiirusega kihutanud Jakovlev teada, [illegible] jälitamine on alanud. Ljubinskaja jaamas haakis ta lahti veduri [illegible] vaguniga, jättis ülejäänud rongi konvoi valve alla ja sõitis [illegible]sse. Lääne-Siberi Nõukogu esindaja võttis ta vaksalis vastu, [illegible]tas tal «aru pähe võtta, kuni pole hilja», alluda korraldus- [illegible] ja sõita Jekaterinburgi. Jakovlev soovis veel kord rääkida [illegible]kusega. Saanud ühenduse Sverdloviga, valetas ta, et uural- [illegible] ja omskilased olevat ühinenud tema vastu vandenõus, tema [illegible] ning ta reisijad viibivat «arveteõienduse» ohus. Ta palus ÜKTK [illegible]mehelt luba viia Romanovid peitu «sobivasse kohta», kus nad [illegible]vad tema, Jakovlevi järelevalve all oodata kuni «olukorra sel- [illegible]miseni». Sverdlov käskis tal sõita Jekaterinburgi ja anda [illegible]manovid üle Uurali oblastivõimudele.

[illegible]akovlev taipas, et on sattunud väljapääsmatusse olukorda. [illegible]ulomzinost oli võimatu läbi murda. Polnud kindel, et rongi [illegible]konvoi ja tema abilised ka edaspidi usuksid tema viiteid Moskva [illegible]rraldustele. Naasnud rongi juurde, käskis ta pöörduda tagasi [illegible]Tjumeni, et suunduda sealt Jekaterinburgi.

[illegible]äpset kava Jakovlevi tegevuses ilmselt ei olnud. Ta oli loot- [illegible]sel saavutada eesmärki, kohandudes asjaoludega. Algul tahtis [illegible]s pääseda keskkubermangudesse ja pöörduda sealt soodsate tin- [illegible]muste puhul lõunasse, Saksa okupatsioonitsooni suunas. Pealegi, [illegible]nagu märgivad tema austajad ajalehest «Welt am Sonntag», [illegible]mingi koht tema arvestustes oli kaalutlusel, et Omskist, kui sel- [illegible]lest jõutakse, avaneb tuhandekilomeetrine vaba tee Vaikse ookea- [illegible]ni äärde».[55] Seejärel tekkis tal variant: panna Romanovid maha [illegible]sel Samaarasse ja peita nad Ufa kubermangu mägedesse (kust [illegible]akovlev oma jutu järgi pärit oli).

[illegible]omanovid ise nähtavasti aimasid, et see mees valmistab ette [illegible]nde põgenemist, ja hakkasid teda vähehaaval usaldama. Pere- [illegible]kondlikel nõupidamistel neljas keskmises kupees rääkis Alek- [illegible]sandra Fjodorovna: «See on hea inimene, tema on meile saatnud [illegible]head inimesed, ta soovib meile head.» Nikolai ütles: «Ta pole

paha inimene, otsekohene, ta meeldib mulle tõepoolest.» Romanovite suhtumine Jakovlevisse tugines oletusele, et Sokolov sõnade järgi, tema abiga «toimetanud sakslased isevalitsejat ning tema perekonda lähemale oma relvajõudude paiknemiskohale Venemaa territooriumil». Sama autori järgi endine tsaar «sai Jakovlevist õigesti aru ... Bolševiku maski all püüdis see sakslaste tahet täites tsaari ja troonipärijat ära viia. See ei saa jääda märkamata, kui suhtuda tõsiselt sellesse, mida Jakovlev tegi Tobolskis ja teel. Äraviimise eesmärk oli kahtlemata poliitiline iseloomuga». Ja edasi, püstitanud uuesti küsimuse «missuguste jõud, miks ja kuhu vedas tsaari», tunnistas Koltšaki-aegne uurija Sokolov, et Nikolai on tegelikult «neile küsimustele ise vastuse andnud. Jakovlevis, selles «mitte pahas ja otsekoheses mehes» nägi ta sakslaste saadikut». Bolševike kavatsustele vaenulik Jakovlev oli teistsuguse, mittebolševistliku jõu saadik. Selle direktiivide põhjal tegutsedes ei viinud ta tsaari Jekaterinburgi, vaid püüdis teda toimetada Omski kaudu teise, bolševikele kättesaamatusse paika.[56]

Katse ei õnnestunud. Avantüür kukkus läbi. Ennast Jakovlevile nimetanud topeltspiooni ja diversandi jultunud tiirutamine mööda Siberi raudteid oli tühja jooksnud.

Tähtsaim reisija ei märganud kohe seda ebaõnnestumist. Hakkas ta aimama alles pärast peatust Ljubinskajas. Teeäärsete jaamade nime, konvoimeeste askeldamise, nende juhuslike lausekatkete põhjal taipas ta, et ei sõideta Moskvasse. Öösel, mil rong oli läbinud Tjumeni, sai ta aru, et sõidab Jekaterinburgi. 30. aprilli koidikul väljus ta oma kupeest ja, näinud koridoris P. Matvejevit, läks nähtavalt närvitsedes tema juurde. Matvejev on meenutanud:

Äkki küsis ta minult:
«Öelge, kas küsimus on kindlalt otsustatud, ja me jääme Jekaterinburgi?»
Saanud minult jaatava vastuse, ütles ta:
«Ma sõidaksin ükskõik kuhu, ainult mitte Uuralisse.»
Märkisin, et kas pole ükskõik, kuhu sõita, kui Venemaal on kõikjal nõukogude võim, ent tema vastas, et Uuralisse jääda ta siiski ei taha, kuna kohalike ajalehtede põhjal otsustades on Uurali töölised ägedasti meelestatud tema vastu.

Tjumenist Nemtsovi saadetud telegrammi peale oli ühes jaamas valmistatud lõunasöök. Tšudinovi kutsel «istusid kõik salongvagunis kaetud lauda». Kõik, välja arvatud Aleksandra Fjodorovna. Mehe ja naise reaktsioon ümbritseva suhtes oli nende viimase reisi ajal erinev. Naises pulbitses viha ja vihkamine, kuid mees oli suhteliselt tasakaalukaks ja viisakaks, reetes ainult hetkiti oma närvilisust.

Naise silmadest, kui ta alumisel asemel lebades koridori vaatas, oli näha, et ta vihkas ja põlgas kõiki ning kõike, mis tema ümber toimus. Need silmad kuulusid ematiigrile, kes on võimetu puuri lõhkuma ja tunda: oleks tal jõudu ja võimu, rebiks ta meid kõiki oma kätega lõhki

Nikolai oli täielik vastand. Kogu teekonna kestel andis ta igal kohtumisel, iga korda päevas, ilma igasuguse vajaduseta alandlikult lipitsedes au komissarile, ülemale ja isegi meie reaseltsimeestele.

Suurtele jaamadele lähenedes lasksid keskmise vaguni tunnistajad aknaeesriided alla. Peeti igati kinni konspiratsioonist. Ja ometi kogunes rongi saabumiseks jaamadesse rahvamurd.

Publik külvas meid üle küsimustega:
«Kes sõidab vagunis?»
Meie vastasime neile kõigile:
«Välismaine missioon.»[57]

Ajalehtedest, mida Jakovlev jaamades ostis, teadis Nikolai, et Uurali töölised on meelestatud tema vastu. Kuid ta ei teadnud ju vaevalt see olekski talle nüüd huvi pakkunud, et uurallased on Jakovlevi paljastanud. Muide, endine erivolinik pääses kergelt.

Tobolski ekspeditsioonilt naasnud Jekaterinburgi võitlejad, kes olid järgnenud Jakovlevi kolonnile, tulid Uurali Nõukogusse saadetisega Jakovlev arreteerida ja tema rong läbi otsida. Seda ei tehtud, piirduti Jakovlevi väljakutsumisega seletuste andmiseks. Avdejev ja Zaslavski esinesid täitevkomitee istungil teravate süüdistustega. Jakovlev vastas neile enesekindlalt ja koguni ülemäära sundimatult. Tema seletas, et talle oli tõepoolest antud korraldus toimetada Romanovid Jekaterinburgi, kuid teel olevat ta märganud, et Avdejev ja Zaslavski kavatsevad Romanovite üle kallale kippuda. Kuivõrd J. Sverdlov oli tal käskinud kaitsta perekonda kõigi vahenditega, otsustanudki ta selle päästa, viies ära teises suunas. Jakovlev näitas ette Moskvaga toimunud kõnelustest telegraafilindi: viidates Romanoveid ähvardavale ohule, palus ta luba viia nad Ufa kubermangu ning peita ajutiselt mägedesse, mida talle keelati. Rahul sellegagi, et Romanovid on kohale toimetatud ja kindlas paigas, otsustas Uurali Nõukogu Jakovlevi järve nahaga Moskvasse lasta (nõukogu esimehe asetäitja Didkovski ütles: «Klaarigu temaga ise!»).

Moskvast saatis Jakovlev kõigepealt telegrammi Tobolskisse oma abilistele ja Ufa salga sinna jäänud osale. Selles oli öeldud: «Võtke salk kokku. Sõitke ära! Volitused panin maha. Tagajärgede eest ei vastuta. Jakovlev»

Jakovlev määrati sõjakomissariks Samaara rindel ning ta läks eest ühel 1918. aasta pimedal oktoobriööl üle kaitseliini vaenlase poolele. Toimetatuna valgetšehhi kindral Schönichi juurde, teatas Jakovlev talle oma soovist «pöörata relv kommunistide vastu». Ta võeti Koltšaki armeesse. Jakovlev esines valgekaartlaste ajalehtedes, kahetses oma «bolševistlikke» patte. Need artiklid ja teatavaks saanud katse Romanoveid päästa ei tulnud ometi meelistunud valgekaartlaste juures talle kasuks. 30. detsembril 1918 arreteeriti Jakovlev vastuluurekolonel Klecanda käsul ning

saadeti Koltšaki staapi. Seal sattus ta «kõrgema valitseja» staabi juures tegutsenud vastuluuresalga valgetšehhist ülema, endise Austria-Ungari ohvitseri kolonel Zaićeki juurde. Selle käest ta eluga ei pääsenud.

Sokolov kirub oma raamatus Zaićekit «tsaariperekonna elu ja kannatuste viimase etapi tähtsaima tunnistaja kasutu ning meelsikuseni mõttetu hävitamise» pärast.

30. aprilli üheksandal hommikutunnil lähenes rong nr. 42 aeglaselt Jekaterinburgile. Väljakule vaksali ees oli kogunenud hulganisti kohalikku rahvast, enamikus töölisi. Ei olnud välistatud ekstsessid. Jaama saabunud nõukogu presiidiumi liikmed andsid raudtee administratsioonile korralduse kolm Romanovit maha panna Jekaterinburg III, kaubajaamas, seejärel tuua rong ülejäänud reisijatega peavaksalisse.

Tükk aega enne linna jõudmist olid Romanovid riides ja seisid oma kupeedes, valmis väljuma. Kaks versta enne vaksalit jäi rong seisma. Kolm reisijat astusid platvormile. Jakovlev jäi tis nendega hüvasti ilma mingi tundeväljenduseta hoolikalt rasseritud näol.

Jekaterinburgi III jaama tühja, punakaartlaste kordonist ümbritsetud väljaku keskel seisis kaks autot. Pikkade laohoonete tagant ilmusid kolm Romanovit Avdejevi saatel. Neid ootasid Uurali Nõukogu esimees A. Beloborodov, tema asetäitja B. Didkovski ja nõukogu presiidiumi liige F. Gološtšokin. Tervitanud saabunuid, palus Beloborodov neil autodes istet võtta.

Esimeses autos istusid tagaistmele Nikolai, tema abikaasa ja tütar, autojuht Samohvalovi kõrval võttis istet Didkovski. Teises Beloborodov ja Avdejev tagaistmel ning Gološtšokin autojuht Zagoruiko kõrval.*

Ilma konvoi ja valveta autod suundusid Beloborodovi märgi andel kesklinna, köitmata varaste möödujate tähelepanu.

Vaadelgem pisut lähemalt neid kolme Nikolaid saatnud isikut, kes mõne viimase nädala jooksul olid avaldanud otsustavat mõju sündmuste lõpptulemusele.

Aleksandr Beloborodov oli tollal kahekümne seitsme aastane, pärit Solikamski lähedalt Aleksandri tehase töölise perekonnast. Ta lõpetas selle algkooli. Beloborodov töötas õpilasena Nadeždinski rööpatehase gaasi- elektritsehhi töökojas, seejärel tsehhi kontoriametniku abilisena. Ta oli olnud veel kuutteist aastat täis, kui ta 1907. aastal astus VSDTP Nadeždinski organisatsiooni liikmeks. Hiljem töötas ta elektrimontöörina Lunjevi kaevanduses Solikamski lähedal. 1908. aastal arreteeriti Beloborodov esimest korda ja ta istus umbes neli aastat vanglas. 1917. aastal töötas Lõsvi tehases. Seal valiti ta saadikuks Uurali nõukogude esimesele kongressile. Permis ja Uurali oblasti esimesele parteikonverentsile (kus ta esmakordselt kohtus ja sõbrunes J. Sverdloviga), siis partei aprillikonverentsile Petrogradis, kus nägi ning kuulis ka V. I. Leninit. Veidi hiljem sõitis ta Uurali delegatsiooni koosseisus uuesti Petrogradi, osalema VSDT(b)P VI kongressil. Uurali Oblastinõukogu esimeheks valiti Beloborodov kolm kuud enne Romanovite Jekaterinburgi jõudmist.[58]

Tema asetäitja Uurali Nõukogus **Boriss Didkovski** oli kaheksa aastat õppinud Putivli 127. jalaväepolgu staabikapteni pojana sai ta kasvatuse Peterburi kadetikorpuses. Kuid tõelise hariduse ja kasvatuse andis elu. Didkovski silmas suhted privilegeeritud keskkonnaga, lülitus revolutsiooniliikumisse. Usaldusväärsuse tagaaetuna oli sunnitud emigreeruma, elas kaheksa aastat välismaal (peamiselt Šveitsis). Kuulas seal V. I. Lenini esinemisi, sõbrunes Pjatnitskiga, sai Genfi ülikoolis geoloogiabakalaureuse kraadi. 1913. aastal naasis ta Venemaale, alustas Uuralis oma pikka revolutsionääri ja geoloogi teed, mis kestis kogu ta ülejäänud elu. Didkovski oli bolševik alates 1917. aasta märtsist.[59]

Filipp Gološtšokin oli neljakümne kahe aastane Uurali sõjakomissar, parteis Uurali Oblastikomitee sekretär, nõukogu presiidiumi liige. Ta oli pärit Nevelist ja kutseline revolutsionäär (parteis alates 1903. aastast). Gološtšokin kuulus juba 1906. aastal Peterburi Parteikomiteesse, hiljem tegi parteitööd Moskvas, Riias, Kroonlinnas, Sestroretskis. 1912. aastal valiti VSDT(b)P Keskkomiteesse. Oli korduvalt arreteeritud ja kohtu all. Saadetuna Narõmi kraisse, põgenes sealt 1910. aastal. Gološtšokin naasis Jekaterinburgi asumiselt Petrogradi pärast Veebruarirevolutsiooni. Ta oli parteis aprillikonverentsi ja VI kongressi delegaat. Pärast Oktoobrit Permi ja Jekaterinburgi kubermangukomitee ja partei Uurali Oblastikomitee sekretär, VSDT(b)P Keskkomitee Siberi Büroo liige.[60]

Läks tänava ja kitsa põiktänava nurgal peatuti mingi paraadmaja ees. Beloborodov väljus autost, astus Nikolai juurde, kes samal hetkel teisest autost välja astus ja ütles talle:

«Kodanik Romanov, te võite majja minna!»

* * *

Lääne tagurlik propaganda näeb pidevalt vaeva välja mõeldes läänevõimalikke konflikte, mis olevat 1918. aastal nõukogude organite ja Tobolski valvemeeskonnas leidnud aset seoses Romanovite ümberpaigutamisega Jekaterinburgi.

Mõned versioonid.

Moskva olevat kavatsenud Romanovid välismaale välja saata, kuid takistanud «liiga radikaalsed» kohalikud võimud. Seda tõendanud Jakovlevi lootusetu katse.

Moskva sanktsioonita poleks Uural söandanud midagi ette võtta, seepärast langevat vastutus järgnenud otsuste puhul täielikult keskvõimudele.

Moskva ja Jekaterinburgi tüli ajal õnnestunud Jakovlevil tsaaripaar kätte saada, mis põhjustanudki nende hukkumise.

Jekaterinburg ja Omsk võistelnud omavahel, loiu tegutsemise tõttu viimane «kaotas», kuigi tal olnud eelisõigus Tobolski piirkonnas korraldusi jagada.

Valvesoldatid ise olevat andnud Nikolaile võimaluse põgeneda.

Tülid konvoi hulgas ja Kobõlinski, Pankratovi ning Tatištševi vahel määranud põgenemisplaanid nurjumisele.

Kõik need versioonid on vasturääkivad, otsitud ja kummutatud igelikkuses.

* Mõlemad autojuhid kanti «Jekaterinburgi asjas» Koltšaki prokuratuuri proskriptsiooninimekirjadesse. P. Samohvalov lasti Omskis maha 1918. aastal. S. Zagoruiko arreteeriti Vladivostokis ja lasti Tšitas maha 1919. aasta augustis.

15

MAJA NÕLVAKUL

Suurim kindlameelsus ongi suurim halastus.

Longfellow

Haakrist aknaorvas

Autoukse kinni löönud, tänas Nikolai muiates Beloborodovi kutse eest. Kuid ta tammus veel minuti auto juures, pilutas silmi üksel seisnud tunnimehe poole ja vaatas rahuliku uudishimuga maja ülalt alla üle. Loori alt libistas pilgu üle fassaadi ka teine naine. Selle selja tagant piilus ja naeratas avalikult noorele laskurile paraadukse kõrval Maria, kena kelmikate silmadega elav neiu.

Maja asus nõlvakul. Hoone oli madal, kuid paistis kaugelt. Läheduses olevate teiste märkide järgi võis maja näha isegi ees linnast. Moskva ajakiri «Prožektor» kirjutas 25. juulil 19

Kui lähened linnale Moskva poolt, näed juba mõne versta kaugusel kõrgele taevasse sirutuvat kahvaturohelist sihvakat kellatorni. See on Voznessenski kiriku torn... See kõrgub päris üle linna paistva Voznessenski mäe tipul ja selle jalamil on varjupaiga leidnud poolenisti maasse peidetud kahekorruseline valge dekoorfassaadiga eramu.

Hoone paiknes Voznessenski prospekti ja samanimelise põik-tänava nurgal keset suurt ning vana tööstuslinna, kus elas (revolutsiooni ajal) ligi 100 000 inimest. Põiktänav viis linna madalamatesse kvartalitesse, laia tiigi äärde. Ida suunas, vastu prospekti, oli maja ühekorruseline, lääne poole vastu nõlvakut jäid aga

kaks korrust. Kuna soklikorrus toetus nõlvakusse, asus see allpool prospekti tasapinda ja sarnaneski poolkeldrikorrusega. Rööbiti tänavaga põiktänavaga, maja kõrval plangu taga, oli kaunis avar aed pindalaga umbes pool tessatini, puust välistrepi ja hooviajatiste (tõllakuur, tallid, katusealune) kõrval kasvasid lopsakad kased, pärnad, akaatsiad ning sirelid. Eramu aknad olid suhteliselt laiad ja valgusküllased, seinad ülipaksud. Maja oli tugev ehitatud, näis vanamoeliselt raskepärane, otsekui natuke vatsakas, nagu muide ka omanik Nikolai Ipatjev, siitkandist pärit neljakümne kaheksa aastane mäeinsener, ettevõtja ja kommersant.

Ta oli selle maja ehitanud enda jaoks, jõukust tal jätkus, sest oli rikastunud kaevanduste ja kroonuhangete varal. Ipatjev oli ehitanud kindel, et teda kuni elulõpuni ei häirita selles mugavas pesas. Ent läks teisiti. Paraaduksele koputas käskjalg ja andis teatise: teda kutsutakse Uurali Nõukogusse. Majaomaniku võttis vastu täitevkomitee liige varustuskomissar Voikov. Presiidiumi otsusandel, ütles komissar, peab ta härra Ipatjevile teatavaks tegema, et ebatavaliste asjaolude tõttu, millest praegu pole võimalik rääkida, rekvireeritakse maja Voznessenski prospektil ja see läheb nõukogu käsutusse. Kogu mööbel peab jääma paigale. Ainult asjad võib asetada panipaika ja see pitseeritakse. Nõukogu vastutab nende säilimise eest. Komissar palus tehtud tüli pärast vabandust, kuid maja peab olema vabastatud kahekümne nelja tunni jooksul. Rekvireerimine on ajutine: niipea, kui vajadus kaob, maja tagastatakse.

29. aprillil tulid punaarmeelased, kandsid peremehe juureskukul asjad panipaika ja pitseerisid selle, andsid talle panipaiga ümber ning palusid lahkuda. Õhtul pandi eramusse ja selle ümber — nüüd nimetati seda eriotstarbeliseks majaks — välja tunnimehed.

Järgmisel hommikul sisenesid koos kolme äsja saabunuga sellesse majja Uurali Nõukogu esimees Beloborodov, tema asetäitja Safarovski ja täitevkomitee presiidiumi liige Gološtšokin. Vestibüülis palus Beloborodov tähelepanu ja teatas:

«Ülevenemaalise Tööliste, Talupoegade, Soldatite ja Kasakate Saadikute Nõukogu Kesktäitevkomitee presiidiumi määruse põhjal kohtab endine keiser Nikolai Aleksandrovitš Romanov koos oma perekonnaga elama Jekaterinburgis, siin selles majas. Uurali Nõukogu korralduses kuni kohtuni tema, Romanovi üle. Maja komandandiks määras Uurali Nõukogu Aleksandr Dmitrijevitš Avdejev — siin ta on teie ees! Kas praegusel hetkel on avaldusi, kaebusi või küsimusi? Ei... Kui on edaspidi, siis pöörduda komandant Avdejevi või tema asetäitja Ukraintsevi kaudu nõukogusse. Ja nüüd võivad kodanikud Romanovid ennast majas oma äranägemisel sisse seada, nagu neile tundub mugavam. Nende käsutusse eraldatakse suur osa teisest korrusest.»

Ametliku teate Romanovite saabumisest Jekaterinburgi avaldas ajaleht «Uralski Rabotši» mõne päeva pärast, 9. mail 1918.

Vastavalt Rahvakomissaride Nõukogu otsusele on endine tsaar Nikolai Romanov ja tema perekond toodud Tobolskist üle Jekaterinburgi ning paigutatud eraldi asuvasse, välisilmast isoleeritud ruumi.

Beloborodov ja Gološtšokin sõitsid ära. Didkovski ja Avdejev käisid koos uute elanikega toad läbi. Need polnud enam Tobolski apartemendid. Seal oli ju väheks jäänud kaheksateistkümnest toast ja tulnud lisaks võtta naabrusest Kornilovi maja. Siin oli ruumi vähem. Siiski olid toad küllalt avarad ja kenasti sisustatud. Nikolai abikaasaga ja Maria (hiljem Maria asemel Aleksei) asusid nurgatuppa, mille kaks akent avanesid prospektile ja teised kaks põiktänava poole. Kõrvaltuppa, mille aknad olid põiktänava poole, asusid hiljem tütred. Akendel olid drapeeringud, põrandal suur vaip, olid pehme diivan, väikesed lauad, tugitoolid. Tütarde toast viis uks söögituppa. Seal magas Demidova. Söögitoa kõrval asuvat tuba, mille võlvkaar pooleks jagas, peeti võõrastetoaks (ehk saaliks), seal magasid doktor Botkin ja teener. Kokk Haritonov ja kokapoiss Leonid Sednjov elasid köögis. *Konvoi asus kahte tuppa söögitoa kõrval*, kirjutas Nikolai päevikusse. *Et minna vannituppa või WC-sse, tuleb mööduda tunnimehest vahtkonnaruumi uksest. Maja ümber on ehitatud väga kõrge plankaed, majast kahe sülla kaugusel; seal seisab tunnimeeste ahelik, aias samuti.*[1]

Nikolai vaatas olukorrale rahulikult. Aleksandra Fjodorovna oli närviline, ärritatud. Kui jutt läks pagasile, kaotas ta enesevalitsemise, hakkas jämedusi ütlema, kärkima. Didkovski kutsus teda korrale. «Ma palun teid,» ütles ta, «ennast mitte unustada ning meeles pidada, et viibite siin arestis ja eeluurimise all.»

Lääne väljaannetes on käibel selle intsidendi versioon: Didkovski olevat ootamatult haaranud Aleksandra Fjodorovna käest ridiküli ja hakanud selle sisus sorima. Nikolai olevat hüüdnud: «Mida te endale lubate? Näib, et siiani oli meil tegemist korralike inimestega!»

Tegelikult see nii ei olnud. Tobolskist olid Romanovid ära toodud kiiruga, seal nende asju ei kontrollitud. Juba enne nende Jekaterinburgi saabumist oli Uurali Nõukogu presiidium otsustanud suure pagasi kontrolli alla võtta, mis oli tingitud olukorra pingest. Autost kanti kohvrid koridori ja vaadati Avdejevi ning Maria juuresolekul läbi. Seejärel palus Didkovski Aleksandra Fjodorovnat esitada läbivaatuseks oma sakvuajaaž. Naine hakkas tormiliselt protesteerima, algul vene, siis inglise keeles. Botkin, kes oli selleks ajaks vaksalist kohale jõudnud, võttis endale tõlgi rolli. Ta seletas Avdejevile ja Didkovskile, et Aleksandra Fjodorovna peab asjade läbivaatamist irvitamiseks ning seadvat komissaridele eeskujuks Kerenski korrektse käitumise. Sakvuajaaž vaadati siiski läbi. Selle põhjast võttis Didkovski välja mini-

kuuse fotoaparaadi ja üpris detailse Jekaterinburgi plaani. Aleksandra Fjodorovna klammerdunud fotoaparaadi külge, «karjudes inglise keeles meie kohta midagi nii ebameeldivat, et Botkin jättis koguni tõlkimise».[2]

Didkovski püüdis Aleksandra Fjodorovnale mõistust pähe panna, tõestades talle meelde, et ta viibib siin arestis ja eeluurimisel, kuid see ei rahustanud teda. Nikolai jälgis stseeni kiretult, pillates ainsatki sõna. Pärast läbivaatust lukustati kohvrid panipaika, võtmed anti Romanovite kätte.

Vaevalt olid Didkovski ja Avdejev lahkunud, kui Aleksandra Fjodorovna võttis käekotist tindipliiatsi, joonistas selle kõva teravikuga aknapiida läikivale pinnale haakristimärgi ja kirjutas selle kõrvale: *17. (30.) aprillil 1918. aastal.*

Gilliard nägi seda risti kolm kuud hiljem, kui oli tulnud majja koos valgekaartlike uurijatega. Siis märkis ta oma päevikusse: «Keisrinna toas nägin otse aknasüvendi serval tema lemmikmärki – svastikat, mida ta nii tihti joonistas. Ta oli selle teinud pliiatsiga ja sealsamas märkinud vene suurtähtedega kuupäeva 17. (30.) aprill, Ipatjevi majja saabumise päeva. Sama märk, ainult ilma kuupäevata, oli joonistatud tapeedile, nähtavasti troonipärijale kuulunud voodi kohal.»[3]

Jutustanud emigratsioonis oma katsetest Romanovid ära viia, selgitas N. Markov (Markov II): «Meie kokkulepitud märk oli haakrist . . . Keisrinna tundis seda märki hästi ja eelistas teistele.»[4]

Lähemalt räägitakse Vene keisrinna tollasest sümpaatiast haakristi vastu. Retsenseerides USA kahejaolist filmi «Nikolai ja Aleksandra», nimetas Londoni «Times» Aleksandra Fjodorovnat «fašismimeelseks Brunhildeks». Peatükile Romanovite viibimisest Ipatjevi majas pani V. Aleksandrov oma raamatus pealkirjaks «Haakristi märgi all». Ta märgib «Aleksandra Fjodorovna ajaloolist prioriteeti ühes asjas» ja nimelt: «Kaua aega enne seda, kui haakrist upsakalt ilmus Kolmanda riigi fassaadidele, oli kukutatud keisrinna sellise märgi joonistanud Jekaterinburgis Ipatjevi maja seinale.»[5]

Ipatjevi majas ilmutas Aleksandra Fjodorovna eriti suurt huvi väärisasjade vastu. Kus need on? Mis neist on saanud?

Dünastia poolt kolmesaja aastaga kogutud aarded olid jäänud palehoidlaisse Petrogradis ja Moskvas. Pärast Oktoobrit need nationaliseeriti ning lülitati riiklikku teemandi- ja kullafondi. Kuid osa väärtasju olid Romanovid Tobolskisse sõites kaasa võtnud. Neid oli suhteliselt vähevõitu, kuid absoluutne koguväärtus moodustas siiski miljoneid kuldrublades. Tsaari varanduse selle osa lõplik saatus on jäänud välja selgitamata. Mingi osa sattus, nagu juba märgitud, Solovjovi kätte. Mõnda jäi kubernerimajja Tobolskis.

Jakovleviga koos oli välja sõidetud kiirustades ja teadmatusse, väärtasjadest ei võetud kaasa midagi. Nüüd, mil oli selgunud, et

peatuspaik Tobolskis suletakse lõplikult, tahtis ekskeisrinna kiri evakueeritavate teise grupiga oma ehted kätte saada.

«24. aprillil,» kirjutas päevikusse Gilliard (kes oli jäänud Tobolskisse haige Aleksei juurde), «tuli Jekaterinburgist valitsejanna käest esimene kiri, milles ta teatas meile, et neid on pandud elama Ipatjevi maja tubadesse, et neil on kitsavõitu, et nad jalutavad aias ja linn on tolmune...» Ent olgu Jekaterinburgi tolmuga kuidas on, Aleksandra Fjodorovnale tegi rohkem tüli prügi, mida ta tahtis puistata silma punakaartlaste konvoile ja nõukogude võimu organeile. Ta õpetas teenritele varjamise ja puiklemise võtteid. Tütreid, keda ta oli varem manitsenud mitte mama Rasputini jalge ees, õpetas ta nüüd silmakirjatsema ja petma. «Väga ettevaatlikes väljendustes andis ta meile mõista, et Tobolskist ära sõites tuleb kaasa võtta kõik briljandid, kuid suure ettevaatusega. Ta nimetas väärtasju tinglikult arstimiteks.»[6]

Seejärel tuli Tobolskisse lapsehoidjale Tegljovale adresseeritud kiri Anna (Njura, Njuta) Demidova käest, selles anti praktilisi näpunäiteid, kuidas toimida väärtasjadega, kuidas neid kindlamalt, varjatult Jekaterinburgi toimetada, kusjuures nüüd nimetati neid konspiratsiooni mõttes «Sednjovi asjadeks». Neid juhiseid järgides «võtsime mitu paksust lõuendist pihikut, panime väärisesemed vati sisse ja selle vati kahe pihiku vahele, seejärel õmblesime kokku, nii et mõlemalt poolt vatiga kaetud väärisesemed osutusid õmmelduks kahe pihiku vahele».

Paistab, et sellisel viisil ei saa kuigi palju peita. Aga võta kinni igaühesse mahtus «neli ja pool naela väärisesemeid... Ühe sellise pani endale ümber Tatjana, teise Anastassia... Vürstitaride väärisesemed õmmeldi samal kombel kahekordse pihiku vahele ja selle pani selga Olga.» Smaragdid, ametüstid ja pärlid õmmeldi «vürstitaride kübaraisse, voodri ja sameti vahele», teatas Tegljova emigratsioonis uurijaile. «Seda laadi väärisesemeist mäletan suuri pärlikeed ning safiiri ja briljantidega prossi... Rõivaste ees harutati nööbid, nööpide asemele õmmeldi algul vati ja seejärel musta siidi sisse mähitud briljandid... Peale selle riputati pluusi alla ihule palju pärleid.»[7]

Poeg Alekseist polnud vanemad varem lahus olnud. Kuidas temaga, Tobolskisse mahajäetuga on? Ja tütardega?

Laste saabumise palavikuliselt ärevas ootuses möödusid esimesed päevad ja nädalad Ipatjevi majas. Komandant Avdejevile antud asu, päriti, millal tuuakse ülejäänud. Postside Tobolskis oli kehv, teated tulid ebaregulaarselt. Avdejev kinnitas, et üle jäänud perekonnaliikmed saabuvad tingimata, pealegi varsti. Ta muidugi vaikis sellest, et Uurali võimuorganid on Aleksei Nikolajevitši kiiremast äratoomisest huvitatud samuti kui tema vanemad ehkki hoopis teistsugustel motiividel. Nimelt oli tekkinud äärmiselt suur oht, et neljateiskümneaastane Aleksei Romanov satub kontrrevolutsiooni jõudude kätte. Loodeti P. Hohrjakovi valvsuse

ja otsusekindlusele, temale oli tehtud ülesandeks tagada [illegible] grupi evakueerimine pärast jõgede lahtiminekut. Selle [illegible] Hohrjakov õigustas. Kuivõrd õigeaegselt, nähtub sellest, et valged hõivasid Tobolski neliteist päeva pärast endise trooni[illegible] ja tema õdede evakueerimist.

Alates 26. aprillist, mil Jakovlev ja tema teekaaslased olid [illegible] Irtõši taha koidueelsesse uttu, vastutas korra eest Tobolski [illegible]ernerimajas Hohrjakov. Ta pani valvet (nüüd punaarmee[illegible] oma) juhatama Rodionovi ja alustas ettevalmistusi ülen[illegible] nelja Romanovi sõiduks Jekaterinburgi. 2. mail vallandati [illegible]bolinski. Mai keskpaiku sai Aleksei terveks. Avati kevadine [illegible]valiiklus. Ilusal maipäeval toimetasid Hohrjakov ja Rodionov [illegible] Romanovit aurikule «Russ», samale, millega nad olid möödu[illegible] sügisel Tobolskisse sõitnud. Koos nendega reisisid kaks[illegible]mmend kuus kaaskondlast ja teenrit, nende hulgas Tatištšev, [illegible]illiard, Gibbs, Buxhoevden, Schneider, Gendrikova, Thutel[illegible]berg, Ehrsberg, lapsehoidja Tegljova, djadka Nagornõi, kokk [illegible]arionov.

Ekspeditsiooni juhatasid Hohrjakov ja Rodionov. 20. mail kell [illegible] semaldus sõjaväeüksusest valvatud «Russ» Tobolski sadama[illegible]ast. 22. mail kell 8 hommikul sildus laev Tjumenis. Teel ei [illegible]ahtunud midagi, kui mitte arvestada Nagornõi väljakutsuvat [illegible]käitumist: ta skandaalitses kogu aeg, protesteeris «ebamugava» [illegible]kuti pärast, kuhu oli paigutatud Aleksei.

Tjumenist reisiti raudteel viivituseta edasi, Romanovid klassi[illegible]vagunis, koos nendega kuus lähikondlast (kaasa arvatud Nagor[illegible]nõi) teised kaubavaguneis. Kobõlinski oli saavutanud loa teist [illegible]rooppi saata ja sõitis kaubavagunis, ehkki oli formaalselt tagan[illegible]tatud. 23. mai varahommikul peatus rong (nagu eelminegi 30. [illegible]aprillil) Jekaterinburgi III jaamas. Jaamaesisel väljakul ootasid [illegible]reisijaid voorimehetroskad. Mööda sama teed toimetati nad läbi [illegible]use magavate tänavate ja põiktänavate Ipatjevi majja. Hiljem [illegible]asbus vaksalist pagas.

Nüüd oli Romanovite kaaskonda jäänud vähe järele neid, [illegible]kellega koos nad olid üheksa kuud tagasi Aleksandri paleest välja [illegible]sõitnud. Ühed olid ära langenud (koosseisude koondamise tõttu) [illegible]juba Tobolskis. Teised lahutati perekonnast Jekaterinburgis ja [illegible]neid ei lastud eriotstarbelisse majja. Kolmandad saadeti provo[illegible]katsioonilistele väljaastumiste pärast rongilt otse vanglasse (Dolgo[illegible]rukov, Tatištšev, Volkov, Sednjov). Djadka Nagornõi võeti algul [illegible]Ipatjevi majja, kuid nädala pärast ta arreteeriti ning toimetati [illegible]samuti vanglasse. Kõigil perekonna teenistusest vallandatuil (muu [illegible]hulgas krahvinna Buxhoevdenil, polkovnik Kobõlinskil, daami[illegible]del Ehrsbergil ja Thutelbergil) kästi viivitamatult lahkuda Uurali [illegible]piiridest. Erakordne soodustus tehti arst Derevenkole (kes ravis [illegible]Alekseid): Uurali Nõukogu lubas tal jääda linna, elada era[illegible]korteris ja igal ajal majja siseneda.

Gilliardil ja Gibbsil kästi Jekaterinburgist ära sõita selsamal päeval, mil nad sinna olid saabunud. Rodionov tõi neile kell 11 vaksalisse sõidudokumendid. Ta selgitas, et nende teeneid Venemaal enam ei vajata, soovitas neile kui välismaa alamaile liikuda kaugemale Läände, «oma kanti». Nad ei võtnud arukat nõuannet kuulda ja jäid elama jaama kaubavagunisse. Seal viibisid nad kuni 3. juunini, mil Jekaterinburgi raudteelased leidsid moodus neist lahti saada: haakisid vaguni niinimetatud põgenikerongi külge, mis liikus ida suunas, ja nõnda sattusid mõlemad 15. juunil Tjumeni. Seal ilmusid nad linnanõukogusse, nõudsid raha ja dokumente edasiseks sõiduks mööda Venemaad «vabal valikul» kuid nad arreteeriti.

Kuni nõukogude võimu kohalikud organid pidasid aru, mida inglase ja šveitslasega peale hakata, vallutasid valged 20. juunil Tjumeni ning tõid mõlemad miilitsakartserist välja. Pärast 25. juulit, kui oli langenud ka Jekaterinburg, ilmusid Gilliard ja Gibbs taas sellesse linna, nüüd juba kui osalejad «Jekaterinburgi asja» valgekaartlikus juurdluses. Koos nendega osutasid «juurdlusele hindamatuid teeneid» uuesti väljailmunud Ehrsberg, Thutelberg ja kurikuulus krahvinna Sofia Buxhoevden . . .

Ka Kobõlinski ei võtnud kuulda Rodionovi nõuannet Ipatjevi majast heaga kaugemale hoida. 1918. aasta augustis sattus ta valgete poolt hõivatud territooriumile. Oma komandandirolli lõplikult ammendanud tunnistuste andmisega Koltšaki kohtu-uurijale naasis Kobõlinski Tobolskisse, kus tema naine oli kohalikus güm naasiumis hakanud õpetajaks. 1918. aasta lõpul tõmbas ta uuesti selga polkovnikumundri, jättis Bitneri ja selle ema Tobolskisse ning läks valgete sõjaväkke. Ta teenis Koltšaki staabi intendantuuris. Lahingus Krasnojarski all võtsid punased võitlejad ta vangi. Pärast kodusõda asus Kobõlinski naisega elama Rõbinskisse. 1927. aastal kaasas valgekaartlik põrandaalune ta nõukogude vastasesse vandenõusse ja ta lasti sõjatribunali otsusel maha.

Lõppkokkuvõttes oli kogu ekspeditsioonigrupist, mille Kerenski seitsmeteistkümnenda aasta suvel Petrogradist teele saatis, 1918. aasta mai lõpuks Ipatjevi eramusse järele jäänud seitse Romanovite perekonnaliiget ja viis teenindajat (doktor Botkin, lakei Trupp, toatüdruk Demidova, kokk Haritonov, kokapoiss Leonid Sednjov) — ühtekokku kaksteist inimest.

Sellest, et Romanovid on Tobolski kubernerimajast paigutatud ümber Ipatjevi eramusse Jekaterinburgis, teatas J. Sverdlov ametlikult ÜKTK istungil 9. mail 1918. Ta jutustas tagurlike elementide sepitsustest ja vandenõudest Tobolski vangistuspaigas monarhistide katseist valvet ära osta, Hermogeni juurest leitud paljastavatest dokumentidest, sellest, et tsaariperekond oli tarvis üle viia kindlamasse kohta. Nüüd, ütles ta, on see tehtud. Uurali Nõukogule on antud korraldus valvsalt hoida endist tsaari, kes on «nõukogude võimu vahialune».[8]

Viimaste nädalate argipäevad

Juuni 4. juulini 1918 oli eriotstarbelise maja komandant Aleksandr Avdejev, vendade Zlokazovite Jekaterinburgi tehase tööline (lukksepp-mehaanik). Tema kaasaegsed räägivad, et ta olnud heasüdamlik ja vastutulelik mees, vangistatuid Ipatjevi majas kohelnud korrektselt, talle allunud valvemeeskond, kellest pooled olid sama tehase töölised, suhtus temasse sõbralikult ning austusega. Avdejev avaldas kahekümnendail aastail korduvalt nõukogude ajakirjanduses mälestusi sündmustest Uurali- ja Siberimaal. Tema edasine elu oli täis pinget ja vintsutusi, isiklikke ning tööalaseid. Lapsi tal ei olnud, seda innukamalt pühendus ta kodututele laste päästmisele, lapsendas kasahhi poisikese Iskalija lastekodust ning kasvatas ta üles kui Nikolai Avdejevi. Aleksandr Avdejev suri tuberkuloosihaigena 1947. aastal.[9] Avdejevi asetäitja oli sama tehase tööline A. Mõškin. 4. juulil 1918 vahetas Avdejevi komandandikohal välja J. Jurovski, Mõškini kohale asus G. Nikulin.

Jakov Jurovski, partei liige 1905. aastast, elukutselt kellassepp, oli revolutsioonilise tegevuse pärast tsaariohranka poolt tagakiusatuna ja jälitatuna asunud koos perega Jekaterinburgi elama 1913. aastal. Ka siin jätkas ta partei ülesandel põranda all aktiivset tegevust. 1917. aastal võitles ta uurallaste esiridades sotsialistliku revolutsiooni ideaalide, nõukogude võimu võidu nimel. Jakov Jurovski oli nimekaimu Jakov Sverdlovi ja teiste Uurali bolševike organisatsiooni veteranide F. Gološtšokini, A. Beloborodovi ja N. Tolmatšovi lähemaid kaasvõitlejaid. Jurovskit tundis ka V. I. Lenin, kes võttis tema Kremlis vastu ja vestles temaga (pärast kodusõda).

Eriotstarbelise maja komandandiks määrati Jurovski ajal, mil ta oli Uurali Nõukogu saadik, oblasti justiitskomissari asetäitja ja tšekaakolleegiumi liige. Vastutavatel kohtadel töötas ta ka edaspidi.[10]

Mitmed kodanlikud autorid on Läänes ammu levitanud väljamõeldist, nagu oleks Jurovski kolmekümnendatel aastatel langenud repressioonide ohvriks ja kusagil hukkunud, milles kahjuks osalt nähti «jumala nuhtlust Jekaterinburgi eest». Tegelikult suri J. Jurovski 1938. aastal Kremli haiglas pärast pikka rasket haigust.[11]

Wiltoni, Massie', Franklandi, Heueri ja nende USA ja Saksamaa LV kolleegide insinuatsioonide kiuste oli Romanovite kohtlemine Ipatjevi majas muutumatult korrektne ning inimlik, kõige vajalikuga varustati neid täiesti küllaldaselt. Teise korruse tubades säilitati (niipalju, kui see tolleaegsetes tingimustes võimalik) elementaarsed mugavused; päevakava ja tegevuse vaheldumine olid jäetud peamiselt vangide äranägemisele, aias jalutamise tunnid valisid nad ise, nende elukorraldusse komandantuur ena-

masti ei sekkunud. Kehtis alaline arstlik järelevalve. Aleksei ravis Derevenko, teisi doktor Botkin. Komandandi käsul käisid punaarmeelased sageli linnas vaimulikku otsimas (nad tõid maja vaimulik Storoževi, kes korraldaski vangidele jumalateenistusi).

Läänes kirjeldatud Romanovite vintsutused on väljamõeldise vili. Selles kõiges on tõtt vähem kui raasuke. Vahest ehk see, ei kuulnud, kes on tema majja elama pandud, hakkas N. Ipatjevi kahju anda neile oma varast üht-teist ajutiseks kasutamiseks. Seepärast oligi esimestel päevadel nappus lauanõudest ja pesust. Kuid varsti toimetas komandantuur majja kõik vajaliku, kaasa arvatud lisavoodid. Nikolai märkis juba esimesel päeval päeviku kusse: *Maja on hea, puhas*. Mõnikord on ennast sisse rääkinud ka sovetoloogid. «Maja oli täies korras . . .» kirjutab Harcave. «Siiski said nad üldiselt kenasti, aeg-ajalt isegi hästi.»[12]

Tuleb arvestada tolleaegseid raskusi toiduainetega. Linna parimast sööklast toodi vangidele iga päev tavaliselt mitmest roast koosnenud lõuna: lihasupid, praed, kotletid, kompotid jne. Teenijaile anti priimus, millel sai toitu soojendada (algul tegi seda kokapoiss Sednjov, pärast Tobolskist saabumist kokk Haritonov). Kui söökla maikuus mõneks päevaks suleti, teenindas Romanoveid Jekaterinburgi parteikommuuni köök. Toitu valmistas neile ühe vastutava töötaja naine (koltšaklased otsisid teda hiljem hea lega taga ja lasksid maha).

Vastupidiselt härra Heueri väitele ei keelanud komandantuur Romanoveile linnaturult toiduaineid (nende oma raha eest) juurde osta, piiramatult lubati Romanoveile ka annetusi ümberkaudsetest kloostritest. Neile toodi süstemaatiliselt, muu hulgas Novo-Tihvini nunnakloostrist, võid, koort, piima, vorsti ja värsket aed vilja: rediseid, kurke, varast kartulit jne. Tunnimehed ei kiht tanud toidukraamiga nunnasid maja juurest minema, nagu kirjutab Heuer, vaid teatasid tihti ise neile vangide palveid. Avdejev keda tsaar on päevikus oma vaenlaseks nimetanud, ütles nunnadele korduvalt edasi Nikolai palve tuua tollal väga defitsiitset tubakat, mida nad ka tegid.

Muide, siinkohal Nikolai enda read: *Toit oli suurepärane ja rikkalik ning valmis õigeks ajaks . . . Toit oli rikkalik, nagu kogu selle aja, ja sai valmis õigeks ajaks.*[13] Võib üksnes ühineda ookeani taguse autori V. Aleksandrovi järeldusega: «Riskides ennast korrata, peame uuesti märkima, kuivõrd soodsamad olid need tingimused võrreldes nendega, millesse kunagi sattusid Schlüsselburgi heidetud vabadusvõitlejad . . . Kuni oma viimase minutini ei kannatanud Romanovid halva kohtlemise all.»[14]

Muidugi, soovi korral võis leida ettekääande kapriisideks. Kogu skandaaliks, seda lubas Aleksandra Fjodorovna endale mitme korral. Tema hüsteeria Didkovski ees Ipatjevi majja saabumise oli ainult üks selliseid juhtumeid. Veel üks episood samast sarjast: Aleksandra kuulutas Avdejevile ja Ukraintsevile, et neile on

[illegible] liiga vähe teenreid, ning nõudis, et majja lastaks teise [illegible] grupiga saabunud inimesi. Komandantuur keeldus. Nagu [illegible] läks Aleksandra Fjodorovna ägestudes (vigaselt) vene [illegible] üle inglise keelele, «öeldes doktor Botkinile, et see peab [illegible] mida ta karjub... Kahe tule vahele sattunud doktor [illegible] üht ja sedasama: Aleksandra Fjodorovna protesteerib, ta [illegible] enda juurde oblasti täitevkomitee esimeest, nõuab (oma [illegible]) edasiandmist Moskvasse.»

[illegible]nõukogu esindajana ilmus P. Voikov. Ta oli valmis pretensioone [illegible] kuulama. Nähtavasti arvestades, et Voikov ei oska inglise [illegible], «hakkas Aleksandra Fjodorovna tema ilmumisel karjuma, [illegible] trampima ja ründama doktor Botkinit, kes tema pealetungi [illegible] taganes. Kogu see kisa oli muidugi meie aadressil,» kirjutab Avdejev. «Siis Voikov peatas tema ja palus rahulikul toonil doktor Botkinit endisele tsaarinnale edasi öelda, et ta ei unustaks, et [illegible] aresti all, ning oleks väljendustes korrektsem, esitaks [illegible] kaebuse sisu ega peaks teda kinni. Ta on väga hõivatud [illegible] ega taha tema hüsteerilist kisa kuulata.

[illegible] asus doktor Botkin kaebust tõlkima. Kaebus seisnes nõudmises, et tagastataks kõik tema teenrid ja igal juhul vähemalt [illegible]kümmend inimest. Kui oblasti täitevkomitee tema palvet ei rahulda, siis palub ta anda kaebuse edasi Moskvasse V. I. Leninile. Voikov ütles, et teenreid neile juurde ei anta, kuna selleks puudub vajadus. Kui endine tsaarinna soovib, võib ta kaevata Moskvasse, esitagu ainult see kirjalikult. Sellega oligi intsident lõppe[illegible].[15]

Aleksandra kapriisid olid toored, märtri mängimine primitiivne ja väärikuseta. Mõnikord demonstreeris ta midagi näljastreigi [illegible], tõusis toitu puutumata lauast. Kokapoiss Leonid Sednjov viis tema maitse järgi valmistatud lemmikroa — makaronid — keedi. Nende viguritega andis Aleksandra oma biograafidele Lääne pikaks ajaks võimaluse maalida traagilise suurkannataja [illegible], kelle Venemaa olevat «teinud patuoinaks kõigi oma ajaloolise mõõdalaskmiste ja ebaõnnestumiste eest».[16] Kuid isegi [illegible]-Aleksandra Fjodorovna haletsejale hakkas tema käitumine [illegible]. «Tuleb tunnistada, et oma katsumuste päevil ilmutas ta [illegible] vähe Vene keisrinnana. Oma käitumises meenutas ta pigem [illegible]rali abikaasat, kes oma tähtsust tunnetades pidevalt ümbritsejate närve sööb.»[17]

Voikovil tuli teenistusasjades veel mitu korda eramut külastada. Kord kohtas ta esimesele korrusele laskuvat endist tsaari... Teinud kerge kummarduse, küsis Nikolai, kas härra komissar võib öelda põhjust, miks tal ei lubata õues puid saagida.

«Tobolskis,» jätkas ta, «saagisin majaõuel pakke koos tütre Mariaga. Uute võimude poolt takistusi ei olnud. Ma luban endale küsida, kas siin on teistsugused tingimused?»

«Jaa, Jekaterinburgis on teistsugused tingimused,» vastas Voikov, «arreteerituile on kehtestatud rangem režiim.»

«Lubage, härra komissar, ma ei näe alust keeldumiseks! Võimud kartused on ülearused. Ma ei kavatse valve alt põgeneda.»

«See oleks võimatu. Siin on töölistest ja talupoegadest valve

Juurde astus endine tsaarinna, heitis Voikovile tigeda pilgu, võttis mehel käe alt kinni ja sõnas talle:

«Partons d'ici, Nicky! Ses barbares ne comprennent rien (Lähme, Nicky! Need barbarid ei saa millestki aru.)

«Madame, sans injures!» (Madam, ilma solvanguteta!) lausus Voikov.[18]

Naine oli Voikovi peale vihane, et see (täpsemalt Uurali Nõukogu) oli keeldunud laskmast eramusse rohkem teenreid. Teise nördimuseks tegid tema tütred nüüd mõnikord osa koduseid töid, näiteks küpsetasid ise mitmel korral leiba, pesid oma pesu. «Tütred õpivad Haritonovi juures söögitegemist ja sõtkuvad õhtuti tainast ning hommikul küpsetavad ka leiba,» kirjutas Nikolai ja tema kommentaar on pisut irooniline: «Pole paha!»[19]

Pesupesemisega oli algul raskusi, nagu meenutab Avdejev:

Nad olid harjunud iga päev oma pesu vahetama, kuid meil oli tarvis kogu see pesulasu hoolikalt läbi vaadata, enne kui pesunaiste kätte anda ... Selleks polnud ei aega ega inimesi ...

Kooskõlastasime selle küsimuse sm. Beloborodoviga ja soovitasime võtta pesutöö käsile endise tsaari tütreil endil koos Demidovaga ... Tol polnud neil ju midagi, ei teinud liiga õppida pisut töötama kas või lõpuks jaoks ... Eraldasime neile köögis koha pesupesemiseks.

Endised suurvürstitarid palusid mind, et hangiksin neile trükitud instruktsiooni pesupesemise kohta. Muidugi, raamatut sellest, kuidas pesu pesta, polnud meil kusagilt võtta ... Meid aitas välja vana sepp Zlokazovi vabrikust, sm. Andrejev. Ta pakkus ennast neid instrueerima. Ja nii poolest, pärast pesuköögi sisustamist osutus sm. Andrejev heaks õpetajaks ning pesupesemisega said asjad korda.

Mitte keegi ja eelkõige eksprintsessid ise poleks öelnud, et see töö tuli neile kahjuks. Vastupidi, nende üksluisesse argipäeva oli tulnud mingi tegevus, mida nad võtsid kui meelelahutust, see andis neile ka tööst ettekujutuse, olgugi kahvatu kujutluse. Üldse nägid nad Ipatjevi majas välja terved ja elavad nagu muide ka nende isa.

Nikolai välimuse järgi, *arvas endine komandant*, poleks kuidagi võinud öelda, et ta on arreteeritud, nii sundimatult lõbusalt käitus ta ... Dokt. Botkin rääkis, et Nikolai Aleksandrovitš pole üldse kunagi olnud nii priske kui Jekaterinburgi vangistuse ajal.[20]

Teisteski (ka valgeemigrantlikes) kirjeldustes ja neist päevist säilinud Jekaterinburgi fotodel ei sarnane Nikolai ja tema tütred haigete või kurnatud ega kas või väsinud inimestega. Endine keiser oli «väljanägemiselt alati rahulik, käis iga päev lastega aias jalutamas ...» toob Sokolov ära endise valvuri V. Medvedjevi tunnistused. «Välimuselt oli ta terve ega olnud vanemaks jäänud

juukseid tal ei olnud», kuid Aleksandra Fjodorovna «hakkas halliks minema ja oli kõhetu. Ta ei käinud kunagi aias, ainult välistrepil, mõnikord istus välistrepil poja kõrval ... Lapsed käitusid tavaliselt ja naeratasid tunnimehi kohates. Nendega oli keelatud rääkida.» Igal juhul on vaieldamatu, et «Jekaterinburgi vangistuse ajal ei toimunud tsaari ja tema perekonna suhtes minigi tervitamist ega lubatud ka solvanguid või häbematusi.»[21]

Perekonnapea käitus sundimatult, lihtsalt, ta küsitles kõiki, keda tahtis, ja seda, mis teda huvitas. Kord alustanud ta sisukat vestlust Avdejeviga.

Ta küsis minu käest, kes on bolševikud. Ütlesin talle, et viis IV Riigiduuma bolševikust saadikut saatis ta Siberisse, nii et ta peaks teadma, et inimesed on bolševikud. Selle peale ta vastas, et seda teinud tema ministrid, tihti tema teadmata.

Siis ma küsisin talt, kuidas ta siis ei teadnud, mida tegid ministrid, kui 8 jaanuaril 1905 lasti töölisi maha tema palee ees, tema silma all. Ta pöördus minu poole ees- ja isanime järgi ning ütles: «Te võib-olla usu, kuid mina kuulsin sellest loost alles pärast Piiteri tööliste ülesmahasurumist.» (Rahumeelset rongkäiku Talvepalee juurde nimetas ta kaheksateistkümnendal aastal ikka veel ülestõusuks.)

Vastasin talle, et muidugi ei usu ma seda, nagu ei usuks ka mitte üks oma töölisperekonnast.[22]

Tunnimees Medvedjevi käest küsinud Nikolai ükskord: «Noh, kuidas asjad lähevad? Kuidas sõda kulgeb? Kuhu väed juhitakse?»[23]

Kord läinud Nikolai koos tütre Mariaga jalutama. Aiaservas istusid pingil komandandi asetäitja Ukraintsev ja nõukogu täitevkomitee liige, ajalehe «Uralski Rabotši» vastutav toimetaja Vorobjov. (Iga ööpäev oli eriotstarbelises majas valves keegi täitevkomitee liikmetest.) Nende kõrvale istus doktor Botkin. Avdejev on sellest kirjutanud:

Nikolai ja ta tütar hakkasid aia ühest otsast teise kõndima. Isa käis vahtides, keskendunult oma jalge ette vahtides ja vahetas aeg-ajalt tütrega mõne sõna. See-eest tikkus Botkin mulle ligi igasugu pärimistega.

«Meid kõiki huvitab väga,» ütles Botkin, «kui kaua meid Jekaterinburgis hoitakse?»

«Seda ma ei tea.»

«Aga kellest see oleneb?»

«Muidugi valitsusest.»

Nikolai ei võtnud kõnelusest osa, kuid soldatisammul teeraja mõõtmist pidades kuulas tähelepanelikult. Äkki ta pöördus järsult ja peatus meie ees.

«Öelge, palun, kas Beloborodov on juut?»

Rabatuna küsimuse absurdsusest ja ootamatusest, ei osanud ma kohe midagi.

«Ta jätab mulle venelase mulje,» jätkas Nikolai.

«Ta ongi venelane.»

«Kuidas ta siis on oblastinõukogu esimees?» venitas endine tsaar imestunult.

Tuleb välja, et ta oli veendunud: nõukogude organite eesotsas seisavad ainult juutidest bolševikud.

Mul polnud mingit tahtmist hakata endisele tsaarile poliitaabitsat õp tama ja selgitama nõukogude võimu rahvuspoliitika erinevust tema ning ma katkestasin kõneluse mitte just kõige viisakamalt:
«Öelge parem, kas teil pole mingeid avaldusi või kaebusi?»

Miks siis ka mitte kaevata. Näiteks: pesu läheb palju, kui pesupesemine venib. Omas majas ei võta seda keegi pesta, tüü ei tule toime. Muide, see polnudki ehk esmajärgulise tähtsusega küsimus, seda enam, et valves olev täitevkomitee liige lubas se kuda ja aidata. Nikolaid huvitas rohkem muu:

«Palun öelge, missugused on praegu Venemaa suhted Saksamaaga?»
«Lugege ajalehti,» ütlesin talle, «seal on kõik kirjas, mis teid hu tab.»
«Me pole ju kaks nädalat ühtki ajalehte näinud. Ma ei tea isegi, mi sugused ajalehed teil Jekaterinburgis ilmuvad.»
«Meil antakse välja kaht ajalehte: parteilehte «Uralski Rabotši nõukogude ajalehte «Izvestija».»
«Partei ajaleht — mis see on? Kas seda annavad välja bolševikud?»
«Bolševikud.»
«Kuidas korraldada, et ma võiksin seda ajalehte saada?»
«Üpris lihtsalt: võtta kätte ja tellida ajaleht. Hakkate seda saama komandandi kaudu.»
«Kuidas ma saan seda tellida?»
«Mina olen selle ajalehe toimetaja. Andke mulle raha ja ma tellin teile ise ajalehe.»
Nikolai päris asjalikult, kui palju maksab kuus «Uralski Rabotši» ja andis mulle siinsamas aias tellimisraha.[24]

Avdejevi kirjapandud episood troonipärijaga:

Ükskord kuulis Aleksei punakaartlasi laulmas. Küsis minult, kas ma seda laulu tean, ja saanud jaatava vastuse, palus talle (teksti) üles kirja tada, kuna viis talle väga meeldivat.
Seletasin talle, et see on revolutsiooniline laul, samas viibinud Anastassia hakkas Alekseile midagi inglise keeles rääkima.
Varsti oli revolutsiooniliste laulude, hümnide ja luuletuste kogu Alekse käes. Kuid kasutada ta seda vist ei saanud. Kui ma temalt mõne pärast küsisin, kas ta laule loeb, sain vastuseks, et laule lugevat ema. Oli selge, et mu kogu oli sattunud kaminasse.[25]

Muidugi olid Romanovid Jekaterinburgis populaarsed. Nikolai pani endiselt kõik kuni pisiasjadeni päevikusse kirja.

Kui me jalutama läksime, tulid kõik vabad soldatid samuti meid vaatama ...

Teist korda tulime jalutama kella 16 paiku. Mingisugune vana eit ja seejärel poisike tikkusid plangu ligi, et läbi prao meid vaatida; neid aeti igatmoodi eemale, kuid seejuures kõik naersid.

Jalutasime ja istusime aias ... Alix püüdas mul juukseid.

Õhtul elektrivalgus vigurdas, kuni Sednjov seda parandas. Mängisime besique'i *purgis põleva küünlajupi valgel.*

Enne teejoomist sattusime jälle hoogu triktrakist.

Vahtkonnaruumist kostis laulu ja keegi mängis hiljuti saalis sinna tassitud klaveril.

Valvurite meeleolu on väga lõbus ja vastutulelik.[26]

Võib-olla mitte alati lõbus, kuid igal juhul pidevalt vastutulelik ka majas korraldatud jumalateenistuste suhtes. Romanovid tähistasid reipalt oma sünnipäevi: Aleksandra Fjodorovna sai kolmekümne kuue, Nikolai viiekümneaastaseks. Päevikus on sissekanne:

Olen elanud 50-nda eluaastani, endalgi on imelik. Ilm oli ilus, nagu tellitud. Kell 11.30 pidas vaimulik koos diakoniga palvuse ... Päeval istusime aias, soojendades end päikese käes.[27]

Linn on sisse piiratud

Muidugi jäi vangistus siiski vangistuseks. Kahekordne plank ümbritses maja. Tunnimehed sees- ja väljaspool maja, toaustel ning vahekäikudes plankude vahel. Nõukogu täitevkomitee liikmete igapäevased valvekorrad. Kodusõja rinnetel elu ja surma peale võitlust pidanud vabariiki valvasid raugematud tunnimehed. Jekaterinburgi parteikomitee kuulutas 14. juunil kõik kommunistid mobiliseerituks. Neil päevil liitus revolutsiooni relvastatud kaitsjatega ligi kaks kolmandikku Uurali oblasti parteiorganisatsiooni koosseisust. Rindele läksid peaaegu kõik Sõsserti, Nižni Tagili, Alapajevski ja teiste tehaste töölised.

Uuralit ähvardav oht sai ilmseks valgetšehhide mässu teisel päeval, 26. mail, mil nad vallutasid Tšeljabinski. Hõivanud selles strateegilises punktis raudteemagistraali, liikusid nad edasi kolmes suunas: läände Omski ja Kurgani peale, et ühineda leegioni Siberi grupiga; lõunasse Zlatousti sihis, et läbi murda oma Volgamaal tegutsevate väeosadeni; põhja Kõštõm—Jekaterinburgi suunas. Viimasesse punkti kippusid Gajda ja tema ümber kogunenud valgekaartlik hunnik erilise raevuga: nad teadsid, et seal, Ipatjevi majas on aprilli lõpust vahi all Romanovid.

Ent juba esimestes lahingutes Jekaterinburgi suunas, muu hulgas 28. mail Argajaši jaama juures toimunud kokkupõrkes valgetšehhide ja kasakatega, näitasid punaarmeelased ning töölised oma otsusekindlust nurjata need kontrrevolutsiooni kavad. Ükskord halvenes siis, kui vastane oli vallutanud Kõštõmi, jõudnud Jekaterinburgist 130 versta kaugusele ning liikus pärast Zlatousti langemist mööda raudteed Permi magistraali suunas, lõigates Jekaterinburgist mööda minna ja linna riigi keskusest ära lõigata, katkestada side Moskva ning Petrogradiga.

Ähvardust tajudes ilmutasid Punaarmeele lähedastest ja kaugemalt töölispiirkondadest appisaadetud salgad tõelist kangelaslikkust. Neil päevil õnnestus valgete rünnakud Jekaterinburgi suunal peatada. Argajaši all paisati nad tagasi ja teistes Uurali rinde lõikudes tammuti kaua ühel kohal.

Juunis ja juuli esimesel poolel pidasid Uurali kaitsjad raskeid lahinguid, kaitstes oma positsioone vaenlase ülekaalukate jõudude surve vastu. Vastast varustasid kiirustades Antandi valitsused ja sõjaväemissioonid. Vaenlane omandas üha tajutavama ülekaalu arvukuses ning relvastuses. Valgetšehhide survel läänest ja idast ning polkovnik Annenkovi valgekasakate pealetungiga Slavgorodi suunast langes Omsk. Umbes samal ajal õnnestus leegionäride esseeride ja valgekaartlaste abiga tungida Samaarasse. 3. juulil hõivas Dutov uuesti Orenburgi. 8. juulil vallutasid interventid Ufa.

Kogu raudtee Samaarast Irkutskini ja sellega külgnevad piirkonnad olid sattunud valgete julma võimu alla. Kõikjal sellest tsoonis arreteeriti ning hukati kommuniste, nõukogude töötajaid, töölisi ja maakehvikuid. Langesid Penza, Sõzran, Simbirsk, Tomsk. Leegioni Tšeljabinski, Siberi ja Volgamaa gruppide ühinemisel kasvas valgekaartlaste pealetungiaktiivsus Jekaterinburgi suunas. 1918. aasta juuli keskpaigaks oli see linn Uuralis viimaseks suureks tõkkeks kontrrevolutsiooni jõududele, mis kaardil muust plekina oli valgunud kuni Irkutskini ja osaliselt Vladivostokini.

Kaugelt ja lähedalt kandus Ipatjevi majja sõja kõrvetavat hingust. Ülemise korruse elanikud kuulasid lootusrikkalt kaugest kõminat.

Kuid ka uurallased jälgisid teraselt, mis toimub Ipatjevi majas.

Verh-Isseti tehase martääntsehhi töölistega oli käesolevast momendist vestelnud kord P. Voikov. Hulgaliselt esitati küsimusi:

«Öelge,» luges ta ühelt sedelilt, «miks endine tsaar viibib luksuslikus eramus, aga mittte vanglas?»

«Põhjusi on palju. Peamine neist on nõukogude võimu humaansus.»

«Kuhu on jäänud tsaari briljandid?»

«Briljandid on Uurali Nõukogu komisjoni poolt aktiga ära võetud, pitseeritud ja eri korralduseni hoiule antud.»

«Mis lasud kõlasid neil päevil maja õuel, kus elab tsaariperekond?»

«Need olid kaks hoiatuslasku valvelt, kes märkas signaalide andmist endise tsaari magamistoa aknast.»[28]

Evakueerides Tobolskist Romanovid, olid nõukogude võimu esindajad arvanud, et nad paigutatakse tagalasse, väljapoole valgete käeulatust. Ent kontrrevolutsiooni poolt rahvale pealesurutud sisesõjas oli tagala muutunud rindeks. Romanovid liikusid valgete all idast läände, Siberist Uuralisse, kuid nende päästerüütlite pingutustega veeres neile järele terrori, vandenõude ja massimõrvade laine, seda üsna sageli tsaariperekonna vabastamise nimel, tegelikult tõmmates neile kaela hukatust. Niisugust põhjuslikku seost on täheldanud ka Lääne ajakirjandus: «Valgete poolt neil kuudel punastele antud löögid avaldasid vangide edasisele käekäigule saatuslikku mõju.» Täpsemalt: «Ameeriklased ja inglased olid maabunud Murmanskis. Lõunas moodustasid vanad

kindralid valget vabatahtlike armeed. Siberis oli kümnetest tuhandetest meestest koosnev Tšehhoslovakkia leegion hõivanud Omski ja liikus Jekaterinburgi peale. Nende jõudude surve tõukaski Koltšakile äärmistele abinõudele monarhistliku restauratsiooni vastu.»[29]

See on kõrget hinnangut vääriv konstateering, kui arvestada, et harva hellitab Springeri publitsistika oma lugejaid kas või kaudsegi tõelähedusega. Muide, ilmutanud sellist armulikkust, teeb artikli autor mööda kaheksateistkümnenda aasta sündmustes üpris olulistest asjaoludest: märkimisväärne osa Venemaa territooriumi oli okupeeritud Saksa vägede poolt ja jätkusid Wilhelmi spiooni-diversiooniteenistuse sepitsused, see oskas oma luurekanalitsad sirutada algul Tobolski kubernerimajja ning hiljem ka Ipatjevi eramusse Jekaterinburgis.

Valgete Jekaterinburgi tungimise ohule reageerisid Uurali töölised lihtsalt ja arusaadavalt, revolutsiooniloogika järgi. Just seepärast, et valged püüdsid endist tsaari iga hinna eest kätte saada, otsustasid Uurali töölised teda mitte mingil juhul käest anda. Selliste sündmuste taustal etenduski Romanovite perekonna draama. Nõlvakul seisva madala maja kohale kerkis hiiglaslik, Venemaad äärest ääreni haaranud, elu ja surma peale peetud sõja kuma. Selle sädemeid lendas ka kahekordse plangu taha, mis hoidis kinni endist keisrit ja keisrinnat ning kus oma postil seisid vintpüsse käes pigistades revolutsiooni tunnimehed: Sõsserti lukksepad ja Verh-Isseti sepapoisid.

Millele võisid need «endised» sellises olukorras veel loota?

Jäka sellele samale, nagu poolteist aastat tagasi: põgenemisele tsaarilikide abiga. Romanovite vangistuse Jekaterinburgi perioodi langesidki kõige ägedamad vabastuskatsed nii sise- kui ka välisvastrevolutsiooni jõudude poolt. 1918. aasta aprilli lõpul olid Romanovite valvamise tingimused Jekaterinburgis tundunud ootamatult kindlamatena Tobolski omadest. Kuid juba kuu aja pärast oli see erinevus muutunud peaaegu nulliks. Varsti tõdunes nii, et Jekaterinburgist oleks Romanovitel olnud veelgi lihtsam minema lipsata kui Tobolskist. Seal tulnuks neil põgenemise korral läbida tuhandeid kilomeetreid, siin oli mööda suuremaid tihedaid teid valgetšehhide ja dutovlasteni kiviga visata.

Ring tõmbub koomale

Üks eespool tsiteeritud autoreid, V. Aleksandrov, on jutustanud et palju aastaid pärast kirjeldatud sündmusi kohanud ta Cannes'is endist valgeohvitseri Sokolovi, restoraniomanikku samas linnas. 1918. aasta kevadel ja suvel oli see mees paljude vandenõulaste hulgas ette valmistanud tsaariperekonna vabastamist Ipatjevi majast. Sokolov mäletanud selgesti, kuidas sellesse operatsiooni lülitati Tekiini («metsiku») diviisi mehed, kes olid omal ajal osalenud Kornilovi mässus. Pärast mässu mahasurumist oli arreteerituid hoitud Bõhhovis Tekiini ratsapolgu ja Georgi pataljoni valve all. 1918. aasta veebruaris põgenesid kindralid Bõhhovist tekiinlased murdsid Kornilovi juhtimisel läbi Donile, Novotšerkasskisse.

Sokolov öelnud oma vestluskaaslasele, et 1918. aasta kevadel ja suvel olid tekiinlased Denikini ning Aleksejevi salajasel käsul hajunud mööda Uurali, varjunud Jekaterinburgi äärelinnades tõmmates nõnda kokku ümber Ipatjevi maja põimitud nähtamatu piiramisrõnga. Need olid hulljulged, vihkamisest sõgedad mehed «ja kui nad tollal eramut ei rünnanud, siis küllap seepärast, et tšehhid, kes olid nendega kokku leppinud üheaegseks löögiks, aeglustasid juuli esimesel poolel pealetungi Jekaterinburgile».

Veidi varem, 10. juunil, oli grupp valgeohvitsere kapten Ivantsevi ja jessaul Mamkini juhtimisel püüdnud agulitest linna tungida, kavatsedes tsaariperekonna vangistusest vabastada ning ära viia. Tööliste ratsasalgal eesotsas P. Jermakoviga õnnestus see jõuk kinni pidada ja laiali ajada.

Gilliard ja Gibbs pöördusid enne linnast lahkumist, mitte kohalikud võimud olid neilt visalt nõudnud, Jekaterinburgi korduvalt Briti konsuli Thomas Restoni poole, küsisid talt nõu ning näpunäiteid, palusid astuda samme tsaariperekonna kaitseks (seda rääkis endine ohvitser Sokolov). Selleks ajaks oli Reston põhjalikult selgeks saanud spiooni-diversioonimahhinatsioonid Venemaal, ta täitis ühtlasi oma otsese šefi suursaadik Buchanani samuti Briti sõjaväemissiooni juhi (Venemaal) kindral Alfred Knoxi (varem tema eelkäija Samuel Hoare'i) ja *Intelligence Service*'i Londoni keskuse ülesandeid.[31] Uurali Briti resident oleva Gilliard'i ja Gibbsiga kokkusaamisel (nii väidab USA auto Massie) ilmutanud teatavat pessimismi, avaldanud arvamust, et «välismaine sekkumine tooks antud olukorras Ipatjevi maja vangidele ainult kahju» ning, mis peamine, Punakaardi olemasolevat jõudude juures oleks tsaariperekonna põgenemiskatse meelega ja paneks selle «suurimasse ohtu».[32]

Kahtlane küll, Restoni ja tema kolleegide kogu tegevus Venemaa idaosas oli jõhker sekkumine Vene asjadesse; Restoni «pessimism» ei tähendanud tema pidurdavat mõju põrandaaluste kõrilõikajate jõukudele, kes valmistasid ette linna töörahvale «pikka

nugade ööd», vastupidi, Reston varustas neid relvadega, forsseeris nende ettevalmistust, nõudis neilt distsipliini ja sõnakuulmist, koordineeris vastastikuseid suhteid. Relvastatud jõukude kirevust arvestades oli koostöö eriti oluline. Asi oli selles, et «Vene kontrrevolutsiooni šuaanid», keda V. Aleksandrov arvas olevat 5000, olid tollal hajutatud mitmesse linna: Kaasani, Simbirski, Permi, Alapajevskisse ja Jekaterinburgi. Vandenõus osalenute ja konsul Restonile allunute hulgas oli Serbia pataljon major Blagotići juhtimisel, kes valvas Kaasanis Vene Riigipanga kullavarusid, mis olid juba 1915. aastal Petrogradist sinna toimetatud.

8 juulil 1918 avati Simbirski «Troitse-Spasskaja» võõrastemajas Restoni inspireeritud sõjaväeline nõupidamine tsaaripere vabastamise asjus. Nõupidamist juhatas polkovnik Kappel (tookord, kes hiljem Siberis Koltšaki väekoondisi juhatas). Kohal olid endine duumategelane, tuntud valgekaartlik politikaan Fortunatov, kadettide tegelane insener Lebedev ja põrandaaluse organisatsiooni operatiivosakonna ülem kapten Stepanov. Nõupidamisel otsmeelselt vastuvõetud otsus kõlas: «Rünnata öösel Ipatjevi maja. Tõmmata Punakaardi tähelepanu kõrvale väljaastumistega Permis ja teistes lähemates linnades. Eraldada vastav ohvitserikomando, kes viib perekonna salajasse peidukohta; operatsioon sihitatakse võimsa slaavi (valgetšehhi — *M. K.*) pealetungiga, mis on soovitav määrata umbes 15. juunile.»[33]

Täpsustamaks ja kooskõlastamaks Tšehhoslovakkia leegioni lähikonnaga väljaastumise tähtaegu, saadeti Jekaterinburgi piirkonda kapten Stepanov. Kuid Stepanov polnud jõudnud veel Jekaterinburgi perroonilegi astuda, kui Uurali tšekaatöötajad ta kinni võtsid.

Jekaterinburgis ootasid rahvavõimu vaenlased oma tundi. Juba kevadel olid nad tsaariperekonna kannul Siberist kolinud Uuralisse, paljud neist seadsid end sisse Ipatjevi maja naabruses. Relvastatud grupid koondasid väljaastumiseks ridu. Ühed küll valjastati tšekistide poolt ja tehti kahjutuks, teised jätkasid põranda all nugade ihumist. Mõnesaja sammu kaugusel Ipatjevi majast asus seitsmeteistkümnenda aasta suvel Petrogradist evakueeritud Kindralstaabi Akadeemia, distsiplineeritud, kogenud ohvitseridest koosnev hästi relvastatud võitlusjõud, valmis iga hetk tegutsema.

Fikseeriti mitu Antandi ohvitseride katset tungida Ipatjevi majja: kord võltsitud «Moskva loaga», kord Uurali Nõukogu esimehe nimega, kord soovides konsulteerida endise kõrgema ülemjuhatajaga liitlaste 1918. aasta suve operatsioonide asjus.

Jekaterinburgi vooris kokku Romanovite arvukaid sugulasi, sealhulgas grupp suurvürste, kes olid varem Petrogradist välja saadetud Vjatkasse. Nad varjasid end linnas ja liitusid vandelaulatega, intrigeerides ning ässitades teisi.

Keisriperekonna liikmeist olid Jekaterinburgi kogunenud

suurvürstid Sergei Mihhailovitš, Igor, Ivan ja Konstantin Konstantinovitšid, vürst Palei, suurvürstinna Jelizaveta Fjodorovna (tsaarinna õde), Serbia kuninganna Jelena Petrovna. Uurali Nõukogu määrusega saadeti nad kõik 20. mail 1918 Alapajevskisse, sada seitsekümmend versta Jekaterinburgist. Seal paigutati nad valve alla niinimetatud Napolnaja kooli kivihoonesse väikelinna serval.

Tekkinud olukorras tegi muret eramu valve nõrkus. Selle lahinguomadused olid ebamäärased. Maja valvurid olid revolutsiooni entusiastid, kuid nende relvad olid vananenud, relvakäsitsemine oskamatu, paljud polnud varem vintpüssi käeski hoidnud. «Seisavad mehed kuulipilduja juures, kuid tulistada sellest ei oska . . .» meenutas hiljem Avdejev. «Me tegime nii: panime kuulipilduja juurde tunnimehe ja hakkasime teda samas õpetama, kuidas selle relvaga ümber käia.»[34]

Juuli oli täis äikest. Juba esimestel päevadel algasid vapustused. Jekaterinburgil ei olnud enam tavalist ühendust Moskvaga. Kuid teated sealt ja teistest linnadest jõudsid pärale. 6. juulil oli Bljumkin tapnud Saksa suursaadiku Mirbachi. 6.—7. juulil tõstsid pealinnas mässu pahemesseerid. Ööl vastu 10. juulit pani toime reetmise Idarinde ülemjuhataja pahemesseer M. Muravjov just sellel rindel, mille olukord mõjutas otseselt Jekaterinburgi saatust. Muravjov põgenes oma staabist Kaasanis koos grupi kaaslastega Simbirskisse, «kuulutas sõja» Saksamaale ja seda «Hakspea vastast vägitegu» vajas ta peamiselt selleks, et teha katset avada rinne valgetšehhidele, mis teeks ühtlasi nende ees lahti ka Jekaterinburgi väravad. 11. juulil tõstsid valgekaartlased mässu Jaroslavlis. Tekkis oht, et vaenlase poolring haarab ümber Jekaterinburgi.

Romanovite valvamise eest vastutajail ei olnud enam midagi oodata: valged võisid iga päev ja tund linna tormata. Ei tohtinud aega kaotada. Uurali Nõukogu pidi tegema otsuse.

1918. aasta veebruaris oblasti nõukogude III kongressil konstitueerunud võimuorgan Uurali Nõukogu esindas 98 protsendi Uurali valijate vabalt väljendatud tahet. Tema juhtiva, kõige aktiivsema osa moodustasid töölised, Jekaterinburgi, Permi, Nadeždinski, Tšussovaja, Lõsva, Motovilihha, Kunguri, Manjari, Tšeljabinski, Kõštõmi, Sõsserti, Nevjanski, Alapajevski saadikud. Need olid esindajad piirkondadest, kus nõukogude võim oli kindlustunud juba 1917. aasta novembris, varsti pärast sotsialistliku revolutsiooni võitu Petrogradis. Elanike valdava enamuse poolt valitud Uurali Nõukogult saadud seaduslike volituste põhjal tegutses selle täitevkomitee eesotsas viieliikmelise presiidiumiga: A. Beloborodov (esimees), B. Didkovski (esimehe asetäitja), F. Gološtšokin, G. Safarov, N. Tolmatšov.

Kui Romanovid Uuralisse toodi, oli Moskva ja Uurali instantsidel esialgu kavas avalik kohus endise tsaari (võimalik, et ka tema

[illegible] üle. ÜKTK Presiidium otsustas anda protsessi korraldamise projekti eelseisvale V ülevenemaalisele nõukogude kongressile kinnitada. Ajal, mil olid käimas ettevalmistused kongressiks, sõitis Gološtšokin Moskvasse ÜKTK Presiidiumile ette kandma kohkrast Uuralis. Kuna sõjaolukord riigi selles piirkonnas oli kiiresti halvenenud, loobus ÜKTK Presiidium varasemast kavatsusest oodata protsessi otsustamist kongressil ja käskis F. Gološtšokinit alustada pärast Jekaterinburgi naasmist viivitamatult protsessi organiseerimist, et see toimuks veel enne juuli lõppu.

Isegi õelaimad sovetoloogid ei saa praegu jätta tunnistamata tõika, et ÜKTK ja Uurali Nõukogu püüdsid kuni viimase võimaluseni korraldada kohtuprotsessi tollal kehtinud juriidiliste normide järgi.

«Eespool osutatust (kodusõja asjus — *M. K.*) tuleneb kahtlusteta,» kirjutab V. Aleksandrov, «et varsti pärast seda, kui Moskvistlikud liidrid olid võimule tulnud, nõustusid nad põhimõtteliselt Nikolai ja üpris tõenäoliselt ka tema kõigist vihatud naise kohtu alla andmise ideega, kuid Romanovite karistamisest tulenevamate probleemide survel osutusid nad sunnituks seda plaani ikka edasi lükkama ning siis sellest hoopis loobuma.» Samasugusele järeldusele on tulnud Massie: «Kiiresti suurenev oht edasiliikuvate (valgekaartlike — *M. K.*) vägede poolt — vaat sundis bolševikke loobuma avalikust kohtust tsaari üle ning otsima teistsuguseid plaane tema perekonna suhtes.»[35]

12. juulil naasis Gološtšokin Moskvast Jekaterinburgi. Samal päeval toimus nõukogu täitevkomitee erakorraline istung. Saabus teatelt väljakutsutud väejuhatuse esindaja, tal paluti anda hinnang sõjasituatsioonile käesoleval päeval ja tunnil. Ta ütles avaliselt, et pole lootust taastada olukorda Jekaterinburgi lähistel. Interventide ja valgekaartlaste pealetungijõud haaravad linna ümber lõunast, suruvad taganevatele punastele üksustele kahest küljest peale. Kuzino jaama juurest kipub vastase löögigrupeering otse linna peale. Kuna kaitsjate võimalused olid ammendatud ja elavjõu ning lahingumoona reserve ei olnud ette näha, võis Jekaterinburgi langemist pidada paari päeva küsimuseks.

Seda taipas ka linnas varjunud vaenlane. Eramu ja monarhistlik [illegible] vahetasid palavikuliselt informatsiooni ning signaale. Romanovid palusid abi, kiirustasid tagant maja valvele kallale tungima. Majast ja majja saadetud kirju leiti leivatükkidest, [illegible]ainete pakkepaberist. Komandant on meenutanud:

> Ühestrist toodud koorepudeli korgist leidsin ingliskeelse kirja: ohvitser kirjas Romanovitele, et nende päästmiseks on kõik valmis, oodatakse [illegible] nõusolekut. Toimetasin paberi sm. Gološtšokini kätte. Pärast koopia [illegible]mist pandi kiri korgi sisse tagasi ja anti adressaadile. Kahe-kolme [illegible] pärast läks samal moodusel Nikolai vastus, et nad on valmis. [illegible]ohvitser arreteeriti. See osutus Austria ohvitseriks nimega Mačič.[36]

Neil päevil käisid ühes teise korruse toas peaaegu lakk matud nõupidamised Botkini osavõtul. Maria ja Tatjana saade koridori valvama. Nad istusid kirstul ja tegid näputööd, aga pea, kui ilmus kõrvaline inimene, tõusid nad ning läksid tüd teisi hoiatama. Sageli lonkis vahtkonnaruumides ringi Botk alustas juttu, püüdis midagi uut välja uurida. Doktor Derevenk kuritarvitas talle antud õigust igal ajal eramusse minna (niisugu eelist ei olnud kellelgi peale täitevkomitee liikmete) — temast s kohalike põrandaaluste gruppide agent. Juuni keskpaiku s Jekaterinburgi salaja saabunud valgekaardi polkovnik I. Sidor erimissiooniga koordineerida ettevalmistusi rünnakuks Ipatjev majale. Ka tema ülesannete täitmise võttis Derevenko enda peal

«Vabastamistund läheneb,» kirjutas Sidorov Nikolaile. «Usurpaatorite päevad on loetud. Slaavi armeed lähenevad ikka rohkem ja rohkem Jekaterinburgile. Nad on linnast mõne versta kaugusel. Hetk on kriitiliseks muutumas. See hetk on käes . . .»

«Teie sõbrad ei maga,» teatati teises kirjas. «Nii kaua oodatud [hetk] on saabunud!»[37]

«Jumala ja teie külmaverelise abiga loodame millegagi riskimata [palju] eesmärgi saavutada,» seisab veel ühes eramusse toimetatud kirjas. «Teil on eemaldada liimipaberid ühelt teie aknalt, et te saaksite selle avada. Palun mulle täpselt osutada akent! Juhul, kui väike tsareevitš saa käia, komplitseerub asi tugevasti . . . Kirjutage, kas on vaja [kedagi] meest, et teda kanda, ja kas ei võta seda enda peale keegi teie hulgas. Kas ei saaks sel ajal tsareevitšit mõne narkootikumiga 1—2 tunniks magama panna? Las seda otsustab doktor! . . . Olge rahulik! Me ei [tee] midagi ette, kui pole edus täiesti kindlad. Tõotame teile seda pühalikult jumala, ajaloo ja omaenda südametunnistuse ees!

Ohvitser»[38]

Tagasi vabadusse viis post (Derevenko vahendusel) ühe Nikolai oma käega kirjutatud kirja: .

Nurgalt teine aken väljaku poole seisab avatuna juba kaks päeva [ja] isegi öösiti. 7. ja 8. aken peaukse kõrval, samuti väljaku poole, on [olnud] samuti kogu aeg avatud. Toas asub komandant oma abilistega, kes [meid] dustavad antud hetkel sisevalve. Neid on 13 püsside, revolvrite ja [muu] midagi relvastatud meest. Mitte ühelgi uksel, välja arvatud meie [uks] ei ole võtmeid. Komandant ja tema abiline sisenevad meie juurde, [kui] tahavad. Korrapidaja käib öösel ümber maja kaks korda tunnis ja [me] kuuleme, kuidas ta relvad meie akende all tärisevad. Rõdul seisab [ka] kuulipilduja ja rõdu all teine — häire puhuks. Meie akende vastas [on] tänava asub väikeses majas valvemeeskond. See koosneb 50 mehest. [Kui] võtmed, ka võti number 9, on komandandi käes, kes kohtleb [meid] hästi . . .* Ukse ees seisab alati auto. Iga valveposti juurest on viidud signaalkell komandandi juurde ja juhtmed vahtkonnaruumi ning teistele postidele . . . Teatage meile, millal avaneb võimalus, ja vastake, kas [me] saame kaasa võtta oma inimesed?[39]

Tekkinud olukorras teistsugust väljapääsu nägemata võttis Uurali Nõukogu Täitevkomitee sellesama 12. juuli istungi lõpus vastu otsuse: kohut ära ootamata hukata Romanovid.

* Siin pidas Nikolai silmas mitte A. Avdejevit, vaid teda asendanud J. Jurovskit.

Abielupaari ei olnud enam mitte kuhugi ega millegagi ära viia. Nende endi süüdatud leegi keeled olid jõudnud ka nendeni. Tuult külvanuid neelas tõusnud torm.

Need kolm ööd

16. juulil 1918 pidas Uurali Nõukogu Volga-Kama panga hoones istungit. Istungit juhatas Beloborodov. Oli istutud juba hommikust peale. Oraatorite kõnedes pulbitsesid kired. Repliigid olid teravad, sekka raevu: otsustamisel oli endise tsaari saatus.

Mõne Lääne autori kujutlusvõime on seda istungit «Euroopa kõige kaugemas servas» maalinud kurjakuulutavates, peaaegu apokalüptilistes värvides. Selle õhkkond, kirjutas üks sovetoloogе, «oli läbi imbunud tubakasuitsust ja vihkamisest», selle taustaks «linna kohal möllav tolmutorm».

Väljamõeldis! Oli kaunis suveilm. Eredas päikesesäras rohetasid aiad ja puiesteed, sillerdasid tiigid ning järved, mis hõbedaselt raamisid vana Uurali linna.

Kui kaua oli kestnud istung pangahoones, poleks vist osanud öelda ükski osavõtja. Tükk aega pärast keskpäeva tõusis Beloborodov püsti ja pani otsuse hääletusele. Täitevkomitee langetas otsuse ühehäälselt. Presiidiumi liikmed — nende hulgas Beloborodov, Gološtšokin, Didkovski ja Tolmatšov — kinnitasid otsuse oma allkirjaga.

Tekkis küsimus: kellele panna täideviimine? Üldine arvamus oli, et eriotstarbelise maja komandandile Jakov Jurovskile ja tema asetäitjale Grigori Nikulinile. Veel kolm päeva, ja pikaleveninud rängale draamale saabub lahendus.

16. juuli õhtul kell pool üksteist heitsid Romanovid ja nende lähemad magama. Kell pool kaksteist ilmusid eramusse kaks Uurali Nõukogu erivolinikku. Nad käskisid J. Jurovskit asuda otsuse täideviimisele ja andsid talle presiidiumi liikmete poolt alla kirjutatud dokumendi.

Keskööpaiku läksid komandant, tema asetäitja ja grupp reltastatud töölisi nõukogu esindajate saatel teisele korrusele. Jurovski ülesandel käis doktor Botkin toad läbi, äratas magajad, teatas, et on vaja tõusta ja riietuda. Komandant seletas koridori jõudnud Nikolaile: Jekaterinburgile tungivad peale valgete väed, linn võib iga hetk sattuda suurtükitule alla. Kõigil tuleb ülemiselt korruselt minna alumisele.

Üksteise järel väljusid koridori seitse Romanovite perekonnaliiget ja neli lähikondlast (Botkin, Haritonov, Trupp ning Demidova). Kõik läksid Jurovski ja Nikulini kannul trepist alla, teise ning esimese korruse vahel oli kakskümmend kolm astet. Nad jõudsid üle nurgatoa läve, mis jäi trepist mõne sammu kaugusele.

Selle poolkeldrikorruse toa pindala oli 6×5 meetrit. Seintel rull-duline tapeet. Ainsat põiktänava poole avanevat akent katsid massiivsed trellid.

Kui kõik olid tuppa sisenenud, astus uksel seisnud komandant ühtlasi oblasti justiitskomissari asetäitja J. Jurovski ette, võttis vormipluusi rinnataskust neljaksmurtud paberilehe, keeras selle lahti ja kuulutas: «Tähelepanu! Tehakse teatavaks Uurali Töö-liste, Talupoegade ja Soldatite Saadikute Nõukogu otsus: ... Ja kohe pärast seda, kui olid lausutud otsuse viimased sõnad, lasid tasid lasud.

Kell üks öösel 17. juulil oli kõik lõppenud ... Aknatrellide taga mürises ööpimeduses tuhmilt automootor ...

Siin oli teoks saanud see, mida läbi põlvkondade olid piinelnud ja hukkudes oma kujutlusis näinud tuhanded Venemaa vabaduse eest võitlejad. Oli juhtunud see, mida aheldatuna sunnitööliste käru külge, müürituna kivikotti, surres tapalaval või verest tühjaks voolates karistajate kogupaukude all oli nende inimeste siin tahtnud seletada tulevikus.

Dünastiale oli algus pandud Ipatjevi kloostris, lõpu leidis see Ipatjevi majas.

Üks näide kõmuhimust: keegi sovetoloog väidab, et Jekaterinburgi majaomanik N. Ipatjev olnud tolle Kostroma lähedal asunud Ipatjevi kloostri omaniku otsene järeltulija. 21. veebruaril 1613 oli ülevenemaalise seisustekogu otsusega kuulutatud see tsaariks dünastia esimene esindaja, kuueteistkümneaastane Mihhail Romanov.[40]

Viimaste Romanovite viibimine Jekaterinburgi eriotstarbelises majas oli väldanud kaks kuud. Seal toimunu tähendus selgus lähimatel päevadel. Uural ei tahtnud anda Romanoveid kontrrevolutsiooni kätte elavalt, ent ka surnult mitte. Nende laibad otsustati põletada ja tuhk jäljetult laiali puistata. Mitte anda tolle rituaalsele sabatile! Mitte mingit pidet kättemaksuorgiateks!

Jurovski, Nikulin ja neid abistanud P. Jermakov tundsid hästi Jekaterinburgi ümbrust. Neile oli meelde jäänud Koptjaki küla seitseteist versta linnast, järve kaldal. Poolringina ümbritses küla põline laas, mis läks üle ääretuteks Uurali—Siberi metsadeks. Suviti sõitsid siia Jekaterinburgi kehvemad suvitajad, üürisid talupoegadelt taresid. Linnast suundus tee Verh-Issetski kaudu põldude ja niitude vahel, siis läbi tiheda metsapadriku otse küla servale. Viis versta enne küla oli vasakul pool teed Nelja Venna välu. Selle nime sai lagendik nelja männi järgi, millest olid jäänud neli vana kändu. Kunagi oli sealt kaevatud rauamaaki, endiste lahtiste kaevendite kohale olid tekkinud tiigid, šahtidest jäänud sügavad augud. Ümberringi oli kõik kasvanud rohtu ja võsasse. Nelja Venna välule viidigi hukatud Romanovite laibad.

Kella kolmeks hommikul olid hukatute laibad nendesamade erivolinike juhatusel õue viidud ja veoauto kasti pandud. Vaevalt

oli hakanud koitma, kui autojuht Sergei Ljuhhanov juhtis auto põiktänavasse ja sõitis erivolinike ning ratsasalga saatel läbi ainuva linna Verh-Issetski tehase poole. Luurajana ratsutas ees Viktor Vaganov, üks nõukogu aktiviste.

Jõudnud väluni, keeras auto teelt metsa. Mahajäetud šahtide vahel laoti laibad vaheldumisi kuivade palgiotstega riita, valati petrooleumiga üle ja pandi põlema. Kui riit oli ära põlenud, maeti jäänused sohu.

Ipatjevi majas võeti tubadest tunnimehed maha. Õues jätkati veel kaks päeva valveteenistust. 22. juulil, mil linnas oli selgesti kuulda suurtükimürinat, algas asutuste evakueerimine. N. Ipatjev kutsuti Uurali Nõukogusse ja talle tagastati majavõtmed.

Ajal, mil Nelja Venna välul leegitses tuleriit, jõudis kätte lõpplahendus ka Napolnaja kooli elanikele Alapajevskis. Valgete väegede kiire lähenemine sellele kolkalinnale, monarhistide kokkusaatmine Verhoturi maakonda, nende poolt Nevjanski tehase piirkonnas provotseeritud mäss nõukogude võimu vastu ja endise tsaari sugulaste nende kätte langemise võimalus — kõik see sundis Alapajevski Nõukogu juuli keskpaiku vastu võtma samasuguse otsuse, nagu oli vastu võetud Jekaterinburgis tsaariperekonna suhtes.

Päev pärast finaali Ipatjevi majas, ööl vastu 18. juulit, saabus Napolnaja kooli Nevjanski ja Verhne-Sinjatšihhini tööliste ratsagrupp eesotsas Pjotr Startseviga. Vangid pandi tõldadesse, viidi Verhne-Sinjatšihhini tehase taha metsa ja lasti seal, üksteist järsta Alapajevskist, maha.*

Üks kuu varem oli neis paigus oma haua leidnud ka Mihhail Romanov, Nikolai II vend, veebruarikuu tsaaritrooni kandidaat.

1917. aasta kevadest alates oli Mihhail suhteliselt tagasihoidlikult elanud Gatšinas. 1917. aasta novembris ilmus ta Smolnõisse ise palus Rahvakomissaride Nõukogu asjadevalitsejat V. Bontš-Brujevitšit mingil kombel «legaliseerida» tema seisundi Nõukogude vabariigis, selleks et vältida võimalikke arusaamatusi. Rahvakomissaride Nõukogu plangil vormistas Bontš-Brujevitš Mihhail Romanovile kui reakodanikule loa «vabaks elamiseks». Ent kui üldolukord riigis oli järsult halvenenud (sakslaste pealetung Petrogradile 1918. aasta veebruaris ja muud sündmused), saatis Petrogradi Nõukogu Mihhaili Permi elama.

Koos temaga asusid sinna tema sekretär Bryan Johnson (inglane), kammerteener Nikifor Tšelõšev ja autojuht Vassili Borujov.** Algul oli Permi Nõukogu Mihhali vabadusi veidi kitsen-

* Hukati kõik, kes olid 20. mail Jekaterinburgist välja saadetud, välja arvatud Serbia kuninganna Jelena, kes suri 1921. aastal Jugoslaavias.

** Enne revolutsiooni oli autokoguja mainega Mihhailil olnud kõige suurem isiklik garaaž Venemaal (ja selle piiride taga) — ligi sada kõige kallimat marki autot, nende hulgas «Rolls-Royce'id» ja «Packardid».

danud, hiljem kaotati tema palvel kitsendused. Tema prii elu kesklinnas Sibirskaja tänava «Korolevskaja» võõrastemaja luksus numbrites (sõidud «Rolls-Royce'iga», piknikud maal, kontsertidel ja teatris käimine, peoõhtud jms.) ärritas kohalikku rahvast, pal jud väljendasid avalikult rahulolematust ning protesti.

Tehasekoosolekuil ja miitinguil kostis nõudmisi: «Saata Mihhail vanglasse! Hukata ta!» Motovilihha tehase miitingult tuli nõu kogusse resolutsioon: kui võimuorganid ei pista nooremat Roma novit luku taha, õiendavad töölised ise temaga arved. Nõukogu tegi Mihhailile ettepaneku tema enda julgeoleku huvides asuda «Korolevskaja» võõrastemajast endise vanglahaigla ruumidesse mis olid tema jaoks ära remonditud. Mihhail saatis keskusse kae buse «ähvarduste» ja «omavoli» peale. Kahes Permi Nõukogus saadetud dokumendis — Rahvakomissaride Nõukogust Bonts Brujevitši allkirjaga ja Vetšekaast Uritski allkirjaga — kinnitati et kuna Mihhail Romanov pole andnud põhjust teistsuguseks kohtlemiseks, jäävad tema kodanikuõigused puutumata, ta võib endiselt elada Permis eriliste kitsendusteta. Täitevkomitee pre siidium võttis keskuse näpunäited juhindumiseks, kuid hoiatas omalt poolt Romanovit: kui ta sedavõrd keerukal ajal jätkab oma endist eluviisi, paneb nõukogu endalt maha vastutuse või malike tagajärgede eest.

Juhtus see, mille eest teda oli hoiatatud. 13. juuni ööl tungis «Korolevskaja» võõrastemajja grupp tundmatuid. Nad võtsid Mihhaili kaasa, viisid linnast välja ja lasksid kuuendal kilomeet ril Motovilihhast, Nobeli naftaladude taga maha.

Hommikul saadi Permi Nõukogus teada, et Mihhail on kadu nud. Kahtlustati põgenemist. Moskvasse, Petrogradi ja mujale saadeti telegrammid põgenemise kohta, korraldati tagaajamine ning otsinguid. Selgus, et Mihhaili olid hukanud kohalikud töö lised A. Markov, V. Ivantšenko, N. Žužkov ja I. Kolpašnikov. Gruppi juhtinud Motovilihha asulanõukogu esimees G. Mjasnikov.

Esimesel ülekuulamisel tšekaas nõukogu esindajate osavõtul seletas Mjasnikov: Motovilihha töölised olid teada saanud, et Mihhail Romanov taotleb luba välismaale sõiduks. Tema naise krahvinna Brassova (sündinud Šeremetjevskaja) oli peatunud Moskvas, olevat käinud vist koguni Rahvakomissaride Nõukogus. Kuid veel enne, kui seal midagi kindlat jõuti otsustada, põgenes naine välismaale ja ilmunud lagedale Pariisis. Kuna töölised tekkis kartus, et ka Mihhail talle antud vabadusi kasutades kaob otsustanud viis vabatahtlikku omal algatusel ja äranägemisel nõu kogude organisatsioonide teadmata «teha seda, mida nad tegidki».

Sel kombel leidsid viisteist Romanovite perekonna esindajat oma lõpu Uuralis.

16

MÖÖDA JÄLGI

Ja esimesed saavad viimasteks.

Kelja Venna välu

Päev, mil Ipatjevi maja tühjaks jäi, oli Esimese maailmasõja 1530. päev.

Pariisi all värises maa ikka veel Saksa raskesuurtükiväe tulest. Oli käimas äge lahing Château-Thierry juures, viiekümne miili kaugusel Prantsusmaa pealinnast. Kuid hakkasid ilmnema ka märgid Saksamaa lähenevast krahhist.

Kui madalale olid langenud *Kaiser*'i aktsiad, nähtub sellest, et sel päeval täienes tema avalike vastaste leer Monaco vürstiriigiga. Veel polnud väikeriik heitnud maailmakaalude vaekausile oma relvajõude (87 sõdurit), kuid nõudis pärast *Reich*'ile sõja kuulutamist, et kõik Saksa alamad lahkuksid Monte Carlost.

Järjekordses ülevaates maailmasõjast ja ka kodusõjast Venemaal osutas Pariisi «Matin» erilist tähelepanu olukorrale Jekaterinburgi piirkonnas. Neli päeva hiljem, 21. juulil 1918, avaldas «Matin» Lääne ajalehtedest esimesena tagasihoidlikult peenes kirjas kolmandal leheküljel teate pealkirjaga «Kuuldused tsaari mahalaskmisest».

Pariis, 20. juulil. Agentuur Havas teatab. Vene Nõukogude valitsus saatis radiogrammi, mis selgitab endise tsaari surma asjaolusid vastavalt Uurali Nõukogult saadud andmetele. Kuna kontrrevolutsioonilised pidid kavatsesid vabastada Nikolai II, millest annab tunnistust ka nende poolt organiseeritud ja nüüd paljastatud vandenõu, Uurali Nõukogu otsustas endine tsaar maha lasta. Ööl vastu 17. juulit viidi otsus täide.

Inglismaal tõi esimese sellise teate 22. juulil ajaleht «Times», tema järel ülejäänud ajakirjandus. Valged said tsaariperekonna lõpust teada umbes samal ajal, veel enne Jekaterinburgi hõivamist.

Kahekümnenda juuli paiku ei suutnud eeslinna taganenud punaste väed enam pingele vastu panna. Jekaterinburgi kaitsjate hõrenenud ahelik katkes. Kangelastegu oli seegi, et nad nii kurnatud jõududega olid linnapiiril vastu pannud 6—7 päeva kauem kui oodatud. 25. juuli hommikul tungis valgekasakate ratsavägi läbi tühikute, mis uurallaste kaitsesse oli murdnud kindral Gajda (Jekaterinburgi rindelõigu juhataja) suurtükivägi, lõuna suunast linna. Jekaterinburg langes.

Gajda saadetud ohvitserid tormasid Ipatjevi majja. See oli tühi, uksed pärani lahti. Dutovi jessauulid ja valgetšehhide veeblid jooksid majas ning õues ringi, nad ei teadnud, millest alustada, kust otsida kadunute jälgi. Nad kaevasid läbi aia. Otsisid läbi metsa vaksali taga. Tõmbasid pootshaakide ja nootadega läbi linna tiigid. Alles 27. juulil, mil vastuluuresse oli ilmunud porutšik Šeremetjevski, kes oli enne valgete tulekut elanud illegaalselt Koptjakis, kuuldi tema käest esmakordselt Nelja Venna välust.

Gajda käskis seda teadet kontrollida. Moodustati komisjon: nel sõjaväeakadeemia ohvitseri, esimeheks polkovnik Žerehhovski. Ühtlasi tegi Jekaterinburgi tsaariaegne prokurör V. Iordanski, kes oli naasnud koos dutovlastega, käskkirjaga nr. 131 30. juulil 1918 uurija M. Namjotkinile ülesandeks algatada vormikohane süüasi Romanovite hukkamise kohta. Samal päeval alustasid Namjotkin ja Žerehhovski valgeohvitseride, arst V. Derevenko ja tsaari endise kammerteenri T. Tšemodurovi saatel majajäetud šahtide vahel otsinguid. Jätkati otsimist linnas. Nädal hiljem, 8. augustil, kõrvaldati Namjotkin uurimisest, vastuluure oli hakanud teda kahtlustama ebapiisavas usaldusväärsuses. Ühtlasi saadeti laiali Žerehhovski komisjon kui koosseisult liiga liberaalne «Vaatleja»-suhtumisega Ipatjevi majja aprillist juulini oleva sõjaväeakadeemia üldse patustanud. Uurimine läks Jekaterinburgi revolutsioonieelse prokuratuuri ametniku Sergejevi kätte. Tema abistas Jekaterinburgi vana kohtu eesistuja V. Kazem-Bek.

Sergejev saatis Koptjaki piirkonda insener Kotnjovi ja käskis tal alustada kaevamistöid. Toimetati kohale aurumasinad pumpadega. Anti käsk vesi šahtidest välja pumbata, augud ja tiigid läbi uurida. Otsiti samuti Verhne-Sinjatšihhini tehase juures sealpool Alapajevskit. Tööks vajalikke inimesi nabiti päise päev ajal kinni linnatänavail ja ümberkaudsetes külades.

Ajal, mil metsades ja soodes olid käimas kaevamistööd, toimusid vastuluures ülekuulamised, kasutati piinamist. Valgekaartlaste patrullide saatel luusisid Sergejevi abilised mööda Jekaterinburgi ja Alapajevskit, arreteerisid ning vedasid piinakambrisse igaüht

kes hiljutiste sündmustega Ipatjevi majas ja Napolnaja koolis vähegi tegemist oli olnud. Alapajevski töölishüttide ja Koptjaki talutarede kohal hõljus surm. Vabrikute ja tehaste kontoritest korjas Sergejev kokku «Personali arvestuse raamatud». Nuhkide abiga koostati nende põhjal arreteerimisele kuuluvate nõukogude ja ametiühinguaktivistide, Ipatjevi maja ning Napolnaja kooli valvemeeskonna nimekirjad. Peeti silmas eelkõige neid, kes valgete luure andmeil olid hooneid valvanud või otsuse täideviimises osalenud. Inimesi otsiti taga ja tapeti kohapeal.

Valgekaartlike uurijate ja piinajatega liitus polkovnik Kobõlinski. Juuni algul Jekaterinburgist väljasaadetuna oli ta jõudnud Tjumeni ning seal valged ära oodanud. Kobõlinski kannul ilmusid lagedale Gilliard ja Gibbs. Nad käisid midagi otsides ja arutades eramus ringi, kuid ükskord tõsteti nad sealt pikema tseremooniata välja.

Gajda kolis ise Ipatjevi majja ja asus samasse tuppa, kus kuni 16. juulini oli elanud endine tsaar.

Sellest, kuidas kõik need «valge liikumise» rüütlid suhtusid üksteisesse ja monarhi mälestusse, annab tunnistust Wiltoni säilitatud dokument — protokoll, millele on alla kirjutanud Sergejev, V. Kazem-Bek, V. Iordanski ning N. Ipatjev.

Protokollis on, et linna komandantuuri esindaja lipnik Aleksejev käskinud uurijail vabastada maja «rindejuhataja kindral Gajda ja tema staabi korteriks». Nende keeldumise peale öelnud lipnik, et korraldus tuleb «juhatajalt endalt» ja maja hõivatakse «hoolimata nõusolekust või nõusolematusest». Varsti tulid leegionärid, alustasid koristamist, põrandapesemist jne. Kiiruga kohale kutsutud majaomanik «eruinsenerkapten N. Ipatjev seletas, et nagu tšehhi ülemjuhatusele juba teatatud, on kõik ruumid uurimisvõimude käsutuses ja ilma nende nõusolekuta ei või kedagi majja lubada». Kuid saabunud kapten Blača üksnes kordas käsku vabastada maja.

Allakirjutanud väljendasid kõige otsustavamat protesti, nad süüdistuvat ainult vägivallale, seoses uurijate lahkumisega olid majas hoitud asitõendid kokku pandud ja ära viidud» ringkonnakohtu hoonesse. Eramusse asunud «Gajda alluvad, järgides tema käsku, irvitavad avalikult kohtuvõimude üle, rebivad maha pitsate jne.».[1]

«Päästja ja vabastaja» ebadelikaatsest kohtlemisest solvunud valgekaartlased kütsid endas üles vaikset vihkamist.

«Seesama Gajda, nüüd juba kahe Georgi ristiga Vene kindralleitnant,» nii on oma kibedust memuaaridesse valanud teda teeninud valgekaardikindral parun A. Budberg, «vägev täkk, väga valgaarne tüüp... käitub väga tähtsalt, räägib vene keelt halvasti...» Jekaterinburgi saabunud valgeohvitsere vastu võttes ristas ta vaksalis üles «auvahtkonna Gajda nimelisest löögipolgust tema monogrammiga paguneil, surematute käisemärkide

ja muu butafooriaga . . . Samas seisis Gajda konvoi endise keisri liku konvoi vormis . . . vastik on näha kogu seda butafooriat näha Vene ohvitseride ning soldatite paguneil mingisuguse tähe avantüristi monogrammi . . . Lõputult valus on näha, et Ven uus sõjaline jõud on allutatud revolutsioonimülka juhuslikule nurisünnitisele, kes on Austria velskriseisusest tõusnud Ven väepealikuks . . . Umbrohi on kerge kasvama, kuid välja kitkuda saab seda suure vaevaga.»[2]

See «vulgaarne täkk» sai Koltšaki lähimaks kaasvõitlejaks koguni tema sugulaseks.*

Sergejev teostas tsaariperekonna hukkamise uurimist kuni kaheksateistkümnenda aasta hilissügiseni, siis nõudis ennast «Venemaa kõrgemaks valitsejaks» kuulutanud Koltšak tema materjalid enda kätte.

Bolševike võitmise eelnaudingus tahtis ta ette valmistada kohtuprotsessi «neil kolmel ööl» Jekaterinburgis, Permis ja Alapajevskis osalenute üle. Avaliku kummardusega Nikolai II vastu mule kavatses admiral demonstreerida ennast kontrrevolutsiooni ja restauratsiooni eestvõitlejana ja näidata oma võimu järjepidevust tsaarirežiimi suhtes. 30. detsembril 1918 kinnitas Koltšaki justiitsminister Starõnkevitš telegrammiga Pariisi Liitlasnõukogule, et «tsaaritapmises süüdlaste vastutuselevõtmiseks kasutab admiral käesoleval ajal kõiki tema käsutuses olevaid vahendeid».

17. jaanuaril 1919 kutsus Koltšak enda juurde kindral Dieterichsi, kes kandis «Siberi rinde ülemjuhataja» nimetust, ja usaldas talle Romanovite hukkamise asjas teostatud juurdluse üldjuhtimise. 25. jaanuaril andis Sergejev Iordanski juuresolekul Dieterichsile üle juulist detsembrini kogutud materjalid. 2. veebruaril esitas Dieterichs nende kohta Koltšakile ettekande koosmõjäreldusega. Teatanud, et ta pole uurimise tulemustega põhimõttelt rahul, käskis Koltšak 4. veebruaril kõike otsast alustada. 5. veebruaril esitlesid Dieterichs ja Starõnkevitš Koltšakile kohaliku prokuratuuri ametnikku härra Nikolai Sokolovi, keda soovitasid Sergejevi asemele.

---

* 1919. aasta mais abiellus Gajda Jekaterina Koltšakiga, admirali venna tütrega. Naasnud 1921. aastal Tšehhoslovakkiasse, oli Gajda mõnda aega kindralstaabi ülem. Ta liitus fašismimeelsete tegelastega, organiseeris vandenõu vabariigi kukutamiseks, mille eest anti kohtu alla ja degradeeris 1926. aastal. Pärast sõda anti Gajda aktiivse natsidega koostöö eest kohtu alla ja lasti maha.

Sokolov määratseb

Dieterichsi soosiku külm, kalk välimus oli admiralile esimesest algusest meeltmööda. 6. veebruaril kirjutas ta alla Sokolovi peauurijaks määramise käskkirjale.

7. veebruaril andis Starõnkevitš Sokolovile «võimalikuks orienteerumiseks» kõik materjalid, mis olid kogunud Namjotkin ja Sergejev, need, Wiltoni sõnastuses «kaks armetut argpüksi, kes olid punaseid kartma löönud».

Wilton sõitis tollal mööda Venemaad ringi, ühendades Londoni «Timesi» kirjasaatja mandaadi Briti sõjaväemissiooni juhi kindral Knoxi salakäealuse nuhifunktsioonidega. Saaki haistes haaras ta tsaariperekonna asjus korraldatud eeluurimisest, niipea kui see oli alanud. Dieterichsi ja Sokolovi uurimistööle rakendamise hetkest saatis ta neid pidevalt, kogu selle, täis traagilisi sündmusi 1919. aasta.[4]

Uus uurija haaras kohe kõik niidid oma kätte. Temaga vestles Koltšak, kes võttis Sokolovi vastu ja jagas talle õpetusi. Oma saalutlusi asja kohta jagasid Sokoloviga Knox ning Janin. 4. märtsil sõitis Sokolov Jekaterinburgi, saanud kaasa dokumendi:

Venemaa kõrgem valitseja
3. märtsil 1919. a.
Nr. 588/ B-32
Omski linn

Kõigile.

Käesolevaga käsin kõigil kohtadel ja isikutel vastuvaidlematult ja täpselt täita kõik eriti tähtsate asjade kohtu-uurija N. Sokolovi seaduslikud nõudmised ning osutada talle kaasabi minu tahtel talle pandud kohustuste täitmisel, eeluurimise teostamisel endise keisri, tema perekonna ja suurvürstide tapmise asjas.

(Allkiri) Admiral *Koltšak*
Kõrgema valitseja kantselei direktori
kohusetäitja kindralmajor
(allkiri) *V. Martjanov*[5]

Sokolov ei dubleerinud Sergejevit, ei kavatsenud varasemat materjali killustada ega täiendada. Nagu admiral oli käskinud, alustas ta otsast peale. Nüüdsest muutus uurimine tema elu sisuks kuni hauani. Wilton jõudnud ära imestada «kartmatust ja visadust», millega Sokolov süvenes materjali kogumisse tulevase kohtu jaoks.

Penzast pärit Sokolov oli lõpetanud Harkovi ülikooli õigusteaduskonna ja töötanud Penza ringkonnakohtus kriminaalasjade uurijana. Pärast 1917. aasta Oktoobrit põgenes ta Saraatovisse, varjas ennast Medvedjevka linnas. 1918. aastal ületas ta maamehe rõivais rindejoone ja läks Siberisse valgete juurde. Ta sai Omski kohtus eriti tähtsate asjade uurija ameti. Seal oligi ta silma hakanud Starõnkevitšile ja Dieterichsile.

Saanud erivolitused kõigil valgete võimu alla sattunud Venemaa aladel, muutis valgekaartlik uurija käske tagaotsimisteks ja arreteerimisteks. Mitte millelegi peale admirali ei pidanud ta aru andma ega alluma, tema nõudmisi püüdis aga täitma kõik valgete võimud kuni armeejuhatajani. Sokolov

koostas proskriptsiooninimekirja 164 inimese nimega, kes «asuvad kas siin või sealpool rindejoont». See saadeti armeestaapidesse ning vastuluure osakondadesse koos nõudega need inimesed «vastavalt edasilükkumisele üles otsida, kinni pidada ja edasi saata» Sokolovi juurde. Tema otsustas ainuisikuliselt igaühe elu või surma üle, olgu inimene kinni võetud juhuslikult või mitte.

Sokolov ootas lume sulamist, et veel kord läbi uurida Nelja Venna välu. Kuid esialgu kuulas ta üle tunnistajaid. Temaga koos oli Robert Wilton, kellele, nagu ta ise ütles, 1917. aastal Petrogradi ajakirjanike ringkonnas keegi kätt polnud andnud. Sokolov sõbrunes temaga 1919. aastal Omskis.

Alustatud toimikud paisusid aktidest ja protokollidest. Kasvasid «üles tunnistuste» ja «kahetsuste» virnad. Piinatavate oiged täitsid jälle Jekaterinburgi, Permi ja Alapajevskit, ümberkaudseid külasid. See, kellel õnnestunud pääseda Sergejevi käest, leidis surma Sokolovi kaudu. Piinamistega ülekuulamisele viidi eramu omanik N. Ipatjev, kes pääses ise läbi surmast. Võeti kinni, piinati ja lasti maha autojuht P. Samohvalov, kes oli 30. aprillil 1918 sõidutanud kolm Romanovit jaamast Ipatjevi majja. Lasti maha endine valvemeeskonna võitleja Mihhail Letjomin, kelle juurest oli leitud Joy, troonipärija spanjel. Eluga maksid Romanovite tubades elektrijuhtmeid parandanud montöörid, maja veevärki remontinud lukksepad, töötajad sööklast, kust Romanovitele oli lõunat toodud, laohoidjad, kes olid tsaariperele toiduaineid välja andnud ja Ipatjevi naabrid, selle eest, et olid vahel plangupraost piilunud ja vastaskõnniteelt vaadanud, kuidas valve plankaeda ehitas. Koltšaki õigusteadlane määratles kuni kenade kevadilmade saabumiseni, mil taas said võimalikuks «head maastikul» Koptjaki ja Alapajevski lähedal.

Juba teist suve käisid otsingud pootshaakide, konksude ja pumpade abil. Kaevati läbi hulk tiinusid metsa. Pumbati välja vesi kahekümne üheksast šahtist. Sokolov saigi kokku mõnda suveniirset pudi-padi, kuid sooserva, kuhu olid maetud põletamata jäänused, ta ei sattunudki. Kõige abilistega tuhnis ta põõsastikus, leidis kusagilt püksinööbi või tsaari monogrammiga pagunitüki, tegi iga leiu kohta akti, pildistas, saatis need ekspertiisi, liitis oma kollektsioonile kui asitõendid, aga kui keegi oskas tema käest küsinud, mida just niisugune nööp või pannal annab, peaks ta vist midagi mõistlikku öelda osanud.

Nelja Venna välust kadusid otsijad alles siis, kui Koptjaki metsa tukas hakkasid paistma punased ratsamehed. Need olid Punaarmee ühe polgu eelsalgad, mis 1919. aasta suvel alustasid edukat vastupealetungi. 13. juulil vabastasid 5. armee üksused Zlatousti, avades seega endale väravad Lääne-Siberi tasandikule. 5. armee Zlatousti operatsiooni sai läksid 2. ja 3. armee pealetungile Jekaterinburgi suunas. Alustanud Kunguri alt kahenädalast rasket lahinguteed, sisenesid Nõukogude väed 14. juulil Jekaterinburgi.

Hiljem emigratsioonis on Sokolov oma otsinguvisadust seletanud sellega, et neid olevat nõudnud ja «tulemusi oodanud vapustatud Venemaa. Punaste poolel, kirjutas ta, «peitsid ennast tsaaritapjad», nende vastu võitlesid «tõelised vene lihtinimesed», kes ihkasid «süütult surmatud keisri eest arveid õiendada».[6] Sokolovile kiitis järele Lääne ajakirjandus: «Sibiri valge armee taganemises ja krahhis varisesid kokku tema soldatite lootused hukkunud tsaari eest kätte maksta.»[7]

Tegelikkuses külvas kogu Uurali ja Siberi töötav rahvas itta taganeva Koltšaki armee üle needustega, taga nuttes valgekaartlaste käe läbi hukkunud koduseid ning sugulasi.

Valge terrori õudused avasid silmad paljudel siberlastel ja uurallastel, keda Koltšak oli väevõimuga oma väkke ajanud. Seda, missugune oli nende lihtsate inimeste tegelik suhtumine monarhistliku restauratsiooni ideesse ja praktikasse, näitavad paljud kirjad ning sedelid, millega [illegible]

[illegible] polkude soldatid oma taganemistee üle külvasid. Allpool mõned neist [illegible] avaldamata inimlikest dokumentidest, mis punased luurajad olid tollal [illegible] vikutest ja lahinguväljadelt kaasa võtnud (kirjaviis säilitatud).

Seltsimehed punaarmeelased

Kui te maha ei lase siis tulge järele ja aidake meid välja kuld paguvõi käest. Eks meid ole küll väga palju aga orkanisatsiooni põle ja ei [illegible] midagist teha. Mitte kõik ei saa niiviisi aru.

Seltsimehed, aitab meile talupoegade vere valamisest. Elagem rahus [illegible] teiame teie praklamatsioone ja kõik usksid, aga teadke kõik kui ohtlik [illegible] on.

Kirjutas laskur

Tere päevast, seltsimehed punaarmeelased

Tervitame teid teie hiilgavate edusammude eest. Ja saadame kõik [illegible]laski kubermangu vägisi mobiliseeritud rindemehed teile tulise tervi[illegible] koos kõige hea soovimisega maailmas.

Me tunneme, et lähedal on arveteõienduse tund koltšaklusega teil on [illegible]vis suunata praegu nende pihta viimased võimsad löögid ja Koltšaki [illegible] variseb kokku. Palume teid seltsimehed punaarmeelased innustada [illegible]elekindlusetuid, tõsta sõjakat vaimu Punaarmees ... No nägemist, seltsi[illegible]ehed, tarvis jalka lasta.

Elagu Punaarmee!

Elagu Ülevenemaaline Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Venemaa!

Soldatid Siberlased

Seltsimehed

Pressige kõvemini peale ja veel enam püüdke meid ümberhaaramisega [illegible]ngi võtta praegu on soldatid kõik tujust ära ja kõik on valmis maha [illegible]ma Koltšakki ja teisi tsaarikorra käsilasi. Ainult üks asi ei jäksa, vaim [illegible]sta meie südamete pimeduses. Krokotilide hirmus ja nende tsaari nuu[illegible] ja mahalasskmiste pärast tulep meil esiotsa jääta valgete jõugu [illegible]desse. Aga see ei kesta kaua varsti tuleb pursuidele tasumisetund. Me [illegible] teame, et lähme kepi all, oleme vägisi mobiliseeritud tšehhide ja [illegible]lipagunimeeste poolt, meid tapeti palju Tjumenis ülestõusus tsaari[illegible]gunite vastu.

Trükkige meie kropeline kiri proklomotsioonis et kõik seltsimehed [illegible]said kuidas me sõdime.

Elagu Nõukogu!

Rahu hüttidele.

Sõda paleedele.

Soldatid tobolskilased[8]

Sellised kirjad tähistasid punktiirina Koltšaki väe põgenemisteed läbi Jekaterinburgi, Alapajevski, Omski, Krasnojarski ja teiste linnade ning külade, kus monarhistid olid rahva surnuvihadel keisri peiesid pidanud.

Samasugune punktiir tähistas Sokolovi liikumist. Laguneva vagun vooris vedas ta end kaasa suunas, mis oli vastupidine endise tsaari hiljutisele ümberkolimisele. Sokolov viis itta «asitõendeid» täistuubitud kaste ja karpe.

Selle kollektsiooni oli ta kavatsenud esitada oma patroonile kuid neile polnud määratud enam kohtuda. Ajal, mil uurija liikus itta, riskides iga hetk koos oma pagasiga punaste partisanide kätte sattuda, leidis otsa ka Koltšak. Mis siis ikka. «Kõrgemat valitsejat» ei olnud, kuid Sokolovil oli tema antud mandaat.

Sokolovi teekaaslased «suures plagamises» oleksid juba ronimustanud uurijast lahti saades, kuid paraku oli see raske, isegi võimatu. Ka teel Harbiini jätkas ta ülekuulamist, aktide ja protokollide koostamist. Ta tikkus ligi teistele lippajaile, nõudis neilt tunnistusi ja ülestunnistusi, puistas küsimusi ning ähvardusi. Ta täiendas isiklikke toimikuid ja mappe. Sokolov tüütas põgenevaid valgekindraleid uute otsinguprojektidega, nõudis uusi asjaneeringuid. Teda tõrjuti eemale: hästi, aitab küll! Rahunege maha, Nikolai Aleksejevitš! Teie jaoks pole mahti. Jumala pärast, jätke järele! Koristage end heaga! Päästku end, kes saab. Ei, Sokolov ei jätnud. Muudkui kaevamised, vastastamised ...

Tema kogutud kraami oli algul palju ja talle eraldati terve vagun. Mida kaugemale Siberi ja Kaug-Ida avarustesse, seda kergemaks ning mahult väiksemaks muutus pagas, see mahtus ära ühte kupeesse ja lõpuks topiti kupee ühte nurka. Põgenemise palavikus kärbiti tasapisi laadungit, loobiti ümbrikke teepervele, pilluti pakke raudteetammilt alla. Üht-teist oma kollektsioonist viis ta siiski üle piiri.

19. märtsil 1920 ilmus Harbiini vaksalisse kolm teekaaslast. Igaüks võttis vaksaliukse ees peatunud autost väikese kasti. Varsti tuli neljas mees. Nad läksid üle rööbaste umbteel seisnud rongi juurde. See oli kindral Janini rong. Mehed kutsusid välja korrapidajaohvitseri ja palusid tal kindralile edasi öelda, et «vastavalt varem saavutatud kokkuleppele» on kohale toimetatud ning tuleb Mandžuuriasse saatmiseks vastu võtta Jekaterinburgi «pühad reliikviad». Ohvitser naasis peagi ja ütles, et kindral andnud loa. Need kolm olid Dieterichs, Sokolov ja Gilliard, neljas aga Wilton.

Janini poolt Mandžuuriast kaasaviidud kastide sisu oli emigratsioonis Sokolovi meelisteema. Hardalt loendas ta põgenemisel säilinud kogusid, ehkki seal polnud midagi imetleda, millestki heldimust tunda. Asjade hulgas polnud midagi, mis olnuks kiituseks või auks neile, kellele nad olid kuulunud.

«Ipatjevi maja tualetis leidsin toru ülemise osa tagant raamitukese valitseja ja valitsejanna šifritega. See oli Inglise kuni

Tähestiku järjekorras olid seal kirjas väljamõeldud sõnad, millega šifreeriti vajalikke mõisteid ... Piisab selle raamatukese uurimisest,» seletas Sokolov, «et mõista, missugune tohutu mõju kõigile riigijuhtimise asjadele oli keisrinnal enne revolutsiooni. Raamatukeses olid valitsejanna käega šifreeritud nii valitsemisküsimused kui ka riigi- ja ühiskonnategelaste nimed: duuma liialisaatmine, vaheajad selle tegevuses, mässud, rahutused, Aleksejev, Ruzski, Gurko, Bezobrazov, Protopopov, Puriškevitš, Miljukov ja palju, palju muud. Ühtlasi olid šifreeritud isegi sellised sõnad ja laused, nagu «armastus», «suudlus», «ma armastan teid» jne.»

Aleksandra Fjodorovna kalduvus salatsemisele ja õrnutsemisele ilmnes teisteski Sokolovi kogutud dokumentides ja sellesama märkmiku muudel lehekülgedel ning koguni tiitellehel.

Teised leiud Ipatjevi maja juurest august: kindralipagun, pildiraam templiga «Eduard Ackermann, Berlin», fotode jäänused (valitsejanna isa ja venna pildid), daamivihmavari graveeringuga «Alix. 1891», topaasid kaelakeest (Rasputini kingitus), Rasputini ikoonid tema pühendustega, väike kõrbenud mängukaart (ruutu kaheksa), nahatükk seasingi küljest, valehambad, keisrinna prillid staas (prillid oli määranud Tobolski arst, kuna pisarad hakkasid mõjuma silmadele), kaks briljanti, safiir, kaks aldimandiini, kaks teemanti, kolmteist ümmargust pärlit, sissetulekute-väljaminekute raamat safianköites (alustatud 1912. aasta veebruaris ja lõpetatud 1917. aasta juulis). Sokolovi kastides leidus palju igasugu pudi-padi: pandlaid, nööpe, haake, sukapaelu jms.

Muide, kollektsioon läks peagi kaduma. V. Aleksandrov väidab, et spekulantide käest läbi käinud kollektsioon jäänud New Yorgi Manhattani panga seifidesse. Kuid üks kast (tsaaripaarist Tobolskis ja Jekaterinburgis tehtud fotonegatiividega) olevat temal õnnestunud osta ühelt Pariisi spekulandilt Gurvitšilt. Viimane ostnud kasti Pariisis N. Orlovi asjade müügilt pärast tema surma. Nende versioonide tõestuseks on nii Aleksandrov kui ka Wilton viidanud erukindral Janini ja tema sekretär Xavier de Hotclocki teenemistele omaaegses välismaa ajakirjanduses.[9]

Näis, nagu olnukski kõik selge. Dieterichs põgenes Jaapanisse, Gilliard asus Šanghaisse, kus läks jäljetult kaduma. Sokolov siirdus Berliini, hiljem Pariisi. Gilliard naasis koduse Genfi järve kallastele. Paistis, et pole enam midagi teha jäänud ka endisel peauurijal. Võta näpust! Juurdlus polnud veel lõppenud.

Antandi liidrite korraldatud bolševismivastane sõjaline ja propagandistlik ristiretk kestis. Sõjavarustuse, soolaliha ja igasuguse intendandikraami kõrval, mida tarniti järjekordsetele vastrüüstlitele Pilsudskile ning Wrangelile, koteeriti Lääne interventsioonibörsil kõrgelt ka muinaslugusid bolševismi jubedustest. Konjunktuuri arvestades pakkusid jooksuläinud valgekaartlikud

«suurkannatajad» sellist kaupa üksteise võidu. Lennult sente ja santiime püüdes sekeldasid endised valge unistuse sangarid ümber Antandi informatsioonikeskuste, loopisid tossavatesse laimulõkse tesse (oma kunagise kodumaa vastu) igast küljest lisakütust. Selle kambaga unisoonis kuulutas Sokolov «kõrgema valitseja» allkirjaga mandaadi põhjal — ja bulvariajakirjandus reklaamis tema pretensioone —, et «taasalustatakse tsaari tapmisasja uurimist». Enkuna Koptjaki asus nüüd väljaspool tema käeulatust, siis oli ta sunnitud oma tähelepanu ümber lülitama käepärast olnud tunnistajaile, ta kavatses esitada seeria küsimusi oma emigratsioonikaaslastele, eelkõige selle liidritele. Las ekstsellentsid ja kõrgesti pühitsetud jutustavad, kuidas nad olid kadunud keisri ees patt teinud, ta ilma vajaliku kaitseta saatuse hoolde jätnud. «Pea uurija» fikseeris ja protokollis. Ta kulutas pakkide viisi paberit, kirjutas täis sadu lehekülgi, korraldas vastastamisi ja ekspertiise. Vanade asjade uued toimikud paisusid.

Aastail 1920—1922 astusid Sokolovi ette ja andsid talle tunnistusi: G. Lvov, A. Kerenski, V. Maklakov, V. Gurko, A. Krivošein, D. Neidhardt, A. Trepov, endine posti- ja telegraafivalitsuse ülem B. Pohvisnjov, N. Markov (II), endine Kerenski asetäitja justiitsministeeriumis P. Pereverzev, kadettide liider P. Miljukov (kaks korda). Veel andsid tunnistusi: õuepreili A. Võrubova, krahvinna N. Brassova (Šeremetjevskaja), paleekomandant V. Vojeikov, ekshetman kindral Skoropadski, endine sõjaminister V. Suhhomlinov, Ajutise Valitsuse esimese koosseisu endine sõja- ja meresminister A. Gutškov, endine Riigiduuma eesistuja M. Rodzjanko, V. Šulgin, munkpreester Iliodor (Sergei Trufanov), porutšik B. Solovjov, suurvürst D. Romanov, vürst F. Jussupov, balerin M. Kšessinskaja. Alistunud Koltšaki orderile, aitasid kõik uurimise alused Sokolovil avastada «dünastia hukkumise saladust», ehkki erilist saladust tegelikult võttes ei olnud. Venemaa oli talunud Romanovite poolt valmistatud kannatusi tüütuseni ja vabanenud sobival ajaloohetkel nii monarhi võimust kui ka neist endist.

Oma küsimuste-vastuste seansse korraldas endine Omski uurija senikaua, kuni avastas, et teda... on paljaks varastatud. Tema endine šeff Dieterichs, kelle käes olid (koopiates) 1918.—1919. aasta juurdluse põhimaterjalid, avaldas 1922. aastal Kaug-Idas mahuka kaheköitelise teose «Tsaariperekonna ja Romanovite dünastia liikmete tapmine Uuralis».

Tõsi, selleks ajaks ei olnud Dieterichs esimene ega ainuke autor, kes tegi juttu sündmustest Ipatjevi majas. Esimesed (moonutatud või väljamõeldud) andmed tsaariperekonna finaalist Jekaterinburgis avaldas 18. juulil 1920 ajakirjas «L'Illustration» Pierre Gilliard. Peaaegu samal ajal esitas umbes niisama «tõepäraseid» andmeid Robert Wilton. Järgnesid publikatsioonid «Убийство царской семьи и ее свиты. Документы» (Konstantinoopol, kirjastus «Russkaja Mõsl», 1920); «Убийство царской семьи. Материалы Комиссии, учрежденной приказом Верховного правителя» (kirjastamiskoht osutamata, 1921); «Die Ermordung der Zaren und seiner Familie, dargestellt auf Grund von offiziellen Protokollen der Koltschakischen Gerichtskommission» (Leipzig, 1921).

Oli ilmunud ka «kunstilisi» teoseid, näiteks «Смерть императора Николая II. Драма в четырех действиях» (Vladivostok, 1921). Kahekümnendail aastail ilmus sel teemal ka muid väljaandeid Berliinis, Pariisis, Londonis, Belgradis, Prahas, Harbiinis, Istanbulis.

Endise kindrali teguviis tundus uurijale äärmiselt ebadelikaatne, seepärast jättis Sokolov ülekuulamised ja istus omakorda raamatut kirjutama. Ta istus oma mappide taga ööd kui päevad, tuttas käestlastut tasa tegema. Kas siis pingutusest või kurvastusest andis uurija hinge issandale raamatut lõpetamata. Mõttekaaslased saatsid ta Salbris' kolkalinna kalmistule Roueni lähedal ja panid ta hauale puuristi melanhoolse kirjaga: «Tõde on sinu.» Aasta hiljem kirjutasid nad pooleli teose lõpuni ja andsid selle mitmes keeles välja.[10]

Kui palju Sokolovil tõega ühist oli, seda näitasid tema poolt 1919. aastal Venemaale jäetud vere ja pori jäljed ning selle kirjanduslikud järelkajad Läänes raamatuseeriatena, mis täis paksu valet ja rahuldamata tigedust.

Millises vahekorras olid Sokolov ja tema kolleegid tõega, näitas lugu tema lähima sõbra Robert Wiltoniga. Tema Romanovite-raamat oli paksult täis sedavõrd ilget Nõukogude-vastast võltsingut, et nördinud Inglise avalikkuse nõudmisel olid isegi ajalehe «Times» peremehed sunnitud tema toimetusest välja kihutama.

Wilton paigutas oma raamatusse foto allkirjaga: *Punane inkvisitsioon Uuralis. Punaste komissaride sisustatud piinakamber... Pooliumil kõrguval laual on näha mitmesuguste piinariistade komplekt* (vihjati, nagu oleks seal piinatud tsaariperekonna liikmeid).

Tegelikult on fotol tavaline loosungite ja plakatitega ehitud punanurk, milliseid juba tollal oli paljudes ettevõtetes ning asutustes, klubilava lauale pandud «piinariistad» on aga eesistuja kelluke, veekarahvin ja klaas.

Sokolovi tõe veel üks kaitsjaid, valgeemigrantlik kirjanik Breško-Breškovski kuulutas ühes oma Weimari-Saksamaal väljaantud romaanis, mismoodi Jurovski ja Jermakov näidanud kaheksateistkümnenda aasta juulis ÜKTK Presiidiumile ette hukatud tsaaripaari pead. Sokolovi jõupingutustega olevat paljastatud saladus, nagu praktiseerinuks bolševikud esimestel revolutsiooniaastatel tehtud tööst niisugust aruandlusvormi, nagu maharaiutud peade esitamine ülemustele...

Kõrgemalseisvad komissarid kõõritanud umbusklikult esitatud päid. Kuid Jurovski käinud peale: «Missuguseid tõendusi te veel tahate nõuda? Siin on tema majesteet keisrinna, siin on tema majesteet keiser . . .» Ja Jurovski laskis need pead allapoole rippu . . .»[11]

Olid ju Breško-Breškovski kolleegid bolševismivastases näpu-töös temaga küll harjunud, kuid neilgi võttis südame kergeli läikima. Üks neist, belletrist Boriss Zaitsev öelnud südametäiega:

«Kae, kui ilgelt Breška on klähvima kukkunud!»

Seesuguse tõe nimel tegutsesid nad uurimistel ja kirjutasid hiljem Lääne bulvariajakirjanduse veergudel, kuni olid lõpuks üksteist välismaa kalmistutele maha matnud.

Breškat ei ole, kuid on Heuer ja Massie ning teised äsjased sovetoloogid. Hamburgi ja New Yorgi kirjastuskontoreis jätkatakse Breška kirjandustraditsioone. Koltšaki aja juurdlusmaterjalid on üle võetud ja neid tõlgendatakse küll igat moodi, kuid ikka ainult Nõukogude-vastaselt positsioonilt.

17

AJALOO PALGE EES

Sõnad enam pole ja teised kaugel . . .

Mis köitis tema tähelepanu

Detsembris oli tulnud käre pakane. Teisel korrusel oli jahe, ainult pluss kümme kraadi. Üksnes Aleksei tuba kütsid soldatid paremini. Külmal hommikul istus erukeiser sinelisse mähituna lugitoolis. Ta luges innustunult, kuid ei tahtnud teistele näidata oma huvi selle raamatu vastu.

Neil päevil ilmusid tema päevikusse sissekanded: *Hakkasin lugema Victor Hugo «Üheksakümne kolmandat aastat» . . . Jätkan Hugo ajaloolise romaani lugemist . . . Lõpetasin «1793.» esimese osa . . . Asun lugema Hugo hämmastava ja jubeda jutustuse kolmist osa.* Ja veel mitu samalaadset ülestähendust.[1]

Hiljem oli lipnik Malõšev raamatu endale võtnud ja ütles, et see olnud pliiatsiga kirjuks tehtud, read, lõigud ja terved leheküljed alla kriipsutatud. Tähendab, Nikolai oli lugenud tähelepanelikult ja märkinud ära olulise, mis teda tollal huvitas.[2]

Näiteks read: **See inimene on meie võimuses . . . Revolutsiooni käsi oli langenud Kainile . . . 93. aasta käsi hoiab mõrvaril tugevasti kraest . . . Tund on tulnud, revolutsioon on ühiskonna vaenlase vangi võtnud, nüüdsest peale ei saa ta kahju teha.**

Kas oli ta ära tundnud iseenda? Või ehk oma kindralid Kornilovi ja Denikini, kes teda päästma pidid?

Ööst öösse ootas ta talle viirastunud vandeseltslasi, kes hukk[ut]mise ära hoiavad. Aga võib-olla talle lihtsalt halastatakse?

Tema tähelepanu olid köitnud read: **Millise innuga asub ta [ta]s oma vana tegevuse juurde... Millise rõõmuga sukeldub [ta]s vihkamise ja sõja sügavikku... Millise naudinguga imetleb [ta] juba homme leegitsevaid hurtsikuid, tapetud vange, surmatu[id] haavatuid, mahalastud naisi...**

Talle halastades on nad sunnitud kõike otsast peale alustama... sest hüdra jääb hüdraks, sest ta ei jää rahule enne, kui tal [on] taas õnnestunud maale monarhia hauakivi veeretada... Tema elu[töö] see on tuhandete ja tuhandete kodusõja veekeerisesse vajunu[d], mitte milleski süüdiolevate inimeste hukkumine... see on paljas[tu]d riisutud linnad, ärapiinatud rahvas, verre uppuv Bretagne [ja] uuesti kiskja küüsi sattunud saak...

Kas mõtles Tobolski vahialune sellele, et Tsarskoje Selost alg[as]nud sunniviisiline reis lõpeb talle viimaks Ipatjevi majaga? Ka[s] ta võis endale ette kujutada, et kusagil terendab talle tapalava[l]?

Hugo lehekülgedesse süvenedes võinuks küll!

Nüüd on ta kinni püütud... pärast pikki kuid nottimist ja [ka]veresauna on ta siin, see mõrvar, ja nüüd on tema käes kõ[ik] surra. Kas siis tõesti kellelgi tõuseb käsi teda päästma?

Jääb üksnes kaks võimalust, kuidas toimida selle inimesega. Ta kas tappa või talle vabadus tagasi anda. Ta tappa? Missugune [on] siin. Talle vabadus anda? Missugune vastutus.

Otsest analoogiat siin polnud. Seda ei saanudki olla. Teist[est] sugune ajastu. Teistsugune riik. Teistsugused sotsiaalsed ja klass[i]jõud võitlesid omavahel ning otsustasid võitluse tulemuse. Teist[est] sugused olid nende deviisid, teised nende ajaloolised eesmärgid. võrreldamatud, peaaegu kõrvutamatud. Ja ometi... Romanovite lõpust kirjutanud Lääne autorid enamikus kinnitavad, et kõ[ik] asjaosalistest polevat osanud ette kujutada saatuslikku tulemust, et nii see finaal kui ka kõik eelnenu olevat Nikolaid tabanud ootamatult nagu välk selgest taevast, tsaari käitumise ja Jekaterinburgi lõpplahenduse vahel polevat mingit seost. Nikolaist saanud saatuslike juhuste kokkulangemise süütu ohver, ise polevat [ta] osanud neid ette näha ja kedagi polnud ka hoiatamas.

See pole tõsi. Nikolaile oli räägitud niisuguse lõpu võimalikku[s]sest. Teda oli hoiatatud, et see isevalitsemine võib talle halvas[ti] lõppeda, võib talle koguni pea maksta.

Umbes aastat kümme enne Jekaterinburgi finaali oli A. Krivošein koostanud tsaari jaoks hoiatava ettekande käärimisest keisririigis. Veenvuse mõttes oli ettekandja meelde tuletanud seda, kuidas Louis XVI oli sattunud tapalavale. Nikolai suunas ettekande edasi Riiginõukogusse resolutsiooniga: *Pöörata erilist tähelepanu.* Hiljem öelnud ta nõukogu vanemale Frischile: «Krivošein on siin ettekandes igasugust lora kokku keeranud.»

Kuid üldtuntud Prantsuse pretsedendi «lora» surus ennast veel mitmel korral peale. Hodõnka päeval peetud suursaadik Monbello ballil astunud tsaari juurde kindral Boisdeffre. «Neid ümbretusjuhtumeid,» öelnud kindral isevalitsejale isaliku tooniga, «tuleb igal pool ette. Näiteks meil Prantsusmaal Louis Kuue-[te] kaotkümnenda kroonimise ajal...» Ta ei lõpetanud. Ta tundis, kuidas tema ümber levis õudusе polaarpakane, ja lause lõpp jäi [ta]lle kurku kinni.[3]

Kuusteist aastat enne Jekaterinburgi oli Lev Tolstoi manitse[nud] Nikolai II aru pähe võtma, mõtlema enda ja oma valitsuse [ees]gude tõttu isiklikult teda ähvardavale ohule. Kirjanik soovitas [tal] mõelda oma julgeolekule.[4]

Aleksandr Bloki tunnistust mööda olevat tsaari lemmik admiral [Nil]ov kaheksa aastat enne Jekaterinburgi, tsaarist paari sammu [kau]gusel õukondlaste keskel seistes öelnud: «Tuleb revolutsioon, [nad] kõiki puuakse üles ja kas pole ükskõik, missuguse laterna [kü]lge.»

«Me elame Venemaa ajaloo kõige ohtlikumal hetkel,» kirjutas [tsa]arile kaheksateist aastat enne Jekaterinburgi tema sugulane [suu]rvürst Aleksandr Mihhailovitš (Irina Jussupova isa). «Mingid [jõud] juhivad sind möödapääsmatu hukkumise poole.»[5]

1917. aasta veebruaris, seitseteist kuud enne Jekaterinburgi, [pa]ravitanud M. Rodzjanko vastuvõtul Nikolai II juures:

«Teie majesteet, päästke ennast! Me seisame tohutute sünd-[mu]ste lävel, mille tagajärge pole võimalik ette näha. See, mida [te]ie teie ja teie valitsus, ärritab rahvast sel määral, et kõik on [võ]imalik...»

«Palvetage, teie majesteet!» kinnitas Rodzjanko. «Palvetage [ai]nult! Teie astutud sammud võivad teile saatuslikuks saada...»

«Teie majesteet,» ütles Rodzjanko, «ma lahkun veendumuses, [et] see on minu viimane ettekanne teile.»

«Miks siis?»

«Olen teile poolteist tundi ette kandnud ja näen kõigest, et te [ei] kavatsete ka edaspidi jätkata sama teed. Ma olen teid hoiatanud. [Ma] olen veendunud, et ei möödu kolme nädalatki, ja puhkeb nii-[sa]gune revolutsioon, mis teid minema pühib, ja te ei valitse [en]am.»

«Kust te seda võtate?»

«Kõigist asjaoludest, kuidas nad on kujunenud... Teie, valit-[se]ja, lõikate seda, mida olete külvanud.»

«Noh, jumal annab, et kõik laabub!»

«Jumal ei anna mitte midagi. Revolutsioon on vältimatu.»

Revolutsiooni esimestest päevadest peale oli rahvas nõudnud [ta]gasiemõistmist, taotlenud kohut Romanovite üle. Ja ta saavutas [sel]le. Ta leidis ise enda hulgast kohtumõistjad.

Romanovid kõrvaldati paremasse tulevikku püüdleva Venemaa

teelt. Selle probleemi lahendasid rahva kohtumõistjad, revo-
lutsiooni tunnimehed mehiselt ja julgelt, tegutsedes ise tu-
rõngas, arvutu hulga vaenlaste vahel.

Meie riigi vaenlased ütlevad Jekaterinburgi finaali kohta: «Mi
sugune asi on võimalik ainult Venemaal . . . Seda võisid teha ük-
nes bolševikud.»

Kas on tarvis meelde tuletada Louis XVI saatust Prantsusmaa
Või teisi näiteid ajaloost, kus revolutsiooniline rahvas langeta
oma rõhujaile halastamatu kohtuotsuse?

Teile tasutakse teie tegude järgi

Mida seal ikka leevendada: Romanovite lõpp oli hirmus. Kuid
nagu kord juba märgitud, kahvatus nende surma kohutavus nende
elu kohutavuse kõrval. Pühakirja austanud perekonda oli hoia-
tatud: teile tasutakse teie tegude järgi! Nemad jätkasid vana
moodi. Neile tasuti.

Romanovitele langetas otsuse bolševike juhitud tööliste, talu-
poegade ja soldatite saadikute Uurali Nõukogu. Kuid nõukogu
koosseisus ei olnud üksnes bolševikud. Tema selja taga seisis mitte
üksnes Uurali, vaid kogu Venemaa rohkearvuline töötav rahvas.
1918. aasta 12. juuli otsuse oli dikteerinud tsarismi ikkest vaba-
nemiseks revolutsioonilisse võitlusse astunud rahvahulkade tahe.
Bolševikud täitsid rahva õiglase nõudmise, mis oli esitatud kohe
pärast tsaari isevalitsuse kukutamist.

Viimast on kinnitanud A. Kerenski. Kui ta viis päeva pärast
Nikolai troonist loobumist oli Moskva Nõukogu kõnepulti astu-
nud, kostnud igalt poolt nõudmisi hukata endine tsaar. «Moskva
Nõukogu 7. (20.) märtsi istungil, vastates raevukatele hüüetele
«Surm tsaarile, hukata tsaar!», ma ütlesin: «Seda ei juhtu kunagi
kuni meie võimul oleme. Ajutine Valitsus on võtnud endale vas-
tuse tsaari ja tema perekonna isiklikus julgeolekus. Selle kohus-
tuse me täidame lõpuni. Tsaar saadetakse koos perekonnaga välis-
maale, Inglismaale. Ma ise viin ta Murmanskisse.»» Ja edasi
«Surmanuhtlus Nikolai Teisele ja tema perekonna saatmine Alek-
sandri paleest Peeter-Pauli kindlusse või Kroonlinna — niisugune
oli sadade igasuguste delegatsioonide, saatkondade ning resolu-
sioonide raevukas, tihti meeletu nõudmine Ajutisele Valitsusele
ja muu hulgas mulle kui tsaariperekonna valvamise ning julge-
oleku korraldajale ja selle eest vastutajale.»[6]

Kerenski on emigratsioonis sedasama öelnud Sokolovile: «Töö-
liste ja soldatihulkade erutatud meeleolu Petrogradi ning Moskva
piirkonnas oli Nikolai suhtes äärmiselt vaenulik. Esitati otsesed
minule suunatud nõudmisi hukata ta. Protesteerides Ajutise

Valitsuse nimel selliste nõudmiste vastu, ütlesin isiklikult enda
kohta, et ma ei võta kunagi endale Marat' rolli. Ma rääkisin, et
Nikolai süüd Venemaa ees peab arutama erapooletu kohus. Töölis-
masside vihajõud peitus sügaval nende meeleoludes. Ma mõistsin,
et asi ei olnud niipalju Nikolai Teise isikus kui tsarismiidees, mis
põhjustas tigedust ja kättemaksuiha.» Ta lisas, et kui Romanoveid
poleks saadetud Tobolskisse, «siis oleksid nad hukkunud ka Tsars-
koje Selos ja mitte vähem kohutavalt, ent peaaegu aasta varem».[7]

Seega on antud juhul täiesti autoriteetne tegelane tunnistanud,
et Romanoveid ähvardas surm juba sellal, mil bolševikud ei
olnud veel võimul, siis kui tsaariperekonda olid valvanud alles
Kornilov ja Kobõlinski ning nende eest hoolt kandis tollane
võimukandja Kerenski ise.

On tõsi, et rahvahulkade keisrivaenuliku suhtumise juured
peitusid sügavamal — nad vihkasid tsarismi. Kuid silmanähtavalt
alusetu on katse lahutada Nikolai isik tsarismist. Töölishulkade
«tigedus ja kättemaksuiha» on muidugi väljamõeldis. Sellised
kired ja impulsid ei olnud iseloomulikud rahvahulkadele, pigem
vaid Romanovitele endile. Rahva suhtumine kukutatud dünas-
tiasse ei tulenenud kättemaksuihast, vaid teadlikust või stiihilisest
püüdest kaitsta revolutsiooni, raiuda läbi tsarismi juured, hoida
ära monarhia restaureerimise oht.

See oht oli reaalne. Valgete vägesid juhatasid tsaarikindralid,
«valget liikumist» suunasid inimesed, kes oma eesmärgina ava-
likult proklameerisid tsaari naasmist. Ka Romanovid ise uskusid,
et valgete ja interventsioonivägede toel tulevad nad tagasi troo-
nile. Nende tollane kirjavahetus, päevikusissekanded on kantud
kindlustundest, et «see kõik ei kesta kaua». «Millal see kõik
lõpeb?» kirjutas must-valgel Aleksandra Fjodorovna Tobolskis,
väljendades nõnda veendumust, et lõpeb revolutsioon, aga nemad,
Romanovid, jäävad.

Tõsi, valgekaartlastele enestele polnud alati selge, keda dünastia
esindajaist olnuks otstarbekam tsaariks kuulutada. Nikolai II oli
ülemäära odioosne kuju. Sagedamini nimetati valgete leeris Mih-
hail, Nikolai Nikolajevitši ja Aleksei nime. Viimane, alles tsa-
rismi veristest kuritegudest määrimata, kujutas endast revolut-
sioonile suurimat potentsiaalset ohtu.

Ent Nikolai Teisel oli enam kui selge plekk küljes. Gorki kirju-
tas, et viimase Romanovi valitsemise ajal saadeti hukka vene
rahvast rohkem kui «kõigis XIX sajandi sõdades. Tema ületas
enne teda tuntud Abdülhamiti ja varjutas tolle verise kuulsuse . . .
julm ja ükskõikne kõiges, peale iseenda ning oma elu, — olgu see
tal alati kurb, täis surmahirmu ja süümepiinu.»[8] Sellisest Vene-
maa valust tingitud needmisest hoolimata ei märganud keegi
Nikolaid kannatavat hingepiina ja surmahirmugi tundis ta ehk
sinult hetkel, mil kuulas surmaotsust.

Tuleb märkida, et nõukogude võim ei kavatsenud algul nii-

sugust otsust langetada. Esimestest päevadest peale oli talle vastu meelne julma karistuse idee. Seal, kus tuli tegevusse astuda revolutsioonitribunalil, määrati minimaalseid karistusi, sageli ainult tinglikke. Esialgu, kohe pärast revolutsiooni võitu, ei rakendatud üldse surmanuhtlust. Põhimõtteline reegel oli humaanne talitsetus ja suuremeelsus. Aitas sellest, kui paljastatud vaenlane lubas, et ta «enam ei tee», et ta loobub võitlusest nõukogude võimu vastu, ja ta lasti vabaks.

«Meile heidetakse ette,» rääkis V. I. Lenin 1917. aasta novembris, «et me kasutame terrorit, kuid terrorit, mida kasutasid prantsuse revolutsionäärid, kes giljotineerisid relvadeta inimesi. me ei kasuta ja loodan, et ei hakka kasutama.»[9]

Humaansust, suuremeelsust, äärmist talitsetust kui nõukogude võimust lahutamatuid printsiipe rõhutas F. Dzeržinski. Ühes tema instruktsioonis julgeolekuorganeile 1918. aastal on öeldud:

«Relvastatud inimeste tungimine erakorterisse ja süüdiolevatelt inimestelt vabaduse võtmine on kurjus, mida käesoleval ajal on veel tarvis rakendada selleks, et võidutseksid headus ja õiglus. Kuid alati peab meeles pidama, et see on kurjus, et meie ülesanne on kurjust rakendades juurida välja vajadus rakendada seda vahendit tulevikus. Seepärast suhtugu kõik, kellele on tehtud ülesandeks teostada läbiotsimist, võtta inimeselt vabadus ja teda vanglas hoida, arreteeritavatesse ning läbiotsitavatesse inimestesse hoolitsevalt, olgu nendega palju viisakamad kui isegi lähedase inimesega, pidades meeles, et vabaduse kaotanu ei saa ennast kaitsta ning et ta on meie võimuses. Igaüks peab meeles pidama, et ta on nõukogude võimu, tööliste ja talupoegade esindaja ning et igasugune kärkimine, jõhkrus, ebadelikaatsus, ebaviisakus on plekk, mis jääb sellele võimule.»[10]

Heitnud põhimõtteliselt ja algusest peale kõrvale terrori ning surmanuhtluse kui võitlusmeetodi, osutus tööliste-talupoegade võim siiski sunnituks neid meetodeid kasutama, et mitte maksta oma suuremeelsuse eest liiga ränka hinda — enda olemasolu. Juba 14. jaanuaril 1918 kutsus V. I. Lenin Petrogradi Nõukogu töölisi ja soldateid üles mõistma, et võitluses pealesuruva kontrrevolutsiooni vastu «mitte keegi ei aita neid, peale nende enese».[11] Sama aasta 21. veebruaril, mil oli saanud ilmseks *Kaiser*'i kindralite kavatsus peale tungida Petrogradile, võttis Rahvakomissaride Nõukogu V. I. Lenini eesistumisel vastu dekreedi «Sotsialistlik isamaa on hädaohus!», mille kaheksas punkt ütleb: «Vastased agendid, spekulandid, rüüstajad, huligaanid, kontrrevolutsioonilised agitaatorid, Saksa spioonid lastakse maha kuriteopaigal.»[12]

Kuid üldiselt oli kuni 1918. aasta suveni, seega Jekaterinburgi sündmusteni, Venemaal rakendatud vaid üksikuil juhtudel raskeid karistusi. Oma vaenlasi kahjutuks tehes vältis nõukogude võim äärmist määra, neilt elu võtmist. Teistsugusele positsioonile olid asunud mõned «ultrarevolutsioonilised» poliitilised grupid, kelle ninamehed luuletasid hiljem väljamõeldisi bolševike metsikustest. Näiteks nõudsid pahemesseerid oma liidri Maria

Spiridonova suu läbi anarhistlikku «õigust» mahalaskmisteks ilma uurimise ja kohtuta. V ülevenemaalisel nõukogude kongressil 5. juulil (see tähendab, üksteist päeva enne Romanovite hukkamist) neile inimestele vastu vaieldes ütles J. Sverdlov, et pahemesseerid astuvad välja «kohtu langetatud surmaotsuse vastu. Surmanuhtlus ilma kohtuta olevat aga lubatav. Meile, seltsimehed, on selline seisukoht täiesti arusaamatu, ta näib meile täiesti ebaloogiline.» Kaitstes revolutsioonilise seaduslikkuse ja organiseeritud proletaarse õigusemõistmise põhimõtteid pahemsseerliku ning anarhistliku «emotsionaalse» omavoli vastu, märkis J. Sverdlov ühtlasi, et revolutsioon oma arengu käigus võib muidugi sundida nõukogude võimu ka «mitmetele aktsioonidele, mida ta rahuliku arengu perioodil, rahumeelse orgaanilise arengu ajastul» iialgi ei hakkaks ette võtma.

Kuna polnud jäänud mingeid kahtlusi selle suhtes, miks valged kipuvad Ipatjevi majja ja kuidas käituksid Romanovid juhul, kui interventidel ning valgekasakail õnnestuks nad enda kätte saada, võttis Uurali Nõukogu vastu kardinaalse ja neis tingimustes ainuvõimaliku otsuse.

Asjatult väitis Kerenski, et asi polnud Nikolai isikus. Revolutsioonilisele õigusemõistmisele kutsudes nõudis rahvas eelkõige tsaari, tsaarirežiimi tegude lunastamist. Uurali otsus ei olnud absolutismi teoreetiline, abstraktne hukkamõist. See otsus langetati Romanovitele kõigi nende sooritatud kuritegude eest. See peegeldas riigi kogu töötava rahva ammuseid nõudmisi.

Nagu ajalehe «Uralski Rabotši» toimetaja hiljem meenutas, kulvanud lugejad 1918. aasta juunis-juulis toimetuse üle kirjadega, milles väljendati rahutust («kas tsaar ei põgene?»), kutsuti üles mitte lubama tema pääsemist vastutusest (siit ka kartused anarhistliku omakohtu pärast, mis masside teadvuses võrdus endise tsaari vabastamisega vastutusest). Ajakirjanduse teateil lausuti neil päevil selliseid üleskutseid, hoiatusi ja kartusi kõikjal töötajate miitingutel ning koosolekutel.[13]

Alistunud rahva käsule, tegid Uurali ja Siberi bolševikud nii, et tsaar ei põgeneks».

Lääne tagurlik propaganda ei säästa värvi nende mustamiseks. Eriti rafineeritud on insinuatsioonid Jurovski ja Hohrjakovi aadressil. Viimast nimetas mister Aleksandrov «juhuslikult Tobolski Nõukogu esimehe kohale sattunuks..., kes ilmus niisama ootamatult ja juhuslikult, nagu ta hiljem jäljetult kadus».[14]

Ei, Hohrjakov polnud ilmunud juhuslikult, ta oli madrus Kroonlinnast, see linn oli andnud revolutsioonile kõige kartmatumaid võitlejaid. Ja ta ei kadunud jäljetult. Pärast Jekaterinburgi naasnuist valmistas ta Punaarmeele ette üksusi ja läks siis ühe salga eesotsas rindele. Tabatuna vaenlase kuulist, lausus ta: «Ma suren revolutsiooni eest. Pidage vastu, seltsimehed!»[15] Praegu kannavad Hohrjakovi nime tänavad Leningradis, Sverdlovskis, Permis,

Tjumenis, Tobolskis. Permi kesklinnas on talle püstitatud mälestusmärk. Tema büst on paigutatud Leningradi Mereväe Keskmuuseumi.

Koos Hohrjakoviga sõdis I. Koganitski. Lahingus dutovlastega vastu langes revolutsiooniveteran I. Malõšev. Kaitstes Petrogradi Judenitši vastu, langes N. Tolmatšov. Tema nimi on antud suure proletaarse revolutsiooni linnas ühele põhitänavale. Nõukogude võidu eest andis elu Pjotr Zentsov.

Samal viisil lõppes paljude Jekaterinburgi võitluskaaslaste elutee.

Isiklikult enda jaoks ei otsinud need mehed midagi, iseenda heaolule mõtlesid nad kõige vähem. Kõhklemata tõstsid nad Uuralis mõõga, mille oli nende kätte andnud revolutsioon, ja kui jõudis kätte hetk, läksid õiglase ürituse nimel ise kartmatult surma.

Nagu metsa hõikad . . .

Veebruaripäevi meenutades on kirjutanud V. Šulgin, Romanovite dünastia üks ideelisi relvakandjaid:

> Me vihkasime niisugust rahvast ja naersime tema põlastusväärse raevu üle . . . Nad ei väärinud vabadust, vaid kogupauke ja hukkamisi . . .
>
> Kuulipildujaid — vaat mida ma tahtsin. Sest ma tundsin, et tänavajõugule on mõistetav üksnes kuulipildujate keel ja et ainult tema, tina võib vabadusse pääsenud metslooma tema urgu tagasi kihutada . . .
>
> Paraku oli see metsloom . . . tema majesteet vene rahvas.
>
> Ah, kuulipildujad siia, kuulipildujaid!
>
> Nikolai I poos üles viis dekabristi. Kui Nikolai II laseb maha 50 000 «veebruaristi», siis on see odavalt ostetud Venemaa pääsemine . . .[16]

Kui tulevad kogupaugud, siis on Venemaa päästetud. Kui kogupauke ei tule, siis läheb ta hukka. Pole midagi öelda, reljeefne iseloomustus tsarismi suhtumisele rahvasse!

Kuid vanasõna õpetab: nagu metsa hõikad, nii metsast vastu kajab. Ja juhtus vastupidi sellele, mida olid tahtnud tsaar ning tema ennastunustav poolehoidja: ei läinud korda vene rahvast «tema urgu tagasi kihutada», vastupidi, vene rahvas kihutas Romanovid Ipatjevi majja ja Napolnaja kooli.

Nende kuriteod olid loendamatud. Nende süü riigi ees mõõtmatu. Sellele osutas V. I. Lenin oma «Kirjades kaugelt», mis olid kirjutatud enne emigratsioonist Venemaale naasmist. Sündmused märkis Vladimir Iljitš, on kogu maailma ees paljastanud «kogu tema mädasuse ja ilguse . . . künismi ja kõlvatuse, mis on omane tsaarijõugule», «kõik need metsikused, mis on omased Romanovite perekonnale, — neile rüüstajaile, kes uputasid Venemaa . . . verre. Oma võimu, privileegide, miljonite tiinude maa ja muu «püha omandi» säilitamise nimel olid need esimesed Vene mõisnikud

ajaloosaatuse tahtel tsarismi võimu alla sattunud riigis alati valmis hakkama saama ja saidki hakkama «kõigi metsikustega, kõigi süritegudega, ükskõik kui paljude kodanike laostamise ja vägistamisega».[17]

Romanoveid laitsid paljud. Kättemaksu ennustasid neile ka mitterevolutsionäärid. L. Tolstoi jutlustas kurjale mittevastupanu, kuid tsarismi paljastades loobus ta oma kristliku kõikeandestamise dogmadest. Ta võitles inimeste vabastamiseks «surmasuhtluse õudusest», aga kui jutt läks tsaarile, oli L. Tolstoi valmis tema jaoks erandit tegema.

Ühes vestluses D. Makovitskiga (18. mail 1905) tunnistas Tolstoi, et varem olnud teravad hinnangud ja väljendused tsaari aadressil talle vastumeelsed, kuid nüüd olevat raske leida sõnu, et kirjutada piisavalt teravalt Nikolai ning tema sarnaste kohta. Tsaari peetakse pühaks isikuks, ütles kirjanik, kuid «peab olema loll või kuri inimene või hullumeelne, et teha seda, mida teeb Nikolai». Gaspra kirja mustandvariandis ennustas Tolstoi: kui Nikolai ei muuda oma poliitikat ja käitumist, seisab tal varem või hiljem ees «vägivaldne surm, jättes endast rahva hulka ning ajakirjakku halva ja häbiväärse mälestuse». Vestlustes ja märkmetes häbimärgistas kirjanik «mõrvarit», «varjatud timukat», selle dünastia väärilist esindajat, kes pole kunagi valitsenud teisiti kui «inimesi pekstes ja piinates». Seejuures ta mitte üksnes ei ennustanud, vaid ka käskis: «Tsaarisse suhtuda kui mõrvarisse. Pole tarvis mingit haletsust!» Kui 1905. aasta sügisel jõudis Jasnaja Poljanasse kuuldus, et revolutsioonist kohutatud Nikolai II on Venemaalt põgenenud (tegelikult ta valmistus põgenema), ütles Tolstoi: «Jaa, ta ei võinud sõitmata jätta. Louis XVI hukati märksa väiksemate süütegude eest.»[18]

Oma kunagist opositsiooni tsarismi suhtes olid valmis meenutama mõned panide Poola kodanlik-natsionalistlikud liidrid. Selgest, kuidas nad olevat võidelnud Nikolai II vastu, jutustasid need härrased hiljem paraja edevusega. 1924. aasta suvel palus Nõukogude valitsus Varssavi *agrément*'i (nõusolekut) P. Voikovi määramisele NSV Liidu uueks suursaadikuks Poolas. Poola valitsus viivitas vastusega ligi kaks nädalat. Lõpuks teatati: nõusolek seatakse sõltuvusse Voikovi osast Jekaterinburgi sündmustes 1918. aastal; nõuti «välisasjade rahvakomissari Tšitšerini kinnitust, et Voikovil polnud sellega tegemist».[19]

Rangelt võttes ei olnud. Ta oli ainult teatanud Ipatjevile tema surnu rekvireerimisest ning toitluskomissarina kandnud hoolt Romanovite ülalpidamise eest, mis neil aegadel ei olnud kerge asi. Sellest Tšitšerin 4. septembril 1924 Skrzyńskile teataski. Ühtlasi kirjutas muistsest, tsaarile palju aukandjaid ja diplomaate andnud nõuvõsast põlvnev rahvakomissar: «Ma ei mäleta hetke poola rahva võitlusest tsarismi rõhumise vastu, mil see poleks olnud Poola ja Venemaa ühisüritus.» Tšitšerin oli veendunud, et pole

olemas poolakat, «kes ei mäletaks neid eredaid ja sügavalt läbi tunnetatud luuletusi, milles Adam Mickiewicz meenutab oma lähedasi suhteid Puškiniga» ning edasi: «Ma ei kahtle, et Adam Mickiewicz oli täiesti solidaarne Puškini tuntud luuletusega:

Oo isevalitsejast mõrvar!
Ma sind ja sinu trooni vihkan,
su enda hukku, laste surma
ma julmas rõõmus näha ihkan.»

Oma kirjas meenutas ta ka Juliusz Słowacki «Kordiani», «stseeni draamast, kus rahva häältega mõistetakse surma mitte üksnes tsaar, vaid ka tema perekond». Lõpetuseks avaldas Tšitšerin veendumust, et kõik need, kes võitlesid ja langesid Venemaa ning Poola vabaduse eest, «oleksid teisiti suhtunud Romanovite dünastia hävitamise fakti, kui seda võiks järeldada teie läkitusest».[20]

Voikov sai *agrément*'i. Ta viibis ligi kolm aastat Nõukogude suursaadikuna Varssavis, kuhu valgekaartlased olid võimude mahitusel pununud oma herilasepesa. Pilsudski valitsus võis muidugi ette näha, milleni viib põrandaalustele monarhistlikele jõukudele jäetud salasepitsuste ja vandenõu vabadus. Ja üks nende kuritegusid pandi toime 7. juulil 1927. Sel päeval tulistas valgeemigrant Varssavi vaksalis perroonil P. Voikovit lähedalt kuus korda püstolist ja haavas teda surmavalt.

Nagu kuritegu ise, nii näitas ka kohtuprotsess, et monarhistlikud jõugud ei kavatse relvi maha panna, neist immitsev vihkamismürk rikkus õhkkonda Euroopas, luues ohukoldeid rahule ja julgeolekule otse Nõukogude piiri ääres. Kuigi kohus toimus ju mõrvar B. Koverda mõisteti süüdi, ei teinud tema kaasosaliste paljastamiseks ning valgekaartliku banditismi taunimiseks mitte midagi ei peaprokurör Swiątkowski, ei kohtu eesistuja Gumiński ega kohtunikud Kozakowski ja Skawiński ning veel vähem muidugi mõrvari päästmiseks antud advokaadid (Andrejev, Nadzelski, Paskalski ja Etinger, apellatsioonikohtu ülemadvokaat Rudnicki). Teatraalses poosis kuulutas terrorist kohtus maailma ajakirjanduse ja rahvusvahelise üldsuse esindajate ees, et ta laskudega Voikovi pihta «maksis kätte Jekaterinburgi eest».

Lääne Nõukogude-vastane propaganda ei jäta kasutamata juhust lausuda häid sõnu Koverda kohta, mõni ei häbene isegi öelda, et tema kuulid «tabasid, kuhu vaja». V. Aleksandrov on neid laske nimetanud täpseteks, «täiesti õigeteks», kuna «Voikovi ees võtt sündmustest Ipatjevi majas pole ei varem ega praegu kellestki kahtlusi äratanud». See sovetoloog vestelnud kord Koverdaga New Yorgis. Muidugi, kümme aastat vanglatrellide taga istumist olid sellele subjektile «surunud oma pitseri». Kuid kahetsemist polevat midagi. Tookord kästi tal tulistada ja tema tulistaski. Kes käskis? «Veel on vara kaasosaliste nimesid avaldada,» seletas Koverda, «kuid tuleb päev ja ma nimetan nad.» Esialgu ta tunnistas, et «ta ei tegutsenud üksinda ja relva andnud talle Nõukogude-vastased, antikommunistlikud organisatsioonid».[21]

Nõukogude-vastaste võltsingute töökoja uusimaid näputöid on niinimetatud «Voikovi märkmed», mis Läänes käibel. Selle võltsingu sisuks on kõikvõimalike jubeduste detailne kirjeldamine ja keskpunktis seisab Voikov. Niisugune pöörane soperdis ajaks kadedusest roheliseks kõige jultunumad sellid Joseph Goebbelsi köögipoolelt.

Romanovitele tuntakse kaasa. Kirjeldatakse nende «vintsutusi». Manatakse «vangivahte». Aastakümneid on taga nutetud endise keisri otsa, ent tavalise inimese elul pole nende silmis mingit väärtust, ehkki on ammu öeldud, et töölise või maaharija elu väärtus pole madalam, vaid sageli kõrgem mõne kuningliku isiku omast, nagu aus tööinimene on korralikum ja üllam priisõdikust.

Öeldust ei tulene, nagu teinuks Ipatjevi majas ja Verhne-Sinjatšihhini tehase taga juhtunu tollal või hiljem kellelegi rõõmu. Dünastia otsa Uuralis oli tinginud kurb, kuid vääramatu ajalooline paratamatus. Riigis, mille kontrrevolutsiooni jõud olid paisanud sodusõja sügavikku, ja rahva enamikus riivas Jekaterinburgi teade vähestel hinge.

Ametlik teade Uurali Nõukogu otsuse täideviimisest saabus ÜKTK Presiidiumi 18. juulil. Õhtul oli Kremlis Rahvakomissaride Nõukogu istung V. I. Lenini eesistumisel. Ettekandega rahva tervishoiusüsteemi uuest projektist esines rahvakomissar N. Semaško. J. Sverdlov sisenes saali ja istus toolile eesistuja selja taga. Oodanud ära pausi, kummardus Sverdlov Lenini poole ja ütles talle midagi. Vladimir Iljitš lausus:

«Seltsimees Sverdlov palub sõna teadaandeks.»

Oma tavalises rahulikus toonis sõnas Sverdlov:

«Ma pean teatama järgmist. Jekaterinburgist on tulnud teade, et Uurali Oblastinõukogu otsusel on seal maha lastud endine keiser Nikolai Romanov. Nagu kindlaks tehtud, tahtis ta põgeneda. Linnale lähenevad tšehhid. Täna istungit pidanud Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee Presiidium otsustas: tunnistada Uurali Nõukogu otsus ja talitusviis õigeks.»

Hetke valitses vaikus.

«Asume tervishoiuprojekti lugemisele paragrahvide kaupa!» tegi ettepaneku Vladimir Iljitš.

Algas projekti lugemine paragrahvide kaupa.[22]

See oligi viimane joon Romanovite dünastia suguvõsavapi, Venemaa kuritegude kolmesaja-aastase ajaloo viimase peatüki alla.

Intsident Lissabonis

19. jaanuaril 1908, mil Portugali kuningas Carlos oli koos pere konnaga naasmas maaresidentsist pealinna, tungis talle kallale grupp vabariiklastest vandeseltslasi. Kuningas ja troonipärija said surmavalt haavata ning surid teel haiglasse.

Kes ja kuidas Lissaboni intsidendile reageeris, selles peegeldus rahvusvahelise poliitika värvipalett kogu selle toonide ning pooltoonide kirevuses.

Briti admiraliteet saatis Portugalisse sõjalaevade eskaadri, käskides Lissabonile lähenedes võtta suurtükkidelt katted.

Nikolai II oli saatnud lesele kaastunde- ja solidaarsus-telegrammi. Samasuguse telegrammi saatis Wilhelm II.

Peterburis võis näha kõrgema seltskonna ja võimuesindajate palverännakut Portugali saatkonda (Ministrite Nõukogu esimees Stolõpin, suurvürstid, kabinetiliikmed, senaatorid ning kindralid, Riigiduuma nimel selle eesistuja N. Homjakov).

Kui Saksa Riigipäeva istungi eesistuja pidas Bragança dünastia aadressil kaastunde- ja ülistuskõnet, lahkusid sotsiaaldemokraadid protestimärgiks saalist, parempoolsed fraktsioonid hüüdsid aga neile järele sõimu ning needusi.

Pariisis deklareeris Saadikutekoja eesistuja Brisson oma kõnes, et ei leidu ühtki prantslast, kes Lissabonis juhtunut ei tauniks. Sotsialist Sanbeau hüüdis kohalt: «Selle aktsiooni kutsus esile diktatuuri kuritegu!» Brisson võttis kahel korral Sanbeau'lt sõna õiguse. Pahempoolsed vastasid meelepaha- ja protestitormiga.[23]

«Sotsialistid kõigis Euroopa parlamentides,» kirjutas Lenin, «väljendasid nagu keegi oskas ja kuidas keegi suutis» oma poole hoidu portugali rahvale ning vabariiklastele, oma vastikustunnet valitsevate klasside vastu. Ühed ütlesid oma seisukoha avalikult välja, teised lahkusid, et mitte viibida sümpaatiaavalduste juures Portugali monarhiale, kuid «Vandervelde valis Belgia parlamendis «keskmise» — kõige halvema — tee, pigistades endast välja fraasi, et ta austab «kõiki surnuid», seega siis nii kuningat kui ka selle tapjaid. Loodame, et Vandervelde jääb ainsaks kogu maailma sotsialistide hulgas».[24]

Peterburi kodanlik ajakirjandus sõimas portugali vabariiklasi valimatute sõnadega, nõudes kõige pöörasemas toonis mässu mahasurumist, et midagi sarnast ei saaks juhtuda ka Venemaal. Kuid juba neil päevil oli silmanähtav, et Lissaboni atentaat polnud midagi olulist Portugali ja Euroopa poliitikaellu toonud.

Oli toimunud individuaalse terrori akt, mis ei muutnud mitte midagi. Seda rõhutaski bolševike partei juht V. I. Lenin artiklis «Vahejuhtumist Portugali kuningaga», mis avaldati ajalehes «Proletari» 19. veebruaril 1908.

Artikli algul polemiseerib Lenin kodanliku ajakirjandusega, kes arutas «portugali avantüristi tapmist» oma häälekandjates ja

need, «isegi kõige liberaalsema ja «demokraatlikuma» suunaga, ei saa läbi ilma mustasajalise moraalita». Jah,» märkis Lenin, «vahejuhtum Portugali kuningaga on tõepoolest kuningate «professionaalne õnnetusjuhtum». Ent kodanlik ajakirjandus eelistas süüdistada juhtunus rahvast, kuulutas selle kõlbeliselt degenereerunuks, lisaks täis määratut vihkamistunnet. «Oo, härrad liberaalsed silmakirjateenrid! Miks te ei kuuluta moraalseteks värdjateks neid», kes veel praegugi vihkavad ja pööraselt sõimavad mitte üksnes 1871. aasta kommunaare, vaid koguni 1793. aasta tegelasi? Mitte üksnes proletaarse, vaid koguni kodanliku revolutsiooni võitlejaid? Seepärast, et tänapäeva kodanlusele ja tema lakeidele on «normaalne» ning «moraalne» see, «et rahvas talub rõhuvasüdamlikult» mistahes nurjatusi, jälkusi ja metsikusi kroonitud avantüristide poolt».

Seejärel puudutas Lenin juhtunust tulenevat peamist õppetundi. Ta ütles, et «võime kahetseda vaid üht: seda, et vabariiklik liikumine Portugalis mitte küllalt otsustavalt ja avalikult pole õiendanud arveid kõigi avantüristidega. Meil on kahju sellest, et juhtumises Portugali kuningaga on ilmselt näha veel vandeseltsliku, s. t. jõuetu, oma olemuselt eesmärki mitte saavutava terrori elementi, kusjuures nõrk on see tõeline, üldrahvalik, mis saad tõepoolest uuendav terror, millega tegi end kuulsaks suur Prantsuse revolutsioon.»

Lenin ennustas prohvetlikult, et «vabariiklik liikumine tõuseb Portugalis veel kõrgemale».* «Sotsialistliku proletariaadi poolehoid,» kirjutas ta, «kuulub alati vabariiklastele monarhia vastu.» Ja rõhutas ühtlasi: «Kuid seni on Portugalis õnnestunud monarhiat ainult *hirmutada*, kahe monarhi tapmisega, mitte aga monarhiat *hävitada*.»

Vene revolutsiooni kogemused, õpetas Lenin, on tõestanud, et võitlus monarhia hävitamiseks Venemaal on lahutamatult seotud võitlusega talupoegadele vajaliku maa pärast, kogu rahva oodatud vabaduse nimel. Minnes mööda Lenini osutatud teed, andiski Vene revolutsioon tõeliselt põhjaliku lahenduse. Ta ei hirmutanud ei monarhiat ega selle esindajaid valitsevast dünastiast, vaid rebis nii ühe kui ka teise Venemaa pinnasest juurtega lõplikult välja.

Veidi vähem kui nelja aasta pärast, 1911. aasta detsembris rõhutas Lenin ühes teises töös — «Loosungitest ja sotsiaaldemokraatliku töö korraldamisest duumas ja väljaspool duumat» —, et ei ole meil *ega saagi olla* muud monarhiat kui *mustasajalis-pogrommiline monarhia*». Tsarismi sobimatus vabaduse elementaarsete mõistetega oli silmanähtav. Liberaalsed narrikesed lobisesid konstitutsioonilise monarhia näitest Inglismaal ja Lenin

---

* Ennustus täitus kiiremini, kui võinuks oodata. 1910. aasta lõpul toimus relvastatud ülestõus Portugali monarhia minema. Kuningas Manuel põgenes Inglismaale. Portugalis kuulutati välja vabariik.

veel asevalitsejana Kaukaasias istus, Tiflisi linnapea A. Hatissov tema ülesandel Erivani väljakul miitingul kuulutanud, et «suur vürst tunneb revolutsiooniüritusele kaasa»; kuidas Hatissov tema ülesandel andnud samasuguse selgituse sõjaväele, sõites kindral vürst Vagnadze saatel läbi linna kasarmud; kuidas ta oma Tiflisi palees võtnud vastu läkitusi, mis soovitanud tal «Nikolai Teise võimul püsimise võimatuse tõttu kuulutada ennast Nikolai Kolmandaks»; kui aga tema juurde oli tulnud grupp gruusia sotsiaaldemokraate eesotsas Noa Žordaniaga ja asevalitseja neilt küsinud, kas nad usuvad tema poolehoidu revolutsiooniüritusele ning ustavust gruusia rahva huvidele, hüüdnud Žordania: «Jaa!»[28]

Ajal, mil Nikolai Nikolajevitš kuluaarides ja avalikult «tsaar Kirjuhha» aadressil lihvis oma trükimusta mittekannatavat sõnavara, töötas viimane välja ning tõi avalikkuse ette Venemaa tulevase riikliku korralduse skeemi. Kirilli abistas ta sõber Kuno Westarp, üks äärmiselt parempoolse Saksa «Rahvuspartei» liidreid, kes andis välja ajalehte «Kreuzzeitung», milles propageeris Hohenzollernite Saksamaa ja Romanovite Venemaa restaureerimise ideed. Muu hulgas kutsus ta üles «lubama» veermahtile uut sõjaretke Nõukogude riigi vastu, tasuks Saksamaa taastamine 1914. aasta piirides, Austria ja Tšehhoslovakkia temaga liitmine ning asumaade tagastamine. Westarpi ajalehes pöördus Kirill Nõukogude Liidu rahvaste poole manifestiga pealkirja all «Minu programm», milles kuulutas, et ta on valmis tunnustama nõukogude võimu, kui see tema endale keisriks võtab. Samas seletati, mida ta hakkab tegema nõukogude võimu ajal tsaariametis. Esiteks lubas ta tulevastele truudele alamatele suuremeelselt «tagastada töösturite ja kaubandusettevõtted nende endistele omanikele», kuna «ainult nemad on võimelised taastama Nõukogude Liidus tootmist ja kaubaringlust». Teiseks kavatses tsaar Kirill, tasuks nõusoleku eest võtta vastu endised omanikud, «kinnitada 8-tunnise tööpäeva» ja mitte takistama «suurendada oma tulusid üle normi». Kolmandaks tundus talle eluliselt vajalik «Venemaal radikaalselt välja juurida hulkurlus, tööst kõrvalehoidmine, prassimine», ühtlasi lõpetada «ringisõitmise vahendite odavamaks tegemine».[29]

Kahe konkurendi nääklemine lõppes 1929. aastal, mil Nikolai Nikolajevitš suri. Üheksa aastat hiljem suri ka Kirill.

Ka suurvürst Dmitri Pavlovitš Romanov, tsaari onupoeg ja osaline Rasputini tapmises, sattus emigratsiooni. 1926. aastal abiellus ta Biarritzis rikka ameeriklanna, raudteekuninga tütrega. 1930. aastal ta lahutas ja hakkas kauplema šampanjaga Palm Beachis Florida osariigis. Dmitri Romanov suri 1941. aastal Šveitsis viiekümneaastasena tuberkuloosi.

Nikolai II lähedane sugulane vürst Felix Jussupov (1887—1967) oli abielus tsaari täditütre Irina Aleksandrovnaga ja korraldas Rasputini tapmise. Jussupov arreteeriti 1917. aasta detsembris Petrogradis, kuid ta põgenes välismaale. Avas Pariisis moesalongi

seejärel restorani. Peale raamatute kirjutas ta filmistsenaariume, töötas konsultandina režissööride juures, kes lavastasid näidendeid ja filme rasputinlusest. Kolmekümnendail aastail hakkas Jussupov skandaalselt kohut käima kirjastuste ja kinostuudiotega. Muuhulgas esitas ta Hollywoodi stuudiole «Metro Goldwin Meyer», kes oli linastanud filmi Rasputinist, suure hagi (3 miljonile dollarile) ja võitis selle. Teine hagi, esitatud stuudiole «Columbia Pictures», lükati tagasi.

Meie päevil on Romanovite perekonnast vähe järele jäänud, kuid seda nimetatakse ikka veel «dünastiaks» ja tal on «pea» — Vladimir Romanov, sellesama Kirilli poeg, kes oli ennast Nõukogude Liidu rahvastele keisriks pakkunud. Mis puutub Kirilli manifestis puudutatud võitlust parasiitlusega, siis Kirilli järeltulijate kommete põhjal otsustades tuleb tunnistada: jaa, tema «dünastias» on see probleem alati kaunis terav olnud.

Siinkohal surub ennast peale väike genealoogiline kõrvalepõige. Omal ajal esitanud Gorki oma oponendile, monarhist V. Brejevile küsimuse: «Kuidas saab mõelda, et Vene tsaarides on kas või tilk slaavi verd?» [30] Ta lähtus tõsiasjast, et pärast Peetrit olid kõik Vene tsaarid ja peaaegu kõik suurvürstid võtnud naise välismaalt, peamiselt Saksa kuninga- ja vürstiperekondadest.

Peeter Kolmanda (Karl Peter Ulrichi) naine oli Anhalt-Zerbsti printsess Sophie Auguste Dorothea Fredericke, kes valitses Venemaal kolmkümmend neli aastat Katariina II nime all.

Paul Esimese esimene naine oli Hessen-Darmstadti printsess Wilhelmine Luise (Venemaal Natalia Aleksejevna); teine naine — Württembergi printsess Sophie Dorothea (Maria Fjodorovna).

Aleksander Esimese naine oli Baden-Baden-Durlachi printsess Luise Auguste (Jelizaveta Aleksejevna).

Nikolai Esimese naine oli Hohenzollernite soost Preisi printsess Charlotte Caroline, kuningas Friedrich Wilhelm III tütar ja Saksa *Reich*'i esimese keisri Wilhelm I õde (Venemaal Aleksandra Fjodorovna).

Aleksander Teise naine oli Hohenzollernite lähedane sugulane, Hessen-Darmstadti printsess Maximiliane Wilhelmine Auguste Sophie Marie (Maria Aleksandrovna).

Aleksander Kolmanda naine oli ainus erand XIX sajandil, niinimetatud Taani anomaalia (Maria Fjodorovna).

Nikolai Teise naine oli Hohenzollernite lähedane sugulane, Hessen-Darmstadti printsess Alix Victorie Helene Brigitte Luise Beatrice (Aleksandra Fjodorovna).

Selle abielutraditsiooni ustavad eestvõitlejad olid ka suurvürst Vladimir Aleksandrovitši — Aleksander III venna ja Nikolai II ohjeldamatu ning hääleka onu — kolm poega: Kirill, Boriss ning Andrei. Lärmakas ja skandaalne nagu Vladimir Aleksandrovitš oli ka nende ema Mecklenburg-Schwerini printsess Marie Henriette, Hohenzollernite lähedane sugulane, kes võttis Venemaal nimeks Maria Pavlovna.

Nagu öeldud, ei rikkunud Kirill traditsiooni, ta abiellus Sachsen-Coburg-Gotha printsessiga. Sellest abielust sündis tal kolm

last: Maria (1907. aastal), Kira (1909) ja Vladimir (1917). Neile andis ta sama kursi. Vanem tütar läks mehele Meiningeni printsile Karlile; noorem tütar Kira Preisi kroonprintsi Wilhelmi pojale Louis Ferdinandile (s. t. Wilhelm II Hohenzollerni lapselapsele). Mis puutub Vladimir Kirillovitši tiitleid, siis tõsteti ta paavsti reskriptiga juba 1930. aastal suurvürsti ja Vene troonipärija seisusse.

Kokkuvõttes kujunes kaunis kompaktne, veel praegugi energiliselt toimiv suursugune seltskond.

Preisi Louis Ferdinandi nimetavad kaasaegsed Hohenzollernite «dünastia peaks». Ta ise peab ennast ka «Saksa keisritrooni pärijaks». Kõik viimased aastad on ta elanud abikaasa Kira Kirillovnaga Saksamaa LV-s, iidses Höchingeni suguvõsalossis.

Tema naisevend Vladimir Kirillovitš on Romanovite «dünastia pea». Ta on sündinud Soomes, elab oma Baieri passiga kord Hispaanias, kord Prantsusmaal, riietub Inglise moodi, pressikonverentsidel räägib prantsuse keelt, tahab saada Vene tsaariks.

Mõlemad suguseltsid hoiavad vastastikku ja ühtviisi usinalt üleval oma esivanemate kultust. Hoolikalt tähistab *Kaiser*'i juubeli- tähtpäevi Louis Ferdinand. Ka Vladimir Kirillovitš püüab õe- mehest mitte maha jääda. Üks Vladimiri organiseeritud monarhistlikke demonstratsioone oli Jekaterinburgi sündmuste aastapäevaga ajastatud mälestustseremoonia Brüsselis. Instseneering oli laialulatuslik. Prožektoritest valgustatud kiriku juurde kogunesid tagurlased paljudest lääneriikidest, Nõukogude-vastases kokkutulekus osales ka neli õigeusu kõrgemat vaimulikku USA-st eesotsas Washingtoni peapiiskopi Nikoniga.

Kui Louis Ferdinand ja Kira avasid Höchingenis pidustused Hohenzollernite dünastia 900. aastapäeva auks, võis seal näha mitte üksnes printse ning printsesse. Sinna oli tulnud tuntud politikaane KDL/KSL-st, neonatside ninamehi, *Bundeswehr*'i delegatsioon eesotsas kindral Herberiga. Sel õhtul öeldi lossis palju härdaid sõnu. Endine *Wehrmacht*'i ooberst Kurt Hesse tõstis klaasi keisri ja Hitleri idaretkes osalenute auks. Kaasmaalaskondade liidu juht Reinhold Rehes tänas Louis Ferdinandi, Kira Kirillovnat ja «kõiki teisi keisridünastia liikmeid selle eest, et nad muutmatult demonstreerivad oma ühtsust *Reich*'i idapiirkondadega». Kuulutanud ennast «vabade režiimide» poolehoidjaks, teatas ta, et tema arvates just monarhiad ongi «tõelise demokraatia parim garantii».

Louis Ferdinand käib tihti *Bundeswehr*'i ohvitseride ja sõdurite hulgas. Näiteks Friedrich Teise 250. surma-aastapäeva puhul, Friedrich-Wilhelmi nime kandva 4. grenaderirügemendi 340. aastapäeva auks korraldatud sõjaväeparaadil. Ettekäänded on erinevad, kuid tema kõned ühesugused: ikka vana *Reich*'i ülevusest, vanadest Preisi traditsioonidest, sõjakate esivanemate kutsest, kunagiste

ida- ja lääneretkede kuulsusest. Saksamaa LV poliitikud leiavad, et sellega annab *Kaiser*'i lapselaps väärilise panuse *Bundeswehr*'i isikkoosseisu kasvatamisse.

Viisakate inimestena ei saa poliitikud võlgu jääda. Nad on moodustanud «Zollernite ringi» — organisatsiooni, mis hõlmab silmapaistvaid tööstureid, pankureid, kindraleid, parlamendiliikmeid. «Ringi» eesmärk on keisriperekonna populariseerimine ja selle isiklike huvide rahuldamine, sõjaväes ning elanike hulgas vana Bismarcki impeeriumi vaimu juurutamine.

«Zollernite ringi» egiidi all ja vana *Reich*'i lärmaka ülistamise saatel korraldasid Louis Ferdinand ja Kira pidustused, mis olid pühendatud Wilhelm II tütre, Braunschweigi ning Lüneburgi hertsoginna Luise 80. sünnipäevale. Sel puhul sõitsid Hohenzollernite suguvõsalossi kokku juba «vana Wicky» (või Willi) ja armsa «Nicky» aegadest kõige kõlavamate nimedega aristokraatlike või tööstu rite ja pankurite suguvõsade esindajad. Bad-Innaust kuni Zollernite jaamani vedas rongi külaliste ja sünnipäevalapsega tema isa isiklik vedur (see võeti muuseumist laenuks), vaksalist lossi sõitis hertsoginna endise keisri tõllas (samuti muuseumist). Taas kõlas lossi iidsete võlvide all šovinistlik «Deutschland, Deutschland über alles». Seal viibis ka Kira Kirillovna Romanova-Hohenzollern koos lastega, kuulas lauakõnesid kunagisest Preisi ülevusest, keisririigi itta nihutatud piiridest . . .

Paralleelselt naturaalsete Romanovi-võsukestega, kelle magusat elu austajate ja «truude alamate» keskel kadestatakse, on «vabas maailmas» hulk võltsitud, isehakanud võsukesi, kel pole hinge taga midagi peale muinaslugude oma keiserlikust päritolust ja imepärasest pääsemisest «bolševistlikust vangipõlvest».

Näiteks tsaari noorim tütar suurvürstitar Anastassia, kes imeliabi pääsenud 1918. aastal Ipatjevi majast. Paljud pretendeerivad Romanovite dünastiasse kuulumisele, lootes sel kombel natukegi teenida. Leidub Saksamaa LV, USA, Prantsuse, Austria Anastassiasid. On Olgasid, Tatjanasid, Kseniasid ja teisi — ikka mitu eksemplari Euroopa ning Ameerika kohta.

Mõnedel andmetel on tsaari- ja suurvürstitiitli taotlejate üldarv juba ületanud viimase Vene tsaari sugulaste arvu 1918. aastal. Härra Görlitz on loendanud üle kolmekümne Anastassia, kes kõik Läänes viimastel aastakümnetel kohtuprotsesse algatanud.[31] Erilist visadust ilmutab keegi Franziska Schantzkowsky, kes hiljem võttis Anna Andersoni nime ja kellele juba kahekümnendail aastail tsaaritütar Anastassiaks muutumise idee andnud endine filaanipolgu rittmeister, valgeemigrant N. Schwabbe. See naine käis Hamburgis kohut üle viiekümne aasta. Fenomenaalselt visa oli Romanovite pretendendiäris keegi suli Michael George Golenewsky. Tema saavutas, et New Yorgi õigeusu peapiiskop Grabbe suulutas ta pidulikul jumalateenistusel tsareevitš Alekseiks.[32] Louis Ferdinandi ja Kira Kirillovna ümber koondus «Zollernite

ring» ning koos sellega ammu tuttavate nimede aupärg. Ühtaegu nüüdisaegsed ja minevikunimed. Näiteks vürst Otto von Bismarck, «raudse kantsleri» lapselaps, on KDL juhtiv tegelane, Liidupäeva saadik; tema vend Philipp von Bismarck tööstu rite liidu liider, üks kaasmaalaskondade liidu juhte ja Liidupäeva saadik; krahv Dietrich von Mirbach on endise keisri suursaadiku poeg; parun Olaf von Wrangel, valgekaartliku kindrali lapselaps, aga KDL-i fraktsiooni sekretär Liidupäevas . . .

Printsid ja kerjused. Põgenikud ja «ime läbi pääsenud». Louis Ferdinand kui «Hohenzollernite dünastia pea» ja tema naine Kira «Romanovite dünastiast». «Zollernite ring» ja «Himmleri ring». Springer ja Strauss. Anastassia Esimene ja Aleksei Teine, ning aastast aastasse rohkenev jõuk teadmata kust ilmunud «tsaari lapsukesi», mõnikord kohe mitmes eksemplaris . . .

Ja ajakirjandus ning kirjastused ja «vaba maailma» sovetoloogid, kes on aastakümneid ennast ületanud vales, laimus, insinuatsioonides, puhuvad lõkkele kirgi Romanovite dünastia hukkumise, nende järeltulijate ja Rasputini-suguste käsilaste, endise tsaariga sugulaseks pretendeerijate «lugudega». Eesmärk on üks: halvustada igasuguste vahenditega maailma esimest proletariaadi diktatuuri riiki, Nõukogude sotsialistlikku korda, hirmutada oma lugejat revolutsiooni õudustega.

SIC TRANSIT GLORIA MUNDI!

Kolmsada neli aastat valitses Venemaad Romanovite dünastia. Dünastia oli kogenud nii juubeldus- kui ka raskeid päevi. Olid säranud tema kroonibriljandid. Oli mustendanud briljante määriv süütu veri.

Kiira-käära kulges nende tee Kostroma Ipatjevi kloostrist Ipatjevi eramuni Jekaterinburgi nõlvakul. See-eest oli sirgjooneline viimase tsaari Nikolai Verise teekond talle saatusest määratud piirini.

Degradeerusid ja said otsa tsaarid. Degradeerusid, kuid pole veel otsa saanud isehakanud. Taandareng on suur.

Sic transit gloria mundi — nii mööduv on maailma kuulsus!

* * *

Poolteist aastakümmet enne tsarismi krahhi väljendas V. I. Lenin kindlat veendumust, et «jäädavalt on möödumas need ajad, kus Venemaal võis valitsus püsida jumala armust, et nüüdsest peale võib Venemaal kindlaks valitsuseks olla ainult *rahva tahte* kohane valitsus . . . Küsimus, kas isevalitsusel olla või mitte olla, on teravalt üles seatud ja laiadesse rahvahulkadesse viidud.»

Ajaloo vastus: mitte olla. Tsaari-Venemaa oli suremas. Tema asemele oli astumas vaba Venemaa. «Tumedad jõud, kes kaitsesid

tsaari-isevalitsust, on hukkumas. Kuid ainult klassiteadlik, ainult organiseeritud proletariaat suudab anda neile tumedaile jõududele surmahoobi.»[33]

«Paljurahvuselise Venemaa proletariaadile langes osaks esmaavastaja raske, kuid ka austav roll uue ühiskonna loomisel,» on öeldud NLKP Keskkomitee määruses «Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 60. aastapäevast», 31. jaanuaril 1977. «Väljendades riigi elanikkonna absoluutse enamuse põhihuvisid, kindlustas töölisklass liidus töötava talurahvaga revolutsiooni võidu ja kehtestas oma võimu. Revolutsioonile, töölisklassile järgnesid töötava rahva laiad hulgad, kõik eesrindlikud teaduse ja kultuuri esindajad. Tagurluse raevukale relvastatud, poliitilisele ja ideoloogilisele vastupanule, majanduse desorganiseerimisele ning kontrrevolutsioonilisele sabotaažile, verisele kodanlikule terrorile seadis töölisklass vastu ülima organiseerituse ja teadliku distsipliini, liitumise kommunistliku partei ümber, revolutsioonilise valvsuse. Kogu võitluse käik sisemise kontrrevolutsiooni ja välismaise interventsiooniga näitas, et revolutsioon võib oma võidu kindlustada üksnes sel juhul, kui ta oskab ennast kaitsta.»[34]

Meenutanud Marxi sõnu selle kohta, et kogu «Prantsuse terrorism polnud midagi muud kui plebeiline viis arveid õiendada kodanluse vaenlastega, absolutismi, feodalismi ja väikekodanlusega», kirjutas Lenin: «Tänapäeva sotsiaaldemokraatia jakobiinlased — bolševikud ... tahavad, et rahvas, s. o. proletariaat ja talurahvas, õiendaksid monarhiaga ja aristokraatiaga arveid «plebeilikult», halastamatult hävitades vabaduse vaenlasi, jõuga maha surudes nende vastupanu, tegemata mingeid järeleandmisi pärisorjusele, aasialikkuse, inimese mõnitamise neetud pärandile.»[35]

«Valitsus,»[35] kirjutas Lenin, «mõtles rahvast vere näitamise ja tänavavõitluse ohvrite hulgaga hirmutada, — tegelikult ta *võõrutab rahva* hirmust verevalamise ees ... Vive le son du canon! ütleme meie prantsuse revolutsioonilise laulu sõnadega — «Elagu kahurite mürin!» ...»[36]

Mida edasi, seda silmanähtavamaks sai kõigile Venemaa rahvastele võimatus elada isevalitsuse tingimustes, ja selle sobimatus ühiskonna arenguga, töötavate hulkade huvidega. Tsarism oli sattunud kisendavasse vastuollu tänapäevaga, ilmutades igal sammul oma ajaloolist jõuetust. Tema sisuline pehkimus ja eksisteerimise absurdsus torkasid silma kõigile. Seepärast saigi väitematuks ja loogiliselt seaduspäraseks arveteõiendus tsarismiga «plebeilikult» kõigi tema sooritatud kuritegude eest. Niisama seaduspärane oli Romanoveid tabanud lõpp.

Alatiseks jäävad seda meelde tuletama kakskümmend kolm trepiastet, mida mööda nad alla laskusid.

Kakskümmend kolm nii ajas kui ka ruumis.

Kakskümmend kolm — see oli viimane piir, mille taga nende jaoks polnud enam midagi, ega saanudki olla.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

I. peatükk

1. *Pourtalès, F.* Am Scheidewege zwischen Krieg und Frieden. Berlin, 1919.
2. «Новое время», (№ 13777) 21 июля 1914 г., с. 2.
3. *Сазонов Н. В.* Потери России в войну 1914—1918 гг. Труды Комиссии по обследованию санитарных последствий мировой войны. М., 1923, с. 173; *Шульгин В. В.* Дни. Л., 1925, с. 52; *Струмилин С.* Трудовые потери России в мировой войне. — «Народное хозяйство», 1920, № 12, с. 104, 105; Мировая война в цифрах. Сб. М.—Л., 1934, с. 21.
4. Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства. Т. I—VII. Л.—М., 1924—1927, Т. VII, с. 281—285.
5. *Rösch, N.* Schatten fordern heraus. — «Echo der Zeit» (Berlin—Zürich), 27. X 1969.
6. «Die Welt», (Nr. 157) 9. VII 1968.
7. *Heuer, H. M.* Die Wahrheit über den Mord der Zarenfamilie. — «Bunte Illustrierte», (Nr. 12) 17. III 1965.
8. Vt. *Lenin, V. I.*, Teosed, 21. kd., lk. 215; 39. kd., lk. 529, 530.
9. *Соколов Н. А.* Убийство царской семьи. Берлин, 1925, с. 270—272.
10. Там же, с. 104.
11. *Вильтон Р.* Последние дни Романовых. Пер. с англ. кн. А. М. Волконского. Берлин, 1923, с. 16, 118—120.
12. *Alexandrov, V.* The end of the Romanovs. New York—Boston—Toronto, 1966, p. 70.

13. Vt. *Lenin, V. I.*, Teosed, 27. kd., lk. 497—500; Пятый съезд Советов. Стенографический отчет. М., 1918, с. 133—134; Документы внешней политики СССР (далее — ДВП СССР), т. I. М., 1957, с. 400—401.
14. *Heuer, H. M.* Op. cit. — «Bunte Illustrierte», (Nr. 10) 3. III 1965.
15. *Вырубова (Танеева) А. А.* Страницы из моей жизни. Берлин, 1923, с. 153, 169.
16. Неотвратимое возмездие. Сб. М., 1973, с. 125—127; ДВП СССР, т. I, с. 434—435.
17. *Grühn, W.* Der Zar, der Zauberer und die Juden. Berlin—Leipzig, 1942, S. 259.
18. *Мосолов А. А.* При дворе императора. Рига, (б.г.) с. 221, 223.
19. *Grezer, J. O.* 50 Jahre Brest—Litowsk. — «Blätter für deutsche und internationale Politik» (Köln), 1968, Nr. 3, S. 226—229.
20. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 229, 182.
21. *Вильтон, Р.* Указ. соч., с. 16, 118—120.
22. *Каржанский (Качанов) Н.* Чехословаки в России. По неизданным официальным документам. М., 1918; *Лазаревский В.* Россия и чехословацкое возрождение. Очерк чешко-русских отношений 1914—1918 гг. Предисл. В. В. Шульгина. Париж, 1927; *Попов А.* Чехословацкий вопрос и царская дипломатия в 1914—1917 гг. — «Красный архив», 1929, т. 2 (33), с. 3—29; Documenty o protitidove a protinarodni politice T. G. Masarika. Praha, 1953.
23. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 74—75.
24. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Сб. в 6-ти т. Сост. С. А. Алексеев. Под ред. и с предисл. Н. Л. Мещерякова, т. IV. М.—Л., 1927, с. 18—28.
25. Неотвратимое возмездие, с. 152—153, 157.
26. *Болдырев В. Г.* Директория, Колчак, интервенты. Воспоминания из цикла «Шесть лет» (1917—1922). Новониколаевск, 1925, с. 124, 145, 175.
27. *Семенов Г. М.* О себе. Воспоминания, мысли и выводы. Харбин, 1938.
28. *Беннингсгаузен-Будбера Р. А.* Воспоминания. Харбин, 1925, с. IV, V.
29. ЦГАОР, ф. 601, оп. I, д. 1788. Адрес японского населения г. Владивостока императору Николаю II по случаю 300-летия дома Романовых. На русском и японском языках.
30. *Беннингсгаузен-Будберг Р. А.* Указ. соч., с. 21.
31. Там же, с. 59, 86.
32. *Будберг А.* Дневник. — «Архив русской революции», т. XII. Берлин, 1923, с. 197—290; Дневник белогвардейца. Колчаковская эпопея. Л., 1929.
33. *Harcave, S.* Years of the golden cockerel. The last Romanov tsars 1914—1917. New York—London, 1968, p. 475.

2. peatükk

1. *Haffner, S.* Der Teufelspakt. — «Stern», (Nr. 42) 15. X 1967, S. 60—78.
2. Дружеские услуги немецкой полиции. — «Былое» (Пгр.), 1917, № 3 (сентябрь), с. 154—155.
3. *Витте С. Ю.* Воспоминания, т. 2. М., 1960. с. 476—480.
4. Переписка Вильгельма II с Николаем II. 1894—1914 гг. М.—Пгр., 1923, с. 123, 124.
5. *Ламздорф В. Н.* Дневник. М., 1934, с. 43.
6. *Онгирский С. С.* Записки б. царского чиновника. Неопубликованная рукопись. Ростов-на-Дону, 1972—1974, с. 114; ЦГАЛИ, ф. Собрания воспоминаний и дневников, д. 1337.
7. Переписка Вильгельма II с Николаем II, с. 85.
8. *Сергеенко П.* Л. Н. Толстой о Вильгелме II. — «Биржевые ведомости», (№ 31) 1 февраля 1915 г., с. 5.
9. «Die Quelle» (Berlin), 17. IX 1929.
10. Неотвратимое возмездие, с. 144.
11. Советская историческая энциклопедия, т. 12, с. 729.
12. *Мейснер Д.* Миражи и действительность. Записки эмигранта. М., 1966, с. 143, 232—233, 236—237.
13. *Dwinger E. E.* Kosaken — die Geschichte eines Reitervolkes. — «Sankt-Georg Almanach» (Düsseldorf), 1962, S. 45—53.
14. *Дмитриев Ю., Красников Н., Курочкин П.* Не одними молитвами . . . — «Известия», 4. IX 1969 г.

3. peatükk

1. «Былое», 1917, № 6, с. 86.
2. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 2, с. 5—6.
3. Отдел рукописей Государственной библиотеки им. В. И. Ленина (ОР ГБЛ), ф. 169, карт. 46, д. 6. л. 7—8.
4. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 232—233. Дневник Николая Романова. Тетрадь 1894 г. (Oktoobrirevolutsiooni Riiklikus Keskarhiivis säilitatakse kõiki tsaari päevikuid, mis ta kirjutas 36 aasta jooksul, 1882. kuni 1918. aastani.)
5. *Савельев А. А.* Два восшествия на престол. Из воспоминаний земского деятеля. М., 1917, с. 102.
6. Enthüllungen über Nikolaus II. Berlin, 1910, S. 63.
7. «Tribune Russe» (Paris), 1909, Nr. 8, p. 9—10; Enthüllungen über Nikolaus II, S. 52—53.
8. *Толстой С. Л.* Очерки былого. Тула, 1965, с. 234.
9. *Родзянко М. В.* Воспоминания. Прага, 1922, с. 22.
10. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 234—235. Дневник Николая Романова. Тетради 1895—1896 гг.
11. ОР ГБЛ, ф. 436, карт. 16, д. 13, 36, л. 134, 135.
12. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 2, с. 328.
13. Петергофские совещания. Протоколы секретных заседаний под председательством императора. Введение В. Водовозова. — «Былое», 1917, № 3(25), с. 235—265; № 4(26), с. 183—245; № 5—6(27—28), с. 289—318.
14. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 236. Дневник Николая Романова. Запись от 16. ноября 1896 г.
15. *Poincaré, R.* Au service de la France. Neuf anneés de souvenirs. Paris, 1929, p. 453.
16. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 237. Дневник Николая Романова. Запись от 1 января 1897 г.
17. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 3. М., 1960, с. 38.
18. *Мориээ А.* Поездка в Россию. Пер. с франц. Н. Дудель. М.—Пгр., 1921.
19. ОР ГБЛ, ф. 169, карт. 46, д. 18, 48.
20. *Толстой Л. Н.* ПСС в 90 т. М., 1928—1958. Т. 38, с. 207—210.
21. «Красный архив», 1936, т. 3(76), с. 31.
22. ЦГАОР, ф. 540, оп. 1, д. 720.
23. *Толстой Л. Н.* ПСС, т. 38, с. 209.
24. ЦГАОР, ф. 540, оп. 1, д. 720.
25. Enthüllungen über Nikolaus II, S. 86—87.
26. *Толстой Л. Н.* ПСС, т. 38, с. 209, 210.
27. *Горький А. М.* ПСС в 30-ти т., т. 19. М., 1952, с. 438—474.
28. Лев Толстой в последний год его жизни. М., 1918, с. 83.
29. Enthüllungen über Nikolaus II, S. 88.

30. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 236. Дневник Николая Романова. Тетради 1896 г.
31. *Massie, R.* Nicholas and Alexandra. An intimate account of the last of the Romanovs and the fall of imperial Russia. New York, 1967—1974, p. 219.
32. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 2, с. 69, 70, 74.
33. *Д'Альгейм П.* Ходынский ужас. — Материалы для характеристики царствования. Сб. М., 1917, с. 105—115.
34. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 2, с. 48, 68.
35. *Обнинский В. П.* Последний самодержец. М., 1917, с. 59.
36. Ходынка. Кровавые жертвы коронации. Женева, 1900, с. 19.
37. Enthüllungen über Nikolaus II, S. 84—85.
38. Ibid., S. 90.
39. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 236. Дневник Николая Романова. Тетради 1896 г.

4. peatükk

1. Vt. *Lenin, V. I.* Teosed, 6. kd., lk. 332—333.
2. Ежегодник России за 1904 г. СПб., 1905. с. 80, 81; *Варзар В. Е.* Статистические сведения о фабриках и заводах России, по производствам СПб., 1903, с. X—XI; *Гливиц И.* Железная промышленность России СПб., 1911. Стат. прил., с. 8, 13.
3. «Бич» (Томск), 1906, № 3.
4. *Ламздорф В. Н.* Указ. соч., с. 195, 253—254, 207—208.
5. *Кони А. Ф.* Бездействие властей при раздаче хлеба голодающим. — Собр. соч. в 8-ти т., т. 2. М., 1966.
6. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 3, с. 398—399.
7. *Наумов А. Н.* Из уцелевших воспоминаний. Нью-Йорк, 1954, с. 289—291, 302.
8. Революция 1905—1907 гг. в России. Сб. док. и матер. М., 1957, с. 77—83.
9. *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР, т. 2. М., 1956, с. 263.
10. *Хромов П. А.* Экономическое развитие России XIX—XX вв. М., 1950, с. 403.
11. *Гольденвейзер А. Б.* Вблизи Толстого. Запись от 5 января 1902 г. М., 1959, с. 105; *Толстой С. Л.* Указ. соч., с. 228.
12. *Толстой Л. Н.* ПСС, т. 73, с. 186.
13. *Гольденвейзер А. Б.* Указ. соч., с. 60.
14. «Литературное наследство», 1939, т. 37—38, с. 326—327.
15. *Горький А. М.* Литературные портреты. Лев Толстой. М., 1967, с. 118.
16. *Гольденвейзер А. Б.* Указ. соч., с. 267.
17. Из документации Отдела рукописей Государственного музея Л. Н. Толстого.
18. Протоколы секретного Петергофского Совещания. — Материалы для характеристики царствования. Сб. М., 1917, с. 124, 129, 245—247.
19. *Радищев А. Н.* Путешествие из Петербурга в Москву. Л., 1969, с. 154—162.
20. *Heuer, H. M.* Op. cit. — «Bunte Illustrierte», (Nr. 12) 17. III 1965.
21. *Кольцов М. Е.* Избр. произв. в 3-х т., т. 1. М., 1957, с. 51—68.
22. Законодательные акты переходного времени. 1904—1908. Сборник законов, манифестов и указов. СПб., 1909, с. 615.
23. Сборник РИО, 1896, т. 98, с. 237.
24. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 3, с. 48.
25. *Стендецкий С. К.* Мы закалились в борьбе. — Великие незабывае-

мые дни. Сборник воспоминаний участников революции 1905—1907 гг. М., 1970.
26. *Лемке М. К.* 250 дней в царской Ставке (25 сентября 1915 — 2 июля 1916). Пгр., 1920, с. 159. *Мстиславский С.* Пять дней. Начало и конец Февральской революции. Берлин, 1922; Гибель царизма. Л., 1927, с. 57—60.
27. *Кони А. Ф.* Собр. соч., т. 2, с. 377.
28. *Данилов Ю. Н.* Мои воспоминания о Николае II. — «Архив русской революции», т. XIX. Берлин, 1928, с. 15.
29. *Кони А. Ф.* Собр. соч., т. 2, с. 380.
30. *Мосолов А. А.* Указ. соч., с. 108; *Авдеев А. Д.* Из воспоминаний коменданта. — «Красная новь», 1928, № 5, с. 191.
31. *Мосолов А. А.* Указ. соч., с. 10—11.
32. *Кони А. Ф.* Собр. соч., т. 2, с. 380.
33. Там же, с. 381, 379.
34. *Данилов Ю. Н.* Указ. соч., — «Архив русской революции», 1928, т. XIX, с. 213.
35. *Кони А. Ф.* Собр. соч., т. 2, с. 383, 381.
36. Там же, с 377.
37. Там же, с. 383, 378—379, 381, 382.
38. *Мосолов А. А.* Указ. соч., с. 212.
39. *Данилов Ю. Н.* Указ. соч., — «Архив русской революции», 1928, т. XIX, с. 217.
40. Свод высочайших отметок по всеподданнейшим отчетам губернаторов, генерал-губернаторов, военных губернаторов, градоначальников и наказных атаманов казачьих войск. СПб., 1905—1907, с. 4, 11, 17, 19, 30, 36, 37, 42—44, 47, 56, 57, 75—78, 112—114.

5. peatükk

1. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1. д. 248. Дневник Николая Романова. Запись от 9 января 1905 г.
2. *Сулержицкий Л.* Дни в Ясной Поляне. СПб., 1913, с. 28.
3. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 248. Дневник Николая Романова. Запись от 10 января 1905 г.
4. «Голос труда», 1905, № 2.
5. ЦГАОР, ф. 540, оп. 1, д. 739, л. 45, 46.
6. *Lenin, V. I.*, Teosed, 8. kd., lk. 113.
7. *Горький А. М.* Литературные портреты. М., 1967, с. 296.
8. *Жорес Ж.* Смерть царизма. — Голоса минувшего. Сб. М., 1917, с. 253—254.
9. «Русское знамя», 19 декабря 1905 г.
10. *Книгин Н. А.* Костры на Пономаревском острове. — Великие незабываемые дни. Сборник воспоминаний участников революции 1905—1907 годов. М., 1970, с. 269.
11. ЦГВИА, ф. Главного военно-судного управления, 1906—1907 гг., д. 54.
12. *Katkov, G.* Russia 1917. The February Revolution. London, 1967, p. 384; *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 114.
13. Листовки петербургских большевиков. 1902—1907. М.—Л., 1939.
14. ЦГВИА, ф. Главного военно-судного управления, 1906 г. д. 54.
15. ЦГАОР, ф. ДП, 7 д-во, 1906 г., д. 8, т. IV, лит. А. «Списки лиц, казненных по приговорам военных судов», л. 3—6; *Фалеев А.* Шесть месяцев военно-полевой юстиции. — «Былое», 1907, № 2; *Солнцев К. И.* Воинская преступность в царской армии. — «Советское государство и право», 1936, № 6; «Новые силы», 18 февраля, 23 сентября 1907 г.; «Столичная почта», 14 марта 1907 г.

16. ЦГАОР, ф. ДП, 7 д-во, 1906 г., д. 8, ч. 34, л. 4, 8.
17. ЦГВИА, ф. Главного военно-судного управления, д. 5-го отд., св. 10, № 2, л. 337.
18. «Красный архив», 1926, т. 4(17), с. 224.
19. ЦГВИА, ф. Главного военно-судного управления, д. 5-го отд., св. 7, № 81, л. 45—64.
20. ЦГАОР, ф. ДП, 7 д-во, 1906 г., д. 106475.
21. ЦГАОР, ф. II, оп. 1, д. 8661, л. 9, 12.
22. *Лукашевич С. П.* Казнь девятнадцати матросов. — «Красный флот», 1923, № 3, с. 120—121; *Новиков-Прибой А. С.* Собр. соч., т. 1. М., 1950, с. 105—111; ЦГВИА, ф. 400, оп. 1, д. 15, л. 13—14; Революционная поэзия. Л., 1954, с. 532—533.
23. ЦГИА, г. Москвы, ф. Канцелярии московского генерал-губернатора, 1905 г., оп. 6, д. 154, л. 99.
24. «Молодая Россия», (№ 24) 12 мая 1917 г.
25. *Сторожев В. Ф.* В. Дубасов и Г. А. Мин на Пресне в 1905 г. По данным секретного отделения канцелярии московского генерал-губернатора. — «Голос минувшего», 1918, № 4—6, с. 66.
26. Selle 15. detsembril 1905 antud päevakäsu nr. 349 täielik tekst avaldati esmakordselt raamatus: *Владимиров В.* Карательная экспедиция лейб-гвардии Семеновского полка в декабрьские дни на Московско-Казанской ж. д. М., 1906, с. 6.
27. «Нужды деревни», (№ 4) 27 января 1906 г.
28. «Красный архив», 1926, т. 5 (19), с. 94.
29. *Крастиньш Я. П.* Революция 1905—1906 года в Латвии. Док. и матер. Рига, 1956, с. 391.
30. Революция 1905—1907 гг. в Грузии. Тбилиси, 1956, с. 537.
31. «Образование», 1906, № 1, с. 119.
32. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 3, с. 62, 66, 70, 145, 272.
33. *Lenin, V. I.*, Teosed, 9. kd., lk. 410—411; 414.
34. Революция 1905—1907 гг. в России. Сб. док. и матер. М., 1955, док. 90, 91, 73—108.
35. ЦГАОР, ф. Совета министров, оп. 2, д. 58, л. 1—1 об.
36. *Витте С. Ю.* Указ соч., т. 3, с. 555.
37. Там же, с. 92—93; *Демин К. М.* Вооружённое восстание в Москве. М., 1906, с. 10.

6. peatükk

1. «Lüstige Blätter» (München), 18. II 1906.
2. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 3, с. 387.
3. *Финк В.* Литературные воспоминания. М., 1963, с. 275—281.
4. «Объединение», 15 сентября 1906 г.
5. *Lenin, V. I.*, Teosed, 17. kd., lk. 216.
6. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 1, с. 283; т. 2, с. 272—273, 507; т. 3, с. 43.
7. *Lenin, V. I.*, Teosed, 9. kd., lk. 411.
8. ЦГАОР, ф. 540, оп. 1, д. 739, л. 12 об.
9. Погромы в дни свободы. — «Каторга и ссылка», 1925, вып. 46, с. 8—10, 12.
10. Там же, с. 8, 12.
11. *Шульгин В. В.* Указ. соч., с. 25.
12. Падение царского режима, т. VI, с. 179—180, 191, 197—198, 201. Допрос Н. Е. Маркова 2-го от 24 июля 1917 г.
13. Погромы в дни свободы. — «Каторга и ссылка», 1925, вып. 46, с. 6, 7.
14. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 3, с. 42, 43, 330, 333, 393.
15. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 2, с. 273; т. 3, с. 394.
16. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 2, с. 210; т. 3, с. 326.

17. *Лависс Э. и Рамбо А.* История XIX века, т. 7. М., 1939, с. 212.
18. Там же, с. 414, 412.
19. *Ламздорф В. Н.* Указ. соч., с. 130.
20. *Lenin, V. I.*, Teosed, 16. kd., lk. 155, 157, 158.
21. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 2, с. 210, 207.
22. *Будберг А.* Дневник. — Архив русской революции, 1923, т. XII, с. 198, 210.
23. *Мулин В.* Под маской объективности (О генерале Эрнсте Кестринге), — «Красная звезда» 4 октября 1966 г.; *Безыменский Л.* Урок, которого нельзя забывать. — «Новое время», 19 марта 1970 г.
24. *Успенский К. Н.* Очерк царствования. М., 1917, с. 34.
25. *Обнинский В. П.* Указ. соч., с. 83.
26. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 2, с. 275—276.
27. Законодательные акты переходного времени. 1904—1908, с. 200—204.
28. Там же, с. 208.
29. Neid fakte kinnitavad Witte mälestused (3. kd., lk. 152, 157—158).
30. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 248. Дневник Николая Романова. Запись от 19 декабря 1905 г.
31. *Сторожев. В.* Декабрьское вооруженное восстание в Москве М., 1906, с. 45.
32. *Горький А. М.* Материалы и исследования АН СССР. Сб., т. 1. М.—Л., 1934, с. 57.
33. Царизм в борьбе с революцией в 1905—1907 гг. М.—Л., 1936, с. 83.
34. ЦГИА, ф. 1290, оп.: 1900 г. — № 851; 1901 г.— № 865; 1902 г. — № 879; 1903 г. — № 886; 1904 г. — № 903; 1905 г. — № 930; 1906 г. — № 959; 1907 г. — № 989; 1908 г. — № 1003; 1909 г. — № 1014; 1910 г. — № 1037; 1911 г. — № 1054; 1912 г. — № 1064; 1913 г. — № 1084; 1914 г. — № 1082; 1915 г. — № 1105; 1916 г. — № 1133.
35. Карательная экспедиция в Сибири в 1905—1906 гг. Сб. док. и матер. М.—Л., 1932, док. 206, с. 31.
36. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 1059, л. 1—4 об.
37. ЦГАОР, ф. ДП, 1905 г., д. 2540, т. 111, л. 51—55.
38. ЦГАОР, ф. 642, оп. 1, д. 2328. Письмо Николая Романова к матери от 12 января 1906 г.; ф. 601, оп. 1, л. 250. Дневник Николая Романова. Записи от 9 и 10 февраля 1906 г.; Карательная экспедиция в Сибири в 1905—1906 гг. Дневник А. П. Евецкого, поручика лейб-гвардии Кексгольмского полка, с. 31.
39. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 3, с. 179.
40. *Кони А. Ф.* Собр. соч., т. 2, с. 378.
41. «Русские ведомости» (№ 324), 19 декабря 1905 г.; *Янсон П.* Карательные экспедиции в Прибалтийском крае 1905—1907 гг. По материалам II Государственной Думы. Л., 1926, с. 49.
42. Карательная экспедиция в Сибири в 1905—1906 гг., док. 60, с. 104—105; «Красный архив», 1927, т. 22, с. 186—187.

7. peatükk

1. ЦГАОР, ф. 601; оп. 1; д. 247. Дневник Николая Романова. Запись от 18 июня 1904 г.
2. Письмо Николая II к царице от 28 февраля 1915 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. III. М., 1925, с. 116; «Вечернее время» (Петроград), 21 июня 1917 г.
3. *Орешин П.* Распутин. Поэма. — Сб. Родник, т. 3. М.—Л., 1927, с. 253.
4. *Tolstoi, A.* Kannatuste rada. I kd., Tln., 1959, lk. 9.
5. *Наживин И.* Распутин. Роман. Берлин, 1924; *Naschiwin J.* Rasputin. Roman. Leipzig, 1925.

6. *Heymann, R.* Rasputin. Roman. Leipzig, 1928; *Linz, K.* Rasputin, der Dämon des letzten Zaren. Roman. Berlin, 1931; *Le Queux, W.* The Minister of evil. A poem. London, 1938; *Billington, J.* The ikon and the axe (Rasputin). New York, 1966.

7. Страшный монах (Распутин) і упадок російського царату. Виннипег (Канада), [б. г.].

8. ЦГАОР, ф. 1467, оп. 710. Протоколы Чрезвычайно-следственной комиссии Временного правительства. Документация о Распутине на 88 листах, составленная следователем Ф. П. Симсоном. Папка начата 1 сентября 1917 г.

9. *Онгирский С. С.* Указ. соч., — ЦГАЛИ, ф. собрания воспоминаний и дневников, д. 1337, с. 46.

10. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 245—249. Дневники Николая Романова за 1903—1906 гг.

11. *Иеромонах Илиодор (Сергей Труфанов).* Святой черт (Записки о Распутине). С предисл. С. П. Мельгунова. — «Голос минувшего», 1917, № 3, с. 1—187; *Trufanoff, S. (Illiodor).* The Mad Monk of Russia. New York, 1918; *Fülöp-Miller, R.* Der Heilige Teufel. Rasputin und die Frauen. Berlin, 1931; *Simanowitsch, A.* Rasputin, der allmächtige Bauer. Berlin, 1928, S. 134.

12. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 77.

13. Там же, с. 68. Показания Ф. Ф. Юсупова.

14. Tsiteeritavad Rasputini telegrammide, kirjade tekstid ning ütlused on osalt võetud pärast 1917. aasta veebruari avastatud dokumentidest aukandjate toimikutes ja Romanovite kirjavahetuses, kaasaegsete mälestustest ja üleskirjutustest.

15. «Былое», 1917, № 5—6 (27—28), с. 228.

16. Падение царского режима, т. VI, с. 73—119. Показания А. Н. Хвостова.

17. *Симанович А.* Воспоминания бывшего секретаря Григория Распутина. Рига, 1924, с. 67—68.

18. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 68.

19. *Половцев А. А.* Дневник. — «Красный архив», 1923, т. 3, с. 152, 156—158; *Polovtsov, A. A.* Glory and downfall: reminiscences of a russian general staff officer. London, 1935.

20. Распутин в освещении «охранки». Из дневников наружного наблюдения за его квартирой. — «Красный архив», 1924, т. 5, с. 270—288.

21. *Воейков В. Н.* С царем и без царя. Воспоминания последнего дворцового коменданта императора Николая II. Гельсингфорс, 1936, с. 69.

22. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 9.

23. *Мельник-Боткина Т.* Воспоминания о царской семье и ее жизни до и после революции. Белград, 1921, с. 15.

24. *Omessa, Ch.* Rasputin and the Russian court. London, 1918, p. 86.

25. *Симанович А.* Указ. соч., с. 117.

26. *Вильтон Р.* Указ. соч., с. 43—44.

27. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 71. Показания Матрены (Марии) Соловьевой-Распутиной.

28. Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. I—V. М.—Л., 1923—1927. Предисловие М. Н. Покровского.

29. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 79—80. Показания А. Ф. Керенского, В. А. Маклакова и агента Н.

30. Петроградская контрразведка накануне революции. Из воспоминаний сотрудника. — «Былое», 1924, № 26, с. 222—240.

31. *Grühn, W.* Op. cit., S. 285.

32. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 3, с. 44, 384—385.

33. *Симанович А.* Указ. соч., с. 92—96.

34. *Комиссаров М. С.* Интервью об обстоятельствах гибели Китченера в 1916 г. — «Красная газета» (Ленинград), 17 декабря 1924 г.

35. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 160.

36. Из письма царицы Николаю II от 5 июня 1916 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. IV. М., 1926, с. 289.

37. *Симанович А.* Указ. соч., с. 133—136.

38. Падение царского режима, т. II, с. 62. Допрос И. Ф. Манасевича-Мануйлова от 8 апреля 1917 г.

39. *Симанович А.* Указ. соч., с. 139—141.

40. Русский двор в последние дни царствования императора Николая II. По статье Финштока в журнале «Mercure de France». — «Исторический вестник», 1917, т. CXLIX—CL, с. 252—253.

41. Падение царского режима, т. I, с. 31—32. Показания А. Н. Хвостова от 18 марта 1917 г.

42. Письмо царицы к Николаю II от 22 декабря 1915 г. Письмо Николая II к царице от 31 августа 1915 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. III, с. 506, 289.

43. Падение царского режима, т. IV, с. 119. Показания С. П. Белецкого от 17 мая 1917 г.

44. Письма царицы к Николаю II от 7 ноября 1915 г. и 4 февраля 1916 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. III, с. 437; т. IV с. 81.

45. *Haffner, S.* Der Teufelspakt. — «Stern», (Nr. 42) 15. X 1967, S. 60—78.

46. Письмо царицы к Николая II от 6 ноября 1915 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. III, с. 436.

47. Письма царицы к Николаю II от 25 июля, 8 августа, 12 и 15 октября 1916 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. IV, с. 391, 405; т. V. М., 1927, с. 89, 94.

48. Из письма царицы к Николаю II от 16 сентября 1915 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. III, с. 354.

49. Письмо Николая II к царице от 28 сентября 1916 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. V, с. 79.

50. Письмо Николая II к царице от 10 ноября 1916 г. — Там же, с. 146.

51. Письмо царицы к Николаю II от 8 декабря 1916 г. — Там же, с. 168.

52. *Сухомлинов В. А.* Дневники. — «Дела и дни», 1920, № 1; 1922, № 3; Воспоминания. Берлин, 1924. *Поливанов А. А.* Из дневников и воспоминаний б. военного министра. М., 1924.

53. Падение царского режима, т. II, с. 46—91; допрос И. Ф. Манасевича-Мануйлова (второй) от 10 апреля 1917 г., с. 48—49.

54. Падение царского режима, т. I, с. 31—32; т. II, с. 46—49.

55. *Шульгин В. В.* Указ. соч., с. 71, 78.

56. Vt. *Lenin, V. I.*, Teosed, 26. kd., lk. 316.

57. *Lenin, V. I.*, Teosed, 24. kd., lk. 164.

58. *Lenin, V. I.*, Teosed, 23. kd., lk. 286.

59. Vt. *Lenin, V. I.*, Teosed, 17. kd., lk. 454.

60. *Lenin, V. I.*, Teosed, 36. kd., lk. 378.

8. peatükk

1. Путешествие на Восток. СПб., 1891; *Кривенко В. С.* Путешествие наследника цесаревича на Восток. СПб., 1891; От Гатчины до Бомбея. Очерки путешествия наследника цесаревича. — «Правительственный вестник», 1891, № 41, 48, 56, 78, 100. *Беклемишев Н.* Покушение в городе Отсу. СПб., [б. г.]

2. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 1, с. 439; т. 2, с. 290.

3. *Витте С. Ю.* Указ. соч.,т. 2, с. 143—144.

4. Там же, с. 478.
5. *Кони А. Ф.* Собр. соч., т. 2, с. 381.
6. *Обнинский В. П.* Указ. соч., с. 70.
7. *Lenin, V. I.*, Teosed, 8. kd., lk. 35, 37.
8. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 2, с. 297—298.
9. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 247. Дневник Николая Романова. Тетради 1904 г.
10. Там же.
11. Там же.
12. *Витте С. Ю.* Указ. соч., т. 3, с. 148—150; т. 2, с. 434—435.
13. «Литературная газета», 5 декабря 1967 г.
14. *Massie, R.* Op. cit., p. 27.
15. *Lenin, V. I.*, Teosed, 21. kd., lk. 12.
16. История дипломатии, т. 2. М., 1963, с. 776—777.
17. «Ich habe es nicht gewollt — Der Kaiser hatte Angst vor dem Krieg». — «Stern», 1964, nr. 31.

9. peatükk

1. Wie der erste Weltkrieg vorbereitet wurde. Internationale Presse-Korrespondenz. Berlin, 1931, S. 201.
2. *Строганов А.* «Я обязан это сделать». Признание бывшего члена Государственной думы В. Шульгина. — «Известия», 16 декабря 1960 г.; *Шульгин В. В.* Возвращение Одиссея. — «Известия», 6 сентября 1961 г.; *Шульгин В. В.* Письма к русским эмигрантам. М., 1961; Годы. Главы из новой книги. — «История СССР», 1966, № 6, с. 65—90; 1967, № 1, с. 125—159.
3. *Шульгин В. В.* Дни, с. 42.
4. Там же, с. 43, 44.
5. Там же, с. 114.
6. «Исторический вестник», 1917, т. CXLIX—CL, с. 135.
7. *Шульгин В. В.* Дни, с. 44, 52—53.
8. *Сазонов Н. В.* Указ. соч., с. 173.
9. Россия в мировой войне 1914—1918 гг. (В цифрах). М., 1925, табл. 6; «Красный архив», 1927, т. 1(20), с. 39; *Сазонов Н. В.* Указ. соч., с. 173.
10. *Назанский В. И.* Крушение великой России и дома Романовых. Париж, 1930, с. 254—256, 259—261.
11. The Truth about the Reign of the Emperor Nicholas II. The economic, social and cultural development of Russia before the Revolution. London, 1967.
12. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 265. Дневник Николая Романова. Записи от 2(15) марта 1917 г.
13. *Шульгин В. В.* Дни, с. 48—51.
14. Там же, с. 178—187, 205—208.
15. Там же, с. 51.
16. *Авдеев А. Д.* Указ. соч. — «Красная новь», 1928, № 5, с. 205.
17. *Брусилов А. А.* Мои воспоминания. М., 1963, с. 82—83.
18. *Бетман-Гольвег Т.* Мысли о войне. Пер. с нем. М.—Л., 1925, с. 79.
19. Vt. *Lenin, V. I.*, Teosed, 36. kd., lk. 257; 21. kd., lk. 208.
20. История Коммунистической партии Советского Союза, т. 2. М., 1966, с. 382.
21. «Пролетарская революция», 1923, № 2, с. 437, 441.
22. *Lenin, V. I.*, Teosed, 22. kd., lk. 195.
23. *Бадаев А. Е.* Большевики в Государственной думе. Воспоминания. М., 1954, с. 310.
24. *Lenin, V. I.*, Teosed, 18. kd., lk. 352—353.
25. Листовки Иваново-Вознесенской большевистской организации 1900—1917 гг. Иваново, 1957, с. 304.
26. История Коммунистической партии Советского Союза, т. 2, с. 588.

27. Äärmiselt tagurliku publitsisti K. Leontjevi (1831—1891) sõnad.
28. *Тургенев И. С.* Новь. Глава 30. Neždanovi luuletusest kirjas Silinile.
29. *Симанович А.* Указ. соч., с. 41.
30. *Dehn, L.* The real Tsaritsa. London, 1922, p. 94.
31. *Вильтон Р.* Указ. соч., с. 44.
32. *Горький А. М.* Очерк «Монархист». Собр. соч., т. 15, М., 1951, с. 305.
33. *Мельник-Боткина Т.* Указ. соч., с. 15.
34. *Мосолов А. А.* Указ. соч., с. 85.
35. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 187.

10. peatükk

1. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 33.
2. *Шавельский Г.* Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота, т. I—II. Нью-Йорк, 1954.
3. *Paléologue, M.* Am Zarenhof während des Weltkrieges, Bd. II, München, 1931, S. 161, 174.
4. *Деникин А. И.* Указ. соч., т. 1. с. 17.
5. *Taube, O.* Rasputin. Zürich—Bern, 1929, S. 32.
6. *Мосолов А. А.* Указ. соч., с. 22.
7. Dialoogid esitatakse Ministrite Nõukogu sekretäri Jahhontovi protokolliliste ülestähenduste järgi, mis on avaldatud raamatus: *Мельгунов С. П.* Легенда о сепаратном мире (Канун революции). Париж, 1957, с. 55—64.
8. *Мосолов А. А.* Указ. соч., с. 18.
9. *Деникин А. И.* Указ. соч., т. 1, с. 33.
10. *Данилов Ю. Н.* Воспоминания. — «Архив русской революции», 1928, т. XIX, с. 213—217; Великий князь Николай Николаевич. Париж, 1930, с. 274.
11. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 8.
12. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 120—121.
13. *Руднев В. М.* Правда о царской семье и «темных силах». С предисл. Б. Гаранина. Там же: *Тальберг Н.* Кара божия. Берлин, 1920.
14. ЦГАОР, ф. 601, оп. 2с, д. 36: «Управление верховного правителя и Совета министров», дело о судьбе б. царя Николая II и его семьи, отношение № 322 от 11 февраля 1919 г. и другие документы.
15. *Руднев В. М.* Указ. соч., с. 28, 30, 31, 39.
16. Там же, с. 4—6.
17. Там же, с. 21, 13.
18. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 78.
19. *Мельгунов С. П.* Указ. соч., с. 10.
20. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 69—70.
21. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 265. Дневник Николая Романова. Записи от 23 и 28 марта 1917 г.
22. *Dehn, L.* Op. cit.; *Vyrubova, A.* Memories of the Russian court. New York, 1923.
23. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 141.
24. *Haffner, S.* Der Teufelspakt. — «Stern», (Nr. 42) 15. X 1967, S. 76—78.
25. *Пуанкаре Р.* Происхождение мировой войны. Пер. А. Сперанского. М., 1924, с. 162.
26. ОР ГБЛ, ф. 259, карт. 12, д. 11. Письмо М. А. Васильчиковой в редакцию газеты «Русское слово» от 31 мая (13 июня) 1917 г.
27. *Пуанкаре Р.* Указ. соч., с. 519.
28. Там же.
29. Там же.
30. Письмо царицы к Николаю II от 9 марта 1915 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. III, с. 140.

31. *Сухомлинов В. А.* Дневники. — «Дела и дни», 1920, № 1, 1922, № 3
32. ОР ГБЛ, ф. 259, карт. 12, д. 11.
33. Письмо царицы к Николаю II от 17 апреля 1915 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. III, с. 174.
34. *Шацилло К. Ф.* К попыткам сепаратных переговоров во время первой мировой войны (март — май 1915 г.). — «Вопросы истории», 1970, № 9.
35. Письмо царицы к Николаю II от января 1916 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. IV, с. 18.
36. Письмо царицы к Николаю II от 4 июня 1915 г. — Там же, т. III, с. 211.
37. *Толстой А. Н.* Собр. соч. в 10-ти т., т. 9. М., 1960, с. 354.
38. ОР ГБЛ, ф. 259, карт. 12, д. 11. Письмо М. А. Васильчиковой в редакцию газеты «Русское слово» от 31 мая (13 июня) 1917 г.
39. *Мельгунов С. П.* Указ. соч., с. 14—20, 22.
40. Там же, с. 13.
41. *Тарле Е. В.* Германская ориентация и П. Н. Дурново в 1914 г. — «Былое», 1922, № 19, с. 161—171.
42. *Мельгунов С. П.* Указ. соч., с. 8.
43. *Lenin, V. I.*, Teosed, 23. kd., lk. 112—120, 166, 167.
44. TsGAOR dokumentidest, samuti erinevate aastate arhiivi- ja kirjanduslikest publikatsioonidest, sealhulgas Grigori Rasputini telegrammid («Былое», ноябрь—декабрь 1917, № 5—6(27—28), с. 228—230).
45. Из письма царицы к Николаю II от 22 февраля 1917 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. V, с. 208.
46. Из писем царицы к Николаю II от 24 февраля 1917 г. и 14 декабря 1916 г. — Там же, с. 214, 188.
47. Samadest kirjadest. Viimane lause on kirjast Nikolai II 2. septembril 1915. a. — Samas, 3. kd., lk. 294.
48. Письма царицы к Николаю II от 10 и 11 июня 1915 г. Там же, с. 198, 201.
49. Письма царицы к Николаю II от 20 июня и 30 августа 1915 г. — Там же, с. 231, 283.
50. Письмо царицы к Николаю II от 3 сентября 1915 г. — Там же, с. 297.
51. «Welt am Sonntag», 1968, nr. 29 (21. VII), S. 27.
52. *Мельник-Боткина Т.* Указ. соч., с. 18.
53. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 83.

11. peatükk

1. *Пуришкевич В. М.* Из записок. Париж, 1923; *Pourishkevich, V. M.* Comment j'ai tué Raspoutine. Paris, 1924; *Purischkewitsch, W.* Tagebuch. Riga, 1928; *Юсупов Ф. Ф.* Конец Распутина. Воспоминания. Париж, 1927; *Joussupov, F.* Rasputin. New York, 1927; *Jussupow F.* Rasputins Ende. Erinnerungen. Mit einem Vorwort von Klabund. Berlin, 1928; *Joussoupoff F.* La fin de Rasputine. Paris, 1960.
2. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 265. Дневник Николая Романова. Запись от 24 декабря 1916 г.
3. *Dehn, J.* Op. cit., p. 164.
4. ЦГАОР, ф. 623, оп. 1, д. 141. Письмо царицы к Вырубовой от 17 декабря 1916 г.
5. *Paléologue, M.* An ambassador's memories, vol. 3. New York, 1925, p. 11—97.
6. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 7.
7. *Kennan, G.* The Russian Revolution — fifty years after: its nature and consequences. — «Foreign affairs», 1967, vol. 46, nr. 1, p. 1—21; *Radkey, O.* The agrarian foes of Bolshevism. New York, 1958, p. 171; *Mouravieff, B.* La monarchie russe. Paris, 1962, p. 29.
8. Рабочий класс и рабочее движение в России. М., 1966, с. 43; *Lenin, V. I.*, Teosed, 21. kd., lk. 300, 350—351; История КПСС, т. 2, с. 547.
9. «Пролетарская революция», 1923, № 1; «Вопросы архивоведения», 1962, № 1.
10. Vt. *Lenin, V. I.*, Teosed, 23. kd., lk. 287.
11. *Lenin, V. I.*, Teosed, 8. kd., lk. 130.
12. *Lenin, V. I.*, Teosed, 23. kd., lk. 285—286.
13. *Иоффе Г. З.* Февральская революция 1917 г. в англо-американской буржуазной историографии. М., 1970, с. 45—48, 125; *Игрицкий Ю. И.* Юбилей Октября и буржуазная историография. — «История СССР», 1968, № 3, с. 219—221; *Лотман Ю. М.* (Тарту). Масонство. — Советская историческая энциклопедия, т. 9., М., 1966, с. 167—169; Масонство. — Большая Советская Энциклопедия, т. 38. М., 1938, с. 333—339.
14. *Seton-Watson, H.* Russia's February Revolution. — «Encounter», 1967, nr. 6, vol. 28, p. 78, 79; *Asher, A.* February 1917. — «Survey», 1967, nr. 65, p. 112.
15. *Smith, N.* The role of Russian freemasonry in the February Revolution. Another scrap of evidence. — «Slavic review», 1968, nr. 4, vol. 27, p. 604—608.
16. История КПСС, т. 2, с. 658.
17. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 21—30.
18. Письмо царицы к Николаю II от 26 февраля 1917 г. — Переписка Николая и Александры Романовых. 1914—1917 гг., т. V, с. 217.
19. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 122.
20. *Harcave, S.* Op. cit., p. X.
21. Ibid., p. 454—455.
22. История КПСС, т. 2, с. 666.
23. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 43.
24. Там же, с. 14.
25. Падение царского режима, т. 1, с. 190.
26. Там же, с. 197. Показания С. С. Хабалова в заседании 22 марта 1917 г.
27. Петроградский пролетариат и большевистская организация в годы империалистической войны. Сб. матер. и док. М., 1939, с. 274.
28. Падение царского режима, т. IV, с. 92.
29. «Пролетарская революция», 1923, № 1(13), с. 300—309; «Красный архив», 1925, т. 3(10), с. 176.
30. Листовки петербургских большевиков. 1902—1917, т. 2. М., 1939, с. 250—251.
31. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 59.
32. Документы Бюро ЦК РСДРП в России (июль 1914 — февраль 1917). — «Вопросы истории КПСС», 1965, № 9, с. 82.
33. *Минц И. И.* История Великого Октября, т. 1, с. 544.
34. История КПСС, т. 2, с. 671.
35. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 51.
36. *Мстиславский С.* Пять дней. Начало и конец Февральской революции, с. 81.
37. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 48.
38. История КПСС, т. 2, с. 690.
39. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 199, 200.
40. Там же, с. 200.
41. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 49.
42. *Дубенский Д.* Как произошел переворот в России. Рига, 1923, с. 21.
43. Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. 1. М., 1957, с. 15; *Минц И. И.* Указ. соч., т. 1, с. 568.

44. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 265. Дневник Николая Романова. Запись от 27 февраля (12 марта) 1917 г.
45. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 62, 63.
46. *Hanbery-Williams, J.* The Emperor Nicolaus II as I know him. London, 1934, p. 117.
47. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 128—129.
48. История КПСС, т. 2, с. 672.
49. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев, с. 237—238.
50. «Красный архив», 1923, т. 4, с. 214.
51. Падение царского режима, т. 1, с. 204—205. Показания С. С. Хабалова в заседании от 22 марта 1917 г.
52. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 68.
53. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 205.
54. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 64; *Шульгин В. В.* Дни, с. 160.
55. *Перетц Г. Г.* В цитадели русской революции. Записки коменданта Таврического дворца. Пгр. ... 1917, с. 66—67.
56. Письмо генерала Н. И. Иванова. — «Красный архив», 1926, т. 4(17), с. 228—229; Провал попытки Ставки подавить февральскую революцию в 1917 г. в Петрограде. — «Вопросы архивоведения», 1962, № 1.
57. История КПСС, т. 2, с. 681—682.
58. *Harcave, S.* Op. cit., p. 462.
59. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 217.
60. *Daniloff, J.* Dem Zusammenbruch entgegen. Ein Abschnitt aus der letzten Epoche der russischen Monarchie. Bremen, 1929, S. 120.
61. *Мосолов А. А.* Указ. соч., с. 86—87.
62. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 234; *Вильчиковский С. Н.* Пребывание государя императора в Пскове в марте 1917 г. — «Русская летопись», 1922, № 18, с. 161—187.
63. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 235, 4, 219.
64. *Harcave, S.* Op. cit., p. 467—468.
65. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 220.
66. Там же, с. 220, 221.
67. Там же, с. 212.
68. *Harcave, S.* Op. cit., p. 468.
69. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 79.
70. *Шульгин В. В.* Дни, с. 160.
71. *Harcave, S.* Op. cit., p. 468.
72. *Шульгин В. В.* Дни, с. 160—162.
73. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 223.
74. *Шульгин В. В.* Дни, с. 162.
75. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 224.
76. *Шульгин В. В.* Дни, с. 163, 164.
77. Там же, с. 167.
78. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 82.
79. *Шульгин В. В.* Дни, с. 167, 168.
80. Vt. *Lenin, V. I.*, Teosed, 21. kd., lk. 188.
81. *Бурджалов Э. Н.* Вторая русская революция. М., 1967, с. 403—404.
82. Vt. *Lenin, V. I.*, Teosed, 23. kd., lk. 327.
83. Samas.
84. *Лемке М.* 250 дней в царской Ставке (25 сентября 1915 — 2 июля 1916). СПб., 1920; *Тихменев Н.* Из воспоминаний о последних днях пребывания императора Николая II в Ставке. Ницца, 1925; *Пронин В. М.* Последние дни царя в Ставке. Белград, 1929, и др.
85. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 82.
86. *Harcave, S.* Op. cit., p. 470.
87. *Lenin, V. I.*, Teosed, 23. kd., lk. 293, 328—331.
88. *Шульгин В. В.* Дни, с. 173—175.

89. *Ломоносов Ю. В.* Воспоминания о Мартовской революции 1917 г. Стокгольм—Берлин, 1921, с. 28—29.
90. *Шульгин В. В.* Дни, с 173.
91. *Смирнов М. И.* (б. начальник штаба Черноморского флота). Адмирал Колчак во время революции. — Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев, с. 246.
92. *Милюков П. Н.* История второй русской революции, т. 1, вып. 1. София, 1921—1924, с. 54.
93. *Шульгин В. В.* Дни, с. 180, 181, 205—206.
94. *Палеолог Ж. М.* Царская Россия накануне мировой войны. М.—Пгр., 1923, с. 363—364.
95. *Шверубович В.* О людях, о театре и о себе. М., 1976, с. 384.
96. *Lenin, V. I.*, Teosed, 23. kd., lk. 337.
97. *Шульгин В. В.* Дни, с. 183.
98. *Harcave, S.* Op. cit., p. 471.
99. Падение царского режима, т. 1, с. 203. Показания генерала Хабалова.
100. *Buchanan, G.* My mission to Russia, vol. 2. London—New York, 1923.
101. *Rodsjanko M. W.* Erinnerungen. Berlin, 1926, S. 28.
102. Революционное движение в России после свержения самодержавия, с. 402.

12. peatükk

1. Падение царского режима, т. VI, с. 409, 393. Из записей Д. Н. Дубенского.
2. *Мордвинов А. А.* Из воспоминаний. Париж, 1925, с. 12.
3. «Новый Сатирикон», 1917, № 14 (апрель).
4. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 265. Дневник Николая Романова. Запись от 2(15) марта 1917 г.
5. Там же. Запись от 3(16) марта 1917 г.
6. The letters of Tsar Nicholas and Empress Marie. London, 1937; *Bing, J.* The confidentional correspondence between Nicolas II and his mother, Dowager Empress Marie Feodorovna. New York, 1938; Der letzte Zar. Briefwechsel Nikolaus II mit seiner Mutter. Berlin, 1938.
7. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 265. Дневник Николая Романова. Запись от 3(16) и 7(20) марта 1917 г.
8. *Frankland, N.* Imperial tragedy. Nicholas II, last of the tsars. New York, 1961, p. 13.
9. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 114, 116.
10. *Almedingen, E. M.* The Romanovs. Three centuries of an illfated dynasty. New York, 1966, p. 316—317.
11. «День», 29 марта 1917 г.
12. *Almedingen, E. M.* Op. cit., p. 314, 315.
13. «Вестник думских журналистов», 1917, № 4, с. 7.
14. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 9; *Волков А. А.* Около царской семьи. Париж, 1928.
15. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 120.
16. Николай II и великие князья. М.—Л., 1925, с. 145.
17. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 93, 86. Показания Е. С. Кобылинского.
18. Там же, с. 11—12. Показания Г. Е. Львова.
19. *Жильяр П.* Трагическая судьба русской императорской фамилии. Воспоминания бывшего воспитателя наследника цесаревича. Ревель, 1931, с. 43.
20. *Мордвинов А. А.* Указ. соч., с. 12.
21. *Lenin, V. I.*, Teosed, 23. kd., lk. 337.
22. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 286.

23. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 265. Дневник Николая Романова. Запись от 14(1) апреля 1917 г.
24. *Мосолов А. А.* Указ. соч., с. 12.
25. *Блок А. А.* Записные книжки (1901—1920). М., 1965, с. 327, 328, 331, 350, 378—379.
26. *Botkin, G.* The real Romanovs. New York, 1934, p. 18.
27. Блок А. А. Записные книжки (1901—1920), с. 331.
28. *Dehn, L.* Op. cit., p. 24.
29. *Benckendorff, P.* The last days at Tsarskoje Selo. London, 1927; Souvenirs. — «Revue de Deux Mondes», 1928, nr. 11.
30. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 162. Показания А. Ф. Керенского.
31. *Kerensky, A. F.* La Revolution Russe. Paris, 1928, p. 28.
32. *Kerensky, A. F.* Rußland und der Wendepunkt der Geschichte. Hamburg, 1967, S. 416.
33. «Die Welt», 12. VII 1968, S. 6.
34. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 162. Показания А. Ф. Керенского.
35. *Мельник-Боткина Т.* Указ. соч., с. 82.
36. *Назанский В. И.* Указ. соч., с. 195—196; 200—201.
37. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 265. Дневник Николая Романова. Запись от 22 июня (5 июля) 1917 г.
38. *Dehn, L.* Op. cit., p. 29; *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 21.
39. История КПСС, т. III, кн. 1, с. 3.
40. *Сидоров А. Л.* Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914—1917). М., 1960, с. 429.
41. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Док. и матер., ч. 1. Март — октябрь 1917 г. М.—Л., 1957, с. 521.
42. *Карабчевский Н. П.* Что глаза мои видели, т. 1. Берлин, 1921, с. 326.
43. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 170.
44. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 8; *Лукомский А. С.* Воспоминания и документы к воспоминаниям. — «Архив русской революции», т. 11. Берлин, 1922, с. 12—14; т. 3, с. 247—270.
45. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 265. Дневник Николая Романова. Запись от 23 марта 1917 г.; *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 268; показания Г. Е. Львова.
46. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 143; *Милюков П. Н.* О выезде из России Николая II. — «Последние новости» (Париж), 8. IX 1921; *Керенский А. Ф.* Издалека. Сб. ст. Париж, 1922, с. 191.
47. *Мстиславский С.* Пять дней. Начало и конец Февральской революции, с. 25.
48. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 143—144.
49. «Двуглавый орел» (Берлин), 1922, № 11; *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 37, 38.
50. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 24.
51. История КПСС, т. III, кн. I, с. 147.
52. Первый Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д. М.—Л., 1930, с. 69.
53. *Милюков П. Н.* О выезде из России Николая II. — «Последние новости» (Париж), 8. IX 1921.
54. *Соколов Н. А.* Указ соч., с. 268. Показания Н. П. Милюкова.
55. *Жильяр П.* Указ. соч., с. 45.
56. *Керенский А. Ф.* Временное правительство и царская семья. Под датой: 28 августа 1921 г. — *Бъюкенен Дж.* Мемуары дипломата. М. 1924.
57. *Frankland, N.* Op. cit., p. 119—120, 123; Extract from a letter: Lord Bertie to Foreign Secretary, April 22, 1917.
58. *Керенский А. Ф.* Отъезд Николая II в Тобольск. Под датой: 11 сентября 1921 г. — «Издалека», Сб. ст. Париж, 1921, с. 187.
59. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 157—158.
60. Ibid., p. 159.

61. *Frankland, N.* Op. cit., p. 119.
62. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 158, 160; *Buchanan, M.* Petrograd, city of trouble. London, 1918; The dissolution of an Empire. London, 1932; *Бьюкенен М.* Крушение великой империи. Пер. с англ., т. I—II, Париж, 1933.
63. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 268.
64. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 307.
65. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 159.
66. *Hingley, R.* The Tsars. Russian autocrats 1533—1917. London, 1968, p. 302.
67. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 307.
68. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 156, 159.
69. *Heuer, H. M.* Op. cit. — «Bunte Illustrierte», (Nr. 12) 17. III 1965, S. 42.
70. *Мстиславский С.* Пять дней. Начало и конец Февральской революции, с. 57—60.
71. *Половцев П. А.* Дни затмения. Записки бывшего командующего войсками Петроградского военного округа в 1917 г. Париж, [б./г.], с. 143.
72. *Lenin, V. I.*, Teosed, 25. kd., lk. 200—202.
73. *Жирмунский Е.* В то грозовое лето. — «Рабочий путь», 16 августа 1925 г.

13. peatükk

1. *Блок А. А.* Записные книжки (1901—1920), с. 346.
2. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 25. Показания А. Ф. Керенского.
3. Там же, с 25, 26.
4. *Heuer, H. M.* Op. cit., — «Bunte Illustrierte», 24. IV 1965; *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 177.
5. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 26.
6. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 180.
7. «Die Welt», 25. VI 1968, S. 6.
8. *Harcave, S.* Op. cit., p. 474; *Frankland, N.* Op. cit., p. 124.
9. *Bulygin, P. and Kerensky A.* The murder of the Romanovs. London, 1935, p. 112.
10. *Kobylinsky, E.* The last days of the Romanovs. London, 1920, p. 41.
11. *Панкратов В. С.* В Тобольске. — «Былое», 1924, № 26, с. 195—220.
12. Там же.
13. *Kleinmichel M.* Memories of a shipwrecked world. London, 1935, p. 12.
14. *Назанский В. И.* Указ. соч., с. 197.
15. *Buxhoeveden, S.* Left behind: Fourteen months in Siberia during the Revolution. New York—London, 1928, p. 89, 91, 92.
16. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 265. Дневник Николая Романова. Запись от 7(20) августа 1917 г.
17. *Buxhoeveden, S.* Op. cit., p. 102.
18. *Коганицкий И.* 1917—1918 гг. в Тобольске. Николай Романов. Гергогеновщина. — «Пролетарская революция», 1922, № 4, с. 6—7.
19. *Панкратов В. С.* Указ. соч., — «Былое», 1924, № 26, с. 199—200.
20. «Die Welt», 25. VII 1968.
21. Avaldatakse originaalist tehtud foto järgi: *Воейков В. Н.* Указ. соч., прил. IV, с. V—VIII.
22. *Панкратов В. С.* Указ. соч. — «Былое», 1924, № 26, с. 195—220.
23. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 171, 34.
24. *Панкратов В. С.* Указ. соч. — «Былое», 1924, № 26, с. 195—220.
25. *Матвеев П. М.* Великое десятилетие (К 10-летию Советской власти). Сборник воспоминаний о революции и гражданской войне. Л., 1927.
26. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 62. Показания Г. Е. Львова, с. 41. Показания А. Ф. Керенского, с. 55. Показания Е. С. Кобылинского.

27. «Die Welt», (Nr. 158) 10. VII 1968, S. 6.
28. «Welt am Sonntag», 12. VII 1968.
29. *Мельник-Боткина Т.* Указ. соч., с. 25.

14. peatükk

1. I. Koganitski osalemise kohta võitluses nõukogude võimu eest Tobolskis ja Siberis 1918. a. vt.: Три года борьбы за диктатуру пролетариата. 1917—1920. Омск, 1920; Революционное движение в Тобольской губернии. Тюмень, 1961; *Рощевский П. И., Никифорова М. М.* Сквозь грозы. Краткие биографии 38 революционеров Тобольской губернии в период Октябрьской революции и гражданской войны. Свердловск, 1967, с. 39—44; *Мельников В.* Борец за Советскую власть. — «Тобольская правда», (№ 69) 9 июня 1957 г.

2. *Коганицкий И. Я.* Николай II в Тобольске. Воспоминания. Неопубликованная рукопись, с. 11—12 (asub käesoleva raamatu autori käes).

3. Там же, с. 12. N. Nemtsovi elust ja tegevusest vt.: *Минутко И., Ошевский С.* Он остается с нами. — Гвардейцы Великого Октября. Сб. Тула, 1967, с. 212—253; *Рогачевских В.* Верный сын советского народа. — «Тюменская правда», 11 июля 1957 г.; *Познер А. Г., Чудинова К. П.* Сын ленинской партии. К 85-летию со дня рождения Н. М. Немцова. — «Московская правда», 29 апреля 1964 г.; *Немцов Н. М.* Последний переезд полковника Романова. — «Красная Нива», 1928, № 27, с. 16—17.

4. Очерки по истории партийной организации Тюменской области. Свердловск, 1965, с. 37.

5. Там же, с. 39, 45.

6. *Lenin, V. I.*, Teosed, 27. kd., lk. 7.

7. История КПСС, т. III, кн. I, с. 262.

8. *Минц И. И.* История Великого Октября, т. III. М., 1973, с. 689.

9. *Панкратов В. С.* Указ. соч. — «Былое», 1924, № 26.

10. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 265. Дневник Николая Романова. Тетрадь 1917 г., с. 23, 27; д. 266, тетрадь 1918 г., с. 42, 56, 58, 62, 65, 71, 84.

11. *Марков С.* Покинутая царская семья. 1917—1918. Царское Село—Тобольск—Екатеринбург. Вена, 1928, с. 24, 35.

12. *Мельник-Боткина Т.* Указ. соч., с. 44.

13. *Марков С.* Указ. соч., с. 29.

14. *Авдеев А. Д.* Указ. соч. — «Красная новь», 1928, № 5, с. 186—188.

15. *Городецкий Е., Шарапов Ю.* Свердлов. М., 1971, с. 309.

16. *Kreische, R.* So steht es immer noch im Geschichtsbuch. Wien—Hamburg, 1947, S. 31, 44—45.

17. Marie Pavlovna, Grand Duchess. Things I remember. New York, 1955.

18. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 215—217.

19. *Панкратов В. С.* Указ. соч. — «Былое», 1924, № 26, с. 213.

20. Там же, с. 217—218.

21. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 215.

22. Там же, с. 25.

23. *Жильяр П.* Указ. соч., с. 79.

24. ЦГАОР, ф. 640, оп. 1, д. 314. Дневник Александры Федоровны. Запись от 26 и 28 марта, 2, 10, 11 апреля 1918 г.

25. Там же. Из письма Александры Федоровны к А. А. Вырубовой от 12 апреля 1918 г.

26. Там же. Из письма Александры Федоровны к А. А. Вырубовой от 23 февраля 1918 г.

27. *Heuer, H. M.* Op. cit., — «Bunte Illustrierte», 25. VII 1965.

28. «Die Welt», (Nr. 156) 8. VII 1968, S. 6.

29. *Жильяр П.* Указ. соч., с. 10.

30. *Коганицкий И. Я.* Указ. соч., с. 10.

31. P. Hohrjakovi elust ja tegevusest jutustasid tema naine ning võitluskaaslane Tatjana Naumova-Teumina ja tütar Valeria Tšibissova. Vt. samuti: История гражданской войны СССР, т. 3, с. 3; *Голощекин Ф. И.* От февраля до октября. М., 1957, с. 111; *Рощевский П. И.* П. Д. Хохряков. Тюмень, 1957; *Бажов П.* Бойцы первого призыва. Свердловск, 1958, с. 159—160; *Столяренко М. А.* Матрос с «Зари Свободы». М., 1965; Герои Октября. Биографии активных участников революции, т. II. Л., 1967, с. 548; *Сивков П. З.* Кронштадт. Страницы революционной истории. Л., 1972, с. 355—356; *Захаров С. А.* П. Д. Хохряков. Л., 1972; Посланец Кронштадта. — «Урал», 1973, № 6, с. 152.

32. *Наумова-Теумина Т. И.* 1918 год в Тобольске. Неопубликованная рукопись (käsikiri käesoleva raamatu autori käes), lk. 6.

33. «Урал», 1971, № 11, с. 13—14.

34. «Die Welt», 15. VII 1968, S. 16.

35. «Die Welt», 10. VII 1968, S. 6.

36. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 211, 212, 205.

37. Ibid., p. 211, 212.

38. Ibid., p. 206, 207.

39. *Городецкий Е., Шарапов Ю.* Указ. соч., с. 311.

40. «Уфимский октябрьский сборник» № 2. Уфа, 1920. — Статьи: *Криков Т.* Петр Иванович Зенцов, с. 111—115; *Зенцов Г.* Поездка за Николаем Романовым в Тобольск, с. 115—118; *Тарасов И. Д., Зенцова С. П.* Петр Иванович Зенцов. Уфа, 1966.

41. *Галкин С.* Как перевозили Николая II из Тобольска в Екатеринбург. Неопубликованная рукопись. Март, 1957 (käesoleva raamatu autori käes).

42. *Тарасов И. Д., Деденко В. П.* Дмитрий Михайлович Чудинов. Уфа, 1969; *Чудинов Д.* Особое задание. — За власть Советов. Сборник воспоминаний участников Октябрьской революции и гражданской войны в Башкирии. Уфа, 1961, с. 97—108; Из Тобольска в Екатеринбург. Неопубликованная рукопись. Март, 1957, с. 1—10 (käesoleva raamatu autori käes).

43. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 212. Показания П. Жильяра.

44. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 266. Дневник Николая Романова. Записи от 22, 23, 25 апреля 1918 г., с. 84, 85, 86, 100.

45. *Авдеев А. Д.* Указ. соч., — «Красная новь» 1928, № 5, с. 191.

46. *Чудинов Д.* Из Тобольска в Екатеринбург. Неопубликованная рукопись, с. 117, 102.

47. *Мельник-Боткина Т.* Указ. соч., с. 47.

48. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 122, 211, 60.

49. *Чудинов Д.* Из Тобольска в Екатеринбург. Неопубликованная рукопись, с. 103.

50. *Авдеев А. Д.* Указ. соч., — «Красная новь», 1928, № 5, с. 194.

51. *Чудинов Д.* Из Тобольска в Екатеринбург. Неопубликованная рукопись, с. 104.

52. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 215.

53. *Чудинов Д.* Из Тобольска в Екатеринбург. Неопубликованная рукопись, с. 102—103.

54. *Немцов Н.* Последний переезд полковника Романова. Из воспоминаний. — «Красная нива», 1928, № 27, с. 17—18.

55. «Welt am Sonntag», 28. VII 1968, S. 26.

56. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 93, 94, 44, 45.

57. *Чудинов Д.* Из Тобольска в Екатеринбург. Неопубликованная рукопись, с. 106.

58. Революционеры Прикамья. 150 биографий деятелей революционного движения. Сб. Пермь, 1966, с. 57—59; *Быков П. М.* Последние дни

Романовых. Свердловск, 1926, с. 102—103; БСЭ, 1-е изд., т. 5. М., 1927, с. 334.

59. *Букина М. Н., Постнов Ю. С.* Революционер-ученый Б. В. Дидковский. Свердловск, 1969; Ленинская гвардия Урала. Сб. Свердловск, 1967.

60. *Жуковский Н.* Полномочный представитель СССР. М., 1968, с. 61; БСЭ, 1-е изд., т. 17. М., 1930, с. 491.

15. peatükk

1. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 266. Дневник Николая Романова. Запись от 17(30) апреля 1918 г., с. 92.

2. *Авдеев А. Д.* Указ. соч., — «Красная новь», 1928, № 5, с. 200.

3. *Жильяр П.* Указ. соч., с. 11.

4. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 218.

5. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 148, 152.

6. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 77, 79. Показания Пьера Жильяра.

7. Там же, с. 251. Показания Теглевой.

8. Протоколы заседаний ВЦИК 4-го созыва. Стенографический отчет. М., 1920, с. 241; *Свердлов Я. М.* Избр. произв., т. 2, с. 195.

9. *Авдеев А. Д.* Указ. соч., — «Красная новь», 1928, № 5, с. 185—209; Из истории борьбы за Советы. — «Пролетарская революция», 1922, № 4, с. 97—116; С секретным поручением в Тобольске. — «Пролетарская революция», 1930, № 9, с. 94—127.

Avdejevi kohta vt.: *Воробьев В.* Конец Романовых. Из воспоминаний. — «Прожектор» № 9(147), 15 июля 1928 г., с. 25.

10. Vt. *Lenin, V. I.*, Teosed, 45. kd., lk. 140.

11. «Правда», 2 августа 1938 г. Траурное объявление.

J. Jurovski elu ja tegevuse kohta vt.: Ленинская гвардия Урала. Сб. Свердловск, 1967; История Уральского военного округа. Сб. М., 1970, с. 10—11; *Резник Я. Л.* Чекист (Повесть о Я. М. Юровском). Свердловск, 1972; *Грязнов Л. П.* Солдат революции. — «Блокнот агитатора» (Свердловск), 1965, № 13 (июль), с. 17—25; *Семенов Юлиан.* Бриллианты для диктатуры пролетариата. Роман. — «Октябрь», 1971, № 1, 2, с. 55; *Воробьев В.* Указ. соч., — «Прожектор» 29(147), 15 июня 1928 г., с. 25.

Peale selle olid autori käsutuses J. Jurovski avaldamata käsikirjad: «Воспоминания» (январь 1934 г., 21 с.), «Записка коменданта Дома особого назначения в Екатеринбурге. Историку М. Н. Покровскому о казни Романовых» (1920), tema poja A. Jurovski käsikiri «Nevjanski ülestõusu päevil 1918. a.» ja Uurali Tšekaa kolleegiumi endise liikme M. Medvedjevi autobiograafilised märkmed (detsember 1962. a., 10 lk.).

12. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 266. Дневник Николая Романова. Запись от 17(30) апреля 1918 г., с. 92; *Harcave, S.* Op. cit., p. 118.

13. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 266. Дневник Николая Романова. Запись от 25 апреля (8 мая) и 4(17) мая 1918 г., с. 101.

14. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 217.

15. *Авдеев А. Д.* Николай Романов в Тобольске и Екатеринбурге. — «Красная новь», 1928, № 5, с. 201.

16. *Buxoeveden, S.* The life and tragedy of Alexandra Feodorovna New York—London, 1928.

17. *Speranski, V.* La maison à destination speciale. La tragedie d'Ekaterinbourg., Paris, 1928.

18. *Жуковский Н.* Указ. соч., с. 63—64.

19. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 266. Дневник Николая Романова. Запись от 5(18) июня 1918 г., с. 126.

20. *Авдеев А. Д.* Николай Романов в Тобольске и Екатеринбурге. — «Красная новь», 1928 № 5, с. 203.

21. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 171. Показания бывшего бойца охраны В. В. Медведева.

22. *Авдеев А. Д.* Николай Романов в Тоболске и Екатеринбурге. — «Красная новь», 1928, № 5, с. 205.

23. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 172. Показания В. В. Медведева

24. *Воробьев В.* Указ. соч., — «Прожектор», № 29(147), 15 июля 1928 г., с. 24—26.

25. *Авдеев А. Д.* Николай Романов в Тобольске и Екатеринбурге. — «Красная новь», 1928, № 5, с. 205.

26. ЦГАОР, ф. 601 оп. 1, д. 266. Дневник Николая Романова. Записи от 29 апреля, 28, 20, 22 и 24 мая 1918 г., с. 105, 120—123.

27. Там же. Запись от 18 мая 1918 г.

28. *Жуковский Н.* Указ. соч., с. 66.

29. «Die Welt», 12. VII 1968, S. 12.

30. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 219.

31. Oma tumedatest mahhinatsioonidest Venemaal on Knox ja Hoare ise üht-teist jutustanud raamatutes: *Knox, A.* With the Russian Army. (1914—1917). New York, 1921; *Hoare, S.* Das vierte Siegel. Das Ende eines russischen Kapitels. Meine Mission in Rußland 1916—1917. Berlin, 1935.

32. *Massie, R.* Op. cit., p. 486, 487.

33. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 78, 80.

34. *Авдеев А. Д.* Николай Романов в Тобольске и Екатеринбурге. — «Красная новь», 1928, № 5. с. 203.

35. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 190; *Massie, R.* Op. cit., p. 489.

36. *Авдеев А. Д.* Николай Романов в Тобольске и Екатеринбурге. — «Красная новь», 1928, № 5, с. 202.

37. «Двуглавый орел» (Берлин), 1923, № 12 с. 19, 20.

38. *Дитерихс М. К.* Убийство царской семьи и членов дома Романовых на Урале, т. II. Владивосток, 1922, с. 58.

39. Там же.

40. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 213.

16. peatükk

1. *Вильтон Р.* Указ. соч., с. 103—104.

2. *Будберг А.* Дневник белогвардейца (Колчаковская эпопея). Л., 1929, с. 17—18.

3. «Illustrated News», 21. IV 1919.

4. *Вильтон Р.* Указ. соч., с. 11; *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 101.

5. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 25.

6. «Двуглавый орел» (Берлин), 1922, № 9.

7. «Welt am Sonntag», 16. VI 1968.

8. Рабочая революция на Урале. Эпизоды и факты. Сб. Сост. П. М. Быков, А. Г. Нечепуркин. Екатеринбург, 1921, с. 181—183.

9. *Alexandrov, V.* Op. cit., p. 14—16.

10. *Соколов Н. А.* Убийство царской семьи. Берлин, 1925; *Sokoloff, N.* Der Todesweg des Zaren. Dargestellt vom dem Untersuchungsrichter. Berlin, 1925; *Sokoloff, N.* Enquete judiciaire sur l'assassinat de la familie impériale russe. Paris, 1924—1926.

11. *Василевский И. М.* (Не-Буква). Что они пишут? Л., 1923, с. 29.

17. peatükk

1. ЦГАОР, ф. 601, оп. 1, д. 266. Дневник Николая Романова. Записи за декабрь 1917 — январь 1918 г., с. 48.

2. Nikolai II poolt allakriipsutatud read on tsiteeritud raamatust: *Гиппиус В.* Девяносто третий год. — Собр. соч., т. II. М., 1956, с. 343, 344, 351, 352.

3. *Д'Альгейм П.* Указ. соч. — Материалы для характеристики царствования, с. 115.
4. *Толстой Л. Н.* Письмо к Николаю II от 16 января 1902 г — ПСС, т. 73, с. 184.
5. *Блок А. А.* Собр. соч., т. 6, с. 10, 34—35.
6. *Керенский А. Ф.* Издалека. Сб. ст. Париж, 1921, с. 187.
7. *Соколов Н. А.* Указ. соч., с. 116.
8. *Горький А. М.* Из письма к В. И. Брееву. — ПСС, т. 1, с. 57—62.
9. *Lenin, V. I.*, Teosed, 26. kd., lk. 266.
10. «Исторический архив», 1958, № 1, с. 5—6.
11. *Lenin, V. I.*, Teosed, 26. kd., lk. 461.
12. Декреты Советской власти. Сб., т. 1, с. 490—491.
13. «Известия ВЦИК», 6 июля 1918 г.
14. *Alexandrov*, V. Op. cit., p. 218.
15. «Урал», 1971, № 11, с. 17.
16. *Шульгин В. В.* Дни, с. 42, 104, 114.
17. *Lenin, V. I.*, Teosed, 23. kd., lk. 286.
18. *Толстой Л. Н.* Из дневников 1904 г. — ПСС, т. 36, с. 613; Лев Толстой. Материалы и публикации. Тула, 1958, с. 118.
19. Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. IV. М., 1966, с. 319.
20. ДВП СССР, т. VII. М., 1963, с. 440.
21. *Alexandrov*, V. Op. cit., p. 228, 236.
22. В. И. Ленин. Биохроника, т. 5, с. 648; *Милютин В.* Из воспоминаний. — «Прожектор», № 29(147), 15 июля 1928 г., с. 26.
23. «Русское слово» (№ 18), 22 января 1908 г.; «Биржевые ведомости» (№ 10 312), 21 и 22 января 1908 г.
24. *Lenin, V. I.*, Teosed, 13. kd., lk. 423.
25. Samas, lk. 420, 421, 422; 17. kd., lk 297.
26. *Pridham*, F. Close of a Dynasty. Foreword by H. I. H. the Grand Duchess Xenia Alexandrovna. London, 1956.
27. *Пуришкевич В. М.* Из записок. Париж, 1923, с. 31—32.
28. *Воейков В. Н.* Указ. соч., с. 284.
29. «Kreuzzeitung», 14. IX 1928; *Кольцов М.* Император всероссийский Кирилл I признал Советскую власть. — «Чудак», 1929, № 8; «Литературная газета», 5 ноября 1967 г.
30. А. М. Горький. Материалы и исследования АН СССР, т. 1, с. 57—62.
31. *Görlitz*, W. Endet Anastasias Weg durch deutsche Gerichtssäle? — «Die Welt», 1970, Nr. 14 (17. I), S. 3.
32. «Bunte Illustrierte», 16. III 1965, S. 24.
33. *Lenin, V. I.*, Teosed, 6. kd., lk. 312; 7. kd., lk. 183—184.
34. «О 60-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции». Постановление ЦК КПСС от 31 января 1977 г. М., 1977, с. 4—8.
35. *Lenin, V. I.*, Teosed, 9. kd., lk. 40.
36. *Lenin, V. I.*, Teosed, 8. kd., lk. 179.

SISUKORD

AUTORIST 5
V. ARHIPENKO EESSÕNA 7
AUTORI EESSÕNA 19
PROLOOG 23

1. PEATÜKK. OPERATSIOON «VENE NÕBU» 28
Tuhk langes Iisaku peakirikule 28
Lootus Potsdami nõole 31
Kaiser ei aidanud 37
Tule ja nuudiga 43
2. PEATÜKK. PÜHA LIIT: MÜÜDID JA TEGELIKKUS 49
Björkö 49
Ütle, kes on su sõber 54
Viirastused ja meediumid 57
3. PEATÜKK. KEISERLIKU KROONIKA LÄTTEIL 63
Ametisse astumine 63
Tavatu tavalisus 67
Kostitus Hodõnkal 75
Kadrill Prantsuse suursaadiku ballil 77
4. PEATÜKK. SEE, KEDA POLNUD OLEMAS 84
Kuningas Nälg 84
Kiri Gasprast 90
Peterhofi nõupidamine 94
Peletis paks, sajasuine 97
Gasellisilmad 103
Mõned tsaari autograafid 110
5. PEATÜKK. SURMA RULETT 113
Kogupaugud palee akende all 113
Kaks korraldust 116
Kas puua või maha lasta? 119
Kell lööb tunde 124
6. PEATÜKK. KÕLBAVAD KÕIK VAHENDID 131
Metsiku ja ara meeleheite partei 131
Hirm avab rahakoti 137
Oma käega must-valgel 148
7. PEATÜKK. STAARETS 156
Rännuteil 156
Gorohhovaja tänav 64 164
Võimu ukseesisel 177

8. PEATÜKK. ÜLEMAAILMSE TAPATALGU LÄVEL . . 183
Häbistav lüüasaamine 183
Portsmouth 188
Lasud Ladina silla juures Sarajevos 191
9. PEATÜKK. SÕDA 197
Manner tules 197
Hilinenud bilanss 200
Arve kasvab 210
10. PEATÜKK. PALEE JA PEAKORTERI VAHEL . . 215
Peakorter kolib Mogiljovi 215
Süütõendid likvideeritakse 219
Koos suitsuga haihtunud 224
Loitsud ja varesejalad 230
11. PEATÜKK. HUKK 236
Eelõhtul 236
Neli esimest päeva 244
Viiendast kaheksanda päevani 250
Troonist loobumine 260
Taas troonist loobumine 268
12. PEATÜKK. ALEKSANDRI PALEES VAHI ALL . . 273
Arreteerimine 273
Kabinettides ja kasemattides 280
Põgenemiskatse 287
Vestlused diivanil 300
13. PEATÜKK. EELVIIMANE SIHTKOHT: TOBOLSK . . 305
Mispärast Tobolsk? 305
Jaapani lipu all 311
Triktrak ja asjaarmastajate etendused 315
14. PEATÜKK. VIIMANE SIHTKOHT: JEKATERINBURG . 326
Muutuste tuuled 326
Teated Petrogradist 328
Kerenskit ei ole, Pankratov on kohal 332
Isevalitsuse rüütlid 335
Lõi ka Pankratovi tund 339
Ettevalmistused ümberasumiseks 344
Jakovlevi avantüür 353
15. PEATÜKK. MAJA NÕLVAKUL 364
Haakrist aknaorvas 364
Viimaste nädalate argipäevad 371
Linn on sisse piiratud 377
Ring tõmbub koomale 380
Need kolm ööd 385
16. PEATÜKK. MÖÖDA JÄLGI 389
Nelja Venna välu 389
Sokolov märatseb 393
Salbris' finiš 396
17. PEATÜKK. AJALOO PALGE EES 401
Mis köitis tema tähelepanu 401
Teile, tasutakse teie tegude järgi 404
Nagu metsa hõikad... 408
Intsident Lissabonis 412
Printsid ja kerjused 414
SIC TRANSIT GLORIA MUNDI! 421
ALLIKAD JA KIRJANDUS 423

Kasvinov, M. K.

K 18 Kakskümmend kolm allakäiguastet. — Tln.: Eesti Raamat, 1986. — 448 lk.

Romanovite dünastia viimase esindaja Nikolai Teise kakskümmend kolm valitsemisaastat olid täis raskeid kuritegusid Vene keisririigi töörahva vastu. Ja rahvas langetas talle õiglase kohtuotsuse. Ajaloolase ja publitsisti Mark Kasvinovi raamat jutustab tsaari ja tema lähema kaaskonna elust ning tegudest ning Nikolai Verise kuulsusetust lõpust. Kodanlikud ajaloovõltsijad on püüdnud teda kujutada süütu ohvrina. Neile ja teistele laimajatele annab autor arhiividokumentide põhjal argumenteeritud vastulöögi.

K $\frac{0505000000—371}{901(15)—86}$ TL—11—2—85 63.3(2)

Марк Константинович КАСВИНОВ
ДВАДЦАТЬ ТРИ СТУПЕНИ ВНИЗ: Крах династии Романовых
На эстонском языке. Перевод с русского языка: М. Вага. Художник-оформите
Э. Пальмисте. Таллин, изд-во «Ээсти раамат».
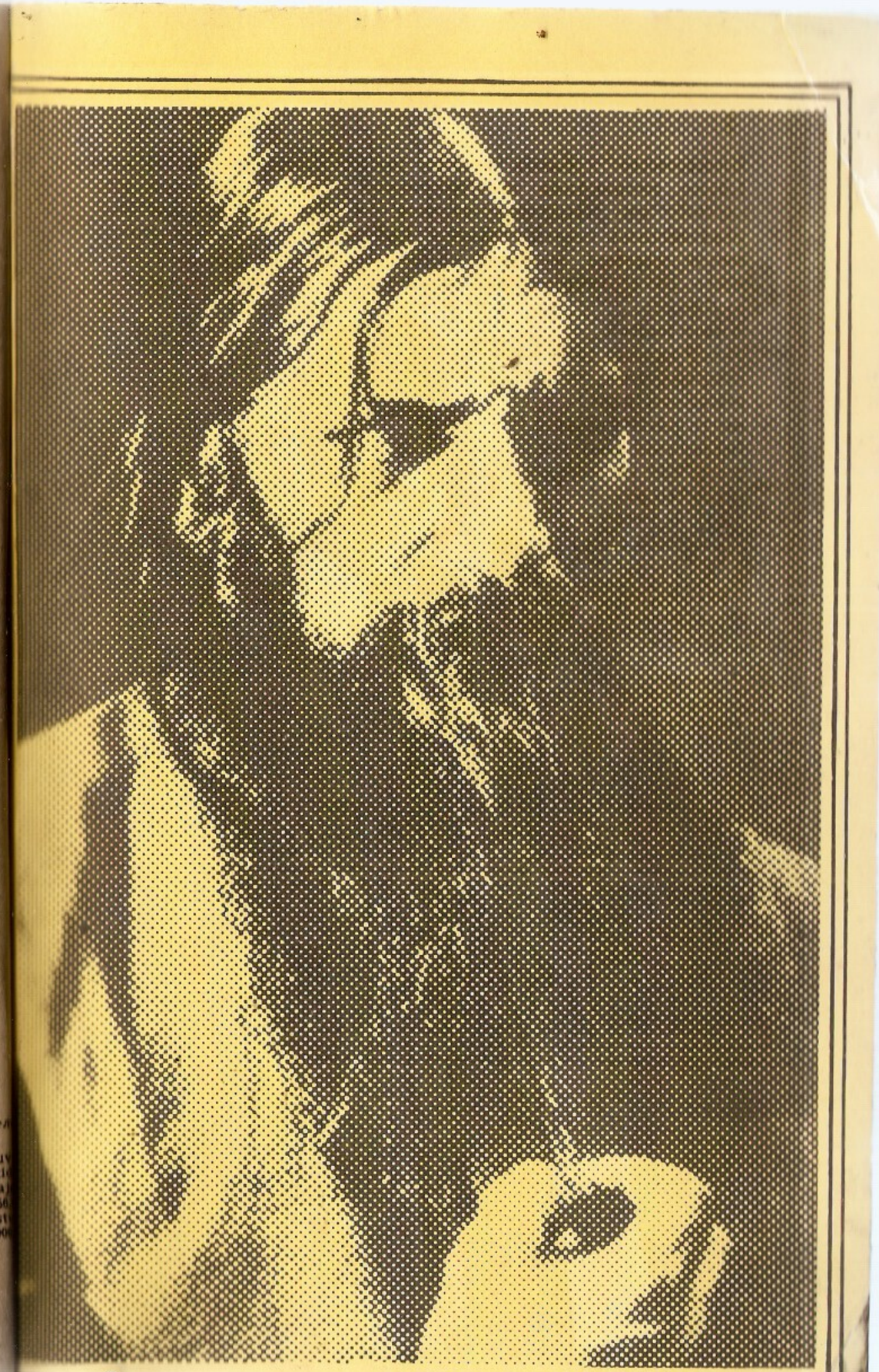
Toimetaja H. Kermik. Kunstiline toimetaja I. Kalistru. Tehniline toimetaja M. Su
Korrektorid E. Kõrge ja I. Torm. ИБ № 3236. Laduda antud 21. 10. 85. Trükki
antud 14. 08. 86. Formaat 60×90/16. Raamatu- ja ajakirjapaber. Kiri: žurnalna
Ofsettrükk. Trükipoognaid 28,0. Tingtrükipoognaid 28,0. Tingvärvitõmmiseid 56
Arvestuspoognaid 31,39. Trükiarv 40 000. Tellimus nr. 1931. Hind rbl. 1.—. Kirjast
«Eesti Raamat», 200090, Tallinn, Pärnu mnt. 10. Trükikoda «Punane Täht», 2000
Tallinn, Pikk tn. 58.